

DVA STOLJEĆA
POVIJESTI I KULTURE ŽIDOVA
U ZAGREBU I HRVATSKOJ

Židovska općina Zagreb

Izdanja *Židovske općine Zagreb* i Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger* od 1990. godine

Ha-kol, glasilo Židovske zajednice Hrvatske - dvomjesečnik

Motek, glasilo Židovske omladine - izlazi povremeno

Voice/Kol, News Magazine, glasilo Židovske zajednice Hrvatske na engleskom jeziku - godišnjak

Novi Omanut, prilog židovskoj povijesti i kulturi, časopis - dvomjesečnik (izdaje Kulturno društvo *Miroslav Šalom Freiburger*)

Molitvenik Miroslava Šaloma Freiburgera, reprint izdanja iz 1938.; 1994.

Jewish Heritage in Zagreb and Croatia. Vodič kulturnom baštinom Židova u Hrvatskoj, 1994.

Note (izdanja *Kulturnog društva Miroslav Šalom Freiburger*)

Antun Švarc, *Dvije hrvatske pjesme*. Dokumenti glazbene baštine 1/93.

Robert Herzl, *Sonata u d-molu za klavir*. Dokumenti glazbene baštine 2/95.

Zbornik *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, 1996.

The Collection *Anti-semitism, Holocaust, Anti-fascism*, 1997.

Jasminka Domaš, *Obitelj - Mišpaha* (izdanje Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger* i *Novi Liber*)

Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj*

Magda Bošković, *Obruč* (u suradnji s Kulturnim društvom *Miroslav Šalom Freiburger*)

Zora Dirnbach, *Dnevnik jednog čudovišta* (izdanje Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger*)

Zora Dirnbach, *Kainovo nasljede* (izdanje Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger*)

DVA STOLJEĆA POVIJESTI I KULTURE ŽIDOVA U ZAGREBU I HRVATSKOJ
Studia Iudaico-Croatica 3

Izdavač
Židovska općina Zagreb
Palmotićeva 16

Za izdavača
Ognjen Kraus

Odgovorni urednik
Ognjen Kraus

Redakcija
Narcisa Lengel-Krizman (*izvršni urednik*)
Božidar Feldbauer
Snješka Knežević

Recenzenti
Ivo Goldstein
Mihael Sobolevski

Likovno rješenje naslovne stranice
Edo Murtić

Na naslovnoj stranici
Marc Chagall: Pleme Levijevo (definitivna maketa)
Jerusalem, Ein Karen, Sinagoga medicinskog centra
hebrejskog sveučilišta Hadassah

Zbornik je ostvaren financijskom pomoći Ministarstva
znanosti, tehnologije i informatike Republike Hrvatske

DVA STOLJEĆA POVIJESTI I KULTURE ŽIDOVA U ZAGREBU I HRVATSKOJ

Židovska općina Zagreb
1998.

Tehnički urednik
Krešo Turčinović

Lektura i korektura
Ljiljana Cikota

Kompjutorski slog i prijelom
Krešo Turčinović

Tisak
D-GRAF d.o.o.
Jagnedje 22, Zagreb

Tiskanje završeno u travnju 1998. godine

Naklada
800 primjeraka

ISBN 953-96836-2-9

CIP-katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 323.15(497.5=924)

DVA stoljeća povijesti i kulture
Židova u Zagrebu i Hrvatskoj /
[odgovorni urednik Ognjen Kraus].
- Zagreb : Židovska općina Zagreb, 1998.
- 464 str. : ilustr. ; 24 cm
- (Biblioteka Studia Iudaico-Croatica ; 3)

ISBN 953-96836-2-9

980507006

Sadržaj

OGNJEN KRAUS Uvod	8
-----------------------------------	---

I. Povijest Židovske općine Zagreb

IVO GOLDSTEIN Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941.	12
SLAVKO GOLDSTEIN Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997. godine	19
MIHAEL SOBOLEVSKI Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine	28
PETAR STRČIĆ Pljačka zlata (1.065,339 kg) zagrebačkih Židova (svibanj – listopad 1941.)	47
VLADIMIR BEDENKO <i>Domus judeorum</i> u srednjovjekovnom Zagrebu	59
MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ Prvo dobrotvorno društvo <i>Humanitaetsverein</i> u Zagrebu: u povodu stopepedesete obljetnice (1846.-1996.)	69
PAULA NOVAK Povijest Doma Zaklade Lavoslav Schwarz	74
JULIJA KOŠ Lavoslav Šik i njegova knjižnica	78
AUGUST KOVAČEC Bosanski Židovi u Zagrebu nakon okupacije Bosne 1878. do 1941. godine	84
VLASTA KOVAČ Obnova židovskog tiska u Hrvatskoj	92
JASMINKA DOMAŠ Hrvatski radio – <i>shabat shalom!</i>	102

II. Židovi i razvoj građanskog društva – pitanje identiteta

MIRJANA GROSS Ravnopravnost bez jednakovrijednosti	106
MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine	127
AGNEZA SZABO Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine	142
RUDOLF KLEIN Sinagogalna arhitektura na tlu Hrvatske u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije	156
CVI LOKER Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima	166
ŽELJKO-JOSEF LADOR-LEDERER Tri fragmenta o cionizmu	179
ANA LEBL Židovstvo između prozelitizma i asimilacije	193
DUNJA ŠPRAJC Na putu prema novom židovskom identitetu	198

III. Udio Židova u pojedinim područjima kulture

BISERKA BELICZA, SAŠA JEVTIČIĆ Udio Židova u medicini u Hrvatskoj i Zagrebu	202
ZDENKO ŠTERNBERG Doprinos Židova u prirodoslovno-matematičkim znanostima i tehničkoj kulturi u Hrvatskoj	229
BRANKO POLIĆ Židovi u muzičkoj kulturi Hrvatske	239
MIHAEL MONTILJO 43 godine uspješnog djelovanja mješovitog pjevačkog zbora <i>Lira</i> iz Zagreba	249
ŽIVKO GRUDEN Židovi u novinarstvu u Hrvatskoj	253
ŽELJKO ŠRENGER Zagrebački <i>Makabi</i>	260

THEO KRAMER	
Udio Židova u športu u Hrvatskoj	263
MELITA ŠVOB	
Razvoj ženskih općih i židovskih dobrotvornih organizacija	268

IV. Povijest židovskih općina u Hrvatskoj

BOŽIDAR FELDBAUER	
Uvodna riječ	284
MELITA ŠVOB	
Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća	287
IVANA BURĐELEZ	
Novi dokumenti – prilog povijesti Židova u Dubrovniku	311
DUŠKO KEČKEMET	
Židovi u Splitu	316
IRENA KORDA	
Iz povijesti Židova Rijeke i okolice	332
VLADIMIR KAPUN, ĐORĐE PAL	
Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju	335
MAGDALENA LONČARIĆ, VID LONČARIĆ	
Židovi u Varaždinu	358
KREŠIMIR ŠVARC	
Kratka povijest koprivničke židovske zajednice	378
MARKO WEISS	
Iz povijesti Židovske općine u Virovitici	384
STRIBOR UZELAC SCHEWENDEMAN	
Krhotine iz povijesti židovske zajednice u Slavonskom Brodu	392
ZVONIMIR BRDARIĆ	
Židovi u Našicama	406
DARKO FIŠER	
Židovi u Osijeku	425
ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE	
Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.)	428
JELICA AMBRUŠ	
Osječki umjetnici Ivan Rein i Oskar Nemon	435
VLASTA KOVAČ	
Židovi Vukovara	448

Uvod

Zbornik DVA STOLJEĆA POVIJESTI I KULTURE ŽIDOVA U ZAGREBU I HRVATSKOJ rezultat je simpozija koji smo organizirali prigodom 190. obljetnice osnutka Židovske općine Zagreb u prosincu 1996. godine. Godišnjica je bila povod da pozovemo stručnjake, istraživače povijesti Židovstva, ali i članove naše zajednice koji se njome bave ili su čak i bili njezini protagonisti, da iznesu svoje znanje o povijesti Židova prvenstveno u razdoblju njihovoga socijalnog i kulturnog uspona u XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća – u doba kad su postepenim sticanjem građanske ravnopravnosti dobili mogućnost punog razvoja i kreativnosti, ali i u doba holokausta, najstrašnijem razdoblju svoje povijesti, te kasnije, o vremenu nakon Drugoga svjetskog rata kada su nastojali obnoviti svoje zajednice i osnovali svoju državu Izrael.

Prvotno smo se htjeli usredotočiti na zagrebačku Židovsku općinu, čiju smo godišnjicu željeli obilježiti što potpunije: i svečano i radno. No ubrzo smo shvatili da nam prilika nudi mogućnost da predstavimo i ostale židovske općine u Hrvatskoj. S dva razloga: s malo starijih članova tih općina koji su se bavili njihovom poviješću, pomalo nestaje dragocjeno znanje o životu, ljudima i kulturi tih zajednica, a malo se mlađih istraživača, bilo Židova bilo nežidova, kako nam se činilo, bave njome.

Drugim riječima, željeli smo dati podstrek svim generacijama prvenstveno istraživača, ali i protagonista povijesti naših općina, da u organiziranu obliku referata iznesu svoje znanje, bilo da je ono otprije, ili sabrano za ovu priliku.

Trodnevni simpozij podijelili smo u četiri cjeline kako bi bio pregledan i omogućio da se prikažu svi vidovi povijesti i kulture Židova. Poglavlja *Zbornika* jesu: »Povijest Židovske općine Zagreb«, »Židovi i razvoj građanskog društva i pitanja identiteta«, »Udio Židova u pojedinim područjima kulture« i »Povijest židovskih općina u Hrvatskoj«.

Na taj su nas pristup navele povijesne okolnosti razdoblja o kojem je trebalo biti riječi. Život židovskih zajednica oduvijek, pa i u doba integracije u građansko društvo zbivao se u općinama, pa je do detalja njihova povijest zabilježena u povijesti općina. Općine su bile društvena, religiozna i kulturna osovina židovskoga života; sve što se njega ticalo proizlazilo je iz zajedništva općine. Ima mnogo vrijednih, studioznih tekstova iz povijesti općina u Hrvatskoj, otprije ali i novijih, ali svoju potpunu povijest ni jedna naša općina do sada nema. Povijest naših općina najvažniji je dio buduće povijesti Židovstva u utvrđenom razdoblju; ona bi omogućila dubok uvid u procese koji su je tada obilježavali.

No jednako važno činilo nam se utvrditi udio pojedinih aktivnih i angažiranih ličnosti u tom razdoblju u Hrvatskoj; njihov udio u židovskoj kulturi i po-

vijesti Židova. Jer mnoge su takve ličnosti znatno pridonijele i židovskom životu svojih općina, ali i sredina koje su prihvatili kao domovinu.

Holokaust je, na žalost, uništio veći dio svjedočanstava te povijesti zatirući Židove kao narod. Svako istraživanje novovjekovne povijesti Židova susreće se s golemim poteškoćama, i zbog gubitka povijesne građe i zbog rasutosti one koja nije uništena. Stoga su naši autori uložili velik napor i rad, da obuhvatno i suvislo prikažu određene teme. Naša je publikacija velika dragocjena zbirka koja još zahtijeva upotpunjenje do cjelovite slike koja se negdje nazire bolje, negdje manje dobro. Među njezinim stranicama osobito su važni prikazi povijesti ugaslih općina, onih čiji su članovi nestali u mraku smrti, a s njima i svjedočanstva njihova života. Istraživanje tog života najhitniji je zadatak povijesne znanosti.

Vjerujem da je simpozij izvršio svoj cilj; postavio je važne temelje za povijest Židova u Hrvatskoj koja – još nije napisana. Taj cilj smatramo zadaćom naše generacije. To je dug našim precima, koji su stvarali tu povijest, a velikim su dijelom stradali u holokaustu. To je i naša obaveza prema našoj mladoj generaciji koja će nastaviti tradiciju Židovstva u budućnosti.

Kao i u ostalih simpozija prošlih godina željeli smo da se i referati ovoga nadu među koricama knjige. Knjiga uvijek ostaje svjedočanstvom i ujedno izvorom za budući rad.

Osobito nas je radovao velik odaziv na simpozij, a i to da i među nama, Židovima, ima toliko interesa za vlastitu povijest i da neki na tome rade u tišini i samozatajno. A njih je radovao poticaj što smo ga dali da predstave svoj rad. Svi smo u ta tri dana mnogo naučili. Na ovom skupu, kao i na prijašnjima, vladala je atmosfera znanstvenog i ljudskog dijaloga sudionika.

Edicija u kojoj će *Zbornik* biti objavljen nema slučajno naziv: *STUDIA IUDAICA CROATICA*. On pokazuje našu želju za suradnjom sa svima koje u hrvatskoj sredini zanima povijest i sudbina Židova koju nastojimo ostvariti svim našim programima i planovima. Izražavam svoju zahvalnost sudionicima simpozija, autorima tekstova, recenzentima, uredništvu i svim ostalima, čijim je radom ostvarena knjiga. Posebno zahvaljujem Ministarstvu znanosti, tehnologije i informatike Republike Hrvatske za financijsku pomoć u izdavanju ove knjige.

..

...

I.

Povijest Židovske općine Zagreb

Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941.

Židovska je povijest duga gotovo 4000 godina, a upravo u razdoblju koje obrađuje ovaj tekst, dakle, u manje od stoljeće i pol, koncentrirali su se, kao nikada do tada, svi fenomeni s kojima su se Židovi suočavali u proteklim tisućljećima. Stvaranjem građanskog društva u Evropi i stjecanjem građanskih prava, židovske su zajednice iz stoljetne izolacije gurnute u najživlje tokove društvenog, gospodarskog i umjetničkog života Evrope i Amerike druge polovine XIX. i XX. stoljeća. Najednom, Židovi su počeli kontaktirati s okolinom i bili suočeni s akulturacijom i asimilacijom, neki od njih u svojim su zajednicama nastojali sačuvati ortodoksiju, ali su se javili i drugi, reformatorski trendovi. Suočili su se s novim antisemitizmom zasnovanom na rasnom kriteriju. Odgovor je, između ostalog, bio i pojava cionizma. Na kraju tog procesa nabijenog događajima nalazi se i nacistički zločin Drugoga svjetskog rata. Svi ti izazovi židovske povijesti u posljednja dva stoljeća vrlo su se jasno odrazili i na zagrebačku židovsku zajednicu.

Zagrebačka židovska zajednica slijedila je uglavnom opće tokove židovske povijesti u Evropi, posebice Srednje Evrope i Austro-Ugarske. Zagrebačka je zajednica u usporedbi s mnogim poljskim, mađarskim ili rumunjskim gradovima u kojima su živjeli deseci tisuća Židova relativno mala,¹ i u apsolutnim i u relativnim omjerima – u njoj je najviše bilo 11.000 članova (u proljeće 1941.), a udio Židova u gradu tada je jedva prešao 5 posto i nikada nije bio viši. No, neovisno o tome, zagrebačka je zajednica bila daleko najveća, najbogatija i najvažnija u Hrvatskoj, a na širem prostoru, od Beča do Soluna, donekle joj konkuriraju zajednice u Beogradu i Sarajevu. Stoga se i kroz povijest zagrebačkih Židova simbolički i stvarno prelama povijest Židova u Hrvatskoj.²

¹ Sachar, H. M., *The Course of Modern Jewish History*, 414 i d., navodi brojke od 3.000.000 u Poljskoj, 600.000 u Mađarskoj, 800.000 u Rumunjskoj.

² O povijesti zagrebačke Općine i zagrebačkih Židova u novije je vrijeme napisano relativno mnogo pojedinačnih radova, ali objavljenih u slabije poznatim izdanjima. Na ovom mjestu teško je navesti i dio tih tekstova, stoga spominjem samo zbornike i opsežnija djela. Među njima su katalog izložbe *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988.; *200 godina Židova u Zagrebu* (referati i govori s proslave 180-godišnjice Židovske općine u Zagrebu), Zagreb 1988.; *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, zbornik radova, Zagreb 1996.; za upoznavanje pojedinačnih sudbina koje mogu vrlo dobro poslužiti kao *case study* značajna je knjiga *Obitelj*, priredila J. Domaš, Zagreb 1996. Povremeno se i u *Biltenu* Židovske općine Zagreb, a pogotovo u *Omanutu*, objavljuju vrijedni prilozi i podaci za povijest zagrebačkih Židova i Židovske općine u gradu.

Povijest zagrebačke zajednice valja početi drugom polovinom XVIII. stoljeća, kada se židovski trgovci naseljavaju u nekim gradovima sjeverne Hrvatske (Bjelovaru, Koprivnici, Varaždinu, Križevcima, u selima oko Požege, Osijeku, Rijeci).³ Međutim, na zagrebački im je sajam čak u jednom trenutku bio zabranjen pristup, jer su bili »žiteljstvu pogibeljni svojim prevarama«. No, ipak su i dalje dolazili, pa 1769. i 1780. godine zagrebački trgovci prosvjeduju protiv konkurencije (ponajprije negoduju protiv srpskih trgovaca – »pravoslavni«, ali i protiv Židova), obrazlažući to starim pravicama i religioznim argumentima.⁴ Razlozi kasnijem naseljavanju Židova u Zagreb (odnosno na Kaptol, Novu Ves i Vlašku, pod biskupsku jurisdikciju) vjerojatno je i relativna tromost trgovine u gradu, u kojem je 1781. godine bilo samo 14 trgovaca, i to isključivo katolika. Uostalom, od Zagreba (oko 3350 stanovnika) su tada više stanovnika imali Varaždin (4814) i Koprivnica (3417), a Karlovac je bio približno iste veličine.⁵ Na Gradecu, koji 1784. godine ima 3650 stanovnika, Židova još nije ni bilo.

No, *Ediktom o toleranciji* Josipa II. iz 1782. godine koji se u Hrvatskoj primjenjuje od sljedeće godine, Židovi stječu pravo naseljavanja. Prvi Židov, Jakov Stiegler, stigao je u Zagreb 1786. godine, a sljedeće mu je godine izdana i dozvola boravka. Naseljavanje teče sporo, jer je potrebna dugotrajna administrativna procedura da se dobije dozvola, pa na početku XIX. stoljeća u Zagrebu živi samo 9 židovskih obitelji. Godine 1806. osnovana je i židovska općina. Njezini počeci, odnosno zagrebačka stvarnost koja ju okružuje bitno je različita od one u drugoj polovini XIX. stoljeća: priče o njoj koliko su zanimljive, toliko su i ljupke.

U općinskom popisu iz 1808. godine članovi su podijeljeni u 5 imovinskih razreda – u najvišem, dakle, najbogatijem razredu samo su 2 obitelji (od ukupno 20 popisanih), i to one koje su prve doselile – dakle, prve su počele kumulirati određeni kapital i trajna dobra. Ostali, tek nedavno doseljeni, jedva da su bili nešto više od puke sirotinje. Ipak, i takva općina 1809. godine poziva i plaća rabina za kojeg isto tako piše da je vrlo siromašan – ima devetero djece.⁶

Tada, i u kasnijim desetljećima zagrebačka Općina ubrzano raste: u nju, uglavnom, stižu vrlo mladi ljudi u potrazi za egzistencijom (Jakov Stiegler, rođen 1771., imao je samo 15 godina kada je došao u Zagreb). Stoga nije čudno da u popisu za grad Zagreb iz 1809. godine od 52 popisana samo njih 4 ima više od 40 godina, a većina je u dobi od 21 do 30 godina starosti.⁷ U biskupskom (vlaškouličnom) popisu iz 1812. od 19 osoba 5 ih je starije od 40 godina (52, 52, 48, 46, 42), ali zatim su ostali bitno mladi (36, 32, 30, 28, 28, 22, 18, 18, itd.).⁸ Prema popisu iz 1840.-3. godine 28 posto članova zagrebačke Općine rođeno je u Mađarskoj,

³ *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, nav. dj., str. 136-141.

⁴ Matasović, J., »Dva prosvjeda proti konkurenciji u Zagrebu 1769. i 1780«, *Narodna starina* 19, Zagreb 1930., str. 107-9.

⁵ Matasović, »Dva prosvjeda...«, na i. mj.

⁶ Vidi, Schwarz, G., »Prilozi k povjesti Židova u Hrvatskoj, Iz starine zagrebačke općine (1806-45)«, *Vjestnik Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljskog arkiva*, god. V, sv. 2, Zagreb 1903.; Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u: *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb, 1992., str. 293-304.

⁷ Popis objavljen u: Schwarz, »Prilozi k povjesti...«, str. 8-9.

⁸ Schwarz, »Prilozi k povjesti...«, str. 13.

15 posto u Češkoj i Slovačkoj, 11 posto u Austriji, 4 posto u Poljskoj, po 3 posto u Italiji i Njemačkoj. Samo 26 posto je po rođenju bilo Zagrepčana, a preostalih 10 posto potječe ih drugih mjesta sjeverne Hrvatske.⁹

Supružnici su imali velik broj djece, prosječno više od petero, što je dodatan razlog ubrzanog rasta židovske zajednice u Zagrebu i u cijeloj sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovini XIX. stoljeća. Čini se da na to utječe i sve veće bogatstvo, odnosno, sve bolji socijalni položaj pripadnika židovske zajednice: naime, uz vrlo visok natalitet, uz dobre higijenske i prehrambene uvjete, dolazi i relativno nizak mortalitet. Takva obilježja demografskog razvoja javit će se u drugih konfesionalnih i nacionalnih grupa tek u drugoj polovini XIX. ili početkom XX. stoljeća.

Godine 1839. židovske općine u Varaždinu i Zagrebu zajednički su istupile podneskom Hrvatskom saboru, što je bilo i njihovo prvo javno očitovanje – očigledan pokazatelj njihove društvene emancipacije. Međutim, u tim podnescima (sljedeći je upućen Saboru 1843.) iskazani su svi problemi koji su mučili hrvatske Židove općenito, pa onda i zagrebačke: »Trgovačko je zanimanje – dok je posao cvao – plodove donášao jednom dijelu našeg naroda, koji imade nešto gotovog novca ... drugi je pako dio tako siromašan da mora propasti poradi mnogih neprilika i nesreća ... stavlja nam se zapreka da bismo što je za život potrebno, si privredili bud zanatom ili poljodjelstvom ...«¹⁰ No, o snazi zagrebačke Židovske općine svjedoči i odluka kongresa židovskih izaslanika u Pešti 1846. godine da ona mora dati 8105 forinti za otkup tolerancijalne takse koju je za Židove u ukupnom iznosu od 1,200.000 forinti na teritoriju nad kojim je vrhovnu vlast imao Ugarski sabor uvela još Marija Terezija.¹¹ Zagreb je, dakle, morao dati 0,675 posto ukupne svote koja je razrezivana sukladno snazi pojedinih zajednica.

Godine 1846. osniva se na inicijativu Jacquesa Epsteina (1822.-1859.) dobrotvorno i kulturno društvo – *Humanitätsverein*, kojem pristupaju i takvi uglednici kao što su bili Ljudevit Gaj i ban Josip Jelačić, a Epstein mu je bio prvi predsjednik.¹² Epstein je bio prvi zagrebački Židov koji je bio iznimno aktivan i izvan židovske zajednice. Za revolucionarnih zbivanja 1848/9. godine istaknuo se s prijedlogom osnivanja trgovačke komore. Svim tim navijestio je mnogo aktivnije i svakovrsno sudjelovanje Židova u životu Zagreba u sljedećim desetljećima.

Na polovini XIX. stoljeća počinje ubrzan proces modernizacije u hrvatskim zemljama.¹³ Židovi u tom procesu postupno stječu građanska prava, a konačno pravnu ravnopravnost postižu 1873. godine, čime njihovo uklapanje u društvene tokove postaje još izravnije. To otvara nove perspektive i potiče dramatične promjene: sinovi i unuci trgovaca koji su otvarali prodavaonice ili pokućarili po selima i malim gradovima, a potom, skupivši određeni imetak, često dolazili u Zagreb, krenut će u akademska zvanja i preuzeti različita i vrlo ugledna zanimanja, ponajprije liječničko, koje u Zagrebu, ali i u čitavoj sjevernoj Hrvatskoj,

⁹ Vidi, Schwarz, »Prilozi k povjesti...«, str. 45-93.

¹⁰ Schwarz, »Prilozi k povjesti...«, str. 24.

¹¹ Schwarz, »Prilozi k povjesti...«, str. 16.

¹² O Epsteinu opširno piše Despot, M., »Jacques Epstein, život i rad (1822-1859)«, *Jevrejski almanah*, 1963.-64., str. 82-91.

¹³ O tome, Gross, M., *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985.

sve više postaje pravo »židovsko« zanimanje. Mnogi postaju pravници, graditelji, arhitekti, umjetnici, u mnogih trgovačka i obrtnička djelatnost prerasta u veletrgovačku, bankarsku ili postaju pravi industrijalci. No, takvih je bogataša u ukupnoj židovskoj populaciji bilo relativno malo. Iako su oni u većini stanovništva bili itekako upadljivi, većina Židova ipak je bila u građanskim i radničkim zanimanjima.

S procesom modernizacije društva istovremeno teče ubrzana urbanizacija – u demografskom, gospodarskom, kulturnom i znanstvenom pogledu Zagreb se u XIX. i prvoj polovini XX. stoljeća razvijao kudikamo brže od bilo kojeg drugoga hrvatskoga grada. A i židovska zajednica u gradu rasla je i razvijala se kudikamo brže od bilo koje druge u Hrvatskoj – 1838. bilo je 300 Židova u gradu, 1880. godine 1285, 1900. godine 3237, 1921. godine gotovo 6000 (5970), a pred Drugi svjetski rat, zajedno s izbjeglicama iz Austrije i Njemačke, oko 11.000. Od kraja XIX. stoljeća pa sve do 1941. godine, zagrebački su Židovi predstavljali između 4 i 5 posto ukupnog stanovništva grada, što je u postotku više nego u bilo kojem većem hrvatskom gradu. Osječka općina, koja je 1880. godine s nešto manje od 1500 članova (1493) bila najveća u Hrvatskoj, tada je počela stagnirati, pa 1941. godine osječki Židovi ne predstavljaju više od 3 posto stanovnika. U Hrvatskoj je 1941. godine Židova nešto manje od 1 posto ukupnog stanovništva, a u čitavoj Kraljevini Jugoslaviji nešto više od 0,5 posto.

Logično se postavlja pitanje: je li povećano doseljavanje Židova u Zagreb jedan od uzroka ili jedna od posljedica svakovrsnog napretka grada. Jednoznančan i precizan odgovor nije moguć, ali da ovi procesi jesu povezani, ne može biti sporno.¹⁴ Takva događanja mogu biti samo dvosmjerna, nikada jednosmjerna. Brojni Židovi koji su značajno pridonijeli razvoju Zagreba istodobno su pridonosili i društvenom i materijalnom boljitku židovske zajednice u gradu i Židovstva općenito.

Dakle, kako Zagreb i njegova židovska zajednica rastu i jačaju zajedno, tako se i čitava povijest hrvatskog Židovstva sve više događa u Zagrebu ili ono što se događa u Zagrebu postaje karakteristično za čitavu Hrvatsku, pa i za širi prostor.

Iako su Židovi mnogo gradili, pojedinačno i zajednički, nova sinagoga u Praškoj ulici osobito je važna. Usudio bih se reći da je njezin dovršetak 1867. godine ključan datum u povijesti zagrebačkih Židova od osnivanja Općine 1806. do genocida 1941. godine, čak i važniji od stjecanja svih građanskih prava, što je ionako bio općeevropski proces: sinagoga je značajno arhitektonsko i građevinsko dostignuće koje je izmijenilo gradski pejzaž. Ona pokazuje kako se židovska zajednica, smjestivši svoju bogomolju u samom centru grada, sve intenzivnije i neposrednije uklapa u njegov život. Ona je, konačno, najizrazitije svjedočanstvo naraslog bogatstva i moći zagrebačke židovske zajednice koja usprkos činjenicima da broji jedva 1000 članova, ima financijske snage da ju izgradi.¹⁵

¹⁴ Slično se pita i L. Šik u *Židovu*, 17/1927., str. 7-8, te tvrdi da je Zagreb krajem XVIII. stoljeća mali grad s jedva 8.000 stanovnika, kada se u njemu naseljavaju Židovi, a privredni centar postaje stotinjak godina kasnije kad su Židovima u Hrvatskoj dane sve mogućnosti slobodnog djelovanja.

¹⁵ Opširno, Knežević, S., »Zagrebačka sinagoga«, Katalog izložbe *Zagrebačka sinagoga 1867-1997. Reliquiae reliquiarum*.

Od kraja XIX. stoljeća osnivaju se u Zagrebu brojna i raznovrsna židovska društva – dobrotvorna, ženska, pjevačka, literarna, sportska, itd. I druge, isto tako brojne društvene aktivnosti su do 1941. godine u stalnom razmahu. Od 1906. godine tiska se *Židovska smotra* koja zamire mobilizacijom redakcije i autora 1914. godine. Potom od 1917. godine, pa sve do Drugoga svjetskog rata izlazi list *Židov*. Sve te aktivnosti svjedoče da je zagrebačko Židovstvo u potpunosti prihvatilo vrijednosti građanskog društva i načina života, ali i da se saživjelo sa zagrebačkom sredinom. Godine 1910. otvoren je i dom umirovljenika *Lavoslav Švarc*, a 1923. i dječji vrtić – s jedne strane, radi se o potrebi društva za dopunom obiteljskog odgoja, pogotovo u slučajevima kada su oba roditelja zaposlena. S druge strane, potreba je to i židovske zajednice koja, sve više integrirana u zagrebačku sredinu, nastoji prenijeti djeci što više židovske tradicije i znanja. Konačno, zagrebački *Makabi* bio je najjače židovsko sportsko društvo u tadašnjoj Jugoslaviji, a njegova djelatnost ukazuje na ravnotežu – s jedne strane, sport kao izraz modernizma sve je prisutniji i u židovskoj zajednici, s druge, zagrebački Židovi i dalje drže do svojega identiteta.

No, s jedne strane, neosporan boljitak, s druge strane donosi potpuno nove dvojbe. Vječno pitanje o smislu i značenju Židovstva koje je stoljećima potiskivano prisilnom ili dobrovoljnom samoizolacijom sada je dobilo nove dimenzije: može li židovska zajednica ustrajavati na tradicionalnim konceptima religijskog organiziranja i religijsko-nacionalnog određenja u društvu u kojem Židovi postaju posve ravnopravni građani? Odgovori na te izazove bili su u Zagrebu krajnje različiti, baš kao i u evropskom Židovstvu toga doba. No, prevladavajući trendovi u zagrebačkoj Općini bili su integracionistički, ne izolacionistički.

U Zagrebu je još 1840. godine došlo do prvoga sukoba ortodoksa i neologa u kojem ovi posljednji, predvođeni novodoseljenim rabinom Mavrom Goldmanom pobjeđuju. Iako je pedesetih godina dogovoreno da postoji jedinstvena općina i jedinstvena uprava, ali i dvije bogomolje, neolozi su zapravo definitivno prevladali (1941. godine u Zagrebu je njihov broj bio manji od 5 posto). Odmak od tradicionalizma još rječitije potvrđuje 1840. godine podnesak skupine uglednih članova Vijeću Općine u kojem se tvrdi »da se i ovdje kao drugdje osjeća hitna potreba utemeljiti školu u svrhu vjerske i znanstvene izobrazbe djece, jer poboljšanje političkog stanja Židova ovisi o njihovom duševnom napretku ... pokažimo svijetu, da ni zagrebačka Općina ne zaostaje u napretku našeg vremena...«. Škola je otvorena te godine, a od 1865. godine hrvatski je uveden kao nastavni.

Dijelom zbog toga što je Zagreb jak centar hrvatske kulture, dijelom zbog toga što su zagrebački Židovi u prosjeku duže živjeli u Hrvatskoj negoli oni u manjim gradovima, uzrok su bržem i jačem sraštanju zagrebačke zajednice domaćoj sredini. Naime, 1900. godine već 54 posto zagrebačkih Židova navodi hrvatski kao materinji jezik, a u cijeloj Hrvatskoj jedva 35 posto. Ta brojka svjedoči i o snazi asimilacionističke struje među zagrebačkim Židovima koji se udaljuju od judaizma kao kulture i nacionalnosti, neki odbacuju čak i vjeru, drugi pak pohrvaćuju svoja imena i prezimena. U to se vrijeme među zagrebačkim Židovima šire i cionističke ideje i cionistički pokret koji u raznim varijantama zagovaraju ideju osnivanja židovske države u tadašnjoj Palestini, ali to je istovremeno i židovski narodni preporod, sličan onom koji su drugi evropski narodi prošli u

XVIII. i XIX. stoljeću. Cionizam je, između ostalog, bio i poziv Židovima da se upoznaju s vlastitom prošlošću, kulturom i posebice hebrejskim jezikom i da se njima u javnosti ponose, što su sve u drugoj polovini XIX. stoljeća zanemarivali na račun kulture i jezika sredine u kojoj su živjeli.

Postupno, cionisti su sve jači da bi dvadesetih godina postali dominantna snaga među zagrebačkim Židovstvom. Usprkos tome, samo je 200 zagrebačkih Židova svoj cionizam potvrdilo samopožrtvovnim iseljavanjem u Palestinu, a većina je cionizmu pružala moralnu podršku i novčano ga pomagala.

Ako je integracija zagrebačkih Židova u hrvatsku okolinu bila relativno brza na privrednom i kulturnom planu, neke barijere bilo je vrlo teško premostiti, kamoli ukloniti. Iako su bili ravnopravni, nisu bili jednakovrijedni.¹⁶ Židovi su dugo vremena bili smatrani za tuđe tijelo – najočiglednija je bila jezična barijera, jer su novodoseljenim zagrebačkim Židovima materinji jezici uglavnom bili mađarski ili njemački, baš oni kojima se hrvatska kultura u XIX. stoljeću žestoko opirala u dugotrajnoj borbi za nacionalnu afirmaciju. Osim toga, postojao je tradicionalan zazor prema strancima koji je znao prerastati u ksenofobiju, a bile su i ukorijenjene predrasude o Židovima kao varalicama. Najdublji je bio vjerski zazor, spoznaja da su navodno Židovi ubili Krista i da stoga moraju patiti. I Židovi su sami svojim zatvaranjem i svjesnom samoizolacijom znali poticati takve predrasude. Međutim, na duži rok sve su te barijere polako padale ili su bile sve manje. Jer, upravo se na činjenicama: kojom brzinom Židovi stječu ravnopravnost te kako se hrvatska većina odnosila prema židovskoj manjini testiralo se i testira stvaranje modernog građanskog društva u Hrvatskoj. U tom su procesu stalno nazočne dvije Hrvatske – ona koja demokratske procese zaustavlja te ona koja ih potiče. I čini se kao da su povremeni izrazi nesnošljivosti upravo poticali da se Židovima daju sva građanska prava ili da neke od preostalih barijera padnu.

Prvi antisemitski ispad u Zagrebu dogodio se još 1838. godine, kada je oko 200 zagrebačkih trgovaca okupljenih u cehovskom zboru tražilo izgon Židova iz grada. Izbile su demonstracije, neki su Židovi zlostavljani, neki prognani, potom je 1840. godine Sabor preporučio da Židovi postupno dobiju punu građansku ravnopravnost. Novi ispad zbio se 1848. godine, a moguće protjerivanje Židova iz Zagreba i Varaždina osobno spriječava ban Josip Jelačić. Zagrebačka sredina postaje pozornica sve češćih antisemitskih ispada na prijelomu stoljeća. Istodobno, antisemitski ispadi u drugim dijelovima Hrvatske (izuzev Siska i Bjelovara) gotovo da i nisu vrijedni spomena. No, upravo krajem XIX. i u prvim desetljećima XX. stoljeća sve prisutnija građanska javnost i institucije građanskog društva čine takve postupke ipak marginalnim pojavama. Oni razgrađuju tradicionalne nazore, predrasude i zabrane, pa se tako i u odnosima prema židovskoj zajednici kristaliziraju dva oprečna gledišta – jedno nesnošljivo, blisko autoritarizmu, rasizmu, klerikalizmu, tradicionalizmu, drugo liberalno-demokratsko i modernističko.

Antisemitska propaganda pojačala se u Zagrebu i Hrvatskoj tridesetih godina, pod utjecajem sve jače nacističke propagande. Jedan od pokazatelja takve

¹⁶ Ovdje parafraziram naslov članka M. Gross, objavljen u ovom zborniku.

teške situacije je i broj Židova koji prelaze na katoličanstvo i druge vjere: i dok je u Zagrebu broj otpusta iz judaizma brojio u dvadesetim godinama desetak godišnje, pred Drugi svjetski rat raste na 300 do 400 godišnje.

Na taj način su zagrebački Židovi, bez obzira na povremene teškoće i iskaze nesnošljivosti, ipak u razdoblju od osnivanja Općine do 1941. godine ostvarili punu ravnopravnost i uživali blagodati građanskog života i relativnog blagostanja, uvjete kakve nikada do tada nisu imali, ali je uspostava Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine i sva tragika koja je za židovsku zajednicu proizašla iz tog čina, teška negacija svega onog što je postignuto i nastalo u prijašnjih 100 i više godina.

Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997. godine

U neobjavljenom rukopisu zagrebačkog advokata Ede Neufelda s mnogo su dojmljivih pojedinosti opisane strepnje i dileme zagrebačkih Židova u prevratnim aprilskim danima 1941. godine. S ulaskom Nijemaca u Zagreb i uspostavom ustaške NDH »... postajalo nam je jasno da bismo morali bježati ali poduzimali nismo ništa, već smo gubili skupocjeno vrijeme u beskorisnim predomišljanjima, predviđanjima i diskusijama«. Neki, odlučniji, ali vrlo malobrojni, ipak su odmah pobjegli, neki su to željeli ali nisu imali novaca ni veza ni rodbine na koju bi se mogli osloniti, neki su odgađali bijeg nastojeći da najprije nekamo smjeste ostarjele roditelje, da nekako zbrinu oboljele ili djecu, s kojom je teško bilo pomišljati na zbjeg. Većina je ostajala kod svojih kuća uvjeravajući same sebe da se ipak ne može desiti ono najgore – ili vjerujući da će se nekako izvući pomoću prijatelja, visokih veza, starih zasluga, podmićivanja ili bogznakakvih trikova i sretnih obrata kakvima se i u očaju, protiv svake logike nadamo. Već sljedećih nekoliko tjedana i mjeseci razbijene su varave nade, uslijedili su nesmiljeni udarci, pod kojima – piše dalje Edo Neufeld – »putevi su se prisilno razilazili i svatko je sam ili sa svojom obitelji pošao u susret svojoj sudbini, povezanoj s teškim ili nešto manje teškim tragedijama, i svatko bi o tim tragedijama, osobnim i obiteljskim, mogao ispuniti cijele knjige.«

Cijele su knjige odonda i napisane. U arhivima Židovske općine Zagreb, u Državnom arhivu Hrvatske, u Jevrejskom muzeju u Beogradu, u Jad Vašemu u Jeruzalemu i Holokaust muzeju u Washingtonu, u mnogim privatnim arhivama postoji mnogo tisuća dokumenata o stradanjima zagrebačkih Židova, postoji više stotina iscrpnih memoarskih zapisa. Objavljeno je i više desetaka znanstvenih radova, koji su kao cjelina ili u pojedinim dijelovima posvećeni zagrebačkoj židovskoj zajednici u doba holokausta. (Posebno bih spomenuo radove Fikrete Jelić-Butić, Bogdana Krizmana, Menahema Šelaha, Mirka Peršena, Narcise Lengel-Krizman, Rut Lipa, Mihaila Sobolevskog, Jaše Romana, Vladimira Žerjavića te radove većeg broja suradnika hrvatskih povijesnih instituta koji su objavljeni u njihovim časopisima.) Ukupno uzevši, mi već imamo više nego dovoljno opsežne predradnje za jednu sintezu, za sintetičku monografiju o Židovima Zagreba od 1941. do 1945. godine, ali takvu monografiju još uvijek očekujemo. U ovome referatu možemo dati samo najkraći rezime.

Već u travnju, svibnju i lipnju 1941. godine ustaška NDH stvorila je zakonske podloge za diskriminaciju i masovne progone Židova. To je bila neposredna priprema holokausta, vrlo slična nešto ranijim diskriminacijama u nacističkoj Njemačkoj. Istovremeno, u travnju, svibnju i lipnju hapse se pojedinci i grupe,

pretežno istaknutiji članovi zagrebačke židovske zajednice, a paralelno se provodi oduzimanje imovine, izbacivanje iz stanova i otpuštanje s posla. U lipnju, srpnju i kolovozu već se vrše masovne deportacije u koncentracijske logore – najprije u *Danicu* kraj Koprivnice, zatim u Gospić, na otok Pag i u Jadovno na Velebitu, a od rujna pa nadalje u Jasenovac. Od lipnja 1941. hapšeni su i odvođeni uglavnom samo muškarci, a od srpnja pa nadalje cijele obitelji, sa starcima i djecom. Godine 1942. i 1943. deportirani su, pored Jasenovca, išli i u neke njemačke logore, najviše u Auschwitz. Oko dvije stotine zagrebačkih Židova nije ni stiglo do logora, jer su iz zatvora neposredno odvođeni na strijeljanje kao taoci i kao žrtve drugih masovnih pogubljenja u Dotršćini, u Rakovom potoku i na drugim gubilištima oko Zagreba.

Od ukupno 10.740 predratnih pripadnika Židovske općine Zagreb kao žrtve holokausta stradalo je više od 7000, od toga više od polovice u Jasenovcu. Daljnjih blizu 1000 poginulo je u borbi kao partizani, kao partizanski suradnici ili kao pripadnici tajnog pokreta otpora u gradovima. Više stotina umrlo je za vrijeme rata u izbjeglištvu, pa bi se i oni posredno mogli smatrati žrtvama holokausta.

Kao što je već rečeno, progon zagrebačkih Židova tekao je sasvim po njemačko-nacističkom modelu. Nadležna predstavništva Trećega Reicha u Zagrebu (poslanstvo, ured SS-Einsatzgruppe, ispostava Gestapoa) sudjelovala su u općem planiranju protužidovskih mjera, u koordinaciji i u konzultacijama. Ponekad su i direktno intervenirala hapšenjima, a tijekom 1942. i 1943. godine u nekoliko navrata i odvođenjem u njemačke logore. Međutim, neposredni naredbodavci i potpisnici zakonskih uredbi i uputa, bili su vodeći ljudi ustaške NDH: šef države Ante Pavelić, ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković, ministar pravosuđa Mirko Puk, ministar bogoštovlja i nastave Mile Budak, ministar gospodarstva Lovro Sušić, svaki od njih u domeni svojeg resora. Izvršenje je koordinirano i njime je *de facto* rukovodio od travnja 1941. sve do rujna 1942. godine Eugen Dido Kvaternik, u svojstvu šefa Ravnateljstva za javni red i sigurnost i šefa Ustaške nadzorne službe, a preko posebnih Židovskih odjela u tim službama, kao i preko redovnih redarstvenih službi. Pljačku imovine obavljalo je Državno ravnateljstvo za ponovu. Koncentracijskim logorima i masovnim likvidacijama u tim logorima rukovodio je treći odjel Ustaške nadzorne službe, nazvan »Ustaška obrana«, kojoj je najprije bio šef Mijo Babić, a poslije njegove pogibije, od ljeta 1941. godine Vjekoslav Maks Luburić. Pored pripadnika »Ustaške obrane«, u likvidacijama zatočenika sudjelovale su i neke druge jedinice ustaške vojnice.

Stanovništvo grada Zagreba, iako je u prvome trenutku u priličnom broju pozdravilo dolazak njemačke vojske i uspostavu NDH, u velikoj većini nije podržavalo ni odobravalo protužidovske mjere. Pored nadležnih ustaških i redarstvenih službi, u tome je na razne načine sudjelovao samo relativno neveliki broj gorljivih pristaša nacizma i pripadnika ustaškog pokreta, te stanovit broj ustaša i drugih građana koji su se okoristili pljačkom židovske imovine. Velika većina zagrebačkih građana odnosila se prema protužidovskim mjerama s pasivnim neodobravanjem. Većina je u strahu šutjela, ali mnogi su u diskreciji pristupali svojim židovskim susjedima i izražavali simpatije. Javno istupiti, ili čak direktno pomoći progonjenom Židovu, bilo je opasno po život. Skrivanje Židova ili njihove imovine potpadalo je pod prijeki sud, koji je poznavao samo jed-

nu kaznu – smrtnu. Ipak se priličan broj zagrebačkih građana usudio pomoći svojim židovskim prijateljima i susjedima, bilo skrivajući ih od hapšenja, pomažanjem pri bijegu, materijalnom pomoći ili čuvanjem imovine. Ali bilo je i bivših prijatelja koji su se u strahu distancirali i odbijali pomoć.

Otvoreno politički, ali i direktno i pojedinačno, progonima Židova suprotstavio se antifašistički pokret. Organizirani ilegalni suradnici tog pokreta u gradu Zagrebu pribavili su svojim židovskim sugrađanima nekoliko stotina putnih isprava, s kojima se moglo pobjeći izvan domašaja ustaških progona. Židovi koji su prebjegli u partizane bili su dočekivani s pažnjom i tretirani u svemu ravnopravno s ostalim pripadnicima NOB-a.

Nadbiskup Stepinac u svojim je propovijedima više puta osuđivao rasističku ideologiju i negodovao protiv vjerskih i etničkih progona. Pojedinačno je osobnim intervencijama kod ustaških vlasti nastojao pomoći mnogim Židovima, a ponekad je i uspijevao. Njegov su primjer slijedili brojni svećenici katoličke crkve, ali ne svi. Bilo ih je priličan broj koji su gajili simpatije za ustaški pokret i za NDH, ali i stanovit broj koji su surađivali s antifašističkim pokretom.

Od predratnih članova zagrebačke Židovske općine ukupno se spasilo od holokausta i preživjelo rat oko 2300 do 2500 osoba, dakle jedva nešto više od 20 posto. U većem broju počeli su bježati iz Zagreba u ljeto i jesen 1941. godine, kad je postalo jasno da se više ne radi samo o ugroženosti pojedinaca, već o životima ili smrti kompletnih obitelji, cijele zajednice. Ni bježati nije bilo jednostavno, jer trebalo je mitom ili vezama pribaviti krivotvorene propusnice na ne-židovska imena, trebalo je izbjeći stroge kontrole na mnogim mjestima, trebalo je pribaviti stranoga novca ili imati dragocjenosti za život u izbjeglištvu ili barem imati bilo kakvu vezu za prvi prihvat. Mnogi se naprosto nisu mogli odlučiti na avanturu rizičnog bijega i čekali su sudbinu kod kuća u Zagrebu. Relativno se najveći broj spasio bijegom u priobalnu talijansku zonu. Već u ljeto 1941. godine znalo se da talijanske vlasti ne izručuju prebjegle Židove Nijemcima niti ih vraćaju ustašama, već ih samo stavljaju pod nadzor. Iz talijanske priobalne zone neki, koji su imali više novaca ili veza, prebjegli su dalje u Italiju, a neki hrabriji i odlučniji u partizane. Većina je u talijanskom koncentracijskom logoru na otoku Rabu dočekala kapitulaciju Italije – njih oko 3200, od toga barem jedna trećina Židova iz Zagreba. Gotovo svi prebacili su se u jesen 1943. godine na partizanski teritorij u Liku, Kordun i na Baniju, gdje su se vojno sposobniji pridružili partizanskim borbenim jedinicama ili pomoćnim službama, dok su ostali preživjeli rat među seljacima na oslobođenom području.

Pored te najveće grupe spašenih, stanovit manji broj zagrebačkih Židova spasio se bijegom u Mađarsku. Neki su preko Italije dospjeli do Švicarske, a neki – dočekavši savezničke vojske u Italiji – uspjeli su se domoći Amerike i Palestine. Oko 200 zagrebačkih Židova vratilo se poslije rata iz njemačkih zarobljeničkih i koncentracijskih logora, nekoliko njih čak i iz Jasenovca. Oko 300 preživjelo je rat u Zagrebu. Pretežno su to bili pripadnici mješovitih brakova, koje je uspjela zaštititi katolička crkva. Veći dio štitenika židovskoga staračkog Doma *Lavoslav Švarc* smjestio je nadbiskup Stepinac na crkvenom imenju u Brezovici kraj Zagreba, gdje ih je 55 dočekalo kraj rata. Nekoliko desetaka Židova uspjelo je pre-

živjeti rat pod tuđim identitetima, pod zaštitom nežidovskih prijatelja. Poseban je fenomen što je tijekom cijelog rata funkcionirala, iako u vrlo krnjem obliku, kancelarija Židovske općine Zagreb.

U mnogim gradovima okupirane Evrope nacističke su vlasti odobravale i podržavale funkcioniranje ureda Židovskih općina, koje su im služile za efikasnije prenošenje naredbi i drugih mjera prema pripadnicima tih židovskim općina, sve do njihova deportiranja. Vlasti NDH preuzele su taj njemački model, pa je ured Židovske općine Zagreb 1941. godine postao neka vrst transmisije. Preko Židovske općine išli su zahtjevi za kontribuciju u zlatu (1.004 kilograma u svibnju 1941. godine), naredbe o predaji imovine, eventualne obavijesti o deportiranima, o mogućnostima da im se šalje hrana ili druga opskrba itd. Istovremeno, preko ureda su išla pisma i druge pošiljke u logore, poruke preko međunarodnog Crvenog križa, pa neko vrijeme i materijalna pomoć članovima Općine iz Švicarske i Italije. Službenici u uredu (u početku njih oko 15, ali ubrzo sve manje) imali su specijalne propusnice za kretanje gradom i navodne garancije da neće biti hapšeni. Međutim, već potkraj 1941. i početkom 1942. godine pokazalo se da jamstva nisu pouzdana: počela su hapšenja funkcionara Židovske općine, a 1943. godine odveden je u logor i sam predsjednik općine Hugo Kon. Nešto prije toga u logor Auschwitz otpremljen je i posljednji zagrebački nadrabrin Miroslav Šalom Freiburger. Od ljeta 1943. godine Općina je svedena na manje od 200 članova, sve pripadnika mješovitih brakova koji su bili pod zaštitom katoličke crkve. Predsjednik je postao Robert Glikstal. Ured Općine nastavio je funkcionirati sve do kraja rata: korespondencija s rođacima u logorima, slanje paketa, traženje nestalih, socijalna pomoć najnevoljnijima.

Po završetku rata 1945. godine u Zagreb se vraćaju preživjeli: iz partizana, iz Italije, Mađarske, Švicarske, iz njemačkih logora. Židovska općina, sada opet u Palmotićevoj 16, prvo je pribježište. Tu se traži pomoć za prvi privremeni smještaj i prehranu, uputa za povrat stanova i potragu za imovinom, posredovanje za zapošljavanje. Preko Židovske općine idu raspitivanja i stižu informacije o preživjelima i nestalima. Tu se sretno spaja poneka obitelj, ali se još mnogo češće saznaje potvrda tužnih slutnji da nekoga više nema. Mnogi se vraćaju bez ikakvih dokumenata, pa im ured Općine izdaje potvrde o identitetu.

Nakon konsolidacije, godine 1946., Židovska općina Zagreb broji oko 2500 pripadnika. Od toga je nešto manje od 2000 predratnih zagrebačkih Židova, dok su ostali prije rata živjeli u drugim gradovima Hrvatske i Bosne, a s krajem rata odmah su se doselili u Zagreb. Nekoliko stotina preživjelih zagrebačkih Židova nije se poslije rata vratilo u Zagreb, već su potražili nove postojbine – najviše u Americi i Palestini.

Predsjednik Židovske općine Zagreb od 1946. do 1951. godine bio je prof. dr. Arpad Han, ugledni specijalist-internist, sveučilišni profesor, za vrijeme rata logoraš na otoku Rabu, od 1943. liječnik u partizanskom sanitetu. I ostali u vodstvu Općine bili su u većini bivši logoraši s Raba i partizani, predratni pravници, liječnici, poduzetnici, trgovci i ekonomski i administrativni stručnjaci. Neki su od njih u partizanima postali članovi KP i po inerciji to ostali poslije rata, ali nije bilo nijednog krutog, »prjamolinejaški« gorljivog komunista ni višeg partijskog funkcionara. Slično se može reći i općenito za zagrebačke Židove poslije 1945.

godine: kako ih je više od polovice preživjelo rat zahvaljujući partizanima koje su predvodili komunisti, relativno je znatan broj za vrijeme rata pristupio Komunističkoj partiji (barem 10 posto). Međutim, poslije rata svi su se vratili svojim stručnim zvanjima ili nastojali steći stručne kvalifikacije i nijedan član Židovske općine Zagreb nije pošao putem partijsko-političke karijere.

Poslijeratni je život Općine započeo pod teškim dojmom holokausta, koji nije sasvim nestao ni do danas. Socijalni problemi bili su dugo u centru pažnje ŽOZ. Ublaženi su uz stanovitu pomoć novih vlasti i još znatniju materijalnu pomoć međunarodnih židovskih organizacija, koja je ubrzo poslije rata počela pritjecati. U zgradi Općine uspostavljena je menza koja je dosta dugo značila veliku olakšicu za neke od povratnika, posebno za studente. Pružala se pomoć i u odjeći i drugim potrepštinama. Za starački Dom *Lavoslav Švarc* pronađen je adekvatni privremeni, a zatim i stalni smještaj. U okvirima novih zakona razrješavani su i neki imovinsko-pravni odnosi, koji za veći dio pripadnika zagrebačke židovske zajednice nisu bili povoljni.

Židovi su u poslijeratnoj komunističkoj Jugoslaviji bili potpuno ravnopravni građani. Nisu imali teškoća pri zapošljavanju, već naprotiv, kao bivši partizani mnogi su imali i stanovite prednosti. Nisu bili izloženi nikakvim diskriminacijama i jako dugo (sve do šezdesetih godina) nije bilo ni antisemitskih pojava. Međutim, kao i svi drugi građani, Židovi su podliježali raznim ograničenjima privatne inicijative i poduzetništva, ograničenjima raznih uredbi o raspolaganju imovinom i po zakonu o nacionalizaciji. To je praktički značilo da dobar dio imovine koji su ustaške vlasti otele zagrebačkim Židovima nije bio vraćen. Nova je država zadržala kuće (osim najviše dva stana), industrijska poduzeća, poslovne prostore privatnika, lokale s njihovim bivšim trgovinama, pa i nekretnine u vlasništvu Općine (osim zgrade u Palmotićevoj 16 i dva zemljišta). Bivši vlasnici osjećali su se teško i nepravedno pogođenima, a za mnoge od njih nastali su i ozbiljni egzistencijalni problemi. A bilo je među Židovima i prilično mnogo politički nezadovoljnih novim režimom.

Sve se to vidno ispoljilo poslije osnivanja države Izrael 1948. godine. Zbog vanjsko-političkih okolnosti stvorenih poslije Rezolucije Informbiroa, Jugoslavija je dozvolila svojim Židovima da isele u novu državu, uz uvjet da se odreknu cjelokupne nepokretne imovine (koju su ionako većim dijelom već izgubili). Oko 1250 zagrebačkih Židova, točno polovica zajednice, optiralo je tada za Izrael i u narednih godinu i pol iselilo iz svoje dotadašnje domovine. Ponovno okrnjena ŽOZ ostala je 1950. godine s oko 1200 članova, točno s desetim dijelom svog predratnog članstva.

Godine 1951. za predsjednika Općine izabran je dr. Leo Singer, ugledni zagrebački pravni stručnjak. Bio je predsjednikom sve do svoje smrti 1978., dakle punih 27 godina. To je bilo razdoblje stabilnog života ŽOZ, kao i u narednom periodu za predsjednikovanja Zdenka Volnera, partizanskog prvoborca iz Slavonije, penzioniranog pukovnika JA (1978.-1986.). Broj članstva stagnirao je oko 1100 do 1200. U skromnim razmjerima održavao se vjerski život, a nešto intenzivnije kulturni život. Po Židovskoj općini osnovani pjevački zbor *Moša Pijade* vrlo je uspješno njegovao hebrejsku, jidiš i ladino zborsku glazbu. Velika pažnja posvećivana je Domu *Lavoslav Švarc* i općenito socijalnoj skrbi. Direktno i preko

Saveza jevrejskih opština u Beogradu održavane su veze s drugim židovskim zajednicama i međunarodnim organizacijama, izmjenjivana su gostovanja, organizirane ekskurzije i zajednička sastajanja. Posebno su njegovane veze s bivšim članovima ŽOZ koji su se naselili u Izraelu. Sve do 1978. uz pomoć ŽOZ uspješno je djelovao i židovski dječji vrtić, koji je opet obnovljen 1986. godine i radi sve do danas. Kontinuirano je djelovao i *Omladinski klub* Židovske općine Zagreb: na redovitim tjednim sastancima i povremenim priredbama, na gotovo svakodnevnim neslužbenim sastancima i u redovitim ljetnim kolonijama uvijek je sudjelovalo po 10 do 50 članova Kluba. Kroz uvijek nove generacije *Omladinskog kluba* obnavljalo se članstvo Općine, koje je u prosjeku postepeno bivalo sve starije, ali nikad nije sasvim izgubilo ni svoj podmladak.

Članovi ŽOZ koji u razdoblju 1948.-1951. godine nisu optirali za Izrael praktički su donijeli odluku da se integriraju u zagrebačko, hrvatsko, odnosno jugoslavensko društvo. Neki su u tome bili toliko radikalni da više nisu ni održavali veze s Općinom, ali takvi »totalni asimilanti« ipak su bili relativno malobrojna manjina. Velika većina Židova preostalih u Zagrebu poslije 1951. osjećala je, pa i njegovala, svojevrsnu dvojnju pripadnost: pripadnost svom židovskom porijeklu, tradiciji ili vjeri s jedne strane, a s druge, široj zajednici u kojoj žive – gradu Zagrebu, Hrvatskoj i Jugoslaviji. O tim problemima identiteta vodile su se beskrajne neformalne diskusije među nekim članovima ŽOZ, osobite među intelektualnom omladinom. U toj dvojnosti identiteta bilo je mnogo individualnih razlika u intenzitetima i u prevagi jedne ili druge strane. Bilo je i oscilacija pod utjecajem općih prilika, ali dvojnost je kod svih, manje ili više, bila prisutna. U normalnim prilikama ona je značila obogaćenje napajano na dvjema tradicijama, u kriznim situacijama mogla je stvarati dileme i komplikacije. Kad je 1967. godine Jugoslavija prekinula diplomatske odnose s Izraelom i u izraelsko-arapskom sporu jednostrano podržala arapsku stranu, od vodstva Židovske općine Zagreb u više je navrata putem raznih poruka zatraženo da se javno izjasne protiv Izraela što je svaki put bilo odbijeno. Slična je bila suzdržljivost i u odnosu prema unutrašnjim političkim zbivanjima: ŽOZ se nije izjašnjavala u prilog hrvatskom nacionalnom gibanju poznatom pod imenom *Hrvatsko proljeće*, ali ni protiv njega kad je poslije prosinca 1971. godine nastupila represija. Članovi Općine opredjeljivali su se individualno i vrlo raznoliko, pa Općina nije mogla ni htjela nametati zagrebačkim Židovima nekakve jedinstvene političke stavove, što i nije zadatak Općine, koja tradicionalno u svojim redovima poštuje princip političkog pluralizma. Jedino 1991. godine, kad je izvršen oružani napad na Hrvatsku, Općina je izdala saopćenje, u kojem je osuđen taj napad.

S agonijom Jugoslavije osamdesetih godina i njenim raspadom početkom devedesetih, zagrebačka židovska zajednica našla se u novim okolnostima i pred novim dilemama. Jačanje nacionalnih opredjeljenja u cjelokupnom javnom životu zemlje navelo je i dio zagrebačkih Židova da se čvršće opredijele za židovsku stranu svojeg identiteta i da bliskije prionu uz svoju ŽOZ. Počevši već od 1985.-86. priličan broj ih se počeo sve više angažirati u raznim aktivnostima Općine, koja je naglo živnula i postala zapažen faktor u javnome životu grada. U studenome 1986. brojnim je javnim manifestacijama obilježena 200. godišnjica naseljavanja Židova u Zagrebu i 180. godišnjica Židovske općine Zagreb. Tom

prigodom u zgradi Općine obnovljen je židovski dječji vrtić, otvorena nova općinska biblioteka, pokrenut dvomjesečni općinski *Bilten* (kasnije *Ha-Kol*), koji redovito izlazi sve do danas. Intenzivirani su vjerski život i tečajevi hebrejskog jezika, koji dobivaju znatno više polaznika. Pokrenuta je inicijativa za osnivanje kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiberger*. Na prostoru nekadašnje glavne sinagoge grada Zagreba, koju su ustaške vlasti srušile 1941. godine, postavljena je spomen-ploča i pokrenuta inicijativa da se taj prostor vrati Židovskoj općini i obnovi s jasnim židovskim obilježjem, uključujući i manju spomen-sinagogu. Na mnogim sektorima intenziviran je unutrašnji život Općine s aktivitetom koji se sve do danas održao, a povremeno i proširivao i produbljivao. Za širu javnost posebno je bila značajna velika izložba *Židovi na tlu Jugoslavije*, koju je Muzejski prostor grada Zagreba priredio na poticaj i uz suradnju Židovske općine Zagreb i njenih brojnih članova. Izložba je posebnu pažnju posvetila povijesti zagrebačke židovske zajednice. Poslije Zagreba, izložba je obišla i nekoliko drugih gradova tadašnje Jugoslavije.

Raspadom druge Jugoslavije i uspostavljanjem samostalne Republike Hrvatske 1991. godine promijenio se i status Židovske općine Zagreb. Postala je središnja ustanova židovske zajednice u novoj državi. Od tada ŽOZ sujeluje u međunarodnom židovskom životu i u njegovim institucijama direktno, a ne više posredno, preko Saveza Jevrejskih opština u Beogradu. Prestaju institucionalne veze sa Savezom, ali nastoje se održati korektni odnosi, kao i sa drugim židovskim zajednicama. Tada je ŽOZ promijenila i ime: u okviru jugoslavenskih propisa i jezičnih normi od 1945. go 1991. zvala se *Jevrejska općina Zagreb*, a od 1991. godine *Židovska općina Zagreb*, koji naziv više odgovara duhu i normama hrvatskog književnog jezika.

19. kolovoza 1991. godine u 5 sati ujutro zgradu Židovske općine u Zagrebu teško je demolirala snažna eksplozija vješto podmetnutog i tempiranog eksploziva. Istog trenutka na židovskom groblju na Mirogoju sinhroniziranom eksplozijom demolirano je nekoliko grobova i obilježja. U općinskoj zgradi nije bilo ljudskih žrtava, ali je šteta bila ogromna: procjene su se kretale od 800.000 do 1.500.000 DEM. Hrvatska vlast smjesta je osudila teroristički čin, izrazila solidarnost s napadnutom Općinom i spremnost da iz svojih fondova plati obnovu zgrade (što je i učinjeno). Neke hrvatske političke stranke i pokreti narednih su dana organizirali masovne mitinge u znak solidarnosti sa Židovskom općinom Zagreb. Počinitelji terorističkog čina do danas nisu pouzdano utvrđeni, iako je bilo više istražnih postupaka, pa i nekih općenitih i uglavnom nepotvrđenih tragova.

U novoj državi židovska je zajednica sa strane državnih vlasti tretirana vrlo korektno. Židovi su zakonski i u praksi ravnopravni građani i nikad sa strane vlasti nisu osjetili bilo kakvu diskriminaciju zbog svoje nacionalne ili vjerske pripadnosti. Štoviše, pojedini istaknuti predstavnici vlasti često iskazuju posebnu pažnju, pa i simpatije, prema židovskoj zajednici. To je djelomično i razlog što na vrlo visokim položajima u Republici Hrvatskoj redovito ima i po pet-šest Židova ili polužidova (ministiri, savjetnici predsjednika Republike, predsjednici velikih kompanija). Istovremeno, međutim, u političkom i društvenom životu Hrvatske prilično često iskrsavaju pojave, koje unose nemir i zabrinutost u našu židovsku zajednicu. Te bismo pojave mogli svrstati u tri grupe.

Prvo, politička i publicistička nastojanja oko minimaliziranja genocidnih zločina za vrijeme NDH i, općenito, nastojanja oko rehabilitacije te zločinačke države. Ta se nastojanja djelomično oslanjaju i na politiku takozvanog »pomirenja svih Hrvata«, koju proklamiraju predsjednik države i njegova vladajuća stranka. Vrhunac su te politike planovi o prekrajanju spomen-područja Jasenovac, u kojem se pored grobova i spomeničkih obilježja ubijenih logoraša žele pokopati i spomenički obilježiti grobni ostaci raznih drugih žrtava Drugoga svjetskog rata, kao i žrtava poslijeratnih, pa i najnovijih razdoblja. To bi značilo grobištem izjednačiti i spomenički nivelirati žrtve i zločin, nevino ubijene i neke od njihovih ubojica. Znatno dio hrvatske javnosti usprotivio se tim planovima, a još energičnije Židovska općina Zagreb, te međunarodne židovske organizacije i najviši predstavnici državnih vlasti SAD, Njemačke i drugih evropskih zemalja, pa se vjerojatno ti planovi neće ostvariti. Međutim, gledano dugoročno, nastojanja oko rehabilitacije NDH ostavljaju najpogubniji trag u školskim udžbenicima novije hrvatske povijesti. NDH je predstavljena u znatno uljepšanom, dakle u lažnome obliku, što znači direktno prikrivanje, a indirektno i opravdavanje genocidnih zločina. Ako se na vrijeme ne neutralizira, to može vrlo nepovoljno djelovati na formiranje nacionalne svijesti onih generacija, koje uče povijest iz takvih udžbenika.

Drugo, s većom slobodom medija poslije 1990. godine pojavila se prilično brojna tzv. »žuta štampa«, u kojoj u potrazi za senzacionalizmom dosta često ima i otvorenih antisemitskih tekstova. Još su češći u malobrojnim i, na svu sreću, malotiražnim listovima otvorene proustaške orijentacije. Više od toga zabrinjava što se grubi antisemitski istupi objavljuju i u pismima čitatelja nekih vodećih političkih dnevnika, pa i (znatno rjeđe i uvijenije) u nekim političkim komentarima. Vodeći predstavnici vlasti i vladajuće stranke to u javnim nastupima ponekad osuđuju, ali očigledno nedovoljno efikasno.

Treće, židovska zajednica ne može ostati ravnodušna prema pojavama nacionalne netrpeljivosti, pa ponekad i direktne nacionalne diskriminacije, uperene najviše prema Srbima, manje često prema Bošnjacima. Iako Židovi time nisu direktno pogođeni, historijsko ih pamćenje upućuje na zabrinutost čim se takve tendence ne suzbijaju.

Židovska općina Zagreb pomno prati sve nabrojene pojave – nastojanja oko rehabilitacije NDH, antisemitske istupe i opće pojave nacionalne netrpeljivosti. Vijeće o tome redovito raspravlja i s vremena na vrijeme objavljuje saopćenja za javnost, koja redovito imaju zapaženi odjek. Uz uvijek prisutnu podršku međunarodnih židovskih institucija, pa i nežidovskih međunarodnih tijela, uz sve vidljivije negodovanje u dobrome dijelu hrvatske javnosti, vjerujemo da će se nabrojene zabrinjavajuće pojave postepeno suzbijati. U tom pogledu pruža ohrabrenje i saopćenje Svete stolice »Sjećamo se«, koje već ima i povoljan odjek u hrvatskoj javnosti.

U tim okolnostima, zagrebačka židovska zajednica, usprkos navedenim nelagodnostima i zebnjama, s prilično optimizma gleda u svoju neposrednu i daljnju budućnost. Protivno nekim ranijim nagađanjima, ona se ne topi u asimilacionim kretanjima i očigledno opstaje. Članstvo je čak posljednjih godina poraslo za oko 10 posto, pa sada stagnira na nivou između 1400 i 1500 članova. Aktiv-

nih, koji redovito ili povremeno navraćaju u sinagogu, Općinu ili na općinske priredbe ima sve više, sada već oko 700 – dok se ostali zadovoljavaju time da se vode u popisu članstva. Redovito tjedno održavaju se muzičke i druge kulturne priredbe i javna predavanja i tribine, sa standardno dobrim posjetom. Pored redovitog dvomjesečnog dobro uređivanog biltena *Ha-Kol*, omladinski klub povremeno objavljuje duhoviti časopis *Motek*, a kulturno društvo *Miroslav Šalom Freiburger* sadržajno vrijedni časopis *Omanut*. S nekoliko zapaženih objavljenih knjiga izdavačka djelatnost Općine posljednjih je godina postala intenzivnija nego li ikad poslije 1941. godine. Stalno se održavaju tečajevi hebrejskog jezika za početnike i za više stupnjeve naprednih. Muzički život sve je bogatiji brojem sudionika i raznolikošću. U klubu Općine priređuju se povremena i stalna druženja kao npr. »Obiteljski šabat«. Biblioteka je sve bogatija knjigama i sve aktivnija, dječji vrtić jedan je od najsređenijih i najbolje vođenih u Zagrebu, kao i starački Dom *Lavoslav Švarc*.

Nakon jednog burnog 10-godišnjeg razdoblja, mislim da je u toku dugoročnija stabilizacija Židovske općine Zagreb na nivou njenog sadašnjem brojnog stanja, aktivnosti i utjecaja.

Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine

Uvodne napomene

U znanstvenoj historiografiji ne postoji niti jedan rad koji bi se cjelovitije bavio osvjetljavanjem povijesti zagrebačke Židovske općine u Drugome svjetskom ratu. To istovremeno ne znači da se ova problematika nije tretirala, ali samo u sklopu drugih povijesnih radova s područja Drugoga svjetskog rata. Najveći broj istraženih činjenica o zagrebačkoj Židovskoj općini nalaze se u dvije vrijedne znanstvene rasprave dr. Narcise Lengel Krizman.¹

Svu preostalu korištenu literaturu, sjećanja sudionika o radu zagrebačke Židovske općine i izvorna vrela, navest ću u pojedinim bilješkama.

Do njemačke okupacije Zagreba i Kvaternikova proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (do kraja travnja 1941. godine imala je službeni naziv Država Hrvatska, a zatim Nezavisna Država Hrvatska – NDH) u Gradu su djelovale tri židovske vjerske općine. Najveća i najbrojnija bila je općina Aškenaza sa središtem u Palmotićevoj 16 s nešto više od 8000 članova, zatim sefardska općina sa središtem u Karadžićevoj 3 – oko 800 članova i, na poslijetku, općina ortodoksnih Židova sa središtem u Dugoj ulici br. 32 – oko 160 članova. U širem pogledu židovskoj etničkoj zajednici pripadale su i osobe koje su zbog različitih razloga promijenile vjeru i prešle na rimokatoličku, pravoslavnu, evangelističku, grkokatoličku ili islamsku vjeru. Do početka svibnja 1941. godine, takvih Židova je ukupno bilo 1245. Nadalje, u to vrijeme bilo je i oko 1800 Židova emigranata (iz Njemačke i od nje okupiranih država), koji su privremeno boravili u Zagrebu očekujući vize za odlazak u zemlje koje su bile van dohvata terora njemačkih nacističkih vlasti. Dakle, u vrijeme uspostave NDH u Zagrebu je živjelo nešto više od 12.000 Židova, što je činilo više od 10 posto stanovnika grada. Od židovske vjerske i etničke zajednice bila je samo nešto veća srpska etnička zajednica.²

Do Drugoga svjetskog rata bila je židovska vjerska i etnička zajednica duboko ukorijenjena u hrvatsko društvo dajući mu evidentan doprinos u privrednom, kulturnom i prosvjetnom boljitku. Pored vlastitih humanitarnih, kulturnih

¹ Lengel-Krizman, Narcisa, »Prilog proučavanja terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941-1942. godine«, *Povijesni prilozi*, Zagreb 1985. 4 (1), str. 3-38; »Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942«, u zborniku *Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin 1976., str. 884-898.

² Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (i dalje: HDA), fond: NDH, inv. br. 7309 i 28105; *Spo- menica 1919-1969, Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd 1969., str. 204-206.

i prosvjetnih organizacija mnogi članovi židovske zajednice pripadali su i djelovali u brojnim hrvatskim političkim strankama, sindikalnim udruženjima, kulturnim, prosvjetnim i sportskim udrugama. Povrh svega toga, ne mali broj je isticao svoju nacionalnu opredijeljenost hrvatskom narodu. Ne ulazeći ovom prigodom u pojavu i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj do Drugoga svjetskog rata,³ dovoljno je samo konstatirati, da je vođa ustaškog pokreta, Ante Pavelić, u svom memorandumu *Hrvatsko pitanje* iz 1936. godine označio židovstvo u Hrvatskoj kao jednoga od tri najveća neprijatelja hrvatskoga oslobodilačkog pokreta.⁴ Stoga i ne začuđuje činjenica, da je A. Pavelić, pošto je uz podršku okupacijskih sila doveden na čelo NDH, ubrzano radio na donošenju rasnog zakonodavstva i drugih protužidovskih mjera. Imao je neograničene mogućnosti, jer je takvo zakonodavstvo već postojalo u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji. U razdoblju od travnja 1941. do listopada 1942. godine, vlasti NDH donijele su i provodile zakonske i druge odredbe koje su prvenstveno bile uperene protiv Židova, a djelomično i protiv drugih etničkih zajednica – Cigana (Roma) i Srba. Riječ je o više od 20 zakonskih odredbi, a ovdje ćemo istaknuti samo najznačajnije: Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine, od 19. travnja 1941.,⁵ Zakonska odredba o državljanstvu, Zakonske mjere o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, sve – od 30. travnja 1941.,⁶ Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, od 4. lipnja 1941.,⁷ Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća, od 4. lipnja 1941.,⁸ te Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća, od 30. listopada 1942.⁹ Vlasti NDH ukinule su rasno zakonodavstvo tek nekoliko dana prije sloma NDH, tj. 3. svibnja 1945., Zakonskom odredbom o izjednačenju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost (od 5. svibnja stupio na snagu).¹⁰ Ukidanje ovih zakona, kako je to dobro primijetio Josip Horvat, »neće nikoga spasiti, niti uskrsiti mrtve«.¹¹

Na osnovi navedenih odredbi ustaške vlasti oduzele su Židovima u Zagrebu i, općenito, na području NDH pravo na hrvatsku domovinu, sva druga građanska prava, oduzeta im je i pokretna, i najvećim dijelom nepokretna imovina. Izuzet je samo mali broj zagrebačkih Židova i to oni kojima je poglavnik A. Pavelić za određene zasluge za hrvatski narod priznao prava arijevacu ili su bili u mješovitim brakovima. U proljeće i ljeto 1941. godine, ustaške vlasti u Zagrebu donijele su i brojne druge mjere protiv Židova kao što su bile one o njihovom popisu (sve starije osobe od 14. godine), o njihovom obilježavanju, napuštanju

³ Goldstein, Ivo, »Antisemitizam u Hrvatskoj«, u zborniku: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996., str. 12-52.

⁴ »Ustaša«. *Dokumenti o ustaškom pokretu* (priredio Petar Požar), Zagreb 1995., str. 104.

⁵ *Narodne novine*, Zagreb, br. 6, 19.IV.1941.

⁶ Isto, br. 16, 30.IV.1941.

⁷ Isto, br. 43, 4.VI.1941.

⁸ Isto.

⁹ Prijepis dokumenta kod autora.

¹⁰ *Narodne novine*, br. 1352, 5.V.1945.

¹¹ Horvat, Josip, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945*, Zagreb 1989., str. 227.

sjevernog dijela grada, ograničenju kretanja, zabrani izlaska iz grada, zabrani posjećivanja kina i javnih kupališta, o snabdjevanju u trgovinama u određeno vrijeme i sl. Židovi su masovno otpušteni iz javnih službi i poduzeća, a za određeno vrijeme zadržani su samo oni bez kojih se nisu mogle obavljati neke djelatnosti. Pojedinačna i skupna uhićenja Židova u Zagrebu otpočela su još u travnju 1941., a masovna, krajem svibnja iste godine i odvijala su se do svibnja 1943. godine.¹²

Čelnici NDH, kao i ustaški tisak, stalno su podržavali protužidovsko raspoloženje u hrvatskom stanovništvu i opravdavali njihovo isključenje iz javnog života, ali i njihovo fizičko uništenje. Pri tome nisu birali sredstva i obilato su se koristili objedama i lažima. Radi ilustracije navest ćemo samo dva primjera: zagrebački *Novi list* u članku »Hrvatska Država – jamstvo našeg narodnog blagostanja«, između ostaloga, navodi: »Židovi uopće nijesu imali osjećaja ni shvaćanja za naše narodne potrebe, za naša narodna pitanja, što je uostalom i razumljivo, jer su oni, ma koliko godina živjeli u Hrvatskoj, ostali strani i po svom mentalitetu i po svojim osjećajima u borbi i ciljevima hrvatskog naroda. Za Židove je Hrvatska bila predmet izrabljivanja, pa su tako i udesili svoje držanje prema hrvatskom narodu«. I zatim dalje. »Nitko objektivan ne može prigovoriti mjerama, koje se moraju poduzeti, da se Židove na gospodarskom polju stjera u njihove prirodne granice, te da Hrvat bude gospodar i na gospodarskom polju u svojoj zemlji.«¹³

Vjekoslav Blaško, ustaški povjerenik Radničke komore u Zagrebu, govoreći o ulozi Židova u odnosu između rada i kapitala, zahtijevao je da se NDH očisti od stranaca, a za Židove je rekao: »Židovi su bili oni, koji su se od vjeka smatrali neprijateljima ljudskog društva. Nema naroda u povijesti među kojim su Židovi živjeli, a da se taj narod nije pobunio protiv njih.«¹⁴

Budući da su se mnogi pojedinci i skupine Hrvata zalagale za spas pojedinih Židova i njihovih obitelji, to je poglavnik NDH, A. Pavelić, 27. lipnja 1941. godine zabranio bilo kome dolazak u Poglavnikov ured u cilju intervencije za Židove.¹⁵

Već prve protužidovske mjere unijele su, s pravom, veliku uznemirenost u etničkoj i vjerskoj zajednici zagrebačkih Židova; reagirali su različito. Onima, kojima se pružila mogućnost, nastojali su da izbjegnu u inozemstvo ili na područja Hrvatske koje je anektirala ili okupirala Italija. Oko 2000 zagrebačkih Židova uputilo je molbe pojedinim ustaškim institucijama vlasti da ih se oslobodi nošenja židovskih oznaka, te da im se priznaju arijevska prava i dozvoli slobodan boravak i rad u Zagrebu. Među njima je bio znatan broj onih Židova koji su još ranije prešli na rimokatoličku vjeru. Poglavnikov ured, gdje su se sve upućene molbe rješavale u konačnici, uputio je tijekom rujna 1941. godine četiri popisa zagrebačkih Židova Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, na ruke Eugena

¹² Vidi o tome opširnije, Lengel-Krizman, N., *Borbeni Zagreb*, Zagreb 1980., str. 75-92; Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977., str. 158-187; Dizdar, Zdravko, »Logor Kerestinec«, *Povijesni prilozi*, Zagreb 1989, br. 8 (1), str. 143-192.

¹³ *Novi list*, Zagreb, br. 47, 15.VI.1941., str. 3.

¹⁴ Isto, br. 58, 26.VI.1941., str. 9.

¹⁵ Isto, br. 60, 28.VI.1941., str. 20.

Kvaternika-Dide, za koje se navelo da će im možda biti podijeljena arijevska prava ili dozvola boravka i rada te da se do daljnega izuzimaju od mjera koje su određene za Židove. Na popisu su bile 432 osobe, a od toga 24 predviđene za priznavanje arijevske prava. Svi ostali dobili su negativno rješenje, bez obzira kojoj vjeri pripadali, jer su ustaške vlasti smatrale da pitanje Židova nije vjersko već rasno pitanje.¹⁶

Da bi opravdao masovno slanje Židova u logore, poglavnik je donio, 26. lipnja 1941. godine, »izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed« u kojoj je kolektivno optužio Židove za širenje glasina i glavne krivce u otežavanju opskrbe stanovništva, te im je namijenio mjere zatočenja u sabirališta »pod vedrim nebom«.¹⁷

Obnova rada Židovske općine u Zagrebu i njezino organizacijsko ustrojstvo

Treći dan nakon njemačke okupacije Zagreba i uspostave NDH, ustaške vlasti zapečatile su prostorije najveće židovske općine u Zagrebu – u Palmotićevoj 16, kao i prostorije njezinih društava i zaklade, te blokirale bankovne račune. U preostale druge dvije židovske zajednice u Zagrebu nisu tada poduzete slične mjere; vjerojatno se smatralo da ne predstavljaju neku veću opasnost za ustaške vlasti. Obnova rada zagrebačke Židovske općine u Palmotićevoj 16 uslijedila je prema usmenoj odluci Ustaškog redarstvenog povjereništva u Zagrebu i to njezinog Židovskog odjela, 16. svibnja 1941. Židovski odjel imao je zadaću operativnog provođenja protužidovskog zakonodavstva, kako u Zagrebu, tako i općenito, na području NDH. Njegova dozvola o obnovi navedene židovske općine u Zagrebu imala je za osnovni cilj, da se na ovu općinu koja je tada dobila službeni naziv Židovska bogoštovna općina, prenesu razne obveze materijalnog i drugoga zbrinjavanja Židova do »konačnog rješenja židovskog pitanja«. Židovska bogoštovna općina u Zagrebu morala je sve zahtjeve o rješavanju pojedinih problema svoje vjerske i etničke zajednice slati preko Židovskog odsjeka, a preko njega je i dobivala sva rješenja i odgovore odgovarajućih institucija vlasti NDH. Uz suglasnost Židovskog odjela konstituirano je 14. svibnja 1941. godine i Vijeće Židovske bogoštovne općine (i dalje u tekstu navodi se njezin službeni naziv) u Zagrebu od 11 članova. U obnovljeno Vijeće bile su imenovani sljedeće osobe: za predsjednika dr. Hugo Kohn, Lavoslav Steiner, dr. Dragutin Rosenberg, Rikard Kohn, prof. Aleksa Semnic, Albert Baum, dr. Miroslav B. Schlesinger, Julio König i dr. Žiga Neumann. Tada je bilo odlučeno da se i preostale dvije židovske zajednice (Sefardi i ortodoksni) priključe Židovskoj bogoštovnoj općini, te je Sefarde u Vijeću zastupao Cezar Gaon, a ortodoksne Židove Leon Hessel. Za tajnika administracije Židovske bogoštovne općine postavljen je Aleksandar Klein; u ovom je odjelu tada bilo angažirano 12 službenika i radnika: Rudolf Budiwald, Herman Breslauer, Eugen Kohn, Josip Abraham, Zlata Goldschmitt, Irena Engel, Ida Mandolfo, Lorant Levi, Zora Haberfeld, Robert Veith, Robert Stein i

¹⁶ HDA, fond: NDH, inv. br. 28642-28644, 30061.

¹⁷ *Katolički list*, Zagreb, br. 25, 26.VI.1941., str. 285-286.

Andrija Pick.¹⁸ Za predsjednika Židovske bogoštovne općine u Zagrebu postavljen je dr. Hugo Kohn, a Općina je otpočela s radom 16. svibnja 1941. godine i ne u bivšim prostorijama u Palmotićevoj 16, već na Trgu kralja Tomislava 4.¹⁹

Prvu sjednicu Vijeće Židovske bogoštovne općine održalo je 22. svibnja 1941. godine. Razmatrana su brojna pitanja židovske etničke zajednice koja se našla pod teškim pritiscima ustaških vlasti. S tim u vezi trebalo se tako organizirati, kako bi se pružila što bolja pomoć onim Židovima koji su bili već izloženi teroru ustaških vlasti kao i onima koji će se uskoro naći u sličnom ili još težem položaju. Na ovoj, prvoj sjednici Vijeća, odlučeno je da se rad Židovske bogoštovne općine planira putem osnivanja raznih odsjeka (financijsko-pravni, školski, socijalni, vjerski, za produktivan rad, za iseljenje, za pokapanje mrtvacu, njegu bolesnika, brigu o *Švarcovom domu*, za ubiranje vjerskoga i socijalnog poreza, za dječje obdanište i za pokrštene). Također je zaključeno da se pokrene i izdavanje općinskog glasila (za sve općine na području NDH) i dječjega lista.²⁰ Međutim, kako ćemo vidjeti, svi planirani zadaci nisu se mogli provesti iz brojnih razloga, a potrebe su nametnule i nova područja rada (skrb za odvedene u logore i zdravstvena zaštita).

Da bi se članovi Vijeća i uposlenici u Židovskoj bogoštovnoj općini mogli nesmetano kretati u obavljanju svojih dužnosti, dobili su 27. svibnja 1941. godine od Židovskog odsjeka odgovarajuće iskaznice. Tako je predsjedniku dr. Hugu Kohnu dozvoljeno kretanje do 23 sata uvečer i stanovanje u *Švarcovom domu* (Maksimirska cesta 63), a tajnik Židovske bogoštovne općine Aleksandar Klein dobio je dozvolu za stanovanje u Bogišićevoj 2. U tajnikovoj dozvoli posebno je još navedeno, da se svaka pljenidba njegovih stvari ima smjesta obustaviti.²¹

Kako bi se što prije organizirao rad Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, bilo je neophodno potrebno dobiti od ustaških vlasti odgovarajuće prostore, te ih urediti i opremiti. Pošto su ustaške vlasti sredinom svibnja 1941. godine oduzele prostorije sefardske općine u Karadžićevoj 3, to su one dane, na kratko vrijeme, Židovskoj bogoštovnoj općini (služile su za bogomolju). U rujnu 1941. vlasti su oduzele i prostorije ortodoksnih Židova u Dugoj ulici 32 (dvorišna zgrada), a pokućstvo i inventar dani su Židovskoj bogoštovnoj općini. Sav inventar je prenijet u Trenkovu 9, gdje je smješten nadržinat i pojedini odsjeci.²²

Pojedini odsjeci Židovske bogoštovne općine u Zagrebu osnivali su se postupno, prema potrebama i mogućnostima. Tako je Ženski socijalni odsjek osnovan 4. lipnja 1941. godine na drugoj sjednici Vijeća Židovske bogoštovne općine. U njegov su rad bile uključene: Hilda Klein, Julija König, Marija Neumann, Stabka Frank, Marta Schulz, Helena Kabiljo, Slavica Göwelb, Terka Njemirovski i dr. Oton Pollak.²³

¹⁸ HDA, fond: NDH, inv. br. 27372.

¹⁹ Prijepis dokumenta kod autora.

²⁰ HDA, fond: NDH, inv. br. 27446.

²¹ Isto, inv. br. 27372.

²² Isto, inv. br. 27324, 28099.

²³ Isto, inv. br. 27445, 27489, 27491-27493, 27448, 28099.

Na osnovi sačuvane izvorne i druge građe nije moguće u cijelosti rekonstruirati sastave svih odsjeka i nastale u njima kadrovske promjene, kao i koje su sve osobe radile i koje su dužnosti obnašale u Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu. Stoga ćemo iznijeti one činjenice koje su do sada utvrđene. U popisu službenika od 18. lipnja 1941. godine vidljiva su njihova zaduženja. Riječ je o sljedećih 18 osoba: Gizela Kohn-Fuchs (upraviteljica Pučke škole), Eugen Mandel (kantori), Mira Kaufer (učiteljica Pučke škole), Isak Hendel (kantori), Bernard Grüner (nadkantori), Josip Basch (kanar), dr. Moric Levi (srednjoškolski vjeroučitelj), dr. Samuel Romano (srednjoškolski vjeroučitelj), dr. Miroslav Freiburger (rabin), Geza Lang (podvornik Pučke škole), Isak Baruh (zamjenik rabina), Mirjam Weiller (upraviteljica Dječjeg obdaništa), Greta Weiss (učiteljica Pučke škole), Ruža Schlessinger (učiteljica Pučke škole), Alice Dukes (učiteljica Pučke škole), Hani Flesch (učiteljica Pučke škole), Nisim Konfino (učiteljica Pučke škole) i Elvira Reich (učiteljica Pučke škole).²⁴

Do kraja srpnja 1941. godine u Židovskoj bogoštovnoj općini već je djelovalo 70 osoba, te je prvi put moguće vidjeti koji su sve to odsjeci i koje su osobe u njima. Organizacijska struktura bila je kako slijedi:

1. Članovi Vijeća: dr. Hugo Kohn, dr. Dragutin Rosenberg, Rikard Kohn, Leon Hessel i dr. Karlo Breyer.
2. Članovi Odsjeka za »Skrb i logore«: Desider Abraham i ing. Ernest Tausk.
3. Članovi Odsjeka za zdravstvenu zaštitu: dr. Alfred Neufeld, dr. Ivo Löw, dr. Zdenko Löwenthal i dr. Albert Schlesinger.
4. Liječnik *Doma nemoćnika*: dr. Samuel Deutsch.
5. Upravitelji *Doma nemoćnika* u Stenjevcu: Ferdo Singer i Vladimir Neumann.
6. Upravitelj Pučke kuhinje: Pavao Goldstein, ekonom Pučke kuhinje: Hinko Schlesinger i nabavljač i glavni kuhar: Viktor Kohn.
7. Upravitelj *Doma naučnica*: Vilko Grünhut.
8. Predstojnik općinskog ureda (tajnik): Aleksandar Klein, te administrativni činovnici: Herman Bresslauer, Robert Veith, Eugen Kohn, Zlata Goldschmidt, Zora Habersfeld, Vilim Schwarz, Božidar Kohn, Magda Grün, Emil Schwarz, Otto Deutsch, Mira Katan i Marko Hofmann.
9. Inkasanti općinskog prinosa: Hugo Jungwirth, Ernest Richter i David Atias.
10. Činovnici Socijalnog odsjeka: pročelnik, Josip Abraham, Ruža Hecker, Lorand Löwy, Ida Mandolfo, Alica Gross, Robert Stein, Vladimir Gottlieb, Norbert Kišicky, Vilim Glück i Edmund Jäger.
11. Činovnici Pravnog odsjeka: dr. Eduard Mandolfo i dr. Branko Grossmann.
12. Službenici Odsjeka za pokapanje mrtvaca i njegu bolesnika: Mirko Balog, Milan Spitzer, Herman Weiss, Heinrich Freywald, Izidor Herzberger i Aleksandar Rechnitzer.
13. Bogoslužje: dr. Gavro Schwarz (nadrabin), dr. Miroslav Freiburger (rabin), Isak Baruh (zamjenik rabina), Bernard Grüner (nadkantori), Isak Hendel (kantori), Eugen Mandel (kantori), Josip Basch (pisar Nadrabinata) i Ilija Weiss (hramski čuvar).

²⁴ Isto, inv. br. 27372.

14. Školski zbor: dr. Moric Levi (vjeroučitelj na srednjim školama), Gizela Fuchs-Kohn (ravnateljica Pučke škole), Mirjam Weiller (upraviteljica Dječjeg obdaništa), Hani Flesch, Elvira Reich, Alice Dukes, Ružica Schlesinger, Nisim Konfino, Greta Weiss i Geza Lang (učiteljice Pučke škole).²⁵

Sljedeći cjeloviti i potpuni popis službenika Židovske bogoštovne općine u Zagrebu je iz 1942. godine, neposredno nakon smrti nadrabina dr. Gavre Schwarz (umro je u svibnju 1942.). Zanimljiv je i zbog toga što sadrži i popis članova obitelji koje su tada bile zaštićene, kao i njihovih stanova. Na popisu je bio ukupno 61 službenik i 55 članova obitelji. Ovdje ćemo navesti samo imena službenika (nisu navedene dužnosti koje su obavljali): dr. Hugo Kohn, dr. Dragutin Rosenberg, Ivo Hochsinger, Aleksandar Klein, Drida Schwarz (udova Gavre Schwarz), dr. Miroslav Freiburger, Josip Abraham, Dezider Abraham, Magda Grün, Božidar Kohn, Lorand Löwy, Oton Deutsch, dr. Isak Heršković, Vilim Schwarz, Alice Dukes, Pavao Goldstein, Slavica Göwelb, David A. Levi, Vilko Grünhut, Ernst Richter, Bernard Grüner, Rosa Hacker, Mirjam Weiller, Ferdo Singer, Isak Hendel, Eugen Mandel, Josip Basch, ing. Ernest Tausk, David Atijas, Dragan Zvijezdić, Milan Spitzer, ing. Drago Ašer, Emil Feigenbaum, Greta Hirschl, Ivo Davidović, Heinrich Freiwald, Emil Schwarz, dr. Otton Müller, Marko Hoffmann, Norbert Kišicky, dr. Mirko Rechnitzer, Ilija Weiss, Herman Weiss, Bernhard Biller, Robert Goldstein, Eugen Pollak, Samuel Singer, Izidor Herzberger, Branko Hamburger, Frida Bauer, Isak Levi, Simon Deutsch, dr. Moric Levi st., Ašer Kabiljo, Mira Katan, dr. Rikard Stern, Ašer Kišicky, Aleksandar Sidon, Marta Juhn, Ernest Schwabenitz i Marija Schiller.²⁶

Službenici Židovske bogoštovne općine bili su zaštićeni samo dok su obavljali dužnost, ali to nije priječilo vlasti da ih uhićuje, odvodi u logore i ubija. Zbog toga, ali i zbog bijega pojedinih Židova iz Zagreba koji su bili angažirani u radu Općine, u njoj su se vršile stalne kadrovske promjene. U vrijeme ukidanja Židovskog odjela krajem veljače 1943. godine (ustaške vlasti su smatrale da je u NDH »konačno riješeno židovsko pitanje«), u Židovskoj bogoštovnoj općini još je radilo 35 službenika. Međutim, tada je došlo u pitanje i sam daljnji rad Općine, a time bi malobrojni Židovi u Zagrebu ostali bez ikakve skrbi. Stoga su dr. Hugo Kohn i dr. Miroslav Freiburger (nadrabin) uputili pismo Glavnom Ravnatelju za unutarnju upravu Ministarstva unutarnjih poslova NDH Valdimiru Šipušu (22. ožujka 1943. godine) moleći za obavijest koja je državna institucija nadležna za rad Židovske bogoštovne općine.²⁷ Budući da takva obavijest nije stizala, a u međuvremenu je uhićen i odveden u logor u Auschwitz i sam nadrabin dr. Miroslav Freiburger (i tamo pogubljen), to je nadbiskup Alojzije Stepinac 8. svibnja 1943. godine uputio pismeni zahtjev ministru unutarnjih poslova Andriji Artukoviću, da se omogući slobodno djelovanje Židovske bogoštovne općine u Zagrebu.²⁸

²⁵ Isto, inv. br. 27954.

²⁶ Isto, inv. br. 30062.

²⁷ Prijepis dokumenta kod autora.

²⁸ Krišto, Jure, »Katolička crkva i Židovi u vrijeme NDH«, zbornik: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, nav. rad, str. 144.

Činjenica je da je Općina nastavila s radom sve do kraja rata s malim brojem osoba, a njezinim radom su rukovodili Oskar Ašer Kišicky i dr. Robert Glückstal, dok je za njezin rad bilo nadležno Glavno ravnateljstvo za unutarnju politiku Ministarstva unutarnje politike NDH.²⁹

Aktivnosti Židovske bogoštovne općine u rješavanju financijskih sredstava za svoj rad

U nastojanju da uspješno riješi brojne od ustaških vlasti nametnute obveze u zbrinjavanju pripadnika svoje vjerske i etničke zajednice, Židovska bogoštovna općina veliku pažnju je poklanjala pronalaženju financijskih sredstava, prije svega da se deblokiraju njezini bankovni računi. Dana 9. lipnja 1941. godine uputila je dopis Židovskom odjelu zahtijevajući i ovo: »Podpisanoj općini, koja je dozvolom vlasti u toku prošloga mjeseca nastavila svojim normalnim poslovanjem, blokiralo je Ministarstvo Narodnog Gospodarstva njezine račune kod Poštanske štedionice u Zagrebu. Jednako su blokirani računi židovskih društava, čije je agende i obaveze, po naređenju vlasti, preuzela ova općina, te uslijed toga nije u mogućnosti da radi i ubire vjerske prireze i ispunjava nametnute joj dužnosti i obaveze.«³⁰

Zahtijevala se deblokada računa Jevrejske vjeroispovjedne općine Zagreb i njezinoga fonda pomoći izbjeglicama, *Hevra Kadiša*, Saveza cionista Jugoslavije i pri njemu račun Židovskog narodnog fonda, Uprave lista *Židov*, Uprave dječjeg lista *Haviv*, *Omanuta* – društva za promicanje židovske glazbe, Židovskog narodnog društva, Židovske bolnice u Zagrebu (sredstva koja su se prikupljala za gradnju bolnice), *Schwarzova doma*, Židovskog akademskog društva, Židovske đачke menze, Središnje jevrejske stanice za produktivnu socijalnu pomoć i Saveza židovskih omladinskih udruženja. Na svim ovim računima bilo je ukupno 2.121.901 dinar.³¹ Ministarstvo narodnog gospodarstva NDH odobrilo je 30. lipnja 1941. godine korištenje ovih sredstava, te su ona prebačena na račun Židovske bogoštovne općine kod Poštanske štedionice u Zagrebu. Prigodom isplate sredstava, na računu morao je biti i supotpis Ivice Barakovića, tada šefa Židovskog odsjeka.³²

Židovska bogoštovna općina u Zagrebu zahtijevala je od ustaških vlasti deblokiranje računa ortodoksne i sefardske židovske zajednice, te većeg broja zaklada, među kojima su bila sredstva Izraelitskog gospojinskog društva *Jelena Prister*, Izraelske ferijalne kolonije i Zaklade *Tilda Deutsch Maceljski*. Na ovim uložnim knjižicama potkraj sudenoga 1941. godine ukupno je bilo 221.323 kune.³³ Nije moguće ustvrditi da su tražena sredstva i doznačena Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu.

²⁹ HDA, fond: NDH, inv. br. 25109.

³⁰ Isto, inv. br. 27317.

³¹ Isto.

³² Isto, inv. br. 27317, 27553, 27583.

³³ Isto, inv. br. 28471.

Obveze nametnute Općini daleko su prelazile financijske mogućnosti već dobro osiromašene i opljačkane židovske etničke zajednice. Stoga se ona zalagala da se ustroji mehanizam stalnih prihoda u obliku vjerskog poreza i od dotacija vlasti NDH. Smatralo se da bi takvi prihodi bili dostatni za zbrinjavanje židovskih izbjeglica i rad same Općine. Međutim, masovna uhićenja Židova krajem lipnja 1941. godine i odvođenja u logore, nametnuli su još jednu veliku materijalnu obvezu Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu. Zbog toga se ona obratila, 8. srpnja 1941. godine, hitnom porukom svim židovskim općinama na području NDH, navodeći, i ovo: »Ljudi (misli se na uhićene Židove – *napomena M. S.*) uglavnom prolaze kroz Zagreb, gdje ostaju nekoliko dana, a našoj se općini nameće dužnost da ih za vrijeme boravka u Zagrebu prehranjuje, a po svojoj prilici da preuzme i njihovo izdržavanje u zajedničkim boravištima. Posve je prirodno, da bi naša općina ovu židovsku i čovječansku dužnost veoma rado vršila, kada bi imala za to materijalne mogućnosti; međutim, tereti ove prehrane i uzdržavanja tako su veliki, da to općina u buduće iz svojih sredstava ne će moći da snosi. Pozivamo stoga sve bogoštovne općine, da na svom cijelom području smjesta poduzmu akciju sakupljanja sredstava za ovo uzdržavanje među svim Židovima (dakle svim osobama obuhvaćenim Zakonskom odredbom od 30. travnja o. g. – dosljedno tome i pokršteni) i ta sredstva zajedno s vlastitim – općinskim novcem – odmah doznače našoj općini priloženim čekovnim uplatnicama sa naznakom »za izdržavanje logora«, jer ćemo samo na taj način biti u mogućnosti da udovoljimo dužnosti uzdržavanja Židova iz pojedinih općina.«³⁴ Istoga dana obratila se Židovska bogoštovna općina u Zagrebu i Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu NDH tražeći novčanu pomoć za zbrinjavanje pripadnika svoje zajednice. Ovaj dokument je osobito značajan, jer se u njemu navode obveze Općine i položaj Židova na području NDH, te ćemo ovdje navesti jedan opširniji ulomak.

»Zadaće ove općine vrlo su velike i teške, primjerice: uzdržavanje pučke kuhinje i dijeljenje besplatne hrane, uzdržavanje doma nemoćnih staraca i starica, besplatni liječnički pregledi, liječenje odraslih i djece (dječji dispanzer), podupiranje siromašnih Židova pripadnika Nezavisne Države Hrvatske i emigranata (ovih potonjih oko 1800 duša), skrb za logore interniraca, slanje dopunske hrane, rublja, odjeće, lijekova, itd.; uzdržavanje pučke škole, pokapanje mrtvaca, administracija itd.

Ogromna su novčana sredstva potrebna u tu svrhu, a ova ih općina može namicati samo razrezivanjem i naplatom općinskog poreza od imovine svojih članova. Međutim, imovina najvećeg dijela općinskih pripadnika nalazi se pod zaporom, bilo da su upravu tvornica, trgovina i radiona preuzeli povjerenici, bilo da su ulošci i tekući računi kod banaka blokirani, bilo da su stavljene pod zapor najamnine kuća; oni pak općinski pripadnici, koji su bili državni ili privatni namještenici, izgubili su u najvećem dijelu svoje namještenje i ostali bez sredstava za najnužnije izdržavanje svoje i svojih obitelji. Dakako, da onda svi nabrojani ne mogu da plaćaju općini razrezani prinos.

³⁴ Isto, inv. br. 27732, 27893, 30060.

Sami pak povjerenici židovskih poduzeća i imovine također u najvećem dijelu uskraćuju plaćanje općinskog prinosa iako postoji u tom pravcu odluka Ministarstva Narodnog Gospodarstva, ureda za obnovu privrede u Zagrebu, br. 1934 U.z.o.p/41 od 3. srpnja 1941. godine. Tako ova općina već sada nije u stanju da namakne potrebna sredstva za izvršenje nametnutih joj dužnosti i zadataka. A kako će biti tek poslije, jer potrebe svaki dan ogromno rastu (sve veći broj Židova ostaje bez stana, odjeće, hrane), a sve manji je broj prinosnika.

Međutim, baš sada se na veliko vrši izvlastva židovskih kuća i poduzeća, pa je to posljednji moment da se nađe rješenje za problem namicanja sredstava židovskoj općini. Lebdi nam tu pred očima ono, što se odredilo i provelo u drugim zemljama u kojima se rješava židovsko pitanje: upravu većeg dijela židovske imovine predale su nadležne vlasti u ruke židovskih općina, dakako uz nadzor i po uputama državnih vlasti, time da se znatan dio židovske imovine upotrebljava za održavanje općinskih ustanova (socijalnih, zdravstvenih, prosvjetnih itd.), te za uzdržavanje bivših vlasnika imovine i ostalih siromašnih Židova.³⁵

Židovska bogoštovna općina u Zagrebu predložila je Ministarstvu narodnog gospodarstva NDH i način financiranja svojih obveza i rada:

1. da svi povjerenici u židovskim poduzećima i kućama bez 'ikakvog okolišanja' plaćaju propisani općinski prinos;
2. da se deblokiraju svi blokirani židovski računi i štedni ulošci, te da se s njih isplaćuje općinski prinos;
3. da se kod otkupa ili izvlastbe židovskih poduzeća, trgovina, radnji, kuća i drugih nekretnina znatan dio sredstava stavi na raspolaganje Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu.³⁶

Svi ti zahtjevi i prijedlozi ostali su bez odjeka. Slične financijske probleme imale su i židovske općine u Osijeku i Sarajevu. Zbog toga su predstavnici ovih općina održali 6. prosinca 1941. godine sastanak sa Židovskom bogoštovnom općinom u Zagrebu, kako bi pronašli sredstva za potpuno ili djelomično izdržavanje Židova u pojedinim koncentracijskim logorima. Tada su u potpunosti morali uzdržavati logore u Lobogradu (oko 1500 žena i djece) i Đakovu (oko 1200 žena i djece), te pomagati dopunskom hranom, lijekovima i odjećom zatočenike u logoru Jasenovac (oko 4000 muškaraca). S tim u vezi upućen je zahtjev, 8. prosinca 1941. godine, Državnom ravnateljstvu za gospodarsku obnovu u Zagrebu za »hitnu i neodložnu pomoć«, jer su njihova sredstva »izcrpljena«, i to u ukupnom iznosu od 2,820.000 kuna mjesečno.³⁷ Na osnovu svih ranijih zahtjeva Židovska bogoštovna općina u Zagrebu dobila je od vlasti NDH samo 500.000 kuna.³⁸

Nakon brojnih molbi, predavki i zahtjeva za financijska sredstva, Državna riznica NDH (Ured za podržavljeni imetak) tek je u razdoblju od 11. veljače do

³⁵ Isto, inv. br. 28105.

³⁶ Isto.

³⁷ Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Beograd – Jasenovac 1986., knj. 1, str. 103-104; Lengel-Krizman, N., »Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941-1942«, nav. rad, str. 17.

³⁸ HDA, fond: NDH, inv. br. 28517.

30. travnja 1942. godine u četiri rate dostavila 6,500.000 kuna za »uzdržavanje židovskih logora«. ³⁹ Čini se da su to bila i posljednja sredstva koja su ustaške vlasti dodijelile Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu. Državni rizničar NDH Vladimir Košak nije bio sklon daljnjoj financijskoj pomoći obvezama Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, a dobro znajući da je preostali dio židovske zajednice ostao bez ikakvih drugih sredstava, predlagao im je da potraže pomoć od židovskih međunarodnih organizacija. ⁴⁰ U tom cilju, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (Putničarski odsjek) izdao je putnice tajniku Židovske bogoštovne općine u Zagrebu Aleksandru Kleinu i dr. Dragutinu Rosenbergu za putovanje u Mađarsku, Švicarsku i Italiju radi traženja sredstava u svrhu »izdržavanja logora židovskih interniraca na području Nezavisne Države Hrvatske«. ⁴¹ Poznato je da je izvjesna pomoć dobivena od židovskih međunarodnih organizacija i Međunarodnog Crvenog križa, ali ova problematika zahtijeva temeljitije istraživanje.

Djelatnost odjela »Skrb za logore«

Među najveće i najsloženije aktivnosti koje je provodila Židovska bogoštovna općina u Zagrebu svakako je ona koja se odvijala unutar odjela »Skrb za logore«. Njezine prve aktivnosti bile su povezane u zbrinjavanju 164 židovska omladinca uhićena u Zagrebu krajem svibnja 1941. godine i odvedena u logor *Danicu* u Koprivnicu. Najprije je Općina isposlovala dozvolu kod Židovskog odsjeka, 5. lipnja 1941. godine, da dr. Žiga Hafner može pružati zatočenim omladincima stalnu zdravstvenu pomoć, a zatim da im se osigura bolji smještaj u samom logoru. ⁴² Dana 11. lipnja 1941. godine, uputio je Židovski odsjek dopis Ustaškom redarstvu u Koprivnici navodeći da su prihvatili zahtjeve Židovske bogoštovne općine u Zagrebu u vezi poboljšanja života židovskih interniraca u logoru *Danica*. U navedenom dopisu se ističe:

1. da se dozvoljava preseljenje židovskih omladinaca u prostorije uljare;
2. da se dozvoljava uspostava vlastite kuhinje i uzdržavanje o vlastitom trošku;
3. da će se trojici predstavnika Židovske bogoštovne općine u Zagrebu izdati trajne propusnice (Milanu Reichu, dr. Slavku Hischleru i Žakiu Rosenbergu) da mogu posjećivati logor (uvijek samo po jedan);
4. da se radi kontakata sa zatočenicima dozvoljava Židovskoj bogoštovnoj općini u Koprivnici uvođenje telefona, ali da on treba biti pod kontrolom ustaškog redarstva u Koprivnici;
5. da se sve ove dozvole izdaju zbog sanitarnih razloga, jer postoji bojazan od epidemijskih bolesti u logoru *Danica*. ⁴³

³⁹ Isto, inv. br. 29332.

⁴⁰ Zapisnička izjava dr. Vladimira Košaka dana 18.VI.1946. godine. UDB-i Hrvatske; prijepis kod autora.

⁴¹ HDA, fond: NDH, inv. br. 28575, 29153, 29154.

⁴² Isto, inv. br. 27957.

⁴³ Isto, inv. br. 27315.

Ustaško povjerenstvo za grad i kotar Koprivnicu usprotivilo se provođenju ovih mjera. Dana 30. lipnja 1941. godine uputilo je dopis Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu u kojem je naveden niz neistina o Židovima u Koprivnici i o njihovom ugrožavanju hrvatskoga stanovništva te stav da ne mogu prihvatiti predložene mjere o poboljšanju uvjeta života Židova. Stoga Povjerenstvo smatra da bi bilo »najuputnije sav taj židovski živalj, bez razlike spola i dobi, strpati u ovdašnji koncentracioni logor *Danica* u jednu posebnu zgradu i staviti pod najstrožu pasku Ustaške straže, gdje bi imali ostati sve dotle dok se ne bi pružila mogućnost da ih se iz Države Hrvatske odstrani«. ⁴⁴

Intervencija Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 2. srpnja 1941. godine da se u logoru *Danica* već provedu odobrene mjere o poboljšanju života židovskih logoraša nije urodila plodom. Ni nastojanje da se iz logora *Danica* prebaci 19 Židova emigranata u Draganiće, gdje je tada bilo prinudno boravište 181 židovskog emigranta. ⁴⁵ Sredinom srpnja 1941. godine, oko 600 Židova logoraša iz logora *Danica* prebačeno je u logore u Gospić, Jadovno, Metajnu i Slanu, te je Židovska bogoštovna općina u Zagrebu nastojala da im pruži pomoć u novoosnovanim logorima. U tim logorima nisu bili samo Židovi iz Zagreba već i iz mnogih drugih mjesta s područja NDH. Budući da su ustaše u ovim logorima tijekom srpnja i kolovoza 1941. godine otpočele prvi put s masovnim pokoljima židovskih zatočenika (dotad su to činili poglavito nad srpskim stanovništvom) to su nastojali onemogućiti Židovsku bogoštovnu općinu u Zagrebu da im pruži bilo kakvu pomoć. Općina je još 7. srpnja 1941. godine uputila molbu Ministarstvu zdravstva NDH da se dozvoli otprema priručnih lijekarni u logore na Pagu (Slana i Metajna) i na Velebitu (Jadovno), te u Karlobag (tamo nije bio logor), jer se među zatočenicima nalazi veći broj starijih i bolesnih osoba te djece. Općina je predlagala i da se svi logoraši cijepe protiv zaraznih bolesti, kako u logorima ne bi izbile epidemije. ⁴⁶ Dozvolu za posjet ovim logorima dobio je 25. srpnja 1941. godine dr. Milivoj Schwarz uz mogućnost da sa sobom može ponijeti priručnu lijekarnu i dopunsku hranu za logoraše, te je on i otputovao u Gospić. Ustaše mu nisu dozvolile obilazak logora, oduzeli su mu priručnu lijekarnu i hranu, te se povratio u Zagreb neobavljenog posla. ⁴⁷

Židovska bogoštovna općina u Zagrebu zalagala se kod ustaških vlasti da isходи dozvolu o slanju dopunske hrane u navedene logore. U svom dopisu od 20. srpnja 1941. godine predložila je Židovskom odsjeku mogućnost slanja dva-desetak prehrambenih proizvoda neophodnih za slabunjavu i bolesnu djecu u uvjetima u kojima se nalaze u koncentracionim logorima. ⁴⁸ Ovaj zahtjev riješen je za pet dana, a prehrambeni proizvodi mogli su se slati samo putem Društva Crvenog križa NDH. ⁴⁹ Paketi su upućeni 6. kolovoza 1941. godine na adresu

⁴⁴ Isto, inv. br. 27592.

⁴⁵ Isto, inv. br. 27592a, 27960.

⁴⁶ Isto, inv. br. 27783.

⁴⁷ Isto, inv. br. 27845; Levental, Zdenko, »Sećanje na medicinski rad u Jevrejskoj opštini u Zagrebu u prolće i leto 1941«, *Bilten Židovske općine Zagreb, Zagreb 1991.*, br. 19-20, str. 4-5.

⁴⁸ HDA, fond: NDH, inv. br. 27784.

⁴⁹ Isto.

Ravnateljstva ustaškog redarstva u Gospiću. Kakva je bila sudbina poslanih paketa najbolje se vidi iz dopisa Društva Crvenog križa NDH upućenog 22. kolovoza 1941. godine Židovskom odsjeku u Zagrebu. Tu se ističe da je Društvo uputilo »oveći broj takovih paketa«, ali su primili pritužbe da velika količina paketa nije uručena naslovnicima, nego se i dalje nalaze u Gospiću. Budući da su 19. kolovoza 1941. godine ukinuti logori u Gospiću, Jadovnu, Slani i Metajni, a preživjeli logoraši upućeni u druge logore, to Društvo Crvenog križa NDH postavlja upit Židovskom odsjeku, kamo ubuduće treba poslati pakete za židovske logoraše.⁵⁰

Židovi iz navedenih logora, i to muškarci, uglavnom su odvedeni u logor Jasenovac, a žene i djeca u logor Krušćicu. Krajem rujna i početkom listopada 1941. godine osnovan je za židovske zatočenike (žene i djecu) novi logor u Loborgradu i krajem iste godine ispostava ovog logora u Gornjoj Rijeci. U to vrijeme Židovska bogoštovna općina u Zagrebu vodila je stalnu brigu o snabdjevanju dopunskom hranom, odjećom i lijekovima logore u Jasenovcu, Đakovu i početkom 1942. godine u Staroj Gradiški, te vršila potpuno održavanje logora u Loborgradu i Gornjoj Rijeci. Samo za uređenje zapuštenog dvorca plemićke obitelji Keglević u Loborgradu, gdje je bio smješten logor za židovske žene i djecu te za oko 200 Srpkinja i njihove djece, Općina je platila 1,300.000 kuna. O logoru u Loborgradu i Gornjoj Rijeci opširno je pisala N. Lengel Krizman,⁵¹ a sačuvana je i bogata izvorna građa.⁵² Ovdje treba samo naglasiti da je Židovska bogoštovna općina u Zagrebu u cijelosti materijalno i na druge načine održavala logore u Loborgradu i Gornjoj Rijeci, te bila primorana plaćati i logorašku stražu sastavljenu od folksdojčera.

Židovski logor u Loborgradu rasformiran je u kolovozu 1942. godine radi »preseljenja« zatočenika na »njemačko područje Istoka«. Naime, na tajnom sastanku održanom 20. siječnja 1942. godine u Berlinu (Wannsee) pod predsjedanjem Reinharda Heydricha, Himmlerovog zamjenika i šefa sigurnosne policije i službe, donijet je program o »konačnom rješenju židovskog pitanja«. Program je sadržavao naredbu za masovno uništenje europskih Židova primjenom različitih metoda. Na tom sastanku NDH je, pored Slovačke, bila posebno pohvaljena za revnost u rješavanju židovskog pitanja. Njemačka je postala i davatelj usluga u eksterminaciji Židova te je NDH za te usluge plaćala Njemačkoj 30 RM po isporučenom Židovu.⁵³ Stoga su židovski zatočenici iz Loborgrada u kolovozu 1942. godine dovedeni u Zagreb, a njima su bili priključeni i Židovi iz nekih drugih logora kao i novouhićeni, te su u više transporta prebačeni u koncentracioni logor Auschwitz. Židovska bogoštovna općina u Zagrebu morala se brinuti za njihovu prehranu te za smještaj bolesnih i nemoćnih Židova, koji nisu bili sposobni za transport. Samo organiziranje transporta vršio je nadstojnik Židovskog odjela Vinko Kühnel (na ovoj dužnosti je od jeseni 1941. godine).⁵⁴

⁵⁰ Isto, inv. br. 28631.

⁵¹ Vidi bilješku 1.

⁵² HDA, fond: NDH, inv. br. 28281, 28335, 28371, 28372, 28373, 28578, 28891, 29353, 29058, 29053, 29160, 29273, 29667.

⁵³ Keller, Werner, *Povijest Židova od biblijskih vremena do stvaranja Izraela*, Zagreb 1992., str. 484; Šnajder, Slobodan, »Vila na jezeru Wann«, *Novi list*, Rijeka, 25.IV.1995., str. 18.

⁵⁴ HDA, fond: NDH, inv. br. 29824, 29833.

Odsjek Židovske bogoštovne općine u Zagrebu »Skrb za logore« slao je dopunsku hranu, lijekove i odjeću i u mnoge druge logore sve do proljeća 1943. godine. Ta pomoć nije bila upućivana samo židovskim logorašima, već isto tako i zatočenim Hrvatima i Srbima. Na adrese logoraša u Jasenovcu, Staroj Gradiški, Đakovu, Feričancima i Gređanima upućivalo se mjesečno oko 1800 paketa.⁵⁵ No, drugo je pitanje koliko je tih potrepština došlo do logoraša, jer su ustaške vlasti u logorima pljačkale sve vrijednije stvari iz paketa.

Rad pučke kuhinje

Ostavši bez imovine i zaposlenja, Židovi Zagreba bili su izloženi stalnom siromaštvu. Za one koji još nisu bili uhićeni i odvedeni u logore bilo je neophodno organizirati javnu prehranu. O njima je vodio brigu Socijalni odsjek Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, a članovi ovog Odsjeka prikupljali su novčana sredstva i namirnice iz raznih izvora, od pojedinaca do crkvenih institucija. Na zahtjev Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, Židovski odsjek je 23. lipnja 1941. godine odobrio Općini »da može o svom trošku otvoriti i uzdržavati pučku kuhinju u Preradovićevoj 29«, te u tim prostorijama imati i upravu Pučke kuhinje.⁵⁶ Pučka kuhinja je otvorena 4. srpnja 1941. godine, a Židovski odsjek je upozorio redarstvene i ustaške vlasti u Zagrebu da se ima toj kuhinji »osigurati nesmetano poslovanje i da nikakove rekvizicije ni hrane ni namještaja, ni prostorija nisu dopustive«. ⁵⁷ Glavni kuhar i nabavljač hrane bio je Viktor Kohn, te je mogao odlaziti u kupovinu hrane i u zabranjene dijelove Zagreba i kupovati je u trgovinama i prije 10 sati.⁵⁸ Pučka kuhinja je do kolovoza 1942. godine pripremala mjesečno 18.000 obroka. Nemoćnicima u staračkim domovima davan je iz Pučke kuhinje ručak i večera, a svim drugima koji su ovisili od potpore samo ručak.⁵⁹ Kako se kontinuirano smanjivao broj Židova u Zagrebu, tako su se smanjivale i potrebe za javnom Pučkom kuhinjom. Iz dopisa Pučke kuhinje upućenom 25. kolovoza 1942. Gradskoj aprovizaciji u Zagrebu, vidljivo je da se Židovska bogoštovna općina i dalje brine za nastambe i prehranu stanovitog broja Židova, te da su to većinom starije osobe i nemoćnici. Da se zbog toga mora i nadalje održavati Pučka kuhinja za 350 osoba kojima se kuha ručak i večera, te se za njih traži redovit kontingent hrane.⁶⁰

Nisam mogao utvrditi vrijeme prestanka rada Pučke kuhinje, ali je to najvjerojatnije bilo krajem 1943. godine, kad su nemoćnici iz doma u Stenjevcu preseľjeni na imanje Zagrebačke nadbiskupije u Brezovicu.

⁵⁵ Vidi bilješku 27.

⁵⁶ HDA, fond: NDH, inv. br. 27453.

⁵⁷ Isto, inv. br. 27892.

⁵⁸ Isto, inv. br. 28064.

⁵⁹ Vidi bilješku 27.

⁶⁰ HDA, fond: NDH, inv. br. 29869.

Skrb o staračkim domovima

Židovska općina je i prije Drugoga svjetskog rata iskazivala veliku brigu za stare i nemoćne pripadnike svoje vjerske i etničke zajednice. Oni su bili smješteni u *Domu Lavoslav Švarc* (Bukovačka 55 i Maksimirska cesta 63). Što je bilo s *Domom* nakon uspostave NDH vidi se iz dopisa Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 30. svibnja 1941. godine upućenog Židovskom odsjeku. Tu se navodi: »Židovska bogoštovna općina u Zagrebu posjedovala je za svoje nemoćne starce i starice *Dom nemoćnika Lavoslav Schwarz* sa preko 100 stanara – nemoćnika, koji su se iz pomenutog *Doma* morali iseliti jer je Zapovjedništvo zračnih snaga Hrvatske *Dom* zaposjelo. Ti su nemoćnici sada razbacani po raznim dijelovima grada, nemaju od čega živjeti i izvrgnuti su najvećoj i najtežoj bijedi. Potpisana općina, da bi ove nemoćnike koliko toliko opet okupila, našla je u Stenjevcu dvije kuće, vlasništvo gosp. Ivana Capeka, koje bi uzela u najam u svrhu ponovnog uređenja *Doma nemoćnika*, pa prije nego sklopi najamni ugovor obraća se slavnom naslovu s molbom da joj izvoli u načelu odobriti da može nemoćnike smjestiti u pomenute dvije kuće i da nema zaprjeka da općina najamni ugovor sklopi na duže vrijeme.«⁶¹

Molba je bila pozitivno riješena 4. lipnja 1941. godine s napomenom da sve troškove smještaja treba snositi Židovska bogoštovna općina u Zagrebu.⁶² Pošto je Općina uredila ove dvije privatne kuće, u njih su, početkom srpnja 1941. godine, preseljena 52 nemoćnika sa svojom prtljagom i pokućstvom. U Upravu *Doma nemoćnika* u Stenjevcu tada su postavljeni Ferdo Singer, Irena Singer, Vladimir Neumann, Regina Neumann, Zdenka Neumann i Tomica Neumann.⁶³

Prehranu nemoćnika u Stenjevcu preuzela je Pučka kuhinja, a zdravstvenu zaštitu pružali su liječnici Židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Od 24. srpnja 1941. godine u *Domu za nemoćnike* u Stenjevcu radila je kao bolničarka i Hrvatica Marija Bučar, majka dvoje nezbrinute djece, koja je i prije rata radila u *Domu Lavoslav Švarc*, a dozvolu za rad izdao joj je Židovski odsjek.⁶⁴ U *Dom* u Stenjevcu upućivani su kasnije i drugi židovski nemoćnici, tako da je u njemu znalo boraviti i preko 70 osoba. Budući da je kapacitet *Doma* bio ograničen, to su pojedine osobe povremeno boravile i u drugim domovima u Zagrebu (bilo ih je šest), te je u njima boravila ukupno 151 osoba.⁶⁵

Školstvo

Za židovsku djecu radila je do Drugoga svjetskog rata četverogodišnja pučka škola gotovo stoljeće. Jedna od prvih zadaća Židovske bogoštovne općine u Zagrebu bila je ponovna obnova rada pučke škole, te se s nastavom otpočelo

⁶¹ Isto, inv. br. 27256.

⁶² Isto.

⁶³ Isto, inv. br. 27556.

⁶⁴ Isto, inv. br. 27472, 27842.

⁶⁵ Vidi bilješku 27.

9. lipnja 1941. godine u prostorijama na Trgu kralja Tomislava 4. Učenici prvoga i drugoga razreda pohađali su školu utorkom i četvrtkom, a trećega i četvrtoga razreda ponedjeljkom, srijedom i petkom.⁶⁶ Pučka je škola bila pod izravnim nadzorom Gradskog školskog nadzorništva. Isti dan otpočelo je s radom i dječji vrtić za židovsku djecu staru od četiri do šest godina, a bilo je u stanu upraviteljice Mirjam Weiller.⁶⁷ Radio je i ferijalni tečaj za djecu trećih i četvrtih razreda pučke škole, najprije u Karadžićevoj 3, a zatim u Trenkovoju ulici 9.⁶⁸

Židovska bogoštovna općina u Zagrebu zalagala se da se i djeca u logoru u Loborgradu uključe u pohađanje dječjeg vrtića, pučke škole i nižih razreda gimnazije, te su oni otpočeli s nastavom u svibnju 1942. godine.⁶⁹

Ne raspoložemo statističkim pokazateljima o broju židovske djece koja su pohađala navedene škole. U logoru Loborgradu škole su radile kratko i to od svibnja do kolovoza 1942. godine, kad je logor ukinut, a u Zagrebu samo do proljeća 1943. godine. Najveći broj židovske djece u Zagrebu bio je odveden u ustaške i njemačke logore i tu stradao, manje skupine uz pomoć Židovske bogoštovne općine i međunarodnih humanitarnih organizacija prebačene su u Italiju i preko Turske u Palestinu (1942. do 1943. godine), a pojedinu židovsku djecu prihvatile su, tajno, zagrebačke obitelji i tako im omogućile da prežive strahote ustaškog terora.

Židovska bogoštovna općina podnijela je 28. srpnja 1941. godine zahtjev Židovskom odsjeku da se odobri otvaranje srednje škole u školskoj 1941./1942. godini. Ministarstvo nastave NDH odbilo je izdati takvo odobrenje.⁷⁰ Umjesto toga, 17. listopada 1941. godine, Židovska bogoštovna općina dobila je dozvolu da može djelovati Srednjoškolsko omladinsko obdanište, te je ono do 5. prosinca iste godine održalo pet tečajeva za židovsku srednjoškolsku mladež.⁷¹

Evidentna su i druga nastojanja da se židovska djeca obrazuju za određena zanimanja. S obzirom da su Židovi u Zagrebu bili isključeni iz javnih, slobodnih i privrednih aktivnosti, Židovska bogoštovna općina »došla je do spoznaje« da moraju u što kraćem roku promijeniti zanimanja. Još su vjerovali da će ih vlasti NDH prihvatiti barem kao radnu snagu. S tim u vezi Općina je 7. srpnja 1941. godine uputila zahtjev Židovskom odsjeku tražeći dozvolu za organiziranje tečajeva za stjecanje novih zanimanja. Između ostaloga, isticalo se sljedeće: »Jasno je da Židovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dobrim dijelom ne će moći više izvršavati svoja zvanja odvjetnika, trgovaca, posrednika, bankovnih i ostalih privatnih činovnika, pa je neminovna potreba, da pređu na radnička, obrtnička i druga manualna zvanja. Ne samo oni, koji će ostati i živjeti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nego i oni, kojima će se kasnije omogućiti emigraciju u prekomorske zemlje, jer će i tamo moći da zarade svoj kruh jedino svojim rukama, a ne vršenjem intelektualnih i drugih slobodnih zvanja. Zato ova općina smatra, da treba hitno pristupiti osnivanju i održavanju tečajeva, u kojima će Židovi pod

⁶⁶ HDA, fond: NDH, inv. br. 27318.

⁶⁷ Isto, inv. br. 27319.

⁶⁸ Isto, inv. br. 27587.

⁶⁹ Isto, kut. 297, 299.

⁷⁰ Isto, inv. br. 27924.

⁷¹ Isto, inv. br. 28761.

rukovodstvom židovskih i nežidovskih stručnjaka i učitelja u što kraćem roku izučiti zvanja.«

U tom zahtjevu je predloženo osam grupa zanimanja i to: rad u prehrani i domaćinstvu, rad oko pripreme odjeće, obrada kože, zvanja u vezi s higijenom, zvanja za obradu drveta, zvanja za obradu kovina, brušenje kovina i stakala i zvanja za razne kućne obrte.⁷²

Dozvola nije dobivena, jer su vlasti već tada imale plan da se Židovi s područja NDH »počiste željeznom metlom«.

Zdravstvena zaštita

Židovska bogoštovna općina nije se samo zalagala za pružanje zdravstvene zaštite zatočenim Židovima u logorima, nemoćnima u domovima, već i onima u Zagrebu koji nisu imali sredstava za plaćanje bilo kakvih zdravstvenih usluga. Stoga je pri Općini osnovan Zdravstveni odsjek koji je vodio brigu o zdravstvenoj službi i nabavi lijekova. U Zdravstvenom odsjeku najprije je radila grupa od četiri liječnika: dr. Ivo Löw, dr. Stjepan Steiner, dr. Albin Fröchlich i dr. Zdenko Levental. U proljeće i ljeto 1941. godine sakupljali su sanitetski materijal i lijekove po ordinacijama zagrebačkih liječnika Židova, a takvu pomoć dobili su, tajno, i od ličnog Pavelićevog liječnika dr. Budaka. Da bi se spasili pojedini Židovi, liječnici, od uhićenja, nagovorili su dr. Budaka da ih uputi u Bosnu na suzbijanje endemijskog sifilisa.⁷³ Otuda su mnogi prešli u redove antifašističke borbe.

Prema sačinjenom popisu od prosinca 1941. godine, u Zagrebu još uvijek nalazila su se 62 liječnika Židova (od toga ih je bilo 16 starijih od 60 godina i mahom umirovljenih). Za potrebe Židovske bogoštovne općine u Zagrebu angažirano ih je tada 10, te su oni obavljali različite dužnosti u razdoblju od 1942. do 1943. godine. To su bili dr. Isak Heršković, dr. Ezra Kajon, dr. Žiga Kišicky, dr. Bruno Klein, dr. Oton Müller, dr. Herman Njemirovski, dr. Mirko Rechnitzer, dr. Milan Schwarz i dr. Leon Wolf.⁷⁴

Nakon posljednjeg općeg popisa Židova u Zagrebu, koje su izvršile ustaške vlasti 11. i 12. ožujka 1943., Glavno ravnateljstvo za zdravstvo NDH, bojeći se da bi preostali židovski liječnici mogli »odbjeći u šumu«, založilo se kod Ministarstva unutarnjih poslova NDH (dopis od 23. ožujka 1943. godine), a imajući u vidu nedostatak liječnika, da se puste iz logora i zatvora svi oni kojima nije dokazana krivica. Preostali da ostanu u logorima i da tamo rade kao liječnici.⁷⁵

Vjerska služba

Do Drugoga svjetskog rata u Zagrebu su djelovale tri židovske vjerske zajednice (Aškenazi, Sefardi i Ortodoksni), te je svaka od njih imala i prostorije za obavljanje vjerskih potreba. Najveća židovska zajednica – Aškenaza imala je svoju ve-

⁷² Isto, inv. br. 27589.

⁷³ Steiner, Stjepan, »Sjećanje na Židove liječnike u NOB«, *Bilten Židovske općine u Zagrebu*, Zagreb 1989., br. 11, str. 6. Vidi i bilješku 47.

⁷⁴ HDA, fond: NDH, inv. br. 28572.

⁷⁵ Isto, inv. br. 6081.

lebnu sinagogu u Praškoj 7. Nakon obnove rada Židovske bogoštovne općine u Zagrebu sredinom svibnja 1941. godine, u njezino djelovanje bile su uključene sve tri židovske vjerske zajednice. U to vrijeme Nadrabinat je bio za kratko vrijeme smješten u Karadžičevoj 3, a zatim preseljen u Trenkovu 9. Dužnost nadrabina je vršio dr. Gavro Schwarz (umro svibnja 1941. godine), a zatim dr. Miroslav Freiberger do svibnja 1943. godine, kada je uhićen i otpremljen u logor Auschwitz, gdje je ubijen. Ustaške vlasti nisu dozvolile da se vjerska služba obavlja u sinagogi, već je bogomolja bila uređena u Trenkovoju ulici 9.⁷⁶ Budući da je taj prostor bio malen i neodgovarajući za vršenje vjerskih potreba židovske zajednice, to je Židovska bogoštovna općina uputila 20. kolovoza 1941. godine molbu Židovskom odsjeku da joj se dozvoli korištenje sinagoge barem prigodom velikih židovskih praznika. Pri tome su isticali da će voditi strogu kontrolu da u sinagogu ne uđe nitko nepozvan i da jamče osiguranje reda.⁷⁷ Molba nije odobrena, a gradonačelnik Zagreba, Ivan Werner, već je radio na naredbi o rušenju sinagoge. Takva naredba je i izdana 12. listopada 1941. godine s obrazloženjem, da ova građevina nije u skladu s općom »sredidbenom (regulatornom – napomena M. S.) osnovom za uređenje grada Zagreba«.⁷⁸

Unutar Nadrabinata je djelovao Matični ured koji je obavljao vjenčanja, vodio knjige rođenih i umrlih. Nisam uspio istražiti pokazatelje o opsegu obavljanih poslova, a oni su sasvim sigurno značajni za sagledavanje cjelovitog položaja židovske etničke zajednice u Zagrebu u tijeku Drugoga svjetskog rata.

Kako su ustaške vlasti tijekom 1941. i 1942. godine postupno ukidale pojedine židovske bogoštovne općine na području NDH i to u pravilu kad je najveći broj Židova bio uhićen i odstranjen iz pojedinih sredina, to je Židovska bogoštovna općina u Zagrebu preuzimala njihovu dokumentaciju. Prije svega radilo se o matičnim knjigama, ukoliko ih nisu već uništile ustaške ili njemačke okupacijske vlasti. Iz sačuvane izvorne građe vidljivo je da je Nadrabinat u Zagrebu tijekom svibnja 1942. godine preuzeo matične knjige bivših židovskih općina iz Bjelovara, Požege, Ludbrega, Zenice i Sremske Mitrovice.⁷⁹

Zaključak

S obzirom na ograničeni prostor, u ovom su radu iznijete samo neke bitnije odrednice iz rada Židovske bogoštovne općine u Zagrebu u razdoblju od 1941. do 1945. godine. Vidljivo je da je to djelovanje bilo intenzivnije od sredine svibnja 1941. do svibnja 1943. godine, a zatim, uglavnom, svedeno na simboličko djelovanje, jer je Općina ostala i bez financijskih sredstava i bez najvećeg dijela pripadnika svoje vjerske i etničke zajednice. Dozvolom rada Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu vlasti NDH ni u jednom trenutku svoje vladavine nisu imale namjeru sačuvati opstojnost židovske etničke zajednice, kako u Zagre-

⁷⁶ Isto, inv. br. 27280, 27389.

⁷⁷ Isto, inv. br. 28013.

⁷⁸ *Hrvatski narod*, Zagreb, 12.X.1941.

⁷⁹ HDA, fond: NDH, inv. br. 29122, 29126, 29134, 29411, 29554.

bu, tako i općenito na području NDH, već su joj nametnule brojne obveze u raznovrsnom zbrinjavanju Židova izloženih teroru i konačno gotovo cjelokupnom uništenju, te je materijalno iscijediti do posljednje kune. U takvom pogibeljnom odnosu ustaških vlasti prema Židovima, Židovska bogoštovna općina u Zagrebu, radeći u ograničenim uvjetima, nadčovječanskim naporima je nastojala ublažiti nevolje stradalnika svoje etničke zajednice i spasiti sve što se objektivno moglo. Prema tome, djelatnici okupljeni u Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu, od kojih su mnogi završili u ustaškim i njemačkim logorima i bili ubijeni, žrtvovali su se da olakšaju patnje svojih sunarodnjaka. Promatrajući ovu djelatnost iz povijesne perspektive, treba je zasigurno ocijeniti izuzetno pozitivnom. Dakako, Židovska bogoštovna općina u Zagrebu nije imala nikakve moći da spriječi genocid izvršen nad zagrebačkim Židovima od strane ustaških i njemačkih okupacijskih vlasti. Oko 9000 ubijenih zagrebačkih Židova tragična su bilanca fašizma: ustaške NDH i nacističke Njemačke.⁸⁰

Hrvatska historiografija treba se i dalje truditi da ovu problematiku istraži znanstveno i objektivno te da u sklopu cjelovitih istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske u Drugome svjetskom ratu ne zapostavi i istraživanje stradanja židovske etničke i vjerske zajednice. Pri tome bi trebalo posvetiti posebnu pažnju istraživanju ilegalnih aktivnosti Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, zadivljujućem antifašističkom pokretu. Upravo zahvaljujući toj djelatnosti i povezanosti pojedinih članova Židovske bogoštovne općine u Zagrebu s diplomatskim predstavništvima pojedinih zemalja, međunarodnim humanitarnim i židovskim organizacijama, Zagrebačkom nadbiskupijom i pojedinim uglednim pojedincima iz redova hrvatskoga naroda spašeni su mnogi životi zagrebačkih Židova.

⁸⁰ HDA, fond: ZKRZ GUZ, k. 15.

Pljačka zlata (1.065,339 kg) zagrebačkih Židova (svibanj-listopad 1941.)

Pljačka materijalnih dobara nije rijetkost ni u prošlosti ni u naše dane, ni u totalitarističkim ili manje demokratskim društvima, pa ni sustavna, organizirana i na državnoj razini. Ta je pojava vezana i uz XX. stoljeće, uz dva najpoznatija i najgrublja totalitaristička državna sustava vlasti, uz boljševizam staljinskoga tipa u SSSR-u i u njegovim satelitskim državama, te uz nacifašizam hitlerovskoga tipa u Velikonjemačkom Reichu i u njegovim kvislinškim državama. No, u slučaju ove posljednje države dio opljačkanoga blaga, i to od Židova tijekom Drugoga svjetskog rata, završavao je, primjerice, u trezorima poslijeratne antifašističke Republike Italije i u švicarskim bankama, što je definitivno utvrđeno tek 1996. i u početku 1997. godine. Međutim, nije poznato kamo je konačno završilo zlato, odnosno ostale velike vrijednosti koje su gotovo tajnom operacijom policijske vlasti Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine prikupile od Židova u Zagrebu i izvan Zagreba. Nepokretnu imovinu Židova, u godinama poslije Drugoga svjetskog rata opet su oduzeli, ovaj put vlasti Narodne Republike Hrvatske (u okviru FNR Jugoslavije).

S obzirom da je Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH) 1941. godine osnovana na dijelu hrvatskoga i drugoga teritorija od strane obje vodeće sile nacifašističke Osovine, ne začuđuje pojava oduzimanja pokretne i nepokretne imovine nekim građanima te Države od strane njezinih nositelja; prije svega to se odnosi na one građane koji su bili imućni, ali se, istodobno, nisu uklapali u određene zamisli nositelja nacifašističke Osovine općenito. To su bili, na prvome mjestu, Židovi, koji su u NDH bili, osim Cigana/Roma, najgore ocijenjena narodnosna grupa hrvatskih građana; obje grupe – kao i u Trećemu Reichu – tretirane su i službeno kao rasno nečiste, dakle suvišne ljudske grupe.

Što se tiče progona Židova u NDH, o tome su podaci odavno poznati; dr. Narcisa Lengel Krizman ukratko je odredila početke pogroma: »Sistematski progoni Židova nastaju nakon donošenja Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda (od 30. travnja 1941.). Tim su odredbama Židovi bili lišeni državljanstva NDH i stavljeni izvan zakona. Uslijedile su i druge mnogobrojne odredbe kojima je bilo zabranjeno napuštanje mjesta stalnog boravka, zabranjeno kretanje i stanovanje u pojedinim gradskim dijelovima, tj. morali su se preseliti na periferiju; bili su masovno otpušteni sa svojih dotadašnjih radnih mjesta, bez obzira što su mnoge radne organizacije zahtijevale da im se ostave pojedini stručnjaci; dozvoljeno im je bilo kupovanje u trgovačkim radnjama samo u određeno vrijeme; poništeni su svi ugovori i pravni poslovi u kojoj je jedna od stranaka bila porijeklom Židov; od 23. svibnja 1941. svi su morali nositi

židovski znak koji se najprije sastojao od dviju žutih traka na rukavu, a zatim bio zamijenjen (4. lipnja 1941.) limenom žutom pločicom. Nošenje toga sramotnog znaka (čija je cijena bila 5000 dinara) bilo je obavezno za sve osobe oba spola iznad 14 godina.« Krenulo se s globalnoga stajališta u odnosu prema Židovima, u skladu s ranije usvojenim načelima ustaške grupe koja je činila okosnicu vlasti NDH, bez obzira na to jesu li njezini dijelovi duže ili kraće vrijeme živjeli u Njemačkoj, Italiji ili Mađarskoj te odatle stigli na vlast u NDH; ta su načela usklađivana s općepoznatim osnovicama nacifašističkih razmišljanja prema kojima su Hrvati na obali Jadrana bili *šćavi* a Talijani predestinirani za gospodare na isti način kako su to Nijemci, na primjer, trebali biti u odnosu na Poljake. Židove je trebalo i fizički istrijebiti, organizirano i sustavno, svim represivnim mjerama. Pri tome, evidentna je još jedna od veoma bitnih temeljnih sastavnica nacifašističke politike prema Židovima – dobar broj Židova bio je bogat, pa i iznadprosječno bogat. Stoga je nacistička Njemačka, računajući na fizičko uništenje Židova, rano započela s gospodarskom pljačkom njihove imovine. A time dolazimo i na osnovni predmet ovoga teksta.

Gotovo odmah, istoga mjeseca travnja 1941. godine u kojem je NDH ustanovljena kao dio nacifašističke Osovine, ali bez svoje hrvatske kolijevke (dijela Primorske Hrvatske) – započelo je otimanje imovine. U tome je osobitu važnost imala spomenuta zakonska odredba o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. godine, a koju su slijedili i drugi zakoni i propisi, pa tako i oni koji su pobliže govorili o gospodarskoj strani novonastalih odnosa prema Židovima. A oni su, kako tvrdi dr. Fikreta Jelić-Butić, u prvome redu išli na »uništavanje ekonomskih pozicija Židova« na području NDH. Jedna od odredaba bila je i ona »o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaže u privrednim poduzećima«, a odnosila se samo na Židove, i to one koji su bili vlasnici tih poduzeća; tada nije bilo nikakvih sabotaža već se nastojala utvrditi bilo kakva okolnost koja bi pružila mogućnost da se tada, još na taj način, prividno zakonski – uzmnogne oduzeti neko židovsko poduzeće. Tako je krajem travnja osnovan i zaseban Ured za obnovu privrede, a samo je taj ured bio ovlašten trgovati poduzećima u vlasništvu Židova ili dijelovima njihove imovine u tim poduzećima. »Na osnovu posebne odredbe, donesene početkom lipnja 1941, svi su Židovi morali u roku od 20 dana prijaviti spomenutom Uredu za obnovu privrede svoju imovinu, a posebno imovinu, koja je bila otuđena u vremenu od 10. veljače 1941.« (dr. Fikreta Jelić-Butić). Na temelju tih lipanjskih odredaba u NDH je »sistematski i organizirano opljačkana židovska imovina« (dr. N. Lengel Krizman). Uz to, postojao je i propis u kojem su bile precizirane oštre kazne za slučaj prikrivanja židovske imovine.

U međuvremenu je i sâm poglavnik smatrao potrebnim bolje pojasniti odnos NDH prema Židovima. Tako je dr. Ante Pavelić 5. svibnja u njemačkome listu *Berliner Börsezeitung* veoma odrješito izjavio: »Židovsko pitanje u NDH radikalno (će se) riješiti rasnim i gospodarskim gledištima.« Za rasna stajališta pripadnika nacifašističke Osovine odavno se dobro zna, a ovdje upozoravamo posebno na gospodarski aspekt toga problema u NDH, formalno oslonjen na novodonesene zakone, odredbe, propise itd. Utvrđeno je da je u ustaškoj NDH tijekom njezina trajanja od 1941. do 1945. godine, Židovima opljačkana vrijednost koja iznosi

više od 25 milijardi dinara po cijenama od prije Drugoga svjetskog rata, točnije rečeno iz 1939., dok je 1945. godine, nakon završetka rata, nađeno sačuvano samo šest milijardi dinara, i to u nekretninama; u to nije uračunata nerealizirana dobit i prihod do kojih bi se bilo došlo da nije bilo otimačine. No, sve je to bila samo javno utvrđena i poznata imovina. Međutim, u svakoj obitelji ili kod pojedinaca ima i dijelova imovine koja nigdje nije registrirana; ustaše su se veoma rano sjetili i tzv. nevidljiva imetka, koji se smatra intimnim, u načelu i obiteljskim, emotivnim posjedom, kao što je to prstenje i nakit uopće.

Kao što je već rečeno, za nasilno oduzimanje imovine Židovima u NDH – i ne samo njima – odavno se dobro zna, ali znanstveno taj je problem još uvijek samo dotaknut. Ni svi ustaše nisu o svemu tome mnogo znali. Tako je, primjerice, poznati ustaša Ante Moškov, kojega su poslije Drugoga svjetskog rata pobjednici tretirali kao ratnog zločinca u istrazi rekao i sljedeće: »Iza čitavog židovskog pitanja stajalo je svakako Ministarstvo unutrašnjih poslova ili bolje rečeno Dido Kvaternik. Da li je on sam predlagao zakone, ne znam. Postojao je i neki posebni odjel ili ured pod imenom židovskim koji je čitavu stvar vodio. Da li su iza toga bili Nijemci i koliko, kao i Italijani, nije mi poznato, ali znam da se pričalo kako talijanski oficiri silne pare zarađuju prebacujući Židove automobilima prema Italiji. Navodno su mnogi od Židova bili od Talijana potpuno opljačkani i internirani. Prema nekim slučajevima za koje mi je pričao sin Wenera kao i (Lojz) Ivanković moglo bi se naslutiti da su i Nijemci imali iza toga svoje prste« (prema dr. Bogdanu Krizmanu).

Ante Moškov govori o nekom židovskom odjelu ili uredu koji je zaista postojao, ali o kojem se malo znalo sve do 80-ih godina. I u znanosti je do osmoga desetljeća bila gotovo nepoznata pljačka dragocjenosti i novca koje su ustaše oteli od zagrebačkih Židova od svibnja do listopada 1941. godine, i to u vrijednosti od čak 1.065,339 kg zlata, što je tada procijenjeno na 159,800.850 kuna NDH; ali, stvarna vrijednost bila je veća još za 30 posto, dakle ukupna vrijednosna masa otetoga imetka iznosila je oko 210,000.000 kuna. Ovdje valja dodati i dragocjene predmete čija se vrijednost tada nije mogla utvrditi.

Nije se moglo utvrditi zbog čega se o tom dijelu pljačke tako malo do sada znalo, a činjenica jest da su nadležne hrvatske republičke institucije još 80-ih godina odbile financirati arheografsko izdanje sačuvanih dokumenata. Tek 1990. godine, prof. Josipa Paver i ja, objavili smo u koautorstvu, šest osnovnih dokumenata (iz Arhiva Hrvatske), u časopisu *Dalje*, u Sarajevu, pod naslovom »Tisuću kilograma zlata. Ustaška pljačka Židova u Zagrebu 1941.«¹ Ni to objavljivanje nije imalo odjeka; nedavno, u okviru novinskoga feljtona »Zlato i dragulji NDH« J. Grbelja² taj je slučaj samo notiran.

U ovome članku u znatnoj se mjeri oslanjamo i na taj koautorski arheografski članak, te se s velikim pijetetom i zahvalnošću sjećamo prof. Josipe Paver.

Već u travnju 1941. godine pohapšen je dio Židova u glavnome gradu NDH. Do lipnja bilo je već toliko zatvorenih Židova, komunista i Srba da je Rafaelle

¹ *Dalje*, IX, 29-30, Sarajevo 1990., str. 118-152.

² *Vjesnik*, LVI, 16977., 10.I.1995., str. 27.

Casertano, predstavnik fašističke Kraljevine Italije pri NDH u Zagrebu, izvještavao nadležne u Rimu o prenatrpanosti zatvora u Zagrebu. U međuvremenu, 13. svibnja, redarstveni savjetnik i šef policijskoga odjela Redarstvenoga ravnateljstva u Zagrebu, dr. Ivan Britvić, priveo je k sebi nekoliko židovskih zatočenika iz zagrebačkoga zatvora; u grupi pozvanih bili su, među ostalim, dr. Julio König, Teodor Grünfeld, Leo i Marijan Tobolski, Armin Schreiner, Marko Schlesinger. Privedenima je dr. Britvić naredio da prikupe ravno 1000 kg zlata, odnosno vrijednost te količine izražene u novcu, draguljima i drugom blagu. To je bio uvjet da ih se oslobodi zatočeništva, odnosno dobiveno zlato moglo bi sačuvati živote i drugih zagrebačkih Židova.

Zatočenici nisu imali izbora; prihvaćena je naredba. Osnovan je *Odbor u stvari podavanja Židova za potrebe Države*, s uredskim prostorijama u Zagrebu (Draškovićeva 25). *Odbor* je počeo raditi u užemu sastavu kao *Glavni odbor*; u njega su ušli dr. Julio König, pročelnik, dr. Josip Bruckner, Alexander Hirsch-Jelenić, dr. Juda Levi, Aladar Morkler, Leo Tobolski i Marijan Tobolski, a »s obzirom na veličinu posla pozvane (su) i druge osobe na suradnju«; one su bile dio »širega« *Odbora*.

Odbor nije imao spisak Židova ni pokrštenih Židova u Zagrebu, a ured Židovske općine bio je zatvoren (»zapečaćen«). Zbog naredbe vlasti o koncentraciji Židova u jednome dijelu grada došlo je do preseljenja iz sjevernih kvartova na nove adrese što je dodatno otežavalo posao *Odboru*. Ipak, *Odbor* je uskoro imao i širi krug suradnika a kako se među zagrebačkim Židovima smatralo da bi se na temelju dodatnoga davanja tzv. nevidljiva imetka, mogao spasiti život, odjek je bio veoma velik. Radilo se i o tome da su se putnice i propusnice mogle dobiti i na temelju potvrde *Odbora* da je Židov ili pokršteni Židov udovoljio svojoj obvezi prema NDH. Tako su se »*Odboru* odazvali (...) gotovo svi Židovi«, pa je »*Odbor* sa svakim pojedinim vodio pregovore glede njegovog podavanja, nastojeći ustanoviti visinu podavanja svakog pojedinca prema njegovom imovnom stanju. Pri tome je u prvom redu uzet u obzir nevidljivi imetak, pa se stoga i nastojalo da se prije svega predaju nakiti i dragocjenosti«, odnosno da se preda »pretežno onaj dio imetka podavatelja, preko kojega vlasti nisu imale nikakvog pregleda i koji vlastima inače ne bi bio dokučiv«, kaže se u izvještaju *Odbora* od 31. listopada. Čini se, da su ustaše već odranije pretpostavljali »što koji od imućnijih Židova posjeduje«, svjedoči Aleksandar Piliš odmah poslije svršetka rata, 2. srpnja 1945. godine. Dakle, moglo bi se zaključiti da su se opreza radi ustaše radije orijentirali na same Židove i na njihov strah za život: 22. lipnja 1945. godine David Aksebrad je tvrdio da im je policijski šef zaprijetio smrću ukoliko ne izvrše njegov nalog. Tako je započela još jedna bitka za život zagrebačkih Židova.

Poslovi su se odvijali brzo i pedantno. Židovi su sami davali gotovinu (domaći i strani novac), uložne knjižice, poštanske čekove, doznake na bankovne čekove i pologe, cesije potraživanja kod privatnika u zemlji i inozemstvu, zlato, dijamante, ili im je na razne načine otiman takav imetak i dostavljan na uvid *Odboru*. Židovi su ostajali bez imetka i bez uvida *Odbora*, pa je ovaj izvještavao nadležnu vlast da je novac i po »drugim vlastima izvan Zagreba kod raznih stranaka zaplijenjen. Ova svota nije uopće unišla u blagajnu *Odbora* nego je po spomenutim vlastima izravno predana Državnoj blagajni«. Ono što je *Odbor* priku-

pio pažljivo je registrirao, a svaki je bivši vlasnik dobio potvrdu koja je izrađena u tri primjerka – izvornik i dvije kopije, i to tako da je izvorna namira izdana stranci, kopija služila za knjiženje, a druga kopija uvezana u knjigu namira.

Samo prikupljeno blago razvrstano je u više grupa – gotovina, vrijednosni papiri, zlato, nakit i zlatni novac te valute i devize. Vodilo se uredno knjigovodstvo, a vrijednosti su svaki dan, onako kako su stizale, nošene u plombiranim vrećicama u Redarstvo i stavljane u zasebnu čeličnu blagajnu za koju su postojala samo dva ključa: jedan je imao osobno policijski šef dr. Ivan Britvić, a drugi je imao *Odbor*. Blagajna se nije mogla otvoriti bez upotrebe oba ključa. *Odbor* je morao sudjelovati pri vađenju stranoga i domaćeg novca i prigodom svakoga izuzimanja novca i njegove predaje, *Odbor* je dobivao posebne potvrde. Formalnost se poštovala i dalje – ustašama je bilo stalo da što brže dobiju zlato ili njegovu vrijednost iz tzv. nevidljiva imetka.

Nadležna je vlast nerijetko tražila gotovinu ili valutu, a kako ih *Odbor* nije imao, snalazio se na razne načine, pa i uz znanje i odobrenje vlasti (u vezi sa zahtjevima da se nabave veće svote talijanskih lira, ta je valuta nabavljena od raznih ljudi, pa i od stranih državljana, naravno sa znanjem vlasti). U pogledu uložnih knjižica, čekova, doznaka i cesija, te za realizaciju podavanja na temelju tih novčanih dokumenata, *Odbor* je tražio odobrenje Državne riznice i Ravnateljstva za Gospodarstvenu Ponovu, te je za neke od njih i dobio odobrenje. No, nije uvijek sve išlo jednostavno, pa je tako, primjerice, jednu doznaku S. D. Alexandra na Zagrebačku pivovaru od čak 1,700.000 kuna Pivovara odbila isplatiti, a molba *Odbora* Ministarstvu narodnog gospodarstva nije prihvaćena, odnosno nije izdana dozvola za tu isplatu.

Gotovina je stizala i neposredno, od davatelja, a predavana je i raznim ustanovama; u tom slučaju bila bi zaprimljena službena potvrda i priložena u blagajnu *Odbora*. Ukupni iznos: 17,273.199,31 kuna; dio kuna – 8,272.200 – trebao je biti predan *Odboru*, a zaplijenjen je od strane predstavnika Redarstvenoga ravnateljstva u Zagrebu i od drugih vlasti NDH izvan Zagreba. Ta suma nije zaprimljena u blagajni *Odbora*, već su vlasti, koje su tu svotu zaplijenile, novac direktno predale Državnoj blagajni.

Pored početne naredbe o prikupljanju 1000 kg zlata, odnosno adekvatne vrijednosti službenici NDH počeli su uskoro tražiti i druga materijalna dobra. Tako su stambenim i kancelarijskim namještajem i potrepštinama (»razno pokućstvo, pišaće strojeve, pišaće stolove, ormare«) opskrbljivani Maršalat (odnosi se na urede Slavka Kvaternika), Ustaška vojnica, Ustaški logori I. i II., njemački general (odnosi se najvjerojatnije na opunomoćenog predstavnika Velikonjemačkog Reicha pri NDH, generala Edmunda von Horstenaue), Redarstveno ravnateljstvo, Ravnateljstvo ustaškog redarstva itd. U dokumentu je posebno precizirano da je *Odbor* uredio reprezentativne prostorije Maršalata te da mu je »predana doznaka na kompletni uređaj jedne reprezentativne dragocjene blagovaone«. Veći dio namještaja i potrepština za državne i ustaške ustanove »sabran je u naravi (...), a drugi dio nabavljen je kupnjom«, pa je trošak u te svrhe išao »na teret cjelokupnog podavanja«.

Vrijednosni papiri nalazili su se u blagajni *Odbora*, a za »odstup 3000 komada dionica Trgovačke banke d.d. posjeduje *Odbor* pismeni nalog poslodavaca«.

Valute i devize *Odbor* je dobio po dvojakoj osnovi: u ime podavanja i one »kupljene po višem nalogu«. Vrijednost od 9,495.852,75 kuna ustanovljena je u skladu s tečajem kune u Zürichu za mjesec lipanj. Inače, za cesiju je zatraženo oslobođenje od Državne riznice i Ravnateljstva za gospodarsku ponovu, pa je u očekivanju odgovora *Odboru* odstupljena neunovčena gotovina preko uložnih knjižica, i to od zagrebačkih institucija – Prve Hrvatske štedionice, Ljubljanske kreditne banke d.d., Štedionice NDH, Trgovačke banke d.d., Opšte bankarskog društva d.d, Hrvatske banke d.d., Hrvatske katoličke banke d.d., Hrvatske zemaljske banke d.d., Hrvatske sveopće kreditne banke d.d., Gradske štedionice, Poštanske štedionice, Hrvatske udružene banke d.d., Građanske dioničke štedionice, Diskontne banke d.d., Srpske banke d.d. i Državnoga vjeresijskog zavoda te sarajevske Kreditne zadruge Malah; tu su bili i čekovi zagrebačke Poštanske štedionice, potraživanja pojedinaca kod raznih banaka, polozi kod banaka (neki su zaplijenjeni po Redarstvenom ravnateljstvu), potraživanja u inozemstvu.

Što se tiče četvrte grupe imetka – zlata, nakita i dragocjenosti, riječ je bila o onome što su donijeli sami Židovi te što su zaplijenili Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, Ured za javni red i sigurnost Zagreb, Kotarska oblast Bosanski Brod, Kotarsko poglavarstvo Teslić, Ustaško povjereništvo Redarstvenoga ravnateljstva Sarajevo i Ministarstvo unutarnjih poslova NDH. Dio takvih vrijednosti nalazio se u pojedinim hrvatskim bankama, a neka su potraživanja bila u inozemstvu (Schweizerischer Bankverein, Geneve, Banque Cantonale Vadoise Laussane i Banka France-Serbe u Beogradu).

Zlato, nakit i zlatni novac procijenjeni su dva puta. Prvi put u času preuzimanja vrednota; procjenjivali su stručnjaci »iz redova zagrebačkih draguljara, koji su se također stavili u službu *Odbora*«. No, bilo je prigovora podavatelja na skromniju procjenu vrijednosti. Drugi su put zlato, nakit i zlatni novac procjenjivali stručnjaci *Odbora* u samome Redarstvu, gdje je »pojedinačno popisano i razvrstano, te pomno spakovano u kutije odnosno vrećice, koje su kutije i vrećice suglasno sa propisom označene rednim brojkama i zvanično zapečaćene«.

Odbor je učinio što mu je naređeno i do kraja mjeseca listopada završio posao. Dana 31. listopada 1941. godine Redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu *Odbor* je predao šest dokumenata kojima izvještava o završetku višemjesečne akcije, započete policijskom naredbom šefa-savjetnika dr. Ivana Britvića. Tu je bio uvodni dopis, s naznakom: »5 priloga«; a tu je i *Izješće*, uz koje postoje *Dodatak I. izvješću Odbora u stvari podavanja Židova za potrebe Države s naslovom O sastavu i unutarnjem redu Odbora*, *Dodatak II. izvješću Odbora u stvari podavanje Židova za potrebe Države* i *Skupni pregled podavanja Židova za potrebe Države dne 31. listopada 1941.* Posljednji izvor zapravo se sastoji od više dokumenata, tj. cjelina koje su međusobno odvojene pečatima *Odbora* i s dva potpisa; to su spomenuti *Skupni pregled (...)*, *I. Gotovina (...)*, *II. Namještaj (...)*, *III. Vrijednosni papiri (...)*, *IV. Zlato, nakit i zlatni novac (...)*, *V. Valute i devize, Popis i vrijednost zlata, nakita i zlatnog novca u blagajni Redarstvenog Ravnateljstva u Zagrebu (...)*. *Rekapitulacija i Popis i vrijednost zlata, nakita i zlatnog novca u blagajni Redarstvenog Ravnateljstva u Zagrebu (...)*. Neki su od dokumenta samo statistička, brojčana izvješća, a drugi imaju i opisi vrijednosti, imena podavatelja itd.

Dopis i svi prilozi nose datum od 31. listopada 1941. godine, a Ravnateljska oblast za grad Zagreb potvrdila je primitak dokumanata na dopisu tek 28. stu-

denoga, uz zavodenje spisa u urudžbeni zapisnik pod br. 30033; za sada nije poznato zašto postoji tako veliki vremenski razmak od nadnevka datiranja dokumenata do potvrde primitka. Može se pretpostaviti da je *Odbor* datirao dokumente sa 31. listopada, predao ih kasnije, iako je malo vjerojatno da bi se usudio tako što učiniti. Može se pretpostaviti da je provjeravan sadržaj dokumenata i vršeno njihovo uspoređivanje sa stanjem vrijednosti i ostaloga u studenome mjesecu, što je moglo potrajati. Može se pretpostaviti i da je Redarstvu bilo svejedno kad će službeno potvrditi primitak dokumenata – vrijednosti su se ionako nalazile u Redarstvu i povremeno od njega trošene; i a odnos prema Židovima općenito se ubrzano pogoršavao.

Svi dokumenti su u ime *Odbora u stvari podavanja Židova za potrebe Države* potpisani samo prezimenima Mann i Piliš; riječ je o Hinku Mannu i Aleksandru Pilišu.

Neki dokumenti imaju zaglavije s imenom *Odbora*; nemaju urudžbenoga broja, ali zato svi imaju okrugli pečat s imenom *Odbora*, uz dodatak: »Draškovićeva ulica 25/III«. Potpisi se nalaze ispod pečata.

Dokumenti su uvezani (mekano), s koricama; na njima se gore, lijevo, nalazi okrugli pečat: *Odbor u stvari podavanja za potrebe Države u Zagrebu*. Skupljeni u jednu cjelinu dokumenti su se nalazili u zbirci Komisije antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) te su ovdje zavedeni pod br. 1535, s datumom od 4. lipnja 1945. godine; o tome govori i pečat na koricama. Ta je važna arhivska građa stigla u Hrvatski državni arhiv, u njegov fond ZKRZ gut. 2235/45-28-30, kut. 17. U tim vrelima, pisanim strojem, ima podcrtavanja riječi ili redaka, i to crvenom i plavom olovkom, ima i rukom pisanih brojki – zbrajanja, oduzimanja i drugih matematičkih operacija.

Posljednji dokument: *Skupni pregled podavanja Židova za potebe Države dne 31. listopada 1941. godine*, koji se, kako je rečeno, sastoji od više cjelina, najopsežniji je, najsuhoparniji, ali za čitatelje i najstravičniji.

Spominje se niz imena bivših vlasnika pojedinih vrijednosti; neki su izgubili živote. Tu su i naznake u koga su vrijednosti nađene – ako se radi o drugim osobama (ovdje smo ih naznačili u zagradi) ili institucijama (bankama itd.), a ponegdje je naznačeno i koje je državno tijelo i gdje zaplijenilo određene vrijednosti. Imena navedenih osoba – redom kako se spominju (neka i više puta) – glase ovako: Albert, Matilda, Gustav i Charlotta Deutsch Maceljski, Moise D. Salom, Salom Sezar, Zita Adler, Julio Karan, dr. Herzog Ivan, Tinka Spitzer, Emanuel Eisenstödter, Lujo Weise-Vidan, Ignac Adler, Makso i Adela Frey, Imre Veiser, Mirko Weinrebe, ing. Dragutin Alexander, Ferdinand Schwabenitz, Jakob i Hugo Deutsch, Jakov Mölmann, ing. Gustav Gross za obitelj Salomon Gross, Leo Fischer, Julio M. Lehrer, Ruža Rosenbaum, Emil Klepetar, dr. Gustav Jungwirth, Olga Rosinger, Teodor Grünfeld, Geza Gomboš, Adolf Neumann-Zvijezdić, Slavoljub Deutsch, Alexander Neumann, Schreiber (bez imena), Mayer (bez imena), Izidor Blau, Boriška Frisch (kod Josipa), Mirko Milch, Artur Lausch (kod dr. N. Kaića), Adolf Csillagi, Emanuel Schotten, dr. Oton i Marta Eisner (kod Srećka Eisner), Draga i Hilda Kraus-Krošić (kod B. Wolfa, naslj. braća Fussmann), ing. Nikola Fuchs, Mirko Schlesinger, Heda Stern, Haim i Sida Alkalai, Miroslav Gottlieb, dr. Sigmund i Rezina Pordos, Dragan i Hilda Klein-Klaić (kod

Jane Gragurin), Josip Neumann, Stjepan Španić (kod Vladoja Dukata), Rikard i Ljuba Mittler, Regina Spitzer, Jakob Nemčić, ing. Oton Krušić-Kraus, Hilda Deutsch Maceljski, dr. Miroslav Schwartz-Daničić, Klementina ud. Weismayer, dr. Rudolf Rodanić, Edo Selan Spitzer, Rudi Solan Spitzer, Vlatko i Marga Deutsch Maceljski, Robert Deutsch Maceljski, Lavoslav Steiner, Julio König, dr. Branko Alexander, Ruža, Zora, Elza i Franko Kreuzer te Frida Neumann (svi – iz ostavštine pok. Ignjata Kreuzera).

Iz spisa o kojem je riječ vidi se da se radilo o različitoj vrsti vrijednosti: uložnim knjižicama, čekovima, doznakama itd., a bilo je i veoma raznovrsne gotovine u stranom novcu, talijanskih, egipatskih i turskih lira, USA dolara, kanadskih dolara, švicarskih i francuskih franaka, engleskih i palestinskih funti, pengö, čehoslovačkih, slovačkih i austrijskih kruna, meksičkih i argentinskih pesosa, grčkih drahma, abesinskih talira i reichmaraka.

Zlato, nakit i zlatni novac stavljeni su u 82 kutije i vreće (signirane su od br. 1 do br. 82); od br. 1 do 68 su kutije, a od br. 69 do 82 su vreće. U 19 kutija nalazio se briljantni nakit, u 4 kutija biserne ogrlice, u 3 kutije doze, u 15 kutija zlatni džepni ženski i muški satovi, u 6 vreća napoleondori, u 1 vreći lijevano zlato najviše finoće, u 6 kutija lom zlato, u 1 kutiji zubno lom zlato, u 5 kutija zlatni dijamantni nakit – itd. Sadržaj svake od tih cjelina ima popis, a uz predmete su označene vrijednosti u kunama; uz neke cjeline navedena je vrijednost u kunama, uz krajnje, ukupne cifre vrijednosti svih predmeta.

Uz popis nekih vrijednosti – zlata, nakita i novca označena su, kako rekosmo, imena nekih bivših vlasnika. Tako se, primjerice, uz ime Ede Selana Spitera spominje samo 40 funti, ali uz ime Alberta i Matilde Deutsch Maceljski kuna 1.418.200 u gotovini i 2.400.000 kuna (zaplijenjeno je 14. svibnja), uz ime Moise D. Saloma 3.000.000 kuna (zaplijenjeno 23. svibnja), uz ime dr. Julija Königa 50.000 švicarskih franaka – itd. Kotarska oblast u Bosanskom Brodu zaplijenila je Hamu i Sidi Alkalaj 10 zlatnika, a kod Jane Gragurin iz Prudnice Ministarstvo unutarnjih poslova NDH Draganu i Hildi Klein-Klaić zaplijenio je po jednu zlatnu žensku narukvicu, zlatni obruč, brazletu sa crnim kamenom, zlatnu olovku, dječji prsten, par zlatnih narukvica itd. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu zaplijenilo je ing. Gustavu Gross za obitelj Salamon Gross iz Zagreba »1 sanduk srebr. pribora za 12 osoba, srebr. pribor za desert, 12 srebr. kašika, 12 malih srebr. kašika, 1 vel. bril. broš, 4 bril. prstena i zlatna narukvica«, i to sve »(nepoznate vrijednosti)«, što je »odstupljeno ovom Odboru (cesije)«, a na drugome mjestu, pod *I. Gotovina*, spominje se: »Ovom Odboru odstupljena neunovčena gotovina (cesija) za čije je oslobođenje zatražena dozvola Državne riznice, odnosno Ravnateljstva za Gospodarsku ponovu«, pa se pod toč. 3, *Potraživanje kod banaka na tekućem računu* (pod slovom p.) navode isti Grossovi, s uložnicom Građanske dioničke štedione u iznosu od 350.000 kuna, a pod 5.) *Zaplijenjeno po redarstvenom Ravnateljstvu u Zagrebu, f.*), navodi se svota od 150.000 kuna. Adolfu Neumannu-Zvezdiću zaplijenio je Ured za javni red i sigurnost u Zagrebu: 1 mušku dozu, 1 žensku dozu, 1 šibičnjak, 2 narukvice, 1 ženski prsten, 1 iglu za kravatu, 1 muški lanac (dugi), 1 ženski lanac za vrat, 1 medaljon, 1 pletenu dršku za kravatu – sve zlatno, 1 »ženski prsten s 3 1/2 kar. bril.«, 1 zlatni prsten s

biserom, 1 par zlatnih gumba za manžete, 1 zlatni muški prsten sa safirima, 1 broš sa safirima, 1 zlatnu dršku sa briljantima, 1 zlatnu žensku dozu – umjetnički rad (nepoznate vrijednosti) itd.

Rekli smo da su dragocjenosti dva puta procjenjivane; u prvoj prigodi spominju se neimenovani zagrebački draguljari. U izvješaju stoji: »Pri ustanovljenju cijene čistog (1000 ‰ finog) zlata i time u vezi cijene za sve vrste zlatnika, uzeta je finoća 14 karatnog lom-zlata sa 540 ‰ i to s razloga, jer je ova ustanovljena kod analize kao poprečna finoća 14 karatnog lom-zlata, što znači da se iz 1 grama čistog zlata dobiva 1.852 gr. 14 karatnog lom-zlata 540 ‰ finoće. Za tuđi materijal u lomu kao bezvrijedno kamenje i slično odbiveno je 3 ‰«. Strani novac ovako je procjenjivan: »Ova je vrijednost ustanovljena na temelju tečaja Züriške burze u lipnju t.g., uzevši cijenu 14 kar. zlata u Zürichu po Šv. Fracs. 2825 za 1 gram a računavši Kn. 100.- za 1 gram 14 karatnog zlata. Pošto je tržna cijena 14 kar zlata danas (...)«. Na drugome mjestu stoji da je jedan švicarski franak tada vrijedio 35,40 kuna.

Prema tečajevima u mjesecu lipnju vrijednost prikupljenoga blaga bila je 106,533.926,67 kuna »što čini na temelju Kn. 100.- za 1 gram 1.065,339 zlata«, i to samo »za onaj dio, čija je vrijednost poznata«; dakle: »ovom iskazu podavanja imade se dodati još iznos onih stavaka, čija vrijednost još nije ustanovljena.« Osim toga, ogromna količina nakita i drugoga imala je i unikatnu umjetničku vrijednost, pa je *Odbor* procijenio da je vrijednost predanoga blag veća čak za 30 posto, tj. da je ukupna vrijednost oko 210,000,000 kuna. *Odbor* je Redarstvenom ravnateljstvu sugerirao da se dobije i razlika te vrijednosti – »da se izradeni predmeti unovče u njihovoj većoj vrijednosti a za polučenu protuvrijednost nabavi zlato u šipkama«, jer: »Kada bi se ovi izradeni predmeti pretalili u šipke, izgubila bi se velika vrijednost izradbe.« *Odbor* je bio spreman pomoći u realizaciji svoga prijedloga.

Vrijednost prikupljenoga blaga rasla je i zbog brzoga opadanja vrijednosti kune tijekom rada *Odbora*. Istodobno, »tečaj briljanata«, na primjer, »nerazmjerno je veći od tečaja zlata«, pa je *Odbor* preporučio da se briljanti, čiji je tečaj bio »abnormalno« visok, unovče te »da se za protuvrijednost nabavi zlato u šipkama«. Osim toga, *Odbor* je u izvješću isticao da su procjene prikupljena blaga bile »umjerene« točnije rečeno – iz straha su bile podcijenjene, te je *Odbor* s pravom konstatirao da »sabrano zlato i dragocjenosti vrijede daleko više, nego li je u procjeni iskazano i prema tome knjiženo«. Bivši vlasnici s pravom su tvrdili da je predano blago podcijenjeno prigodom procjene.

U izvješaju stoji i ovo: »*Odbor* je nastojao u svom radu izvršiti pomno i savjesno povjereni mu zadatak i u svakom pogledu držati pred očima probitke Države. (...) Slobodni smo istaknuti, da su sadašnji članovi *Odbora* od prvoga dana svoga rada u *Odboru* preuzeli na sebe ovu dužnost dragovoljno, te isto tako nastavili tim radom, želeći rad *Odbora* jednako savjesno i predano nastaviti i dovršiti. Uspjeh rada *Odbora* dokazuje, da je *Odbor* u svakom pogledu udovoljio povjerenoj mu zadaći tim više, što vrijednost sabranih vrijednota nadmašuje znatno određenu količinu od 1000 kg zlata. Za to želi *Odbor* odnosno njegovi

članovi ponovno naglasiti, da ih je u njihovom radu vodila misao, da sa svoje strane doprinesu sve što im je moguće za napredak i dobrobit svoje Domovine, te da i na taj način dokažu vjernost i odanost«. Sadržaj ovih rečenica ne treba komentirati.

Odbor je tijekom 1941. godine izvršio nalog zagrebačke policije NDH, nadajući se da će spasiti živote barem dijela zagrebačkih Židova, te je iza sebe ostavio izvore prvoga reda. Točnije rečeno, to su kapitalna vrela za proučavanje povijesti Židovstva i Židova uopće te njihova gospodarskoga položaja u Zagrebu napose, a – naravno – i povijesti NDH te njezina odnosa prema zagrebačkim i drugim Židovima. Sadržaj ovih izvora na svoj način govori o »dragovoljnom« radu članova *Odbora u stvari podavanja Židova za potrebe Države* u Zagrebu i o »dragovoljnom« podavanju dijelova tzv. nevidljiva imetka, najvećim dijelom najintimnije svojine pojedinca ili obitelji. Ukupna intrigantna vrijednost od preko 1000 kg zlata, a velikim dijelom upravo u dragocjenom metalu, bila je važan prilog gospodarskom načinu »rješenja« židovskog »problema« u NDH, kako je jasno i javno najavio sâm poglavnik NDH dr. Ante Pavelić već petnaest dana nakon svoga dolaska na vlast u dijelu hrvatskih zemalja nad kojima je NDH imala kontrolu neko vrijeme u 1941. godini.

Ne znamo u kolikoj je mjeri *Odbor* vjerovao da će ipak uspjeti spasiti što više zagrebačkih i drugih Židova i pokrštenih Židova. Ipak, čini se da je *Odbor* u određenom trenutku precijenio svoje značenje: »S vremenom je *Odbor* dobio poluslužbeni značaj, jer se prigodom izdavanja putnica i propusnica od svakog Židova zahtijeva predočenje potvrde ovog *Odbora*, da je udovoljio podavanju. Bez te potvrde ne izdaju vlasti ove putnice odnosno propusnice.« Tako *Odbor* piše u izvješću policijskom zagrebačkom Ravnateljstvu. Zaista, dio Židova uspio je davanjem dijela tzv. nevidljiva imetka otkupiti svoj život, pa tako, možda, i neki »članovi užega *Odbora*«, koji su uspjeli napustiti »područje Države odnosno grada Zagreba«. Ali, svaki upisan predmet u sačuvanim dokumentima iz 1941. godine, prsten (dječji, npr.), starinski nakit, dugmad, privjesak, štedna knjižica, gotov novac itd., zapravo označuje tragičnu sudbinu pojedinca ili cijele obitelji u teškom vremenu rata. Pogotovo što je u samome Zagrebu stradalo ili je kroz njega u zatočeništvo, najčešće u smrt, prošlo i otišlo oko 8000 Židova. U svakom slučaju, zasigurno najvećim dijelom nisu dobro prošli ni oni koji su predali svoj najosobniji dio imetka, isto tako ni suradnici *Odbora*, pa čak ni sami njegovi članovi. Potvrđuje to, na primjer, slučaj slovačkog Židova Josipa Kleina, koji je uz odobrenje i znanje vlasti NDH za *Odbor* pribavljao talijanske lire, jer je »*Odbor* imao nalog da nabavi talijanske Lire za potrebe Države, i to veće svote«. Potvrđeno je da su »nabavljene te Lire od raznih ljudi, a najveći dio kupljen je od Josipa Kleina«; no, do trena datiranja izvještaja (zadnjega dana listopada) Klein je već bio uhapšen i, kako je *Odbor* konstatirao, »navodno poslan u logor«. A i drugi po redu voditelj *Odbora* – dr. Laufer bio je također uhapšen i ubijen u koncentracijskom logoru. Ti primjeri govore o završnici policijske operacije vršene u Zagrebu od svibnja do listopada 1941. godine, koja je – začudno – ostala relativno nepoznatom čak i znanstvenoj javnosti sve do naših dana.

Do uključivo 29. svibnja 1941

Predano Reklartoru :

Barona platinama i dragulji
u posebnim ornatima oko

255 kg zlata

M. valutama:

uk.	5276.-
Can \$	308.-
eng. £.	82,10.-
Bel. £.	8.-
Fl.	75.-
Swiso	2545.-
Poljski	285.-
Lit	4990.-
Fr. fr.	11900.-
K. r.	200.-
Sl. K.	100.-
Belga	134.-
mlke Pusta	11.-
Egip. £.	3.-
Timhe lri	5.-
Ang. Pesta	28.-
od USA \$	15.-

M. dinarima:
u potrdi
u blagajni

D 15.000.000.-
" 281.000.-

Kod nas u blagajni:

Folsovina	D 818.001,50
u bonovima ne-kupovni	" 1485.272.- 2.303.273,50
mlata	

M. ulaznicama i čekovima 6970.101,34.

2201 kg zlata

M. valutama i čekovima
mjernice

D 2.500.-
" 81.600.-

M. platu i draguljima

9 kg 240g

M. valutama:

Engl. £.	10,1.-
Can \$	208.-
USA \$	243.-
Swiso	428,30
Belga	80.-
Poljski	1.-
Fl.	1.-
Fr. fr.	2665.-
Lit	150.-
K. r.	20.-
drabine	150.-
Pol.	2.-

Cesije proizvedjemo oko

350 kg zlata

REDARSTVENO RAVNATELJSTVO,

ZAGREB.

Priložimo izvješće o stanju podavanja zlata za potrebu Države sa svim prilogama, iz kojih je vidljivo, da je Odbor sakupio vrijednost u iznosu prema tadašnjoj procjeni, a prema stanju na dan 31. listopada 1941.

Rn. 106.633.929.67

odnosno izrađeno u slatu

1066,339 kilograma.--

Napominjemo, da je vrijednost, koja je sakupljena i nasnačena u priloženom izvješću, daleko mnogo veća t.j. da po današnjoj cijeni zlata iznosi

Rn. 159.800.880.--

Ističemo, da se ukupno slatb, to nakit i slatni novac kao i doznake za vrijednosti u inozemstvu, nalaze u blagajni Redarstvenog Ravnateljstva, dok se još nasnačeno uložno knjižice banaka, čekovi Poštanske štedionice, gotovina kao i nalazi sa bankovna računa i ostala podavanja, sa čije nabodjenosti još nisu stigla natrađena odobrenja nadležnih vlasti, nalaze u našem posjedu.

Poznavajući točne sakupljene pojedine predmete, olobodni smo vratiti pozornost naročite na briljante, čija je vrijednost izlošena stalnom i naglom porastu, odnosno padu. Pošto je današnji tečaj briljanata nerazmjerno veći od tečaja zlata, olobodni smo staviti prijedlog, da se briljanti po današnjem povoljnem tečaju umakne i da se sa protivvrijednost nabavi zlato u šipkama, čime bi se vrijednost ovog dijela podavanja sačuvala. Time bi se predusjelo eventualnom gubitku, koji bi se Državu mogao vrlo lako nastati kod naglog pada današnjeg

Prvi list uvodnoga Izvješća od 31. listopada 1941.

U Zagrebu, dno 31. listopada 1941.

5 priloga.

798
370

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
REDARSTVENA OBLAST
ZA GRAD ZAGREB
28. XI. 1941

Primijećeno: e 1941

Redarstvo (odjela)	Broj prijema	Broj izdavanja	Broj bilješki	Broj izvješća
	30033			

ODBOR ZA STAVLJENJE I
IZVJEŠĆENJE O
DIAŠKONČEVA ULICA
[Signature]

Kraj uvodnoga Izvješća od 31. listopada 1941.

Domus judeorum u srednjovjekovnom Zagrebu

Domus judeorum zabilježen je u sudskim spisima zagrebačkog Gradeca 17. srpnja 1444. godine. Nalazimo ga u izvještaju o dvojici lopova koji su provalili u više kuća i dućana u gradu i opljačkali ih. Pod ispitivanjem su priznali, osuđeni su na smrt i obješeni. Tekst koji spominje *domus judeorum* u prijevodu glasi: »...Matija Kungsić je priznao, da se zajedno sa spomenutim Stjepanom Sterkovićem ljestvama jurata Fabijana, koje su uzeli uz njegovu kuću u noćno vrijeme, popeo na židovsku kuću, tamo je uzeo više komada odjeće i kapu tih Židova i prodali su to stanovitim ljudima, što je i Stjepan potvrdio.«¹

Ovaj tekst je izazvao interes povjesničara, ali iz njega se nije moglo mnogo što zaključiti. *Domus judeorum* – židovska kuća – pojavljuje se, naime, tada jedini put u izvorima, nikada više ni prije ni poslije toga, a iz teksta se malo što vidi. Tekst samo govori da je tada u Zagrebu postojala nekakva zgrada, koja se na latinskom nazivala *domus judeorum*.

Zbog toga do danas nemamo definitivnog odgovora na pitanje što je bio *domus judeorum*, niti gdje se nalazio. Na pitanje što je bio *domus judeorum* osnovna dva mišljenja su ono V. Mažuranića i ono I. Goldsteina. V. Mažuranić je samo natuknuo da bi to mogla biti vrsta »Ghetta« i stavio je to pod upitnik. I. Goldstein u to sumnja i misli da je to vjerojatno bila sinagoga.²

Osnovna tema ovog rada je *domus judeorum*: što je bio i gdje se nalazio. Da bismo o tome mogli nešto zaključiti, moramo prethodno raspraviti i neka druga pitanja iz povijesti Židova u zagrebačkom srednjem vijeku.

Na Židove u srednjovjekovnom Zagrebu povjesničari Zagreba nisu obraćali odviše pozornosti. Glavni razlog za to jest u karakteru povijesnih izvora. U prva tri sveska *Povijesnih spomenika Zagreba* Tkalčić je objavio isprave na ukupno 1260 tiskanih stranica, a tu se Židovi uopće ne spominju. Židovi se pojavljuju u kasnijim svescima, u sudskim spisima i u katernama o zemljišnim posjedima. U sudskim spisima Židovi su prisutni od samog početka vođenja knjiga u 1355. godini, ali se od tada do kraja XIV. stoljeća pojavljuju samo nekoliko puta, a ti

¹ »...Kynsych Mathyas solus confessus est, quod ipse cum prefato Stephano Sterkowych per scalam Fabiani jurati circa domum suam receptam nocturno tempore, ascenderunt ad domum Judeorum et ibidem subtraxerunt plures vestes et capucium ipsorum Judeorum et certis hominibus vendiderunt, quod etiam ipse Stephanus affirmavit;...« MCZ VI, str. 400.

² Mažuranić, V., *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908-22., str. 1711; »vrsta 'Ghetta' (?)«; Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 295.

su upisi redovito kratki, gotovo bilješke. Od početka XV. stoljeća i sudske i zemljišne knjige počinju se voditi opširno i daju nam mnogo povijesnih podataka,³ ali ni tada nema spomena o Židovima sve do 1443. Od te godine nadalje, međutim, Židovi se spominju često, a od 1446. do 1454., svake godine. Poslije 1454. godine upisi postaju rjeđi, a iza 1465. pojavljuje se samo još jedan upis, 1483. godine. Poslije te godine Židove više ne nalazimo u dokumentima.

Od povjesničara Zagreba Tkalčić prvi navodi Židove kad govori o zalaganju kuća i prodaji na dug. Grothusen spominje Židove u poglavlju o društvu Zagreba u XIV. stoljeću, ali kako se oni u XIV. stoljeću jedva pojavljuju u povijesnim izvorima, on nije imao što zaključiti.⁴ N. Klaić ne spominje Židove u svojoj povijesti srednjovjekovnog Zagreba iz 1982. godine, mada poglavlje »Varoš i njeni stanovnici« ima više od stotinu stranica.⁵ Više je o Židovima u srednjovjekovnom Zagrebu pisao V. Mažuranić u svojim *Prinosima za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, a osobito J. Barlè u *Vjesniku zemaljskog arhiva*.⁶ Najpodrobnije je, ipak, pisao L. Šik 1927. godine u svom članku »Domus Judaeorum«(!)⁷

U novije vrijeme autor ovog izlaganja osvrnuo se na Židove 1989. godine u svojoj knjizi o prostornoj organizaciji i stambenoj kulturi zagrebačkog Gradeca u srednjem vijeku i 1992. godine u svom radu o odnosu društva i prostora Gradeca u srednjem vijeku na znanstvenom skupu povodom 750-godišnjice Zlatne bule. Opširnije je, na istom skupu o Židovima u Zagrebu, govorio I. Goldstein u svom radu o Židovima u Zagrebu od XIV. stoljeća do 1848. godine.⁸

Od prvog spomena Židova u Zagrebu u 1355. godini, pa sve do četrdesetih godina XV. stoljeća, u povijesnim izvorima nalazimo vrlo malo podataka o Židovima.⁹ Od četrdesetih godina XV. stoljeća sačuvani dokumenti otkrivaju jaču prisutnost Židova u zagrebačkom Gradecu. Židovi se od tada pojavljuju u izvorima gotovo svake godine, a za nekolicinu se izrijekom navodi da su habitator ili inhabitator, dakle, stanovnik grada. To je ujedno vrijeme kada se spominje i *domus judeorum* – židovska kuća.

Kako je velika bila ta židovska zajednica sredinom XV. stoljeća u Zagrebu? U to vrijeme u dokumentima zagrebačkog Gradeca nailazimo na najmanje šest Ži-

³ Ni sudske ni zemljišne knjige s početka XV. stoljeća nisu sačuvane. Sudske su se knjige sačuvale za razdoblje od 1412. do 1423. godine, pa od 1430. nadalje, a zemljišne su sačuvane tek od 1427. godine.

⁴ Tkalčić u MCZ X, str. IX; K-D Grothusen: *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1967., str. 146, 156, 177.

⁵ Klaić, N., *Povijest Zagreba I*, »Zagreb u srednjem vijeku«, Zagreb 1982.

⁶ Mažuranić, V., *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908.-22.; Barlè, J., »Još nekoliko priloga o povijesti židova u Hrvatskoj«, VZA XI, 1909.

⁷ Šik, L., »Domus judaeorum, Židovski dom u Zagrebu«, *Godišnjak izraelske bogoštovne općine zagrebačke*, I. godina, 5688 (1927./28.), str. 84-88.

⁸ Bedenko, V., *Zagrebački Gradec, kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb 1989.; Bedenko, V., »Društvo i prostor srednjovjekovnoga Gradeca«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994.; Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994.

⁹ Najviše na samom početku: g. 1355. nalazimo dva puta ponovljeni poziv na sud i još dva spomena, 1357. jedan spomen, 1382. jedan tri puta ponovljeni poziv, 1385. jedan spomen i 1387. godine jedan dva puta ponovljeni poziv.

dova koji borave u gradu: Elija sin Simona, Jakob sin pokojnog Josipa, Marko sin Abrahama, Mateja žena Saula, Salamon sin Mojsija i njegova žena i Anas.¹⁰ Dodajem da Andreas Judeus iz Modruša nije bio Židov, nego mu je to samo bio nadimak, što se vidi iz jedne Modruške isprave.¹¹ Za trojicu Židova, Eliju, Marka i Jakoba, izričito se navodi da su stanovnici Gradeca.¹² Osim Anasa svi se javljaju u zemljišnim poslovima.

Židovi se, međutim, spominju u dokumentima samo u specifičnim slučajevima; onda kad sudjeluju u sudskom sporu ili kad prodaju založene i neotkupljene nekretnine. Kad je dužnik uredno vrati dug i dobio natrag založenu ispravu nekretnine, u dokumentima tome nije ostalo traga. Zajam na nekretnine pretpostavlja veću svotu novca i baratanje većim kapitalom,¹³ a većina zajmova bila je svakako u manjim svotama s neki predmetom u zalogu.¹⁴ Iz nekih sporova znamo da su se Židovi u Gradecu bavili i sitnom kupnjom i prodajom¹⁵ i – barem u XIV. stoljeću – vaganjem novca.¹⁶ Ako tu nije bilo spora, takva aktivnost nije ostavljala pisanih tragova. Dakle, broj Židova u gradu morao je biti veći nego što nam dokumenti pokazuju.¹⁷

Možemo zaključiti da je u XV. stoljeću u Zagrebu postojala mala ali aktivna židovska zajednica, i to, čini se, samo u jednom kratkom razdoblju, u desetak godina oko same sredine stoljeća.

Daleko najistaknutiji Židov u Zagrebu u tom razdoblju bio je Elija sin Simona. Dok se Anas i Saul (odnosno Saulova žena Mateja) spominju u dokumentima samo jedanput, Salamon dvaput, a Marko triput, Elijino ime nalazimo u čak 24 slučaja, uvijek povezano s prodajom kuća ili vinograda. Elija se prvi put pojavljuje u povijesnim izvorima 1446. godine, kad je prodao jednu kuću, ali već tada je bio stanovnik grada.¹⁸

¹⁰ MCZ.

¹¹ Andriju Židova iz Modruša navode Šik, L. (*«Domus judaeorum, Židovski dom u Zagrebu», Godišnjak Izraelske bogoštovne općine zagrebačke*, I. godina, 5688 (1927./28.), str. 87) i Goldstein, I. (*«Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine», u, Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb 1994., str. 295*); O Andriji vidi MCZ X, str. 79; Šurmin, Đ., *«Hrvatski spomenici», MHJSM VI, Zagreb 1898., str. 234-6: «Andrij pridivkom Žudijin, poštovani muž purgar modruški». Tu dolazi i njegov sin Antun koji se spominje i u zagrebačkom upisu. Slično je i sa zagrebačkim građanima Blažem i Pavlom «Zydow» (MCZ IX, str. 225 i 261, VI, str. 144), Markom Židovčićem (MCZ X, str. 147), njegovim ocem Paulom Židovčićem ili Židovinićem (MCZ IX, str. 121 i 264; X, str. 77) i djedom Jurjem Židovinom (MCZ IX, str. 121).*

¹² Za Eliju često (npr. MCZ X, str. 61, 70. i kasnije), a naknadno – nakon što su napustili Zagreb – i za Marka (MCZ X, str. 155) i Jakoba (MCZ X, str. 171).

¹³ Goldstein, I., *«Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine», u, Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb 1994., str. 296.*

¹⁴ Na primjer, MCZ IV, str. 105.

¹⁵ MCZ VI, str. 400; VII, str. 49.

¹⁶ MCZ VI, str. 394.

¹⁷ U kronologiji kataloga *Zagrebačka sinagoga, reliquiae reliquiarum* Zagreb 1996. navodi se da od 1355. do 1457. godine »u Zagrebu prebiva vjerojatno desetak židovskih obitelji«. To je pretpostavka koja nema temelja u povijesnim izvorima.

¹⁸ MCZ IX, str. 61-2. Eliju spominje i Tkalčić (MCZ X, str. IX: »veliki lihvar Žid Ilija«); Kampuš, I., *«Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca», Historijski zbornik XXIX-XXX, 1976.-7., str. 174.*

Važan podatak o Eliji saznajemo 1465. godine. U raspravi koja se o jednoj kući tada vodila pred sudom između tkalca baršuna Ivana i nasljednika pokojnog suca Nikole, navodi se da: »... je po znanju našem i cijele zajednice rečenog grada sam Židov Elija u toj kući mirno stanovao i čuvao je, te je imao listine i pisane isprave koje se tiču rečene kuće na sebe, sve dok ga pokojni grof Ulrik Celjski nije isključio i izagnao iz grada«. ¹⁹

Mi znamo gdje je bila ta kuća, jer se ona više puta navodi u dokumentima. To je bila zidana kuća na zemljištu od jedne kurije, a nalazila se u III. insuli, na sjevernoj strani trga Sv. Marka ²⁰ (vidi plan). To je bila druga kuća od ugla današnje Basaričekove ulice. Kuću je 1442. godine sudac Nikola kupio za 35 zlatnih florina i, kako se čini, ubrzo ju je založio Eliji. ²¹ Elija je od tada živio u toj kući sve dok nije bio protjeran iz grada.

Samo desetak godina pošto se ova židovska zajednica pojavila u gradskim dokumentima, Židovi su morali napustiti Zagreb. O protjerivanju Židova iz Zagreba saznajemo iz zagrebačkih sudskih i zemljišnih knjiga; u drugim povijesnim izvorima o tome nema podataka. V. Mažuranić je mislio da se progonstvo zbilo nakon smrti Ulrika Celjskog u Beogradu 1456. godine, ²² jer su se prvi izričiti navodi o protjerivanju Židova pojavili tek poslije Ulrikove smrti, kad se 1459. godine spominje »odlazak Židova«. Dolazak Židova u Zagreb vjerojatno je vezan za Celjske, ²³ ali pretpostavci da su protjerani poslije njegove smrti, jer da su se kompromitirali radeći za Ulrika Celjskog, proturiječi u prvom redu ranije citirani dokument iz 1465. godine u kojem stoji da je Ulrik prognao Židova Eliju. ²⁴ Bez obzira na pouzdanost podatka u tom dokumentu, jer se poslije Ulrikove smrti njemu svašta moglo pripisati, iz drugih se dokumenata jasno vidi da su Židovi Zagreb napustili prije Ulrikove smrti, dok je on još vladao gradom. Tako početkom 1456. godine, gradski kapetan Sebold, koji je bio Ulrikov čovjek, i gradski sudac Valentin Saronić nastupaju kao »utjerivači dugova Židova Elije« i

¹⁹ »...et quia ad scitum nostrum et tocius communitatis dicte civitatis ipse Elyas Judeus usque ad exclusionem et expulsionem ipsius per condam Vlricum comitem Cilie de dicta civitate factam, in eadem domo pacifice inhabitasset et eandem conservasset ac literas et litteralia instrumenta factum dicte domus tangencia erga se habuisset,...« MCZ VII, str. 280.

²⁰ Bedenko, V., »Društvo i prostor srednjovjekovnoga Gradeca«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 42.

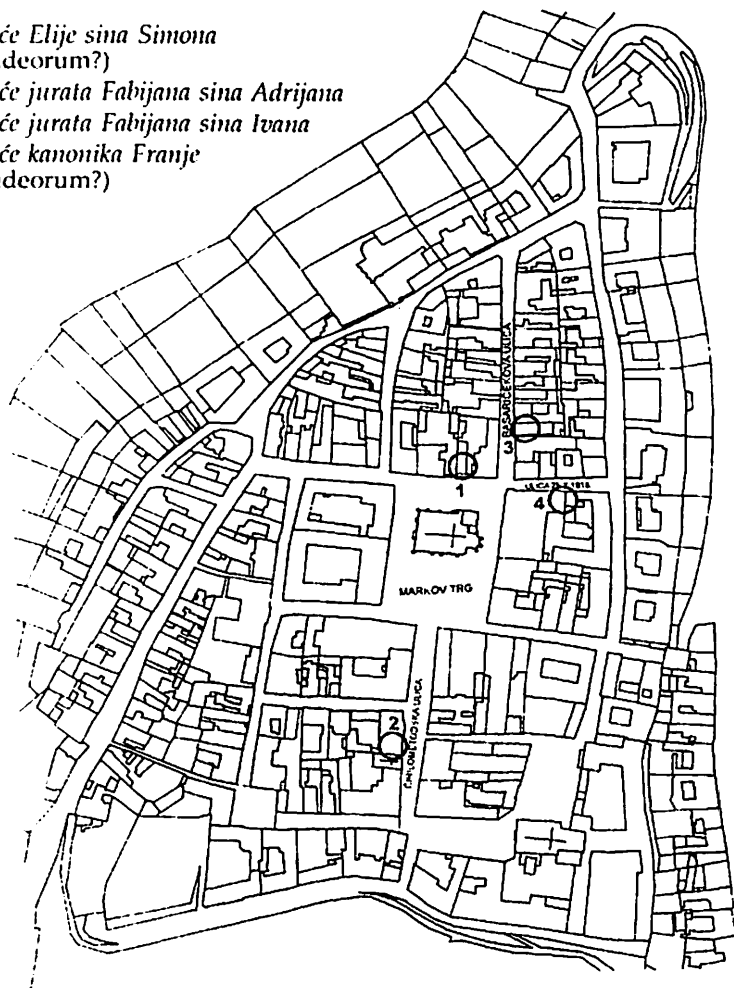
²¹ Sud je od nasljednika suca Nikole tražio da potvrdom, svjedocima ili kakvom ispravom dokažu da je sudac Nikola Eliji isplatio novac koji je Nikola primio na ispravu i kuću i za gradnju te kuće. Nasljednici to nisu učinili nego je samo Nikolina udovica izjavila da je Eliji dala 6 zlatnih florina za kamatu, kad je poslije muža napustila grad. Ako je, kako se iz ovog čini, sudac Nikola posudio novac i za radove na kući, to bi moglo značiti da je kuću predao Eliji čim ju je kupio. U svakom slučaju to je bilo prije nego je Nikola napustio grad 1448. godine. (Nikola je napustio Zagreb vjerojatno poslije prevrata, kad su Celjski između 5.IV. i 10.V.1448. smijenili gradskog suca. Naime, prije 20.VI.1449. je u Zagreb stigla punomoć koju je poslao iz Varaždina; vidi: MCZ X, str. 113).

²² Mažuranić, V., *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908.-22., str. 1711.

²³ Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 294.

²⁴ Vidi i, Kampuš, I., »Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca«, *Historijski zbornik XXIX-XXX*, 1976.-7., str. 173-4.

1. Položaj kuće Elije sina Simona
(domus judeorum?)
2. Položaj kuće jurata Fabijana sina Adrijana
3. Položaj kuće jurata Fabijana sina Ivana
4. Položaj kuće kanonika Franje
(domus judeorum?)

daju jedan vinograd pintaru (bačvaru) Petru kao naplatu za popravak bačava Ulrika Celjskog.²⁵

Analizom drugih dokumenata dolazimo do točnijeg vremena protjerivanja. 31. siječnja i 1. i 2. veljače 1453. godine upisivane su u zemljišne knjige ugovori koji su sklopljeni u prošlih godinu dana. Među tim ugovorima su šest prodaja kod kojih su prodavači Židovi, po jedanput Mateja, žena Saula i Marko sin Abrahama,²⁶ a četiri puta Elija – i tu je Elija dva puta naveden kao stanovnik

²⁵ MXZ X, str. 167/8; Kampuš, I., »Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca«, *Historijski zbornik XXIX-XXX*, 1976.-7, str. 174; Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 296. Vinograd je očito bio u zalogu kod Elije, ali on nije uspio niti naplatiti dug niti prodati vinograd prije nego što je morao napustiti grad.

²⁶ Bedenko, V., *Zagrebački Gradec, kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb 1989., str. 54, bilj. 469; Bedenko, V., »Društvo i prostor srednjovjekovnoga Gradeca«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 39; MCZ X, str. 145, 148, 149, 150 i 151.

Gradeca. Sljedeće godine ugovori su bili upisivani 1. i 2. veljače, a među njima je samo jedan ugovor gdje je prodavač Židov. To je opet Marko sin Abrahama, ali tu se ona navodi kao »tada stanovnik grada«,²⁷ dakle u vrijeme sklapanja ugovora bio je stanovnik grada, ali 2. veljače 1454. više to nije bio. Kad 15. ožujka iste godine jedan građanin pred sudom dokazuje da je od Elije kupio vino-grad, dokazuje to svjedočenjem »vjerodostojnih i časnih muževa«, što znači da ni Elije više nema u gradu.²⁸ Kako iza toga Židova više nema u Gradecu, jasno je, da su napustili grad između veljače 1453. i siječnja 1454. godine.

Ne znamo razloge protjerivanja Židova.²⁹ Izvori govore samo o tome da je Ulrik protjerao Eliju, a kada spominje druge Židove, kažu »poslije odlaska Židova«. To ne mora ništa značiti, jer formulacije nisu precizne, ali možda je zbilja bio protjeran samo Elija, a ostali Židovi su tada sami napustili grad.

Konačno dolazimo na pitanje, što je bio i gdje je bio *domus judeorum*.

Prema mom mišljenju, izraz *domus judeorum* znači točno ono što govori – židovska kuća. U Zagrebu je postojala mala židovska zajednica, i ti su stanovnici grada negdje morali stanovati. Za Eliju znamo da je stanovao na samom Markovom trgu u kući koju je držao u zalogu. Ako su uz njega tu boravili i drugi Židovi, građani bi tu kuću nazivali židovskom kućom. Postoji i mogućnost, da su ostali Židovi – znamo za bar još dvojicu stalnih stanovnika grada, a sigurno ih je bilo i više – stanovali u posebnoj kući. U toj kući mogla je postojati i sinagoga. I. Goldstein je upozorio da su srednjovjekovne sinagoge »u pravilu posve skromne, pa čak i samo jedna prostorija u nekoj kući«,³⁰ što bi svakako bio slučaj u maloj zagrebačkoj židovskoj zajednici.

Raspraviti ću ovdje ovu drugu mogućnost, dakle da je postojala židovska kuća koja nije bila kuća Elije sina Simona, mada – opet to moram naglasiti – izvori ne pružaju dovoljno elemenata za potpuno sigurne zaključke, nego u njima nalazimo samo indicije.

Citirali smo na početku povijesni izvor o židovskoj kući, iz kojega možemo zaključiti više nego što se na prvi pogled čini. Tekst o provali u židovsku kuću govori, vidjeli smo, da su lopovi ljestve kojima su se popeli na židovsku kuću uzeli kod kuće jurata Fabijana. Iz toga možemo zaključiti dvije stvari. Prvo, ako

²⁷ MXZ X, str. 155.

²⁸ Židovi su mogli svjedočiti pred sudom. Vidi, MCZ VI, str. 394, g. 1443.

²⁹ O razlozima protjerivanja pisao je Goldstein, I., (»Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 296). Ne možemo, međutim, prihvatiti da je neplaćanje poreza, što je pretpostavio i Mažuranić (*Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908.-22., str. 1711) moglo biti razlog protjerivanja. Obrazloženje o porezu (MXZ X, str. 188) odnosi se na razlog zašto je kuća dospjela na grad, a ne na protjerivanje (Vidi: Apostolova Maršavelski, M., *Zagrebački Gradec – iura possessionaria*, Zagreb 1986., str. 94-95 i 188). Spomenimo još jedan mogući razlog. Uzrok protjerivanja mogla je biti lakomost, kojom su se Ulrikovi službenici i te kako odlikovali. Jedan dio odluka koje je grad morao donijeti pod očitim pritiskom Ulrikovih ljudi obična su pljačka slabo prikriivena zakonskom formom (Kampuš, I., »Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca«, *Historijski zbornik XXIX-XXX*, 1976.-7., str. 172-3 i str. 175).

³⁰ Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 295.

kuća jurata Fabijana i nije bila neposredno uz židovsku kuću, morala je biti vrlo blizu, jer je ljestve trebalo prenijeti od jedne do druge kuće, a to je i po noći predstavljalo rizik za provalnike. Druga je stvar još važnija: ako je jurat Fabijan imao kuću unutar gradskih zidova, onda je i *domus judeorum* bio unutar zidova, ako mu je kuća bila izvan gradskih zidova, onda je *domus judeorum* bio u predgrađu. Gradska vrata su noću bila zatvorena i nije se moglo ulaziti u grad ni izlaziti iz njega.

Pojavljivalo se mišljenje da je *domus judeorum* bio ispred Novih vrata, dakle izvan zidova grada blizu Popova tornja, jer da se tu spominje jurat Fabijan.³¹ Točno je da se na tom mjestu spominje jurat Fabijan, ali tekst govori da on tu ima vrt, a ne kuću,³² tako da tu lokaciju odmah možemo odbaciti.

U vrijeme kad se u Gradecu spominje *domus judeorum*, u gradu su bila dva jurata Fabijana i lopovi su uzeli ljestve od kuće jednoga od njih dvojice. Jedan je bio krojač Fabijan sin Adrijana, koji je bio jurat prije 1447.,³³ a drugi je bio literat Fabijan sina Ivana, koji je bio jurat 1433. i 1435. godine.³⁴ Oba jurata Fabijana imali su kuće unutar zidova Gradeca 1444. godine, kad se spominje provala u *domus judeorum*. Kuća jurata Fabijana sina Adrijana bila je u VII. insuli, u Ćirilometodskoj ulici 3, na južnom kraju današnje zgrade Hrvatskog muzeja naivne umjetnosti.³⁵ Kuća jurata Fabijana sina Ivana – a to je bio vlasnik vrta pred Novim vratima³⁶ – bila je blizu tadašnjeg župnog dvora crkve Sv. Marka, u današnjoj Basaričkoj ulici, oko broje 6 ili 8,³⁷ (vidi plan). Dakle, potpuno je si-

³¹ Do ovog se zaključka došlo jer se jedino na tom mjestu jurat Fabijan pojavljuje u indeksu MCZ.

³² MCZ X, str. 148, g. 1453.

³³ Kao jurat se navodi 1448., (MCZ VI, str. 458) nije bio jurat 1447., a ne znamo je li on Fabijan koji je bio jurat 1446.

³⁴ MCZ VI, str. 186. i II, str. 167; MCZ VI, str. 221. i 234.

³⁵ Ta se kuća spominje 1443. g. (MCZ X, str. 21), kasnije je polovicu kuće prodao Židov Elija krojaču Blažu (MCZ VI, str. 458 i X, str. 125). Blaž je tu 1451. (MCZ X, str. 123), a poslije Blaževa udovica Elizabeta Glazia s drugim mužem postolarom Tomom (MCZ X, str. 175 i 201). Poslije njezine smrti grad prodaje kuću i tada saznajemo da je kuća sa zapadne strane ulice od trga do malih vrata, dakle Ćirilometodske (MCZ XI, str. 39-40). To nije bilo u bloku vijećnice (Bedenko, V., *Zagrebački Gradec, kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb 1989., str. 98-100), dakle bilo je u bloku Muzeja naivne umjetnosti. Gdje se točno nalazila (treća kuća od sjevernog ugla bloka) ne treba ovdje raspravljati.

³⁶ MCZ IX, str. 293 i 306; X, str. 20, 64 i 148.

³⁷ Fabijan je kuću dobio od punice 1428. (MCZ IX, str. 161), a njegovi su je nasljednici posjedovali još 1451. (MCZ X, str. 127). Godine 1455., kuću je Katarina Celjska poklonila liječniku Nikoli (MCZ X, str. 160), a on ju je prodao Ludoviku sinu Petra Stjepana (MCZ X, str. 187-8). Tu vidimo da je kuća bila iza crkve Sv. Marka. Ludovik je kuću prodao krznaru Bolfgangu (MCZ XI, str. 58). Južno od ove kuće bio je sudac Nikola sin Fabijana (MCZ X, str. 10), pa njegova udovica, zatim njen rođak Nikola sin Blaža (MCZ X, str. 106. i 116), a onda njegov polubrat Grgur sin Jurja, zvan Ilenkin (MCZ X, str. 127). Grgurov nasljednik je bio šišač sukna Dimitrije (MCZ VII, str. 99 i X, str. 262). Sljedeća kuća prema jugu bio je župni dvor Sv. Marka (MCZ X, str. 106). Iz (MCZ XI, str. 112) vidimo da je župni dvor bio na jugozapadnom uglu bloka. Dakle, kuća jurata Fabijana je bila iza crkve Sv. Marka, na zapadnoj strani bloka, kojem je na jugozapadnom uglu bio stari župni dvor. Kako znamo da to nije mogla biti III. insula na sjevernoj strani Markovog trga (Bedenko, V., »Društvo i prostor srednjovjekovnoga Gradeca«, u *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 47), niti I. insula na istočnoj strani trga (Bedenko, V., *Zagrebački Gradec, kuća i*

gurno da je *domus judeorum* bio unutar zidova grada, a možemo pretpostaviti da je bio u blizini južnoga dijela današnje Basaričkove ulice ili u blizini Ćirilometodske ulice. Presuda koja spominje *domus judeorum* ne daje nam drugih podataka o njegovom položaju.

Međutim, jedan poklon koji je grad učinio 1459. godine otvara drugu mogućnost određivanja mjesta gdje se nalazio *domus judeorum*. Te godine je grad dao magistru Franji, kanoniku zagrebačke crkve »neku svoju zidanu kuću zajedno sa zemljištem i drvenim i zidanim zgradama ..., koja sadrži jednu cijelu kuriju, a poslije odlaska Židova ... dopala je gradu«. ³⁸

Ovo je jedini primjer kada gradska uprava raspolaže kućom koja je gradu ostala nakon odlaska Židova. Većinu nekretnina uspjeli su prodati sami Židovi prije odlaska; Elija, Mateja, Marko i Jakob prodali su nekretnine koje su imali u zalogu pred odlazak 1453. godine, a jedan vinograd su »utjerivači dugova Židova Elije«, gradski kapetan i gradski sudac, iskoristili da njime plate dug Ulrika Celjskog. ³⁹ Kuća, koju grad daje kanoniku Franji, jedini je primjer gdje se ne navodi u vlasništvu kojeg je Židova bila, nego samo da je poslije odlaska Židova, *post recessum judeorum*, pripala gradu. Čudno je to što se ne navodi ni jedan bivši vlasnik ili posjednik i to što grad nije pokušao prodati ovu kuću nakon odlaska Židova 1453. do 1459. godine, dakle punih šest godina.

Što znamo o toj kući? Kuća se nalazila u prvoj insuli, u sredini tog bloka sa sjeverne strane, to znači u bloku sabornice, u današnjoj Ulici 29. listopada 1918. ⁴⁰ (vidi plan). U zemljišnim katernama ta se kuća izravno spominje samo dva puta. Prvi put je to u navedenom dokumentu iz 1459. godine, kada ju je grad dao kanoniku Franji, a drugi put tri godine kasnije, kada ju je taj kanonik prodao susjedu štacunararu Matiji. ⁴¹ Iz zapisa o susjednim kućama možemo, međutim, saznati da je 1444. ili ranije vlasnik te kuće bio kanonik Franjo, 1453. njegovi nasljednici, ⁴² a 1456. tu je bio »lovac Marko«. ⁴³ Uz tu kuću, s njene južne strane, Židov Marko, to je sin Abrahama, prodao je 1453. godine dio terena susjedu. ⁴⁴

Ovi podaci o kući naizgled proturiječe pretpostavci da je to bio *domus judeorum*, ali to ne mora biti tako.

Nije vjerojatno da je *domus judeorum* bila kuća koju je grad službeno namijenio i dao na upotrebu Židovima, jer bi to bilo registrirano u dokumentima. Gradečka židovska zajednica, kao ni pojedinac, nije mogla biti službeni vlasnik nekretnine, ali se mogla njome služiti, kao što je i Elija stanovao u kući koju je

grad u srednjem vijeku, Zagreb 1989., str. 48-54), to je jedino mogla biti II. insula između Basaričkove ulice sa zapada, Opatičke s istoka i Ulice 29. listopada 1918. s juga. Kuća jurata Fabijana bila je na zapadnoj strani bloka, dakle, na istočnoj strani Basaričkove ulice.

³⁸ MCZ X, str. 188, g. 1459.

³⁹ MCZ X, str. 167-8, g. 1456.

⁴⁰ Bedenko, V., *Zagrebački Gradec, kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb 1989., str. 54.

⁴¹ MCZ X, str. 215.

⁴² MCZ X, str. 39. i 151. To je očito bio drugi kanonik istog imena, jer se 1453. navodi kao pokojnik.

⁴³ MCZ X, str. 179.

⁴⁴ MCZ X, str. 151.

držao u zalogu. Kuća je vlasništvo dužnika (zalagaoca) i u dokumentima je dolazila pod njegovim imenom, ali vlasnik tu često nije stanovao, nego se kućom služio onaj kome je bila založena. U vrijeme kad je postojao *domus judeorum*, kao vlasnik ove kuće vodio se kanonik Franjo, koji je i tako imao svoje boravište na Kaptolu, a između 1444. i 1453. godine je umro. Lovac Marko koga tu nalazimo nekoliko godina poslije protjerivanja Židova, ali još za života Ulrika Celjskog, bio je plemić Marko sin Fabijana Pavšića, lovac Ulrika Celjskog.⁴⁵ Lovac Marko je i prije i poslije ovog spomena bio prisutan u gradu: 1452. godine nabavio je polovicu jedne druge kuće i tu je kuću još uvijek posjedovao 1470. godine.⁴⁶ Kao Ulrikov čovjek vjerojatno je dobio kuću kanonika Franje nakon što su Židovi koji su je držali u zalogu bili protjerani iz grada, ali je kuća poslije Ulrikove smrti vraćena ranijem vlasniku. Kako se nije javio ni taj vlasnik – kanonik Franjo je bio mrtav – ni njegovi nasljednici, kuća je pripala gradu. Zadnji legalni korisnici prije lovca Marka očito su bili Židovi, kojih u gradu tada već nema šest godina, pa grad preuzima kuću, a lovca Marka ni ne spominje. Kako smo vidjeli, postoji i druga veza te kuće sa zagrebačkim Židovima. Dio terena iza ove kuće, koji je stanovnik grada, Židov Marko, 1453. godine prodao susjedu, mogao je pripadati jedino toj kući.

Dodajmo da je ova kuća vrlo blizu kući jurata Fabijana u Basaričkoj ulici, odakle su provalnici uzeli ljestve, i da se nalazila u užem dijelu grada, gdje su oni zajednički izveli niz provala.⁴⁷ Ova razmatranja ne daju siguran dokaz da je kuća kanonika Franje bila *domus judeorum*, ali upućuju na mogućnost da je to bila.

Ipak, postoji i druga mogućnost, a to je da je *domus judeorum* ona ista kuća u kojoj je »po znanju cijele gradske zajednice Židov Elija mirno stanovao i čuvao je sve dok ga Ulrik Celjski nije isključio i izagnao iz grada«. Elijina kuća, vidjeli smo, bila je uz kuću, na čijem mjestu je sedamdesetak godina kasnije sagrađen novi župni dvor, na sjevernoj strani Markovog trga. I Elijina je kuća bila blizu kuće jurata Fabijana.

Da zaključimo. Židovska kuća, *domus judeorum*, bila je kuća u kojoj je boravila zagrebačka židovska zajednica. *Domus judeorum* postojao je desetak godina u sredini XV. stoljeća. Tu kuću vjerojatno grad nije službeno dao Židovima na upotrebu, jer bi o tome bilo spomena u izvorima, nego su je Židovi držali u posjedu kao zalog za dug i u njoj su stanovali. *Domus judeorum* je posve sigurno bio unutar zidova grada, a najvjerojatnije je to bila kuća u Ulici 29. listopada 1918. ili Elijina kuća na Markovom trgu.

Prema podacima koje imamo, Židovi su normalno živjeli u gradu. Bili su stranci, jer drugo tada nisu mogli biti. Bavili su se posuđivanjem novca kojeg je u gradu u to vrijeme nedostajalo. Posuđivali su uz kamatu, ali to su u Gradecu

⁴⁵ MCZ X, str. 133. i 263.

⁴⁶ MCZ X, str. 133, 237, 263. i 280.

⁴⁷ Oni su provalili u nekoliko dućana, a svi dućani su bili u Kamenitoj ulici (Bedenko, V., *Zagrebački Gradec, kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb 1989., str. 108.) i u kuće jurata Blaža i uzdara Mihaela i Tome, koje su bile u Opatičkoj ulici iza sabornice (Bedenko, V., *Zagrebački Gradec, kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb 1989., str. 46.-47.).

činili i drugi. Prije njih tim poslom su se bavili bogati trgovci.⁴⁸ U dokumentu iz 1465. godine o Eliji se govori gotovo s poštovanjem. Izrazi koji o Židovima govore negativno, a koje znamo iz sudskih spisa, javljaju se tek u XVI. stoljeću.⁴⁹ To su opća mjesta srednjovjekovnih predrasuda i ne odnose se na gradečke Židove. Tada Židova u Zagrebu nije bilo već više od pola stoljeća, prošle su dvije generacije, i teško da se netko uopće sjećao njihova boravka u Zagrebu. Poslije odlaska, Židovi će se ponovno vratiti u Zagreb tek nakon više od tri i pol stoljeća.

⁴⁸ Apolstolova Maršavelski, M., *Zagrebački Gradec – iura possessionaria*, Zagreb 1986., str. 46-48 i 178.

⁴⁹ Barlè, J., »Još nekoliko priloga o povijesti židova u Hrvatskoj«, VZA XI, 1909., str. 126; Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1994., str. 297.

Prvo dobrotvorno društvo *Humanitaetsverein* u Zagrebu: u povodu stopedesete obljetnice (1846.-1996.)

Prošlo je točno 150 godina od osnutka i pedeset godina od ukinuća zagrebačkog *Društva čovječnosti*. Osnovala ga je u siječnju 1846. godine grupa Židova na čelu sa Jacquesom Epsteinom. Bila je to reakcija na srpanjske žrtve 1845., kad je na Markovu trgu došlo do prvoga političkog oružanog sukoba između narodnjaka i mađarona u kome je vojska pobila 13 a ranila 27 ljudi, uglavnom narodnjaka. Želeći istaknuti da osim nacionalnih postoje i druge vrijednosti, zagrebački Židovi su se odlučili da osnuju društvo *Humanitaetsverein*, društvo kojega je zadaća bila ne samo dobrotvorstvo već i obrazovanje i oplemenjivanje duha i osjećaja.

Prilikom otvorenja *Društva*, Epstein je rekao »Erwagen sie, meine Herren dass unser Verein nicht ein wohlthatigkeits-Verein allein ist, nämlich im engeren Sinne. Ja wohl ein Wohlthatigkeits-Verein, aber auch für uns er soll wohlthatig wirken auf die Bildung und Veredlung des Gemüthes und Geistes, er soll durch Weckung und Belebung unseres Sinnes für vaterländische und religiöse Interessen, durch unsere Worte und Thaten, nämlich durch Sprache und Handlungen uns die allgemeine Achtung und Sympathie verschaffen. Es ist Ubrigens nicht hinreichend, dass wir ein Lesezimmer haben, das Zimmer soll uns haben.«

Epstein je, dakle, posebno težište stavio na obrazovanje i prosvjetu. Rekavši da nije dovoljno da članovi *Društva* imaju sobu za čitanje, već da ta soba treba imati njih, on je pozvao članstvo da se redovito okuplja u *Društvu* i da aktivno sudjeluje u njegovu radu.

Ova djelatnost je bila brojna. U pravilima koja su objavljena tek 1850. godine, navedeno je da je zadaća *Društva* pomaganje, pouka i zabavljanje. *Pomaganje* se sastoji u pomaganju zagrebačkih siromaha i to podjelom hrane, drva, odjeće i drugoga i pomaganjem školovanja siromašne djece da izuče obrt, te osobito pomaganje siromašnih obitelji, koje su siromašne zbog bolesti hranitelja. *Pouka* se sastojala u znanstvenim predavanjima i pribavljanjima vrsnih znanstvenih djela i časopisa za čitaonicu *Društva*. *Zabavljanje* se sastojalo u priređivanju koncerata i lutrije. Dakle, *Društvo čovječnosti* je ujedinjavalo rad današnjeg Kulturnog društva *Freiberger* ali je imalo još i jednu humanitarnu notu koju danas spomenuto društvo nema, jer nema materijalne podloge za ovu djelatnost.

Ne bi nas začudilo da je i osnivanje Prve hrvatske štedionice od strane grčkih i srpskih trgovaca u Zagrebu i osnivanje Narodnog muzeja od strane Narodne stranke iste godine svojevrsna reakcija na zapažene početke djelovanja *Društva čovječnosti*. Nitko nije htio zaostati u materijalno-kulturnom buđenju naroda, koje nikakav Metternichov sistem nije mogao potpuno spriječiti niti u jednom dijelu Habsburške Monarhije.

Društvo čovječnosti je obavilo osobit posao. Iako sam obradila čitavu povijest *Društva čovječnosti*, od 1846. do 1946. godine, na stotinjak kartica, u ovom kratkom izlaganju mogu se ograničiti samo na najvažnije isječke iz te bogate povijesti. S obzirom na njemački naslov, koje *Društvo* nosi samo do kraja Bachovoga apsolutizma, nešto više ću reći upravo o ovom prvom vremenu.

Prvi predsjednik *Društva* bio je Jacques Epstein. Društvo je započelo dobro. Od 1846. do 1850. godine primljeno je 6600 forinti a izdano 1222 forinti. Epstein je bio vrlo aktivan i u *Slavjanskoj lipi*, pa je stao na čelo naprednog gospodarskog pokreta, predlažući neposredno nakon Jelačićeve vojničke pobjede ali političkog poraza 1849. godine da se u Zagrebu osnuje trgovačko obrtnička komora koja bi trebala raditi na unapređenju gospodarstva hrvatskih prostora. Do toga je došlo tek 1852. godine naredbom odozgo, pri čemu je svakako Epsteinova inicijativa pionirska.

Za vrijeme Bachovog apsolutizma rad *Humanitaetsvereina* je odobren, ali se nalazi pod komesarijatom. To je značilo da je *Društvo* bilo ograničeno u svom radu i da je bilo pod kontrolom te nije smjelo trošiti svoja sredstva po svojoj volji, što je dovelo do ograničavanja rada *Društva* i potrebna sredstva za čitaonicu i sirotinju nabavljaju se i prikupljanjem u Beču. Uslijed restriktivne politike vlade prema *Društvu*, a i zbog istupa polovice članova, Epstein je morao prodati pokušstvo i rasprodati biblioteku, čime je *Društvu* nanesena ogromna i nenadoknativa šteta. Dr. Miroslava Despot, koja je zaslužna za proučavanje početaka rada ovog društva,¹ utvrdila je, da je *Društvu* pomogao zagrebački trgovac Antun Ausch zajmom, a liječnik dr. Jakob Breslauer protivio se raspustu *Društva*, pa je ono dobilo oko 1856. godine čak novi zamah koji je izražen u štampanju prekrasnih diploma koje su podijeljene zaslužnim članovima 1858. godine; među njima su i ban Josip Jelačić, Đuro Deželić, Antun Vakanović i drugi. Matricu za diplomu je izradio Franz Kollarz u Beču, a odštampana je u tiskari H. Engela. Na njoj je prikazan ne samo Zagreb tog vremena već i uciviljena obitelj koja traži pomoć. Svakako je vrijedno spomenuti da je diplomu dobio i nadbiskup Juraj Haulik, koji je više puta darivao *Društvo*, pomažući ga novcem, i kako se čini u tom vremenu je uspostavljena suradnja između *Društva* i vrhova katoličke crkve, koja je trajala čitavo vrijeme rada *Društva*, tj. sve do njegovog ukidanja 1946. godine.

Nije jasno radi čega je Jacques Epstein počinio samoubojstvo bacivši se pod vlak u Beču, koji mu je odsjekao jednu ruku i jednu nogu, te je i umro u jednoj bečkoj bolnici potkraj 1859. godine. Njegovu su smrt zabilježile i *Narodne novine* i *Agramer Zeitung*. Obje su iskazale »riedke sposobnosti duha i serca« umrlog Epsteina koje ga »uverstiše s punim pravom u broj naših prvih sugradjanah«. Čini se da su razlozi smrti ipak bili financijske prirode.

Smrću Epsteina nije prestao rad *Društva*. Njegova je smrt u svakom slučaju svratila pažnju i bana Josipa Šokčevića i drugih dobrostojećih građana Zagreba da pomognu *Društvu*. Počeli su pristizati darovi i zavještanja s raznih strana. Ipak, *Društvo* je prisiljeno reorganizirati se. Iz Pravila *Društva*, koje je potvrdio Šokčević 1866. godine, vidi se da je *Društvu čovječnosti*, koje gubi svoj njemački naziv, ostala humanitarna ali da mu je oduzeta prosvjetna misija. Pravilima je

¹ Despot, Miroslava, »Jacques Epstein«. *Jevrejski almanah*, 1963/1964.

točno precizirana zadaća *Društva* i ovdje se više ne spominje biblioteka. Međutim, čini se da je nekakva čitaonica ipak radila, jer je 1881. godine, prilikom svoje likvidacije, Hrvatska čitaonica poklonila *Društvu čovječnosti* svoje pokućstvo, za uzvrat su članovi bivše čitaonice upisani u imenik dobročinitelja *Društva*, pa se tako u *Spomenspisu* iz 1896. godine našao i Ljudevit Gaj i drugi Ilirci, te se čini kao da su bili članovi *Društva čovječnosti* od početka, što nije točno.

Vrijeme modernizacije pokazalo je da financiranje *Društva čovječnosti* ne može ovisiti samo od slučajnih i povremenih milodara i zavještanja, te da je potrebno imati stalne izvore prihoda. Čitav niz godina stvarala se glavnica u Prvoj hrvatskoj štedionici s time da su siromasima dijeljene samo kamate i ono što se dobilo kroz dobrotvornu lutriju. Prvi put je takva lutrija organizirana 1868. godine, te je tiskano 10.000 srećaka, a treba istaknuti da je ban Levin Rauch bio pokrovitelj *Društva* od 1868. godine do svoje smrti, a 1895. je pokroviteljstvo preuzeo član Habsburške kuće nadvojvoda Leopold Salvator. To je razdoblje kada su dobrotvori *Društva* Sermagi, Vraniczani, i drugi, ali glavni izvor prihoda ipak dolazi od zagrebačkih židovskih trgovaca. Oni su davali uvijek kada je bilo potrebno i koliko je bilo potrebno, lišavajući se i sami mnogo čega u vremenu financijske krize od 1873. do 1885. godine i kasnije 1914. do 1918., 1924. do 1934. godine sve do Drugoga svjetskog rata.

Svakako valja spomenuti da je 6. siječnja 1871. godine dvadesetpetgodišnjica rada *Društva* obilježena koncertom u Hrvatskom narodnom kazalištu. I od tada su se sve godišnjice do 1936. redovito obilježavale svečanom sjednicom članova *Društva*, a tri puta i *Spomenicom*. Bila je priređena za štampu i *Spomenica* 1946., ali ju nije htjela štampati niti jedna zagrebačka tiskara, jer da se radi o građanskom društvu sumnjive prošlosti.

Kad je glavnica dovoljno narasla, *Društvo čovječnosti* je kupilo kuću u Petrinjskoj ulici 7 gdje su ugledne Židovke i ostale građanke zajednički pomagale kod priređivanja objeda za sirotinju. Ta je kuhinja prethodila Alexandrovoj *Prehrani* i s njom se 1919. godine integrirala. U njoj je od 1875. do 1919. godine podijeljeno više od pet i pol milijuna obroka, od kojih je četvrtina pripala đacima Obrtne i Učiteljske škole, te je na ovaj način *Društvo čovječnosti* i u tom vremenu podupiralo naobrazbu i prosvjetu iako to nije imalo istaknuto u svojim Pravilima. U kuhinji su se jedno vrijeme hranili i pjesnik Đuro Sudeta i Stjepan Radić. *Društvo* je štampalo i posebne »markice« za obroke, koje su se kovalе u državnoj kovnici novca u Beču. To je pojednostavilo manipulaciju kod izdavanja hrane, jer nije trebalo poslovati s novcem. Treba možda spomenuti da je u Beču prva pučka kuhinja otvorena 1873. godine, pa Zagreb kasni svega dvije godine. Ova kuhinja je bila spona *Društva čovječnosti* s pukom i nitko više nije mogao prigovoriti da je *Društvo* ekskluzivno, zatvoreno, vezano uz Židove. Židovi su bili glavni davatelji, ali nisu bili glavni korisnici pomoći koju je *Društvo* davalo. Korisnici su bili sirotinja grada Zagreba, koji je zajedno s pretvaranjem u metropolu imao i sve više socijalnih problema. *Društvo čovječnosti* je pokazalo kako se rješavaju socijalni problemi i nije stoga čudo da je 1877. godine osnovano slično društvo – *Dobrotvor*.

Na zidu Pučke kuhinje bilo je u pokretnom okviru pismo Josipa Jurja Strossmayera iz 1884. godine u kojem obavještava vodstvo *Društva* da mu poklanja stotinu forinti i koje završava riječima: »Stari su rekli: Bogu služiti znači kraljevati, isto se pako lako reći može: sirotinji služiti znači uistinu kraljevati.«

Pod upravom iznimno sposobnih i *Društvu* odanih predsjednika Antuna pl. Vakanovića (1868.-1874.), conte Ive Burattia (1875.-1882.), Ferde Josipa Devidea (1882.-1895.), Milana Vrapčevića (1895.-1903.), Žige Epsteina (1904.-1911.), Guide Sterna (1911.-1920.), Franje Thallera (1920.-1923.) dr. Milana Schwartza (1923.-1941.) i Vladimira Cesara (1941.-1946.) *Društvo* se izvlačilo iz svih neprilika koje su donosile krize i ratovi. Uz pomoć isto tako predanih tajnika, koji su obično bili vezani uz socijalnu politiku grada (Gjuro Deželić, Milovan Hajdinjak i Mirko Tretinjak) Uprava *Društva* je uvijek znala kome je pomoć najpotrebnija, pa su ju isti i dobivali. Osobito se pazilo da se dodatna pomoć dijeli za Božić, Novu godinu i o Uskrsu, pa su uoči tih blagdana i trgovci darivali *Društvo* brašnom, šećerom, drvom i ostalim potrepštinama za život. Ugledni zagrebački trgovac drvom Deutsch Maceljski darivao je i po vagon drva za dijeljenje sirotinji, a i na listi darivalaca našla su se mnoga ugledna imena zagrebačkog židovskog lobija, osobito iz redova bankaraca i liječnika.

U XX. stoljeću Uprava je svoj glavni prihod dobivala ipak od stanarine svojih kuća i trgovačkih lokala. *Društvo* je tijekom stotinu godina izmijenilo četiri kuće, nastojeći da stanovi uvijek budu kvalitetni i novi tako da se za njih može dobiti solidna stanarina.

Tako je 1929. nabavljena i kuća u Novoj Vesi 77, sagrađena 1929. godine. No, ona je bila premala da pokrije sve veće zahtjeve koji su se postavljali pred *Društvo čovječnosti* za vrijeme velike svjetske krize. Pod pritiskom brojnih molbi zaključeno je da je bijeda u Zagrebu velika i da *Društvo čovječnosti* ne može udovoljavati svojoj zadaći, to jest da pomaže one osiromašene srednje slojeve koje je sramota reći da nemaju od čega živjeti, a koji, kako je rekao Ernest Ružinski 1934. godine, »radi srama i ponosa ne mogu prosjačiti«. Te se godine obraćaju *Društvu* i oni »koji prije par godina nisu ni mislili da će ikada trebati pomoći«. Uprava *Društva* je doista pomagala one koji su bili pomoći vrijedni i potrebni, bez obzira na vjeru i nacionalnost. *Društvo* je godinama ispomagalo Vilhelminu Runjanin, kćerku skladatelja hrvatske himne, koja je u vrlo visokoj starosti živjela u Grazu u oskudnim prilikama. Isto tako je pomoglo oboljelom kiparu Rosandiću da se vrati u Dalmaciju plativši mu putne troškove.

U traženju što boljih rješenja, *Društvo* se odlučilo prodati kuću u Petrinjskoj 3 i onu u Novoj Vesi 77, te sagrađiti novu kuću u Derencinovoju 32 za čiju gradnju je dobilo dosta povoljno gradilište od grada. Uloživši sve što su imali, prodavši čak i zlatni sat Žige Epsteina i podigavši kredit od 1,500.000 dinara kod Državne hipotekarne banke, *Društvo* je uspjelo sagrađiti 1937. novu velebnu zgradu pod nadzorom arhitekta Auera i gradnja ove palače stajala je 3,080.000 dinara. To je bila prva kuća u Zagrebu građena armiranim betonom i vrlo moderno, a u njoj se nalazio 21 stan, a u podrumu i prostorije *Društva*. Tadašnji predsjednik *Društva* dr. Milan Schwartz, koji je uložio silnu energiju u gradnju, smatrao je da su izgradnjom ove kuće riješene materijalne teškoće *Društva* i da mu je osigurana budućnost za nekoliko desetaka nadolazećih godina. No, nije bilo tako. Pridolazak izbjeglica Židova iz Trećega Reicha koji su bježali pred nacizmom obvezivao je *Društvo čovječnosti* na ispomaganje. I u Zagrebu je s nagomilanim proletarijatom, a bez prave mogućnosti zarade, vladala velika nezaposlenost i nevolja. Zagrebačka sirotinja stekla je naviku da od *Društva* zatraži pomoć, jer se znalo da nitko nikada nije bio odbijen, te da se uvijek dobila makar mala pomoć i takvu praksu je *Društvo* zadržalo tijekom čitavog svog djelo-

vanja. Gjuro Kraus iz Savske 119 pisao je 1940. godine: »Niže potpisani siromašni sam i bjedni stari čovjek. Žena već cjelu zimu leži u krevetu ne može ni rukama maknut. Imam za uzdržavati troje djece koji si nemožuju ništa zaraditi. Stan sam dužan. Goli smo i bos, gladni. Od nikud nikakve pomoći. Već neznam kuda i kamo se okrenuti u ovom kukavnom životu. Ja vas molim i prošim, pomozite mi u toj velikoj bjedi.« I dobio je pomoć. Ne veliku već malu, ali onu najpotrebniju, koja se često sastojala i od bonova za kruh i mlijeko. Arhiva *Društva*, pohranjena u Povijesnom arhivu Zagreba, preplavljena je brojnim molbama ove vrsti.

Predzadnja godišnjica *Društva* proslavljena je 6. siječnja 1941. godine tiho i skromno. Dr. Schwartz je ukazao na nezaposlenost, skupoću i bijedu kao odraz rata koji je već počeo u Europi. Tajnik društva Mirko Tretinjak, koji je izradio *Povjesnicu Društva* istaknuo je da je *Društvo čovječnosti* djelovalo kao solidarno društvo uglednih zagrebačkih građana bez razlike vjere i staleža. »Pokraj obrtnika i trgovca bio je upisan plemić, činovnik i svećenik, pokraj katolika Židov i pravoslavni« te je naglasio, da je solidarnost *Društva* najljepši dokument kulturne svijesti tadanjeg Zagreba.

U ratnim vremenima *Društvo* je samo vegetiralo ispunjavajući ipak svoju zadaću pomoću novca što su ga davali članovi a osobito članovi Uprave. Dogovorno, dr. Milana Schwartz zamjenjuje Cesar. *Društvo* daje pomoć i Srbima i Dalmatincima koji su izbjegli u Zagreb pred talijanskom okupacijom, ali mu je rad sve više ograničavan, jer su i stanari njegovog doma, uglavnom Židovi »nestajali preko noći«; zamjenjivani su ustaškim funkcionarima koji su neredovito plaćali stanarinu, koja tako postaje nesiguran izvor toliko potrebitog prihoda za rad *Društva*. Ta je stanarina, izvrgnuta ratnoj inflaciji novca, postajala sve manja, pa i rad *Društva* postaje jedva zamjetljiv u golemim socijalnim potrebama tog vremena. Isto se nastavilo poslije rata i 6. siječnja 1946. godine sjednica je bila proslavljena još mirnije i tiše nego ona početkom 1941., iako je na njoj ponovno bio prisutan dr. Milan Schwartz. Došla su nova vremena s novim socijalnim shvaćanjem. *Društvu* se sprečava rad i konačno se *Društvo* ukida rješenjem socijalnog odjela Gradskog narodnog odbora, koji je preuzeo imovinu. Zadnja sjednica Upravnog odbora održana je 7. siječnja 1947. godine, i nakon toga se o *Društvu* više ne govori pa današnji Zagrepčani i ne znaju da je prvo humanitarno društvo Zagreba osnovala grupa Židova i da je ono kroz punu stotinu godina iznalazilo sredstva za pomaganje sirotinje i njegovanje humanosti među ljudima Zagreba. Najbolja vremena rada *Društva* padaju svakako na početak ovog stoljeća kad godišnji promet *Društva* iznosi nerijetko oko 150.000 kruna. Bilo je to ugledno *Društvo* koje je vijesti o svom radu, zabavama i lutrijama objavljivalo u zagrebačkim novinama i koje je sastavni dio kulture Zagreba i njegove povijesti, ali isto tako i dio kulturne povijesti Židova, jer bez njih ne bi bilo *Društva*. Brojna su imena Židova koji su prošli kroz *Društvo* dajući mu prilog za pomaganje sirotinje u Zagrebu.²

² Ovaj je tekst raden prema mojem rukopisu priređenom za tisak: *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo Društvo čovječnosti 1846 do 1946. (Povodom 150. godine osnutka i 50-godišnjice ukinuća)*, Zagreb 1996. Tu su navedene sve *Spomenice*, arhiva *Društva*, članovi Uprave i brojni donatori, uspjesi i padovi u radu *Društva*.

Povijest doma Zaklade Lavoslav Schwarz

Povijest doma za stare i nemoćne pripadnike židovske zajednice počinje 1905. godine kad je sastavljena oporuka zagrebačkog trgovca Lavoslava Schwarza. Lavoslav Schwarz je rođen u imućnoj trgovačkoj obitelji čiji je posao uspješno nastavio. On sam živio je izuzetno skromno, ali je istovremeno bio gotovo bezgranično darežljiv prema raznim karitativnim ustanovama i to ne samo židovskim. Još za života je osnovao dvije fondacije za stipendiranje studenata koje je dijelila Uprava grada Zagreba, i posebno dvije fondacije za stipendiranje studenata Židova.

Svojom oporukom datiranom 4. svibnja 1905. godine ostavio je 250.000 kruna za izgradnju i uređenje doma za stare i nemoćne te još 150.000 kruna koje su trebale biti plodonosno uložene i služiti za njegovo trajno uzdržavanje.

Premda je dobrotvor umro 1906. godine, zemljište u Maksimirskoj ulici je kupljeno i izgradnja doma je počela tek 1910. godine. Uprava Židovske općine odugovlačila je s početkom gradnje dvojeći je li pametno uložiti toliki novac u izgradnju doma. Smatrali su da je desetak starih i siromašnih Židova, koliko ih je tada bilo u Zagrebu već ionako dobro zbrinuto. Međutim, kad je odluka donesena, zgrada je izgrađena brzo i početkom 1911. godine useljeno je prvih deset stanara. Istovremeno su se javili i problemi koji *Dom* prate do današnjih dana. Pokazalo se da su kamate fonda za uzdržavanje nedostatne, te je Židovska općina počela prikupljati dobrovoljne priloge.

Tijekom Prvoga svjetskog rata prostorije *Doma* su najvećim dijelom korištene za vojnu bolnicu, a teškoće vezane za njegovo uzdržavanje sve su se više množile. Fond *Doma* je po nalogu vlasti utrošen za ratni zajam. Tako je, nedugo iza smrti Lavoslava Schwarza, prestala postojati *Zaklada*, ali je *Dom* iz poštovanja prema velikom dobrotvoru zadržao ime do današnjih dana.

1919. godine je tadašnji prof. dr. Gavro Schwarz pokrenuo među zagrebačkim Židovima sabiranu akciju za uzdržavanje *Doma*. Prilozi židovskih organizacija i pojedinaca bili su izvor financiranja dugi niz godina. Treba napomenuti da su vlasti bile zainteresirane za preuzimanje zgrade i otvaranje slične nežidovske institucije, a da je i među članovima predsjedništva Židovske općine bilo onih koji su bili skloni prihvatiti tu ideju. Tek nakon izuzetnog zalaganja i osobnih intervencija predsjednika dr. Huga Klajna i nadržabina dr. Schwarza vlasti su odustale od svoje nakane.

Rat je ujecao na pogoršanje socijalnog statusa zagrebačkih Židova pa je poslije Prvoga svjetskog rata porastao interes za smještaj u *Dom*. Godine 1921. u

Domu je bilo smješteno 50 osoba, pet puta više nego 1911. kad je otvoren, a krajem 1939. godine imao je 97 korisnika.

Kako se broj korisnika povećavao, javila se i potreba za proširenjem *Doma*. Godine 1932. dogradeno je desno krilo. Sredstva su namaknuta iz dotacija Bogoštovne općine i dobrovoljnih darova pojedinaca. Godine 1938., sredstvima zaklade Teodora Schillingera izgrađeno je lijevo krilo zgrade u Maksimirskoj ulici. Poštujući želju g. Schillingera u novoizgrađen prostor je useljeno sirotište, ali je *Dom za stare i nemoćne* i u njemu dobio nekoliko prostorija.

Kako je vidljivo iz *Spomenice kuratorija Doma* izdane 1939. godine u *Schwarzovom domu* je uvijek bio prisutan princip solidarnosti. U *Dom* su primani svi koji su trebali smještaj, a njihov doprinos davan je u obliku većeg poklona prilikom ulaska u *Dom*, dok su ostali plaćali mjesečni doprinos i to u različitim iznosima, ovisno o imovinskom stanju. U *Domu* se uvijek nalazio i određeni broj korisnika koji je smještaj uživao potpuno besplatno i o kojima je skrblila židovska zajednica.

U to vrijeme više nije bilo niti jednog člana Bogoštovne općine koji nije priznavao da je Lavoslav Schwarz, potičući ideju izgradnje *Doma*, vidio mnogo dalje od većine svojih suvremenika. *Dom* je konačno zauzeo mjesto koje mu i pripada u životu zajednice. No, idila nije dugo trajala. Već prvih dana rata, u travnju 1941. godine, zgradu su zauzeli Nijemci i naredili da je svi stanari napuste u roku 24 sata. Starci i starice koji su imali rodbinu u Zagrebu preselili su k njima, dok je za ostale Židovska općina uspjela pronaći smještaj u nekoliko stanova. Upravitelj *Doma* Ferdo Singer i njegova supruga Irena, koja je vodila kuhinju, imali su nevjerojatan zadatak organiziranja života ustanove u novonastalim uvjetima. Prema podacima koje je uspio prikupiti Marino Zurl, vjerojatno je da u tome ne bi uspjeli bez pomoći Đure Harandija koji je u *Domu* radio kao domar od 1937. i Marije Bučar, glavne medicinske sestre koji su, usprkos opasnosti, ostali uz starce kojima su bili potrebni.

Život u središtu grada bio je opasan, pa je Đuro Harandi uspio nagovoriti zagrebačkog trgovca Capeka da Židovskoj općini iznajmi dvije kuće na osami u Stenjevcu. Židovska općina, koja je tada već i sama bila izbačena iz svojih prostorija u Palmotičevoj ulici i djelovala u skućenom prostoru na Tomislavovom trgu 4, uspjela je sakupiti novac i platiti Capeku dvije godine unaprijed. Tako je 29. lipnja 1941. godine *Dom* preseljen u svoje novo, privremeno boravište. Gotovo dvije i pol godine ovdje se život, s obzirom na okolnosti, odvijao na relativno zadovoljavajući način. Židovska općina je pribavljala novac, a Harandi je u teškim uvjetima ipak uspijevao nabaviti potrebne namirnice. Svi pokretni stanari bili su organizirani tako da je u *Domu* održavana čistoća i pružana potrebna njega nepokretnima.

No, premda po broju štićenika najveći, *Dom* u Stenjevcu nije bio jedino mjesto gdje je Židovska općina zbrinjavala stare i nemoćne. Prema izvještaju koji je Židovska bogoštovna općina u veljači 1943. godine uputila Ustaškoj nadzornoj službi, na različitim lokacijama u Zagrebu bilo je zbrinuto ukupno 277 osoba. Na žalost, zbog nepostojanja dokumentacije, sudbinu svih osoba nije bilo moguće pratiti. Sudbina štićenika iz Stenjevcu je, međutim, poznata. Sredinom 1943. godine uhapšeni su upravitelj Ferdo Singer, Regina Neumann koja je u međuvremenu preuzela vođenje kuhinje, njezin sin Tomislav i kćerka Zdenka te Marija

Bučar s još nekoliko staraca. Odvedeni su u zatvor u Jankomiru. Nekoliko dana kasnije pušteni su Marija Bučar i starci, koj su se vratili u Stenjevec, a ostali su odvedeni u koncentracijske logore. Život u *Domu* postajao je sve nesigurniji. Svi su se pripremali za novu selidbu. Kada ostanak nije više bio moguć, prema svjedočenju Amiela Shomronija, tadašnjeg osobnog tajnika nadrabina Šaloma Freibergera, zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac ponudio je smještaj na svom imanju u Brezovici. Starci su se smjestili u gospodarsku zgradu dvorca Brezovica u čijem se jednom krilu već nalazio Karmelićanski samostan.

Tako zaštićeni autoritetom katoličke crkve i nadbiskupa osobno, kraj rata su dočekale 52 stare osobe. Po završetku rata, svi su očekivali povratak u staru zgradu u Maksimirskoj ulici. No, usprkos nastojanjima Židovske općine, pokušaji vraćanja zgrade *Zaklade Lavoslav Schwarz* nisu imali uspjeha. Čini se da je zgradi, kojoj je prvobitna namjena bila članovima zajednice osigurati mirnu i bezbrižnu starost, određena sasvim drukčija sudbina. Nijemci su je pretvorili u vojnu ustanovu, istu je namjenu zadržala po završetku rata, a i danas je tu zgrada zrakoplovstva. O prvobitnom značenju i namjeni zgrade svjedoči tek ime ulice s njezine desne strane koja nosi ime velikog zagrebačkog dobrotvora – Lavoslava Schwarza.

Dom je tek 1947. godine preseljen iz Brezovice u kuću u Mlinarskoj cesti 25. Zgrada je bila mnogo udobnija i bolje opremljena od one u Brezovici, no ubrzo se pokazalo da nije dovoljno prostrana za prijem svih kojima je smještaj bio potreban. Stoga su 1949. godine, za potrebe *Doma* adaptirana dva kata zgrade u Palmotićevoj ulici 16. U obje zgrade smješteno je ukupno 100 korisnika. Nekako u isto vrijeme izvršena je i reorganizacija uprave *Doma*. *Dom* koji je od strane svog osnivača i prvih rukovoditelja bio zamišljen kao lokalna ustanova, nakon rata je u skladu s novom organizacijom židovskih zajednica prešao pod upravu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Rad *Doma* u dvije privremeno adaptirane zgrade nije mogao biti zadovoljavajuće rješenje za dulje razdoblje. Godine 1954. uspješno su dovršeni pregovori i komanda zrakoplovstva je pristala platiti za zgradu u Maksimirskoj ulici 89.436.000 dinara, a grad Zagreb dao je Židovskoj općini Zagreb u vlasništvo zemljište u Bukovačkoj ulici. Raspisan je natječaj za projekt izgradnje *Doma* i među prispjelim izabran je rad poznatog zagrebačkog arhitekta Slavka Löwyja.

Kako dobivena sredstva nisu bila dostatna, Savez jevrejskih opština podigao je zajam u iznosu od 60.000.000 dinara, a značajna sredstva prikupljena su i sabirnom akcijom provedenom među Židovima u Jugoslaviji i inozemstvu. Ostatak sredstava potrebnih za uređenje *Doma* pokriven je doprinosom organizacije *The American Joint Distribution Committee*.

Organizaciju gradnje novog *Doma* preuzela je Židovska općina Zagreb kao rukovoditelj *Zaklade Lavoslav Schwarz*. Radovi su započeli 18. lipnja 1955., a već 15. prosinca 1957. godine svečano su predani ključevi *Doma* tadašnjem predsjedniku *Kuratorija* gospodinu Rafaelu Montilju. Početkom 1958. godine počelo je preseljenje prvih stanara u novu zgradu u Bukovačku 55.

Posebnim ugovorom zgrada je predana u zakup i na upravljanje Savezu jevrejskih opština Jugoslavije na rok od 50 godina. Od tada za *Dom* i njegove korisnike počinje mirnije razdoblje. *Dom* je postao ne samo boravište, već i mje-

sto druženja starijih članova zajednice. Korisnici su se okupljali u različitim grupama i bavili se različitim aktivnostima: pjevački zbor, ručni radovi, posjete kulturnim događanjima i slično. Ovdje se mora napomenuti da su mirnom životu stanovnika *Doma* značajno pridonijeli i darovi pojedinih donatora kojih je uvijek bilo.

No, kako se povijest uvijek ponavlja, upravo kada se činilo da ništa ne može pomutiti miran život u *Domu*, izbio je rat, treći u njegovoj povijesti. Uzbune u Zagrebu bile su šok za osobe koje još uvijek nose ožiljke prošloga rata. *Dom* je postao utočište za starije osobe izbjegle iz Osijeka i Slavenskog Broda, a kasnije i za veliki broj Židova iz Bosne i Hercegovine. Pored toga, i neka je vrsta tranzitnog centra i za one mlade kojima je trebalo mjesto za predah na putu za Izrael ili neku drugu zemlju u kojoj će provesti izbjegličke dane.

Promjene koje su se događale na tlu bivše Jugoslavije imale su odraza i na život i organizaciju rada u *Domu*. Židovske zajednice novonastalih država počele su djelovati samostalno pa je i *Dom* preuzeo neke funkcije koje je do tada obavljao *Savez jevrejskih opština*. *Dom* i Židovska općina brinuli su o značajnom broju izbjeglica koji su u početku bili bez zdravstvenog osiguranja i mirovina. Premda su značajnu pomoć pružile organizacije *AJDC* i *Claims Conference*, *Kuratorij* i uprava *Doma* morali su upotrijebiti svu svoju umješnost kako bi prebrodili ovo razdoblje.

Lavoslav Šik i njegova knjižnica

Zbirka knjiga i periodike u fondu knjižnice Židovske općine Zagreb

Uvod

Dr. Lavoslav Šik: sakupljač, izučavatelj i autor djela s područja iudaicae

U okviru knjižnog fonda Knjižnice i arhiva Židovske općine Zagreb čuva se i takozvana Šikova knjižnica, zbirka knjiga s područja *iudaicae* koju je tijekom više decenija prije Drugoga svjetskoga rata prikupljao zagrebački odvjetnik dr. Lavoslav Šik. Zbirka je nacionalni spomenik kulture Republike Hrvatske. Budući da se ovom zbirkom niti njezinim autorom i vlasnikom dosad nitko nije sustavno bavio, ovdje će biti iznesene samo osnovne značajke.

Dr. Lavoslav Šik bio je ugledan i aktivan član zagrebačke židovske zajednice između dva svjetska rata. Prema kartici iz kartoteke članova židovske općine u Zagrebu, načinjenoj u mjesecu svibnju 1941. godine, dr. Šik rođen je 1881. godine u Beču. Pored svoje pravničke struke, bavio se poviješću i kulturom židovskoga naroda i hebrejskim jezikom. Ratne godine i holokaust zatekli su ga, kao i većinu zajednice, nespremnog za tragediju koja se njemačkim osvajanjem tadašnje Jugoslavije počela događati i Židovima što su živjeli na tim prostorima. Bio je srpnja 1941. godine odveden u logor Jasenovac odakle je pušten radi liječenja, a svjedoci su zabilježili kako se iz Jasenovca vratio slomljen, potpuno poljuljane svoje ranije nade u povoljan završetak tragedije što se nadvila nad Židove.¹ Ponovno je, ipak, odveden u Jasenovac gdje je smrtno stradao zajedno s tisućama Židova kao i desecima tisuća Srba, Roma i Hrvata protivnika režima NDH. Upišan je u *Popis žrtava lišenih života*, što se čuva u Arhivu Židovske općine Zagreb, pod brojem 7147: smrtno stradao 1942. u logoru, 61. godini života.

U okviru službeno objavljenih mjera za uništenje Židova režim NDH je provodio i oduzimanje knjižnih zbirki. Dr. Šik je stoga svoju knjižnicu, koju je oblikovao s toliko ljubavi, mara i novčanih ulaganja, povjerio na čuvanje svome prijatelju dr. Mati Tentoru, ravnatelju Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Dr. Šik je u trenutku pohranjivanja zbirke u NSK vjerovao kako će je ponovno preuzeti nakon prestanka opasnosti. Na žalost, dogodilo se drukčije. Udovica dr. Šika, gđa Ela Šik, oporučno je ostavila zbirku Židovskoj općini Zagreb. U staroj zgra-

¹ Polić, Branko, »Pasionirani bibliofil i kolekcionar.« *Bilten* 26, Zagreb 1992., str. 14.

di Nacionalne i sveučilišne knjižnice zbirka je čuvana do preuzimanja u Židovskoj općini, do čega je došlo nakon nekoliko godina upornih nastojanja uprave Židovske općine i otpora uprave tadašnje Sveučilišne knjižnice. Tijekom nekoliko godina razmjenjivanja su pisma na tu temu između uprave Židovske općine i uprave Sveučilišne knjižnice. Dopisivanje počinje 1953. godine pismom predsjednika zagrebačke židovske općine dr. Lavoslava Singera kojim se traži ustupanje zbirke zagrebačkoj židovskoj zajednici kao vlasniku knjižnice dr. Šika, na temelju činjenice što je dr. Šik zbirku samo pohranio na čuvanje u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici te na temelju darovnice gđe Šik. Tadašnji upravitelj knjižnice, g. Matko Rojnić, svojim pismom 28. prosinca 1953. godine odbija da se Općini ...*dodijeli (sic!) biblioteka pok. dr. Lavoslava Šika*. Međutim, Općina ne odustaje od pokušaja povratka svoje imovine. Dana 20. veljače 1954. godine, u pisanom obliku svjedoči dr. Mate Tentor na temelju traženja Židovske općine o detaljima i okolnostima pohrane knjižne zbirke dr. Šika. On svjedoči o njezinu smještaju u tadašnjoj NSK isključivo radi njezine sigurnosti pred njemačkim okupatorskim i kvistlinškim ustaškim vlastima, kao i o dogovoru s dr. Šikom o povratu zbirke nakon njegova povratka iz Jasenovca, čemu su se obojica nadala. Čini se da povrat zbirke nije uvijek jednako uporno zahtijevan, jer sve do 1959. godine nema više dokumenata o ponovnom zahtjevu. No, od ideje se, čini se, nikada nije odustalo. Tako dr. Lavoslav Singer ponovno traži ustupanje zbirke svojim pismom od 20. svibnja 1959. godine i – uspijeva.² Šikova zbirka od tada je u knjižnom fondu Židovske općine Zagreb, kao posebna zbirka. Godine 1965. proglašena je nacionalnim spomenikom kulture.

Pored zbirke *iudaicae*, sačuvana je i zbirka *iuridicae* dr. Šika, koju je sakupljao radi svojih stručnih potreba kao odvjetnik, te njegova osobna dokumentacija. Oboje se i danas čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici i dostupno je u svrhe proučavanja. Zbirka *iuridicae* zacijelo danas ima samo povijesnu vrijednost za pravnu struku, dok bi vjerojatno dokumentacija dr. Šika pružila velik broj relevantnih podataka pri izučavanju različitih predmeta vezanih za događanja u Zagrebu, Hrvatskoj, tadašnjoj Jugoslaviji, kao i Njemačkoj, Austriji, Mađarskoj i Italiji između dva svjetska rata. Iz toga je, naime, područja dr. Šik nabavljao knjige i periodike za svoju knjižnicu, te je vjerojatno da je mnogo podataka s toga područja ušlo i u njegovu osobnu dokumentaciju.

Dr. Šik se, pored sakupljanja, obrade i čuvanja knjižnog materijala (monografskih publikacija i periodike) bavio i pisanjem tema iz pravnih i židovskih studija. U dodatku ovome tekstu navedena je bibliografija njegovih radova s područja judaizma, inventiranih u njegovoj knjižnici.

Šikova knjižnica

Šikova knjižnica čuva se u depou knjižnice Židovske općine Zagreb. Posljednji inventurni broj u inventaru knjiga je 5225. Od 205 naslova periodike od nekih postoji samo po jedan broj, a od nekih po više godišta s prekidom. Takvi su

² Koš, Julija, »Biblioteka Židovske općine u Zagrebu.« *Bilten* 23, Zagreb 1992., str. 8.

najčešće uvezani. Periodika nije inventirana. Zbirka je od vremena pohrane u Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu 1941. godine, neovisno o smještaju zapravo bila samo čuvana i veoma rijetko korištena. Nepovoljne okolnosti različitog značaja spriječile su njezinu obradu prema stručnim knjižničarskim načelima sve do danas. Poznato je da je zbirku u vrijeme života dr. Šika vodio njegov namještenik g. Časar, no čini se da on nije bio knjižničarske struke.³ Stoga je stručna obrada posao koji tek predstoji, a tek će se tada pokazati i moći iskoristiti sva vrijednost ove zbirke.

a) Sustav

Knjige su prema onodobnom općem knjižničarskom pristupu bile obrađiva- ne prema sustavu *numerus curens*, to jest prema rednom (inventurnom) broju prinovljene knjige. Periodika je uvezivana po godištim i tretirana je odvojeno. Knjige su na policama složene prema nizu svojih rednih brojeva, te je do određenog naslova moguće doći samo putem kataloga. Predmetna građa nikada nije bila obrađena. Prema oznakama na knjigama razvidne su promjene učinjene tijekom vremena, ali zacijelo prije 1987. godine. Ponegdje broj promjena seže do tri, to jest i do dvije oznake su mijenjane (prekrižene) i upisana je treća.

Knjige izvorno nisu bile obrađene ni prema kojem poznatom primjenjivom stručnom sustavu. Na knjigama i u katalogu nalaze se oznake rimskim brojevima koje se očigledno odnose na neki, zacijelo interni, stručni sustav. Ovo je još vjerojatnije kada se uzme u obzir tadašnji stupanj razvijenosti, a i opći tadašnji stupanj primjene knjižničnih spoznaja o stručnoj podjeli ukupne množine naziva postojećih pojmova. U svakom slučaju, stručni sustav izvorno primijenjen na zbirci samo je knjižnično-povijesni trag i podatak a ne sustav prema kojem će zbirka biti korištena nakon neophodne stručne obrade. Nije pronađen prikaz sustava prema kojem su izvorno određene stručne grupe.

b) Katalogi

Katalogi Šikove knjižnice načinjeni su u nepoznato vrijeme, to jest nisam uspjela ustanoviti jesu li načinjeni još u vrijeme dr. Šika ili nakon njegove smrti. Ukoliko su načinjeni tek nakon preuzimanja zbirke u fond Židovske općine, nejasno je jesu li i u vrijeme dr. Šika postojali katalogi, i kakvi.

U ranije postojećim kataložnim kutijama preseljeni su 1992. godine katalogi u nove prostorije knjižnice u obnovljenoj zgradi Židovske općine Zagreb. Iz tih kutija sav kataložni materijal preseljen u namjenski kataložni ormar. Katalogi su izvorno naslovljeni kao: Glavni katalog i Stručni katalog. Pritom je Glavni katalog onaj kakvoga danas nazivamo abecednim ili autorskim, dok je izvorni Stručni katalog zapravo autorski s oznakama stručnih skupina prema spomenutim stručnim skupinama dr. Šika. Sve kataložne kartice nose oznaku *numerus curens* sveska na koji se odnose. Ovako načinjen katalog ne može se, na žalost, upotrijebiti kao stručni, niti ima kakvu vrijednost u smislu suvremenih katalo-

³ Polić, nav. dj.

ga. Abecedni katalog je načinjen prema zastarjelim kataložnim pravilima, tako da ne posjeduje neke od osnovnih i neophodnih kataložnih podataka kakve suvremeni katalog pruža. Stoga su, na žalost, postojeći katalozi Šikove knjižnice uporabivi samo pri ustanovljivanju postoji li određena tražena knjiga u fondu i pri pronalaženju njezina mjesta na polici. Kataložni listić pruža podatke o: autoru, glavnom stvarnom naslovu, naslovu izdavača, mjestu i godini izdanja, vrsti uveza, broju stranica, *numerusu curensu* i stručnu oznaku prema spomenutom internom sustavu.

Periodika nije katalogizirana.

c) Dostupnost

Budući da je zbirka sada s knjižničarskog gledišta praktično u stanju u kojem je bila u vrijeme dr. Šika, ona ne pruža ni dio podataka koje bi mogla. Stoga joj je potrebna suvremena knjižničarska obradba, prije svega stručna katalogizacija i analitička obradba, posebice časopisa. (Korisno bi bilo i skeniranjem unijeti u računalnu memoriju sadržaje časopisa pa i neke druge dijelove tekstova.) U sadašnjem stanju zbirka je, dakle, dostupna u fizičkom smislu, dakako samo za stručne potrebe, budući da je kao spomenik kulture zaštićena, ali prije suvremene stručne obradbe ne može pružiti ni dio podataka koji se u njoj nalaze.

d) Struktura zbirke: tematika i jezici knjiga i periodike

TEMATIKA. Zbirka se sastoji od monografskih i periodičkih publikacija. Najveći dio monografskih izdanja potječe s prijelaza XIX. na XX. stoljeće i dakako iz razdoblja između dva svjetska rata. Tematski su najviše zastupljena djela cionističke literature, zatim židovske povijesti i drugih srodnih područja.

Zbirka također obuhvaća i djela s područja književnosti, isključivo na židovske teme. Među filozofskim djelima nalaze se djela o judaističkim ili bliskim temama, a ističu se znameniti židovski autori Majmonides, Spinoza; među povijesnim djelima ističu se djela Josipa Flavija, a ima i djela nekih nežidovskih autora što su pisali o židovskim temama. Dr. Šik je prikupljao sva djela znamenitog židovskog autora Martina Bubera.

Sociološka literatura potječe većinom s početka XX. stoljeća, većim je dijelom cionistička (Herzl, Bialik, Arlozorov). Tu su i djela o organiziranju kibuca u Izraelu, kao i o židovskim zajednicama u različitim europskim zemljama. Dr. Šik je prije svega nabavljao sve što je mogao o židovskim zajednicama u njemačkim predjelima, te tako postoje danas dragocjeni mnogi almanasi tih zajednica uništenih holokaustom. Također ima djela o poljoprivredi u Izraelu.

Od vjerskih djela tu su uglavnom hagade, neke opremljene veoma vrijednim omotima i likovnim prilozima. Izdvaja se svojom vrijednošću Lilienova secesijska oprema jedne od hagada. Neke su tiskane hebrejskim jezikom. Tu su i vrijedna izdanja *Babilonskog Talmuda* i nešto druge vjerske literature.

S područja umjetnosti zbirka posjeduje studije i kataloge, a i nešto muzikalija.

U okviru zbirke nalaze se i neka djela koja nisu u izravnoj vezi s judaizmom: *Ku'ran*, djela Omara Hajjama i druga religijska i svjetovna djela koja su u neizravnoj vezi s osnovnom židovskom tematikom zbirke.

U okviru zbirke su i izdanja *Encyclopaediae Iudaicae* te različiti židovski leksikoni.

Novine i časopisi prikupljeni su nesustavno, ali jedan dio naslova može se pratiti tijekom dužeg vremena. Periodika uglavnom potječe iz tadašnjih jugoslavenskih zemalja te Njemačke i Palestine.

Posebno se za nas danas zanimljivošću ističu različiti almanasi, brošure, spomenice, knjige pravila židovskih organizacija i druge slične publikacije s područja Hrvatske. Takve publikacije čine relativno velik dio zbirke.

Među knjigama Šikove knjižnice je i manji broj knjiga tiskanih hebrejskim pismom. Najvećim dijelom taj je dio fonda do danas potpuno neistražen, no može se pretpostaviti velika rijetkost i dragocjenost barem za neke primjerke.

JEZICI prikupljenih knjiga, brošura i periodike su najčešće njemački, češki, mađarski, slovački i jezici tadašnjih jugoslavenskih zemalja. Ima i nekoliko knjiga na arapskom i drugim jezicima, kao i nešto hebrejskih knjiga.

Zaključak

Naznaka povijesne i znanstvene vrijednosti Šikove knjižnice

Prije stručne obradbe nemoguće je potpuno procijeniti sve vrijednosti ove zbirke, no odmah se primjećuje kako će njezina najveća vrijednost biti u sačuvanosti i okupljenosti na jednom mjestu znatnog broja almanaha, brošura, pravila, statuta i sličnih dokumenata židovskih zajednica, posebice zagrebačke. Sljedeći dragocjeni dio ove zbirke bit će različita židovska periodika, posebice s hrvatskoga i njemačkoga područja, iz vremena između dvaju svjetskih ratova. Treći dragocjeni dio su raritetna izdanja, koja je dr. Šik nabavljao diljem Europe.⁴ Među njima se nesumnjivo ističe najstarija knjiga u Šikovoj knjižnici: prvo izdanje djela Josefa Caroa *Sulhan Aruh (Prostrt stol)*, izdano još za autorova života, u Veneciji 1566./7. godine, u izdanju Giovannija Griffioa, koji je u knjizi naveden kao Meir Jean Grippio.⁵ Knjiga je izdana u četiri sveska sa ukupno oko 1750 listova folio-formata, izvorno uvezana u kožni omot – još uvijek znatnim dijelom sačuvan. Djelo sadrži tumačenja veoma kompliciranih i opsežnih vjerskih propisa židovskoga svakodnevnog života. Ovo izdanje kasnije je imalo nebrojena ponovljena izdanja, te je upravo u takvom četverosveščanom obliku postalo tipično. Stoga je ovo prvo izdanje dragocjenije, posebice što je tijekom tragičnih razdoblja židovske povijesti upravo Carov *Sulhan Aruh* bio čestom žrtvom spaljivanja židovskih knjiga. Pored ove dragocjene knjige, u zbirci se nalazi i više relativno starih svezaka *Talmuda* i drugih hebrejskih vjerskih knjiga, čija je rijetkost i vrijednost također prvenstveno u činjenici da su preživjele brojna razdoblja uništavanja židovskih knjiga.

No i ostale publikacije Šikove knjižnice, sve do prividno najneznatnije, dragocjene su kao spašeni primjerci i svjedoci iz dugog razdoblja spaljivanja i uništavanja židovskih knjiga u Europi, od srednjega vijeka do holokausta. Nakon

⁴ Polić, nav. dj.

⁵ Matic, Srđan, »Bilješka o najstarijoj knjizi u Šikovoj biblioteci.« *Bilten* 14, 1990., str. 7.

stručne obradbe, moglo bi se zaključiti kako su neki primjerci unikatno sačuvani upravo ovdje pa se tako i ne vrlo stara izdanja mogu pokazati dragocjenima. Stoga je neophodna temeljita stručna obradba ovog zanimljivog fonda.

Djela dr. Lavoslava Šika s područja judaizma u Šikovoj knjižnici

1. Beitrage zur Genealogie der Familie Šik. Sonderabdruck ex 2229 E, Helf 13 und 21 Jud. Familienforschung-Mitteilgen.
numerus curens: 4647
2. »Lavoslav Schwarz i njegov krug«; otisak iz Spomenice Kuratorija Doma zaklade Lavoslava Schwarza. Zagreb 1940.
numerus curens: 4895
3. »Jevrejski jezik nije mrtav jezik.« Zagreb 1935. Separat iz tjednika *Židov*.
numerus curens: 4881
4. *Slovinci i Židovi*. Zagreb 1919.
numerus curens: 1301
5. *Judische Ärzte in Jugoslawien*. Osijek 1931.
numerus curens: 712
6. *Jevrejski liječnici u Jugoslaviji*. Karlovac 1931.
numerus curens: 2662

Bosanski Židovi u Zagrebu nakon okupacije Bosne 1878. do 1941. godine

Kada su 1492. godine protjerani iz Španjolske, mnogobrojni izbjegli Židovi nastanili su se u susjednim zemljama (Portugal, Navari, Francuskoj) te u Italiji i sjevernoj Africi, ali su ubrzo (1497., 1498. godine) protjerani i iz Portugala i Navare. Neki će od prognanika iz Portugala i Španjolske preko južne Francuske dospjeti do Nizozemske (Amsterdam), a kasnije do Hamburga i Velike Britanije. Za naš je predmet, međutim, bitno da se već 1492. godine Veliki rabin carigradski Moše Capsali (Kapsali) zauzeo kod sultana Bajazita II. da u svoje golemo carstvo primi Sefarde i Moriske prognane iz Španjolske; na poziv toga prosvijećenog sultana već od kraja XV. i osobito od početka XVI. stoljeća Sefardi su se počeli u većim skupinama naseljavati u velikim gradovima Osmanlijskoga Carstva.¹ S tim je izgonom završilo jedno od najblistavijih razdoblja u povijesti židovske kulture i znanosti u *galuthu*, a tečevine te visoke civilizacije Sefardi su još stoljećima održali u zemljama gdje su se skrasili, čuvajući u svojim zajednicama istodobno i španjolski jezik i mnogobrojne običaje stare postojbine. Tursko je carstvo bilo jedina zemlja koja je Židove s Iberskoga poluotoka prihvatila blagonaklono i bez posebnih uvjeta² i u kojoj su se određena pravila ponašanja prema Židovima uglavnom poštovala i onda kada nisu bila izrijeком potvrđena; Turska je očito računala i s time da će stručnim znanjem Židova u trgovini, financijama, obrtu itd. svoje gospodarstvo uspjeti približiti razini zapadnoeuropskoga³ i da će se moći okoristiti židovskim međunarodnim vezama. Prve brojčano značajnije zajednice bjegunaca iz Španjolske formirale su se na Balkanu i u Maloj Aziji u trima velikim lučkim gradovima – Carigradu, Solunu i Smirni – ali se vrlo brzo, već u prvoj polovici XVI. stoljeća, iz tih velikih središta španjolskoga Židovstva stvaraju nove sefardske kolonije u Sofiji, Beogradu, Skopju, Bitoli i drugdje,⁴ pa tako i u Sarajevu.⁵ Iako je Otomansko Carstvo španjolskim

¹ Wagner, Max Leopold, »Caracteres generales del judeo-español de Oriente«. *Revista de filología española*, Anejo XII., Madrid 1930., str. 10-12; Sephiha, Haïm Vidal, *L'agonie des Judéo-espagnols*, Paris 1977., str. 11-13; Malka, Victor, *Les Juifs sépharades*, (Coll. »Que sais-je?«, Paris 1986., str. 24; Kovačec, August, *Les Séphardim en Yougoslavie et leur langue (D'après quelques publications yougoslaves)*. »Studia Romanica et Anglica Zagradiensia«. Num. 25-26, Iulius-December 1968., Zagreb 1968., str. 163.

² Malka, nav. dj., str. 26.

³ Kovačec, nav. rad, str. 163.

⁴ Wagner, nav. rad, str. 12-13; Malka, nav. dj., str. 26; Kovačec, nav. rad, str. 164-165.

⁵ Levy, Moritz, *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, Sarajevo 1911., str. 3-4 et passim; Sućeska, Avdo, »Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini

Židovima osiguralo razmjerno miran opstanak, štoviše i značajnu ulogu u životu velike države, omogućilo održavanje redovitih veza njihovih zajednica na velikom prostoru, ipak je u novoj postojbini kohezija među zajednicama počela slabiti i uskoro je došlo do njihove dekadencije.⁶

Sve do druge polovice XVIII. stoljeća jedina značajna i kompaktna sefardska kolonija na području Bosne i Hercegovine ostala je ona u Sarajevu, a preko Sarajeva se odvijao znatan dio židovske trgovine s lukama na Jadranu, Dubrovnikom i Splitom, gdje su od sredine XVI. stoljeća postojale razmjerno jake sefardske kolonije,⁷ kao i uopće velik dio trgovine između Balkana pod turskom vlašću i kršćanskoga Zapada. Što zbog povećanja broja židovskih stanovnika u samom Sarajevu, što zbog potreba trgovine, najkasnije u drugoj polovici XVIII. stoljeća nastaje sefardska zajednica u Travniku (najkasnije 1763. godine), a tijekom XIX. stoljeća niknut će sefardske zajednice u cijelom nizu gradova Bosne i Hercegovine (Visoko, Zenica, Bugojno, Jajce, Livno, Rogatica, Višegrad, Bijeljina, Tuzla, Banjaluka, Mostar, Bihać, Zvornik, Zavidovići, Derventa, Žepče, Doboj).⁸ U tim će se gradovima židovske zajednice održati do holokausta tijekom Drugoga svjetskog rata.

Zbog koristi što ju je Carstvo imalo od židovske trgovine i obrta Židovi su uživali položaj koji je bio stvarno bolji od položaja većine drugih nemuslimanskih naroda, pa su nerijetko obavljali i najviše državne i javne službe.⁹ Iako nije bio uređen nikakvim posebnim zakonom ili uredbom,¹⁰ takav stvarni položaj s vjerskom, razmjerno obrazovnom i pravnom autonomijom omogućio im je da se tijekom gotovo pet stoljeća održe kao vjerska, kulturna i jezična zajednica.¹¹ Istom 1856. godine, Židovima je izrijekom priznato pravo da služe vojsku i da se zapošljavaju u državnim službama. S jedne strane razmjerno ograničen broj zanimanja (trgovina, novčarstvo, obrti i sl.) s druge, to što su bili gotovo isključivo stanovništvo nastanjeno u gradovima¹² olakšavali su Židovima Turskoga Carstva da na cijelome Balkanu i u Maloj Aziji održavaju među sobom redovite i intenzivne veze, a time je onda u tradicionalnim (dobrovoljno) getoiziranim zajednicama bilo olakšano i očuvanje jezika i običaja. Vjerska, kulturna, jezična i profesionalna posebnost sefardskih zajednica i njihova dobra povezanost (među ostalim rodbinska i poslovna) na području cijeloga Carstva očuvali su bal-

za vrijeme Turaka«, *Spomenica*, Sarajevo str. 47; Kamhi, Haim, »Jevreji u privredi Bosne i Hercegovine«, *Spomenica*, Sarajevo 1966., str. 55; Vidaković, Krinka, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu. XVI-XX vek*, Sarajevo 1986., str. 19.

⁶ Malka, nav. dj., str. 30.

⁷ Pinto, Ayram, »Jevrejska društva u Sarajevu«, *Spomenica*, Sarajevo 1966., str. 56; Kečkemet, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971., passim; Vidaković, nav. dj., str. 14-16.

⁸ Sućeska, nav. rad, str. 47; Kahmi, H., nav. rad, str. 62; Kruševac, Todor, »Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena«, *Spomenica*, Sarajevo 1996., str. 71; Kovačec, nav. rad, str. 164.

⁹ Malka, nav. dj., str. 29-30; Kovačec, nav. rad, str. 166.

¹⁰ Sućeska, nav. rad, str. 48; Pinto, Samuel, »Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom«, *Jevrejski almanah*, Beograd 1954., str. 48-59 et passim.

¹¹ Sućeska, nav. rad, l. c.

¹² Kruševac, nav. dj., str. 71.

kanske Sefarde od većeg utjecaja naroda i jezika pojedinih zemalja.¹³ Na cijelom teritoriju Carstva Sefardi su se, dakle, mogli među sobom služiti židovskošpanjolskim jezikom, a za sporazumijevanje s vanjskim svijetom služili su se ili turskim, kao jezikom državne administracije, ili grčkim koji je bio široko prihvaćen jezik trgovine. Do kraja XIX. stoljeća Sefardi na Balkanu rijetko i površno poznaju slavenske jezike (od njih znaju samo onoliko koliko je nužno za osnovno sporazumijevanje), a žene, kao čuvarice tradicije, rijetko su osim židovskošpanjolskoga znale koji drugi jezik. To je omogućilo razmjernu konzervativnost španjolskoga jezika što su ga očuvali balkanski Sefardi.¹⁴

Takva se izolacija sefardskih zajednica održala manje ili više do okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Kao što su osamostaljivanje pojedinih balkanskih nacionalnih država tijekom XIX. stoljeća (Grčke, Rumunjske, Srbije, Bugarske), njihova nacionalna isključivost i centralistički ustroj doveli Sefarde na istočnom dijelu Balkana u posve nov položaj, tako su ulazak austro-ugarskih postrojbi a potom i uvođenje nove civilne vlasti u Bosni i Hercegovini bitno utjecali na daljnu sudbinu židovskih zajednica u Bosni i Hercegovini. Nove državne granice otežavale su i trgovinu i druge veze među pojedinim sefardskim zajednicama na Balkanu, pa mnogi Sefardi sele u gradove koji su ostali pod izravnom turskom vlašću ili pak, kasnije, u zapadnu Europu,¹⁵ pa će i dio bosanskih Sefarda napustiti te prostore. Iako se već nakon austrijskoga zauzeća Dalmacije početkom XIX. stoljeća bosanska (pa tako i bosanskožidovska) trgovina sve više počela okretati prema sjeveru, prema Posavini i Pounju a ne prema Dalmaciji, s austrijskom je okupacijom takva orijentacija definitivno prevladala, a Sarajevo je prestalo biti glavnim središtem trgovine.¹⁶ Nova austrijska vlast dovela je sa sobom u Bosnu i nov način organizacije trgovine, i uopće privrednoga života, na načelima zapadnoeuropskog kapitalizma,¹⁷ a sve je to imalo za posljedicu krupne promjene u ustrojstvu zajednice što se izgrađivalo i taložilo stoljećima. Nakon uspostave nove vlasti u Bosni se nastanio određen broj aškenaskih Židova, velikim dijelom školovanih i naviklih na zapadne oblike privređivanja, ali će sefardska zajednica prilično dugo ostati potpuno odvojena od aškenaske. Među Sefardima, opet, dolazi do znatnijeg društvenog raslojavanja: na jednoj su strani obitelji koje su se prilagodile novom načinu privređivanja i naglo se obogatile, a na drugoj, sve je više židovske (sefardske) sirotinje koja se nije uspjela osloboditi orijentalnih pravila privređivanja i odoljeti nesmiljenim zakonitostima zapadnoga tržišnog gospodarstva.¹⁸ Još početkom XX. stoljeća Sefarda gotovo i nema u državnim službama i javnim djelatnostima.¹⁹

¹³ Kruševac, nav. dj., str. 74-75; Sephiha, nav. dj., str. 23-24.

¹⁴ Wagner, nav. rad, str. 14 et passim; Baruh, Kalmi, »El Judeo-español de Bosnia«, *Revista de filología española*. Tomo XVII., Abril-Junio 1930. Quaderno 2. Madrid 1930., str. 113-154.

¹⁵ Wagner, nav. rad, str. 45; Sephiha, nav. dj., str. 60-68.

¹⁶ Kruševac, nav. dj., str. 81-85; Kovačec, nav. rad, str. 164.

¹⁷ Kamhi, nav. rad, str. 61-64; Kovačec, nav. rad, str. 167.

¹⁸ Kamhi, nav. rad, str. 63; Kruševac, nav. dj., str. 79, 80, 86 i sl.

¹⁹ Kruševac, nav. dj., str. 79.

Nova vlast učvrstila je građanski poredak, pridonijela podizanju opće materijalne i kulturne razine stanovništva, jamčila pravnu jednakost građanima, pa tako i Židovima.²⁰ Unatoč otporima u samoj zajednici, Sefardi će ipak uskoro morati izaći iz izolacije. S vremenom su i sefardska djeca počela pohađati javne škole, a ne samo svoje konfesionalne, a nakon određenih otpora, škole sve više pohađaju i ženska djeca; u tome su im, dakako, uzorom bili i pridošli Aškenazi.²¹ Postupno se širi poznavanje jezika šire zajednice, koje je sada sustavnije i ne ograničava se samo na muškarce koji se bave poslovima. Iako dugo vremena stidljivo, i sefardska žena, po uzoru na žene aškenaskih došljaka, počinje izlaziti iz kuće pa i baviti se poslovima. Sve se to nužno odrazilo na način života, običaje i jezik bosanskih Sefarda. Već od kraja XIX. stoljeća i sarajevska sefardska zajednica i pojedina židovska društva uvode kao službeni jezik jezik šire zajednice mjesto španjolskoga. Već od početka XX. stoljeća većina sefardske mladeži pohađa državne osnovne i srednje škole, a mnogi pojedinci nastavljaju studije u Beču i Zagrebu.²² Širenje cionističke ideje od početka stoljeća pridonijelo je jačanju židovske samosvijesti i jačem povezivanju Aškenaza i Sefarda.²³

Okupacija (1878. godine) i poslije aneksija (1908. godine) te sve promjene što su ih sa sobom donijele bile su za bosanske Sefarde svojevrsan šok. Mnogobrojne gospodarske, kulturne i rodbinske veze što su ih stoljećima razvijali i njegovali na prostoru Turskoga Carstva, posebno u geografski bliskim krajevima, sada su naprasno prekinute i bosanska je zajednica odvojena od značajnoga balkanskog židovskog korpusa. Prepreke za komunikaciju među Židovima što su ih predstavljale granice novih nacionalnih država nije mogla premostiti, barem ne za bosanske Sefarde, ni međunarodna organizacija za emancipaciju Židova *Alliance Israélite Universelle*, koja je posebnu pozornost posvetila uzdizanju orijentalnih Židova.²⁴ Čak i formalno izjednačavanje s ostalim vjerama i nacijama u novoj državi u pogledu građanskih prava nije bosansku židovsku zajednicu moglo zaštititi od mnoštva utjecaja sa strane pa i otvorenog procesa djelomične asimilacije.

S obzirom na dotadašnju izolaciju sefardske zajednice u Bosni i s obzirom na to da su se Sefardi slabo služili jezikom šire zajednice (izvan svojega kruga u Turskoj su se ponajprije služili turskim i grčkim), ne treba se čuditi što nakon okupacije Bosne pa do prvih godina nakon Prvoga svjetskog rata Zagreb nije za bosanske Sefarde bio dovoljno privlačnim središtem da bi se u njemu nastanili u većem broju. Prvi naraštaj sefardskih intelektualaca iz Bosne studirao je u Beču prije i za vrijeme Prvoga svjetskog rata,²⁵ a samo su pojedinci odlazili u Zagreb. Bilo je to među ostalim i zato što je to bilo razdoblje kada je započinjao proces jezične asimilacije Sefarda u Bosni, ali i zato što se u Beču govorio veliki državni

²⁰ Kruševac, nav. dj., str. 80.

²¹ Kruševac, nav. dj., str. 81-82, 89 i sl.

²² Kruševac, nav. dj., str. 91.

²³ Kruševac, nav. dj., str. 95-96.

²⁴ Usp., Sephiha, nav. dj., str. 43-44.

²⁵ Atijas, Jakov, »Esperansa jevrejski sefardski studentski klub u Zagrebu«, *Jevrejski almanah* 1955./56., Beograd 1956., str. 110.

jezik koji je u Bosni uživao prestiž i istodobno otvarao put dalje u Europu. Ne treba smetnuti s uma da je u to doba Beč jedno od vodećih središta Židovstva i židovske kulture, a židovski intelektualci bili su među glavnim pokretačima novih strujanja u znanosti, umjetnosti, gospodarstvu; posve je prirodno da su prvi sefardski studenti iz Bosne radije odlazili u židovsku kulturnu metropolu – Beč (onamo su uostalom odlazili i Aškenazi) nego u sveučilišno središte jednoga perifernog naroda u velikoj Monarhiji. Sefardski studenti iz Bosne, kojima su se pridružili i studenti Sefardi iz drugih balkanskih zemalja,²⁶ osnovali su u Beču kulturno društvo *Esperansa (Nada)*, koje je istodobno imalo i kulturno-prosvjetne i političke ciljeve; ono je trebalo raditi na emancipaciji (bosanskih) Židova i širiti cionističke ideje. Ti bečki studenti, pošto su se vratili u Bosnu, bili su glavni pokretači obnove židovskih zajednica u Bosni.

I nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja Jugoslavije 1918. godine, pojedinci šalju djecu na studije radije u Berlin, Prag, Pariz ili Rim nego u Beč, ali ipak najveći broj studenata Židova iz Bosne odlazi na studije u Zagreb i Beograd.²⁷ Iako su mnoge od njih s Beogradom povezivale stare obiteljske veze, ipak je Zagreb u novoj državi postao za židovske studente iz Bosne najprivlačnije središte. Zagrebačko je sveučilište bilo najpotpunije te po organizaciji i po kriterijima najbliže bečkomu i drugim srednjoeuropskim sveučilištima, u Zagrebu je postojala najbrojnija židovska zajednica u novostvorenoj državi i k tome još vrlo prestižna u društvenom, kulturnom i gospodarskom pogledu, a Zagreb je osim toga bio i najrazvijenije privredno središte. Zbog svega toga sarajevsko sefardsko dobrotvorno, potporno i kulturno društvo *La Benevolencia* (osnovano 1892. godine), kao glavni stipenditor židovskih studenata iz Sarajeva i Bosne, upućivalo ih je u Zagreb, pa su ovamo dolazili studenti iz Beča, Praga, Rima, Milana i Pariza da bi nastavili i završili studij.²⁸ Osobito je bio važan dolazak studenata iz Beča, pa je na njihov poticaj 1924. godine u Zagrebu osnovan klub (društvo) sefardskih akademičara kojemu je po uzoru na predratno bečko društvo (osnovano 1896?), koje je okupljalo sefardske studente iz svih balkanskih zemalja, dano ime *Esperansa*. *Esperansa* je okupljala također studente Sefarde iz Srbije, Makedonije i Bugarske, ali i Sefarde uopće, one koji su živjeli u Zagrebu. Program zagrebačke *Esperanse* bio je identičan s onim istoimenoga bečkog društva, a to znači da se istodobno zalagao za kulturno uzdizanje i društvenu emancipaciju Sefarda i za promicanje ideje o potrebi stvaranja židovske države u Palestini.²⁹ Osim njegovanja židovskošpanjolskog jezika i sefardskog folklorate organizacije kulturnog i zabavnog života za Sefarde u Zagrebu, to je društvo veliku pozornost posvetilo radu u novoosnovanoj sefardskoj općini, u podružnicama *La Benevolencije* i drugih organizacija, javljanju u židovskim i nežidovskim glasilima,³⁰ ali osobito djelovanju na terenu među Sefardima u Bosni³¹ te na pove-

²⁶ Wagner, nav. rad, str. 62.

²⁷ Atijas, nav. rad, str. 110.

²⁸ Pinto, nav. rad, str. 185.

²⁹ Atijas, nav. rad, str. 111.; Pinto, nav. rad, str. 185.

³⁰ Pinto, nav. rad, str. 186.

³¹ Atijas, nav. rad, str. 111.

zivanju svih Sefarda i svih Židova na teritoriju cijele tadašnje države. Mnogo se pozornosti pridavalo i suradnji s nežidovima i osobama koje nisu bile članovi društva. Među djelatnicima zagrebačke *Esperanse* isticali su se – među ostalima, i kasniji poznati bosanski intelektualci Benjamin Pinto, Avram Pinto, Jakov Atijas, Samuel Kamhi, Izidor Papo. Bogata djelatnost toga društva naprasno je prekinuta dolaskom fašizma 1941. godine i holokaustom.

Valja također istaknuti da je u međuratnom razdoblju u Zagrebu povremeno ili stalno djelovalo nekoliko značajnih ličnosti iz bosanskohercegovačke židovske sredine. Među njima je najmarkantnija figura dr. Kalmija Baruha (1898.-1945.), istaknutog romanista i međunarodno priznatog stručnjaka za židovskošpanjolski jezik, književnost na jeziku ladino i sefardsku folklornu književnost. Pripadao je drugom naraštaju bosanskih sefardskih intelektualaca koji se školovao na europskim sveučilištima. Pošto je završio srednju školu u Sarajevu 1917. godine i proveo dvije godine u ruskom zarobljeništvu, studirao je romanistiku u Zagrebu, Beču i Parizu, doktorirao 1923. godine u Beču obranivši disertaciju o bosanskom židovskošpanjolskom, a određeno vrijeme boravio je i u Madridu. Iako je kao srednjoškolski profesor i istaknuti publicist djelovao u Sarajevu, bio je u stalnom kontaktu sa Sefardima koji su živjeli u Zagrebu, ali i s nežidovima iz Zagreba, posebno sa svojim starijim kolegom dr. Petrom Skokom, profesorom romanistike na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, komu je bio glavnim izvorom obavijesti o židovskošpanjolskom i opskrbljivao ga teško dostupnom literaturom o tom idiomu ili pak tekstovima na njemu. Baruhov sintetički rad *El Judeo-Español de Bosnia (Revista de filología española, Madrid 1930.)* ostao je do danas najsvjetlije opisom židovskošpanjolskoga u Bosni. Prema nekim indirektnim naznakama, dr. Kalmi Baruh ostao je u stalnoj stručnoj korespondenciji sve do izbijanja rata kojemu je kraj, ali i smrt, dočekao u logoru Bergen Belzen.

Uz Zagreb se vezuje i djelatnost drugoga značajnog intelektualca iz Bosne, dr. Samuela Romana (1906.-1941.). Rodio se u Tuzli, a nakon završetka srednje škole preselio se s obitelji u Sarajevo. Od 1926. do 1932. godine studirao je u Berlinu na *Hochschule für Wissenschaft des Judentums*. Po povratku iz Njemačke, dobio je mjesto učitelja hebrejskoga i judaističkih predmeta pri Židovskoj općini u Zagrebu, a istodobno je, u vrijeme kada u Njemačkoj na vlast dolaze nacisti, na Filozofskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta nastavio raditi na disertaciji pod vodstvom profesora Petra Skoka.³² Romanova disertacija (*Dictionnaire judéo – espagnol parlé – français – allemand*) ostaje do danas jedini sustavni rječnik bosanskoga židovskošpanjolskog i najpotpunije svjedočanstvo o njemu, uz studiju Kalmija Baruha nezaobilazno djelo za proučavanje toga idioma, i jedan od rijetkih rječnika lokalnih oblika židovskošpanjolskoga u balkanskim zemljama. Nakon nekoliko godina plodonosnog vjeroučiteljskog, prevoditeljskog (s hebrejskoga) i novinarskog rada poginuo je, zajedno sa ženom Bertom, kao jedna od prvih žrtava ustaškoga nasilja u travnju 1941. godine.

³² Loker, Zvi, »On the Author, the Late Dr. Samuel Romano«, popratna bilješka u knjizi *Samuel Romano, Dictionary of Spoken Judeo-Spanish/French/German. With an Introduction on Phonetics and Word Formation*, Jerusalem 1995., IV.

Uz ovu dvojicu eminentnih filologa treba spomenuti i pravnika Haima Samokovliju (brata Isaka Samokovlije) koji je, iako bečki student, već prije Drugoga svjetskog rata bio vezan i uz Zagreb te zagrebačkoga studenta ing. prof. dr. Isidora Papa, potonjeg profesora na građevinskom fakultetu najprije u Sarajevu a potom u Splitu. Obojica su djelatno sudjelovali u životu židovske zajednice, a jedan i drugi pomno su prikupljali jezično i folklorno blago bosanskih Sefarda, svjesni da nakon holokausta s njihovim naraštajem i jezik i folklorno blago sefardske Bosne mogu ostati očuvani samo u onome što je zapisano. Kako god bilo, porastom nacističkog nasilja u Njemačkoj i zatim nacističkim osvajanjima u Austriji i Češkoj, sve je veći broj sefardskih studenata nastavljao studije u Zagrebu, iako ih je i tu uskoro zadesila zla sudbina koju im je namijenio rasizam i nacizam.

Kao najjače industrijsko i trgovačko središte tadanje države, Zagreb je privukao i određen broj obrtnika, sitnih trgovaca i radnika iz redova bosanskih Sefarda, ali za prikaz te grupacije stanovništva nisu izvršene gotovo nikakve predradnje. Kao najsnažnije središte radničkog pokreta i lijevih gibanja, Zagreb je privlačio i lijeve aktiviste iz redova bosanskih Sefarda, a i većina bosanskih Sefarda sudionika Španjolskoga građanskog rata u Španjolsku je otišla preko zagrebačke veze. Posebno značajnu skupinu bosanskih Židova vezanih uz Zagreb čine lijevo orijentirani intelektualci i aktivisti, osobito komunisti. Dok je među Židovima u Hrvatskoj, koji su pripadali uglavnom srednjoj klasi, bilo razmjerno malo onih koji su se povodili za radikalnim lijevim ideologijama, a više pristaša liberalnih građanskih ideologija, među Židovima u Bosni, gdje je još od kraja XIX. stoljeća bilo na djelu snažno klasno raslojavanje s velikim brojem izrazito siromašnih pripadnika, mnogi su u stavovima komunista i drugih lijevih ideologa vidjeli šansu za rješavanje položaja vlastite zajednice. Takav je lijevi aktivist bio i dr. Marcel Šnajder (1900.-?). Rodio se u Poljskoj odakle je još kao dijete doselio u Bosnu s roditeljima koji su bili austrougarski činovnici. Nakon klasične gimnazije u Mostaru i Travniku, počeo je studirati u Beču, ali je studije matematike i filozofije dovršio 1924. godine na Sveučilištu u Zagrebu, gdje je 1925. godine obranio i doktorsku disertaciju (*Pokušaj određenja istine*). Nakon toga bio je gimnazijski profesor matematike i filozofije u Sarajevu gdje je razvio aktivnu djelatnost filozofskog i političkog pisca.³³ Za razliku od dr. Šnajdera koji je svoje ideološke poglede branio ponajprije na stručnoj, filozofskoj razini, Samuel Lehrer (1914.-?; kasnije promijenio ime u Vojo Todorović) bio je zarana izravno angažiran u komunističkom pokretu kao čovjek od izravne akcije. Rodom je bio iz Mostara, a u Zagrebu je studirao najprije veterinu pa poljoprivredu, ali se od 1934. godine posvetio gotovo isključivo političkoj aktivnosti na strani Komunističke partije i radničkoga pokreta. Njegov politički rad vezan je za Zagreb sve do odlaska u Španjolsku gdje je u Građanskom ratu sudjelovao na strani Republike. Bez pretenzija na iscrpnost, od drugih komunističkih i lijevih aktivista koji su sudjelovali u Španjolskom građanskom ratu spomenut ćemo još Haima Atijasa (1912.-?) iz Sanskog Mosta, Jakoba Baruha (1914.-1942.), novinara iz Sa-

³³ Babić, Anto, »Dr. Marcel Šnajder«, *Spomenica*, Sarajevo 1956., str. 295-296.

rajeva koji je poginuo u borbi s ustašama, Alfreda Bergmana (1901.-1941.) iz Visokog, koga su ustaše strijeljali, Leu Kraus (1914.-?) iz Gradačca, Menahema Pappu (1915.-1943.) iz Sarajeva itd. Svi su ti Židovi iz Bosne barem jednim dijelom svoje djelatnosti vezani uz Zagreb, bilo da se ona odvijala mimo zagrebačke židovske zajednice ili i u njezinim okvirima.

Ograničili smo se na jedno razdoblje koje je završilo ustaškim i nacističkim pokoljima Židova, a u njima je stradao i najveći broj bosanskih Židova koji su se na početku rata zatekli u Zagrebu dijeleći tako tragičnu sudbinu milijuna svojih sunarodnjaka koji su izginuli u holokaustu. Iako Zagreb nije od samoga početka bosanske Židove privlačio u većem broju, u razdoblju između dva svjetska rata razmjerno mala židovska zajednica Bosne i Hercegovine dala je više značajnih javnih radnika koji su barem neko vrijeme djelovali u Zagrebu. Svjesni smo da je ovaj prikaz daleko od toga da bude potpun; on može poslužiti samo kao skica na temelju koje bi trebalo istraživanja nastaviti. Ovdje nije uzet u obzir određeni broj Židova iz Sarajeva i općenito iz Bosne koji su u međuratnom razdoblju u Zagrebu započeli kao studenti, a nakon Drugoga svjetskog rata, preživjevši holokaust, razvili u Zagrebu značajnu djelatnost. Na tom bi popisu bilo više graditelja, umjetnika, znanstvenika itd. Za razliku od osoba koje su po svojoj djelatnosti u javnosti dobro poznate, osobito stručnjacima, velik je bio broj »običnih ljudi« Sefarda iz Bosne koji su u Zagrebu djelovali kao obrtnici, trgovci, službenici, radnici, koji su također pridonosili prosperitetu židovske zajednice u Zagrebu, ali su se o njima sačuvali nepotpuni i šturi podaci. Buduća bi istraživanja trebala početi upravo od toga »običnog svijeta« da bi se mogla stvoriti prava slika o ulozi bosanskih Židova u životu Zagreba u međuratnom razdoblju.

Obnova židovskog tiska u Hrvatskoj

Bilten, Voice, Omanut, Jewish Heritage, Motek, Šma

Bilten

»Ni skroman naziv *Bilten* ne može sakriti ambiciju poduzetnih urednika: poslije prekida od 46 godina zagrebačka židovska zajednica opet ima svoje glasilo.«

Tako glasi prva rečenica iz uvodnika kojega je tadašnji predsjednik Židovske općine Zagreb, Slavko Goldstein, napisao u povodu izlaženja prvoga broja poslijeratnog glasila jedne židovske općine u Hrvatskoj, s datumom 18. prosinca 1987. godine. Kako se može vidjeti iz impressuma, prvi broj na četiri lista papira formata A3, umnoženih na šapirografu, uredili su Vlasta Kovač i Branko Polić, tehnički urednik bio je Alfred Pal, a kao suradnici u prvom broju navedeni su Mira Altarac Hadži Ristić, Vlado Benedik, Mira Hiršl (kao redaktor), Olga Hebrang, Pavle Goldstein, Jasminka Domaš, Vera Dojč, Ruth Dajč, Mirko Mirković, Srđan Matić, Stojan de Prato, Mihailo Montiljo, Lea Ukrainčik, Šula Steiner, Dunja Šprajc, Desider Stern i Mira Wolf.

Taj skromni, takoreći pokusni broj prvih židovskih novina u Hrvatskoj poslije 1941. godine, pojavio se u desetkovanoj židovskoj zajednici grada Zagreba kao nastavljajući bogate tradicije, na koju ću samo kratko podsjetiti. Još godine 1906., u doba Austro-Ugarske, u Zagrebu je grupa mladih židovskih intelektualaca na čelu s dr. Aleksandrom Lichtom, kasnijim predsjednikom Saveza cionista Jugoslavije, pokrenula *Židovsku smotru* koja je izlazila do 1916. godine i bila prvi židovski list na hrvatskom jeziku. Godinu dana kasnije, ista grupa predvođena Aleksandrom Lichtom pokreće novine *Židov*, glasilo za pitanja židovstva, koje su počele izlaziti kao dvotjednik s datumom 16. rujna 1917. godine i adresom Bregovita ulica 5, Zagreb. Zanimljivo je napomenuti kako je uredništvo u uvodniku smatralo potrebnim naglasiti da ne pripada »ni jednoj političkoj, vjerskoj, socijalnoj ili kulturnoj stranci ili struji, već služi isključivo židovskim interesima«. *Židov* je postao najčitaniji i najutjecajniji tjednik u povijesti židovstva na ovim prostorima, a tek kasnije postao je i službeno glasilo Saveza cionista Jugoslavije. Izlazio je do 1941. godine, a njegov posljednji glavni urednik bio je Zev Glück, po struci psiholog, koji je poslije rata živio u Haifi.

Između dva rata u Zagrebu su još izlazili *Hanoar (Omladina)* od 1926. do 1937. godine, *Haaviv (Proljeće)*, časopis za djecu, od 1922. do 1941. godine, zatim časopis *Gideon* kojeg 1919. pokreće dr. Robert Glücksthal, te časopis za kulturu i umjetnost *Omanut* o kojem će kasnije biti više riječi. Godine 1934., kao glasilo cionističkog pokreta u Zagrebu se javlja *Jevrejski list* kojemu je odgovorni urednik Theodor Büchler. Isti taj Theodor Büchler do 1937. godine uređuje *Jevrejsku*

tribunu, tjednik Zemaljske organizacije cionista revizionista. Osim toga, izlazio je i *Makabijev vjesnik* te redoviti godišnji *Kalendar* s brojnim prilozima, te razni kratkotrajni listovi i časopisi.

Drugi svjetski rat prekinuo je svekoliku židovsku izdavačku djelatnost na ovim prostorima, a poslije rata je trebalo proći više od četiri desetljeća da bi se u Hrvatskoj pokrenulo izlaženje jednih židovskih novina. Doduše, u Beogradu je izlazio *Jevrejski pregled*, kao službeno glasilo Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, a pored toga i *Jevrejski almanah*, u kojemu su urednici i suradnici bili i mnogi zagrebački Židovi (primjerice za godište 1963. do 1964. godine među urednicima su dr. Lavoslav Glesinger i dr. Zdenko Levental, a među suradnicima nalazimo ime dr. Miroslave Despot), pa se, izgleda, smatralo kako je time pokrivena potreba za židovskim glasom u javnosti, pa i za komunikacijom unutar židovske zajednice. Vjerojatno je bila potrebna i promjena ukupne društvene klime da bi se u najvećoj židovskoj općini u Hrvatskoj rodila ideja kako treba ostaviti pisani trag o tome da smo postojali i mi koji smo danas ovdje prisutni, koji živimo i koji smo opstali unatoč holokaustu.

Tako je jednog poslijepodneva u kasnu jesen 1987. godine, časkajući u Klubu zagrebačke Židovske općine, mala grupa entuzijasta, među njima nekoliko profesionalnih novinara i jedan grafički dizajner, Alfred Pal, koji je zapravo bio idejni začetnik, zaključila kako bi vrijedilo makar pokušati napraviti jedne židovske novine koje će za početak kao općinski bilten poslužiti međusobnom povezivanju i komuniciranju među članovima Židovske općine Zagreb. Novinarstvo je profesija koja je od kraja prošlog stoljeća do danas iznimno popularna među Židovima Europe i Amerike, no desetljećima nakon kraja Drugoga svjetskog rata zagrebački profesionalni novinari, porijeklom Židovi, uglavnom su se držali podalje i od Židovske općine i od same ideje da bi se mogli angažirati oko židovskih novina. No, vremena se mijenjaju. Pojava *Biltena* koincidirala je s otvaranjem zagrebačke Židovske općine prema javnosti, u čemu je nezaobilazna uloga njezina tadašnjeg predsjednika Slavka Goldsteina. U Općini su se počeli održavati tečajevi ivrita i *Tore* koje su osim članova Općine u velikom broju pohađali i ljudi izvana zainteresirani za Židovstvo i židovsku tradiciju. Kao što se može pročitati i na stranicama prvoga broja *Biltena*, tema o kojoj se javno raspravljalo bila je gradnja sinagoge i otvaranje Židovskog kulturnog centra u Praškoj 7, na mjestu gdje je do rušenja, krajem 1941. godine, stajao nekadašnji zagrebački židovskih hram. Uvelike su također već bile unapredovale pripreme za veliku izložbu *Židovi na tlu Jugoslavije* u Muzejskom prostoru na Jezuitskom trgu u Zagrebu, a u suradnji s beogradskim Jevrejskim muzejom. Četrdeset i nešto godina nakon kraja Drugoga svjetskog rata židovska zajednica osjetila je potrebu za potvrđivanjem vlasita identiteta, htjela je izložiti pred svekolikom javnošću dragocjenosti iz svojega kulturnog naslijeđa, htjela je pokazati svoj stvaralački doprinos gospodarskom, kulturnom i znanstvenom prosperitetu sredine u kojoj je, makar i desetkovana, ipak opstala. Što je moglo biti prirodnije nego da poželi imati i svoje novine.

Za početak inicijatori obnove zagrebačkog židovskog novinarstva svoj prvijenac nazvali su skromno »bilten«, jer tko zna kako će taj pokušaj završiti, kakve će biti reakcije i hoće li se uopće naći novaca i za drugi broj. Prvi broj financiran je oglasima koje su, u bivšem socijalizmu, platili utjecajni prijatelji na položaji-

ma u državnim kompanijama. Šest stranica formata A3 bez fotografija umnoženo je na šapirografu.

Ali, zanimljivo, iako čak ni mi koji smo taj posao započeli nismo bili sigurni da će i potrajati, od samog početka nije bilo spora oko toga kakvi moraju biti format i grafička oprema. Do 1941. godine, u Zagrebu su tjedno izlazile novine *Židov*, cionistički orijentirane, ali bez dvojbe politički najutjecajnije židovsko glasilo koje se ikad pojavilo u ovom kraju svijeta. Naravno da su i naše novine izgledom podsjećale na taj predratni *Židov*.

Zahvaljujući više nego tvrdoglavoj upornosti naše su novine opstale, pa iako ne izlaze baš previše redovito, uspjele su na svojim stranicama okupiti mnoge ljude od imena i društvenog ugleda, ne samo Židove, te se izborile za primjeren ugled i utjecaj među čitateljima.

Zaslužuje pažnju podatak da je osnovna urednička ekipa uglavnom do danas ostala ista i na broju, te da su glavni urednici od početka do danas bile žene: Vlasta Kovač od broja 1 do 13, Jasminka Domaš od broja 14 do 20, Julija Koš od broja 21 do 27, pa opet Jasminka Domaš (brojevi 28-29), te Vlasta Kovač od dvobroja 31-32 pa do najnovijeg 46-47. Iako iza sadržaja tekstova u prvom redu stoje njihovi potpisani autori (koji nisu uvijek i isključivo Židovi), može se reći – a i u javnosti je takvo uvjerenje – da *Bilten* na svojim stranicama odražava politička stajališta židovske zajednice u Hrvatskoj, koju danas kao glasilo i predstavlja. Oko 200 primjeraka od naklade koja je za posljednja dva dvobroja od 1000 povećana na 1200 šalje se na adrese pojedinih hrvatskih političara, među njima i predsjedniku Hrvatskog sabora, kao i pojedincima koji svojom pisanom ili izgovorenom riječi sudjeluju u političkim zbivanjima u Hrvatskoj. Dio naklade odlazi pretplatnicima u Izrael i u Ameriku, a od europskih zemalja najviše u Švicarsku. Ti pretplatnici su mahom Židovi rođeni u Hrvatskoj i emotivno su još uvijek vezani za ovu sredinu u kojoj su proveli djetinjstvo i mladost.

U proteklih devet godina na stranicama *Biltena* objavljeni su brojni vrijedni prilozi i obrađivana je raznovrsna tematika. *Bilten* za cijelo vrijeme svoga izlaženja nastoji ostvarivati trojaku zadaću: prvo, bilježiti i obavještavati o tekućim zbivanjima i o djelovanju židovskih općina u Hrvatskoj; drugo, izvlačiti iz zaborava sjećanja na pojedine ljude, njihov život i djelo kao prilog građi za jednu buduću povijest Židova u Hrvatskoj; i treće, informacijama i prenošenjem zanimljivih članaka iz židovskog tiska u svijetu poslužiti kao spona koja će nama koji smo u Hrvatskoj približiti ideje i strujanja prisutna u svjetskom Židovstvu, od Izraela i Amerike do Argentine i Ukrajine, kao i od Beča do Budimpešte.

Listajući stare brojeve, bilježim neke od tema za koje mi se čini da zaslužuju poseban spomen. Primjerice, u broju 4-5/1988. godine, usporedno s izvještajem o otvorenju izložbe *Židovi na tlu Jugoslavije* koje je bilo na 27. nisana ili te godine 14. travnja, dakle na Jom ha Šoa, *Bilten* piše o pomoći koju su židovskim izbjeglicama iz Trećeg Reicha i iz Austrije nakon Anschlusa pružile brojne zagrebačke židovske obitelji. Također se u tom broju *Biltena* može pročitati kako je izraelski radio 14. travnja 1988. godine, u okviru prigodnog programa posvećenog holokaustu, emitirao reportažu o Židovima u partizanskom pokretu otpora, dok je *Bilten* tekstovima o Vojku Hohšteteru i Dragi Špiceru, započeo s rubrikom o Židovima koji su poginuli u partizanima.

Tih je dana, čitamo još u tom *Biltenu* iz proljeća 1988. godine, u Zagrebu bio održan i okrugli stol na temu *Auschwitz i saveznici*, na kojemu se raspravljalo o tome zašto su saveznici šutjeli i dopustili holokaust za vrijeme Drugoga svjetskog rata, iako su za nj znali. Spominjem ovo radi zaključka te rasprave, a koji glasi: »Činjenica je ipak da europski duh opće indiferentnosti koji je omogućio i tolerirao zločine nije reagirao na genocid.« Upravo je nevjerojatno koliko to danas, nakon sadašnjeg rata u Hrvatskoj i u Bosni, opet poznato zvuči.

Broj 6-7 iz 1988. godine objavljuje i vijest o pripremama za osnivanje Židovskog kulturnog društva koje bi se nazvalo po Miroslavu Šalomu Freiburgeru, zagrebačkom rabinu, vrsnom esejistu, piscu historijskih rasprava i prevoditelju s hebrejskoga jezika, ubijenom ispred logorske rampe u Auschwitzu. U broju 9-10 iz siječnja 1989. godine, Slavko Goldstein izvješćuje o tome kako su dobijene sve potrebne zakonske suglasnosti za konstituiranje Židovskog kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger* u skladu s inicijativom koju je grupa od 26 židovskih kulturnih radnika pokrenula još početkom 1987. godine, kao i da je Vijeće tadašnje Jevrejske općine Zagreb, na svojoj sjednici od 27. prosinca 1988. godine odlučilo uputiti pismo (nadležnoj) Komisiji sa zahtjevom da se republičke institucije zauzmu za ubrzanje postupka oko dobivanja potrebnih dozvola za izgradnju sinagoge i Židovskog kulturnog centra u Praškoj 7. Za neke buduće istraživače, koji će proučavati povijest židovske zajednice u Zagrebu nakon holokausta, bez sumnje će ovakve informacije biti od koristi, a jamačno ih nigdje neće tako lako i jednostavno naći kao u *Biltenu*. Čime smo se bavili i što smo radili posljednjih deset godina mi ovdje u Zagrebu, oni tamo na moru, u Dubrovniku, Splitu i Rijeci, kako su izgledala i što se poduzimalo da bi se sačuvao spomen na židovska groblja u Bjelovaru, Ludbregu, Križevcima, Varaždinu, Našicama... Što je ostalo ili opstalo od nekad prosperitetne židovske zajednice u Osijeku?

Profesionalno i ažurno, odmah nakon eksplozije u Palmotićevoj 16 i na židovskom dijelu groblja na Mirogoju 18. kolovoza 1991. godine, izašao je poseban broj *Biltena* na 8 stranica s opsežnom pismenom i fotodokumentacijom o tom događaju i reagiranjima Zagrepčana. *Bilten* redovno prati radove na obnovi Palmotićeve 16, da bi zatim broj 27/1992. godine bio posvećen ponovnom otvaranju zgrade kojom su prilikom, kako čitamo, održane trodnevne svečanosti uz prisustvo brojnih uglednih uzvanika.

Te, 1992. godine, počela je bila i evakuacija Židova iz opsjednutog Sarajeva. Više stotina Sarajlija prošlo je kroz Zagreb i zagrebačku Židovsku općinu u Palmotićevoj 16 gdje je na trećem katu za njih otvoren JOINT-ov ured. *Bilten* objavljuje reportaže o konvojima, razgovore s izbjeglicama, kroniku rada izbjegličkog ureda. Sve što znamo ne smijemo niti objaviti da ne ugrozimo buduće konvoje i budućnost ratom stvorenih beskućnika.

U travnju 1992. godine Izrael je priznao Hrvatsku. U broju od 25. svibnja 1992. godine *Bilten* na naslovnoj stranici objavljuje pismo tadašnjeg ministra inozemnih poslova Izraela Davida Levyja u kojemu se o tome obavješćuje Ministarstvo inozemnih poslova Republike Hrvatske. Odnosima Izrael – Hrvatska nastavljamo se baviti pa tako u najnovijem dvobroju 46-47 iz 1996. godine na temu uspostave uzajamnih diplomatskih odnosa pod naslovom »Opsežna diplomatska komunikacija« *Bilten* objavljuje razgovor novinarkinje Jasminke Domaš

s pomoćnikom ministra vanjskih poslova RH Hidom Biščevićem. Svoje mjesto u *Biltenu* našlo je i ubojstvo izraelskoga premijera Yitzhaka Rabina, dok je o političkim prilikama u Izraelu uoči izraelskih izbora u proljeće 1996. godine specijalno za ove naše novine tekst faksom iz Jeruzalema poslao poznati izraelski novinar Raul Taitelbaum.

Posebnu pozornost uredništvo *Biltena* posvećivalo je logorima u Kraljevici i na Rabu u talijanskoj okupacijskoj zoni u Drugome svjetskom ratu, zahvaljujući čijem je postojanju ostalo na životu nekoliko tisuća Židova izbjeglica iz NDH. Tako je u broju 27 iz 1992. godine *Bilten* objavio iznimno zanimljiv dokumentarni tekst preveden iz švicarskog lista *Die Weltwoche* pod naslovom »O talijanskim grijesima i njemačkim vrlinama« o prešutnoj zavjeri grupe visokih talijanskih diplomata i oficira koji su odlučili ignorirati Mussolinijevu zapovijed za izručenje Nijemcima oko 5000 Židova koji su pobjegli u talijanski okupirani dio Hrvatske. Kada je u rujnu 1993. godine, u povodu 50. obljetnice oslobođenja rapskog logora Židovska općina Zagreb upriličila svečano obilježavanje ovog događaja, zajedno s bivšim logorašima, pripadnicima Židovskog rapskog bataljuna i uzvanicima, na Rab su se u prtljažniku autobusa vozili i svežnjevi najnovijeg broja *Biltena* sa tri stranice dokumentarnih fotografija i autentičnih svjedočenja bivših logoraša. U najnovijem broju 46-47 *Bilten* objavljuje studiju dr. Narcise Lengel Krizman »Sudbina preživjelih Židova iz logora na Rabu 1943-1945« u kojoj se o ovoj temi navode mnogi iznimno zanimljivi i javnosti dosad nedovoljno poznati podaci.

Naravno, neizbježno je bilo pisati o holokaustu. O tome se na ovaj ili onaj način pisalo stalno, praktično u svakom broju. Posebno to vrijedi za proteklu 1995. godinu u kojoj je širom svijeta obilježena 50. godišnjica od kraja Drugoga svjetskog rata i sloma nacifašizma. U zagrebačkoj Židovskoj općini u povodu te obljetnice bio je organiziran simpozij pod naslovom *Od antisemitizma do holokaušta* u povodu kojega su u *Biltenu* našle mjesto studije o genocidu nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u razdoblju od 1941. do 1945. godine, kao i o sudjelovanju Židova Hrvatske u antiifašističkom otporu (autori: dr. Ivo Goldstein i Slavko Goldstein), te autentična svjedočenja bivših logoraša iz koncentracionih logora Auschwitz i Jasenovac. Broj 41-42, koji je bio razdijeljen sudionicima simpozija izazvao je prilično reakcija u javnosti, posebno zbog rukopisa bivšeg jasenovačkog logoraša ing. Đure Schwarza koji je u tom broju *Biltena* prvi put objavljen u cijelosti, a znatne dijelove je iz naših novina zatim preuzeo i objavio *Vijenac* Matice hrvatske.

Vrlo rezolutno *Bilten* je u više navrata reagirao na naum o prenamjeni spomen područja Jasenovac na mjestu ustaškog logora. U broju 44-45 objavljena su o tome mišljenja dvadesetak istaknutih pripadnika židovske zajednice u Hrvatskoj ali i nekih drugih u javnosti istaknutih ljudi od pera, kao, primjerice, Živka Kustića, Ive Žanića, Drage Pilsela, dr. Tvrtka Švoba, Slobodana Šnajdera. Istaknuti novinar i politički komentator, Živko Gruden, sustavno u svojim komentarijima razgolićuje »perače Endehazije« i nastojanja da se zataškaju zločini ustaša u Drugome svjetskom ratu te obavi revizija povijesti. Reagirali smo na pokušaje rehabilitacije bivšeg jasenovačkog komandanta Dinka Šakića kao i na dodjeljivanje odličja ustaškom stožerniku i potpisniku rasističkih naredbi Ivi Rojnici od strane predsjednika Republike Hrvatske, a jednako je tako *Bilten* zabilježio i sva

službena reagiranja od strane Židovske općine Zagreb na pojave rehabilitacije ustaštva kao i javne istupe njezinih funkcionera u tom smislu. Zasluženu pažnju *Bilten* je posvetio pravednicima među narodima, ljudima koji su izlažući opasnosti vlastiti život tijekom Drugoga svjetskog rata spašavali Židove. S tim u vezi napominjemo da je upravo u *Biltenu* u broju 30/1993. godine, u razgovoru sa dr. Amielom Shomronyjem, tajnikom zagrebačkog nadrabina dra Miroslava Šaloma Freibergera u vremenu od 1941. do 1943. godine prvi put u Hrvatskoj, a koliko nam je poznato i uopće, objavljeno njegovo svjedočenje koje se odnosi na Freibergrove kontakte s nadbiskupom Stepincem i na Stepinčeve intervencije kod ustaških vlasti u prilog Židovima.

Bavili smo se i pitanjima povrata židovske imovine u Hrvatskoj i u svijetu, posebno prateći najnoviju aferu oko židovskog novca i zlata u Švicarskoj. Čast nam je što možemo reći da je u devet godina izlaženja *Biltena* na njegovim stranicama potpisano ili je za *Bilten* dalo intervjuje više od stotinu suradničkih imena, među kojima su mnoge u javnosti ili u svojim profesijama veoma istaknute i uvažene osobe.

Upravo je tiskan najnoviji dvobroj 46-47 *Biltena* za studeni i prosinac 1996., koji je zajedno sa dodatkom posvećenim ovom simpoziju izašao na reprezentativnih 28 stranica, ali još uvijek na istom formatu na kojemu je počeo izlaziti i u istom prepoznatljivom dizajnu. Još uvijek se zove *Bilten* iako po svom sadržaju, broju i imenima suradnika koje okuplja, te ponajprije temema koje obrađuje već odavno zaslužuje neko ambicioznije ime. *Bilten* osim toga, već odavno, svojom uređivačkom politikom nastoji biti glasilo ne samo zagrebačke židovske općine nego cjelokupne židovske zajednice u Hrvatskoj, iako na žalost nije u mogućnosti u svakom broju o svima pisati. Valja istaći da su suradnici volonteri, većina među njima nevična sažetom novinarskom načinu izražavanja, mnogi su poodmakle dobi, a na žalost dosad nisu uspjeli pokušaji da se među mlađom generacijom regrutira reporterska ekipa. *Bilten* u posljednjih godinu dvije izlazi uz financijsku pomoć Republike Hrvatske, a upravo je potvrđeno da će tu pomoć dobiti i dogodine. Bilo je, međutim, razdoblja kada je njegov opstanak ovisio isključivo o sponzorima i prikupljenim oglasima, pa stoga hvala svim pojednicima koji su na ovaj ili onaj način financijski potpomagali izlaženje ovog glasila.

Voice

U želji i namjeri da se naš glas, glas u maloj ali još vitalnoj židovskoj zajednici opstaloj u ovom kutku Srednje Europe, čuje u velikom svijetu koji nas okružuje, u proljeće 1996. godine izašao je prvi broj časopisa na engleskom jeziku *Voice*, na ivritu *Kol*, ili na hrvatskome *Glas*. Formatom podsjeća na *newsmagazin* što bi zapravo i želio biti, a namjera je izdavati svake godine po jednu takvu ediciju – izbor najzanimljivijih tekstova objavljivanih u našem hrvatskom *Biltenu* tijekom godine dana. *Voice* je ponajprije namijenjen inozemstvu, našim gostima iz drugih zemalja koji dolaze u Zagreb i žele nešto doznati o židovskoj zajednici u Hrvatskoj, njezinoj prošlosti i sadašnjosti. Prvi broj tiskan je u nakladi od 1000 primjeraka, na 68 stranica formata A4, u crno bijeloj tehnici, sa ovitkom u boji, kao glasilo Koordinacije židovskih općina u Hrvatskoj. Razaslan je na oko 400 adresa u zemlji i inozemstvu, među ostalim veleposlanstvima i kon-

zultatima u Hrvatskoj, uredništvima židovskih glasila u Europi i Izraelu, židovskim općinama u pojedinim europskim gradovima, udruženjima Židova iz bivše Jugoslavije u Izraelu i u Americi, međunarodnim židovskim organizacijama poput *European Council of Jewish Communities* u Londonu i *World Zionist Organization* u Jeruzalemu. Na adresu Židovske općine u Zagrebu stiglo je više pisama pohvale, a nakon što je informacija o časopisu *Voice* objavljena putem Interneta, počele su iz raznih krajeva svijeta stizati i narudžbe. U nekim, na žalost previše rijetkim slučajevima, stigle su čak i uplate. Kao što se može vidjeti iz sadržaja, osim tekstova o prošlosti i sadašnjosti židovske zajednice u Hrvatskoj (autor Ognjen Kraus), te o nastojanjima za stvaranjem novog identiteta te zajednice u današnje doba (autor Dunja Šprajc) svi ostali tekstovi u *Voiceu* bili su ranije objavljeni u *Biltenu* odnosno *Omanutu*. *Voice* je zamišljen kao izbor najboljih i za inozemnu javnost najzanimljivijih tekstova iz publikacija na hrvatskom jeziku. S obzirom da je u 1995. godini svijet, uključujući i našu zajednicu, obilježavao 50 godina od kraja Drugoga svjetskog rata, logično je da su u prvom broju *Voicea* prevagu odnijele uspomene na holokaust. Ipak, osim prošlošću, *Voice* se angažirano bavi i sadašnjošću, vrućim temama aktualne političke i gospodarske zbilje oko nas. Dižu li neonacisti danas opet glavu i u Hrvatskoj, koliko su glasni i kako se prema toj pojavi odnose službeni hrvatski mediji? Kome će pripasti bivša židovska imovina i što mogu očekivati bivši vlasnici i njihovi potomci od najnovije verzije hrvatskog zakona o oštećenju za nacionaliziranu (konfisciranu) imovinu koji je hrvatska vlada predložila hrvatskom Saboru? I najzad, *last but not least*, želi se međunarodnu židovsku javnost upoznati s drskim nasrtajem na kulturnu baštinu dubrovačke židovske zajednice i sporom koji se oko povrata židovskih sakralnih dragocjenosti iz SAD natrag u Dubrovnik vodi već dvije godine, a donedavno pred sudom u New Yorku.

Novi Omanut

Samo još najstariji članovi židovskih zajednica na hrvatskom tlu sjećaju se Kulturnog društva *Omanut* koje je u razdoblju od 1932. do 1941. godine bilo središtem kulturnog života Židova te inicijatorom brojnih kulturnih događanja u Zagrebu i cijeloj Hrvatskoj. Kontakti su održavani i sa židovskom dijasporom u svijetu, posebice u tadašnjoj Palestini, kao i u Europi i Americi. Počev od jeseni 1936. godine *Društvo* je izdavalo i časopis *Omanut* (na hebrejskom riječ znači »umjetnost« ali ujedno i »zanat«) kao mjesečnik židovske kulture. Časopis je u hrvatskoj sredini odigrao važnu ulogu medija za prihvaćanje intelektualnih dostignuća zapadnoeuropskog židovstva. Okupio je oko sebe intelektualnu elitu među zagrebačkim Židovima, štoviše i liječnike kao, primjerice, dr. Stjepana Betlheima i dr. Lavoslava Glesingera, a vodeći ljudi u njemu su bili pisac i prevoditelj Hinko Gotlieb, te svjetski čuveni bariton Marko Rothmüller. U Hrvatskoj je *Omanut* prestao izlaziti u proljeće 1941., ali su njegovi urednici tradiciju *Omanuta* prenijeli u Švicarsku gdje je *Omanut* nastavio djelovati u Zürichu.

Prvi broj zagrebačkog poslijeratnog *Novog Omanuta* izašao je u rujnu 1993. godine na deset stranica formata A3 kao kulturni prilog *Biltenu* Židovske općine Zagreb. Glavni urednik je Branko Polić. Već u trećem broju *Omanut* se osamo-

staljuje, uspijeva se izboriti za dotacije Gradskog sekretarijata za kulturu kao i Ministarstva kulture Republike Hrvatske, a izdavač mu postaje Kulturno društvo *Miroslav Šalom Freiberg*. Formira se i savjet časopisa čiji su članovi istaknute ličnosti u kulturnom životu Hrvatske: Mirko Mirković, Ivo Vidan i Viktor Žmegač.

U prvim brojevima časopis donosi većim dijelom tekstove predavanja održanih u Židovskoj općini Zagreb u organizaciji Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiberg*, ali se ubrzo profilira i okreće prema tematskim brojevima, primjerice, židovskim temama u književnosti, temama vezanim uz *Bibliju* i religiju, znanost, temama iz židovske povijesti i tradicije, fenomenu židovske žene, da nabrojimo samo neke od tema. *Novi Omanut* broj 10. cijeli je posvećen Ivanu Meštroviću i njegovim starozavjetnim nadahnućima, a među ostalim prvi put kod nas objavljuje dokumente o Meštrovićevim vezama sa židovskim organizacijama, ustanovama i pojedincima, te reprodukcije studija svih Meštrovićevih *Mojšija*, kao i studije za Memorijalni spomenik Židovima iz kataloga Snite Muzeja, Notre Dame, Indiana, SAD.

Tu su i vrijedne studije o židovskim glazbenicima u Hrvatskoj, žrtvama holokausta, sa simpozija održanoga u okviru *Dana židovske kulture* u svibnju 1995. godine. Posljednja dva broja iz 1996. (brojevi 16 i 17) posvećeni su povijesti židovskih zajednica u Rijeci i u Dubrovniku.

Novi Omanut izlazi dvomjesečno, na 12 stranica formata A3, u nakladi koja se sa 1000 popela na 1200 primjeraka, a šalje se poštom članovima Židovske općine Zagreb zajedno sa *Biltenom* kao i na oko 300 adresa članova i simpatizera Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiberg*, pojedinim bibliotekama u Hrvatskoj, te uredništvima pojedinih kulturnih časopisa i kulturnim rubrikama nekih dnevnih listova. Glavni urednik, Branko Polić, uspio je u tri godine redovnog izlaženja oko *Novog Omanuta* okupiti zamjetan broj suradnika, Židova i nežidova, uključujući i neka najistaknutija imena kulturnog života u Hrvatskoj. Uredništvo časopisa smatra svojom moralnom obavezom promicati tradicije Židovstva i čuvati uspomenu na doprinos Židova hrvatskoj kulturi, znanosti, umjetnosti, gospodarstvu, te sveukupnom kulturnom i civilizacijskom naslijeđu ove sredine.

Motek i *Šma*

Prvi poslijeratni pokušaj obnove omladinskog tiska bio je *Bilten Omladinskog kluba* Židovske općine u Zagrebu, koji je, umnožen na šapirografu, izašao u veljači 1987. godine. Do listopada 1987. godine izašla su ukupno četiri broja omladinskog *Biltena*. Kao urednik je potpisan Srđan Matić, dok je predsjednik Omladinskog kluba bio Miro Ukrainčik.

U rujnu 1989. godine ponovno se pojavljuje *Bilten Omladinskog kluba* koji starta od početka opet s brojem jedan na šapirografu, a urednik mu je Miro Ukrainčik. No, već drugi broj omladinskog *Biltena* iz listopada 1989. godine naziva se *Glasilom Jevrejske omladine Zagreba*. Naziv ostaje do sedmog broja koji izlazi pod novim imenom *Motek*, izdavač mu je Židovska omladina Zagreba, a glavni urednik Miro Ukrainčik. U uredništvu *Moteka* su još Marko Bjegović, Petra Gelb, Iris Goldner i Vatroslav Ivanuša, a grafički urednik je Robert Loher. Sažeci važnijih tekstova u *Moteku* objavljuje se u engleskom prijevodu Iris Goldner.

Motek je bio izvrsno uređivan list, zanimljiv i po sadržaju i po grafičkom dizajnu; oko njega se okupila grupa talentiranih i vrlo obrazovanih – i u židovskom smislu – mladih članova zagrebačke židovske općine, tada uglavnom studenata i starijih srednjoškolaca. Imao je format *news magazina*, financirao se dobrim dijelom zahvaljujući privatnim sponzorima i donatorima i u svojim najboljim danima dosegao je nakladu od 700 primjeraka i imao oko 40 stranica teksta i mnogo duhovitih grafika. U dvanaestom broju od 27. veljače 1992. godine glavni urednik Miro Ukrainčik u uvodniku piše: »Pred vama je 12. broj Biltena Omladinskog kluba Židovske općine u Zagrebu. U svojoj trećoj godini izlaženja malo smo promijenili grafički izgled i povećali nakladu. To je izgleda bilo neminovno jer ostajemo i postajemo jedini pravi židovski list na ovim prostorima... Bilten će izlaziti kao dvomjesečnik, a trudit ćemo se da to bude ispred velikih židovskih praznika... Od sadržaja u našim biltenima ćete naći ponešto o židovskim običajima, praznicima, povijesti, ličnostima, židovskim zajednicama u svijetu, radu omladinske i drugih sekcija, te mnogim drugim temama vezanim uz židovstvo.«

Kako već biva, ambicioznu namjeru o dvomjesečnom izlaženju *Motek* nije uspio ostvariti na duži rok. U broju 16. iz svibnja 1993. godine glavni urednik piše kako je prošlo šest mjeseci od posljednjeg *Moteka*. U usporedbi s lepršavim prvim brojevima *Biltena Omladinskog kluba* to je sada već ozbiljan, sadržajno bogat list koji donosi intervjue s američkim židovskim intelektualcem Philipom Cohenom, te ljubavičkim rabinima Herschelom Goldom i Davidom Cohenom, studiju iz pera suradnika hebrejskog univerziteta u Jeruzalemu o političkom položaju Izraela u svijetu, reportažni prikaz seminara održanog u izraelskom gradu Arad u organizaciji Svjetske unije židovskih studenata, reportažu o Pesahu u Sarajevu pod srpskom opsadom, razmišljanja o smislu i značenju šabata, vijesti i obavijesti, pisma i na kraju pitalice iz židovske povijesti iz pera Mire Ukrainčika. Na žalost, *Motek* broj 16 je ujedno i posljednji broj ovog glasila koji postoji u biblioteci Židovske općine Zagreb. Zbog financijskih i inih razloga s kojima je u tom razdoblju bila suočena zagrebačka Židovska općina, očito je bilo ponestalo motivacije i uvjeta za ovu vrstu angažmana. Uostalom, u to je vrijeme u krizi bio i tzv. »veliki bilten«, kako su ga omladinci tada zvali. Kao kuriozitet spomenimo »referendum« koji su u jednom od ranijih brojeva *Moteka* bili raspisali o tome treba li *Motek* ostati samostalan ili bi trebao ući u federaciju s »velikim biltenom«. Urednici i suradnici *Moteka* izjasnili su se da žele sami raditi svoje glasilo.

Kad se *Motek* ugasio, naslijedio ga je *Šma*, njegov sin. U doba ratne oskudice ekipa iz *Moteka*, na čelu opet sa Mirom Ukrainčikom, počela je izdavati letak na listu papira formata A4 koji je izlazio svakog tjedna. Prvi broj s datumom 12.-18. veljače 1994. godine sponzorirao je rabin Baruch Goodman iz New Jerseya. Prema napatku uredništva, da bi se postalo sponzorom dovoljno je bilo dati najprije 100, pa zatim 150 papira u boji formata A4 ili ubaciti u kutiju za priloge omotnicu s imenom i prezimenom i iznosom prema svojim mogućnostima. *Šma* je bio ažuran, donosio je ozbiljno pisane no kratke, jednostavne i svakom pristupačne tekstove o judaizmu i vijesti o tjednim događajima u Židovskoj općini Zagreb. Postao je iznimno popularan i rado čitan, no na žalost izlazio je tek nepunu godinu dana i odlaskom njegova glavnog urednika u New York se

ugasio. U međuvremenu novopridošla omladinska generacija nije pokrenula ništa novo tako da trenutno više nema vlastito glasilo. Djelomično tome može biti razlog i privlačnost Interneta čije su goleme mogućnosti sasvim zaokupile pažnju potencijalnih nasljednika Ukrajinčikove novinarske ekipe.

Jewish Heritage

Na kraju, još i nekoliko riječi o brošuri na engleskom jeziku pod naslovom *Jewish Heritage in Zagreb and Croatia*, koja je svjetlo dana ugledala 1993. godine, u izdanju Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger* i Židovske općine Zagreb, te uz pomoć i podršku Turističkog ureda grada Zagreba. Brošura je zamišljena kao turistički vodič kroz kulturnu povijest Židova u Hrvatskoj, urednik je Vlasta Kovač, a likovno ju je opremio i uredio Alfred Pal. Na 16 stranica formata A4, plus ovitak u boji, bogato ilustrirana dijelom unikatnim fotografijama, ova edicija pored kronologije židovskoga Zagreba, te kratkih prikaza o židovskoj povijesti Osijeka, Splita, Dubrovnika i Rijeke, objavljuje mnoge korisne informacije o kulturnim ustanovama, muzejima i galerijama u Zagrebu, adrese i telefone veleposlanstava i konzulata, kao i adrese i telefonske brojeve svih židovskih općina u Hrvatskoj i židovskih institucija u Zagrebu. Nije na odmet reći da je brošura *Jewish Heritage* financirala samu sebe oglasima elitnih zagrebačkih hotela, te da je polovicu naklade od 3000 primjeraka otkupilo Ministarstvo vanjskih poslova Republike Hrvatske i razaslalo hrvatskim veleposlanstvima i konzulatima širom svijeta.

Hrvatski radio – *shabat shalom!*

Početak devedesetih godina navijestio je u Hrvatskoj demokratske promjene na mnogim područjima. Među ostalim, i u medijima koji su u vrijeme komunizma cenzurirali sve što se odnosilo na vjeru. Vrata nade otvorena su ne samo većinskoj Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj nego i malim vjerskim zajednicama.

One su dobile mogućnost da iz ilegale napokon dođu na javnu scenu i ponovno uvedu u društvo ne samo vjeru kao jedno od temeljnih prava pojedinca nego i zagubljeni moral i etiku.

Vjerski pluralizam u medijima trebao je, također, pridonijeti da širi krug ljudi spozna kako oni, koji se mole drugačije, imaju vrijednosti koje zaslužuju njihovu pažnju i uvažavanje.

Pritom, svatko je mogao imati na umu Adornovu misao kako se upravo vjerskim zajednicama pruža mogućnost isticanja pred Bogom jednakosti svih ljudi kako »isti uzroci ne bi više proizvodili iste posljedice: rasizam, ksenofobiju, netoleranciju«.

Ukratko, vjerske zajednice u Hrvatskoj dobile su putem medija priliku da ukazuju na ono najbolje u svojoj vjeri ne gubeći istodobno osjetljivost za druge.

Govoreći na Šestoj svjetskoj konferenciji religija za mir u Riva del Gardi, kardinal Roger Etchegaraya je istaknuo: »Svaka religija po vlastitom nadahnuću kad se oslanja na spise svojih osnivača i svoja snažna unutarnja nadahnuća uvijek krči put miru. Religije snažno pozivaju na *shalom*.« U duhu judaizma ta misao sažeta je u rečenici kako je Bog, Bog svakog čovjeka ili ni jednoga.

Siječnja 1991. godine počelo je na Prvom programu Hrvatskog radija emitiranje petminutne emisije pod nazivom *Duhovna misao*, koja se može čuti svakog dana, osim subote i nedjelje. U njoj su zastupljene povijesne religije, čiji vjernici žive na području Republike Hrvatske.

Jednom mjesečno, petkom ujutro (šest sati i 25 minuta) objavljuju se tekstovi iz židovske religije i tradicije. Do danas objavljeno je oko tri stotine takvih priloga koji u duhu judaizma govore o različitim temama. Navest ćemo neke: »Žena u judaizmu«, »Hakhelova micva – okupite se«, »Pobožnost u židovstvu«, »Roditelji i djeca«, »Utjecaj judaizma«, »Nesavršen svijet«, »Ima li život smisao«, »Židovski misticizam«, »Sve je predviđeno«, »Velika ljubav«, »Psihologija i religija«, »Smrt kao konačni izazov«, »Židovski odgovor na patnju«, »O značenju molitve«, »Tajna rađanja«, »Židovstvo o građanskom zakonu nasljedstva«, »Hasidska pouka o dobročinstvu«, »Vrijeme tišine«, »Ljubav i prijateljstvo«, »Povratak Jakova u Seir«, »Riječ koja ubija«, »Shabat – čuvaj i sjećaj se«, »Davanje imena djetetu«, »Paljenje svijeća«, »Vezivanje Jichaka«, »O značenju kašruta«, »Činiti dobro«, »Bog živi u ljudima«, »Menora – simbol i značenje«, »Magen David i židovski narod«, »Ratovi i samoobrana«, »Psalmi – vjerovanje u pravdu i dobrotu«,

»Prorok Zaharija«, »Šma Israel«, »Čovjek koji vjeruje«, »Knjiga o Jobu«, »Određivanje datuma«, »Lažne glasine«, »Abraham – učenje o gostoprimstvu«, »Hagaj – prorok obnove«, »Osvajanje Kaanana s etičkim zahtjevom: koristiti oružje samo u samoobrani«, »Biblijski ratni kodeks«, »Porijeklo i poimanje nošenja kipa«, »Mračan kut u našoj duši«, »Žrtvovanje«, »Iz *Tore* i o *Tori*« ...

Od samog početka emitiranja *Duhovne misli* Židovska općina u Zagrebu sudjeluje u ovom vrijednom projektu želeći da pripadnici židovske zajednice imaju na Hrvatskom radiju svoju emisiju. Redovito slušateljima se kaže i točno vrijeme paljenja svijeća uz riječi *shabat shalom*.

Veliki odaziv slušatelja, među kojima i znatan broj nežidova, pokazuje koliko je u javnosti prisutno zanimanje za židovsku misao, ali istovremeno to je i znak koliko je nepoznata. Spomenut ću sljedeći događaj. Nakon završenog okruglog stola *O položaju vjerskih zajednica u Republici Hrvatskoj* što je u proljeće 1994. godine bio održan u *Europskom domu* u Zagrebu, pristupio mi je jedan sredovječan gospodin i rekao: »Želio sam vas osobno upoznati, jer sve što sam ikad čuo o Židovstvu, čuo sam na radiju.«

Pisati priloge iz judaizma za mene osobno nije nimalo lak posao ni rad lišen sumnje: znam li doista dovoljno da znanje mogu prenositi drugima? Ipak, smatram da se uz nešto truda i puno učenja (bez kraja i konca) može napredovati. Uz to, veliku zahvalnost dugujem i mojim vjernim i nesebičnim prijateljima Neshami i Arielu Pilisu iz Toronta. Pripadnici su hasidske loze Lubavicha i nema tog pitanja na koje neće potražiti odgovor. »Smatram da treba činiti, a ne samo razmišljati«, pa, eto, i ta je rečenica negdje iz dubina *Tore*. Ponire iz želje da se prema mogućnostima na što višoj razini što većem broju ljudi približi židovska misao. Možda je i to jedan od načina da se spriječi antisemitizam, osim uvriježenih predrasuda o Židovima postoji jedan izuzetno duhovno bogat i vrijedan svijet Židovstva u kojem se inzistira na shvaćanju ljudske osobe koja je u svojoj biti dobra.

Jeruzalemski rabin David Rosen upozorava kako Židovstvo ustrajava u tome da se smisao i svrha ne nalaze samo unutar stvaranja nego i unutar povijesti. Događaje u prošlosti valja stoga sagledati kao otkrivanje božanske nazočnosti u životu i kao najavu budućnosti u kojoj će prevladati ljudskost.

U židovskoj je tradiciji, utemeljenoj na biblijskim izvorima, tvrdnja da je čovječanstvo u razvoju i usavršavanju stvaranja svijeta Božji partner. To znači da svi mi imamo mogućnost ostvariti pravi mir i sklad u svijetu. Stoga je i emisija *Duhovna misao* vrijedan kamenčić u mozaiku pokušaja.

Ne zaboravljaju se patnje kroz koje je prošao židovski narod, ali se danas, govoreći o njima, nastoji zauzeti konstruktivan stav iznoseći na vidjelo javnosti moralne pouke sadržane u tom iskustvu. Iskustvo prošle ozlijeđenosti zauzima se zato da bi nadahnulo etičko ponašanje ovdje i sada: negativna iskustva ne smiju nas uništiti nego postati dio našeg etičkog djelovanja.

Prilozi iz judaizma tijekom posljednjih šest godina i, uopće, prvi put u povijesti Hrvatskog radija pokazuju što znači biti svjestan vlastitog identiteta, ali i činjenice o posebnosti u cjelini svijeta.

Samo na taj način bit ćemo bliže budućnosti u kojoj želimo mir i sklad, za sebe, za svoju djecu, za svoje prijatelje, za sve bližnje. Obogaćeni saznanjem o

vlastitoj vjeri i prošlosti, bit ćemo dovoljno snažni da znamo ljubiti druge, različite od nas samih.

Od godine 1991., osim emisije *Duhovna misao* Prvi program Hrvatskog radija redovito u najvažnijim informativno-političkim emisijama objavljuje i priloge u povodu blagdana: Pesaha, Šavuota, Jom Kipura, Roš Hašane, Hanuke, Sukota... Dodatnu važnost te činjenice uočila sam prilikom boravka u Osijeku (listopad 1996. godine) kada je nekoliko članova tamošnje židovske općine izjavilo: »Mi znamo da nam je blagdan tek kada to čujemo na radiju.«

Slična je situacija i u Koprivnici, u Virovitici, Čakovcu, gdje nakon tragedije koja se dogodila u Drugome svjetskom ratu, žive tek malobrojni pojedinci koji nemaju gotovo nikakvih izgleda održati svoje Židovstvo bez jake židovske općine, bez vjeroučitelja, bez rabina, bez hrama, bez tiska. Riječ koja dopire do njih s Hrvatskog radija biva tako mjestom susreta sa svojim, mjestom ujedinjenja s univerzalnim duhovnim vrijednostima Židovstva, s onim malim, ali beskrajno bogatim djelićem tradicije i naslijeđa koji su nekim čudom preživjeli jedan svijet koji je potonuo, nestao. Židovska duhovna misao uči nas da ne budemo obeshrabreni i da se uzdizanje zajednice kao i (pro)padanje događa u Stvaranju. U svijetu u kojem svatko ima svoje mjesto i svrhu i u kojem nitko od nas nije suvišan.

II.

Židovi i razvoj građanskog društva – pitanje identiteta

Ravnopravnost bez jednakovrijednosti

Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća

U XIX. stoljeću Židovi Habsburške Monarhije doživjeli su goleme preobrazbe. Postigli su dalekosežnu pravno-političku i ekonomsku ravnopravnost ali su trpjeli od dubokih duhovnih kriza. U stoljeću političke i društvene integracije nije se mogao sačuvati vjerski identitet kakav se održao tijekom stoljeća kada je »narod tradicije« radije podnosio muke »lomača i brutalnosti srednjega vijeka« nego da dopusti svoju »moralnu i kolektivnu« smrt.¹

Židovska se elita našla pred dilemom prilagodbe modernome društvu, s nužnošću dopune tradicionalnoga identiteta ili pune asimilacije u »domaćinski« narod, uz postupnu likvidaciju židovstva kao vjerozakona i povijesno nastale kulture. Nisu se ispunile nade nakon Francuske revolucije u napredak čovječanstva, u kojem će Židovi imati svoj punovrijedni položaj, jer je kršćanska sredina dođuše prihvatila ili podnosila formalnu pravno-političku ravnopravnost Židova ali ih većim dijelom nije doživljavala kao jednakovrijedna ljudska bića.

Židovstvo je mnogim pripadnicima židovske vjere postalo teret jer se pod psihičkim pritiskom kršćanskoga javnoga mišljenja, sa znatnom primjesom prezira i mržnje, činilo da je nečasno biti Židov/ka. U tim je uvjetima dolazilo do teškoga sukoba između »reformista«, koji su vjerske obrede htjeli prilagoditi modernome vremenu i tako olakšati asimilaciju, i starovjeraca (ortodoksa) koji su željeli sačuvati drevnu vjersku i kulturnu predaju. Taj je sukob trajao do početka XX. stoljeća.²

Proces asimilacije obrazovanih židovskih slojeva znatno je napredovao u drugoj polovici XIX. stoljeća. Židovi su htjeli biti ili su doista postali Nijemci, Mađari, Poljaci, Česi, Talijani i dakako Hrvati »mozaičkog« ili »izraelitičkog« vjerozakona iako od velikoga dijela javnoga mišljenja nisu smatrani »pravim« pripadnicima dotičnoga naroda. Unatoč izuzetnih postignuća židovske elite u gospodarstvu i u gotovo svim granama znanosti i umjetnosti, na njih se uglavnom nije gledalo kao na jednakovrijedna ljudska bića. Zato su se već 60-ih godina XIX. stoljeća javile struje protivne asimilaciji s različitim varijantama programa nacionalnoga židovstva te sa željom da se kolonizira Palestina (ili neko drugo područje) kamo bi se smjestili oni Židovi kojima je u zemljama pogroma život u opasnosti. Djelo Theodora Herzla *Židovska država* (1896.) otvorilo je put politič-

¹ *Židovska smotra* (dalje, ŽS) 19/1910. (dr. Aleksandar Licht).

² Gross, M., »Židovi u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću«, *Gordogan* 23-24/1987.

kom cionizmu a on je uspio objediniti različite filantropsko-kolonizatorske i kulturno-nacionalne težnje u sustavnom programu, prihvaćenom na prvom cionističkom kongresu u Baselu (1897.). Cilj je pravno osigurana država u Palestini za Židove kao naciju. Počeo je, dakle, »narodni preporod« a njegovi su nositelji uvjereni da postoje samo dvije alternative ili cionizam ili potpuna asimilacija s nestankom Židovstva. Bilo je naime očigledno da je njegovo utemeljenje samo na vjeri doživjelo neuspjeh.

Židovska nacionalna država je san. No cionizam ne stvara samo prve osnovne uvjete i institucije za naseljenje progonjenih Židova u Palestinu, nego odmah izaziva bitne duhovne posljedice. »Jer cionizam je povratak u židovstvo prije povratka u židovsku zemlju«, izjavio je Herzl na Baselskom kongresu.³ To je lozinka i hrvatskih »mladožidova« – cionista u nastojanju da podupru židovsku nacionalnu samosvijest i ponos, da pridobiju one koji još nisu sasvim otpali od Židovstva, da se bore za dopunu formalne pravno-političke ravnopravnosti Židova sa ciljem postignuća njihove moralne i ljudske punovrijednosti u hrvatskom društvu.

Razumije se da tim nastojanjima mora prethoditi duhovni preporod samih hrvatskih Židova u smislu povratka Židovstvu, jer kako očekivati od obrazovanih slojeva hrvatskoga društva da ih poštuju kao jednakovrijedna ljudska bića kada se oni kolebaju, nemaju identiteta i sami se ponizuju u nadi da se tako neće zamjeriti kršćanskoj okolini. Cionisti zato drže da im je »sveta dužnost« upoznati se sa židovskim duhovnim životom i njegovim poteškoćama. Lozinka – »Upoznaj sam sebe« je preduvjet za preobrazbu unutarnjega života, za jačanje židovskoga duha i za svjestan, ponosan susret s protivnicima. Ti »mladi Židovi«, kao nada židovskoga naroda, žele biti potpuni ljudi i potpuni Židovi. Valja istaknuti da potpuni čovjek i ponosni Židov ne postaje samo muškarac nego i žena. U suprotnosti sa židovskom tradicijom i s dominantnim shvaćanjem u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj, cionizam proglašava ravnopravnost spolova i očekuje od žena da sudjeluju u pokretu. I doista nalaze na odziv kod mladih obaju spolova.

Borba za moralnu i ljudsku jednakovrijednost Židova postaje središnja komponenta ideologije mladih hrvatskih cionista-intelektualaca i obilježava njihov mentalitet kako svjedoči *Židovska smotra*, koja počinje izlaziti 1906./7. godine. List u potpunosti zastupa načela političkoga cionizma a izražava mentalitet uglavnom treće generacije Židova, pretežno s hrvatskim materinjim jezikom i obrazovanjem u hrvatskim školama, koja se oštro ograđuje od odnosa svojih »očeva« – asimilanata, prema Židovstvu.⁴

Pitanje jednakovrijednosti Židova kao ljudskih bića pojavilo se dakako mnogo prije cionizma i prije zakonskoga proglašenja njihove ravnopravnosti. Pisac obavijesti o protužidovskim izgredima kalfa i šegrta 27. ožujka 1848. (upriličeni-ma od trgovaca i obrtnika kaptolskoga dijela Zagreba na čelu s jednim činovni-

³ To je prijevod dr. A. Lichta u ŽS 20/1910.

⁴ Prema argumentima i temperamentu teze mladih cionista slične onima hrvatske omladine različitih struja koja se također odriče svojih očeva. Gross, M., »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata«, *Historijski zbornik*, 1969.

kom) u *Novinama dalmatinskim-horvatsko-slavonskim*, vjerojatno Bogoslav Šulek, prosvjedovao je protiv sramotnih događaja »u ime čovječanstva i kćerjanstva«. Istaknuo je pri tom ljudsku jednakovrijednost Židova izjavom: »I Židov jest čovjek; i nad njim bdije ista providnost koja i nad tobom!«⁵

No postupno prihvaćanje punovrijednosti Židova kao čovjeka nije se kretalo u skladu s procesom uklanjanja svih srednjovjekovnih zabrana i posebnih propisa za Židove nakon patenta tolerancije Josipa II., 1783., sve do hrvatskoga autonomnoga zakona od 21. listopada 1873. Njime se »sljedbenici izraelitičke vjere« priznaju »u pogledu slobodnoga izvršavanja vjerozakona, kano i u pogledu uživanja prava političkih građanskih ravnopravnima sa sljedbenici ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroizpoviestih«. Na taj je način nekršćanska »izraelitička« vjera proglašena ravnopravnom s rimokatoličkom, grkokatoličkom, grko-istočnom (pravoslavnom) te evangeličkom (augšburškom i helvetskom) vjerom.

Je li se doista ostvarila želja narodnoga zastupnika Dragutina Pusta koji je, predlažući u Hrvatskom saboru 1872. da se uzakoni ravnopravnost Židova (što se u Austriji i Ugarskoj dogodilo 1867./8.), izjavio da treba »braći izraeličanom priznati u svem ravnopravnost s nami, mi nismo dopustiti da ovaj inteligentni diel pučanstva nosi na sebi sramotni biljeg, koji je baština tamnih sriedoviečnih nazorah«. No proglašenje pravno-političke i vjerske ravnopravnosti Židova nipošto ih ne oslobađa toga biljega. Kao nekršćanima i k tome još i stoljećima osuđivanim kolektivnim krivcima za Kristovu smrt, kao nedavno doseljenim tuđincima i konkurentima kršćanskim trgovcima i obrtnicima, njima su zainteresirane grupe ili pojedinci mogli pripisati najgore nemoralne postupke i stravične zločine od krivokletstva do upotrebe kršćanske krvi za obrede u vrijeme blagdana Pesah i uvjeriti neobrazovane slojeve u istinitost svojih tvrdnji. Dr. Marijan Derenčin je, kao izvjestitelj saborskoga odbora za spomenutu zakonsku osnovu 1873., doduše, izjavio: »Da Izraeličanin, ostajući vjeran vjeri otacah svojih, može biti vjeran sin svoje domovine, to se kod nas obćenito misli.«⁸ No otežani procesi modernizacije na gospodarskom polju te rastući sukobi i netrpeljivosti političkih stranaka stvaraju u hrvatskim obrazovanim slojevima dodatne pregrade pri gledanju na Židove kao na ljudska bića jednakovrijedna katolicima, odnosno Hrvatima.

Treba istaknuti da se samo židovsko ime, nakon stoljetnoga prikazivanja njegovih nositelja kao moralno nižih bića, uglavnom smatralo pogrdom. (U Hrvata i Srba postoji dakako još gori izraz – »čivut«.) Zato se u zakonima u doba ravnopravnosti ne upotrebljava, niti to velikim dijelom čine oni Hrvati koji, ne samo formalno, nego i stvarno prihvaćaju Židove kao ravnopravne građane. Službeni je naziv »Izraeličani« ili pripadnici »Mojsijeve« vjere. Razumije se da cionisti sa-

⁵ Gross, M., *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985., 369.

⁶ Gross, M., »Židovi u Habsburškoj monarhiji«, 28. O ograničenjima i zabranama za Židove te o njihovu ukidanju, vidi, Gross: *Počeci moderne Hrvatske* i »Židovi u Habsburškoj monarhiji«.

⁷ Gross, »Židovi u Habsburškoj monarhiji«, 31.

⁸ Isto.

mi sebe nazivaju Židovima jer je njima povijesno židovsko ime vrijedno ponosa i poštovanja.

Ne znam kako su se Židovi do kraja XIX. stoljeća suočavali s takvim okruženjem jer se nisu javno izražavali. Cionisti se stide svojih »očeva« zbog šutnje, pognutih glava, nastojanja da se nikome ne zamjere, zbog odricanja od Židovstva umjesto isticanja njegovih vrijednosti te »patriotskih« izjava, uz stvarnu ravnodušnost prema Hrvatstvu. U propagandi hrvatskih »Mladožidova« ova osuda obuhvaća cijelo zapadno Židovstvo kome pripadaju i hrvatski Židovi. Ono je bilo na putu asimilacije, a njegova je inteligencija davala bitan doprinos kulturi naroda »domaćina«. Cionisti se, doduše, ponose tim postignućima ali zamjeraju zapadno-židovskim intelektualcima da zanemaruju izgradnju moderne židovske kulture. Na asimilaciju odgovaraju: *Lo ze hadereh!* (Ne to nije put!) jer ravnopravnost i sloboda ostaju prazne riječi ako u samih Židova ne postoji svijest o duhovnoj vrijednosti židovske individualnosti. Zato cionist mora svakom prilikom isticati: *Ivri onochi!* (Ja sam Židov!)⁹ To treba izgovoriti onim istim ponosom kao nekada izjavu: *Civis romanus sum!*

Istočno Židovstvo, prije svega ono u Rusiji, sa drugačijom tradicijom i položajem od zapadnoga, ima bitnu ulogu u razmišljanjima, raspravama i postupcima cionista uopće pa i onih hrvatskih. Njih nije trebalo pozivati na povratak Židovstvu. Kao zasebne skupine u neprijateljskoj sredini, podvrgnute posebnim propisima, ograničenjima i progonima u »naseobenim rajonima«, one su živjele unutar svoje tradicije kao »parije« i »proletarci«, za razliku od zapadne židovske »buržoazije«. Oni su, dakle, mogli biti temelj nacionalnoga Židovstva, pogotovo što su, da bi spasili goli život, bježali iz Rusije u zemlje gdje (osim Sjedinjenih Država) nisu bili dobro došli pa su htjeli što prije u Palestinu. Drugi val pogroma u Rusiji (nakon onoga od 1881. do 1883. u vezi s umorstvom cara Aleksandra II.) desio se od 1903. do 1906. i znatno je uticao na raspoloženje i aktivnost hrvatskih cionista. Pogromi uglavnom nisu bili posljedica huškanja »bezdušnih agitatora« niti neukosti i brutalnosti ruskoga puka, nego ciljane djelatnosti ruskoga carizma, koji je bijes ruskih proletera i mužika, tj. prijeteću revoluciju, nastojao putem visokog i nižega činovništva, vojske i policije skrenuti protiv Židova. Slično su postupali rumunjski boljari kako bi od sebe odvratili pobune seljaka.¹⁰

Za razliku od Rusije, u Habsburškoj Monarhiji, pa tako i u Hrvatskoj, vlasti ne izazivaju protivžidovske izgrede i održavaju formalno korektne odnose sa židovskim zajednicama.¹¹ (To ne znači da neki općinski načelnik ili činovnik nije mogao poticati ili dopuštati protivžidovski izgred.) Antisemitizam dolazi od pojedinaca ili političkih stranaka. No strah koji izaziva nasilje i krvoproliće velikih razmjera u Rusiji i Rumunjskoj izražava se u mentalitetu cionista i anticionista.

Cionistički pokret u Hrvatskoj potaknulo je udruženje židovskih studenata u Beču *Bar Giora* (osnovano 1902.) koje je nastojalo propagirati cionizam u »južno-

⁹ ŽS 20/1910. (dr. A. Licht).

¹⁰ O istočnom Židovstvu i pogromima vidi članke A. Lichta u ŽS 1, 3, 6, 12/1907.; 6/1910.

¹¹ U ŽS ima dosta podataka da su predstavnici vlade, grada, Sveučilišta te ugledni pojedinci dolazili na židovske kulturne priredbe, primjerice, zabave povodom Purima i Hanuke.

slavenskim« zemljama Habsburške Monarhije (Banska Hrvatska, Dalmacija, Rijeka i Bosna i Hercegovina) pa je u tu svrhu svake druge godine održavalo cionističke kongrese. (Prvi je bio 1904.) *Židovsku smotru* pokreće student prava Aleksandar Licht uz materijalnu pomoć svoga oca Hermanna, a među cionistima je opće mišljenje da je on stvorio »malne cijeli današnji cionistički pokret u Hrvatskoj«. ¹² Promoviran je za doktora prava na Zagrebačkom sveučilištu 20. studenoga 1909. Značajna je ličnost cionističkoga pokreta dr. Hugo Spitzer, predsjednik osječke bogoštovne općine, jedine u kojoj cionisti imaju većinu u općinskom odboru. U *Židovskoj smotri* sudjeluju mladi intelektualci s tumačenjem osnovnih načela cionizma te pišu članke sa židovskim temama. Od cionističkih udruženja sa znatnijim utjecajem treba spomenuti osječki *Theodor Hërzl*, koji jedno vrijeme izdaje *Židovsku smotru*, te društvo studenata zagrebačkoga sveučilišta *Judeja*, čini se, središte cionizma u Zagrebu. Djelatnost ostalih cionističkih udruženja odvija se s prekidima i barem prvih godina nije zadovoljavajuća. ¹³

Židovska smotra je, dakle, namijenjena Židovima ali očekuje razumijevanje i od »naših prijatelja izvan židovstva« za svoju misiju »ovdje na jugu«, naime, zastupanje »duha ponosnog priznavanja k židovstvu«. Hoće li barem ti prijatelji prihvatiti Židove kao ljude jednakovrijedne s njima?

»Duhovni preporod« i »novožidovski život« temelji se na sustavnoj djelatnosti pri upoznavanju židovske povijesti i kulture, prije svega književnosti u kojoj se zrcali »duša naroda«. U tom se smislu želi obrazovanje srednjoškolaca i studenata koji od rabina ne dobivaju pravi židovski odgoj. Gimnazijalci dobro poznaju, primjerice, Cicerona ali uglavnom nisu nikada čuli za Majmonidesa. Dakako, upoznavanje tradicije ne znači njeno svodenje na prošlost koja izaziva poštovanje, sačut i ponos. Stjecanje znanja o Židovstvu mora biti živa, prodorna sadašnjost. ¹⁴

Usvajanje židovske kulture postiže se i putem učenja hebrejskoga, kao veze među Židovima s različitim maternjim jezicima, poznavanjem novožidovske književnosti istočnih Židova pisane »žargonom« (jidiš jezikom), osnivanjem književnih udruženja ali i onih »gombalačkih« kako bi se uz duh jačali i mišići. Prema tome, stvaranje podloge za židovski »narodni preporod« slično je težnjama i programima nacionalnih pokreta u Srednjoj Europi u ranijim razdobljima pa tako i hrvatskoga.

Dok mladi Licht uređuje *Židovsku smotru* kao reviju (u Osijeku dobiva više izgled novina), on posebno ističe poetičnost Židovstva prevodeći odlomke iz književnih djela, osobito pjesme, koje i sam sastavlja. Osuđuje neproduktivnu »mudrost cjepidlačarsku« rabina te površnu tradicionalnu konvencionalnost i pustoš ceremonijalnoga Židovstva. Izražava čežnju cionista da Židovi, kojima je

¹² ŽS 12/1908. (Josip Kraus).

¹³ U ovom je prilogu riječ o cionističkoj ideologiji s posebnim osvrtom na problem jednakovrijednosti Židova kao ljudskih bića i to na temelju ŽS dok ju je u Zagrebu uređivao A. Licht a zatim u Osijeku Edmund Fischer (1906./7.-1910.) Do tada ima i članaka na njemačkom jeziku. Širenje cionističkoga pokreta od »časnih pojedinaca« do brojnih pristaša, analiza njegovih uspjeha i neuspjeha, organizacijskih struktura, sukoba cionista i anticionista te položaja i problema židovskih bogoštovnih općina zahtijeva posebno istraživanje.

¹⁴ ŽS 6, 7/1907. (A. Licht).

stoljećima bilo zabranjeno posjedovanje zemlje i njeno obrađivanje, konačno izadu iz mračne izbe na svježiji zrak u »zemlji otaca« i da spoje »život seljački s duhom židovskim«. ¹⁵

Cionisti pobijaju mišljenje da je njihov pokret zapravo samo odgovor »na najnoviji produkt evropejske kulture, na antisemitizam«. Kršćanski antijudaizam djelovao je u stoljećima izolacije i obespravljenosti Židova. Nakon postignuća ravnopravnosti dopunjen je napadima na »rasu, zajedničko podrijetlo, zajedničku narodnost«. ¹⁶ Židovi su, dakle, u pojedinim sredinama više ili manje trpljeni, kažu cionisti, ali uvijek smatrani tuđincima, pripadnicima tuđega, manje vrijednoga, naroda ili inferiorne mase. Zasljepljeni pseudoliberalizmom, u nadi da će se ogrijati na »suncu slobode«, odrekli su se svoje tradicije i zavaravali se da će se asimilirati u narode među kojima žive. No prema cionistima taj je antisemitizam samo povod za »budenje« uspavanoga židovskoga nacionalnoga osjećaja koji se temelji na tradiciji, povijesti i nacionalnoj pripadnosti.

U *Židovskoj smotri* stalno se ističe osnovno načelo da Židovi nisu samo pripadnici jedne vjere nego jednoga naroda kojemu treba izboriti »javnoopravno osiguran zavičaj« u Palestini. Cionisti pobijaju tvrdnje da Židovi kao narod ne postoje jer nemaju ni zemlje ni vlastitoga jezika. Ističu da to nisu bitne osobine naroda i uvjeravaju da je pripadnost jednome narodu prirodna, a ne stvar vlastite odluke, jer joj je izvor u zajedničkom porijeklu koje pojedinci mogu zatajiti ali ne izbrisati. Iluzija da će njihovo porijeklo zaboraviti i narodi među kojima žive i da će ih »primiti pod svoje« sasvim je neumjesna. Posebno se osuđuju asimilanti koji nastoje biti bolji Nijemci, Mađari, Poljaci, Hrvati od pripadnika tih naroda »a ma da je odgovor svih stranih naroda na naša nastojanja i moljkanja, da nas prime, odrješito ne mi ne prestajemo nastojavati i moljakati, mi se i nadalje ponizujemo, mi se i nadalje hvatamo za skute drugih i nemarimo za očiti prezir kojim nas narodi od sebe odbijaju«. Prema tome, cionizam je »plod duboko osjećane potrebe... da kao narod ostanemo za sebe, da se okanemo nastojanja ušuljati se u njihove redove«. ¹⁷

U *Židovskoj smotri* redovno se ističe dvostruka uloga »novožidovskoga pokreta«: dati progonjenoj bespravnoj židovskoj masi istočno-europskih zemalja »domaju« u kojoj će im život biti dostojan čovjeka a zatim vratiti Židovstvu one dijelove židovskoga naroda koji su »zatajivali svoju narodnost na uštrb svog moralnog dostojanstva... u varavoj nadi, da će ih tako lišene svih moralnih vrednota, kojima se čovjek ponositi mora, ostali narodi primiti u svoje redove kao ravnopravne članove...« ¹⁸ Dr. Lavoslav Schick se pita zašto su baš Židovi kukavice i prelaze na kršćanstvo, dakako ne iz osvjedočenja nego u nadi da će barem njihovoj djeci ili unucima biti bolje, dok ostali očajavaju i ne znaju što će biti ako se toliki pokrste. ¹⁹ U svakom slučaju cionisti drže da istupi iz vjere »Mojsi-

¹⁵ Isto i ŽS 3/1907. (A. Licht).

¹⁶ ŽS 6/1909. (dr. Hugo Spitzer) i 5/1909. (Jehuda).

¹⁷ ŽS 6/1909. (dr. H. Spitzer).

¹⁸ ŽS 4/1910. (pretisak članka Waltera Rendija o cionizmu).

¹⁹ ŽS 2/1910. Nema pouzdanih podataka o pokrštavanju Židova i Hrvatskoj ali se može pretpostaviti da ih je relativno manje nego u Austriji i u Ugarskoj.

jeve« a pogotovo intelektualci, »ugledni prozeliti«, otežavaju borbu za ravnopravnost »koju kao cjelina a ne kao pojedinci izvoštiti moramo...«²⁰

Cionizam bi, dakle, bio jedina moguća posljedica probudenoga židovskog nacionalnog osjećaja koji nužno počiva na načelu jednakovrijednosti, dok se asimilantima pripisuje samo težnja za individualnom ravnopravnosti, koja zbog odustajanja od vlastite osebnosti, zapravo i nije moguća. Cionisti zato ističu da ne postoji ravnopravnost bez jednakovrijednosti i nadaju se da će umjesto prezira prema židovskim asimilantima, svojim »mužkim« i uspravnim držanjem, potaknuti narode među kojima žive, dakle i Hrvate, da im priznaju ljudsko dostojanstvo.

Cionizam svuda pa i u Hrvatskoj razmjerno brzo osvaja studente i srednjoškolce ali izaziva otpor i strah mnogih Židova da će učenje o židovskom narodu i državi, dakle uvjerenje da Židovi nisu nacionalni Hrvati, izazvati antisemitizam koji će pogoditi »Hrvate Mojsijeve vjere« i tamo gdje dotada nije postojao. Javljaju se optužbe da su cionisti protuhrvatski nastrojeni i da su štetni za položaj Židova, koji su se dotada uglavnom bojali izraziti solidarnost sa suvjernicima izvan Hrvatske. Cionisti ih optužuju da se svaki njihov postupak ravna prema pitanju: što će antisemiti na to reći, kako bi od sebe odvratili opasnost koja od njih prijeti. Imućniji poduzetnici zacijelo najviše strepe. Zato neki cionisti drže da Židovstvo nije u kućama bogataša i raznih »plemića« i da njihova pokrštavanja nisu simptomatična za Židovstvo, koje prije svega treba tražiti »u kućama siromaha« i među mladima: đacima i šegrtima. Od njih se očekuje da budu »podpuni ljudi« a ne kukavice. Uredništvo želi da *Židovsku smotru* ne čita samo »imućna klasa« nego da cionistička propaganda proдре »u sve slojeve našega naroda«.²¹

Tako sučelice stoje »židovski Hrvati« i »hrvatski Židovi« a ovi drugi moraju sustavno i dosljedno formulirati svoja načela kako bi bili razumljivi Židovima i nežidovima i odbili krivo shvaćanje i napade na svoje uvjerenje. Europski im je cionizam obrazac ali oni dakako vode računa o posebnim hrvatskim prilikama.²²

Protivnici cionista »iz vlastite naše sredine« ostaju pri tvrdnji da Židovi nisu posebni narod nego pripadnici naroda među kojima žive. Za cioniste to je brkanje pojmova »naroda« s »državljanstvom«, odnosno »narodnosne pripadnosti s patriotizmom« kao ljubavi k domovini, zemlji i narodu. Zato odbijaju »najteži prigovor« protivnika da je cionizam u suprotnosti »sa patriotskim dužnostima napram zemlji u kojoj živimo«. Odgovaraju da su Židovi u kulturnim i političkim pitanjima Hrvati ali zahtijevaju pravo »da budemo Židovi u pitanjima, koja se odnose na židovsku narodnost i na budućnost židovskog naroda«. Oni žele živjeti »sa narodom hrvatskim u hrvatskoj slogi i ljubavi«, priznaju mu »supremitet«, podupiru i štiju ga kao i hrvatski jezik, u kojem odgajaju djecu, pomažu kulturne i dobrotvorne ustanove. Cionisti se nikada ne upliću u unutarnju politiku i ne preporučuju svojim pristalicama za koju stranku da glasaju. Osob-

²⁰ ŽS 17/1910. (dr. Lavoslav Schick).

²¹ ŽS 2/1910. (dr. L. Schick) i 23-24/1909.

²² ŽS je razmjerno suzdržan u polemici protiv anticionista od kojih se neki javljaju i u hrvatskom tisku. Problem se jasno vidi samo u sukobu cionista i anticionista za vodstvo bogoštovne općine u Osijeku koji svršava kompromisom ali kasnije, čini se, jačaju cionisti.

na je stvar pojedinoga Židova kojoj će se političkoj struji prikloniti. Neka samo bude Židov »bez maske...neka dokaže, da je vrstan hrvatski patriota ali da je i samosviestan, neustrašiv Židov«. Dakle, židovska nacionalna svijest ne može doći u sukob s »našim patriotskim osjećajima«. ²³

Cionisti upozoravaju da nisu oni izazvali sumnju u patriotizam Židova jer je ova »neprestano i uvijek« postojala iako su »naši predji« zatajivali svoju narodnost samo da im se ne porekne lojalnost. Nije, dakle, patriot samo onaj građanin koji je iste narodnosti »kao gospodujući narod«. Dr. Schick želi da se Židovima prizna patriotizam unatoč njihove posebne narodnosti. Oni nisu tuđi element nego politički jednako dobri Hrvati kao i nacionalni Hrvati s kojima imaju iste želje za napredak domovine, a mladi su to dokazali, primjerice, sudjelovanjem u narodnom pokretu 1903. protiv mađarske hegemonije. Upravo mladi, koji visoko dižu »stijeg svog židovstva« i ne stide se svog porijekla, nastoje da se upoznaju sa svim težnjama hrvatskoga naroda, da prouče njegovu povijest, brane njegova prava, izbore hrvatskome jeziku njegovo pravo mjesto. »... i sretni smo, presretni, da sve više nestaje one starije naše generacije, koja je mislila, da svoje tobožnje hrvatstvo dovoljno manifestira u odricanju židovstva, a inače je bila, uz časne iznimke, apatična prema svemu, što je hrvatsko«. ²⁴

Cionisti, prema tome, tvrde da su oni kao »politički Hrvati« bolji Hrvati od svojih očeva kao Hrvata »Mojsijeve« vjere. Cionizam je, dakle, samo židovski pokret a tiče se nežidova zato što će se, nakon rješenja židovskoga pitanja u cionističkom smislu, odnos Židova i kršćana »u sadašnjim obitavalištima na bolje promijeniti«. ²⁵

Zakon »o vjeroispovjednim odnosima« i održavanje sramotnih propisa iz vremena prije 1848. godine o posebnom postupku prema Židovima kao svjedoci na sudu pokazuje da su Židovi djelomično izuzeti od ravnopravnosti a pogotovo od jednakovrijednosti sa kršćanskim sugrađanima. Već je spomenuto da »izraelitička« vjera pripada jednoj od pet »pozitivnih konfesija«, tj. onima koje su zakonom priznate kao korporacije javno-pravne prirode. Osnova interkonfesionalnoga zakona pojavila se pred Hrvatskim saborom 12. prosinca 1905. godine a temelji se na načelu konfesionalizma prema kojemu svaki državljanin mora pripadati jednoj od zakonom priznatih konfesija. (Izvan njih su »sljedbe« od koji se spominju samo nazareni.) Načelo »slobode savjesti« i dakako »svako bezvjerstvo« potpuno je isključeno. *Osnova...* se bavi vanjskim odnosima i ne želi povrijediti dogme i kanonsko pravo niti jedne od tih konfesija. U praksi to se odnosi na rimokatoličku crkvu. Interkonfesionalna zakonska osnova izaziva žestoke sukobe zbog otpora dijela svećenstva. Najdelikatnije je pitanje mješovitih brakova i vjere djece koja su iz njih potekla. To se tiče samo odnosa među kršćanima, prije svega među katolicima i pravoslavnima, jer je sklapanje braka između kršćana i nekršćana »pravno nemoguće«.

U tim okolnostima pitanje Židova ostaje u pozadini ali kod njih samih zakon izaziva paniku. Naime zakonska osnova, koja bi se trebala temeljiti na ravno-

²³ ŽS 6, 5/1909. (dr. H. Spitzer i Jehuda).

²⁴ ŽS 20/1909. (dr. L. Schick).

²⁵ ŽS 5/1909. (Jehuda).

pravnosti »pozitivnih konfesija« sadržava jednu iznimku. Svojim § 14 dopušta nakon dovršene 18. godine prijelaz iz jedne kršćanske vjere u drugu, a to pretpostavlja zabranu prijelaza na izraelitičku konfesiju. Očigledno se to nije htjelo izričito izjaviti. Jedini židovski zastupnik u Hrvatskom saboru do 1918. i pripadnik režimske Narodne stranke, dr. Ljudevit Švarc (koji nije cionist), konstatira da nema uvjeta za rješenje interkonfesionalnoga pitanja sa stajališta ravnopravnosti i tolerancije. Doduše, prijelaz iz kršćanske religije u židovsku u praksi ne dolazi u obzir jer je uvijek samo obratno i, kako Švarc kaže, promjena vjere i onako nije izraz osvjedočenja nego raznih interesa. No činjenica da je vlada »za židovstvo iznimku statuirala« izaziva bojazan da bi mogla prestati pravna valjanost zakona o ravnopravnosti izraelićana od 21. listopada 1873. godine. Vlada (bana Theodora Pejačevića) odgovara da ta iznimka od ravnopravnosti zakonom priznatih religija potječe iz posebnih razloga i da u svakom drugom pogledu ostaju netaknuta načela zakona iz 1873. godine.

Udarac za Židove je vladino obrazloženje da se uzrok toj iznimci temelji na narodnom mišljenju i uvjerenju. Citirajući izjavu dr. Marijana Derenčina, izvjestitelja zakonske osnove iz 1873., koji je izjavio da vjerozakonska tolerancija ima duboki korijen u narodu, Švarc kaže da ne vjeruje da se narodno mišljenje u međuvremenu tako promijenilo i moli da se paragraf 14 barem ne prihvati s vladinim obrazloženjem.²⁶

Pravi razlog toj iznimci od ravnopravnosti leži u nastojanju vlade da ne povrijedi kanonsko pravo rimokatoličke crkve. To se pitanje pojavilo već 20 godina prije u razmjerno širokoj polemici u hrvatskom tisku. Ovom prilikom spominjem samo odjek u Saboru godine 1884. koji dobro ilustrira srž problema. Riječ je o interpelaciji svećenika Josipa Zorića, jednoga od prvaka opozicijske Neodvisne narodne stranke. Naime, na upit može li rabin u Hrvatskoj valjano vjenčati osobe, koje su prešle iz kršćanske na »mozaičku« vjeru u Beču, vlada je odgovorila okružnicom da s obzirom na zakon o ravnopravnosti Izraelićana iz 1873. godine tome nema zapreke.

Zahtijevajući opoziv te naredbe, Zorić se najprije ograđuje od sumnje za antisemitizam te izjavljuje da je prijatelj ravnopravnosti Izraelićana »...a zgražam se i nebi nikada želio da se u našoj domovini pojavi antisemitizam«. Kaže da je bitno obilježje ravnopravnosti da svaka vjera živi prema svojim načelima, a primanje u katoličku crkvu obavlja se »pod vidljivim znakom krsta«, koji ostaje neizbrisiv znak pa se kršćanin koji prelazi na nekršćansku vjeru smatra i dalje kršćaninom. Pozivajući se na konkordat iz 1855., koji je ukinut u Austriji i u Ugarskoj ali ne i u Hrvatskoj, Zorić interpretira i neke građanske zakone koji, kako misli, potvrđuju spomenuto načelo, a njegovo napuštanje izazvalo bi širenje nemoralna i religijskog indeferentizma koji potkapa svetost ženidbe i samu obitelj.

Odgovor predstavnika odjela za bogoštovlje i nastavu Ivana Vončine tipičan je za tadašnje liberalne pobornike diobe crkve od države. On tvrdi da je naredba vlade, čije povlačenje zahtijeva Zorić, pravno valjana i da ne postoji niti je-

²⁶ Stenografički zapisnici i prilozi Sabora kralj. Hrvatske., Slavonije i Dalmacije, petogodište 1901.-1906., sv. V., dio II., Zagreb 1905. Sjednica 12.XII.1905.

dan zakon koji bi zabranjivao prijelaz iz kršćanstva u židovstvo, vjerojatno zato što je prije svrstavanja židovske vjere u zakonom priznate konfesije, tako nešto bilo nečuveno. No postoji i u novijem zakonodavstvu zabrana braka između kršćana i židova i kazneni progon onih koji zavode na odmetništvo od kršćanstva. Vončina kaže da o potpunoj vjerozakonskoj ravnopravnosti Židova na temelju zakona iz 1873. ne bi moglo biti niti govora kada bi kršćani mogli primiti u svoju crkvu »odmetnike židovske« dok bi se židovima zabranilo primiti »odmetnika kršćanskoga«.

Ističući da crkveni i državni zakoni ne mogu imati iste kriterije, vlada ostaje pri svom tumačenju da zakon iz 1873. jamči Izraelićanima potpunu ravnopravnost. No vlada (bana Khuena-Hedérváryja) ipak povlači svoju naredbu jer ne želi izazvati sukob s katoličkom crkvom niti povrijediti »vjersko čuvstvo hrvatskog pučanstva« kako joj se to »podmeće«. Osim toga, drži da zakon o ravnopravnosti Izraelićana treba nadopuniti zakonskim normiranjem načina prijelaza iz kršćanstva u židovstvo.²⁷ No interkonfesionalni zakon iz 1906. to ne čini nego ozakonjuje i za državu zabranu utemeljenu na katoličkom kanonskom pravu.

Zajedno s interkonfesionalnim zakonom Saboru je 1905. predložena i zakonska osnova o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina na temelju austrijskoga zakona iz 1890. Uređenje je postalo aktuelno još 1860. (kada su Židovi dobili pravo posjedovanja nekretnina) ali se to pitanje i dalje nije rješavalo pa su općine imale različite statute ili su bile bez njih. I ova je zakonska osnova izazvala veliko nezadovoljstvo cionista jer ju je vlada predložila bez konsultacije sa židovskim predstavnicima. Mislim, da se to ne može upisati u grijeh samo vladi jer židovske općine nisu imale zajedničku organizaciju koja bi ih zastupala (kasniji pokušaji osnivanja njihova saveza naišli su na znatne otpore), a pojedine su općine imale različite interese. U posljednji čas održan je sastanak predstavnika bogoštovnih općina i rabina pa je, prema prijedlozima toga skupa, saborski odbor s izvjestiteljem Švarcom mogao dopuniti i izmijeniti zakonsku osnovu koja je onda primljena bez debate. Tako je prestala pravna nesigurnost židovskih bogoštovnih općina a uvažen je »patriotizam kojim su se izraelićani priljubili domovini našoj...«. Kao i u ostalih zakonom priznatih vjera stvorena je i »crkvena organizacija izraelićana« bez koje bi oni bili »gradjani drugoga razreda«, što nitko ne želi, kako je rekao predstavnik vlade.²⁸ No zakon nije uklonio nezadovoljstvo jer je organizacija židovskih bogoštovnih općina u vjerskom, administrativnom i ekonomskom pogledu vrlo složena materija.

Dok se od kršćana očekivalo da će, nakon kratke formule zakletve na Evanđelje, u pravilu istinito svjedočiti na sudu, dotle se pripadnicima židovske vjere, kao moralno nižim bićima, unatoč prisege na *Toru*, pripisivala prvenstveno sklonost za krivokletstvo. Zato je dvorski dekret od 1. listopada 1846. (uveden u Civilnu Hrvatsku i Slavoniju za vrijeme apsolutizma naredbom Ministarstva

²⁷ Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881.-1884., Sv. II., Zagreb 1884. Sjednice 25.VI. i 30.VIII.1884.

²⁸ Stenografički zapisnici, sjednica 13.XII.1905. Vlada izjavljuje da prema popisu iz 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji ima 20.616 duša izraelitičke vjere u 34 samostalnih bogoštovnih općina, a izvan njih ostaje 856 osoba.

pravosuđa od 25. srpnja 1856.), naredio *Juramentum more judaico* naime posebnu židovsku prisegu. Dužnost je suda da po točno određenom predlošku opomene pripadnika izraelitske vjere da je zakletva sveta a krivokletstvo grijeh izložen kaznenom progonu i da mu to dobro protumači. Osim toga, mora doći i rabin u svečanom ornatu i upozoriti svjedoka na nedopustivost i kažnjivost krivokletstva (*Meineidserinnerung*). Nakon toga dugotrajnoga postupka i tekst je zakletve razmjerno dug. Nije se smatralo da je zakonom iz 1873. ta »sramotna i ponizujuća ustanova« ukinuta. Većina se sudaca toga više ne drži ali još uvijek postoji mogućnost da poneki na tome inzistira.²⁹

* * *

Čini se da je dio hrvatskoga tiska primio pojavu cionizma s interesom. Bilo je doduše i zlobe ali se cionisti hvale da je palo više »krasnijih i sladjih« riječi i da se štoviše rijetko »čitalo toliko lijepih i čuvstvenih riječi punih slobodoumnosti i naprednog duha«. Objavljujući jedan članak o cionizmu, uredništvo smotre Napredne omladine *Hrvatski đak* kaže da u Hrvatskoj treba govoriti o Židovima i o židovskom pitanju koje je sa cionističkim pokretom »postalo jedno od aktuelnih«. ³⁰ Zasada nemam podataka kako hrvatski političari i intelektualci reagiraju na cionizam. *Židovska smotra*, naime, ne daje obavijesti o tom pitanju. Ono je potpuno prekriveno vijestima o antisemitskim izjavama i propagandi u skladu sa načelom cionista da neće pognuti glave u strahu i šutjeti na napade i poniženja nego odgovarati.

U Europi nije postojala niti jedna zemlja bez antisemitizma. Cionisti drže da je iznimka samo Turska, gdje su Židovi bili primljeni nakon izгона iz Španjolske 1492. godine, i zato se nadaju da će eventualna demokratizacija Turske nakon Mladoturske revolucije 1908. godine bar olakšati stvaranje židovske domovine u Palestini kao turskom teritoriju. Sve do početka XX. stoljeća teško je utvrditi značaj antisemitizma u Hrvatskoj. U svakom slučaju, nema hrvatske stranke sa sustavnim antisemitskim programom kao u Austriji i Ugarskoj.³¹ Cionisti u *Židovskoj smotri* tvrde da se antisemitizam u Hrvatskoj pojačao na prijelomu stoljeća. Vjerojatno imaju pravo jer se javljaju nove političke stranke i struje a žuč i mržnja u njihovim sukobima se povećava. To se na poseban način odnosi na Židove pogotovo kada su politički protivnici ili ekonomski konkurenti.

Cionistički autori mnogo pišu o antisemitizmu i dijele ga na religijski, rasni, politički, ekonomski, socijalni, pučki. Dakako, sve te varijante međusobno su izmiješane i dopunjuju se. Antisemitske tvrdnje u svim su zemljama iste ali različitoga intenziteta. Od srednjovjekovnih stereotipa da Židovi truju bunare, šire kugu, oskvrnjuju hostije, održava se u XX. stoljeću propaganda da oni za blagdan Pesah ubijaju kršćane da bi se poslužili njihovom krvlju u svom obredu. (Zato su pogromi u Rusiji uvijek najžešći u vrijeme Uskrsa.) U Habsburškoj Mo-

²⁹ ŽS 18/1909. (dr. L. Schick) i 10/1910.

³⁰ ŽS 12/1908. (Josip Kraus), 4/1910. (Walter Rendi).

³¹ I u Hrvatskoj je u vrijeme pučkih nemira 1848., 1883., 1903. i 1918. bilo antisemitskih izgreda.

narhiji održano je od 1867. do 1914. godine dvanaest procesa za ritualno umorstvo, tj. sudovi su prihvaćali antisemitske optužbe da ritualno umorstvo doista postoji. Dakako, svrha je tih procesa unošenje mržnje protiv Židova u puk kako bi se onemogućili židovski trgovci i poduzetnici odnosno izazivanje političke akcije za uklanjanje Židova. Sam pojam »Židov« izjednačuje se s pokušarcom koji se pojavio s »pinklecom na puklacu« (Antun Radić) i brzo se obogatio prijeverama (koje *Talmud* tobože dopušta) dok su kršćani sticali svoj imetak poštenim i marljivim radom.

Primjer kombinacije kršćanskoga, ekonomskoga i rasnog antisemitizma je letak Hrvatskoga katoličkog narodnog saveza (tiskan je na Krku a objavljen u *Hrvatskom braniku* u Mitrovici) u kojem stoji: »Ta od vjekova zbog lihvarstva progonjena bezkarakterna i kršćanske krvi žedna rasa, uvukla se između seljaka proizvođaoca i seljaka trgovca, te lukavim načinom siše jednoga i drugoga.«³² Kako od prilike izgleda građa za pogrome, tj. unošenje propagande o ritualnom umorstvu u seljaštvo, pokazuje *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, izdanje Jugoslavenske akademije, godine 1906. Pučko uvjerenje u Bosni i Hercegovini bilo bi, primjerice, da Židovi moraju svaki tjedan, pogotovo subotom, bar polizati kršćansku krv. U jednoj se pjesmi kazuje kako su jednoga čovjeka kuhali i ujedno mu pili krv. Prema Božjoj odredbi cijeli će židovski narod doći u pakao a na posljednjem sudu narast će mu rogovi itd. Priređivač Ivan Zovko ne spominje gdje je tako nešto našao. Ako to postoji, onda je, prema *Židovskoj smotri*, uneseno u puk po došljacima nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Zamjera se Jugoslavenskoj akademiji što je dopustila neznanstveno objavljivanje takve materije bez ikakvoga komentara.³³

Jedina sustavna propaganda po uzoru na jezik i stil bečke Kršćansko-socijalne stranke u interesu malih trgovaca i obrtnika potekla je od poslovnoga čovjeka i povratnika iz Amerike Milana Obradovića, koji je bio srpske narodnosti a nastanjen u Bjelovaru. Izdavao je jedan list te »antisemitičku knjižnicu«, širio letke (ćirilicom i latinicom) protiv »lopovske vjere« i »internacionalne kuge« pod lozinkom: »Iščerajmo čivute sa sela!« Svoj prijedlog kako treba židovsko pitanje riješiti zasada u Hrvatskoj a poslije na cijelom svijetu, uputio je Hrvatskom saboru. *Židovska smotra* se žali što je Obradoviću dozvoljena kolportaža jer državno odvjetništvo očigledno ne vidi u njegovoj raboti psovanje jedne zakonom priznate vjere niti razdraživanje jednih građana protiv drugih. (To su službene formulacije pri čestim zapljenama hrvatskih opozicijskih listova.) Treba spomeni da su kolportereri na ulicama izvikivali naslove priloga u pojedinim novinama pa tako i spomenute psovke i grožnje protiv Židova.³⁴

S obzirom na vrlo skućeno izborno pravo, židovski su glasovi važni pojedinim strankama i o tome često ovisi odnos stranačkih prvaka prema židovskom pitanju, ponekad različit prije i poslije izbora. Ti uvjeti pogoduju pogotovo jednom od antisemitskih stereotipa. Naime za postupak pojedinca, koji nekome ne odgovara, okrivljuju se redovno svi Židovi a ima i grožnja o budućem neprija-

³² ŽS 14-15/1910.

³³ ŽS 7/1907.

³⁴ ŽS 7-8/1909.; 9/1910. (Lav Stern).

znom odnosu prema njima ukoliko ne budu glasali za određenu stranku. S obzirom na to, mislim da izjave cionista kako su oni »hrvatski patrioti«, odnosno »politički Hrvati«, nisu većem dijelu obrazovanih Hrvata prihvatljive. Naime, pojedincu se ne priznaje patriotizam kao takav nego samo kao pripadniku određene stranke a ne i njene protivnice.

Položaj Židova u političkom ustroju Civilne Hrvatske i Slavonije vidi se već u vrijeme nastanka zakona o ravnopravnosti Židova. Banski namjesnik Antun Vakanović, uz bivšega bana Levina Raucha, nositelj plemićke struje koja je htjela održati što više od svojih nekadašnjih feudalnih privilegija, pozvao je 23. veljače 1872. godine k sebi zagrebačkoga nadrabina dr. Hoseu Jacobija. Upozorio ga je da u hramu opomene svoje vjernike da u idućim izborima glasaju za režimsku stranku. Jacobi je odgovorio da je političko opredjeljenje stvar pojedinca i da ne može zloupotrebiti propovjedaonicu u političke svrhe. Izjavio je također da ne postoji zakon o ravnopravnosti Židova i da im zato svaka stranka prijeti kada nisu na njenoj strani. Vakanović je tada zatražio od Jacobija da predloži nacrt te zakonske osnove. Kako nadrabin nije u hramu dao nikakvu političku izjavu, a većina je Židova glasala za opozicijsku Narodnu stranku, tada stranku modernizacije, držalo se da od zakona o ravnopravnosti Židova neće biti ništa. No, ipak je bilo moguće da Jacobi stupi u vezu s Odsjekom za bogoštovlje i nastavu hrvatske vlade a zakonska osnova o ravnopravnosti Izraelićana našla se pred Saborom ubrzo nakon revizije Nagodbe.³⁵

Na početku izlaženja *Židovske smotre* kaže se da su Židovi u Hrvatskoj dotada malo patili od antisemitizma, koji se pojavljivao žlicu po žlicu, ali da se u posljednje vrijeme češće zapažaju njegovi simptomi. Izražava se nada da demagozi, koji zavode masu, neće postići sustavno, otvoreno neprijateljstvo prema Židovima jer je hrvatski narod slobodoumniji i tolerantniji nego bilo koji drugi narod u Habsburškoj Monarhiji, a na obrazovane utječu »razumni pojedinci«. Ne očekuje se uspjeh »importiranog« kršćansko-socijalnog pokreta osim kod dijela svećenstva i radnika, a jedino bi Seljačka stranka mogla usmjeriti seljake u antisemitskom smislu. U svakom slučaju čini se da ta »opasna bolest« još nije uhvatila korijena u Hrvatskoj. No strah postoji, pa se, primjerice, nužnost organizacije Saveza bogoštovnih općina uz ostalo, opravdava i time što su se javile struje koje Židove ne smiju zateći nepripravne i moraju se dočekati jačanjem osjećaja zajedništva.³⁶

Na posljetku Lav Stern pokušava odgovoriti na pitanje »...da li u Hrvatskoj imade antisemitizma?« o kojem se u židovskim krugovima vode mnoge rasprave ali one rijetko dopiru u javnost. Drži da ne treba pretjeravati niti u optimizmu niti u pesimizmu nego da je nužno ali i dovoljno »da smo na oprezu«. Želi upozoriti hrvatsku javnost da je importirani antisemitizam štetan za svaku zemlju i da bi zato svaki patriot morao biti »anti-antisemita«.³⁷

³⁵ ŽS 7/1908. Prilog je zacijelo izrađen na temelju Jacobijevih obavijesti. Podatak u izvoru da je on primljen kod Vakanovića 1873. je netočan jer te godine nije bilo izbora. Zacijelo je riječ o audijenciji 1872., uoči izbora.

³⁶ ŽS 4-5, 7/1908. (Erwin Kraus).

³⁷ ŽS 9/1910. (L. Stern).

U *Židovskoj smotri* se kaže kako većina Hrvata i Srba drži da su Židovi ili prištaše režimske ili Frankove stranke i da zato njihovi protivnici vide u njima neprijatelje »hrvatske narodne ideje«. Prosvjedujući protiv te generalizacije i »konkripcije« po narodnosti i vjeri pisac u *Židovskoj smotri* izjavljuje da bi »uzakonjena ravnopravnost« morala već jednom lišiti Židove »te nenaravne i umišljene iznimne situacije, u koju nas u pitanju javnog života svaki po volji dovodi«. Izuzimanje Židova od onoga što vrijedi za sve ostale izaziva kao »vječiti absurdum« pripisivanje političkoga opredjeljenja pojedinca političkome držanju »sveukupnog hrvatskog židovstva«. Cionisti odbijaju tezu da su Židovi najprije Židovi a tek onda »koalirci« ili »čisti« (pravaši) nego ističu da postoje »vladinovi, koalirci, čisti itd.« uz koje pristaju Hrvati, Srbi i Židovi.³⁸

Tvrđenje da Židovi služe svakoj »protunarodnoj« vladi potječe iz ere bana Khuena-Hedérváryja, kada su oni uz ovisne činovnike i »slobodne« Srbe glasali za režimsku stranku a neki su s vladom sklapali poduzetničke poslove. Stern priznaje da su Židovi vodili »oportunističku politiku« i bili kukavice, jer su se, ni više ni manje od nežidova, bojali »gnjeva i osvete silnika« u slučaju opredjeljenja za opoziciju. (Glasanje na izborima bilo je javno i Khuenova je vlada doista nastojala likvidirati opozicijske poduzetnike različitim poreznim i ekonomskim mjerama.) Židovi su, prema Sternu, bili u većoj opasnosti od drugih jer su sve vlade od njih izričito zahtijevale »lojalno« držanje. Time su, kaže autor, stavljeni izvan zakona, tj. povrijeđena im je ravnopravnost jer je riječ o protuzakonitoj uvjetnoj zaštiti njihovih građanskih prava.

Starijoj generaciji Židova zamjeravalo se da su sluge austrijskoga i njemačkoga *Dranga* jer im je materinji jezik bio njemački i nisu se baš žurili da nauče hrvatski. Zato cionisti upozoravaju da je »mladoj generaciji« materinji jezik hrvatski i da više nema govora o tome da bi Židovi pomagali jezičnoj germanizaciji ili mađarizaciji. Političkoj germanizaciji nisu nikada pogodovali jer je njemački *Drang* imao izrazito antisemitski značaj, a političku je mađarizaciju neko vrijeme podupirao mali broj »asimiliranih židovsko-mađarskih šoveni« čiji su sinovi postali »hrvatski šoveni«, tj. frankovci.³⁹

Cionisti žestoko osuđuju i preziru »renegate« koji su se odrekli Židovstva i postigli nakon krštenja visoke položaje u mađarskim ustanovama. No upravo oni identificiraju se u hrvatskom tisku sa svim Židovima. To se desilo, primjerice, u vezi sa Željezničarskom pragmatikom 1907. kojom je mađarski ministar trgovine Ferencz Kossuth želio izvanustavnim putem osigurati mađarski službeni jezik na željeznicama u Hrvatskoj i srušio je vladu Hrvatsko-srpske koalicije. Pri tom je važnu ulogu imao Jozsef Sztrényi (Stern) državni tajnik u Ministarstvu trgovine. *Židovska smotra* prosvjeduje da se takvi pojedinci, koji žestokim mađarskim šovinizmom žele dokazati da nemaju veze sa židovstvom, nameću kao njegovi simboli i to protiv njihove volje a na užas cionista.⁴⁰ Na sličan način cionisti osuđuju i austrijske židovske »renegate« u redovima liberala koji su

³⁸ ŽS 19/1909.

³⁹ ŽS 10/1910. (L. Stern).

⁴⁰ ŽS 8/1907.; 1/1908.

mного više njemački nacionalisti nego liberali i zato netolerantni prema drugim narodima.

Uvjerenje o »židovskoj opasnosti« u antisemitskom smislu širi se u zemljama s razmjerno velikim brojem židovskoga stanovništva u dobrim materijalnim uvjetima kao što su Austrija i Ugarska. Kako je u Hrvatskoj malo židovskoga stanovništva, prema Sternovu mišljenju antisemitima zapravo nije stalo do »spašavanja« hrvatskoga naroda od »požidovljenja« nego je riječ o pokušajima agitatora da na jeftin način dođu do »populariteta i mandata«. ⁴¹ Razumije se da su uzroci antisemitizma u Hrvatskoj mnogo složeniji. Židovsko stanovništvo čini 1910. godine doduše samo 0,81 posto cijeloga stanovništva ali je najveća koncentracija u gradovima. Iznosi u Osijeku 8,07 posto, u Bjelovaru 7,59 posto (tamo je središte Obradovićeve antisemitske propagande), u Brodu na Savi, Koprivnici i Sisku iznad 5 posto, u Zagrebu 5,61 posto, u Varaždinu i Zemunu iznad 4 posto. Židovi čine 4,91 posto ukupnoga stanovništva hrvatskih gradova. ⁴²

U županijama, dakle na selu i u trgovištima, nalazimo svega 0,43 posto židovskoga stanovništva (najviše 1,19 posto u Virovitičkoj županiji) a ipak je veća vika na židovske trgovce na selu nego na poduzetnike u gradu. U ekonomski slabo razvijenoj zemlji kao što je Hrvatska i Slavonija antisemitizam zacijelo izaziva činjenica što 1910. preko pola židovskoga stanovništva živi od trgovine, oko 25 posto od obrta i industrije. Antisemitska propaganda uperena je i protiv posjednika odnosno zakupnika zemljoposjeda koji čine pretežni dio židovskoga stanovništva zaposlenoga u poljoprivredi (1910. to je 3,08 posto od ukupnoga židovskoga stanovništva). Udio Židova u intelektualnim zanimanjima koja su im bila otvorena je relativno mnogo viši od njihova udjela u cijelom stanovništvu. Tako udio Židova u odvjetništvu (i javnom bilježništvu?) iznosi 17 posto a među liječnicima preko 25 posto. ⁴³ Cionisti se regrutiraju iz razmjerno velikoga broja gimnazijalaca (koji je manji od udjela Židova u trgovačkim školama) i studenata te intelektualaca sa završenim sveučilišnim studijem. Mislim da cionisti imaju malo šanse među trgovcima i poduzetnicima iako uvijek mogu računati na pojedince. Tako je simpatizera cionista bilo i među rabinima. No predsjednici židovskih bogoštovnih općina uglavnom su poduzetnici od kojih se ne može očekivati pristajanje uz cionizam.

Podloga antisemitizmu zacijelo nije samo u većem broju židovskoga stanovništva nego ovisi o slučaju. Propaganda može biti uspješna ako u blizini živi samo jedna židovska obitelj, koja smeta nekome prodornom agitatoru pa čak i ako u nekom mjestu uopće nema Židova ali se smatra da je antisemitizam sredstvo da se spriječi njihovo naseljavanje. Antisemitizam je slabiji gdje se židovski kapital na različite načine povezuje s hrvatskim (nikada sa srpskim) a židovska ekonomska elita zastupana je u središnjim gospodarskim ustanovama, u gradskim vijećima, a rijetki židovski pojedinci imaju i upravne funkcije.

⁴¹ ŽS 9/1910.

⁴² Neznatan je broj Židova u gradovima s pretežno srpskim stanovništvom kao što su Mitrovica, Petrovaradin a pogotovo Srijemski Karlovci, sjedište srpske patrijaršije.

⁴³ Szabo, Agneza, »Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851-1910«, *Naše teme* 7-8, 1989.

Cionisti ponajprije reagiraju na »politički« antisemitizam u tisku i Saboru, na »estetički« antisemitizam u kulturnim rubrikama, kao što su pojedini feljtoni A. G. Matoša, koji jednom prilikom napada Dreyfussa i Zolu ili recenzije djela čiji su autori Židovi. Na poslijetku, upozoravaju na različita udruženja koja ne primaju židovske članove ili na drugi način otvaraju prostor antisemitizmu.

Kada se javlja *Židovska smotra*, (1906.-1907.) na vlasti je Hrvatsko-srpska koalicija, predstavница domaćega kapitala. Suradnja s njenim hrvatskim dijelom u interesu je najutjecajnijih židovskih poduzetnika od kojih neki imaju važne pozicije u zagrebačkoj i osječkoj trgovačkoj komori, Društvu industrijalaca, Trgovačkom domu i trgovačkom društvu *Mercur*.⁴⁴ Oni nemaju veze sa cionistima koji gledaju drugačije na Koaliciju. Njima je bitno što su članice Koalicije Hrvatska stranka prava, a pogotovo Srpska samostalna stranka, dotada imale antisemitski značaj. To se ne odnosi na treću članicu, Naprednu stranku, ali kasnije izjave u njezinu tisku također vredaju cioniste. Predsjednik Hrvatske stranke prava jest poznati sisački propagator antisemitizma dr. Grga Tuškan ali i drugi političari spomenute stranke ponekad slično govore.

Na udar kritike dolazi i prvak Koalicije Frano Supilo. Cionisti nisu očekivali da će on kao izraziti liberal davati izjave koje bi ih mogle pozlijediti ali se to ipak dogodilo. U želji da potakne ekonomske energije hrvatskoga naroda, Supilo uz ostalo izjavljuje da za ekonomsko zaostajanje nisu krivi samo Khuen i Madari nego i slaba ekonomska poduzetnost hrvatskoga naroda. Kao dokaz navodi da su židovski trgovci došli u Hrvatsku bez imetka a danas su, unatoč nepogodnim ekonomskim prilikama, imućni. Mladi intelektualci-cionisti uvijek se uzrujavaju kada se Židovi prikazuju isključivo kao narod trgovaca, ta oni se nadaju da će nositelji židovske nacionalne države u Palestini biti židovski seljaci. Često ističu da je većina trgovaca u Židova prisutna samo u Srednjoj Europi kao povijesna posljedica stoljetnih zabrana drugih zanimanja. Supilo govori o Židovima kao o narodu i divi se izdržljivosti, ustrajnosti i marljivosti semitske rase. Međutim, osuđuje ih kao nositelje njemačke kulture u Srednjoj Europi i kao neizravne pionire pangermanizma. (Bitni sastavni dio programa Koalicije je borba protiv njemačkoga *Dranga*.) Cionisti odgovaraju da su Židovi dali velike znanosti i kulture ne samo Nijemcima nego i Francuzima, Talijanima, Rusima i drugima, dakle svakom narodu u kojem žive. Zato žele biti i »kulturni Hrvati«. Optužba zbog veze Židova s njemačkim nacionalizmom je apsurd jer je to kolijevka rasnoga antisemitizma. Uvažavajući neke Supilove pozitivne izjave o Židovima, cionisti mu zamjeraju da nije rekao kako se židovski nacionalizam i hrvatski patriotizam ne isključuju, tj. da ih etnička osebnost ne priječi da budu »politički Hrvati«.⁴⁵

Supilo i njegov *Riečki novi list* nisu izbjegli optužbi zbog antisemitizma pogotovo zato jer cionisti drže da su Supilove riječi dogma za dio stanovništva kao i Frankove za drugi dio. Urednik režimskoga lista *Die Drau*, Židov Julius Pfeiffer, napao je Supila na uobičajeni način povlačenja političkoga protivnika po blatu,

⁴⁴ Gross, M., *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-7*, Beograd 1960.

⁴⁵ ŽS 4-5/1907. (Otto Kraus).

kaže Aleksandar Licht. No kada to čini jedan Hrvat, onda je samo on kriv a kada tako postupa jedan Židov, onda je kriv cijeli židovski narod. Prema *Riečkom novom listu* Židovi skoro beziznimno gledaju u Pfeifferu i Franku svoje predstavnike i zato moraju sami sebi pripisati posljedice. Te opasne grožnje protiv židovske manjine pokazuju da je dovoljna drskost jednoga Pfeiffera da se u Supila pojavi »punokrvni« antisemitizam, kaže Licht.⁴⁶

Pokret, glasilo Napredne stranke, osuđuje doduše vjerski i rasni antisemitizam ali razlikuje židovske i nežidovske pristaše protivničkih stranaka. Židove dijeli u političke prijatelje i neprijatelje i tvrdi da ovi posljednji sami prouzrokuju politički antisemitizam. Dok Hrvate ocjenjuje kao pojedince, koji odlučuju o svojoj političkoj pripadnosti, pojedini politički protivnici Židovi izjednačuju se sa cijelom vjerskom zajednicom i nemoralnim narodom. Cionisti tvrde da su zapravo i nezavisni, samosvjesni opozicijski Židovi, tj. oni sami, odbačeni osim pred izbore.⁴⁷

Mnogo je povoda okrivljavanju svih Židova za postupke pojedinaca. Primjerice, na temelju krivotvorenih dokumenata, dobivenih od Ministarstva vanjskih poslova, povjesničar dr. Heinrich Friedjung je u vezi s aneksijom Bosne i Hercegovine pisao o nekim članovima hrvatskoga dijela Koalicije kao veleizdajničkim pristalicama Srbije. Na tužbu osumnjičenih to je svršilo blamažom na tzv. Friedjungovom procesu. Zato je moguće da se u redovima Koalicije Friedjungov postupak poveže s njegovim židovskim porijeklom.⁴⁸

Pokret posebno osuđuje izraelitske bogoštovne općine jer su njihovi predstavnici došli pokloniti se podbanu omražene represivne vlade bana Pavla Raucha, Slavku Cuvaju prilikom njegova službena putovanja zemljom. Ističući da Židove ne drži tuđincima niti rasom koju bi trebalo prezirati i tlačiti, list zahtijeva od njih da nakon dvije godine Rauchove strahovlade pokažu barem toliko ljudskoga stida i hrvatskoga osjećaja da mu se bar javno ne klanjaju. Ako se Židovi ne budu zagrijali za Hrvatsku kao svaki drugi poštenu Hrvat i Srbin, onda će *Pokret*, koji ustaje protiv svih narodnih neprijatelja kao što su Rauch, Frank i »furtimaši« (klerikalci), tako postupiti i protiv Židova. Za sramotu židovskih bogoštovnih općina list ne čini odgovornim sve Židove ali, ipak, veliku većinu i ako bude potrebno riješit će narod ovakvih »izdajica«.

Židovska smotra odgovara da su predstojništva izraelitskih bogoštovnih općina oblasti »javno-zvaničnoga« značaja, podređena vladi i da moraju dočekati njene dostojanstvenike kada ovi službeno putuju Hrvatskom. Nije to, dakle, nikakva manifestacija povjerenja u Rauchov politički program nego očekivanje da se vlada neće protiviti interesima općina. Drugim riječima, na taj se način sprječavaju pritisci sa strane Vlade koji bi, u slučaju nesudjelovanja općina pri dočecima njenih predstavnika, neminovno uslijedili. *Židovska smotra* ističe da predstavnici bogoštovnih općina nisu i ne mogu biti zastupnici političkoga mišljenja Židova. Zato *Pokret* nema pravo »započeti harangu proti cijelomu hrvatskomu

⁴⁶ ŽS 2/1908. (A. Licht).

⁴⁷ ŽS 3/1908.

⁴⁸ ŽS 22/1909.

židovstvu«, nego samo protiv pojedinaca koji su politički protivnici Napredne stranke. Nedostojno je naprednjačkog lista »da prietnjama, da izazivanjem najpodlijih instinkta mase proti jednoj narodnosti ili vjerozakonskoj sljedbi pripadnike iste natjera u svoj tabor«. Na poslijetku, cionisti osuđuju *Pokret* jer se u njegovim stupcima može naći »zgoljni« antisemitizam iako uredništvo naknadno pokušava dati svojim izjavama drugi smisao. Prema tome, niti naprednjaci više ne mogu računati barem na glasove cionista, dakle mladih kojima su na početku bili najbliža politička struja (poduzetnici vjerojatno i onako ne glasaju za njih).⁴⁹

Posebno je pitanje odnos cionista prema Srpskoj samostalnoj stranci, članici Hrvatsko-srpske koalicije. Iako Otto Kraus na početku izlaženja *Židovske smotre* izričito kaže da je srpski antisemitizam najagresivniji, on pokazuje pomirljivost izjavom da su Srbi po svom temperamentu i trgovačkoj nadarenosti bliski židovskom prosjeku pa bi se zato mogli uspostaviti bolji odnosi na obostranu korist. Riječ je, naime, o tome da je Srpska samostalna stranka 80-ih i 90-ih godina imala antisemitski značaj, a kada je njeno glasilo *Srbobran* prestalo izlaziti (nakon poznatog protuhrvatskog članka koji je 1902. godine izazvao demonstracije), uredništvo *Novoga Srbobrana* preuzeo je Svetozar Pribičević. List doduše nije postao prijatelj Židovima ali je bio nešto suzdržaniji a Pribičević je navodno izjavio da su Židovi narod, što cionistima uvijek najviše godi.

Aleksandar Licht, međutim, drži da je u Hrvatskoj mržnja protiv Židova najveća u dijelu srpskoga tiska (u kojem se oni uglavnom nazivaju samo pogrđnim imenom »čivuti«) i da antisemitizam kod nekih Srba izvire iz dubine njihove duše, no kaže da cionisti imaju i prijatelja među uglednim Srbima. Dok je kod Hrvata prije izlaženja *Židovske smotre* postojao samo jedan minorni antisemitski list (Tuškanov *Sisački glas*), u Srba je riječ o njihovim glavnim glasilima (*Zastava* u Novom Sadu, *Srpska riječ* u Sarajevu i *Privrednik* u Zagrebu). Najznačajniji srpski trgovci, bankari i visoki državni činovnici iz Ugarske, Hrvatske i Slavonije te Bosne i Hercegovine novčano podupiru list *Privrednik* koji propovijeda ekonomski i nacionalni šovinizam te poziva Srbe da izbjegavaju Židove i da štoviše s njima ne govore. To podsjeća Lichta na odluke crkvenih koncila i na bizantsku maniju proganjanja. Zato ne postoje židovski asimilanti koji bi htjeli biti Srbi ali ima onih koji postaju hrvatski šovinizisti i poriču Srbima nacionalni opstanak u Hrvatskoj. Riječ je, dakako, o frankovcima. Cionisti su ogorčeni što *Novi Srbobran* prenosi tobože »znanstveni« članak iz petrogradskog poluslužbenog lista i tako prihvaća tvrdnje kojima se opravdavaju pogromi u Rusiji naime, da su isključivo Židovi krivi za rusku revoluciju i za propast Poljske. Zato ironički pitaju: znači li to da se istaknuti ruski književnici i revolucionari daju voditi na uzici od Židova?⁵⁰

Unatoč srpskom antisemitizmu, Židovi su, prema izjavama cionista, simpatizirali sa Srbima u vrijeme političkoga procesa uperenoga protiv Srpske samostalne stranke kao članice Hrvatsko-srpske koalicije, tzv. veleizdajničkoga procesa (1909.), upriličenoga u vezi s aneksijom Bosne i Hercegovine. Oni su se

⁴⁹ ŽS 18/1909.; 10/1910. (L. Stern).

⁵⁰ ŽS 4-5/1907. (A. Licht) i dodatak.

uvijek solidarizirali s progonjenima pa i u slučaju Friedjungova procesa. No Srpska samostalna stranka, kao najjača stranka u Koaliciji (nakon Supilova povlačenja), koja je nekada bila »mlada stranka slobodoumnih ljudi«, pokazuje u raznim prilikama da je prožeta antisemitizmom. Kao primjer može poslužiti slučaj jednoga srpskoga liječnik koji se nije samo družio s nekim Židovima nego je s njima osnovao štedionicu. Dr. Schick upozorava da ga *Novi Srbobran* zato osuđuje kao izdajicu »koji zaslužuje prezir, mržnju svega Srpstva«. Kaže da je to samo karika u velikom lancu borbe protiv Židova »sad u ovom gradu, sad u onom selu« i to »do istrage«. Autor ponavlja cionistički refren da je strašno što Židovi, a pogotovo oni bogati i utjecajni, šute kada im se pljuje u obraz i jedino otvaraju kišobran s izjavom da to samo pada kiša. Cionisti nasuprot tome nastoje u *Židovskoj smotri*, a ponekad i u nežidovskom tisku, odgovoriti na one ispade koji im se čine najvažniji i najopasniji.⁵¹

Kao nacionalni Židovi a kulturno i politički Hrvati, cionisti drže da »Hrvata mozaičke vjeroizpoviesti« uskoro više neće biti. Naime, ili će oni naći put u nacionalno Židovstvo ili će ostaviti vjeru svojih otaca i postati Hrvati bez vjerskoga atributa. Pri tom cionisti stalno ističu svoje iskustvo da krštenje ne stvara punovrijednoga Hrvata. To uvjerenje potvrđuje i Antun Radić kada kaže: »Naš narod ne voli židova i ne vjeruje mu, a ima za to svakako i svoje razloge. Ne koristi ni to, ako se židov pokrsti: narodu a i mnogomu svijetu – židov ostaje židov.«⁵²

Cionistima je glavni primjer da pokrštenje ne štiti pojedinca od protužidovske mržnje slučaj dr. Josipa Franka, o čijoj ličnosti bitno ovisi antisemitizam u Hrvatskoj. Kao nositelj baštine dr. Ante Starčevića, on je za svoje pristaše »najveći živući Hrvat«, dok politički protivnici tvrde da su njegovi postupci izraz njegova židovskoga porijekla i kao takovi veliko zlo za Hrvatsku, a za njegovu se djelatnost okrivljuju svi Židovi. Kao i sve »renegate«, cionisti preziru Franka i njegove židovske sljedbenike. Jedan autor u *Židovskoj smotri* štoviše kaže da Franka, zbog njegova nenaravna položaja, može žaliti i politički protivnik.⁵³

Do 1908. godine glavni su Frankovi antisemitski protivnici bili dr. Grga Tuškan i Srbi samostalci. Nakon Frankove suradnje s banom Rauchom te godine, napušta ga grupa pod vodstvom dr. Mile Starčevića i dr. Ante Pavelića (zubara a ne poglavnik) i osniva Starčevićevu stranku prava (milinovci). Oni očigledno procjenjuju da je antisemitizam snažno oružje u političkoj borbi protiv Franka pa ga napadaju kao moralno ogorčeni kršćani. Pisanje Pavelića i drugih o Židovima tjera cionistima strah u kosti kao najava demagoga koji će s bakljom za podmetanje vatre putovati zemljom. Preostaje samo nada da Hrvatska nije prestala biti pravna država.⁵⁴

Preuzimanjem antisemitskih tvrdnji pokrštenoga Židova Otta Weiningera iz njegove knjige o spolu i karakteru, Stjepan Radić piše o inferiornosti žena i Židova koji imaju žensku, negativnu narav. »Psihička konstitucija« povijesnoga ži-

⁵¹ ŽS 10. (dr. A. Licht) i 17/1910. (dr. L. Schick).

⁵² Radić, Antun, *Sabrana djela*, V, 206, Zagreb 1937.

⁵³ ŽS 4-5/1907. (Otto Kraus).

⁵⁴ ŽS 9/1908.; 17/1910.

dovstva svojom potpuno nemoralnom sadržinom predstavlja »negativni element kulture«. Za sebe Radić kaže da nije antisemit, jer ne napada ljude, nego »ase-mit« koji s obzirom na negativnu židovsku psihičku konstituciju preporuča naj-ustrajniji rad bez Židova.⁵⁵ Lav Stern u *Židovskoj smotri* izvodi Radićev antisemitizam iz njegova »slavenstva« kao uvjerenja da se ono mora spasiti od židovstva koje će rastvoriti Rusiju i optužuje ga da izjednačuje Rusiju sa samodržavljem, svrstavajući se tako među neprijatelje ruskoga naroda. Cionisti su najviše pogođeni time što je taj »pamflet« objavljen u *Kolu* Matice Hrvatske (1906.) koju Židovi podupiru kao članovi i kupci knjiga. Drže da je Matica odgovorna za vrijeđanje svojih članova Židova a Radiću se pripisuje namjera da čitatelje *Kola* potakne na mržnju i prezir prema njima. Budući da Matica objavljivanjem ova-ga članka pokazuje da želi rad bez Židova, neka je ovi više ne podupiru. Kako Radić tvrdi da židovski karakter ne poznaje ponos već samo nadutost i podlost, uredništvo želi da Židovi sada pokažu Matici da podlost, tj. šutnju na to vrijeđanje, s ponosom odbijaju. »Budite Židovi – kako kaže pisac – s židovskom duševnom konstitucijom!«⁵⁶

S obzirom na pisanje *Doma* Antuna Radića, koji ustrajno poučava seljake da su židovi-jude-čifuti izrabljivači seljačkoga puka kojima je vjera jedino u novcu, može se pretpostaviti da Stjepan Radić prije svega misli na gospodarski napredak hrvatskoga seljaštva koje bi se onda moglo samo, bez Židova, baviti trgovačkim i novčarskim poslovima. Neće dakle trebati »boja proti Židovom. Samo bez Židova!« Tako stoji u jednom članku u *Domu* koji je očigledno nastao u vezi s onim u *Kolu* ali dakako bez Radićeve weiningerovske interpretacije židovske »psihičke konstitucije« i mržnje protiv žena.⁵⁷

Važni izvor antisemitizma je list *Hrvatsvo*, »organ hrvatskih klerikalaca«. Kršćansko-socijalni naziv političke struje oko toga lista pokazuje cionistima njeno usmjerenje. Zacijelo se antisemitizam te grupe kreće u okviru učenja političkoga katolicizma koje odriče židovskoj vjeri razlog postojanja jer se njeno učenje o dolasku Mesije ispunilo misijom Isusa Krista. No, uz vjerski, postoji i »gospodarski i ideološki antisemitizam« preuzet od Luegerove Kršćansko-socijalne stranke a uperen protiv ekonomske snage i liberalizma Židova.⁵⁸

Hrvatstvo, primjerice, napada židovski »tuđinski element« koji za blagdan Jom hakipur drži zatvorene trgovine. Bilo bi pojmljivo, kaže dr. Lavoslav Schick, da je *Hrvatsvo* navalilo na Židove »sa čisto vjerskofanatičkog gledišta« jer su zadržali »svoju starinsku vjeru« unatoč srednjovjekovnih progona, modernih istupa iz židovske vjere i antisemitskih bojkota. Pita zašto zatvorene trgovine na židovski blagdan u Zagrebu i drugdje »zastrašuju vjerne katolike« oko *Hrvatstva* iako Židovi ne diraju u ničije vjerske osjećaje niti snube druge da prijeđu na njihovu vjeru. Upozoravajući na to da *Hrvatstvo* u serijama, dopisima i raznim rubrikama »principijelno« širi antisemitizam, Lav Stern optužuje list zbog »najciničnijeg

⁵⁵ Goldstein, Ivo, »Stjepan Radić i Židovi«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 29/1996.

⁵⁶ ŽS 6/1907. (L. Stern) i dodatak uredništva; 9/1910. (L. Stern).

⁵⁷ Radić, Antun, *Sabrana djela*, X, 44-47, Zagreb 1938.

⁵⁸ Odnos »katoličkoga hrvatstva« prema Židovima dosada je analizirao samo Mario Strecha u raspravi: »Sve za vjeru i domovinu«, *Croatica Christiana Periodica* 38, 1996. i to na primjeru *Katoličkoga lista* 1897.-1900.

klerikalizma.« Prema njegovu mišljenju, političko udruživanje katolika nema opravdanja jer je crkva zakonom zaštićena »dapače privilegovana« a za ofenzivne interese ona sama ima dovoljno sredstava. S obzirom na sukobe interesa klerikalaca i ostalih »sliedbenika crkve«, Stern misli da su po srijedi drugi ciljevi i da se »programatično« širi antisemitizam kao najbolje sredstvo zavodenja masa.⁵⁹

Valja spomenuti da su odnosi predstavnika katoličke crkve i židovskih bogoštovnih općina korektni. Primjerice, na pogrebu Josipa Siebenscheina, predsjednika zagrebačke bogoštovne općine, bili su uz gradonačelnika Amruša te pripadnike hrvatske ekonomske i kulturne elite, jedan kanonik i jedan župnik. Ustoličenju novoga đakovačkoga biskupa dr. Ivana Krapca prisustvovalo je izaslanstvo osječke bogoštovne općine u čije ime ga je pozdravio nadrabin. *Židovska smotra* pri tom hvali novoga biskupa kao liberalnoga i tolerantnoga svećenika i zagovornika mira i sloge među konfesijama.⁶⁰

Na poslijetku, valja spomenuti da se cionisti osjećaju posebno pogođeni rastom antisemitskih izjava i upadica u Hrvatskom saboru. Dok se prije time služio samo Tuškan, napadajući Franka, od vremena izlaženja *Židovske smotre* češće se čuju upadice o »čivutskom novcu« ili »čivutskoj lopovštini«. Prema Sternu glavni antisemiti u Saboru su Stjepan Radić i Ante Pavelić, prvak protufrankovačke Starčevićeve stranke prava. Autor žali da se mnogi smiju, predsjedništvo ne opominje a nitko ne prosvjeduje »da se jedan dio političkog hrvatskog naroda, da se velik broj izbornika frivolno, grdi i ismijava – radi vjere i narodnosti«. Socijalist Vitomir Korać jedini je zastupnik koji čini Židovima »sumnjivu uslugu« braneći ih. Rekao je naime da ima i poštenih Židova, umjesto da kaže kako među njima, kao među svim drugim narodima, ima i nepoštenih ljudi.⁶¹

Mentalitet mladih pobornika cionističkoga pokreta u Hrvatskoj na početku XX. stoljeća određuju različiti uvjeti u rasponu između dvije krajnosti: olakšanja, oduševljenja te ponosnoga osjećaja zajedništva koje izaziva učenje o nacionalnome Židovstvu, s jedne, te boli i poniženja zbog razmjerno brojnih susreta s antisemitizmom, s druge strane. Cionistički nauk o nacionalnom Židovstvu stvara u njih psihičko utemeljenje za židovski ponos koji osjeća kao poniženje činjenicu da Židovi u Hrvatskoj i drugdje doduše uživaju formalnu pravno-političku ravnopravnost ali bez ljudske jednakovrijednosti s kršćanima. Borba za ljudsko dostojanstvo, duhovnim preporodom u Židova i nastojanjem da ono bude priznato izvana od hrvatske sredine, razlikuje ih od njihovih očeva asimilantata koji su se nastojali prilagoditi datim uvjetima kao pojedinci. Uvjerenje cionista da su oni kao nacionalni Židovi ujedno i politički te kulturni Hrvati u suprotnosti je s dotadašnjim nastupanjem dijela Židova kao Hrvata izraelitske vjere. Mentalitet mladih hrvatskih cionista obilježava i njihova težnja da se pred antisemitizmom ne povlače šutnjom i strahom nego da ponosno i srčano odgovaraju na njegove različite oblike.

⁵⁹ ŽS 20/1909. (dr. L. Schick); 9/1910. (L. Stern). U ŽS ima obavijesti koje pokazuju odnos cionista prema antisemitskom političkom katolicizmu pogotovo kada se Kršćansko-socijalna stranka 1910. fuzionira s Frankovom strankom a neki Židovi, dotada frankovci, žele postati »kršćanski-socijalci«. ŽS 22, 23/1910.

⁶⁰ ŽS 2/1908.; 12/1910.

⁶¹ ŽS 9/1910. (L. Stern). Među raznim upadicama u Saboru, valja spomenuti i onu zastupnika Srpske samostalne stranke Bogdana Penjića koji je 1907. doviknuo Franku – »Pinkeljud«. FZS 4-5/1907. (Otto Kraus).

Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine

Židovi su nedvojbeno imali izvanredan utjecaj na razvoj gospodarstva u Hrvatskoj. Oni su u drugoj polovici XIX. stoljeća i kasnije otvarali trgovine i banke, podizali tvornice u selima, naseljima i gradovima gdje ih dotada nije bilo, a potom su i u najrazvijenijim sredinama (Zagreb, Osijek) značajno pridonosili ukupnom gospodarskom razvoju. Na taj su način neosporno zaslužni za uklaпанje Hrvatske u europsko gospodarstvo.

U ovom tekstu obradit ću samo područje sjeverne Hrvatske. U prijadranskim dijelovima Hrvatske velik dio židovske populacije čine Sefardi. Oni su u sjevernoj Hrvatskoj iznimka, a više ih dolazi tek poslije 1878. godine, kad je Bosna i Hercegovina postala sastavni dio Austro-Ugarske Monarhije.

Ovaj tekst ne pretendira biti cjelovita informacija o aktivnostima Židova u gospodarstvu sjeverne Hrvatske, već mu je cilj naznačiti osnovne karakteristike tih djelatnosti. Radova na tu temu nema puno, a i ono što ima još je uvijek prilično fragmentarno i neuobičajeno u cjelinu. Činjenica jest da nije moguće obraditi povijest niti jedne gospodarske grane u Hrvatskoj poslije 1873. godine, a da u njoj značajno ne sudjeluju Židovi. Mislim da to možemo reći i za prijašnje vrijeme. Ma koliko se pokušala umanjiti njihova uloga u gospodarstvu, Židovi se kroz generacije ističu kao vrlo stručne i sposobne osobe kojima nije mogao konkurirati nitko drugi uobičajenim gospodarskim načinima. Tek pod utjecajem političkih mjera njihova moć slabi, ali su samo oni najpronijljiviji shvatili da fašizam ne podnosi da bilo tko osim dominantnih ima vodeću ulogu u gospodarstvu, te su se pravovremeno sklonili prije 1941. godine s jugoslavenskih prostora, likvidiravši na tom prostoru svoje poslovanje.

Usprkos manje ili više neprikrivenom antisemitskom odnosu prema Židovima upravo je Habsburška Monarhija omogućila njihovo živo kretanje i povezivanje na prostorima od Poljske, Galicije, Bukovine, Češke, Slovačke, Austrije, Mađarske i Hrvatske, pri čemu nemalu ulogu ima rijeka Dunav kao put koji je poslije 1830. godine bio plovni na potezu od Regensburga do Zemuna. Židovi su bili oni koji su poput Dubrovčana uspjeli putovati i dalje na istok, povezujući tako istok i zapad, sjever i jug. U ovom povezivanju nije im bilo premeća. Ni Cincari, ni Grci, ni Srbi nisu uspjeli trgovati tako daleko i tako dobro kao Židovi.

U ovom tekstu neću se baviti pomorskim i riječnim putovima kojima su se kretali židovski trgovci uz najveće opasnosti i rizik. Želim prikazati njihovu ulogu od 1873. kad su u svemu postali punopravni građani Hrvatske i kad su, smatrajući Hrvatsku svojom domovinom, uložili sve svoje sile i znanje da zemlju povedu putem modernizacije, oslanjajući se pri tome na one materijalne snage zemlje koje je iznjedrilo ukinuće Vojne granice, ali i izgradnja željezničke pruge

prema Rijeci, Trstu, Ljubljani, Mariboru, Nagykaniszi, Barcsu, Vilanju, Somboru, Subotici, Temišvaru, Zemunu i Bosanskom Brodu. Ove pruge nisu građene odjednom, ali su višestruko ubrzale promet, a dostavu robe učinile sigurnijom u svako doba godine. Židovi su odmah prihvatili željezničke pruge kao mogućnost snažnog gospodarskog razvitka, osobito industrijskoga, lakšim povezivanjem sirovina s mjestima prerade i otpreme robe na tržište, i u tome su bili nesumnjivo mnogo vidovitiji od pripadnika drugih naroda.

Osobito im je išla u prilog sve veća sloboda i pravna ravnopravnost koju su dobili na prostoru Banske Hrvatske nešto ranije nego u drugim dijelovima Monarhije. Članom 29. Ugarskog sabora od 1840. godine, mogli su se naseljavati u svim gradovima osim u rudarskim i mogli su se baviti svim obrtničkim i trgovačkim poslovima. Ban Josip Jelačić dao im je i nešto više tijekom 1848. godine pišući požeškoj i virovitičkoj županiji da Židovi u njima imaju »slobodu obertnosti bez razlike vere i stališa«. Židovske općine su se već do tada otkupile od tolerancijskih taksa i u tome su im pomogle i neke hrvatske općine. Već ranije pripremljen prijedlog Zakona o Židovima bio je konačno stavljen na dnevni red Hrvatskog sabora na početku banovanja Ivana Mažuranića 1873. godine i tim su zakonom Židovi stekli punu ravnopravnost – mogli su biti državni činovnici i mogli su posjedovati nekretnine i zemlju po slobodnoj volji u svim mjestima Hrvatske.

Ove slobode i puna ravnopravnost kakvu tada još nisu imali u Mađarskoj privukla je Židove na sjevernohrvatske prostore i dala im veliku poletnu snagu. U potrazi za kapitalom oni su došli i do najmanjih sela gdje nitko drugi nije htio trgovati, te su davali prijeko potrebne kredite, ali su za seljake često obavljali i pisarske poslove. Akumuliravši potrebni kapital, Židovi obično sele iz tih sela u obližnje gradove i trgovišta gdje se bave trgovinom, preuzimajući uvijek najuži i najelitniji trgovački centar u svoje ruke, a onda ulaze u bankarske i tvorničke poslove, školujući djecu za pravnike i liječnike u Beču i Budimpešti. Ponajviše ipak školuju djecu na realnim gimnazijama s trgovačkim školama kakve su postojale u Zagrebu, Osijeku i Zemunu, a onda ih doškoluju na *Handelsakademie* u Grazu i Beču.

Mislim da u ovom radu nije moguće govoriti mnogo o imenima, tj. o zaslugama pojedinih Židova. Pokretljivost Židova na području Srednje Europe je tako velika da je rijetko koji Židov umro tamo gdje se rodio. To je i razlog zbog kojeg je iznimno teško raditi židovski biografski leksikon. Oni nisu bili vezani za mjesto rođenja, već su išli tamo gdje se ukazivala mogućnost veće zarade i boljeg života; rođaci ili drugi Židovi informirali bi ih o prilikama u nekim drugim sredinama što su izvrsno koristili. Znali su koristiti i uobičajeno poznavanje više stranih jezika.

Trgovina

U sjevernoj Hrvatskoj Židovi su bili nosioci suvremene trgovačke koncepcije i to one koja se zasnivala na njemačkoj tradiciji, stvorenoj još u vrijeme *Hanse*, a ojačaloj kroz evangeličko učenje predanosti radu. Židova u Hrvatskoj nije bilo

¹ Gross, M., *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1885., str. 363.

mного, većina onih koji su djelovali u trgovini oko 1900. godine nije bila tu ni rođena, ali upravo u toj imigraciji u zemlju gdje su dobili puno pravo građanstva i imovnog posjedovanja, oni pokazuju izvanrednu požrtvovnost i postižu izvanredne uspjehe. Ovdje su se bolje osjećali nego u Mađarskoj, gdje je konkurencija mađarskih trgovaca i poduzetnika bila vrlo jaka. Potiskivani su i u Srbiji, gdje su obavili ogroman posao pomagavši kneza Miloša, a nakon toga nisu više bili potrebni. Isto im se dogodilo, u Rumunjskoj. Židovi su preuzeli u Hrvatskoj gotovo cijelu izvoznu trgovinu žita, kože, drveta, uspješno konkurirajući Grcima i Srbima koji su ovdje došli prije njih. Za razliku od izvoza, gdje pokazuju interes za istu robu kao i grčki i srpski trgovci, oni su mnogo pomogli uvozu kolonijalne i manufakturne robe iz Srednje Europe, jer usprkos svim stradanjima i poniženjima koja su doživljavali pokušavajući živjeti među europskim narodima, pokazali su nevjerojatnu upornost i izdržljivost, gotovo nikada ne prekidajući veze s krajem koji su napustili. Otvoreni, spremni da posluže svakoga tko od njih zatraži pomoć, a i zbog toga što im je polje djelovanja u početku bilo strogo ograničeno na bankarstvo i necehovske djelatnosti, vrše ulogu novčara i kreditora onda kada nije bilo ni banaka ni štedionica – naime, Prva hrvatska štedionica je osnovana u Zagrebu tek 1846. godine od, uglavnom, grkoistočne populacije, a i to sa svrhom da prima uloge, a ne da daje kredite.

Da bi postigli što veći uspjeh, Židovi su se služili svim sredstvima koja su im bila dopuštena, a ponekad i onima koja nisu bila dopuštena. »Oni«, kako piše Ljubomir Kosier, koji je od Pašićevih radikala, najvjerojatnije samoga Milana Stojadinovića, dobio specijalni zadatak da istraži uzroke uspješnosti Židova u poslovanju, »...iskorištavaju sve *chance*, koje može pružiti jedan posao, da ne dođu u opreku s odredbama kaznenog zakona.«² Prema Werner Sombartu, Židovi zastupaju »individualno načelno poimanje gospodarstva: da područje pojedinog gospodarskog lica nije ograničeno ni prema gore ni prema dole nikakvim objektivnim pravilom ni što se tiče veličine prođe robe, ni što se tiče grana; oni smatraju da svaki privrednik u svako doba mora iznova osvajati svoj položaj i u svako ga doba braniti od napadaja, služeći se svim sredstvima koja leže uglavnom u duševnoj sferi, te da gospodarski postupci moraju biti prilagođeni vlastitim prosudbama radi postizanja cilja.«³

Drugim riječima, Židovi su bili vješti: kombinirali su veliku energiju s novim načinima poslovanja, a zahvaljujući i njihovoj potrebi i želji za putovanjima, s tih putovanja vraćaju se, kako piše Kosier »i pod impresijom velikih jevrejskih preduzeća i gigantskih uspeha u evropskim centrima, oni se vraćaju u naše varoši i palanke, s pojačanom ambicijom i svaki pojedinac od dvadeset hiljada jevrejskih trgovaca na teritoriju balkanskih Slovena radi tako, kao da nema ni pare u džepu i s tolikom pregnućem i samosvesti, kao da želi da dostigne i prevaziđe uspehe svojih velikih preteča u Beču, Parizu, Berlinu, Londonu i drugde.«⁴

Ovakvi nazori dali su im mnogo više šanse nego drugima, jer je sve ovisilo o snazi i snalažljivosti pojedinca. Vrlo lako mijenjaju vrstu robe kojom trguju, pa

² Kosier, Lj., *Jevreji u trgovini Jugoslavije i Bugarske*, Zagreb – Beograd – Ljubljana 1930., str. 51.

³ Sombart, W., *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, München 1922., str. 180.

⁴ Kosier, nav. dj., str. 55.

prelaze s kolonijalne robe na promet žitaricama, kožom, starim krpama, drvom; snabdijevaju i vojsku u ratnim vremenima što je bio velik rizik, ali i mogućnost stjecanja izvanredne dobiti.

Židovi u svojim trgovinama školuju samo šegrte svoje vjere, koje odgajaju tako da budu ponosni svojim poslom, da imaju pravo pred vlasnikom trgovine uvijek iskazati svoje mišljenje, da budu ambiciozni. Poučavaju ih da o njima samima ovisi uspjeh i neuspjeh u poslu i u životu. Ili kako to kaže Miroslava Despot: »Ima uvijek unutar našeg naroda jedan stanoviti sloj bilo *selfmade mana*, bilo djece tih ljudi koji se ističu silnom marljivošću, bolesnom židovskom ambicijom koja dolazi od toga što se mi uvijek moramo potvrđivati i izvući iz sebe ono najbolje pa onda steći najmanje od onog što možemo steći. To je ta dijalektika našega židovskog stvaralaštva, definirana kratko i jednostavno.«⁵

Zadnja četvrtina XIX. stoljeća bila je izvanredno povoljna za trgovinu, jer su novoizgrađene željezničke pruge omogućavale brz i siguran prijevoz stoke, žitarica i vina na velike udaljenosti. Isto tako, pojavljuju se nafta i petrolej kao trgovačka roba široke upotrebe i velikih mogućnosti. Dopremom novih stvari u najkraćem roku nakon što su postale svjetski hit, židovski trgovci imaju prednost pred svima drugima. Slavoljub Penkala je 1910. godine izumio nalivpero, ali nije imao potrebni kapital za masovnu proizvodnju, pa su u taj posao ušli braća Moster iz Sv. Ivana Žabnog povežavši se i s kapitalom rođaka Donnera iz Dubrave. U Branimirovoj ulici 43. u Zagrebu izgrađena je velika i moderna industrijska zgrada u kojoj su proizvođene i *Bel* gramofonske ploče u vremenu kad je jugoslavenska država svojom politikom otežavala izvoz nalivpera na europsko tržište. Mosterovi su likvidirali zagrebačku tvornicu nalivpera ograničivši se samo na proizvodnju školskog pribora, ali su tvorničku filijalu u Berlinu pretvorili u golemo poduzeće. S mnogo su uspjeha proizvođili i gramofonske ploče snimajući hrvatske narodne pjesme i popularne šlagere te su ih prodavali iseljenicima u Americi.

Židove je vrlo rado prihvaćalo i plemstvo Hrvatskog zagorja, posuđujući od njih novac, a istovremeno pomoću njih prodajući drvo iz svojih šuma. Jedan dio plemstva stidio se baviti trgovinom, iako je nakon ukinuća kmetstva 1848. godine trebalo plaćati radnu snagu, pa je novac bio neophodan za održavanje posjeda. Do 1914. godine mnogi su plemići, koji se nisu povezali sa Židovima, odnosno tržišnom privredom, osiromašili i propali tako da se na njihovim posjedima nije trebala provoditi agrarna reforma. Plemstvo je prihvatilo da su Židovi »većinom trgovci, a trgovinom cvatu gradovi«, odnosno u našem slučaju i sela.⁶

Jedan od vođa zagrebačkih Židova dr. Lavoslav Šik ocijenio je 1927. godine što su Židovi dali Zagrebu. Piše da je Zagreb bio sam po sebi još krajem XVIII. stoljeća mali grad sa jedva osam hiljađa stanovnika, kada su se opet, i to prvenstveno kao šticićenci biskupa, pojavili Židovi. Zagreb postaje privredni centar tek u drugoj polovici XIX. stoljeća i nije slučajnost da tu ulogu dobiva upravo u vremenu kada su Židovima u Hrvatskoj dane sve mogućnosti slobodnog djelovanja i puni zamah.⁷

⁵ *Obitelj*. Priredila J. Domaš, Zagreb 1996., str. 68.

⁶ Rapo, V., »Židovska zajednica u Požezi«. *Požeški zbornik* 1, Požega 1995., str. 191.

⁷ Šik, L., »Zagrebački Židovi u privredi«. *Židov* 17/1927., str. 7-8.

Spremnost Židova da odabiru najprofitabilniji posao očituje se u primjeru Osječanina Juliusa Miskoltza. Miskoltz je završio trgovačku školu u Mađarskoj i u Beču, pa je neko vrijeme radio u jednoj bečkoj banci. Kad je njegov otac one-moćao, preuzima osječku tekstilnu trgovinu koju podiže do zamjerne visine tr-gujući češkim i moravskim tekstilom, koji je među Šokicama i Bunjevkaama bio jako tražen radi izrade narodne nošnje. Oko 1890. godine napušta i tekstilnu struku pa preuzima vodstvo *Franco-Hongroise osiguranja*: ono se bavilo osigura-njem robe ukrcavane na brodove koji su plovili Dunavom i Dravom ne samo do Barcsa već i do Vizvara, Lendave i Maribora. Na taj način postaje jedan od važnijih dioničara Dunavskog parobrodarskog društva. Potaknuo je u Osijeku osnivanje konjskog tramvaja, koji je zamijenio stari omnibus. Jedan je od osni-vača osječke tvornice stakla koja je koristila dravski pijesak kao sirovinu te par-nog kupališta *Diane*, a njegovo je ime nezaobilazno kod osnivanja i izgradnje velikog eksportnog mlina *Union*, koji je brašnom snabdijevao područje Beča i veći dio Češke. Uskoro postaje potpredsjednik, a onda i predsjednik osječke Tr-govačke-obrtničke komore, što je bilo izuzetno važno – iako je komora imala samo savjetodavnu snagu, ipak je usmjeravala raspoloživi kapital.⁸

Treba istaknuti da je veleindustrijalac i osnivač *Belišća* Gutmann de Gelse sa-gradio željezničku prugu desnom obalom Drave do Našica, a onda je jedno di-oničko društvo u kojem su dominirali Židovi gradilo prugu do Virovitice, odno-sno od Virovitice do Bjelovara i dalje od Bjelovara do Križevaca. U Bjelovaru se pruga nadovezivala na državnu prugu Gyekenesz – Zagreb, otvorenu 1870. go-dine, čime se pridravsko područje spojilo na europsku željezničku mrežu. Da nije bilo te pruge, ta bi regija mađarskom prometnom politikom ostala izvan planirane mreže. Tako su Židovi povezali Slavoniju s užom Hrvatskom i na taj način učvrstili gospodarsku cjelovitost Hrvatske i otežali vođenje posebne gos-podarske politike za Slavoniju i posebne za Hrvatsku, za koju podvojenost su se zalagali neki osječki, pa čak i neki zagrebački gospodarstvenici.

Židovi se nisu sramili nikakvog posla. Poznato je da je Emanuel Braun, osni-vač velikog đurđevačkog paromlina, ali i voćnog rasadnika, svoj kapital stekao nakupom starih krpa, koje je onda prodavao Salamonu Bergeru i 1895. osnova-noj zagrebačkoj Tvornici papira.

Bankarstvo

Židovi su bili kreditori seljaštva u Hrvatskoj u onom vremenu kad to nitko drugi nije htio biti. Nisu se upisivali hipotekarno na imanja seljaka, već su se osiguravali relativno visokim kamatama, svjedocima, a značajnu je ulogu često igralo i povjerenje između dvije strane. U vremenu kad se otvaraju mogućnosti osnivanja privatnih banaka i štedionica na dioničkoj osnovi Židovi se uključuju i u taj posao i osnivaju velik broj malih štedionica u manjim sredinama. Tako je, primjerice, Đurđevac imao tri banke, a Virje tri. Ako i nisu bili predsjednici u svim ovim bankama, Židovi su u njima bili činovnici, jer su se najbolje snalazili

⁸ Vukelić, V., *Spuren der Vergangenheit*, München 1992., str. 37.

u kompliciranim bankarskim transakcijama, koje su na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće u europskim prostorima već bile vrlo razvijene. Za razliku od Prve hrvatske štedionice koja je početkom XX. stoljeća počela preuzimati veći broj manjih štedionica u provinciji, pa onda koncentrirala uštede u Zagrebu i potom usmjeravala taj kapital prema većim industrijskim centrima, male štedionice u kojima su dominirali Židovi nastojale su da akumulirani kapital ostane na području gdje je nastao i da se tako poboljša život i otvore radna mjesta na tim područjima. Takvih primjera ima u mnogim mjestima sjeverne Hrvatske, te se gotovo može ustvrditi da je mogućnost zapošljavanja u malim mjestima ovisila o poslovanju štedionica i banaka koje su bile u rukama Židova, odnosno u kojima su Židovi imali većinski udio. Oni su otvarali male ciglane, rudnike, trgovine, uređivale izloge raskošno i bogato i tako prenosili na provinciju nešto od privlačnog života velikih metropola.

Bilo je dakako i iznimaka. Financijski genij Oskar Weismayer osniva 1909. godine u Osijeku Hrvatsku zemaljsku banku d.d. i pošto je u gradu potakla mnoge poslove, preseljava 1922. godine svoju centralu u Zagreb, prilagodivši se novonastalim prilikama preimenuje naziv u Jugoslavensku banku d.d. Slabljenjem Židova u vodstvu banaka djeluje nakon tog vremena slično kao Prva hrvatska štedionica, plasirajući golemi kapital uglavnom u ljetovališta, kina, pilane i drugo na potezu od Beograda i Novog Sada do Hrvatskog primorja, te Osijek time mnogo gubi. Ali i tada svojim američkim odjelom u Vrhovčevoj ulici 15., kao zastupnik američkih firmi, osigurava u Zagrebu 1920. godine uvoz neke robe koju ovo područje nije vidjelo još od prije Prvoga svjetskog rata. Zanimljivo je da Weismayer nije preselio poslovanje u svoju beogradsku podružnicu i da nikad nije mijenjao ni ime ni prezime. On je bio sretni Oskar!

Htjela bih svakako istaknuti da je i glasovita trgovina *Kästner i Öhler* u Zagrebu, osnovana 1886. godine, bila vlasništvo Židova iz Graza. Bila je to prva trgovina te vrste na prostorima južno od Drave. Pokazala je da takva trgovina ima itekako dobru prođu ako se dobro reklamira. Poput ljekarnika Eugena Fellerera iz Donje Stubice, koji je reklamu razvio do savršenosti, izgradivši i ogromnu bocu *Elza fluida* na zgradi Fellerovog doma na uglu Jelačićeva trga i Jurišićeve ulice, i reklame trgovačke kuće *Kästner i Öehler* s katalogima i obavještajnicima bile su poznate u čitavoj Hrvatskoj. Poslovanje je bilo solidno, roba dobra, a mlade, vješte prodavačice činile su kupovanje u trgovini pravim doživljajem. Židovi su izričito mnogo pažnje posvećivali reklami i proučavanjem tih reklama može se štošta saznati o prilikama u državi, potrošnji i mogućnosti kupovanja. Istraženo je da je uoči velike svjetske krize dvije trećine velikih oglasa, tj. onih koji su pokrivale četvrtinu stranice, pripadalo Židovima. U uskrsnom broju za 1930. godinu u zagrebačkom *Obzoru* od 18 objavljenih oglasa židovskim tvrtkama je pripadalo 10, a u *Morgenblattu* od 55 reklama 31.⁹

Židovi su natprosječno koristili telegraf i telefon, pa je 1929. godine u Zagrebu od 1.021 telefonskog priključka njima pripadalo 324.¹⁰

⁹ Kosier, nav. dj., str. 59.

¹⁰ Kosier, nav. dj., str. 61.

Zanimljivo je da se i informacijska (obavještajna) služba o stanju trgovine nalazila u rukama Židova. Početkom XX. stoljeća uspješnost je ovisila o obaviještenosti, i požeški Židovi, zapravo Lavoslav Klein i Bernardo Schwartz prvi su 1900. godine pokrenuli objavljivanje *Hrvatskog Compasa*, informativnog adresara, koji je izlazio do 1903. godine, dakle, do kraja Khuenova banovanja. Nešto slično pokušao je 1919. godine Vladimir Pavlaković (prije Steiner), koji je stvaranjem države SHS vjerovao da je došlo vrijeme velikih mogućnosti za dotada sputavanu hrvatsku trgovinu i industriju na čelu koje su se neosporno nalazili Židovi, pa prvi svezak njegova obavještajnika Gustav Šamšalović prevodi i na njemački jezik.

Kada je 1868. godine u Beču počelo izlaziti najbolje informativno glasilo *Compass* – o bankarstvu, trgovini i industriji Austro-Ugarske Monarhije, zagrebački Židovi daju podatke uredništvu edicije, pa ona može i mora poslužiti kao najbolji pokazatelj strukture gospodarstva u Hrvatskoj. U knjizi su vrlo brojna židovska imena.

Na isti su način zagrebački Židovi surađivali s mađarskim obavještajnikom, koji je izlazio pod nazivom *Ungarischer-finanzielles und commerciales Compass (Mihok'scher Compas*, Budimpešta od 1874. do 1918. godine). U njemu se Hrvatska pojavljuje odvojeno od Mađarske, što nije bio slučaj sa Slovačkom.¹¹ I u međuraću Židovi drže glavne informacijske centre preko kojih se obavljao izvoz. Informativni odsjek Narodne banke u Beogradu, a i beogradsko Ministarstvo trgovine i industrije poslije 1920. godine drži svoje podatke u tajnosti, pa su se čak i *Statistički godišnjaci* počeli objavljivati tek 1929. godine. Međutim, povjerenje stranih partnera u izvozu ovisilo je upravo o informaciji, i možda tu treba tražiti tajnu zašto je Zagreb zadržao karakter vrata za uvoz i kapitala i robe na područje Kraljevine Jugoslavije, iako je poslije 1925. godine, malo pomalo gubio dominantnu ulogu. Najveća organizacija u Zagrebu u međuraću bila je *Jugo-Istok* koja se razvila iz informacijske radnje Pollak i Shon. Oni su davali podatke o kreditnoj sposobnosti pojedinaca i na jedan način pružali garanciju pri sklapanja trgovačkih poslova.

Židovi su u međuraću preuzeli i predstavnštva velikih automobilskih marki. Oglasi o automobilima među najljepšima su u listovima toga vremena. Zanimljivo je spomenuti da se i ugledni zagrebački odvjetnik i otac Miroslave Despot, Moses Bliss (ranije Blühweis), bavio ovom djelatnošću i zahvaljujući njegovoj akciji na Zagrebačkom zboru, koji od 1909. godine postaje zrcalo hrvatske privrede, priredeno je više izložbi automobila što su bile jedine priredbe ove vrsti na južnoslavenskim prostorima, pa su potencijalni kupci dolazili u Zagreb sa čitavog Balkana i odsjedali u elitnoj *Esplanadi*.

Proizvodnja, obrt i industrija

Židovi ne dijele proizvodnju od trgovine, kao što su činili članovi cehova; Židovi trgovinu vrlo često kombiniraju i s ugostiteljstvom – otvarali su gostionice, hotele i krčme, što im je pomagalo da u vrlo kratkom vremenu upoznaju

¹¹ Kolar-Dimitrijević, M., »Privredni obavještajnici o gospodarstvu Hrvatske do 1945.« *Acta historico-oeconomica* 23, Zagreb 1995.

sredinu u kojoj su se smjestili. Njihovo je ugostiteljstvo često bilo neka vrsta klupskog centra, u kojem se mnogo toga dogovaralo i ugovaralo. Tako je, primjerice, koprivnički hotel *K caru* bio vlasništvo obitelj Schwartz i u njemu su radili svi članovi obitelji, primajući i kočije na čuvanje, a svake godine su više puta organizirali odlično uređene i dobro posjećene zabave na kojima se recitalo u kajkavštini, pjevalo i plesalo.

Židovi vrlo rado trguju žitom i brašnom, a jedan član obitelji se često bavi pekarskim obrtom. Vrijedan spomena je zagrebački pekar Andrija Zeininger (1866.-1920.). Još je njegov otac Benjamin otvorio glasovitu pekaru u Dugoj ulici 14 i ona je pola stoljeća opskrbljivala *Društvo čovječnosti* kruhom za podjelu sirotinji. Andrija Zeininger je napisao 1901. godine *Pekarski priručnik*, prvi priručnik te vrsti na ovom području. Nešto kasnije Maxo Mayer u Savskom Marofu postaje glavni proizvođač pjenice (germe) za sjevernu Hrvatsku te organizira izvanredno brzu dostavu u sve kutke Hrvatske.

Trgovina žitom, a i dobro poznavanje prilika u okolici Budimpešte koja je u Habsburškoj Monarhiji bila središte moderne prerade žita, omogućuje Židovima podizanje niza mlinova na desnoj obali Drave. Vještinu ove prerade prenose iz Mađarske na područje Osijeka, Našica, Bjelovara, Đurđevca, Čakovca, Varaždina, te ovdje nastaju veliki eksportni mlinovi. Među najvećima bio je osječki mlin *Union*, pravi mlinarski grad s izradom vrlo kvalitetnog brašna i djelomičnom preradom u kekse, bombone i ostalu delikatesnu robu, vrlo traženu u Monarhiji. I Singer u Bjelovaru je tamošnji mlin doveo u rang najvećih mlinova u zemlji, a istovremeno je otvorio rudnik ugljena u Črešnjevici, kako bi mlinu osigurao pogonsku energiju. Započeo je eksploataciju šodera na Šoderici kraj Koprivnice, koji je zbog svoje kvalitete bio eksportni artikal veoma tražen u građevinarstvu, te je za sve ove zasluge dobio i plemstvo. Zagrebački mlin je osnovao 1862. godine (renoviran je poslije požara 1906. godine), a kasnije je podignuo i ljuštionicu riže, a bavio se i izradom tjestenine.

Mnogi Židovi su vrlo zaslužni za razvoj pivarstva. Pivo se vrlo rado pilo u Hrvatskoj i Židovi i Nijemci pokreću ovu proizvodnju u gotovo svakom mjestu. U Varaždinu to čini Židov Kampuš još u XVIII. stoljeću, a u Križevcima radi još u XX. stoljeću Katz, u Novoj Gradiški Loblovi, itd.

Posebno ću se, ali samo ukratko, osvrnuti na obitelj Alexander. Njihov biograf Ivan Mirnik naglasio je da su bili više klan nego obična obitelj.¹² Bavili su se mnogim djelatnostima, ali prednjače braća Šandor (1866.-1929.) i Samuel David Alexander (1863.-1943.), koji su stvorili veliko pivarstvo Zagreba, ali su preuzeli i kontrolu nad uljarskom industrijom, rudnikom ugljena Mirna, te više građevnih poduzeća, osobito na polju cementne industrije (*Croatia*). Bogatstvo obitelji stvara se žitnom trgovinom i proizvodnjom piva u Sisku. Kako je Zagreb postao ne samo kulturna već i gospodarska metropola Hrvatske, preseljavaju se u Zagreb neposredno prije Prvoga svjetskog rata, i ovdje udaraju temelje snažnoj industrijalizaciji. S. D. Alexander jedna je od najjačih ličnosti Trgovačke-obrtničke komore u Zagrebu i jedan od osnivača Zemaljskog saveza Hrvatsko-slavon-

¹² *Obitelj*, nav. podaci, str. 37.

skih industrijalaca, osnovanog 1905. godine, kojemu je bila svrha koncentrirati snage hrvatskih industrijalaca u zajedničkom nastupu u obrani prava kod državnih ustanova.

Treba naglasiti još jednu karakteristiku židovskog gopodarenja, koja je najuočljivija upravo kod Alexandrovih – davanje velikih svota za pomaganje sirotinje ili kulturnih i socijalnih društava. Za svoju djelatnost na humanitarnom polju Šandor je dobio plemstvo (pripalo mu je Sesevski). Njegova *Prehrana* djeluje u Zagrebu na dva mjesta (Kukovićeva kuća i dvorana Tuškanac), te je na kraju Prvoga svjetskog rata preuzela ulogu *Društva čovječnosti* podijelivši među građane Zagreba oko 15,000.000 obroka.

Uloga Židova u kemijskoj i naftnoj industriji je neosporiva. Predvodnik ove grane je Farkaš iz Krapine, koji je usavršio proizvodnju sapuna te ga prodaje u mnogim gradovima Monarhije. Seli svoju tvornicu u Zagreb da bi, kasnije, poslove preuzela tvornica *Vuksan*. Braća Marići su osnivači Sisačke rafinerije. Od 1892. godine postoji u Slavonskom Brodu Rafinerija koju vodi Židov Adolf Schwarz (Daničić). Ova je rafinerija osnivač tvornice umjetnog gnojiva *Danica* d.d., tvornice šarafa i solne kiseline u Koprivnici 1906. godine. Međutim, rafinerija u Bosanskom Brodu bila je vlasništvo *Standard oila* i orijentirana je više na opskrbljivanje bosanskoga i slavonskog tržišta. Zbog toga braća Marići pokreću i uspijevaju sagraditi u suradnji sa *Shellom* veliku rafineriju u Capragu kod Siska već 1923. godine, koja omogućava industriji Hrvatske da dođe do jeftinih i kvalitetnih derivata po pristupačnim cijenama, što potiče i razvoj automobilizma i uporabu poljoprivredne mehanizacije u Hrvatskoj.

Gotovo isključivo u rukama Židova bio je nakup i prerada kože, pa su se Slovenci tek kasnije uključili u konkurentsku borbu, pretežno na području Karlovca. U Zagrebu se već 1866. osniva velika tvornica koža u Novoj Vesi, koja djeluje sve do velike svjetske krize, kada ju je trebalo maknuti iz centra Zagreba, jer je suviše zagađivala okolicu, ali je tvornica cipela zadržana na istom mjestu. Obitelj Stern bila je poznata po kožama u cijeloj Srednjoj Europi, pa iako su radničke organizacije često ukazivale na teške uvjete rada u toj tvornici, činjenica jest da su Sternovi bili i veliki dobrotvori. Osim toga, davali su zaradu brojnoj sirotinji koja se naselila u Zagrebu u procesu raspada kućnih zadruga i, uopće, proletarijaza hrvatskog sela.¹³ Marton u Vinkovcima i Krauss u Osijeku svoje kožare drže kraj rijeka, pa stoga izbjegavaju sudbinu zagrebačke tvornice, i tvornica *Marton* u Vinkovcima je i danas industrijski pogon. Krausovi su bili i vlasnici drugoga osječkog paromlina.

Židovi se istovremeno bave proizvodnjom tanina iz hrastovine i kasnije kestenovine na pet mjesta u Hrvatskoj, što je na prijelazu stoljeća bio jedan od glavnih izvoznih artikala u kožare Srednje Europe sve dok hrastovinu nije istisnuo južnoamerički *quebracho*. Bila je to velika trgovina koju je i poslije Prvoga svjetskog rata predvodio Franjo Braum (1872.-1935.), poznati financijski stručnjak, koji je bio prvi povjerenik financijskih poslova Narodnog vijeća za Hrvatsku, Slavoniju i Istru, i koji je još ranije kritikom Hrvatsko-ugarske nagodbe ustvrdio kako i za koliko je Hrvatska oštećivana. I u Kraljevini SHS vrlo je brzo

¹³ Kolar-Dimitrijević, M., *Radni slojevi Zagreba 1918.-1931*, Zagreb 1973.

došao u sukob s vladajućim krugovima dokazujući neoborivim argumentima kako se zanemaruju i prikraćuju gospodarski interesi Hrvatske.¹⁴

Židovi su nezaobilazni u trgovini drva. Drach u Capragu kod Siska i u Virovitici, Deutschovi u Velikoj Gorici, Ehrlichovi u Slavanskom Brodu, koji su se bavili i prijevozom Savom i uskladištenjima kao i Planerovi. Kako vrijednost drva umnogome raste ako se proizvod finalizira, počinje proizvodnja pokućstva, pa velike tvornice *Kaiser* i *Povischil* u Osijeku, *Bothe* i *Ehrmann* u Zagrebu izrađuju namještaj, dok drugi proizvode panel ploče. Velika zagrebačka tvornica pokućstva *Bothe* i *Ehrmann*, koja je i carsku kuću u Beču snabdijevala pokućstvom, bila je jedna od najvećih i najkvalitetnijih tvornica te vrste u Srednjoj Europi sve do 1931. godine, kad je likvidirana.

Židovi su i osnivači Zagrebačke tvornice papira 1895. godine te je Hrvatska dobila jeftini papir, što je na prijelazu stoljeća omogućilo rad brojnih tiskara u vlasništvu Židova na području uže Hrvatske, ali i Slavonije. Gotovo svako kotarsko mjesto imalo je svoju tiskaru i svoje novine. Na taj način pisana riječ postajala je dominantni izvor informiranja, a povijest knjižarstva od Breyera u Križevcima, pa do knjižarske obitelji Reich u Karlovcu ili do obitelji Lavoslava Hartmanna u Zagrebu, i knjiga koje su izašle iz ovih tiskara, pokazuju vrijednost ove akcije kojom je narod u Hrvatskoj postajao pismeniji i obrazovaniji.

Židovi imaju značajnu ulogu i u građevinarstvu. Osnivači su beočinske tvornice cementa u Srijemu, koja je izvanredno značajna za kvalitetno građevinarstvo Srijema, Bačke i Banata. Osnivači su i brojnih ciglana i građevinskih poduzeća u Hrvatskoj, te glasovitih arhitektonskih ureda u Zagrebu i Osijeku (Leo Hönigsberg, Julio Deutsch, Hugo Ehrlich, i dr.). Arhitekt Viktor Axman je graditelj i vlasnik kina *Uranije* u Osijeku u secesijskom stilu. Leo Müller osniva u Zagrebu veliku ciglanu koja je pridonijela izgradnji modernog Zagreba u vrijeme gradonačelnika Heinzela (1920.-1928.). Müller osniva i veliki voćni rasadnik te su se u okolici Zagreba udomaćile rijetke i kvalitetne sorte voćaka, osobito krušaka i jabuka.

Na poslijetku, željela bih dati neku vrstu pregleda promjena u položaju i ulozi Židova u gospodarstvu Hrvatske od 1873. do 1941. godine. Radi se samo o najkraćim naznakama od kojih se svaki element može razraditi u čitavu studiju.

OD 1873. DO 1903. GODINE. Posve je kriva postavka da je Khuenovo razdoblje vrijeme gospodarske stagnacije Hrvatske. Današnja saznanja pokazuju da je to vrijeme izgradnje cesta, željezničkih pruga, podizanja velikih tvornica, osobito mlinova, značajnih gradnja u školstvu, prosvjeti i kulturi, vrijeme otvaranja brojnih tiskara. Međutim, najveća su ulaganja bila u Zagrebu i Osijeku, pa ova neravnoteža izaziva negodovanje onih koji žive u provinciji. Židovska inicijativa nije sputavana snagama unutar Hrvatske, iako ima antisemitskih ispada.¹⁵

¹⁴ Braum je prvi kritičar neuravnoteženog razvitka monarhističke Jugoslavije. Njega je slijedio Josip Predavec, ali je njegov materijal ostao u rukopisu. Objavljena je, međutim, knjiga Rudolfa Bičanića *Ekonomska podloga hrvatkog pitanja*, Zagreb 1938. koja pokazuje zapostavljenost hrvatskih gospodarskih problema u okviru novostvorene jugoslavenske države.

¹⁵ Goldstein, I., »Antisemitizam u Hrvatskoj«, *Antifašizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996., str. 12-28.

OD 1903. DO 1918. GODINE. To je vrijeme kad Židovi počinju shvaćati svoj nepovoljan položaj u Hrvatskoj u koju s jakim kapitalom prodiru Česi, težeći prema moru, i Srbi, pomagani iz Kraljevine Srbije koja se širenjem prema zapadu želi isto tako proširiti na more. Židovi su za vrijeme vladavine Hrvatsko-srpske koalicije u najmanju ruku ne samo uznemireni, već i smeteni. Jedni drže da će pobjedom Koalicije proširiti poslove preko srpskih zemalja; drugi, kako će to isto ostvariti pošto se Hrvatska još više osamostali u okviru Monarhije, pa se priklanjaju Frankovoj opciji čistog hrvatstva. Tu započinje podjela Židova na hrvatsku ili srpsku opciju. Povijest je, međutim, pokazala da su Židovi u oba slučaja bili gubitnici.

Ipak i u tom vremenu Židovi nalaze povoljan izlaz: posebnom uredbom iz 1906. godine bilo je omogućeno da dionička društva osnivaju druga dionička društva. Stoga se od 1907. godine počinju osnivati brojna društva u kojima dominiraju Židovi, što se ne vidi iz naslova firme ili naziva tvornice, niti iz dioničkih skupština već tek iz toga tko je bio ravnatelj i inženjer. Pod zaštitom dioničkih društava najveće i najbogatije židovske obitelji, osobito tamo gdje su dioničari bili i Hrvati, prolaze neometano i neprepoznatljivo.

Mnogi su Židovi na taj način ostali prikriiveni vlasnici, zaštićeni, barem tamo gdje je broj dioničara bio velik, od objede socijaldemokrata, komunista, a i Srba da su se obogatili pljačkajući narod. Međutim, kod velikih tvornica bilo je jasno čiji je kapital. Stoga su 1906. godine zapaljeni zagrebački i bjelovarski mlin, a 1911. i osječki mlinovi. Nemoguće je povjerovati da su te brojne paljevine samo slučajnost. To je vrijeme, kada se vodi carinski rat između Srbije i Austrije i kada Srbija nastoji sama, a ne posredstvom Austrije i židovskih trgovaca, preuzeti žitnu trgovinu u Podunavlju. Gotovo pravi rat odvija se na Dunavu i u izvoznim lukama Dunava, osobito u Vukovaru.

Židovima je u tom vremenu ipak pošlo za rukom da se održe i da kvalitetom svojih usluga i učvrste svoj položaj. Oni su se organizirali od 1904. godine u Savezu industrijalaca Hrvatske i Slavonije. U tome savezu dominiraju Židovi, jer Srbi stvaraju posebne organizacije, a Hrvati, i to samo malobrojni, tek počinju svladavati prve korake u industriji, prelazeći u ovaj status uglavnom iz položaja obrtnika.

Židovi za vrijeme ratova opskrbljuju vojsku hranom i drugim potrepštinama što im osigurava velike zarade. Istovremeno su nakupne cijene svinjama i žitu bile tijekom Prvoga svjetskog rata normirane, pa se Stjepan Radić zalagao i u Hrvatskom saboru za slobodu trgovine od koje bi onda imali svi koristiti. Zanimljivo je da je Šandor Alexander stekao u to doba bogatstvo trgujući čajem, zeljem i grahom, robom koja nije bila pod kontrolom. Međutim, mnogi Židovi su imali istaknuta mjesta u domobranstvu i austrougarskoj vojsci i oni su zajedno s Hrvatima podnijeli posljednicu poraza Austro-Ugarske Monarhije u Prvome svjetskom ratu.

OD 1918. DO 1931. GODINE. Iz iskustva Židovi su znali da je za njih došlo teško vrijeme. Nalaze se pred četiri dileme:

1. surađivati najuže sa Srbima i pomagati vladu u Beogradu u svemu što ona traži;

2. graditi svoj prosperitet kao i dotada na vezama između Srednje Europe i balkanskih prostora; te su veze bile neophodne barem dok nije počelo pristizati rusko drvo i kanadsko žito;
3. pomišljati na iseljavanje u Palestinu gdje se kupuje zemljište za izraelsku državu;
4. raditi na stvaranju komunističke, klasne i dakako anacionalne proleterске државе.

Prvi, često i promjenom prezimena, a osobito srbiziranjem ili pohrvaćenjem imena, ukazuju na svoje opredjeljenja (Ernest Rosenzweig postaje Ružinski, Štern Zvijezdić, Schwarz Crnić, Weiss Bijelić, itd.). Židovi iz druge skupine računaju na svoj ugled, bogatstvo i poštovanje, a nerijetko se ističu dobrotvornim akcijama. Tiho simpatiziraju s hrvatsvom, pretpostavljajući da ono treba biti umjereno. Cionisti i komunisti su uglavnom mladi ljudi. To su pripadnici nove generacije; poučeni vjekovnim seobama svojih obitelji ne vide budućnost na hrvatskim prostorima gdje Srbi sve više preuzimaju vodeću ulogu u privredi, imajući sada i političku moć u rukama. To je pogodilo osobito Židove u Podunavlju i Srijemu, pa mnogi u tom vremenu napuštaju ovo nemirno i čestim pljačkama židovskih dućana obilježeno područje i kreću prema Zagrebu. Dobar dio njih postaju trgovački putnici za tvrtke smještene u Zagrebu, a neki otvaraju i male trgovine i tvornice. Tako, primjerice, obitelj Wortmann seli iz Srijema u Koprivnicu gdje u Basaričekovoj ulici nastavlja proizvoditi likere, a ponašaju se krajnje povučeno. Osobito se prazni Vukovar, koji je u jugoslavensku državu ušao kao značajna izvozna luka, a koji gubi taj status u korist Novog Sada i Bačke Palanke. Uništava se mehanizacijom i otok (ada) pred Vukovarom. Otok je omogućavao bogato izlovljavanje ribe koja se do 1914. godine svakodnevno otpremala u Novi Sad i Budimpeštu.

Židovska migracija je u ono vrijeme bila dosta neupadljiva, ali kad danas pogledamo izvještaje koje su Židovi davali u Ustaškoj nadzornoj službi 1941. i 1942. godine, onda je, vrlo uočljiva. Mnogi Židovi otvoreno objašnjavaju zašto su morali seliti, izražavajući nadu da ih ustaška država neće progoniti kad su već toliko propatili (ne bi trebalo sumnjati u osnovnu istinitost ovih izjava, iako su one davane pod očiglednim pritiskom da se pošto-poto spasi život).

Do 1925. godine politika jugoslavenske vlade prema hrvatskom gospodarstvu je dosta liberalna, ali se zamjenom krune u dinar, a i ratnim porezom, te bankarskom politikom sredstva akumulacije prelijevaju prema Beogradu.

Od 1925. do 1931. godine država jače kontrolira gospodarstvo, ali se već 1923. godine osjeća promjena stava prema Židovima. Lavoslav Hirth bio je sin žitarskog trgovca iz Vukovara, koji je za vrijeme rata nabavljao hranu za Čehe u Podunavlju, te je 1918. godine otvorio u Beču ured za nabavke iz susjednih država. Odlično mu je išlo do 1920. godine, kad je Beograd preko svoje centrale preuzeo ulaz svih deviza. Pokušaj da prodavaocima žita i mesa osigura brzu isplatu propao je. Odnosi u međudržavnoj trgovini su se toliko zakomplicirali da Hirth 1923. godine u časopisu *Narodno blagostanje*, koji je sam financirao, najavljuje crne dane za trgovinu žitom i kritizira ograničenja koja Beograd postav-

lja nekim trgovcima hranom.¹⁶ Zabranjuje se slobodno osnivanje dioničkih društava, a carinskom politikom zabranjuje se u zemlju uvoz mnogih proizvoda kojima su do tada bavili upravo Židovi. Krediti Narodne banke d.d. privatnim bankama i štedionicama u Hrvatskoj izostaju, što se odrazilo na obim poslovanja tih novčarskih kuća, a ograničava se poslovanje i Zagrebačke burze za robu i vrednote u kojoj obitelj Alexander ima veliki udio. Pokušaj uklapanja zagrebačkih Židova u beogradsku Centralu industrijskih korporacija bio je kratkog daha i čim su voditelji Centrale shvatili način poslovanja odstranili su Židove iz vodstva. Ipak, Židovi još uvijek vjeruju u demokratsku Jugoslaviju te pokušavaju očuvati stečene pozicije, pojačavajući svoje napore i poslovnost. Oni se čak uključuju u podizanje novih tekstilnih tvornica, koje su korištenjem relativno jeftine ženske radne snage ostvarivale pristojnu dobit. Tako nastaje Pollackova pamučna industrija u Zagrebu i nekoliko tekstilnih tvornica slične vrste, čiji su se proizvodi prodavali i za vrijeme velike svjetske krize. Zbog pojačane presije prema Židovima u Bosni i neki bosanski Židovi dolaze u Hrvatsku, pa, primjerice, braća Gaon osnivaju u Zagrebu veliku tvornicu trikotaže.

OD 1931. DO 1941. GODINE. Odluka Beograda da preuzme gospodarstvo jugoslavenske države posve u svoje ruke, nakon 1931. godine već je posve očita i neminovna. Židovi nastoje odložiti taj trenutak pa moderniziraju tvornice, ulažući ponovno u njih veliki kapital. No, to je bio dvosjekli mač, jer time te tvornice postaje još privlačnije beogradskim vlastodržcima, iako su troškovi proizvodnje sada bili manji. Godine 1934. Ministarstvo vojske i mornarice popisuje sve velike tvornice, tražeći detaljne podatke o radu, zaradi, kapitalu i mogućnostima primjene u ratne svrhe, pa sve više preuzima dionice najvećih i najvrednijih poduzeća, gušeći politikom cijena, državnih narudžbi i sličnim one za koje nije bio zainteresiran. Neke židovske tvrtke izbjegavaju ovaj proces preselivši prodajnu centralu izvan zemlje, pa je Drach, velika drvna tvrtka iz Siska, poslovala preko Švicarske, odnosno londonske prodajne centrale, izbjegavši na taj način gotovo potpuno plaćanje poreza jugoslavenskoj državi.¹⁷ Našička afera u kojoj je stradao generalni direktor tvrtke Aleksandar Sohr također je primjer slabljenja židovskih poduzeća i znači njihovu eliminaciju iz drvne struke.

Oko 70 posto uvozne i gotovo 90 posto izvozne trgovine bilo je u prvom desetljeću poslije Prvoga svjetskog rata vezano uz Židove. Međutim, i ova posrednička uloga se poslije 1930. godine smanjuje. Iz redova srpske inteligencije mnogi su se školovali u najboljim institucijama Francuske i Velike Britanije te se potom zapošljavaju u Beogradu koji se sve više pretvara u privredno središte nove države, koncentrirajući na taj način pored političke i privrednu moć.

Ljubomir Kosier je bio jedan od ideologa koji je zastupao srpsku dominaciju u jugoslavenskom gospodarstvu. On je očito spoznao da su Židovi, nakon tihe likvidacije hrvatskog plemstva, najjači konkurent Srbima u gospodarstvu, pa je

¹⁶ Narodno blagostanje 9, 1. kolovoz 1923., str. 212-213, Zagreb 1923.; Kolar-Dimitrijević, M., »Privredne veze između Austrije i sjeverne Hrvatske od 1918. do 1925. godine«. Historijski zbornik 45, 1992., str. 73.

¹⁷ Kolar-Dimitrijević, M., »Društveno-ekonomski razvoj Siska 1919.-1941. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27, 1994., str. 283-284.

čak napisao tri knjige da istraži njihovu jakost, način ponašanja, udio u pojedinim poslovima i krajevima tadašnje Jugoslavije.¹⁸ Kosier ističe da su Židovi do 1878. godine bili nevažan faktor u istočnom dijelu, za razliku od krajeva pod Austrijom i Ugarskom gdje su pozicije osvojili već postepeno tijekom XIX. stoljeća. Kosier pri tome naglašava da je na Berlinskom kongresu (od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. godine), kad je na inicijativu *Alliance Israelite universelle* da Židovi u svim balkanskim državama budu pravno izjednačeni s drugim građanima, ruski delegat knez Gorčakov odbio predloženu rezoluciju izjavivši: »Kongres ne sme da zameni (pobrika) berlinske, pariske, londonske i bečke Jevreje s Jevrejima Srbije, Rumunije i ruskih zemalja«, koji prema njegovom mišljenju, »predstavljaju pravu muku za tamošnje domaće stanovništvo.« Međutim, pod pritiskom Bismarka, a naročito engleskoga premijera lorda Beaconsfielda Srbiji, Bugarskoj, Crnoj Gori i Rumunjskoj priznata je državna nezavisnost samo pod uvjetom, da izjednače svoje židovske podanike s ostalim stanovništvom. To je onda uneseno u čl. 5 Berlinskog ugovora.¹⁹ Dakako da pravo iznuđeno pod prisilom nije moglo biti trajno, a ni prijateljstvo iskreno.

Kosierova istraživanja pokazala su da smanjenje gospodarske uloge Židova nije moguće bez njihova nestanka s ovih prostora. On stoga dobronamjerno ističe da Židovima treba pomoći da izgrade svoju državu u Palestini.

Kosier i Dušan Plavšić, sin dugogodišnjeg tajnika osječke Trgovačko-obrtničke komore, vrlo vješto smišljaju plan uništenja centara privredne moći Židova u Hrvatskoj, gdje je bilo njihovo uporište. Stabilizacija dinara uoči izbivanja pune gospodarske krize u jesen 1931. godine bila je prilika za ovu akciju. Zaštitu od isplate uloga štedišama dobile su samo neke banke u Hrvatskoj. Među onima koje je nisu dobile, pa su morale likvidirati svoje poslovanje, bile su brojne banke i štedionice u provinciji koje su vodili Židovi, i njihovom likvidacijom razbijena je mreža na kojoj su Židovi zasnivali sigurnost i način svog poslovanja. Dalje uspješno posluju samo oni Židovi koji su se u međuvremenu uspjeli uspješno integrirati u vladajuće srpsko društvo.

Budući da zbog međunarodnog lobija Kraljevina Srbija nije mogla otvoreno nastupati prema Židovima, ona to čini prikriveno, ne dopuštajući im zapošljavanje u ministarstvima koja su kreirala gospodarsku politiku, pa čak ni onda kada su ti Židovi pružili dokaze svoje najusrdnije suradnje izmjenom prezimena. Kao primjer navodim osnivača i vlasnika tvornice umjetnih gnojiva *Danica* u Koprivnici, Adolfa Schwarza koji je 1922. godine promijenio prezime u Daničić, a da ipak nije spasio tvornicu, koja je 1938. godine definitivno likvidirana. Slično se događa Steineru koji je postao Pavlaković, kako bi bio što sličniji okolini, da bi onda bio eliminiran zato što je 1921. godine tiskao brošuru zagrebačkih gospodarstvenika koji su se zalagali za očuvanje dobro uhodanih i dobro nosećih veleposjeda u Hrvatskoj, smatrajući da je podjela tih dobara ludost.²⁰

¹⁸ Kosier, Lj., *Historija Jevreja u Jugoslaviji*, Zagreb – Beograd – Ljubljana 1929.: Isti, *Jevreji u trgovini Jugoslavije i Bugarske*, Zagreb – Beograd – Ljubljana 1930.; Isti, *Statistika Jevreja u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Zagreb – Beograd – Ljubljana 1930.

¹⁹ Kosier, *Istorija Jevreja*, nav. dj., str. 43.

²⁰ Hribar, A., *Agrarna reforma*, Zagreb 1924., str. 105, 131-133, 156, 161.

OD 1939. DO 1941. GODINE. Sljedeći udar prestižu Židova u Hrvatskoj nije došao 1941. već 1939. godine, u vremenu Banovine Hrvatske. Banovinska vlast ponašala se prema Židovima krajnje neblagonaklono. Postavljanje povjerenika u židovske trgovine koje su se bavile prodajom hrane, kao i ograničenje broja upisane židovske mladeži na fakultete, a onda i istrage tko su vlasnici dionica u dioničkim poduzećima s tendencijom nacionalizacije stranog, uglavnom židovskog kapitala, ukazuje da su Mačekovci razmišljali isto kao beogradski radikali, želeći u svojim rukama koncentrirati ne samo svu političku već i svu gospodarstvenu moć. Banovina Hrvatska ne pruža utočište brojnim židovskim izbjeglicama koje se 1938. godine sklanjaju u Hrvatsku nakon Kristalne noći i *Anschlussa*. Može se uočiti, da se Banovina Hrvatska pokazala prema Židovima u tom vremenu radikalnijom od Beograda, pa mnogi tada traže utočište u Beogradu, odnoseći tamo svoj kapital i svoje znanje, te beogradska židovska općina postaje jača i veća od zagrebačke.

Međutim, 1941. godina bila je sudbonosna za Židove na čitavom području Jugoslavije, izuzev Međimurja i tankog pojasa u Hrvatskom primorju. No, to je predmet posebne radnje, kao i razlozi zbog čega su ustaše tako radikalno posegnuli za uništenjem Židova, iako su upravo mnogi Židovi u međuraću novčano pomagali ustaški pokret, pa i simpatizirali s radikalnim hrvatstvom.

Danas je uloga Židova u gospodarstvu Hrvatske samo prošlost. No, prošlost vrijedna spomena i dobar primjer kako se ni iz čega stvaraju solidna bogatstva. Bilo bi dobro da se ovoj fazi stvaranja također posveti odgovarajuća pažnja, a ne samo fazi uništavanja. Rađanje, život i smrt etape su u životu pojedinaca, ali na ovom primjeru vidimo da one mogu biti i etape u razvoju jednog naroda, ili jednog njegovog dijela u nekoj zemlji. Nije bilo dovoljno što je 1931. godine 19.579 Židova u Savskoj banovini pripadalo uglavnom europeiziranim židovskim liberalima željnima da žive u dobrim odnosima sa svima, da njeguju svoju kulturu i tradicije i poštuju svoj dom.

U međuratnom razdoblju trebalo se opredijeliti i o tom opredjeljenju ovisila je egzistencija. Odluku je bilo teško donositi jer Židovi nisu imali nikakvog zaštitnika. Oni su bili narod bez države. To je ujedno pouka za buduća vremena i razlog zašto iza svakoga naroda ili dijela nekoga naroda mora stajati njegova država, država koja će interervenirati kad se njezin državljanin u velikom svijetu nađe u poteškoćama i koja će mu uvijek pružiti utočište i dom.

Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine

Prema rezultatima dosadašnje historiografije nema dvojbe da je ubrzani proces modernizacije hrvatskoga društva započeo već u doba uspona hrvatskoga narodnog preporoda (1835.-1848.), a svoju kulminaciju postiže upravo godine 1848. Svjedoče o tome i dobro poznata *Narodna zahtijevanja* od 25. ožujka iste godine, a njihova je bit: ukidanje dotadašnjeg feudalnog uređenja (kmetstva) i zahtjev za što skorije konstituiranje modernih ustanova, kao što su samostalna hrvatska vlada, moderni sabor (zastupnički) i njegov što skoriji saziv, izjednačenje svih građana u pravima, ali i dužnostima, bez obzira na vjersku ili koju drugu pripadnost, moderno sveučilište, službeni hrvatski jezik, sloboda tiska, građanske slobode, povratak hrvatskih zemalja pod vlast sabora i bana (Istre i Dalmacije, hrvatsko-slavonske vojničke granice), narodna vojska, itd. Dobro je poznato, da je upravo najavljeni proces ukupne modernizacije, osobito što se tiče prevladavanja feudalizma i svih njegovih ostataka intenziviran i u doba novog apsolutizma (1851.-1860.) kojemu je prethodio Oktroirani ustav od 4. ožujka 1849. koji je konačno morao biti proglašen i u Hrvatskoj 6. rujna iste godine. Treba reći, da je upravo Ustav također požurivao modernizacijske reforme, a kojih je bit prevladavanje već odavno preživjelog feudalnog uređenja, i proglasio da su »Židovi cijele Carevine austrijske jednaki s kršćanima u svim građanskim pravima«. No već krajem godine 1851. uveden je otvoreni apsolutizam, što znači, da su na snazi u cijeloj Carevini i dalje zabrana posjedovanja nekretnina kao i druga ograničavanja građanskih sloboda.

U našoj historiografiji, dobro su poznata nezadovoljstva hrvatske javnosti izazvana donošenjem Oktroiranog ustava, i uvođenjem novog apsolutizma, a istu sudbinu dijelile su i ostale srednjoeuropske zemlje, koje su tada priznavale habsburšku krunu. Poznate su duge političke borbe, i u Hrvatskoj nakon najavljenog ustavnog stanja (krajem 1860. godine), pa uskoro i pseudoustava (1862.), a što sve konačno završava stvaranjem dualističke Monarhije (1867.). Hrvatskoj tada i nije ostalo drugo, nego utanačenje Nagodbe s Ugarskom (1868.) koju u njezinoj biti nije uspio izmijeniti pokušaj revizije (1873.). Slijedio je dolazak bana Ivana Mažuranića i njegove vlade i niz doista modernih građanskih reformi koje se realiziraju i koje su u izrazitom usponu sve do Mažuranićeve demisije (1880.); one su ipak nastavljene i kasnije, i u vrijeme bana Khuena-Hedervaryja (1883.-1903.), sve do izbijanja Prvoga svjetskog rata, dakako s različitim intezitetom. Naime, dolaskom Khuena-Hedervaryja, nastavljena je urbanizacija i industri-

jalizacija u Hrvatskoj, no ipak postoje nezadovoljstva kako zbog slabog gospodarskog razvoja u cjelini, tako i zbog sve izrazitijih pokušaja mađarizacije, odnosno njezine politike, a što znači sve otvorenijeg kršenja slova i duha Hrvatsko-ugarske nagodbe.

Medutim, vratimo se unatrag, na prva desetljeća nakon godine 1848. Premda je Oktroirani ustav, barem u načelu, izjednačio Židove s kršćanima u pogledu građanskih prava, u doba apsolutizma, kada uostalom Oktroj i ne vrijedi, situacija za Židove nije povoljna, tim više što su se mnogi od njih, osobito u Ugarskoj, pridružili mađarskoj revoluciji, pa su zbog toga neki kasnije i stradali. Otuda i odbojnost hrvatske sredine prema Židovima, premda je poznato, da ih je ban Josip Jelačić nastojao zaštititi, osobito kada se radilo o posjedovanju nekretnina ili bavljenju zanatskim poslovima. Sigurniji dani za Židove nastupili su tek *Carskim patentom* (u stvari privremenim zakonom) od 18. veljače 1860. godine kojim im je dopušteno slobodno posjedovanje nekretnina, a postupno su, i to trajnijim zakonima, ukidane i sve odredbe koje su sužavale njihov obiteljski i gospodarski život. Bile su to, primjerice, odredbe u pogledu sklapanja brakova, ili ograničenja prava i sposobnosti svjedočenja na sudu, isključenje iz određenih obrtničkih i poduzetničkih udruženja, i tako dalje.¹

Nakon uvođenja dualizma, to jest već krajem godine 1867., donesen je austrijski temeljni zakon kojim je proglašena građanska ravnopravnost Židova (21. prosinca 1867.). Samo tjedan dana kasnije donio je takav zasebni zakon i Mađarski sabor. Dakako, nakon »rješenja« upravo gorućih državnopravnih problema u Hrvatskoj, a koji su sanirani utanačenjem Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.), i u Hrvatskoj su stvoreni određeni uvjeti da i ona krene putem ubrzane modernizacije. Stoga se takav zakon o Židovima našao na dnevnom redu Sabora godine 1870. ali su na sporost u pogledu njegova donošenja uz brojne unutarnje probleme, kao što su Lonjsko polje, Rakovica i drugo, utjecale i obnovljene političke borbe u pogledu revizije Nagodbe, koja u svojoj biti nije uspjela. Tek dolaskom bana Mažuranića i njegove vlade, Hrvatski je sabor 19. rujna 1873. izglasao zakonsku osnovu temeljem koje se »sljedbenici izraelitičke vjere« priznaju u pogledu vjerezakona i »uživanja prava političkih i građanskih« ravnopravnima s pripadnicima ostalih zakonom odobrenih religija. Mjesec dana kasnije, to jest 21. listopada iste, 1873. godine, ta je zakonska osnova dobila i potrebnu kraljevsku sankciju. Židovi se od tada uključuju u sve tijekove javnog života u Hrvatskoj, dakle u područja kulture i prosvjete, znanosti i umjetnosti, različitih grana gospodarstva, ali i političkog života.²

No prije nego što, za sada samo na odabranim primjerima dokumentiram utjecaj i doprinos Židova u procesima sveukupne modernizacije, koja se uz različite oscilacije ipak odvijala sve do izbijanja Prvog svjetskog rata (1914.), želim naglasiti i istaknuti doprinos Židova modernizaciji i prije godine 1873., u doba vlade bana Josipa Šokčevića. Naime, upravo tada utemeljuju se u Hrvat-

¹ Gross, M. – Szabo, A., »Prema hrvatskome građanskom društvu«, *Židovi u vrijeme proglašenja njihove građanske ravnopravnosti*, Zagreb 1992., str. 418-423.

² Isto, usp., i Szabo, A., »Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851-1910«, *Naše teme*, 7-8, Zagreb 1989., str. 2128-2138.

skoj brojne kulturne i prosvjetne ustanove, organizira Prva hrvatsko-slavonsko-dalmatinska gospodarska izložba u Zagrebu (godine 1864.) međunarodnog značenja, a počinju radom i novi novčani zavodi. U osnivanju i radu svih tih ustanova sudjelovali su uz brojne kršćane i brojni istaknuti Židovi, i to ne samo u Zagrebu, već i u cijeloj Hrvatskoj. Židovi, suradnici, ali i financijski utemeljitelji spomenutih institucija, djelovali su uglavnom u Osijeku, Rijeci, zatim Zemunu, pa i većim gradovima u južnoj Hrvatskoj (Split), a i na području Hrvatsko-slavonske vojničke granice, koja je konačno vraćena pod vlast Hrvatskog sabora i bana godine 1881. Pri tome je dakako riječ o gradovima, kao što su Brod, Vinkovci, Ilok, Vukovar, i drugi. U svim tim gradovima Židovi i prije 1873. imaju svoje trgovine i javna skladišta, a po manjim mjestima bave se i dobro poznatom, ali za pučanstvo i vrlo korisnom trgovinom kućarenja. Upravo tada u usponu je i suradnja Židova i kršćana na humanitarnom polju, posebno u *Društvu čovječnosti*, koje je u Zagrebu utemeljio još godine 1846. Jacques Epstein. Recimo i da je istome društvu pristupio i zagrebački nadbiskup Juraj Haulik.³

Krajem sedamdesetih godina XIX. stoljeća pripreman je i učinjen nov popis pučanstva i to zajedno s područjem upravo vraćene Hrvatsko-slavonske vojničke granice (Krajine) pod vlast Hrvatskog sabora i bana. Prema službeno objavljenim rezultatima popisa s kraja 1880. godine (u obzir su uzeti hrvatski i mađarski službeni popisi) u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 13.400 Židova ili 0,72 posto prema ostalom prisutnom pučanstvu.⁴ Nešto više od četiri desetine Židova živjelo je u gradovima, a ostalih šest desetina u hrvatsko-slavonskim županijama, i to u većim trgovištima koja se nalaze u blizini većih gradova. Usporedimo li ove iskaze s posljednjim popisom pučanstva, popisom iz godine 1869. onda je ukupan porast Židova u Hrvatskoj i Slavoniji iznosio 3612 osoba ili 36,57 posto. No, ako govorimo samo o gradovima, onda se, između godine 1869., i 1880., broj Židova, u stvari, i to prije svega zbog njihove aglomeracijske snage povećao za 44,20 posto. Pri tome je krajem godine 1880. prosječni udio Židova u gradu Osijeku iznosio 5,95 posto prema ostalom prisutnom pučanstvu, u Zagrebu 4,35 posto, u Zemunu 6,58 posto, u gradu Rijeci svega 1 posto, Požegi 3,71 posto, Koprivnici 6,35 posto, Varaždinu 5,38 posto. Tijekom sljedećih desetljeća, prema službenim popisima pučanstva s kraja 1890., 1900. i 1910. godine, broj Židova, i to prije svega zbog pojačane imigracije (premda se na kraju XIX.

³ Gross – Szabo, nav. dj., str. 418-423; Despot, M., *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873*, Zagreb 1970.; Ista, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880*, Zagreb 1979.; Szabo, A., *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860-1873*, I-II, Zagreb 1987.-1988. U svim tim knjigama navode se imena brojnih Židova koji djeluju na svim područjima javnoga života, osobito gospodarstva te kulture i prosvjete. Ipak, upozoravam na jedan problem: premda se prema imenu i prezimenu brojnih osoba daje s velikom sigurnošću zaključiti da je riječ o Židovima, ipak ni jedna autorica ne donosi ni za jedno ime potrebne povijesne podatke iz kojih bi se vidjelo da se sigurno radi o Židovima, premda bi takvi podaci bili dragocjeni.

⁴ *Statistik*, Budapest 1885., str. 5-6; *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. 1905*, Zagreb 1913., (dalje se služim kraticom: SG I, 1905); *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II. 1906-1910*, Zagreb 1917., (dalje se služim kraticom: SG II, 1906-1910).

i na početku XX. stoljeća javlja i emigracija) u stalnom je usponu. Krajem godine 1890. obitava u Hrvatskoj i Slavoniji 17.261 Židov, krajem godine 1900. bilo je 20.032 Židova, a krajem 1910. godine 21.161 Židova. Prema tome, porast Židova, ukoliko govorimo o kvantitativnim iskazima, u izvjesnom je usponu, ali ako govorimo o postotnim omjerima, u stalnom je opadanju. Naime, prosječni porast Židova između navedenih desetljeća iznosi u prosjeku svega 15 posto do 5 posto (između 1890. i 1910. godine). Ipak, recimo i to, da se tijekom navedenih desetljeća porast ostalog pučanstva u Hrvatskoj i Slavoniji povećao u prosjeku od 2 posto do 5 posto. Pri tome, više od 50 posto prisutnih Židova nastanjuje se i živi u većim spomenutim hrvatsko-slavonskim gradovima. No i sada najveći udio »gradskih« Židova, u odnosu prema ostalom prisutnom pučanstvu nastanjuje se i živi u gradu Osijeku; prosječne su vrijednosti od 8 do 9 posto (zaokruženi iskazi), zatim u Zemunu (koji se do 1918. nalazi u Hrvatskoj), te u Koprivnici i Brodu, gdje su prosječne vrijednosti od 5 do 6 posto, dok su u glavnom gradu, Zagrebu, prosječne vrijednosti od 4 do 5,6 posto (također u zaokruženim iskazima) te u Križevcima, Požezi i Varaždinu oko 6 posto.⁵ Uz navedene iskaze, valja također naglasiti, da u prvim desetljećima nakon godine 1848. u Osijeku živi više Židova nego u Zagrebu, a ta je činjenica evidentna još i godine 1880. Naime, te godine bilo je u gradu Osijeku 1493 Židova ili 8,20 posto prema ostalom prisutnom pučanstvu. Tijekom kasnijih desetljeća, a pogotovu na prijelomu stoljeća, te se činjenice iz temelja mijenjaju. Tako, primjerice, već krajem 1900. godine u Osijeku živi 2027 Židova ili 8,81 posto, a u Zagrebu 3195 ili 5,54 posto. A jedno desetljeće kasnije, to jest krajem 1910. godine, u gradu Osijeku živi svega 2199 Židova ili 8,07 posto prema ostalom pučanstvu, a u Zagrebu 4192 Židova ili 5,61 posto. Razlozi navedenih oscilacija su ekonomske naravi. Naime, financijska kriza koja je početkom svibnja 1873. godine izbila u centru Monarhije, u glavnom gradu Beču, uskoro se proširila i na Hrvatsku. Pri tome su više stradala razvijenija tržišta i gradovi u Slavoniji, i to osobito grad Osijek, koji je poslovao s vanjskim tržištima. Stradale su tada brojne židovske tvrtke, a spori oporavak trajao je tijekom više godine. Prema tome, brojni židovski poduzetnici, sada su teško mogli iznova graditi na »skrahiranim« tvornicama i drugim akcionarskim pothvatima u Osijeku, a kojih je tada više u tom gradu nego u Zagrebu. Sada im je bolje odgovarao Zagreb, koji je daleko manje pogođen financijskom krizom i njenim posljedicama, a od 1862. te osobito 1873. i 1875. godine raspolaze trima važnim željezničkim prometnicama (Zagreb – Sisak, Zagreb – Karlovac, te Karlovac – Rijeka).⁶

Nakon izvjesnog oporavka, koji kulminira u doba Mažuranićeve vlade (1873.-1880.) osjećaju se uskoro, zbog niza problema, prije svega niske akumulacije kapitala, i sve veći znakovi stagnacije, koja također u cijeloj Hrvatskoj doseže vr-

⁵ Svi podaci izračunati su na temelju sljedećih izvora: SG I, 1905, str. 24-32; SG II, 1905-1906, str. 21-22. Upozoravam čitatelje i na priložene tablice koje se nalaze na kraju ovog teksta.

⁶ Szabo, A., »Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846-1880«, *Historijski zbornik XXXVIII* (1), Zagreb 1985., str. 31-73, 49-51; Ista, »Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850-1880«, *Historijski zbornik XV* (1), Zagreb 1987., str. 167-223, 191-192.

hunac krajem XIX. i na početku XX. stoljeća. Prisutni su oni dakako i na području cijele dualističke Monarhije, pa stoga brojne građane, također i hrvatske, privlače i sve veće mogućnosti zarade, osobito u prekomorskim zemljama. Navedene činjenice razlozi su i sve slabije imigracije Židova u Hrvatsku, a krajem stoljeća i oni će zajedno s ostalim hrvatskim pučanstvom dijeliti i tešku sudbinu emigracije. Naime, u desetljeću između 1880. i 1890. godine ukupan broj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji povećao se za 3773 osobe ili 27,97 posto, a tijekom sljedećih deset godina, to jest između 1890. i 1900., za svega 2771 osobu ili 16,5 posto, dok se između 1900. i 1910. godine ukupan broj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji povećao za svega 953 osobe ili 4,76 posto. Međutim, navedene činjenice posljedica su i slabe naseljenosti Židova u hrvatsko-slavonskim županijama. Naime, između 1890. i 1900. godine ukupan broj Židova u hrvatsko-slavonskim županijama povećao se za svega 624 osobe ili 22,52 posto, a u gradovima za 2147 osoba ili 77,48 posto. I ovoga puta aglomeracijska snaga glavnoga grada je na prvome mjestu, jer se broj Židova u tom gradu povećao za 1253 osobe ili 64,52 posto prema ukupnom povećanju Židova u ostalim gradovima. Doduše, na drugom mjestu je još uvijek Osijek, ali se u njemu broj Židova povećao u navedenom desetljeću za svega 442 osobe ili 27,89 posto, također prema ukupnom povećanju Židova u svim hrvatsko-slavonskim gradovima.⁷

Niske stope imigracije Židova u Hrvatsku, a još više prirodne regeneracije, kulminirale su upravo između 1900. i 1910. godine. Valja pri tome naglasiti da se tijekom navedenog desetljeća broj Židova povećao samo u gradovima, dok gotovo sve hrvatsko-slavonske županije bilježe, i to prvi put negativan priraštaj! Tijekom istog desetljeća broj Židova se smanjio u hrvatsko-slavonskim županijama za 638 osoba ili za 5,75 posto! Izuzetak je jedino modruško-riječka županija, u kojoj se broj Židova povećao za 55 osoba ili 16,82 posto. No to je posljedica daljnje aglomeracijske snage grada Rijeke na trgovište Sušak i njegovu okolicu. Dakako, vodeću aglomeracijsku ulogu ima i nadalje grad Zagreb (991 prisutan Židov ili 31,20 posto prema 1900. godini), te Osijek (272 osobe ili 17,31 posto). Valja također istaknuti, da se tijekom proteklog desetljeća doselilo u Hrvatsku i Slavoniju 1825 Židova ili 9,11 posto.⁸ Među navedenim imigrantima prevladavaju Židovi iz Mađarske, kojih je u prosjeku više od 76 posto. Iz Austrije je dolazilo u Hrvatsku u prosjeku oko 7 posto Židova, iz Bosne i Hercegovine oko 6 posto, iz Srbije oko 5 posto, iz Rumunjske nešto više od 1 posto, a iz ostalih balkanskih zemalja oko 1,50 posto. U istom razdoblju iselilo se iz Hrvatske i Slavonije 1102 Židova ili 5,50 posto.⁹ Vrijedno je također spomenuti, da više od 25 posto iseljenih Židova iz Hrvatske i Slavonije odlazi u prekomorske zemlje (Sjevernu Ameriku), oko 30 posto u »ostale europske zemlje«. Pri tome oko 15 po-

⁷ Izračunato na temelju izvora cit. u bilj. 4 i 5.

⁸ SG I, 1905, str. 242-243; SG II, 1906-1910, str. 198-199; Szabo, A., »Društvena struktura iseljenika iz Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1880-1910«, *Migracijske teme*, Zagreb 1988., str. 4, 1-2, 67-71; Ista, »Iseljavanje pučanstva iz Banske Hrvatske u Sjevernu Ameriku i druge prekomorske zemlje između 1901. i 1910. godine«, *Susret svjetova (1492-1992) Hrvati i Amerika*, *Zbornik radova*, Zagreb 1992., str. 181-188, 185.

⁹ SG I, 1905, str. 242-243; SG II, 1906-1910, str. 198-199.

sto odlazilo je u Mađarsku, oko 9 posto u Austriju i oko 8 posto u Bosnu i Hercegovinu. Prema relevantnim popisima stanovništva s kraja 1900. i 1910. godine, evidentno je također, da se sve veći broj Židova koji ostaju u Hrvatskoj i Slavoniji postepeno asimilira. Naime, 1900. godine više od 35 posto Židova izjasnilo se za hrvatski jezik kao »materinski jezik«, a 1910. godine, više od 46 posto. Nadalje, 1900. godine gotovo 42 posto tada prisutnih Židova u Hrvatskoj i Slavoniji izjasnilo se za njemački jezik kao materinski jezik, a 1910. godine svega 30 posto. Međutim, za mađarski jezik kao materinski jezik izjasnilo se 1900. godine 21 posto Židova u Hrvatskoj i Slavoniji, ali 1910. godine više od 22 posto. Ostalim slavenskim i neslavenskim jezicima kao materinskim jezikom govorilo je 1900. godine 1,87 posto prisutnih Židova, a 1910. godine 2,24 posto.¹⁰ Vrijedno je također spomenuti, da je hrvatskim jezikom kao materinskim govorilo najviše Židova na području Zagrebačke, Varaždinske, pa i Bjelovarske županije, te u gradovima Zagreb i Varaždin (prosječne su vrijednosti veće od 52 posto). Najmanje prisutnih Židova govorilo je hrvatskim jezikom kao materinskim u gradovima Zemun i Osijek (prosječne su vrijednosti 4 posto i 13 posto), te u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji (prosječne su vrijednosti 11 posto i 28 posto). Analogno tome, najviše Židova govori njemačkim jezikom kao materinskim jezikom u gradovima Osijek i Zemun (oko 70 posto), te u Virovitičkoj i Srijemskoj županiji (45 posto i 75 posto). Najviše prisutnih Židova govorilo je mađarskim jezikom kao materinskim na području Modruško-riječke županije, točnije upravnog kotara Sušak i u blizini grada Rijeke (35 posto), zatim u Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj županiji (prosječne su vrijednosti 25 posto do 31 posto) te gradu Zagrebu (20 posto).¹¹

Zbog stalne imigracije i velike horizontalne pokretljivosti, uključujući i sve izraženiju emigraciju, za generacijsku strukturu Židova u Hrvatskoj i Slavoniji karakteristične su skupine srednje životne dobi. Djece ispod 14 godina života bilo je u prosjeku oko 30 posto (kod ostalog hrvatskoga pučanstva i do 40 posto). Mladih ljudi između 15. i 20. godine života bilo je u prosjeku manje od 10 posto. Međutim, dobnih skupina između 20. i 60. godine života bilo je u prosjeku više od 52 posto, a u gradovima više od 55 posto. Kod ostalih građana u Hrvatskoj srednje su vrijednosti 45 posto! U strukturi srednje generacije Židova najbrojnije su dobne skupine između 30. i 40. godine života (prosječne su vrijednosti oko 16 posto) te između 40. i 60. godine života (prosječne su vrijednosti nešto više od 11 posto). Pripadnost posljednje od navedenih skupina još je izraženija u većim gradovima. Pripadnika najstarije generacijske dobi, to jest one iznad 60. godine života, bilo je u prosjeku nešto više od 7 posto (podjednake vrijednosti utvrđene su i za ostalo stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji).¹²

Kao što smo vidjeli, Židovi su najvećim dijelom nastanjeni u većim gradovima i razvijenijim trgovištima. Zbog toga je kod Židova broj nepismenih građana

¹⁰ Podaci izračunati na temelju izvora, cit. u bilj. 9.

¹¹ SG I, 1905, str. 46; SG II, 1906-1910, str. 32.

¹² SG I, 1905, str. 64-65.

na smanjen na minimum. Tako je, primjerice, godine. 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji 23,42 posto potpuno nepismenih muškaraca Židova, a krajem 1900. godine svega 17,55 posto. Nepismenost žena smanjena je u istom razdoblju od 33,94 posto na 21,75 posto.¹³ U navedene iskaze uračunata su i sva predškolska djeca do šeste godine života, što znači da je stupanj nepismenosti još manji, te iznosi u prosjeku oko 15 posto. Za cjelovitu ocjenu stanja navodim i relevantne činjenice prema kojima je nepismenost kod ostalih građana smanjena u istom razdoblju od 75 posto na svega 65 posto. Štoviše, krajem 1910. godine gotovo je 40 posto Židova u Hrvatskoj i Slavoniji imalo završenu srednju školu različitih profila (od 4, te 6 i 8 razreda). Međutim, kod ostalih građana završenu srednju školu istih kategorija ima u prosjeku svega 4,36 posto ljudi.¹⁴

Krajem XIX. stoljeća bilo je u socijalnoj strukturi Židova nešto više od četiri desetine zaposlenih građana. Pri tome su oko 8,50 posto žene. Nezaposlenih muškaraca, i to iznad 14. godine života, bilo je u prosjeku oko 3 posto, a nezaposlenih žena oko 17 posto.¹⁵

Prema glavnim zanimanjima, više od 50 posto Židova u većim kao i manjim gradovima, bavilo se trgovinom, i to uglavnom veletrovinom (žito, stoka, drvo osobito), a oko 25 posto obrtničkim djelatnostima, što uključuje i tvornice, koje tada posluju kao dionička društva. Riječ je o uloženom dioničkom kapitalu, u kojem više puta prevladava onaj kojega su uložili Židovi, i koji je, krajem XIX. i na početku XX. stoljeća temeljem hrvatske industrije, te biva u postignutom usponu naglo prekinut izbijanjem Prvoga svjetskog rata, i njegovim posljedicama koje su uskoro slijedile. Uz istaknuta imena veletrogovaca i veleobrnika, uključujući i industrijalce, kao što su to krajem XIX. stoljeća bili Jonas Aleksandar, trgovac žitom na veliko i vlasnik skladišta piva u Sisku, Auer Robert, trgovac risačim i pisačim spravama, Baumgärtner Leopold i nećaci, trgovac manufakturnom robom na veliko, Deutsch Filip i sinovi, trgovac drvom na veliko, Bothe i Ehrmann, tvorničar pokućstva i parketa u Zagrebu, Kronfeld i drug, vlasnik banke i mjenjačnice u Zagrebu, Thaller i Kerschbaumer, vlasnici veletekstilne prodavaonice u Zagrebu, valja istaknuti, da se većina Židova bavila, još krajem XIX. stoljeća, kako u većim, tako osobito u manjim gradovima, sitnim trgovačkim poslovima. U njihovoj strukturi prevladavaju samostalni trgovci, a ne pomoćni radnici. U prosječnim kvantitativnim iskazima radi se o odnosu 54 samostalnih trgovaca prema 46 pomoćnih radnika (činovnika i trgovačkih pomoćnika). Navedene prosječne vrijednosti na snazi su i prema službenom popisu iz kraja 1910. godine, s tom razlikom da se smanjuje broj trgovačkih pomoćnika, a povećava broj činovnika, osobito žena. Naime, prema 1900. godini, broj zaposlenih trgovaca i samostalnih poduzetnika povećao se za 3 posto, dok se istodobno broj pomoćnog osoblja (uglavnom kvalificiranih pomoćnika) smanjio, prema 1900. godini, za više od 16 posto.¹⁶

¹³ Isto; SG II, 1905-1910, str. 28-29.

¹⁴ SG II, 1905-1910, str. 44.

¹⁵ Izračunato na temelju sljedećih izvora: SG I, 1905, str. 130-135; SG II, 1906-1910, str. 94-98.

¹⁶ Izvor cit. u bilj. 2, 3, 5, 6. i 15.

Obrtničkim poslovima, uključujući i industriju, bavilo se u prosjeku oko 25 posto zaposlenih Židova. Unutar ove društvene skupine oko jedna četvrtina su žene. Međutim, u ovoj grani privrednih zanimanja također prevladavaju sitni obrtnički poslovi. Prosječne su vrijednosti također 54 samostalnih obrtnika prema 46 pomoćnih radnika (činovnika i obrtničkih pomoćnika). Doduše, 1910. godine prosječne su vrijednosti 49 samostalnih obrtnika prema 51 pomoćni radnik. No, to je mnogo više posljedica povećanog broja činovnika, a ne obrtničkih pomoćnika. Broj samostalnih obrtnika povećao se u istom razdoblju za 12 posto, broj činovnika, među kojima je sve više žena za 95 posto. Međutim, broj obrtničkih pomoćnika (kalfa) smanjen je u istom desetljeću za 4 posto. Budući da ukupna zaposlenost u istom desetljeću nije smanjena, nego, što više, neznatno povećana (u prosjeku za oko 1 posto) i to najvećim dijelom kod žena, smatram da su upravo kvalificirani obrtnički i trgovački pomoćnici činili najveću osnovicu židovskih iseljenika, dakle emigranata iz Hrvatske i Slavonije.

Dakako, svi su ovi zaposlenici bili uključeni u razvojne tijekove tadašnje Hrvatske i njezine modernizacije. No, među brojnim poznatim Židovima, ističem ovdje dobro poznato ime Lavoslava Hartmana, koji je u Zagrebu imao dobro uređenu i općenito poznatu knjižaru, ali i vlastito tiskarsko poduzeće, koje došire svoj uspon u doba vlade bana Ivana Mažuranića kada je samo u tiskari zaposlena 21 osoba (15 muškaraca i 6 žena, s radnim vremenom od deset sati na dan). A nakon Hartmanove smrti (1881.) poslovanje nastavljaju nasljednici (Kugly i Deutsch) također i nakon Prvoga svjetskog rata.¹⁷ Hartman je, naime, prekupio od istaknutog veletrgovaca Ferdinanda Romleitnera knjižaru, te uz nagli razvoj knjižarskog poslovanja, kojemu upravo pogoduje modernizacija koju razvija ban Mažuranić, uspijeva utemeljiti u Zagrebu i veliku posudbenu biblioteku s više tisuća primjeraka, u kojoj se uz domaće autore nalazi i znatan broj svjetskih klasika (E. G. Lessing, F. Schiller, J. W. Goethe, i drugi). Štoviše, biblioteka je imala i veliki broj članova iz Zagreba, ali i izvan njega, a za uredovanje i posebna pravila koja je odobrila Zemaljska vlada u Zagrebu. Vrijedno je također istaknuti, da je Hartman tiskao, i to u vlastitoj nakladi brojne knjige iz različitih područja znanosti i likovne umjetnosti, a od strane Zemaljske vlade bilo mu je povjereno i tiskanje školskih knjiga (udžbenika). Upravo u doba vlade bana Mažuranića, tiskao je Hartman »za sve pučke učione u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 40 do 50.000 svezaka za pojedine razrede«. Štoviše, Hartman je tiskao i sve katekizme za pučke škole, a također i knjige za »domobranstvo u hrvatskome jeziku« (ove potonje u nakladi od 500 komada godišnje).¹⁸ Svoje lijepo uvezane knjige izlagao je već na Prvoj hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj međunarodnoj izložbi u Zagrebu, koja je održana godine 1864., a zatim i na drugim takvim izložbama koje se održavaju na kraju XIX. i na početku XX. sto-

¹⁷ Despot, M., »Zagrebački knjižar Lavoslav Hartman (1813-1881)«, *Jevrejski almanah 1955-1956*, Beograd 1956., str. 71-85.

¹⁸ Isto; Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu za god. 1876-1880, Zagreb 1882., str. 182; Izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu za god. 1886/90, Zagreb 1892., str. 639, 654.

ljeća.¹⁹ Osim toga, bio je Lavoslav Hartman, kao uostalom i drugi brojni ugledni Židovi, i podupirući član brojnih hrvatskih središnjih kulturnih ustanova i stručnih udruženja, osobito u većim gradovima (*Hrvatski glazbeni zavod*, čitaonice, *Društvo za promicanje umjetnosti*, *Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo*, *Hrvatski liječnički zbor*, športska udruženja, itd.).²⁰ Krajem XIX. stoljeća brojni su Židovi također podupirući članovi *Društva Crvenog križa* u Zagrebu, zatim su stručni članovi *Društva za obrt i graditeljstvo*, *Društva inženjera i arhitekata*, *Pravničkog društva*, *Naravoslovnog društva*, *Hrvatskog farmaceutskog društva Aeskulup*, *Trgovačkog društva Merkur*, *planinarskog društva*, itd.²¹ No imali su Židovi već pod kraj XIX. stoljeća i vlastita židovska udruženja, i to kako u Zagrebu, tako, postupno, i u ostalim većim gradovima. U Zagrebu su to: *Zagrebačko izraelsko bolesničko podupirajuće i pogrebno društvo*, *Izraelsko gospojinsko društvo Jelene Prister*, a na početku XX. stoljeća tiskali su i svoje časopise: *Židov* i druge.

Relevantna povijesna vrela nedvojbeno svjedoče da su upravo trgovina i obrt glavna zanimanja Židova na kraju XIX. i na početku XX. stoljeća, a time i područja njihovog modernizacijskog djelovanja. Naime, na početku XX. stoljeća gotovo 25 posto zaposlenih Židova bavilo se obrtničkim, a što znači i industrijskim poslovima, dok se istovremeno više od 50 posto zaposlenih Židova bavilo trgovačkim poslovima, dakako različitog intenziteta.²² Više od 5 posto Židova bili su »posebnici i umirovljenici«, a nešto više od 2 posto zaposleno je u vojsci, ili je na služenju vojnog roka. Prema tome, oko 18 posto Židova bilo je zaposleno u ostalim zanimanjima ili stručnim službama. Pri tome su, ako govorimo o brojnosti zaposlenih, na prvome mjestu zaposlenici u »javnim službama i slobodnim zanimanjima«. Riječ je o činovnicima najrazličitijih profila, kojih u socijalnoj strukturi zaposlenih, ima krajem XIX. stoljeća oko 5 posto, a krajem 1910. godine blizu 6,50 posto. Najprije su to bili činovnici i funkcioneri zaposleni kod organa javne uprave (Zemaljska vlada, pravosuđe, te bogoštovje i nastava, gradski organi uprave). Osim činovnika, u ovoj skupini osobito zapaženo mjesto zauzimali su samostalni odvjetnici i bilježnici. Naime, prosječni udio Židova u strukturi svih javnih bilježnika i odvjetnika u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji iznosio je više od 17 posto. Nadalje, u skupinu zanimanja »javne službe i slobodna zanimanja« spadali su i djelatnici u zdravstvenim službama. Na kraju

¹⁹ Štoviše, L. Hartman, kao i drugi ugledni Židovi, bili su također i članovi organizacijskih odbora. Usp., osobito katalog: *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. u Zagrebu*, Zagreb 1864. (Isti katalog tiskan je još na njemačkom i talijanskom jeziku, i u njemu se spominju imena brojnih Židova).

²⁰ Szabo, A., *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860-1873*, I-II. Upozoravam osobito na seriju pod naslovom: Skupni (abecedni) pregled svih nosilaca središnjih institucija u Zagrebu 1860-1873. koji među više od 4500 osoba ima navedene i brojne Židove s oznakama njihovih aktivnosti. Serija se nalazi u knjizi II, Zagreb 1987.-1988., str. 155-198.

²¹ Upozoravam na brojna godišnja izvješća spomenutih društava. Naime, među popisima članova nalaze se također i brojni Židovi, koji još čekaju na svoju povijest, odnosno istraživanje sudjelovanja u istim ustanovama.

²² SG I, str. 130-135; SG II, 1906-1910, str. 94-98. Upozoravam i na priloženu tablicu na kraju ovog teksta a prema ovom izvoru izračunati su i svi ostali podaci koji slijede.

1900. godine bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 89 Židova liječnika ili 26,25 posto prema svim ostalim liječnicima u zemlji. A 1910. godine bilo je među svim liječnicima u Hrvatskoj 101 Židov liječnik ili 25,44 posto prema svim ostalim liječnicima u zemlji. Židova ljekarnika, te Židova veterinara nije bilo u tako velikom broju, a njihov udio prema ostalim takvim strukama u Hrvatskoj i Slavoniji iznosio je u prosjeku 5 posto (veterinari) i 8 posto (ljekarnici). Dakako, njihove ljekarne u gradovima bile su na glasu. Židova učitelja i nastavnika bilo je u istom razdoblju 62 ili svega 1,72 posto prema ostalim učiteljima i nastavnicima u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji. Židovi učitelji i nastavnici nisu radili u školama drugih konfesija, već u svojim vlastitim te rijetkim vrtićima u većim gradovima. Recimo i to, da su i među židovskim učiteljima (baš kao i među ostalim učiteljima u Hrvatskoj) prevladavale žene. U strukturi zanimanja »javne službe« židovske su žene radile još samo kao primalje. Takvih zanimanja bilo je na kraju XIX. stoljeća 16 ili svega 2,60 posto prema istim zvanjima u cijeloj Hrvatskoj.

Preostali veći broj Židova bio je zaposlen u prometnim službama, i to poštanskim i željezničkim urednima. Tu su se također odlično snašli, jer su dobro poznavali njemački i mađarski jezik, potreban osobito u tim službama. Među ovom skupinom zaposlenih bilo je vrlo malo žena. Svega nekoliko desetaka Židova zaposleno je kao »kućna služinčad« ili »nadničari bez bliže oznake«. Krajem 1900. godine u tim je zanimanjima zaposleno nešto više od 1,50 posto Židova, a krajem 1910. godine, nešto više od 1 posto. Istovremeno je i sve manji broj Židova bio zaposlen u poljodjelstvu. Na kraju XIX. stoljeća u socijalnom sastavu zaposlenih ima ih oko 5 posto, ali krajem 1910. godine svega 3 posto. Pri tome su oko jedna trećina žene. Važno je također istaknuti, da su Židovi, zaposleni u poljodjelstvu, najvećim dijelom posjednici i zakupnici najrazličitijih kategorija obradive zemlje. Više od šest desetina zaposlenih Židova u poljoprivrednim zanimanjima su posjednici i zakupnici najrazličitijih kategorija obradive zemlje i to u veličini do 50 jutara. Najmanje je bilo veleposjednika. Tako, primjerice, Židova posjednika zemlje u veličini od 50 do 100 jutara bilo je na kraju XIX. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji svega 32 ili 6,54 posto prema ostalim poljoprivrednicima. Veleposjednika, odnosno vlasnika zemlje od sto do tisuću jutara bilo je istovremeno 39 ili 7,98 posto. Čini se, međutim, da se obrađivanje manjih površina zemlje nije Židovima isplatilo. Zato se broj Židova posjednika i zakupnika zemlje veličine do 50 jutara smanjio u razdoblju između 1900. i 1910. godine za gotovo 50 posto. U istim omjerima smanjio se i broj vlasnika zemlje u veličini od 50 do 100 jutara, ali ne i broj malobrojnih vlasnika i zakupnika površina većih od 500 jutara. Na tim posjedima razvijena su moderna poljodjelska gospodarstva različitih grana (žitarice, stočarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, itd.), čiji su proizvodi dobrim dijelom namijenjeni i za tržište.

Na temelju provedenog istraživanja i utvrđenih činjenica valja zaključiti da Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji, i u razdoblju između 1880. i 1914. godine sudjeluju u procesima modernizacije hrvatskoga društva, koje tijekom navedenog razdoblja pokazuju različite oscilacije, uvjetovane općim gospodarskim, a pogotovo političkim okolnostima. Budući da je tada više od 50 posto Židova živjelo i radilo u većim hrvatsko-slavonskim gradovima, osobito glavnom gradu, Zagrebu, zatim Osijeku, Varaždinu i drugima, to je i njihov utjecaj na svekolike

processe modernizacije mnogo viši u gradovima, nego li na području hrvatsko-slavonskih županija.

Svojim kapitalom Židovi sudjeluju u razvoju hrvatskoga poduzetništva, zatim bankarstva, obrta i trgovine, industrije osobito uz pomoć svojih dionica. Istovremeno brojni istaknuti Židovi sudjeluju također u osnivanju središnjih ustanova u gradu Zagrebu, i to prije svega gospodarskih i kulturno-prosvjetnih, zatim dobrotvornih i sličnih ustanova. Oni su naime, financijski utemeljitelji ili podupirući članovi takvih ustanova, kako u Zagrebu, tako i u drugim većim gradovima. Osim toga, na kraju XIX. i na početku XX. stoljeća Židovi osnivaju u većim gradovima i vlastita kulturno-prosvjetna i humanitarna udruženja, te počinju tiskati i svoje časopise. Prema tome, navedena istraživanja, koja se za sada temelje na dijelu raspoloživih i odabranih izvora, svjedoče doista o sudjelovanju Židova u svelolikim procesima modernizacije u Hrvatskoj tijekom druge polovice XIX. i na početku XX. stoljeća, ali potiču i na daljnja istraživanja.

Židovi u gradovima Hrvatske i Slavonije 1880. – 1910. godine					
a) u broju					
Ime grada	1880.	1890.	1900.	1910.	Porast 1880.-1910.
1. Bakar	0	0	5	0	5
2. Bjelovar	97	216	306	479	382
3. Brod	263	287	373	575	312
4. Ivanić	0	0	0	0	0
5. Karlobag	0	0	0	0	0
6. Karlovac	266	293	316	315	49
7. Koprivnica	383	398	382	447	64
8. Kostajnica	0	0	0	0	0
9. Križevci	173	243	230	228	55
10. Mitrovica	110	116	173	165	55
11. Osijek	1.493	1.485	2.027	2.199	706
12. Petrinja	22	31	37	50	28
13. Petrovaradin	6	17	6	14	8
14. Požega	156	224	327	327	171
15. Rijeka	?	?	?	?	?
16. Senj	8	2	0	0	0
17. Sisak	232	316	369	392	162
18. Srijemski Karlovc	2	3	2	3	1
19. Varaždin	578	630	718	609	31
20. Zemun	589	662	638	657	68
21. Zagreb	1.286	1.942	3.195	4.192	2.906
SVEGA	5.664	6.969	9.112	10.869	5.225

Izvor: SG I, 1905, str. 24-32; SG II, 1906-1910, str. 21-22.

Židovi u gradovima Hrvatske i Slavonije 1880. – 1910. godine					
b) u postotku prema ostalim prisutnim stanovnicima					
	Ime grada	1880.	1890.	1900.	1910.
1.	Bakar	0	0	0,43	0
2.	Bjelovar	2,82	5,23	6,23	7,59
3.	Brod	5,93	5,81	5,70	5,63
4.	Ivanić	0	0	0	0
5.	Karlobag	0	0	0	0
6.	Karlovac	2,24	2,85	2,31	2,07
7.	Koprivnica	6,35	6,11	5,40	5,58
8.	Kostajnica	0	0	0	0
9.	Križevci	4,73	5,93	5,22	4,67
10.	Mitrovica	1,54	1,21	1,59	1,94
11.	Osijek	8,20	8,01	8,81	8,07
12.	Petrinja	0,49	0,66	0,74	0,98
13.	Petrovaradin	0,17	0,45	0,16	0,94
14.	Požega	4,74	5,49	6,57	5,56
15.	Rijeka	?	?	?	?
16.	Senj	0,26	0,08	0	0
17.	Sisak	4,20	4,35	5,50	5,20
18.	Srijemski Karlovci	0,04	0,05	0,03	0,05
19.	Varaždin	5,38	5,69	6,25	4,98
20.	Zemun	4,98	5,16	4,40	4,15
21.	Zagreb	4,40	5,01	5,54	5,61
	SVEGA	4,24	4,55	4,90	4,92

Izvor: SG I, 1905, str. 24-32; SG II, 1906-1910, str. 21-22.

Židovi u županijama i gradovima Hrvatske i Slavonije 1880. – 1910. godine					
I.) u broju					
Godine		1880.	1890.	1900.	1910.
A.	GRADOVI	5.644	6.965	9.112	10.869
B.	ŽUPANIJE				
	Ličko-krbavska	12	5	5	12
	Modruško-rijekačka	89	258	327	382
	Zagrebačka	594	682	696	623
	Varaždinska	862	955	886	721
	Bjelovarsko-križevačka	810	1.138	1.349	1.245
	Požeška	919	1.417	1.674	1.546
	Virovitička	2.228	2.880	2.972	2.814
	Srijemska	2.341	12.961	13.027	12.289
C.	SVEGA ŽUPANIJE	7.844	10.296	10.920	10.292
D.	GRADOVI I ŽUPANIJE	13.488	17.261	20.032	21.161

Izvor: SG I, 1905, str. 24-32; SG II, 1906-1910, str. 21-22.

Židovi u županijama i gradovima Hrvatske i Slavonije 1880. – 1910. godine					
II.) u postotku prema ostalom prisutnom pučanstvu					
Godine		1880.	1890.	1900.	1910.
A.	GRADOVI	4,24	4,55	4,90	4,92
B.	ŽUPANIJE				
	Ličko-krbavska	0,00	0,00	0,00	0,01
	Modruško-rijekačka	0,04	0,12	0,15	0,17
	Zagrebačka	0,16	0,16	0,15	0,14
	Varaždinska	0,39	0,38	0,35	0,25
	Bjelovarsko-križevačka	0,39	0,45	0,47	0,40
	Požeška	0,58	0,73	0,77	0,62
	Virovitička	1,35	1,46	1,37	1,19
	Srijemska	0,87	0,94	0,87	0,73
C.	SVEGA ŽUPANIJE	0,44	0,50	0,49	0,43
D.	GRADOVI I ŽUPANIJE	0,72	0,79	0,84	0,81

Izvor: SG I, 1905, str. 24-32; SG II, 1906-1910, str. 21-22.

Socijalna struktura Židova u Hrvatskoj i Slavoniji prema glavnim zanimanjima 1900. i 1910. godine						
a) u broju						
Glavna zanimanja	Godine 1900.			Godine 1910.		
	Zaposleni	Nezaposleni	Svega	Zaposleni	Nezaposleni	Svega
Poljodjelstvo	489	621	1.110	334	321	655
Rudarstvo	3	16	19	9	20	29
Obrt	2.053	2.814	4.867	2.310	3.181	5.491
Trgovina	4.243	6.477	10.720	4.329	6.520	10.849
Promet	338	641	979	367	660	1.027
Javne službe i slobodna zvanja	416	683	1.099	575	844	1.419
Vojska	189	40	229	218	60	278
Nadničari i slično	41	59	100	26	21	47
Kućna služinčad	85	2	87	76	6	82
Posebni i umirovljenici	356	397	753	576	478	1.054
Nepoznato	54	199	253	82	218	300
SVEGA	8.267	11.949	20.216	8.902	12.329	21.231

Izvor: SG I, 1905, str. 130-135; SG II, 1906-1910, str. 94-98.

Socijalna struktura Židova u Hrvatskoj i Slavoniji prema glavnim zanimanjima 1900. i 1910. godine						
b) u postotku						
Glavna zanimanja	Godine 1900.			Godine 1910.		
	Zaposleni	Nezaposleni	Svega	Zaposleni	Nezaposleni	Svega
Poljodjelstvo	5,91	5,20	5,49	3,75	2,60	3,08
Rudarstvo	0,04	0,13	0,10	0,10	0,16	0,14
Obrt	24,84	23,55	24,07	25,95	25,80	25,86
Trgovina	51,32	54,20	53,02	48,63	52,88	51,10
Promet	4,09	5,36	4,84	4,13	5,35	4,84
Javne službe i slobodna zvanja	5,03	5,72	5,44	6,46	6,85	6,89
Vojska	2,28	0,33	1,14	2,45	0,49	1,31
Nadničari i slično	0,50	0,50	0,50	0,29	0,17	0,22
Kućna služinčad	1,03	0,02	0,43	0,85	0,05	0,38
Nepoznato	0,65	1,67	1,25	0,92	1,77	1,41
SVEGA	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Izvor: SG I, 1905, str. 130-135; SG II, 1906-1910, str. 94-98.

Sinagogalna arhitektura na tlu Hrvatske u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije¹

Uvod

Sinagogalna arhitektura se može proučavati s različitih aspekata, kao, na primjer, s gledišta metafizike nutarnjeg prostora, arhitektonsko-urbanističkog i socijalnog konteksta u kojem se nalazi. Nadalje, moguće je analizirati arhitektonski jezik i ikonografiju, pojedinosti izgradnje, recepciju sinagoge u kršćanskom i židovskom tisku, itd. Pošto sam već govorio o problemima metafizike prostora sinagoga i o pitanjima arhitektonskog jezika te ikonografije, ovaj ću put analizirati pretežno kontekst, arhitektonsko-urbanistički i kulturološki. Prije toga, međutim, dat ću teorijski uvod u povijest i značenje sinagoge.

Arhitektura je samo rijetko izraz same sebe. Ona najčešće izražava predstave, želje, vrijednosti svojih stvaralaca. Naročito važi ovo za sakralnu arhitekturu, koja nije samo jednostavno »društveni proizvod«, već i manifestacija čovjekovog poimanja univerzuma i njegova mjesta u svijetu. Hramovi i crkve su tijekom povijesti arhitekture predstavljali osnovni tekst, sagrađenu verziju metafizičkog diskursa svojih zajednica. Tlocrt grčkoga hrama odražava antičko poimanje svijeta – red stubova, zid, nutarnji stubovi, cela govore o konceptu zemlja-voda-zrak-eter, stubovi predstavljaju metaforu ljudskog tijela (muškoga i ženskoga) kao važnog odredišta civilizacije. Longitudinalni enterijer katoličkih crkava (*via sacra, via vitae*) govori o temporalnom poimanju svijeta, koji počinje Stvaranjem, Istjevanjem iz Raja, i nastavlja s pojavljivanjem Mesije (pitanje je li Mesija bio već na zemlji ili će tek doći, predstavlja drugorazredno pitanje), te konačno završava Posljednjim sudom. Bitno je, da se povijest smatra linearnim procesom, koji ima svoj početak i završetak – definitivni cilj.

Sinagogalna arhitektura predstavlja posebno poglavlje povijesti arhitekture. Dok su crkve služile kao *text*, koji govori o *Bibliji* i o svijetu uopće, dokučivši na neki način najdublje filozofske misli čak i nepismenom vjerniku, dotle sinagoga, *beit ha kneset*, bila je samo krov nad glavom vjernika, prostor za obred. Ipak, sinagoga je, služeći obred, neminovno došla u doticaj s religijskim vrijednostima, makar i na indirektan način. Sinagoga, tijekom velikog dijela povijesti arhitekture, dakle, nije *tekst* u smislu u kojem je kršćanska sakralna arhitektura bila,

¹ U ovom radu se obrađuju samo sinagoge na tlu Hrvatske, koje su građene u doba Austro-Ugarske. Razlog ovakvom pristupu je, s jedne strane, metodološki, s druge, praktički; sinagoga u Dubrovniku i Splitu je opširno obrađena u domaćoj i stranoj literaturi.

već samo neka vrsta prostorne paralele obreda, odnosno života židovske zajednice. Ova prostorna paralela, međutim, vjerno ocrtava neka odredišta židovskoga bitka.

Sinagoga enterijer je imao dva fokusa, bimu blizu sredine prostora i aron hakodeš na istočnome zidu. Ova dispozicija govori o dvojnoj pripadnosti: aron hakodeš i njegova istočna orijentacija sugeriraju centar, koji je izvan aktualne zajednice – to je Jeruzalem, simbol vječnosti Židovstva; bima, oko koje se vjernici okupljaju predstavlja ideju aktualnog trenutka i mjesta, to je *ovdje i sada*. Tijekom obreda centar se mijenja izražavajući dvojnost židovskoga bivstvovanja u dijaspori.

Ova se situacija radikalno izmijenila kada su Židovi počeli zauzimati značajnije položaje u društvu kršćana. Povratak u Jeruzalem se polagano zaboravlja, ideja Jeruzalema se prenosi na aktualno mjesto i društvo gdje se Židovi nalaze, i mesijanizam se transformira u neku vrstu religije napretka, i razvija se među Židovima (lokal) patriotizam.

Socijalna integracija Židovstva je prouzrokovala integraciju njihove arhitekture u kontekst kršćanskog graditeljstva i gradogradnje. Od početka XIX. stoljeća pa naovamo, od sinagoga arhitekture se očekivalo da izražava vrijednosti Židova i njihove religije na jeziku kršćana. To je bio paradoksalni zadatak, koji je zadržavao puno glavobolje arhitektima, jer tradicionalno arhitektura sinagoga nije bila *tekstualna*, ona nije imala funkciju prostornog-oblikovnog izražavanja duhovnih sadržaja. Udovoljavanje spomenutom zahtjevu je proturječilo nekim ranijim principima sinagoga arhitekture. Naročito je bilo teško izražavati sakralnost sinagoga na jeziku kršćanske arhitekture bez primjene nekih kodificiranih elemenata crkava, poput tornjeva, zabata, tripartitne kompozicije fasade i enterijera. Zbog toga se susrećemo sa sinagogama, koje imaju tornjeve i izgled crkve. Međutim, i kod »najasimiliranije« sinagoge postojali su elementi, koji su sinagogu jasno diferencirali od crkve. Ova diferencijacija, kao i »asimilacija«, mogu se razumjeti samo u lokalnom kontekstu. Privlačnost sinagoga arhitekture je baš u tome, što su generalna pravila elastično primjenjivana. Židovske zajednice povijesno nisu bile hijerarhijski strukturirane, sinagoga arhitekture nije bila kodificirana poput kršćanske, mada su neka pravila prije emancipiranja ipak određivala glavna odredišta. Poslije emancipiranja, međutim, ta su pravila postala još labavija, pa je vrednovanje sinagoga arhitekture postao delikatan zadatak, koji zahtijeva pored znanja osnovnih pravila židovskoga sakralnog prostora i dobro poznavanje konteksta zemlje i regije.

Mi ćemo pokušati interpretirati neke sinagoge u Hrvatskoj u kontekstu arhitekture Habsburške Monarhije². Austrija, odnosno poslije Nagodbe (Ausgleich, 1867.) Austro-Ugarska, bila je nehomogena zemlja u pogledu društvenog položaja, kulturnog identita i religijske naklonjenosti Židova.

U Habsburškoj Monarhiji konzervativnost, odnosno naklonjenost reformama/ asimilaciji židovske populacije zavisila je uglavnom od dva vanjska faktora: a) zemljopisnog položaja regije – udaljenosti od ortodoksnog sjeveroistočnoga po-

² Leksikalni podaci o pojedinim sinagogama Hrvatske ne objavljuju se u ovom radu, jer su oni sastavni dijelovi izlaganja o lokalnoj povijesti pojedinih židovskih općina.

dručja imperije i b) urbaniziranosti, tj. veličine i karaktera naselja gdje se židovska zajednica nalazila.

U blizini sjeveroistočnoga područja židovska je populacija konzervativnija, a povećanjem udaljenosti od te regije povećava se udio liberalnih Židova. Pored toga, naravno, značajnu ulogu igrala je tradicija pojedinih mjesta. Požun, koji je vrlo blizu Beča – centru asimiliranih Židova – dugo je zadržavao ortodoksiju.

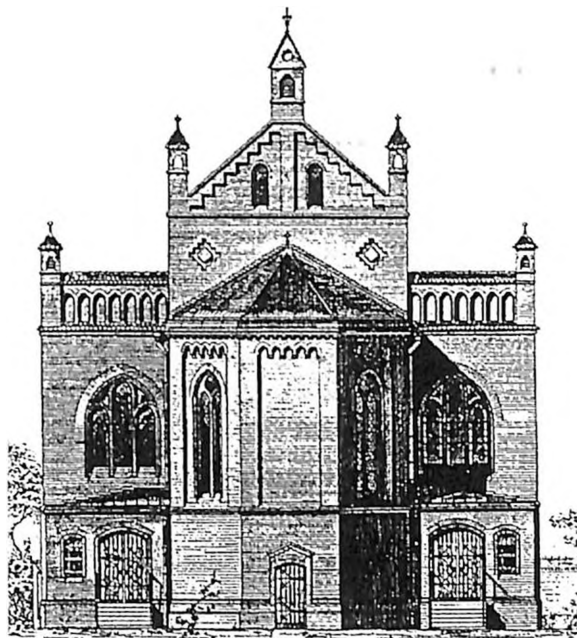
Religijska konzervativnost odnosno liberalizam odražava se prvenstveno na prostornu organizaciju sinagoge, ali djelimično i na jeziku arhitekture te u odnosu prema urbanističkom kontekstu naselja. Međutim, općih pravila nema ni ovdje. Početkom XIX. stoljeća, longitudinalni enterijer je važio kao avangardni, od kojeg su ortodoksni Židovi zazirali, ali na kraju istog stoljeća ortodoksi su primjenjivali uzdužni enterijer a »napredni« centralni. Pri tome treba naglasiti da centralni enterijer u četvrtom kvartalu XIX. stoljeća i u doba secesije nije identičan s onim od prije – ovaj put je središte prazno, bez bime, a iznad praznog centra prostirala se velika kupola. Isto važi i za tzv. mudejar ili neomaurski jezik arhitekture (neki ga nepravilno nazivaju stilom). U počeku to je bio jezik arhitekture, koji je pripadao asimiliranim zajednicama, pošto je prihvaćao pravila igre romantizma kršćanske arhitekture. Poslije su »napredne« zajednice, naročito u Mađarskoj, primjenjivale lokalni jezik – mađarsku secesiju – a konzervativne zajednice su koristile mudejar, kao istinski »židovski stil«. Slično pravilo važi i za jezik svakodnevnog života.³

Društveni položaj i kulturni identitet židovske zajednice bili su značajan činitelj sinagogalne arhitekture. Otvorenost Židova/židovske zajednice prema vanjskom svijetu zavisio je i od nacionalnog identiteta, od stupnja ortodoksnosti, ali i od niza drugih faktora okoline. U područjima gdje su Židovi igrali značajniju ulogu, i gdje je antisemitizam bio manje izražen (popularni, religijski antisemitizam a manje antisemitizam srednjih klasa) Židovi su bili skloni manifestiranju svojih uspjeha. Poznati su primjeri gradova poput Nagyvárada (danas Oradea), Segedina, Łodza gdje su Židovi znatno utjecali na sliku grada svojim poduzetničkim aktivnostima, ali i kultiviranjem specifičnoga arhitektonskog jezika. Na arhitektonski izraz Židova utjecao je i opći milje. Na primjer, Židovi u Debrecinu su koristili konzervativni jezik arhitekture ne toliko zbog antisemitizma, koji je u tom protestantskom gradu bio relativno slabo izražen, već zbog općeg puritanizma i konzervativizma okoline te realtivne konzervativnosti same židovske zajednice.

³ Nacionalni identitet – ukoliko se ovaj pojam može primijeniti na Židove u galutu – zavisio je od emancipiranosti, ali i od općeg duhovnog miljea regije. Mađarski Židovi su bili veliki Mađari – prema vani, ako ništa drugo – Židovi u Trstu su bili veliki Talijani, svi govoreći jezik izabranog matičnog naroda. (Poznato je ponašanje tršćanskih Židova u *Risorgimento* pokretu, ali i angažiranost mađarskih Židova za vrijeme revolucije godine 1848., ali i prije, u nacionalnoj obnovi Mađara, te poslije, naročito nakon Austro-Ugarske nagodbe.) U isto vrijeme novosadski i srijemski Židovi su govorili njemački, kao i neki Židovi u ortodoksnim centrima (Požuna, danas Bratislava, Kaschau/Kassa, danas Košice). U kontinentalnoj Hrvatskoj njemački jezik se dugo održavao među Židovima kao drugi jezik. Maternji jezik bio je u nekim regionima povezan s ortodoksijom. Napredni su više koristili nacionalni jezik, konzervativniji njemački, odnosno jidiš. Konzervativnost u pogledu sinagogalne arhitekture je donekle povezana s jezičkim pitanjem.

U kontekstu historije austro-ugarske židovske kulture i povijesti graditeljstva, hrvatska sinagoga arhitektura predstavlja značajno poglavlje.

U drugoj polovici XIX. stoljeća, u Hrvatskoj susrećemo neke osnovne tipove sinagoga habsburškoga carstva; mogu se označiti sljedećim terminima: 1) sinagoga koja podsjeća na templ u Jeruzalemu odnosno na Tempelgasse sinagogu u Beču; 2) sinagoga s naglašenom centralnom kupolom – slobodnostojeća ili integrirana u blok kuća; 3) sinagoga koja podsjeća na seosku crkvu sa dva tornja – potpuno slobodnostojeća ili djelomično integrirana. Sva ova tri tipa su zastupljena u Hrvatskoj.

*Sinagoga u Schmalzholzgasse, Beč (arhitekt Max Fleischer), 1884.
Sinagoga podsjeća na katoličku kapelu zbog neogotičkog stila i svoje kompozicije obujma*

U pogledu urbanog položaja i mikrolokacije sinagoge postoji više tipova u Austro-Ugarskoj Monarhiji: 1) u perifernom dijelu grada; 2) na značajnijoj komunikaciji koja povezuje strogi centar s nekim značajnijim naseljem – tzv. promenadna sinagoga; 3) sinagoga na trgu blizu centra grada; 4) sinagoga na glavnom trgu grada.

Tip 1) je karakterističan za period prije emancipacije ili za ortodoksne zajednice, tip 4) za vrlo jake i dobro prihvaćene židovske zajednice, tipa Kecskemét ili Plzen. S obzirom na doba izgradnje sinagoga u kontinentalnoj Hrvatskoj i na položaj Židova, najčešće se susreću tipovi 2) i 3).

Primjeri

U ovom radu govorim samo o sedam sinagoga u Hrvatskoj, koje su izdvojeni primjeri svojih tipova. Tako se varaždinska, vukovarska, križevačka, i još neke

druge ne obrađuju. Nisu obuhvaćeni ni manji objekti, od kojih su mnogobrojni preživjeli rat, ali se njihova arhitektura ne izdvaja iz općeg konteksta. Ne obrađuju se ni sinagoge koje nisu nastale u doba Austro-Ugarske Monarhije, kao, na primjer, dubrovačka.⁴

Čakovec

Čakovačka sinagoga bila je jedna od najstarijih u kontinentalnoj Hrvatskoj i vjerojatno jedna od najinteresantnijih za povijest sinagogalne arhitekture na tlu zemlje. Hevra Kadiša je osnovana 1795. godine i može se pretpostaviti da su u to vrijeme čakovački Židovi već imali mjesto za vjerski obred.⁵ Sinagoga je sagrađena 1836. godine na lokaciji, koja je relativno blizu glavnog trga, na današnjem Kvaternikovom trgu. U kontekstu Mađarske, sinagoga iz godine 1836. nije naročito stara, ali u kontinentalnoj Hrvatskoj to je vrlo značajan objekt.

Prema sačuvanoj amaterskoj fotografiji sinagoga je bila jednokatnica sa četverovodnim krovom tlocrtnih proporcija oko 2:3 (vjerojatno šest traveja), s vrlo uskim prozorima koji su se završavali polukružnim lukovima. Raspodjela prozora svjedoči o približno centralnom sinagogalnom prostoru sa zapadnom galerijom za žene. Može se pretpostaviti, da je bila slična puno starijoj kasnobaroknoj (tzv. zopf) sinagogi u Apostagu, što se vanjštine tiče. Upadljivo je, međutim, koliko su prozori manji u Čakovcu, što svjedoči o oprezu graditelja. Svod, mada je eliptičan, uglavnom podsjeća na bačvasti svod sinagoge u Baji. Sinagoga je bila pregrađena i kompleks obogaćen drugim zgradama godine 1876. Vjerujem, da je veliki polukružni prozor tada probijen iznad arona hakodeša.

Može se pretpostaviti, na bazi tlocrtnih proporcija i rasporeda prozora, da je prvobitno bima bila na sredini sinagogalnog prostora. Ako je ovo slučaj, onda je ova sinagoga jedinstvena u Hrvatskoj. Međutim, obnovom interijer je izmijenjen, bima se premješta ispred arona hakodeša, ali je donekle autonomna – ima svoju vlastitu ogradu. Eliptični lukovi i svod – koliko se to može zaključiti iz slika načinjenih prilikom rušenja – mogu biti djelomično originalni. Orgulje iznad zapadnog ulaza, ograde, željezni elementi, kao i aron hakodeš i bima potječu vjerojatno iz 1876. godine.

Zagreb⁶

Sinagoga u Praškoj ulici u Zagrebu predstavlja paradigmatički objekt. Lokacija se može smatrati primjernom za neološku sinagogu u gradu u ekspanziji: u doba izgradnje parcela se nalazila u novom dijelu grada, koji je obećavao prosperitet. Sama sinagoga svojom arhitekturom vjerno izražava htijenja i predstave

⁴ Sinagogu u Dubrovniku sam detaljno obradio u knjizi: G. S. Rajna, Z. A. Maisels, R. Klein, R. Reich, *L'art juif, Citadelles et Mazonod*, Paris, 1995., engleski prijevod *Jewish Art*, Abrams, New York 1997.

⁵ Prema jednoj priznanici iz godine 1833., Židovi su od godine 1823. koristili prostor pored tzv. Švajcerije izvan grada za potrebe sinagoge.

⁶ Na ovom mjestu dajem samo vrlo kratak osvrt sinagoge, budući da je detaljno obrađena u materijalu izložbe.

svojih stvaralaca. Longitudinalna tlocrtna dispozicija, tripartitna kompozicija fasade ima dvojnju referencu: prva je velika sinagoga u Tempelgasseu u Beču arhitekta Ludwiga Förstera, koja je izražavala idolologiju »naprednih« (čitaj: asimiliranih) Židova, koji su stremili skoro potpunoj integraciji u kršćansku sredinu usvajajući izmijenjeni obred, i odbacivanju bifokalne dispozicije enterijera. Bima je premještena iz sredine prostora pred istočni zid, formirajući kompoziciju s aron hakodeš koja je skoro identična s katoličkim oltarom i pripadajućim trobrodnom longitudinalnim enterijerom. To je bilo neophodno, jer je prijašnja bifokalna dispozicija stvarala utisak nereda – njemački pobornici *haskale* su često naglašavali da tradicionalni sinagoga obred iritira ili čak zastrašuje »kršćansku braću«. Lojalni građani *k und k* monarhije, prosvjeđeni Židovi, smatrali su neophodnim da se prilagode okolini, da odbace filozofiju relativizma mijenjanja fokusa – i manifestiraju lojalnost *status quo*. Činjenica, da mjerilo i proporcije zagrebačke sinagoge arhitekta Kleina odudaraju od Försterovog originala nije bitna, tim prije što je i sam Förster odstupio od bečkoga uzora kod projektiranja velike sinagoge u Dohány ulici u Budimpešti.

Druga referenca je Solomonov templ. Za razliku od Försterove sinagoge, koja je oblikovno bila podređeni element većega ansambla – tlocrtna dispozicija iste vjerno potvrđuje tezu da je referenca na templ površna – zagrebačka je sinagoga bila čišća referenca originalnog uzora. Naravno, ni ovo se ne smije shvatiti strogo. Sinagoga sadržajno nema puno zajedništva s hramom. Ipak, oblikovna sličnost želi izraziti da se više ne može govoriti samo o sinagogi – *ad hoc* mjestu okupljanja Židova što grčki termin sugerira – već o hramu (*Judentempel*), koji nadomješćuje svog prethodnika u Jeruzalemu u procesu »jeruzalemizacije« Europe. Time se pitanje povratka u Jeruzalem stavlja *ad acta* a židovski mesijanzam se univerzalizira.

Tijekom vremena, kao što je to obično slučaj kod uspješnih gradova u Srednjoj Europi, okolina nadržava sinagogu, i ona gubi svoj primat u kontekstu grada. U slučaju Zagreba ovo se radikalizira, i sinagoga nestaje u potpunosti.

Osijek

Velika osječka sinagoga ima sasvim drukčiju filozofiju od zagrebačke. U provincijskim gradovima Hrvatske publika je – mislim tu pretežno na kršćane, ali Židovi su djelomično bili pod njihovim utjecajem – očekivala židovsku bogomolju, koja je pandan kršćanskoj. Longitudinalni interijer je imperativ i ovdje, ali to nije dovoljno, da se izrazi sakralnost objekta. Zato se primjenjuju tornjevi. Treba naglasiti, da su tornjevi, gdje postoje – s izuzetkom Baumhornove sinagoge u Rijeci – dominantni elementi. Za razliku od Dohány Tempela u Budimpešti, ili velike sinagoge u Pilzenu, gdje su ovi tornjevi toliko vitki, da podsjećaju na minaret, u Hrvatskoj, a napose u Osijeku oni su masivni »crkveni tornjevi«. Važi ovo i za relativno novu sinagogu u osječkom Donjem gradu ili sinagogu u Varaždinu.

Međutim, sinagoga djeluje poput crkve samo na prvi pogled. Ako se dublje analiziraju pojedini dijelovi, promatrač dolazi do zaključka, da se ovdje radi o tzv. dvostrukom kodiranju arhitekture. Kompozicija glavnog obujma svjedoči o sinagoga enterijeru s galerijama za žene, a ne o bazilikalnoj dispoziciji cr-

kve, koja se upotrebljavala u devetnaestome stoljeću. Rješenje zidnog platna podsjeća na Försterova rješenja sinagoga iz 50-ih i 60-tih godina XIX. stoljeća. Glavna fasada, doduše, posjeduje gotovo sve crkvene atribute: dva tornja, zabat, rozetu, ali s veće udaljenosti dobro se uočavaju sinagogalne specifičnosti: oktogonalni tambur tornjeva i lukovičasti završeci. Obrada fasade sadrži neo-maorske elemente pored uobičajenog *Rundbogenstila*. Interesantno je, da se na ranijim slikama dobro naziru horizontalni pojasi tamnije boje – motiv mame-lučke arhitekture, koji je s križarima dospio u Europu i postao važan izražajni element istočnjačkog jezika arhitekture u XIX. stoljeću. Na kasnijim fotografijama, međutim, razlika u boji nestaje – prilikom obnove fasade učenjen je još jedan korak k asimilaciji eliminiranjem dvobojne (vjerojano žute i terakote) površine. Sinagoga čini dio fasade ulice, sa dva prizemna člana je povezana sa susjednim kućama, pa se tako može smatrati verzijom promenadne sinagoge, što svjedoči o vrlo značajnoj i samosvjesnoj židovskoj zajednici u doba izgradnje sinagoge. Međutim, ova zajednica se nije isticala favoriziranjem avangardnih kretanja u arhitekturi svojega doba. U periodu secesije, uglavnom se napustio longitudinalni enterijer sa dva zapadna tornja (*Westwerk*) i usvajala centralna dispozicija, doduše s praznim centrom. Ova promjena nije uvjetovana promjenom liturgije, već je opet znak asimilacije, usvajanja kretanja kršćanske arhitekture u doba prijeloma stoljeća. U pogledu jezika arhitekture osječka je sinagoga konzervativna, ako se uspoređuje sa sinagogama u Marcaliju, Kunszentmiklósu ili Subotici, sinagogama koje posjeduju eksplicitne značajke secesije. Osječka sinagoga ne odstupa značajno od uobičajenih rješenja iz druge polovice prošlog stoljeća, tj. kasnog romantizma s elementima neoromanike i istočnjačkog jezika.

Rijeka

Velika sinagoga u Rijeci nastala je u doba srednjeg perioda arhitekta Lipóta Baumhorna, specijaliste za izgradnju i restauraciju sinagoga u Austro-Ugarskoj Monarhiji.⁷ Na relativno skućenom prostoru Baumhorn je izbjegavao svoja uobičajena rješenja s kružnim ili oktogonalnim tamburom ispod kupole, koji bi bio stran lokalnoj tradiciji. Naime, suvremenici sinagoge u Rijeci, sinagoga u Segedinu ili Novom Sadu nalaze se u arhitektonskom kontekstu, gdje su i kod katoličkih crkava upotrebljavali spomenute oblike.

Tlocrtno rješenje slijedi uzor velike sinagoge u Szegedu, ali zbog lokacije, tj. frontalnosti objekta sa samo dva tornja. Široki glavni brod je flankiran sa dva sporedna broda iznad kojih se nalazi galerija za žene u koji se ulazi preko stubišta smještenih u tornjićima. Ulaz u ove nije s fasadne strane, već iz dvorišta, čime se na glavnoj fasadi dobije samo jedan jedini, naglašeni ulaz.

Jezik arhitekture odudara od konteksta grada – Baumhorn je uspio razviti specifičan jezik arhitekture, koji je s malim promjenama primjenjivao počev od svojih prvih sinagoga iz 80-ih godina (Esztergom) pa sve do pojave modernizma (Lučenec). Njegov jezik arhitekture je vjeran izraz austro-ugarskih Židova:

⁷ Opširnije o arhitektu Baumhornu vidjeti moj članak u najnovijem izdanju *Encyclopaedia Judaica*.

svugdje biti pomalo doma, ali i nekako ostati na distanci. Maurski datira iz bečkih godina, kad je studirao kod prof. Königa (jednoga od rijetkih profesora Židova na *Technische Hochschule*), obogaćen ublaženim mađarskim izrazom Ödöna Lechnera (istaknutoga arhitekta austrijskoga podrijetla, stvaraoca mađarske secesije), kod koga je Baumhorn proveo plodne godine i usvojio kombinaciju žbukane površine i fasadne opeke. Kao izraz riječkoga *coluer locala* pojavljuje se neoromanički portal, kao referenca na povijest arhitekture jadranskoga područja. Ipak, sinagoga je strano tijelo u gradskom tkivu, jer se ne uklapa ni u mediteransku, niti u srednjeeuropsku tradiciju. Odnos sa susjednim zgradama vjerno potvrđuje ovu tezu: s desne strane se nalazi kasnoeklektička trokatnica, koja bi mogla biti u Koložvaru (danas Cluj-Napoca), Grazu, Brnu, ili Zagrebu, s lijeve strane lakonski oblikovana mediteranska kuća, i sinagoga nije u stanju da uspostavi dijalog s ovako složenim arhitektonsko-urbanističkim kontekstom. Kod male, nove sinagoge, ova greška je ispravljena: jezik arhitekture je jednostavan s elementima moderne i s vrlo blagim historicizmom, kao referencom na sakralni sadržaj objekta. U kontekstu hrvatske sinagogalne arhitekture ova, inače ne baš avangardna sinagoga ipak predstavlja novinu i približavanje mađarskim kretanjima, što se može pripisati osobitom položaju Rijeke, »imperijalnom kozmopolizmu« grada, u kojem je značajan dio Židova imao mađarsku kulturnu podlogu.

Koprivnica

Sinagoga u Koprivnici slijedi uzor Försterovog hrama u Tempelgasseu u Beču, naravno, smanjenih dimenzija, sa samo jednom galerijom za žene. Lijepo proporcionirana zgrada ima longitudinalni tlocrt s istočnom bimom, aron hakođeš je pojednostavljena verzija pandana u Försterovom Dohány templu u Pešti, koji je svega desetak godina stariji od sinagoge u Koprivnici. Za razliku od sinagoga spomenutoga bečkoga arhitekta, ovdje su stubovi različiti na prizemlju i katu. Na prizemlju su vitki, od lijevanog željeza, na katu su drveni, većeg presjeka, što daje neusklađeni izgled i svjedoči o štedljivosti.

Objekt je iza ograde, što godine 1876. nije bio uvijek slučaj, ali graditelji su slijedili višestoljetnu tradiciju habsburškoga carstva, gdje su se nekatolički sakralni objekti mogli graditi samo u dvorištu, bez izravnog kontakta sa fasadom ulice.

Prilikom renoviranja romantični detalji su nestali (vijenci, lukovičasti završeci oktogonálnih kutnih stubova) i objekt je poprimio duh ranih 30-ih godina XX. stoljeća. Nenamjenska uporaba tijekom zadnjih desetljeća dovela je do daljnjeg devastiranja objekta, koji, međutim, ipak posjeduje glavne značajke sinagoge, i vrijedan je zaštite i iz aspekta urbanog konteksta Koprivnice.

Našice

Sinagoga u Našicama slijedi uzore drugih manjih austro-ugarskih gradova u pogledu lokacije, organizacije prostora i jezika arhitekture. Sinagoga se nalazila blizu strogog centra grada na raskrižju Strossmayerove i Lisinskog. U manjim gradovima sinagoge, koje su građene oko prijeloma stoljeća, vrlo su često udaljene samo stotinjak metara od glavnog trga i nalaze se na onoj strani grada,

koju su naseljavali Židovi. (Ako postoje dvije sinagoge, prema pravilu, ranija je bliže periferiji, ali blizu židovske ulice, odnosno dijela grada koji je intenzivno naseljavan židovskom populacijom.) Obično se na toj strani grada nalazi – najčešće van zidina – židovsko groblje, kao što je to slučaj i u Našicama.

Sinagoga je bila markantan element fasade ulice: susjedne kuće su prizemnice, uključujući i onu s desne strane, koju je naseljavao rabin i gdje je bila učionica te zbornica. Sinagoga je bila blago izduženog tlocrta (1:1,5) sa dva zapadna tornja, u kojima su bila smještena stubišta za galeriju. Ovi su tornjevi poslije glavnog vijenca poprimili oktogonalni oblik s lukovičastim završecima. Prozori su imali šiljaste lukove s naglašenim horizontalnim vijencima koji su ih povezivali, a objektu su davali blagi maurski štih. Ovo je naglašavala i dekoracija donjeg dijela glavnog vijenca te tornjevi. Zabat je bio neoromanički i završavao se uokvirenim luhotom, ispod kojeg se nalazila rozeta s Davidovom zvijezdom. Ulaz muškaraca je bio s ulice preko neoromaničkog portala, a žene su ulazile s bočne strane.

Slavonski Brod

Sinagoga u Slavonskom Brodu spada u one malobrojne koje uopće ne posjeduju elemente maurskog jezika arhitekture. To je utoliko upadljivije, što u doba njezine izgradnje (1896.) skoro nitko nije više upotrebljavao čisti *Rundbogenstil*. Nežidovski karakter objekta naglašava i postojanje transepta, što je prava rijetkost kod sinagoga. Objekt je iza ograde, što isto predstavlja anakronizam. Na slici iz doba NDH kod polusrušene sinagoge se vidi, da je i enterijer donekle odstupao od uobičajenih shema. Prostor iza velike rozete nije bio integralni dio sinagogalnog enterijera, već je služio komunikaciji za galeriju. Tu pretpostavku potvrđuje i ulaz za žene iz sporednog broda (a ne preko tornja), ali je moguće da je spomenuti prostor imao i neku drugu namjenu.

Židovski se simboli nalaze na uobičajenom mjestu: na sredini velike rozete nalazi se šestokraka zvijezda, koja dominira zapadnom fasadom, na vrhu diskretno povučenog zabata stoji luhot i na završecima tornjeva su male Davidove zvijezde.

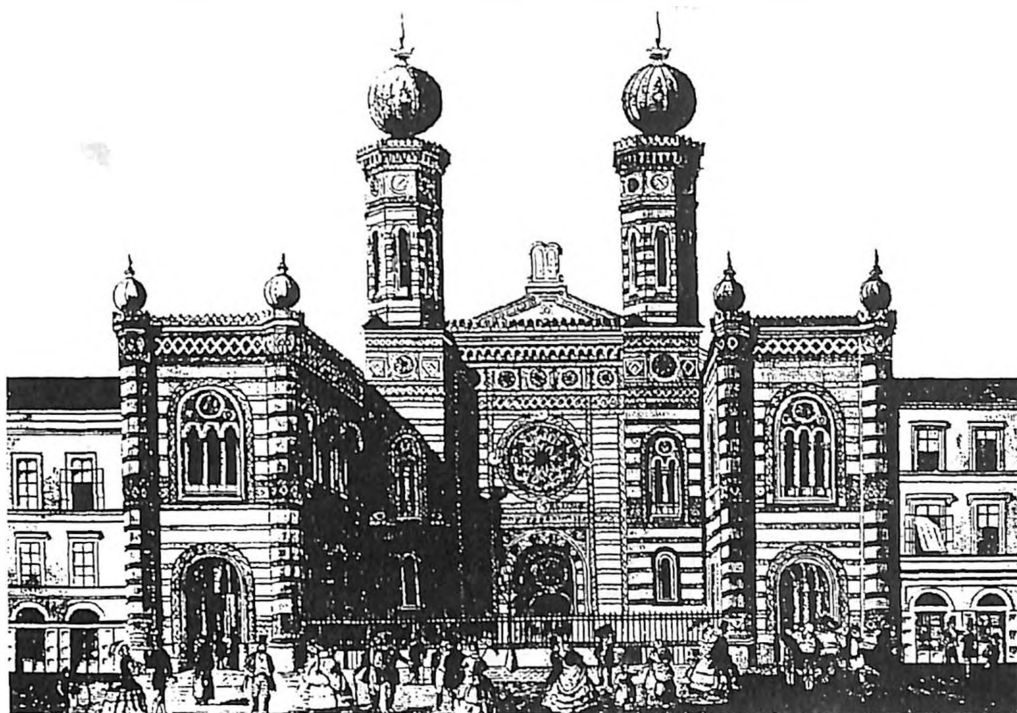
Zaključak

U ovom radu obrađene su neke značajnije sinagoge Hrvatske, o kojima postoje evidentni podaci. Vjerojatno bi detaljnije istraživanje otkrilo znatno više sinagoga, pa i manje, privatne štible. Naime, sinagoge, o koje se govorilo u ovom radu, najčešće nisu prve u naseljima, o čemu svjedoči njihova lokacija. Prve generacije židovskih doseljenika su mogle biti bliže periferiji, no njihove sinagoge su bile najčešće u privatnim kućama, a ako su i bile izdvojene, prilikom izgradnje nove sinagoge često su napuštane ili su mijenjale namjenu. Identifikacija ovih sinagoga je puno teži zadatak od identifikacije manifestnih sinagoga blizu strog centra naselja, i ima najčešće samo lokalni značaj.

Za Hrvatsku je karakteristična konzervativnost i opreznost arhitekata sinagoga te njihovih naručitelja. Dok su, na primjer, u Češkoj i Mađarskoj u pogledu jezika arhitekture i kompozicije obujma gradili neobične sinagoge – poznajemo u Češkoj sinagogu u Češkoje Budjevojice (Budweis), koja je poput gotičke crkve, ili Dohány-Tempel u Budimpešti, koji je bio avangardan u mnogom pogle-

du – dotle se u Hrvatskoj nije puno eksperimentiralo, već su arhitekti i njihovi naručitelji usvajali uhodane i umjerene sheme austro-ugarske sinagogalne arhitekture. Činili su to iz opreznosti i štedljivosti. Razlog tome nije bila toliko ortodoksnost. Hrvatska je bila prilično udaljena od Galicije, a Židovi su se samo postepeno migrirali u Monarhiji, pa stigavši do Hrvatske uglavnom su izgubili ortodoksnost – već više kulturna privrženost Beču i austrijskome arhitektonskom konzervativizmu, kao i bojazni od reakcije *kršćanske braće*. (O ovom oprezu i rezerviranosti prema okolini svjedoči i razlika u prihvaćanju cionizma u prvim desetljećima našega stoljeća kod Židova u Hrvatskoj, Vojvodini i drugim bivšim regijama tzv. mađarske krune.)

Mada hrvatska sinagoga nije proizvela spektakularna djela poput Dohány templá ili veličanstvene sinagoge u Segedinu, u Pragu (Jubilejna u Jeruzalemskoj ulici), ili Karlovim Varyma, ona je svjedok života jedne važne subkulture i čini konstitutivni dio *k und k* arhitekture i kulture uopće.⁸

Sinagoga u Dohány ulici, Budimpešta (arhitekt Ludwig Förster), 1858. Tlocrt je sličan bečkom primjeru, ali smjelije fasadne kompozicije od bečke, koja malo podsjeća na katoličku crkvu. Stil je, međutim, istočnjački.

⁸ Prilikom izrade ovog referata služio sam se kolekcijom razglednica Williama Grossa, čuvenog kolekcionara judaika iz Tel Aviva. Želio bih se zahvaliti na savjetima i dragocjenoj pomoći gospodinu Vladimiru Kapunu iz Čakovca, dr. Darku Fischeru iz Osijeka, dr. Krešimiru Švarcu iz Koprivnice, gospodi Ireni Kordi-Sćitari iz Rijeke, gospodinu Sviboru Schwendemannu iz Slavenskog Broda, gospodinu Eduardu Tauberu iz Splita, gospodinu Zvonimiju Brdariću iz Našica i arhitektu Aleksandru Laslu iz Zagreba.

Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima¹

Preliminarne pojave

Pokret nacionalne osviještenosti i preporoda židovskoga naroda oblikovan je tijekom 80-ih godina prošloga stoljeća u masovnim organizacijama *Hovevej Cijon* (*Ljubitelji*, u stvari *Privrženici cionske ideje*) i u emigrantskoj grupi *Bilu*,² prvenstveno u židovskim masama Istočne Europe. Članovi *Bilua* osnivali su, počevši od 1882. godine, židovska poljoprivredna naselja u Palestini, dok je politički cionizam, sa *Svjetskom cionističkom organizacijom*, utemeljen na I. kongresu u Bazelu, u kolovozu 1897. godine. Bilo je i ranije planova i izvjesnih pokušaja obnove života u Svetoj zemlji – kupnjom zemljišta, propagiranjem naseljavanja te izgradnjom gradskih naseobina, kako bi se pojačala demografska slika Židova, te omogućio smještaj hodočasnika i doseljenika.

Od preteča ili protocionista³ treba spomenuti rabina Jekutiela Hirschensteina⁴ koji je djelovao u Varaždinu, prvom mjestu židovske prisutnosti u Hrvatskoj, od 1812. do svoje smrti 1849. godine. Pomenuti rabin sastao se, izgleda u samom Varaždinu, s njemačkim rabinom Moše Sachsom, promicateljem tzv. *Batej mah-sej* (Kuća-skloništa) u Jeruzalemu. Vođena je i prepiska između njih dvojice, ali su sačuvana jedino dva Hirschensteinova pisma s kraja 1838. godine.⁵ I zemun-

¹ Ovaj rad je prvenstveno baziran na dokumentima i materijalu koji se nalaze u *Arhivu Eventov* u okviru Centralnog arhiva za povijest židovskoga naroda u Jeruzalemu i na osobnim istraživanjima.

² Skraćenica od *Bet Yaacov lekhu venelkha* prema Izaiji 2:5, što u prijevodu glasi: »Hajde, dome Jakovljeve, u Jahvinoj hodimo svjetlosti« (*Biblija*, Stari i Novi Zavjet, Zagreb 1976.). Ova organizacija nastala je u Rusiji poslije pogroma od 1881. Njezini članovi osnivali su u Palestini naselja Rison le-Cion, Gederu i druge.

³ Pojam *Mevasrim* = preteče, potječe od sociologa i povjesničara Jacoba Katza, djelo *Shivat Zion* (hebr.) (Jeruzalem 1962., str. 99-100). Međutim, drugi povjesničari, stručnjaci za XIX. stoljeće, kao Samuel Ettinger, odbacuju taj naziv, pošto je do većeg društvenog pokreta došlo tek 80-ih godina XIX. stoljeća. Budući da je debata još u tijeku, odabrao sam nedvojbeni pojam – protocionisti. Eventov, Jakir i Rotem, Cvi, (*Istorija Jevreja Jugoslavija (I) Od davnina do kraja 19. vijeka* (hebr.), Tel Aviv 1971.) usvojili su pojam *Mevasrej hatekuma*, u prevodu Mihajla Levija – *Vjesnici preporoda* (str. 374) Dalje, Eventov.

⁴ Roden u Gyoenku, Madarska. Za vrijeme njegova rabinata, naređen je izgon Židova iz Varaždina 1820. godine, ali je mjera povučena, izgleda, njegovom intervencijom (v., Eventov, str. 278/9).

⁵ Sachs je bio prvi doseljenik iz Njemačke u Palestinu 1830. godine. Od 1835. godine boravio je u Europi radi pospješena gradnje stambenih jedinica u Jeruzalemu. O njegovom udjelu u židovskoj kolonizaciji – v., Mordekhay Eliav, *Eretz Israel and its Yishuv in the 19th century, 1777-1917* (hebr.) (Jeruzalem 1978., *passim* i po Indexu) te *idem*, u djelu *Hayishuv hayehudi be-Eretz Israel 1840-1881*, Jeruzalem 1963., str. 172/3 i Eventov, str. 280-283, s faksimilom Hirschensteinova pisma Sachs u iz 1836. U ostavštini Sachsovih rukopisa, u Židovskoj nacionalnoj knjižnici u Jeruzalemu, nisam uspio pronaći njegova pisma upućena u Varaždin.

ski propovjednik i rabin Jehuda Alkalaj pisao je i agitirao u tom smislu, a naročito poslije krvne osvade u Damasku 1840. godine.⁶ Njegova je naročita zasluga, što je, jedini od rabina protocionista, sâm došao u Palestinu, odakle je vršio stalne pokušaje židovske kolonizacije.⁷ Umro je i sahranjen u Jeruzalemu. Rabin Jehuda Bibas s otoka Corfu naselio se u Palestini 1852. godine.⁸ Šabački poduzimač Hajim Gavriel Nahmias, predlagao je krajem 1860-ih iseljavanje grupe od dvanaest židovskih obitelji, te vodio akciju u korist *Izraelitske Alliance* po Bosni, Srbiji i Bugarskoj.⁹ Nekonformistički rabin Josef Natonek iz grada Székesfehérvára (Stuhlweissenburga), smatrao je kako emancipiranje, tj. priznavanje pravne i građanske ravnopravnosti Židovima nije rješenje židovskoga problema, već je to, jedino, stvaranje židovske domaje u pradomovini, te je na proljeće 1867. godine otputovao u Carigrad da tamo, pred otomanskom Portom, zagovara dozvolu židovskoga naseljavanja u Palestini. U pratnji haham bašia, vrhovnog rabina Jakir Girona, doista se i sastao sa glavnim vezirom Ali-pašom i s ministrom vanjskih poslova. Po nesreći, sultana Abdul Aziza u to vrijeme nije bilo u Carigradu te Natonek koji se i razbolio, biva prinuđen vratiti se u Mađarsku.¹⁰ Bio je to, vjerojatno, naivan i nedovoljno pripremljen, a možda i preuranjen, osoban pokušaj, ali ostaje nepobitna činjenica da se protocionisti nisu ograničili samo na teoriju, nego su i poradili na ostvarenju svojih ideja. To se desilo 34 godine prije nego što je Herzl, u ime cionističke egzekutive, stigao onamo na diplomatske pregovore!

Akademski društva u inozemstvu

Sinovi židovskih građanskih obitelji odlaze, od početka XX. stoljeća, na studije u Zapadnu Europu, prvenstveno u Beč, te Graz, Berlin, Breslau, Würzburg i

⁶ Roden u Sarajevu. Njegovo ime često se piše kao Jehuda Haj, što je netočno. Otac mu se zvao Šlomo Haj, pa otuda ta greška. V., Eventov, str. 286-305; također, Gur-Ari, J., *Rabin Jehuda Haj Alkalaj*, preveo s hebrejskoga Samuel Romano, Biblioteka *Židov*, Zagreb 1931. i kod A. Štajnera u *Jevrejskom almanahu 1968-1970*, Beograd, str. 55-65; v., i moj članak u pariškom *Revue des Etudes juives*, tom 144, siječanj-rujan 1985., pp. 127-144. Još ne postoji biografija te veoma zanimljive ličnosti. Najbliže tome nalazi se u romanima hebrejskoga pisca, Jehuda Burle, *Kisufim (Čeznje)*, Tel Aviv 1943. i u trilogiji *Be-ofek – mi-hayav shel Yehuda Alcalay (Na obzorju – Iz života Jehude Alkalaja)*, 1943.-1947.

⁷ Doselio se 1871. i nastanio prvo u Jaffi, a definitivno u Jeruzalemu, gdje je osnovao *Alliance* za promicanje kolonizacije. Ni taj pokušaj nije urodio plodom, uslijed protivljenja ortodoksnih ustanova koje su tada upravljale židovskim pučanstvom Palestine.

⁸ O njemu – v., *Encyclopaedia Judaica*, tom 4, str. 813. U djelu *Darkey Noam (Putovi ugodni)*, Beograd 5599/1839., Alkalaj spominje da ga je u Zemunu isti posjetio.

⁹ *Alliance Israélite Universelle* osnovana je u Parizu 1860. radi propagiranja prosvjedenosti u francuskom duhu i obrane prava židovskih zajednica u svijetu. Više mjesnih odbora *Alliance Nahmias* je osnovao u Srbiji, Bosni (Brčko, Bijeljina i Sarajevo), te jedan i u Samokovu, u Bugarskoj. O njemu, v., moj napis u *Peamim* (Jeruzalem, br. 40/1989., str. 49-53.). Boravio je u dva maha u Palestini, pokušavši da nade posao, bez uspjeha. Bio je u vezi sa svim protocionističkim društvima i dopisivao se s dr. Leonom Pionskerom, vođom *Ho-vevey Zion* u Odessi, a u starosti, doživio je i kontakt s Theodorom Herzlom.

¹⁰ Bio je autorom tri njemačke knjige o Židovstvu, od kojih je najznačajnija *Schlosche kmozim* (Prag 1859.). Glavna mu je tema mesijansko vjerovanje. Godine 1861. objavio je u Budi još jednu mesijansku raspravu *Mesiás avagy Értékezés a zsidó emancipációrol*. Bio je u vezi s Moses Hessom, čije je predcionističko djelo *Rom und Jerusalem* (Leipzig 1862.) srdačno pozdravio. V., *Biografiju Dr. Bernat Frenkela* (mađarski) (Tel Aviv 1953.) i hebrejsko izdanje iste, s izvodima iz *Mesiasa*, (Haifa 1956.)

Prag. Najviše se židovskih zajednica, većinom stipendistâ sarajevskog kulturnog društva *La Benevolencia*, našlo u Beču, carskoj prijestolnici i najbližoj metropoli. Tamo su se okupili u dva studentska udruženja: *Bar Giori*, osnovano 1901. godine, i *Esperanzi*. Potonju su sačinjavali isključivo Sefardi, što se vidi i iz njezinog zvaničnog španjolskog naziva *Sociedad de los Judios Sefaradim en Viena (Udruženje Židova Sefarda u Beču)*.¹¹ Ono je i starije, pošto je osnovano 1896. godine. Cilj je bio jednostavno određen: »Kulturno i duševno uzdizanje sefardskog življa i aktiviziranje Sefarda« (dr. Abraham Nisim). U jednoj kasnijoj rezoluciji stoji da *Esperanza* teži »da se oživi duhovni život Sefardâ u dijaspori i da se potpomogne useljavanje Jevreja u Palestinu«. Među osnivačima *Esperanze* bili su, osim spomenutog Nisima, dr. Samuel Baruch, S. Sumbul i Moric Levi, kasniji sefardski nadrabini Sarajeva, Isak Alkalaj, budući vrhovni rabin i senator Jugoslavije, Bukić Pijade i dr. Leon Koen iz Beograda. U *Bar Giori* ili *Društvu Židova visokoškolaca iz jugoslavenskih zemalja*, koja je imala izričito cionističku orijentaciju, bilo je i Sefarda iz Bosne i Bugarske. Jasno je da su Sefardi mogli učestvovati u oba udruženja; oba su surađivala na suzbijanju antisemitizma, pa su prigodom općinskih izbora u bečkoj Židovskoj općini »kortešovali« u korist cionističkih kandidata. *Bar Giora* je bila prva židovsko nacionalna studentska organizacija koju su utemeljili i aktivno vodili studenti iz Hrvatske, Bosne i Vojvodine. Među njezinim prvacima spominju se Hugo Zaloscer, kasnije prominentni agronom u Palestini, Đuro Schwarz, Meir Bloch, kasnije profesor u Tel Avivu, Johanan Thau, pionir cionizma u Bosni i Hercegovini, dr. Aleksandar Licht, predsjednik Saveza cionista, Alfred Singer, prvi urednik zagrebačkog *Židova*, Aurel Spiller i Oskar Grof. Prvi predsjednik bio je David Fuhrman. Dr. Licht je izabran 1905. godine i on je »spjevao« *Bar Giorinu* himnu, koju je uglazbio Ullman.¹² U prve pothvate *Bar Giora* spada prijevod brošure M. Nordaua *Cionizam* i njezino raspačavanje, ujedno s Herzlovim *Judenstaatom*. *Bargioranci*, po svom povratku u domovinu, postadoše militantni cionisti i čelnici u općinama i u raznim židovskim društvima. Bečko društvo *Bar Giora* prestalo je djelovati 1927. godine, poslije 50 semestara, odigraivši značajnu ulogu u širenju cionizma i židovske kulture.

Na Tehničkom fakultetu u Brnu bilo je studenata i iz naših krajeva. Krajem 1920. godine osnovali su *Ivriju*¹³ na čelu s Bertholdom Freudentom iz Vukovara i Hajimom Samokovlijom iz Sarajeva; 1921. godine predsjednikom je Felix Stein iz Osijeka, a podpredsjednik Mirko Weber iz Bjelovara. Česi su u to vrijeme bili predani športaši, a češki Židovi okupljeni u svom *Makabiu*, te su se naši povratnici lako uvrstili među domaće *Makabejce*, prenijevši iz Češke i ženski šport hazenu. Taj se šport prakticirao u svim općinama države Srba, Hrvata i Slovenaca uz natjecanja na svim židovskim omladinskim sletovima (od 1920. do 1926.). U Pragu i u Parizu naši studenti udružili su se u *Ivriju*.

¹¹ Podaci o *Esperanzi* uzeti su iz *Arhiva Eventov za istoriju jugoslavenskog židovstva*, Jeruzalem, pod B – 221.

¹² Podaci o *Bar-Giori*, v., *Arh. Eventov* pod B – 138. U prilogu »A« jedno pismo D. Fuhrmanna iz 1904. a u prilogu »B« note i tekst klupske himne, koja je prepisana iz *Arh. Eventov* C – 3. V., *Hanoar*, list židovske omladine Jugoslavije, God. II, 4, 2. 1928., str. 125-126.

¹³ *Arh. Eventov*, B – 31.

The document is a handwritten note with a Star of David symbol in the upper left corner. At the top, it reads "BAR GIORA' U DECU". Below the symbol, there is a circular stamp with the text "BIBLIOTHECA MUSEI ETHNOGRAPHICI REGII BUDAPESTENSIS". The main text is handwritten in German and Hebrew. At the bottom, there is a signature and the date "31/3/63".

Prilog »A«

The image shows a musical score for a hymn titled "Himna „Bar-Giore“". The composer is Alexander Licht (1869-1940) and the arranger is Ullmann (1863-1940). The score is written for voice and piano. The lyrics are in German and Hebrew. The German lyrics are: "Doch nicht genug, ja, und! / Mit keiner Hand! / Dürstet dich es stehst und / Sprachst du aus!" The Hebrew lyrics are: "I apdi mitz mit vrost glos / I Dursstet dich! / Mit mit, mit mit, mit mit mit / Dürstet, stehst, stehst!"

Prilog »B«

Domaće srednjoškolske i akademske organizacije

U Zagrebu je još 1891. godine osnovano udruženje *Literarni sastanci židovske srednjoškolske omladine*. Veća aktivnost počinje tek u XX. stoljeću. Među prvaci- ma i predavačima društva – predavanja su iz židovske kulture i povijesti, pomi- nju se dr. Hugo Spitzer, Hugo Bauer, Robert Glückstahl, Aleksandar Licht, ra- bin Gavro Schwarz, dr. Beno Stein, dr. L. Šik i drugi.¹⁴ Iz te grupe izrastao je niz cionističkih omladinaca i prvaka.

Kasnije, 1904. godine, gore pomenuti po povratku sa studija, stvaraju *Židovski akademski klub Judeju*. Iste godine održan je prvi kongres akademičara u Osijeku, a sljedeći, 1906. godine. Prvi senior bio je Aleksandar Semnitz, a prvi predsjednik Hugo Bauer. Među osnivačima bili su i Jakša Schlesinger-Stanić, Richard Herzer, Leo Singer, Karl Zwieback i Jehuda Nahman. Titulu počasnog seniora dodijelili su *judeanci* dr. Lichtu. Klub je redovno održavao sastanke i diskusije »Oko okru- glog stola« (po njemačkom uzoru *Tafelrunde*). U programu kluba navode se ciljevi društva: »Širenje i jačanje židovske samosvijesti, upoznavanje židovske znano- sti, istorije, literature i umjetnosti; sabiranje prinosa za židovske ustanove; gaje- nje tjelovežbe i društvenosti.« U početku, vlasti nisu potvrdile osnutak kluba sve do 1909. godine kad je verificirano i cionističko građansko društvo *Achdus*.

¹⁴ U prilogu »C« jedna pozivnica *Literarnih sastanaka* na svečanost iz 1906. godine.

LITERARNI SASTANCI IZRAELSKJE OMLADINE
ZAGREB.

Vaše p. n. gospodstvo pozivlje se najuljudnije na

SVEČANOST

koja će se održavati
u nedjelju, dne 3. ožujka u 5 sati poslije podne
— u dvorani Izr. bogoštovne općine —
Palmotičeva ulica broj 16.

ZAGREB, mjeseca ožujka 1906.

LITERARNI SASTANCI IZR. OMLADINE.
Dr. Gavro Schwarz
predsjednik.

Zlatko Rosenberg
predsjednik.

Posilnica vrijedi kao ulaznica.

PROGRAM.

1. Pozdrav.
2. *Mozart*: Ouvertura iz opere „Enführung aus dem Serail“, I. dio. Izvadjja gudački orkestar.
3. *Dragutin Friedländer*: „Juda Halevi“. Predavanje.
4. *Zlatko Rosenberg*: „Abul Hasanova pjesma“.
5. *Milica*: „Taranjelle“, Op. 6.
6. *Milan Flesch*: „Igra čuvavača“. Nivela.
7. *Maks Stern*: „Sunčani izlazak“. Pjesma.
8. *Haydn*: „Missa-Symphonie“. Izvadjja gudački orkestar.

Gudačkim orkestrom zava FELIKS RENDL.

Djeca ispod 10 godina nemaju pristupa.

Prilog »C«

U kolovozu 1909. godine, *Judeja* se korporativno pridružila novom *Cionističkom udruženju za jugoslavenske zemlje Austro-ugarske monarkije* u Slavenskom Brodu i održavala zajedničke priredbe s *Achdusom*. Tiskani izvještaj o radu *Judeje* za godinu 1909./1910. objavljen je u Zagrebu 1920. godine s napisima Lava Sterna, Adolfa Böhma, rabina dr. M. Margela i Erwina Krausa. Ističe se tekst dr. Daniela Pasmanika o cionizmu i Lichtov članak o Herzlu.¹⁵

Klub je bio aktivan do stvaranja *Saveza židovskih omladinskih udruženja* 1919. godine u Sl. Brodu. *Judeja* je postojala sve do 1930. godine, kad se ujedinila sa sefardskom grupom zvanom, prema bečkom uzoru, *Esperanza*, u zajednički *Cionistički akademski klub (CAK)*.

Treba napomenuti i zagrebačko *Sportsko i gombalačko društvo Makabi* koje je osnovano u židovsko-nacionalnom duhu 1913. godine iako se zvanično nije pridružilo cionističkim ustanovama. Prvi predsjednik bio je dr. Dragutin Zwieback. Nakon Prvoga svjetskog rata *Makabi* obnavlja djelatnost; 1922. godine Julije König izabran je na čelo društva, a djelovodni predsjednik je bio dr. Otto Braun. Makabejci su učestvovali na I. svjetskoj Makabiadi u Tel Avivu 1933. go-

¹⁵ Arh. Eventov, C – 507 ili JUG/113.

dine, a i na drugoj, 1935. godine. Mačevaoci Hugo Arnstein i Slavko Stern osvojili su i medalje. Određen broj natjecatelja ostao je tada u Palestini, postavši dijelom židovskoga jišuva (pučanstva) i dočekavši proglašenje države Izrael.¹⁶ Društva *Makabi* nalazila su se i u Osijeku i u Novom Sadu, a u Sarajevu je djelovao židovski športski klub pod imenom *Bar Kochba*. Napominjemo da su prednjaci u gombanju bili izučeni članovi hrvatskoga *Sokola*, te da su sletovi židovske mladeži umnogome podsjećale na velike, u to doba popularne, *Sokolske sletove*.

Razvoj novije cionističke ideologije

Glavne cionističke ideje i podstreci potiču izvana, što je prirodno ako se uzme u obzir da se radi o jednoj prilično perifernoj grani Židovstva raštrkanoj uz to po mnogim selima, naseljima i varošicama. Takvo stanje stvari je povijesno uslovljeno, budući da je tijekom XVIII., a donekle još i XIX. stoljeća, Židovima bilo teško dobiti inkolat ili dozvolu naseljavanja kao i stjecanje nekretnina; naseljavanje je počinjalo obično učešćem na sajmovima i udomaćenjem po selima i tek je, vremenom i kasnije omogućeno osnivanje židovskih – tada česno zvanih izraelitičnih – općina po gradovima.¹⁷ Biti smatran Židovom u vjerskom smislu, pa niti religiozno svjesnim Židovima koji su sâmi sebe smatrali dijelom židovske zajednice, ali su istovremeno bili akulturirani pojedinci ili manjinske grupacije u svojim starijim ili novijim okolinama, nije, automatski, značilo priznavanje svoje socijalne i etničke specifičnosti niti zalaganje za teritorijalno, palestinsko rješenje židovskoga pitanja. Drugim riječima, nedostatak židovskih korijena, služio je temeljem lokalnih protivljenja tim osnovnim postulatima cionizma, bilo u težnji što potpunijega prilagođavanja većinskim narodima – što se obično naziva asimilatorskom tendencijom – bilo iz nepoznavanja riznice židovskoga kulturnog naslijeđa ili iz skepse prema potrebi, a još češće, u pogledu sâme mogućnosti ostvarenja tih ideja. Stoga je razumljivo da zadaća cionističkih prvaka nije bila nimalo laka. Udaljenost od većih židovskih centara i nasušna potreba snalaženja pod novim okolnostima (to važi više za Hrvatsku i Vojvodinu, a samo u manjoj mjeri za Bosnu i Hercegovinu, gdje su Židovi došli dva stoljeća prije Židova u sjevernijim oblastima) dovela je do određene otuđenosti i nedovoljnog poznavanja židovskih običaja i povijesti. Naglasivši važnost angažiranja omladine kao »osvajачa i buditelja«, Licht je napisao, 1922. godine, kada su već uspostavljene cionističke ustanove: »Trebalo je sijati na neuzoranom tlu, a rata- ra sijača nije bilo.« U istoj poruci omladini, Licht ističe da se (omladina) »okuplja u cilju da ostvari drugu, težu fazu u razvitku: intenziviranje htijenja i saznanja, ispunjavanje sopstvenim, korjenitim vrednotama, predanja obnovnome radu, fizički i duševno.«¹⁸ S druge strane, činjenica da su se predstavnici južnoslaven-

¹⁶ Enc. *Judaica*, vol XI., pp. 662/3 i *Arh. Eventov* C 346.

¹⁷ V., Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, poglavlje 3., str. 360-367 i studiju pokojnog Josef Lador-Lederera o »Židovima Hrvatske u godinama 1753-1945«, u knjizi *Istorija Jevreja Jugoslavije (II): Židovi Hrvatske i Bosne-Hercegovine u novom dobu* Ur., Cvi Loker, Jeruzalem, Tel Aviv, Haifa 1991., str. 57-203. (Dalje *Hrvatska*).

¹⁸ V., *Židov* 1922., preštampano u br. 14, od 14. juna 1934. (»Odboru za proslavu 50. njegovog rodendana«, str. 40).

skih Židova opredijelili za neološku, tj. reformističku struju u Židovstvu, kada je 70-ih godina nastupio rascjep u njemačkom i u mađarskom, olakšala je prodor cionizma, s obzirom na odlučno i načelno protivljenje, osim u manjinskoj *Mizrachi* struji, židovske ortodoksije protiv svakog čovjekovog miješanja u predodređenu povijesti, a pogotovo pretencioznom preuzimanju uloge Mesije u vezi povratka u Palestinu. Sredinom prošloga stoljeća osnovana je, doduše, posebna Općina ortodoksnih Židova u Zagrebu, koja je čak od vlasti dobila specijalno priznanje, no radi se o neznatnom broju pripadnika. U Vojvodini je postojalo desetak takvih općina u Potisju, a duhovni vođa te grupe bio je rabin srijemske Općine u Iloku. Riječ je o ostacima mađarske ortodoksije koja nije odigrala nikakvu važniju ulogu u novostvorenom jugoslavenskom Židovstvu.¹⁹

Omladinu s radikalno drukčijim stavom prema Židovstvu, s novim zahtjevima i prioritetima, lakše je bilo pridobiti cionizmu. Ideja nacionalne domovine predočena je mladima u jednoj općoj, univerzalnoj težnji prosvjećenja i boljitka, pa i pobune protiv stagnacije zastarjelog konzervatizma. Glavni zagovornik takvog smjera bio je Martin Buber, koji je predočio uzvišenu viziju Židovstva, s idealiziranim verzijom hasidizma, hasidizma koji i sâm predstavlja revolt protiv klasičnoga rabinskog načina života i mišljenja.²⁰ Druga značajnija osoba u doba formiranja cionizma u nas bio je Isak Altarac, podrijetlom Sarajlija i vjerojatno prvi doktor filozofije berlinskoga sveučilišta iz naših krajeva. Altarac, neoničanac, prema novoj interpretaciji Nietzschea, vizionarski vidi u židovskoj omladini »revolucionarni potencijal«, navodeći model njemačkoga pokreta *Wandervogel*, kao »vulkansku opoziciju protu zastarjelih načina društvenosti«, a zalažući se jedino u prilog »zadružnog duha« onako kako je došao do izražaja u *Blau Weissu*, koji je »težio ka iskrenom i intimnom životu u židovskom duhu«. Pledirao je i za stvaranje »novog tipa jevrejskoga čovjeka«, kao i za »solidarnost i pravednost u (židovskoj) Palestini«. Sam je malo toga sproveo u djelo, budući da je cionistički agitirao jedino 1918. do 1920. godine, kada se iselio u Sjevernu Ameriku, no ipak njegove su teze tipične za suvremene pobornike te ideologije i van sumnje je da su utjecale na razvitak domaćeg cionizma.²¹ U vezi Altaracovih aluzija na paralelizam židovskih i općečovječanskih ideala, karakterističan je uspjeh *Hašomer hacaira*, cionističko-socijalističkog pokreta, iz 1930-ih godina. Uspjeh je uslijedio, bar dijelom, uslijed privlačnosti socijalističke komponente u njezinom programu ali i zaslugom *Saveza cionista* koji je dao svoju podršku tako opredijeljenoj mladeži.

¹⁹ O Židovima Vojvodine, v., Eventov, str. 265-276 i monografiju *Istorija Jevreja Vojvodine* (hebrejski, s engleskim i srpsko-hrvatskim izvodima), ur., Cvi Loker, Tel Aviv-Jeruzalem 1944. (Dalje, *Vojvodina*).

²⁰ Buber je redovno citiran u *Židovu i Hanoaru*, a 1930., u izdanju *Saveza židovskih omladinskih udruženja*, objavljena je njegova brošura *Tri besjede o židovstvu* s prikazom Buberove misli Pavla Wertheima.

²¹ Bio je plodan publicist; surađivao je u *Židovskoj smotri*, *Židovu* i *Bosnišche Postu*, a njegov cionistički *credo* izražen je u djelu *Omladinski pokret – Ideje i smjernice*, (Judeja, Zagreb, veljača-ožujak, 1919.). Ta sada rijetka knjiga nalazi se u *Arhivu* Eventov pod Br. JUG/416. U SAD je počeo s radom na katalozima u *New York Public Library*.

Zvanične institucije, pomagači i protivnici

Već na I. svjetskom cionističkom kongresu u Bazelu, kolovoza 1897. godine, sudjeluju predstavnici Hrvatske i Beograda. Hrvatski dio su zastupali osječki rabin Aharon Kaminka²² i đakovački rabin dr. Marcus Mordekhaj Ehrenpreis.²³ Obojica zastupnici procionističkog stava. Kaminka je podnio referat o židovskim kolonijama u Palestini, a Ehrenpreis je pripremio i tiskao – u sâmom Đakovu – *Pozivnicu na Kongres* na hebrejskom jeziku. Beogradski delegat bio je odvjetnik dr. David Alkalaj.

Za vrijeme Prvoga svjetskog rata osnovan je u Zagrebu *Savez cionista Jugoslavije*. Krajem 1918. godine *Savez* je izdao *Spomenicu Zemaljske organizacije cionista iz jugoslavenskih zemalja Narodnom Vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba*. *Spomenica* je zapravo *Memorandum* novoj vlasti u procesu formiranja cionizma, predat u Zagrebu 16. studenoga 1918. godine. Potpisnici *Memoranduma* bili su dr. Ivan Jacobi, sin zagrebačkog rabina Hosee Jacobia i dr. Aleksandar Licht; *Memorandum* sadrži: prvo, manifest *Ureda svjetske cionističke organizacije* u Kopenhagenu; drugo, proglas i program *Saveza*. Osim izloženog cionističkog programa nakon Balfourove *Deklaracije* i izraženog očekivanja da će predstavnici SHS na mirovnome zboru djelati »u duhu Wilsona i njegovih saveznika«, traže se jednaka prava, mogućnost osnivanja židovskih općina i njenog saveza, školâ i (pod br. 6) još »ustavno parlamentarno zastupstvo židovske narodne manjine«.²⁴

U Slavonskom Brodu osnovan je, 10. kolovoza 1919. godine, *Savez židovskih omladinskih udruženja*, a iste godine nastao je i *Savez jevrejskih veroispovednih opština* sa sjedištem u Beogradu.²⁵ Taj *Savez* bavio se prije svega vjerskim i financijskim potrebama općina, dok je Zagreb postao centrom cionističke djelatnosti i tiska, uz relativno opsežnu nakladu židovske literature i glazbe.²⁶ Povratnici iz ruskoga zarobljeništva, židovski oficiri i austro-ugarski vojnici iz naših krajeva, donijeli su sa sobom cionističke ideje i aktivno su prisutni, naročito u Vojvodini.²⁷ U Karlovcu i u Zagrebu ideje je širio bivši ruski zarobljenik Bjelačevski, a u ranoj cionističkoj korespondenciji, pominje se izvjesni »ujka Sterner« koji je zagovarao uvođenje skautizma. Radi se o dr. Mordekhaj Sterneru, istaknutom cionističkom prvaku iz Galicije.²⁸ Na zagrebačkom sveučilištu studirala je grupa poljskih đaka, već odgojena u cionističkom duhu; osnovali su udrugu pod ime-

²² Kaminka je tri godine služio kao rabin u Osijeku. Bio je i tajnik bečke podružnice *Alliance*. Pjesnik i prevoditelj klasike. Došao je u Palestinu 1938. i umro u Tel Avivu 1950. V., *Enc. Judaica*, vol 10, str. 729/730.

²³ Ehrenpreis (1869.-1951.) je služio u Đakovu 4 godine. Postavljen za Vrhovnog rabina Bugarske, odlazi u Sofiju. Bio je također Vrh. rabin u Stocholmu. V., *Enc. Judaica*, vol. 6, str. 509-510.

²⁴ V., *Arh. Eventov JUG/394*.

²⁵ V., *Spomenicu 1919-1969*, Beograd 1969., str. 246.

²⁶ Spisak izdanja prema izdavačima, 24 prema broju, svi u Zagrebu, objavljen je u *Pinkas Hakehillot – Encyclopaedia of Jewish Communities – Yugoslavia (hebr.)* (Ed. Zvi Loker, *Yad vashem*, Jeruzalem 1988., 147-150.).

²⁷ V., moj esej »Počeci cionizma«, *Vojvodina*, strane 22 i 101-115.

²⁸ Sterner je bio član svjetskog vodstva *Hašomer haairi*; u Zagrebu se zadržao na putu u Palestinu.

nom *Ber Borochowa*.²⁹ Neki od njih postali su prvi moderni nastavnici hebrejskoga jezika u Zagrebu.

U sukobu židovske nacionalne struje i njezinih građanskih protivnika, do kojeg je neminovno došlo u skoro svim mjestima gdje su postojale židovske općine, rabini su ili pomagali općinske predstavnike ili su zauzimali neutralan stav, sve do sredine 20-ih godina, kada su cionisti uspješno izveli »osvajanje općina« i ovladali izabranom većinom i u *Savezu opština*. Tijekom vremena, rabini su se prilagodili novom stanju i surađivali s cionistima. U Vojvodini je jača asimilatorska struja s obzirom na dominantnu mađarsku asimilaciju i neuspjeh cionizma. No, ta vrsta asimilacije, poznata i kao politička struja pod imenom »mađaroni«, nije dugo odoljela cionističkom prodoru i samo je neznatan broj Židova ostao na toj poziciji. Općinski predstavnici su se još dosta dugo suprotstavljali financiranju nacionalnih fondova za izgradnju židovske Palestine, održanju hebrejske nastave, pomoći mladeži i sl., kako u Vojvodini tako u Hrvatskoj. Na inicijativu dr. Roberta Siebenscheina u Zagrebu je otvoren klub *Narodni rad* radi ubrzanja hrvatsko-židovskoga prijateljstva. Klub se protivio djelatnostima van užega lokalnog okvira, odbacivši cionizam. Siebenschein je vodio Židovsku općinu od 1912. do 1919. godine, ali je izgubio na izborima 1920. godine, kada ga je smijenio dr. Hugo Kon, a rad kluba je oslabio. U hrvatskoj politici Židovi su učestvovali samo pojedinačno i rijetko kao, primjerice, Heinrich Moses *alias* Hinko Hinković, suosnivač Jugoslavenskog odbora,³⁰ pokršteni Židov Josip Frank i drugi. Cionistička uprava protivila se miješanju Židova u opću politiku i htjela je održati dobre odnose sa svima strankama. Početkom 1920. godine, nabačena je mogućnost osnivanja židovske partije, ali je zamisao bila nerealna, prije svega uslijed maloga broja i raštrkanosti Židova po raznim oblastima zemlje. Protivnici cionizma u Srbiji bili su asimilanti, tzv. »Srbi Mojsijeve vere«; neki od njih su čak postali narodni poslanici (Ozerović i Buli), ali nije nastala nikakva anticionistička organizacija. Izvjesni općinski prvaci pripadali su, ili su redovno glasali, za vladajuću Radikalnu stranku. Takva je situacija i u Bosni.

Grupa omladinaca, članova SŽOU rano je, možda prerano, organizirala u Mostaru i Bjeljini te u Vilovu u Vojvodini tzv. *hahšarot* ili pripremljene stanice za Palestinu. S tih stanica krenuli su već 1921. i 1922. godine prvi *halucim* (pioniri, graditelji nove Palestine), ukupno 16 osoba. Na žalost, prvi pokušaj naseljavanja i stvaranja »jugoslavenske kolonije« završio se potpunim porazom. Novi su use-

²⁹ V., Snimak članova te grupe u *Hrvatska*, str. 107. Punim imenom zvali su se *Jüdisch Literarischer Klub* (jidiš pisan hebrejskim pismenima). Dov/Ber Borochow (1881.-1917.) bio je glavni ideolog sinteze cionizma i socijalizma, a na bazi njegove teorije izgrađena je, poslije njegove smrti, ideologija *Hašomer hacaira*. Pisao je ruski i jidiš, ali su mu važnija djela prevedena na hebrejski i njemački. V., *Enc. Judaica*, vol. 4, str 1253-1257.

³⁰ O Hinkovićevom životu, v., Eventov, str. 325/337, suviše kritički prikazanom. *Arh. Eventov A 17. V.*, njegovo djelo *Iz velikog doba*, Zagreb 1927. (*Arh. Eventov JUG/24*) i svjedočanstvo njegovog krstitelja, Dr. Milana Beluhana, *Obraćenje dr. Hinka Hinkovića*, Zagreb 1934. Na kraju te brošure, posvećene *Mojim križarima*, autor predbacuje tisku da je »učinio nepravdu« Hinkoviću, Gaju, Matošu i drugima »zatajivši njihove konverzije« i dodaje: »Ovom nepravdom dnevna je štampa pokazala koliko joj je stalo do istine i u čijim je rukama.« Na koga se odnosi ta aluzija?

ljenici poslani u Bet Shearim bez najosnovnije privredne podloge, bez opreme, pa je razumljivo da se grupa uskoro i razila. Neki su se vratili u domovinu, ali je većina njih, svojim osobnim nastojanjima, uspjela da se smjesti i snađe. Raspad grupe *Bet Shearim* prvenstveno je plod nemarnog rada, tada još nestrukturiranih kolonizacijskih ustanova (*Keren Kajemet* i *Keren hajesod*), ali ni *Savez cionista* niti SŽOU nisu smjeli da šalju svoje ljude pod takvim okolnostima. Osim povremenih i pojedinačnih *alijot* (doseljavanja), sljedeće grupe, početkom i tijekom 30-ih godina, bile su već u okviru svjetskih nastojanja *Hašomer hacaira*, odnosno *Tehelet Lavana*, sa unaprijed uređenim i predviđenim smještajima u kibucima tih pokreta. Šomrim su prihvaćeni u Magdielu, i u Šaar haamakim, a druga grupa u kibucu Gat, a članovi *Tehelet Lavana* dovedeni su u veliki kibuc Afikim koji je već odavno bio ekonomski dobro fundiran. Nove grupe bile su spremne na put kada je naišla nacistička invazija i počela katastrofa jugoslavenskoga Židovstva.

U Sarajevu je osnovan *Sefardski pokret* koji je privremeno poremetio židovsko jedinstvo pod cionističkom upravom. Pokret su vodili bosanski intelektualci, diplomirani u Beču, dr. Vita Kajon i Braco Poljokan. U analima jugoslavenskoga Židovstva taj je pokret poznat i pod imenom *Sarajevski spor*. Sefardi Sarajeva postavili su se oporbeno kako prema *Savezu cionista*, tako i prema *Savezu opština*, tražeći veća prava, primjerice, Sefarda za glavnog tajnika *Saveza opština* i razumijevanje za svoj narodni ladino (ili *đudezmo*) jezik. Prvaci cionizma iz Zagreba osudili su pokret kao pojavu separatizma, iako ti Sefardi doista nisu bili anticionisti; smatrali su da prije svega valja kulturno i ekonomski podići sefardske mase i gajiti sefardski folklor, no plaćali su cionistički šekel, a u galutskoj stvarnosti htjeli su aktivno učestvovati u domaćoj politici, protivno zvaničnom cionističkom stavu. Izbio je spor i povodom gradnje velebnoga, i naravno skupoga, sefardskog hrama u Sarajevu (opljačkan i znatno oštećen travnja 1941. godine). *Sarajevsko židovsko omladinsko društvo* jedanput je istupilo iz *Saveza*, ali je intervencijom Cvi Rothmüllera sukob izgladen. Tijekom Konferencije Sefarda balkanskih zemalja, kolovoza 1930. godine, zaslugom bugarskih cionista, koji su se oštro usprotivili tendenciji oporbenog stava prema *Svjetskoj cionističkoj organizaciji*, obnovljena je veza *Sefardskog pokreta* sa *Savezom cionista* i utvrđena suradnja Sefarda s cionističkim fondovima. Ideologija *Sefardskog pokreta* je javno iznijeta u brošuri koju je izdala zagrebačka *Esperanza* 1927. godine a može se pratiti i na stupcima tjednika *Jevrejski život* koji je izlazio u Sarajevu od 1924. do 1927. godine.³¹ U ovom sukobu došle su do izražaja razlike mentaliteta i izvjesni osobni animoziteti te nedovoljno razumijevanje Zagreba i Beograda za specifične potrebe sefardskoga življa, ali u nekim stvarima – primjerice nabavljanje literature na ladino jeziku – nije se moglo udovoljiti sefardskim zahtjevima. Nije bilo namjerne diskriminacije Sefarda, bilo je i veoma aktivnih sefardskih cionista, dakle ne radi se o svim Sefardima, njihovi su prvaci nerado primali direktive zagebač-

³¹ To je brošura od 32 strane. Autori su S. Kamhi i J. A. Kajon. Komplet *Jevrejskog života* nalazi se u Centralnom cionističkom Arhivu u Jeruzalemu, pod Br. CZA 1563. Također, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

kih Lichtovih suradnika, dok su njega osobno cijenili i tek ponekad, dosta obazrivo, kritizirali. Prema slikovitoj napomeni pokojnoga Heinricha Alkalaja: »Doveli su nam cionizam u zdjelama s šoletom (ili čulnt, rusko-poljsko jelo kod Aškenaza. C. L.) umesto sa burekasima« (sefardski sitni burek). Stvari su se najzad sredile međusobnim popuštanjem a i zaslugom dr. Morica Levija, sefardskoga nadrabina sarajevskoga.³² Do holokausta, predsjednik cionističke organizacije u Sarajevu bio je dr. Leon Perić, vjerni pristaša i suradnik Lichtov. Nijedan od spomenutih učesnika ove male drame, koja je, uostalom, unijela nešto vitalnosti i napetosti u domaće Židovstvo pridonijevši raščišćavanju izvjesnih pojmova, nije preživio Drugi svjetski rat. Poljokan je poginuo kao partizanski borac, dok su Kajon, Levi i Perić – stradali u krvoločnom i bestijalnom ustaškom holokaustu.

Ozbiljnije brige zadavali su cionistima marksisti, a pogotovo SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije), koji su, naročito od početka 1930-ih, oštro odbijali cionizam kao zastarjeli nacionalizam i neprikladno rješenje židovskoga pitanja, u ime onda privlačne perspektive sveopće jednakosti i blagostanja u socijalističkom internacionalizmu. Iako u dubokoj ilegali, od Obznane 1922. godine, komunisti su bili dobro organizirani u cijeloj zemlji i djelovali su s prilično uspjeha među omladinom. Ova pojava nije mimoišla ni Židove. Nekoliko vodećih cionista je prišlo marksistima. Cionisti su povremeno polemizirali, na studentskim sastancima, i preko tiska, s tom »crvenom asimilacijom« i to ne uvijek uspješno. Ova struja je prodrla donekle i u *Hašomer hacair*, ali nijedna njegova mjesna jedinica (ken) nije potpuno zahvaćena niti zatvorena. Jedan bivši šomer, poslao je iz Španjolske, gdje se borio u okviru internacionalne brigade, karakterističan dopis: »Prvo da svršimo sa fašizmom sada i ovdje, a potom ćemo graditi židovsku domaju u Palestini.« Među španjolskim borcima iz naših krajeva bilo je 34 Židova, od kojih je devet tamo i poginulo.³³

U to doba, zagrebačka je policija pomno pratila političke stavove i rad članova *Hašomer hacaira*,³⁴ a ken u Subotici je 1940. godine, policijskom naredbom, zabranjen i zatvoren. Desničarski elementi u cionizmu, posebno prvaci i tisak nove revizionističke partije, koja je djelovala od 1933. godine, uglavnom iz Novog Sada, istupali su žustro i zajedljivo protiv sinteze cionizma sa socijalizmom, a ponegdje su i denuncirali šomrim kao komuniste.³⁵

Usprkos problemima i propustima, te mnogim teškoćama, cionisti iz zagrebačke centrale uspjeli su nametnuti židovskoj zajednici na južnoslavenskim

³² V., rezime Aron Alkalaja pod naslovom *Sefardi, sefardski pokret i njegov značaj* (ćirilica), u *Glasniku Saveza opština*, II. tom, Beograd 1933. Na Kongresu o *Jewish Communities of S. E. Europe from the Fifteenth Century to the End of World War II* u Solunu, na jesen 1993., podnio sam referat na ovu temu, koji će uskoro biti objavljen u *Aktima Aristotelovog Univerziteta* u Solunu. U rukopisu, imam jedan obimniji esej na istu temu.

³³ V., moj napis o židovskim dobrovoljcima s Balkana u Španjolskom građanskom ratu, u *Soviet Jewish Affairs*, London, vol. 6, No. 2, pp. 71-82.

³⁴ U Arhivu *Jad Jaari* u Giv'at Havivi naišao sam na dio izvještaja zagrebačkog Odjeljka za državnu zaštitu od 14. VI. 1937.

³⁵ Revizionistički tjednici, *Malchut Jisrael (Izraelsko kraljevstvo)* u Novom Sadu isprva, a zatim, od 1937. godine zagrebačka *Jevrejska Tribuna* najviše i zajedljivo su polemizirali protiv »cionističke ljevica«, a naročito protiv *Hašomer hacaira*.

prostorima svoje nacionalno-židovske i propalestinske nazore i metode rada. Holokaust, koji je obuhvatio sve južnoslavenske teritorije, od travnja 1941. do svibnja 1945. godine praktički je uništio predratno Židovstvo koje je izgubilo 80 posto svojih članova. Preživjeli su obnovili jednu od ranijih struktura – *Savez opština*, ispuštajući naziv »veroisповедni«, ali u novom, socijalističkom sustavu cionizam više nije mogao opstati.³⁶

Cionizam je u Hrvatskoj najprije uzeo maha u Zagrebu, zatim u Osijeku i Slavonskom Brodu te u Varaždinu i Vinkovcima i otud se širio dalje. Pod tadašnjim kako vanjskim, tako i unutarnjim okolnostima, inicijalni period je obilježen žestokom borbom protiv ukorijenjenih običaja i predrasuda, te ideoloških protivnika. Temelji su određeni još krajem prošlog stoljeća pojavom Herzlove knjige i kratkotrajnim oduševljenjem koje je izazvao Prvi kongres održan u Baselu. No, val cionističkih ideja stiže u Hrvatsku, Slavoniju i Vojvodinu relativno kasno, početkom XX. stoljeća, a izrazitije tek tijekom 20-ih godina. U Bosni je židovska narodna svijest bila tradicionalno jaka, i kao takva olakšavajući činitelj u prihvaćanju prvih cionističkih nazora, koji su isprva dolazili iz susjedne Bugarske – zajedno s Bosnom u istom Otomanskom carstvu, a potom, kao i svugdje, iz Zagreba.³⁷

U svim židovskim krugovima postojala je u određenoj mjeri mesijanska čežnja za Cionom i ona je mogla poslužiti temeljem, ali je morala biti poduprta i sposobnim cionističkim propovjednicima, a takvih nije bilo puno. Odgojni rad u okviru *Literarnih sastanaka* i u Judeji, a ranije u *Bar Giori* i *Esperanzi* i *Ivriji*, pripremili su teren za cionističke ustanove. Relativno glatko su uspostavljene *Mjesne cionističke organizacije* – MCO-i, u manje-više stalnom kontaktu s Radnim odborom *Saveza cionista* u Zagrebu. Članovi Radnog odbora održavali su vezu s podružnicama dopisima, cirkularima i posjetima, a specijalna je Lichtova zasluga da je uspio stvoriti osobne i trajne kontakte sa predsjednicima svih većih centara. U doba znatnog dezorijentiranja i razočaranosti prvih poslijeratnih godina, nakon izgubljenog rata i židovskih žrtava, cionizam je unio novu vjeru, nadu i dinamiku u Židovstvo. Taj se pokret borio s mnogim poteškoćama, prije svega s začahurenosti i inercijom dotadašnjih ustanova. Pretrpio je i neuspjehe

³⁶ Albert (Albi) Vajs, prvi poslijeratni predsjednik *Saveza opština*, rodom je iz Novog Bečaja. Kao gimnazijalac i student bio je viđeni član cionističke omladine. Kasnije, profesor prava na beogradskom Univerzitetu. Njegov podpredsjednik i nasljednik, dr. Lavoslav Kaldeburg, rodom iz Vinkovaca, također je bio cionistički omladinac. Kasnije, nakon njemačkoga zarobljeničtva – oboje su tamo proveli ratne godine – Kaldeburg je postao sudac i predsjednik arbitražnog suda.

³⁷ Iz Sofije je dolazio u posjete Sarajevu bugarski rani cionist Rafael Kajon, a iz Ruščuka se, krajem XIX. stoljeća, preselio Abraham Cappon, novinar na ladino jeziku (*La Alborada* = *Zora*, koja je izlazila 1900-1901.) i propovjednik. Potonji nije imao znatnijeg uspjeha zbog svojih, za časnika sarajevske sefardske općine, suviše naprednih stavova. Bolje je uspio rabin Šabetaj Daen (1883.-1946.) iz Sofije, koji je djelovao u Travniku, Sarajevu i ponajviše u Bitoli/Monastiru. Pisao je igrokaze na ladinu u židovsko-nacionalnom duhu, koji su se izvodili u bosanskim i makedonskim općinama i pridonijeli cionističkoj atmosferi. V., Pinkas, po Indexu i Ž. Lebl, *Plima i slom* (Gornji Milanovac 1990., *passim*). Daen je bio i sefardski Vrhovni rabin Rumunjske. Umro je u Argentini, kamo je poslat kao izaslanik *Svjetske cionističke organizacije*.

i prebrodio krize. No iz povijesne perspektive, nameće se zaključak da je cionizam vitalizirao i unaprijedio židovsku zajednicu tadašnje SHS i Kraljevine Jugoslavije, spasivši kasnije direktnim ili indirektnim akcijama, barem jedan dio židovske omladine, uklapanjem u partizanske redove a i putem navedene, iako premale, alije. Svojim suvremenim postojanjem i djelatnošću, cionisti su, iz svoga centra i žarišta u Zagrebu, unijeli nove i aktivnije načine rada s novim idealima, odigrajući značajnu ulogu u analima Židovstva južnoslavenskih krajeva.

Tri fragmenta o cionizmu

(iz rukopisa *Jevreji u Hrvatskoj 1873.-1945.*, Jeruzalem 1996.)

Koliko je Židovstvo u Hrvatskoj u dva decenija prije Prvoga svjetskog rata bilo uklopljeno u opći kulturni i politički život Židova u Monarhiji vidi se i po načinu i po mjeri kako je prihvatilo Herzlov cionizam. Njegovo obrazloženje potrebe za svjesnom židovskom politikom uhvatilo je korijen i na slavenskom jugu, a s njime i svijest o etničkoj individualnosti Židovstva. Ovo etničko osvjetljenje bilo je prvenstveno vjersko-ideološke prirode: počeci te kronologije sežu do rabina Jehude Haj Alkalaja¹ i Mordehaja Ehrenpreisa,² koji je kao rabin u Đakovu bio jedan od prvih suradnika u Lichtovoj židovskoj *Smotri*, koja je izlazila prvo u Zagrebu (1906.-1914.), a zatim u Osijeku. Treći rabin bio je Aron (Armand) Kaminka, koji je od 1897. do 1900. godine bio rabin u Osijeku.³ Na Prvom cionističkom kongresu slavenski su jug predstavljali dr. David M. Alkalaj iz Beograda i rabin dr. Samuel Weszel iz Sarajeva, a na Drugom kongresu i kasnije, dr. Hugo Spitzer iz Osijeka.

Ipak, prvi rasadnik cionizma nije bio u Hrvatskoj već u Beču, gdje su Johanan Thau i David Fuhrmann (tada sekretar austrijske Cionističke federacije) godine 1902. osnovali studentsko udruženje *Bar-Giora*, i odakle su studenti, po povratku, prenosili cionizam u svoju domovinu.⁴ (Sličnu ulogu odigrala je *Esperanza*, studentski krug Sefarda iz Bugarske, Srbije i Bosne). Godišnjaci *Bar-Giore* spadaju među prve cionističke publikacije u ovim krajevima. U Zagrebu je 1908. godine osnovana *Judeja*; prvi predsjednik bio je dr. Žiga Bauer. U Hrvatskoj su cionisti organizirali pet skupova (u Osijeku 1904. i 1906., u Zemunu 1908., u Sarajevu 1910. godine).

Judeja i *Bar-Giora* organizirali su 1909. godine konferenciju omladinskih društava u Slavanskom Brodu. Očevi su pošli primjerom djece i osnivali cionističke

¹ Jehuda Haj je od 1825. godine bio rabin u Zemunu, gdje je i napisao *Šma Jisrael* (A. Hertzberg, *The Zionist Idea*, 1959., izd. 1970., str. 102. i sl.) Jedna od brošura *Židova*, pisca Gura Arija, posvećena je toj temi.

² Također Marko i Marcus (1869.-1951.). Roden u Lvovu (Lemberg), sin tiskara, apsolvent *Hochschule für die Wissenschaft des Judentums*. Otpočeo je svoju rabinsku djelatnost u Đakovu (1896.-1900.) da bi prešao u Sofiju i 1914. u Stockholm. Prijatelj s Herzlom, preveo je na ivrit poziv na bazelski kongres i složio slog za tisak. Njegov *Decenij Cionizma* jedna je od prvih cionističkih brošura na slavenskom jugu. *Encyclopaedia Iudaica*, VI. str. 509-10.

³ (1866.-1950.) *Encyclopaedia Iudnica*, X, str. 729.

⁴ Erwin Kraus, Aleksandar Licht, Oskar Graf, dr. Adolf Benau.

klubove u raznim mjestima.⁵ Posebno značenje pripada *Literarnim sastancima* u Zagrebu.⁶ Sva ova djelatnost odigrava se pred pozadinom tada još većinske asimilantske grupe.

Ova »prehistorija« objašnjava kako je već drugi mjesec nakon stvaranja jugoslavenske države (tada još Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca) održana cionistička konferencija u Zagrebu, a iste godine organiziran *Savez omladinskih udruženja*. Već sljedeće godine organizirana je prva hašhara. U stvari, ta obnova društvene djelatnosti bila je inaugurirana već 1917. godine osnutkom novog dvotjednika *Židov*, koji je, kao jedini židovski list u Jugoslaviji izlazio bez prekida do 1941.⁷ Godina 1919. bila je prva godina slobodnog organizacijskog rada i opredjeljivanja. Otpočela je Cionističkom zemaljskom konferencijom 6. siječnja i nastavila se 10. kolovoza 1919. godine u Slavonskom Brodu Konferencijom židovskih omladinskih društava u cilju osnutka saveza židovske omladine.⁸ Prvi predsjednik *Saveza* bio je Nikola Tolnauer.

U jesen je počeo izlaziti *Gideon*, glasilo *Saveza*. Od važnosti bila je 1920. godine, konferencija *Hapoel Hacaira* u Pragu, te prijevod haluca Treće alije. Godine 1921., trijumfalno odlaze prvi jugoslavenski haluci u Erec Israel. (...) U tu pomalo zadrijemalu provinciju udario je Prvi svjetski rat kao munja sa snažnim katalizatorskim efektom, djelujući na Židove ne manje nego na Hrvate. I ovi i oni bili su podijeljenih osjećaja – izvjesne povezanosti, s jedne strane, i gorkih zamjerki, s druge. Polariziranje je među Hrvatima bilo svakako radikalnije, jer je jugoslavenska struja kategorički tražila podjelu Monarhije i stvaranje jugoslavenske države. Odlučni čas bio je u jesen 1918. godine. Prijašnja, manje-više uska povezanost hrvatskih Židova sa Židovima drugih austro-ugarskih krajeva postala je nevažna. A i nova državnost razvila se bez udjela Židova, tako da nova vlast ni po čemu nije nalazila potrebu za potporom Židova.

Nakon tog prijeloma, hrvatsko Židovstvo živjelo je kao sociološki autonomna grupa, s manjinskim pravima – vjerskom autonomijom, uključiv glavne vidove osobnog statusa – kakva su bila podnošljiva za državu, a zadovoljavajuća za Židove. Ali, ipak, razvio se izvjestan osjećaj napuštenosti – koga nije bilo ni u Bosni ni u Srbiji – uoči prekida veza s Bečom i Budimpeštom, i to ne samo u privrednim vidovima, već i zbog prekida zajedničke političke aktivnosti s dru-

⁵ »Cion u Vinkovcima« (Leopold Stein), »Teodor Herzl u Osijeku« (Hugo Spitzer), »Moria u Đakovu« (Ehrenpreis). 1909. godine osnovana je na sastanku u Slavonskom Brodu *Zemaljska Organizacija Cionista* iz jugoslavenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije, sa dr. Hugom Spitzom kao prvim predsjednikom. Drago Steiner, *Židov*, 4.12.1931., br. 49.

⁶ Klub srednjoškolaca nije u početku bio cionistički opredijeljen, no mnogi su članovi pod utjecajem Aleksandra Lichta pošli njegovim putem.

⁷ Izdavači su u to doba bili funkcioneri *Zemaljske Organizacije*, a »izdavatelj i odgovorni urednik« Spitzer. Od 1926. godine vlasnik je lista *Savez Cionista u Kraljevini SHS*, s odgovornim urednikom dr. Julijem (Joelom) Rosenbergerom.

⁸ Sazivači su bili predstavnici *Bar Giora* i *Judeje*. V., brošuru *Omladinski pokret, ideje i smjernice* (izd. židovskog oml. društva *Judeja*, veljača-ožujak 1919.) iz pera dr. phil. I. (Jichaka) Altarca-Altisa. Prema svjedočanstvu Cvi Rotema, Altis je do kraja 1921. godine »važio kao jedan od vodećih cionističkih ideologa u Jugoslaviji«. Od studenoga 1919. godine bio je s Mihajlom Levijem urednik židovske *Svijesti*, Sarajevo, i *Bosnische Post*. Po svom iseljenju u SAD, krajem 1921. godine, Altis je prekinuo svaku vezu s jugoslavenskim cionizmom.

gim židovskim grupama. Ta se boljetica liječila što biološki – umiranjem starijih, što cionizmom. Nije slučajno da se u Hrvatskoj cionizam razvio najviše, iako je u manje cionističkim područjima novostvorene države bilo više židovskoga etničkog individualiteta, a cionizam tek sumnjičavo tolerirana moda.

Cionizam je bio više nego ideologija koja ispunjava prazninu: rat je razgolio kojih pet do šest milijuna Židova dviju propalih carskih imperija, ruskoga i austro-ugarskoga, ostavivši ih u dvojbi hoće li, i kada, pod novim gospodarima moći stvoriti barem toliko socijalne sigurnosti koliko su imali prije rata. Već tada se stvaranje židovske države mnogima činilo jedinim adekvatnim rješenjem, opravdano istim principom kojim se tada opravdavalno stvaranje novih etnički individualiziranih država. Cionizam je tražio priznanje židovskih grupa kao dijela jasno definirane etničke jedinice.

Tako je došlo i do toga da su u jesen 1918. godine zagrebački cionisti, dr. Ivan Jacobi i dr. Aleksandar Licht, potpisavši se ispod pretencioznog naslova *Zemaljske organizacije cionista iz jugoslavenskih zemalja* reagirali logično i iluzorno *Spomenicom Narodnom vijeću*⁹ tražeći ni manje ni više, već da imamo »svoj život, a prije svega svoju dušu i svoj ponos«. ¹⁰ (Na drugom mjestu: »Želimo da prestanemo biti građanima drugoga reda, kakovim nas je učinila rasna preuzetnost poimence njemačkog naroda, a po njegovu uzoru i bivša monarkija.«) Autori *Spomenice* ističu da cionizam »hoće da izjasni naš odnošaj prema ostalim narodima... skuplja svu narodnu snagu za preporod jednog naroda dostojnoga da ne propadne, pa da taj narod, svjestan sam sebe kao ravnopravni drug u sve-svjetskoj družbi naroda, surađuje oko osvitka doba sveopćeg bratskog sklada na čitavom svijetu«... Tako novostvorenoj, još nedopečenoj vlasti, koja se jedva probudila iz svog stoljetnoga kompleksa zapostavljenosti!

Bit cionističkih zahtjeva iskazana je u jednom principu i šest specifičnih točaka. U principu: naš »zahtjev ne nameće državnoj vlasti nikakvih dužnosti, već ako negativnu, da nas ne sprečava u našoj narodnoj autonomiji«. Specifične točke su opće slobodarske prirode, nešto preuranjene za taj dio svijeta, ali i specifično židovske¹¹ i specifično državnopravne (»ustavno parlamentarno zastupstvo židovske narodne manjine«).

⁹ Inicijativu za taj korak dala je Cionistička Organizacija, Kopenhagen, 25. listopada 1918. Sve od 6. listopada 1918. godine zasjedali su u Zagrebu predstavnici slovenskih, hrvatskih i »prečansko«-srpskih partija i složili se oko stvaranja Narodnog Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, kao predstavnika jugoslavenskog pučanstva Monarhije. 19. listopada Vijeće je objavilo svoje zahtjeve, ali još ne proglašava novu državu. Tek 29. listopada, u okviru sjednice Sabora učinjen je i taj korak, te je Narodno Vijeće opunomoćeno kao državna »Egzekutiva«. Do stvaranja nove države, tj. do ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom došlo je tek 1. prosinca (F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine S.H.S. 1914.-1919.*, Zagreb 1920.).

¹⁰ Predstavka je odštampana u zasebnoj brošuri. Navedeni citat je naglašen u tom tekstu. Prije toga je rečeno da »cionizam ... hoće da ta domaja bude osnovnom polugom za osvještjenje svih Židova ... da izađu iz nedostojnoga stanja sadašnjosti, težeći za duševno jedinstvenom, ponosnom jasnom budućnosti...«.

¹¹ »Mogućnost osnivanja židovskih narodnih općina ili preudezbe dojakošnjih židovskih bogoštovnih općina u narodno-židovske kao mjesnih žarišta kulturnog, vjerskog i humanitarnog života njenih općinara.«

Poticaj i židovsko-autonomni autoritet *Spomenice* bila je rezolucija kopenhagenskoga ureda *Svjetske cionističke organizacije* pod rukovodstvom dr. Viktora Jacobsona, prihvaćena 24. listopada 1918. godine.¹² Iz *Spomenice* jasno proizlazi da ni Jacobson u Kopenhagenu ni njegovi drugovi u Zagrebu nisu znali za Balfourovu *Deklaraciju*, a još manje za Vesnićevo »usvajanje« *Deklaracije* pismom od 27. prosinca 1917. godine dr. Davidu Albali (tada u SAD), u ime »naše (srpske) Vlade«.¹³

Zagrebačka cionistička predstavka obnovljena je u drugoj formi: 9. travnja 1919. godine predstavkom predstavniku vlade Kraljevine SHS, u Zagrebu, banu Palečeku sa zahtjevom da Židovi budu priznati kao narodna manjina, očito u potpunom pravnom i tehničkom značenju što ga taj pojam dobivao baš tih dana kad su predstavnici židovskih organizacija tražili da pariška Mirovna konferencija nametne takve obaveze državama nasljednicama bivše Austro-Ugarske Monarhije.¹⁴

Dužnost je historičara istaknuti da su te samozvane¹⁵ predstavke razjarile hrvatske Židove, a vjerojatno još više novog ministra unutrašnjih poslova, prečanskog Srbina Svetozara Pribičevića, koji je u okviru pripreme državljskog statuta nove države više voli lik Židova-stranca nego lik Židova-graditelja nove države.¹⁶

Necionističko Židovstvo Hrvatske osjećalo je – i to svakako više od cionista – da njihova hrvatska okolica traži od Židova više realne solidarnosti, osjećajući da je pretežiti dio hrvatske inteligencije, a i priprostog naroda, zauzimao sve negativniji stav preme novoj državi.¹⁷ Kako bilo, podsjetit ćemo na pokušaj grupe

¹² Predstavka je podnesena 16. studenog. Odgovor Narodnog Vijeća bio je pozitivan, te sadrži obećanje da će »jugoslavenski delegati« na Mirovnoj konferenciji po »Palestini« glasati zajedno s Antantom, jer da Jugoslavija simpatizira sa stremljenjima jevrejskoga naroda i osuđuje antisemitizam.

¹³ Vidi Aneks 2 koji reproducira engleski original i onaj prijevod koji je 1919. godine objavljen u Zagrebu; divergencije nisu objašnjene. O dr. Albaliju: *Encyclopaedia Iudaica* 2, str. 519. On je rješenjem ministarskog savjeta imenovan za eksperta »za jevrejska pitanja u Jugoslaviji« i pridružen delegaciji za Mirovnu Konferenciju, 13. siječnja 1919. godine – Miljenko Vesnić bio je predstavnik Jugoslavije na konferenciji u San Remu, gdje je sudjelovao u formulaciji *Mandata* za Palestinu.

¹⁴ Cohen, N. W., *Not Free to Desist: the American Jewish Committee*, Philadelphia 1972., str. 115. i sl. Ugovor s Jugoslavijom potpisan je 10. rujna 1919. u St.-Bermain-en-Laye; tekst u L. of N. dok. C.L.110.1927. I. Annexe (*Publications de la Société des Nations*, I. B, Minorites 1927., I.B.2, str. 60-63). članovi 2-8 dobivaju status ustavnopravnih odredaba i ne mogu se izmijeniti bez pristanka Vijeća Društva Naroda, čl. 11.

¹⁵ Činjenica je da je i unatoč svojih (predratnih) priprema cionistički pokret bio tek glas židovsko-revolucionarne mladarije, u opoziciji prema Siebenscheinovom memsadu. Ti jevrejski »jakobinci« nisu još bili stekli demokratsku posvetu – što će biti slučaj te 1919. – a još manje status reprezentanata onih Židova s kojim »treba računati«. Naravno, njihov bi položaj bio daleko jači da su činjenice oko Balfourove *Deklaracije* bile poznate, odnosno valjano istaknute.

¹⁶ Radilo se formalno o osobama sa zavičajnim pravom u mjestima izvan tek stvorene države, s tendencijom da ih se smatra strancima s odgovarajućim pravima uskraćivanja boravka, zaposlenja, itd. Ove su tendencije onemogućene u čl. 3 i 4 spomenutog ugovora. Pošto je ugovor ratificiran s izvjesnim zakašnjenjem, bile su osobe te kategorije još dugo nakon stvaranja države u stanju potpune nezivjesnosti, kočene i zapostavljane.

¹⁷ Maček, V., *In the Struggle for Freedom*, London 1957.

oko dr. Roberta Siebenscheina, kojem je tada isticala sedma godina predsjedništva Izraelitičke bogoštovne općine, da 1922. godine organizira akcionu grupu *Narodni Rad*. Bilo je to kratka vijeka.

Na onu cionističku predstavku Palečeku odgovorila je Općina nekoliko dana kasnije¹⁸ govoreći u ime »jugoslavenskog« Židovstva, ne krzmajući tvrditi da su jugoslavenski Židovi »djeca jugoslavenskog naroda«. Izjava lojalnosti prema »hrvatskim nacionalnim idealima kao i prema našoj mladoj kraljevini« podmuklo je insinuirala misao da druge židovske grupe možda i ne osjećaju isto.

* * *

Cionističke grupe »preuzele su vlast« najranije u Hrvatskoj, i to zbog istovremenog djelovanja mnogih elemenata, tako da je cionistički nacionalizam prije posljedica, nego roditelj te nove ere.

Evo nekoliko napomena o tim faktorima.

Cionizam je još prije rata pustio korijenje u Hrvatskoj i on je manje štetio u ratu nego društvene i političke sile s kojima se cionizam sukobljavao prije rata. Činjenica je da je rat, kao proces raspada Monarhije, naglašavao osjećaj izolacije i napuštenosti: svaki narod za sebe, a Židovi može se reći nikuda.

Tako se jedna generacija židovske inteligencije vratila s osjećajem izolacije: između njih i njihovih ratnih drugova (s kojima ih je vezao njemački jezik, kultura i vjera) spustilo se nekoliko gvozdениh zavjesa.

Hrvatsko društvo – samo ranjeno komadanjem Monarhije i zauzeto svojom političkom borbom i bojaznima – nije tu bilo ni od kakve pomoći. Naprotiv, ono je još pridonijelo da se jaz činio i dubljim nego što je možda i bio. Slično su se vojnici-povratnici, sa svojom novostečenom skepsom i težnjom za novim društvom, odvajali od onih koji su ostali u svojoj kući, bili oni iste vjere, i prvenstveno nastojali da njihova stečevina posluži kao podloga za novu državu.

U tu atmosferu neizvjesnosti i vakuuma cionizam je unio barem izvjesnost o autonomnoj (a pomalo i autohtonoj) kulturnoj zajednici, utoliko potrebnijoj i efikasnijoj što je i vjera kao spona i sadržaj bila od slabog autoriteta u Hrvatskoj.

Grupa oko Aleksandra Lichta bila je svjesna svoje misije. Ona je, štoviše, i uvidjela da samo nova ideološka superstruktura može prevladati one, pokadšto i vrlo grube sukobe između Židova »starosjedilaca« i Židova »kuferaša« u nekim našim krajevima.

Zaista, nakon što je opasnost »repatrijacije« Židova-kuferaša minula, ove su grane Židovstva Jugoslavije živjele u raskoraku, napose jer su »autohtoni« vjerovali da je njihova etnička povezanost s njihovom okolicom toliko jaka da im ne prijete nikakva opasnost (što je implicitno i Herzlovoj i Pinskerovoj, a kasnije i Žabotinskijevoj doktrini »autoemancipacije« i »autoevakuacije«) i da sa sumnjom treba gledati cionističku »subverziju«.

Cionizam je prevladao u Hrvatskoj, i zato, jer je nakon obamiranja germanofonije donosio vjerovanje u realnu autonomnu etničku integriranost u Židov-

¹⁸ Freidenreich, H. P., *The Jews of Yugoslavia*, Philadelphia 1979., str. 141-2 19. Govor dr. A. Lichta održan 6.1.1919.: *Židov*, 4-5, 31.1.1919., str. 2-6.

stvu kao cjeline i etničke zajednice. U tim prilikama cionizam je stekao autoritet snagom svoje vitalnosti, snagom svoje vjere u nešto što tek treba stvoriti, autonomno i bez sudjelovanja drugih.¹⁹ Paralelno s tim tekao je i proces »skretanja u lijevo«. Svjetski je rat u cionističkom pokretu ugušio Herzlovu politiku buržuskog transfera u Erec Jisrael, kao sastavnoga dijela tadašnje europske društvene strukture, pola buržuske i pola povezane s vodećih 200 obitelji u svakoj europskoj državi, a napose u onima u kojima je Herzl nalazio svoje simpatizere. Sam Hajim Weizman, koji je nakon izvjesnog prekida »naslijedio Herzla u cionističkom vodstvu«, nije bio ljevičar kao što je bila većina njegovih rusko-židovskih drugova na švicarskim sveučilištima, ali je s njim u cionizam ušla grupa mladárije izrazito židovskoga etničkog identiteta.²⁰ Tako je i među jugoslavenkim cionistima bilo grupa koje nisu mogle zamisliti suvremenu zajednicu bez suvremene socijalne pravičnosti: linije sukoba sa konzervativnim grupama bile su jasno definirane. Toliko za »prvi front« cionizma: ideološko zavlada vanje.

»Drugi front« koji je cionistički blok otvorio odnosio se na stvaranje zajedničkog predstavništva židovskih općina Jugoslavije. Polazna točka je inicijativa dr. Huga Spitzera, predsjednika osječke Općine o osnutku saveza jevrejskih općina Kraljevine SHS. (O značenju tog upitnika bit će još govora.)²¹ Negativne odgovore dale su novosadska i – naročitom oštrinom, travnja 1919. – Siebenscheinova uprava zagrebačke Općine. Poslije toga održan je preliminarni sastanak od svega šest delegata, po dva iz Osijeka, Beograda i Sarajeva.

I Pops i Spitzer bili su cionisti. Spitzer je bio prvi predsjednik *Federacije cionista Jugoslavije* (1918.-1922.) što je, barem prividno, opravdavalo zagrebački stav da se tu radi o »nepatriotskoj inicijativi«. (Bilo je tu i ličnih netrpeljivosti.)

Međutim, kad se 1. srpnja 1919. godine u Osijeku sastala konstituirajuća skupština općina, bili su i Zagrepčani među delegatima sve 51 općine. Odluka o stvaranju *Saveza* donesena je jednoglasno.

Dužnost je objektivnog historičara napomenuti i to, da je cionističko-centralistička struja nailazila na raznorazna protivljenja. Još će biti govora o sukobu s konzervativcima – kompromistima koji su se plašili konflikta i konfrontiranja s hrvatskom sredinom. Bilo ih je koji su se plašili upliva što bi ga ono, katkada ekstremno, ljevičarstvo cionističke i nacionalističke židovske mladárije moglo imati na zajednicu uopće. No, bilo je ovdje i regionalnih sukoba: »autohtoni« protiv »kuferasa«.²²

Polazeći sa (simplicističkog) mišljenja da je judaizam i u ritualnom pogledu homogen, državni zakonodavac – i hrvatski Sabor, 1906. i jugoslavenska Skupština 1929. godine uzakonili su princip da svaki Židov živi u sklopu jedne vjerske općine i da u svakom mjestu bude svega jedna Općina za sve Židove u

¹⁹ Govor dr. Lichta, 6.I.1919. *Židov*, 4-5, 31.I.1919., str. 2-6.

²⁰ Eventov, J., »Omladina iz 1918. g.«, *Jevrejski Almanah 1955./6.*, Beograd, str. 97-109.

²¹ Konfrontacija je prenesena i na terminologiju: jesu li općine »izraelitske« ili »jevrejske«. U definitivnom tekstu pojavljuje se kompromis »jevrejske (izraelitske)«. Naglasak je bio na vjerskom elementu – što se tumačilo kao neuspjeh cionista – iako se drugačije i nije moglo očekivati; Freidenreich (bilj. 18), 99.

²² Razni govornici iz Bosne na Zemaljskoj konferenciji u siječnju 1919.; *Židov*, 4-5, 31.I.1919.

mjestu i okolici: Čl. 5 (1). Iznimno bi se trpilo više općina tamo gdje već postoje – kompromis, koji je omogućio autonomiju i Sefarda i starovjeraca (ortodoksa).

Pluralizam se nametao i sociološki. Za strukturu i mentalite općina u Hrvatskoj bilo je odlučno da su one nastale u oblasti i u doba bez tradicije geta. Nastale su po »zakonu« slučajnosti time što se relativno malen broj došljaka, iz raznih polaznih mjesta, nastanio u zemlji u kojoj nisu naišli na »autohtone« suvjernike, kao što je to bio slučaj u Bosni i Srbiji, gdje je doseljavanje Aškenaza dalo povoda razlikovanju po edotu. Često popraćeno trvenjima, ono je dovelo do stvaranja zasebnih općina, zasebnih bogomolja, te pogrebnih i dobrotvornih društava. Iz vida tih podvojenosti važno je istaći da je baš cionistička organizacija prevladavala te opreke i bila pošteđena od podjela te vrste.

Ipak su se u *Savezu općina* združile i aškenaske i sefardske općine. Po strani su se držale tek ortodoksne općine, tako da su u Jugoslaviji ipak postojale dvije zemaljske organizacije: *Savez jevrejskih bogoštovnih općina* i *Unija ortodoksnih jevrejskih bogoštovnih općina*. Osnivanje, raspuštanje i reorganiziranje su po čl. 5 (4) u nadležnosti (za kraljevske Jugoslavije) ministra pravde.²³ Tako se istim mahom potvrdila razlika između dva obreda, neološkog i ortodoksnog, s pravom odvajanja i stvaranja novih Općina, svake u okviru jednog od saveza, no razlici po etničkom edotu (prema današnjoj terminologiji) nije se pridavala nikakva relevantnost. Pa ipak: što je za državnu vlast bilo »razumljivo samo po sebi«, bilo je u Židova zavisno od odužeg i vrlo žučnog procesa kristaliziranja.²⁴

Ovaj režim »jedne Općine u jednom mjestu« – iako sa znatnim izuzecima od pravila – imao je od prvoga dana kad je u Hrvatskoj bio usvojen, sve dalekosežne posljedice na sastav općinskih vijeća. Ne manje važna reforma bila je napuštanje »kurijalnog« sistema.²⁵

Iako je grupa cionista, većinom izabrana u trećoj kuriji, vođena dr. Hugom Konom pobijedila na izborima 1920. godine, nije to bio završetak konfrontiranja. Godine 1922. Siebenscheinovi su asimilanti osnovali grupu *Narodni Rad*,²⁶ no

²³ Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji; u prijevodu na engleski, Freidenreich (bilj. 18), 232 i sl.

²⁴ Tako saznajemo iz zapisa koji je dugogodišnji član zagrebačke općine, Lav Stern predao arhivu *Hitahduta*, da je prije uvođenja tog sistema postojala mogućnost zloupotrebe (bar prema zagrebačkom primjeru). Tako su Židovi, kolikogod asimilirani, prelazili iz neološke, većinske, općine, u manjinsku, ortodoksnu, jer su tamo bili mnogo manje oporezovani. Osnutkom Saveza JVO u SHS oduzeta je ortodoksnoj općini »administrativna autonomija« uz garanciju autonomije u bogoštovnim pitanjima, uz uvođenje centralne (općinsko) poreske komisije – tako da su i ortodoksni oporezivani po centralnoj komisiji u kojoj su i oni imali svoje delegate, i uz obavezu JVO-a da uzdržava u nesmanjenom, a u slučaju potrebe, i u proširenom opsegu institucije potrebne ortodoksima. Taj je aranžman proveden tek pod cionističkom upravom JVO-a, i funkcionirao je doskora odlično, makar se povremeno javlja nezadovoljstvo i protesti u ortodoksa. Kasnije su i hasidimi i sefardi osnovali svoja bogomoljska udruženja unutar JVO-a u Zagrebu. JVO pokrivaio je deficite podružnih općina i »teško nadoplačivao pri tome«.

²⁵ Sam izraz »kurijalni« je netočan, jer se radilo o sistemu novčanog censa koji je, naravno, zapostavljao većinu općinara, koja nije stigla do najuplivijske kategorije birača. Ova je reforma omogućena ulaskom cionista u općinsko vijeće, s time da u najvećoj mjeri poveća političku snagu cionističkog tabora.

²⁶ Program: Freidenreich (bilj. 18) 142.

unatoč njihovom »integralnom hrvatstvu« bio je to ljubavni zov bez odziva od hrvatske strane.²⁷ Taj klub se tridesetih godina rasplinuo, a ulogu opozicije u upravi Općine preuzeo je necionist Otto Heinrich, industrijalac, donekle kao »protuteža« cionističkom skretanju ulijevo – kao da se time moglo utjecati na necionističko skretanje ulijevo znatnog dijela židovske omladine tih godina.

Konova uprava uvodila je demokratske reforme. Statutima iz 1923. godine napušten je sistem imovinskog censusa birača, koji je favorizirao birače s velikim doprinosima (i, *ipso facto*, konzervativnim političkim interesima). Od tada, glasovi svih općinara jednaki su.

Tijekom godina preneseno je težište s vjerskog područja: 1926. godine još je više od polovice budžeta išlo za vjerske potrebe, a 1937. vjerski sektor dobio je svega jednu trećinu budžeta. Tada je već bila znatna stavka pomoć za izbjeglice iz Njemačke.

Organizacijski općine su živjele po Zakonu od 1929. godine, koji za Hrvatsku nije predstavljao nikakvu načelnu novost. Svi Židovi jednog mjesta (okruga) po zakonu su članovi svoje općine,²⁸ sa znatnom autonomijom – financijskom kao i organizacijsko-funkcionalnom. Autonomne u pogledu vjere (znači: personalnog statusa svojih pripadnika), školstva, socijalne politike, održavanja blagdana (čl. 25) i imovine,²⁹ te su općine uživale sve standardne privilegije vjerskih manjina: upravo princip »jednakosti pored različnosti« (*equal though different*), osim prava posvećenja mješovitih brakova.³⁰ Ovaj pravni režim grubo je potvrđen dvjema uredbama iz 1940. godine.

Sistem je predstavljao nekoliko, međusobno isprepletenih kompromisa, kompliciranih i time što zakon nije sadržavao definicije, ni opisno nabranje pojma »obreda«. Zakon je bio prihvatljiv – i prihvaćen s izvjesnim zadovoljstvom, jer je omogućavao jedinstvenu politiku unutar Saveza, koji je tada, već 1919. do 1921.

²⁷ Osim ako se odzivom smatra da je Siebenschein na hrvatskoj listi 1920. godine izabran u Gradsko vijeće, da na sljedećim izborima izgubi u korist dr. Huga Kona i dr. Marka Horna; *ibidem*, 177.

²⁸ Po principu *statusa quo* (čl. 26) ovo pravilo se ne odnosi na mjesta gdje već od prije postoje zasebne općine, tj. više njih u okviru neološkog obreda, bio taj aškenaski ili sefardski. Za novu općinu traži se minimum od 20 općinara i treba dokazati da su motivi čisto vjerske prirode. Općine koje se ne mogu izdržavati, mogu biti raspuštene i pripojene susjednoj općini. Odluke donosi ministar pravde, na prijedlog *Saveza*, odnosno *Unije*.

²⁹ Imovina raspuštene općine prelazi na najbližu općinu istog obreda; čl. 5(3). Budući da su pravna lica, općine su bile ovlaštene preuzeti upravu zaklada koje su namijenjene olakšavanju općinskih zadaća, ali su morale upravljati tim zakladama u smislu odredaba Zakona o Zakladama. Zagrebačka Općina imala je u svom sklopu osobito važnu *Zakladu Lavoslav Schwarz* za Starački dom; Freidenreich (bilj. 18), 121. Drugi novčani izvori su po čl. 9 plodovi općinske imovine, općinski doprinosi (čl. 12), darovanja, subvencije od strane lokalnih i državnih vlasti (potonje putem *Saveza* i u smislu njegovih kriterija podjele). Općinska imovina koja ne odbacuje prihode se ne oporezuje; čl. 10.

³⁰ Govor je o mješovitim brakovima u kojima svaki nupturient zadržava svoju vjeru. Čl. 24 Zakona iz 1929. godine izražava taj princip na vrlo glomazan način. Drugo su mješoviti brakovi sklopljeni nakon promjene vjere, kao što ih je u Hrvatskoj bilo; Freidenreich (bilj. 18), 143. Zbog raznoraznih razloga je 396 Židova od 1912. do 1932. godine istupilo iz svoje zajednice, a 129 osoba prešlo je na židovstvo. Bila je to tema o kojoj se radije nije javno raspravljalo.

godine, postojao i funkcionirao na opće zadovoljstvo (osim baš ortodoksije koja se 1924. godine odvojila), a i omogućio usrdniju politku, bilo cionističku, bilo jugoslavensku. Ipak, da je došlo do neke ozbiljnije krize, Zakon bi bio od slabe pomoći, ostavivši ministra pravde (ne vjerâ:) kao konačnog arbitra među zavedenim Židovima.³¹

U smislu čl. 2 (2) Zakona, individualni »statuti« određuju »unutarnju organizaciju« i *Saveza* (dakle, i *Unije* ortodoksnih općina) i pojedinih Općina. Sastav i prihvaćanje statuta dio je općinske autonomije, ali ih ministar pravde potvrđuje na preporuku *Saveza*. Isto vrijedi i za promjenu statuta, odnosno postojanje samih Općina. Članak 6 Zakona propisuje u deset točaka što sve treba predvidjeti statutima. Odredbe se mogu svrstati u dva dijela: (a) točke od 1 do 3 koje se odnose na reorganizaciju Općine, te točka 8 o doprinosima, t. 9 o mirovini općinskih činovnika i t. 10 o postupku za promjenu statuta, i (b) točke od 4 do 7 o stvaranju nužnih pretpostavki za vršenje bogoslužja (postavljanje rabina i drugih službenika, vjerska obuka, spremanje bogomolja, materijalno podupiranje zasebnih obrednih grupa). Bliže odredbe o rabinskom zvanju sadržane su u čl. 16 do 18 i 20, a o vjerskoj obuci u čl. 21 (učenici) i čl. 22 (vjersko osoblje). Zagrebačku općinu vodio je Odbor od 90 osoba – 45 izabраниh delegata i 45 članova Uprave. Iz njihovoga kruga izabire se predsjednik i njegovi zamjenici, sekretar i blagajnik, pa tako i članovi i predstojnici pododbora.³² Rabini se prizivaju savjetovanjima i odlukama po vjerskim stvarima čl. 15 Zakona.

Vođenje izbora, svakih 2 do 4 godine, stvar je zasebnih izbornih komisija.³³ U smislu čl. 111 zagrebačkih Statuta (1923., 1931. godine) kažnjava se kaznom od 5000 dinara svaka osoba koja se, jednom izabrana, ustručava vršiti službu za koju je izabrana. Žene i studenti stekli su pravo glasa u Zagrebu 1923. godine.³⁴ Izborne službe se ne naplaćuju, čl. 19 (1) Zakona. Krivično kažnjene osobe gube pasivno izborno pravo; [čl. 19 (2)]. U Zagrebu je u izborima, sve u svemu, sa 60 do 89 posto, življe nego u drugim općinama.³⁵

Pred ovom pozadinom odigravale su se »interna« politička borba i kulturna previranja unutar židovskih zajednica, koje su istovremeno imale »probaviti« integriranje u novostvorenu državu karakteristikama koje su za mnoge bile vrlo strane, kao i potpuno reorijentiranje u židovske svjetske politike: fiksiranje pogleda na jednu točku – politički individualitet Erec Israela. U grubom kategoriziranju može se razlikovati *Gegenwartsarbeit* od političke »futuresologije«. Konzervativni i »apolitički« krugovi mogli su se afirmirati kao dobri Židovi u karitativnom radu (kao što su *Hevra Kadiša*, gradnja i uzdržavanje staračkog doma u Zagrebu, podupiranje sirotinje i organiziranje ferijalnih kolonija, kao stalne ustanove, uglavnom u formi gospojinskih društava).

³¹ Član 5 Statuta 1923.

³² Freidenreich (bilj. 18), 283/14.

³³ Te komisije morale su biti sastavljene od osoba opće prihvatljivih i osobno nezainteresiranih u rezultatima izbora. Izbori su u većim općinama došli na mjesto glavnih skupština, no u manjim općinama, a to je značilo i ortodoksnima, pa i sefardskoj u Zagrebu, pridržavalo se sazivati takve skupštine, pokatkada neredovito.

³⁴ Čl. 91; Freidenreich, (bilj. 18). 283/17.

³⁵ Freidenreich, (bilj. 18), 76.

Pri tome nisu bili prisiljeni birati između asimilantstva i cionizma, sa svim neizbježnim distanciranjem od lokalne sredine i vraćanje u stadij »stranaca na-prosto nastanjenih« u Hrvatskoj, sa svim neugodnostima što bi to moglo proizvesti (i kao što je to zaista i proizvelo) u politički nervoznoj i nesigurnoj zajednici. Ne može se ni prešutjeti da je takav razvoj prijetio nepovoljno djelovati na integriranje jugoslavenskog Židovstva u potrazi za svojom homogenosti, koje je do svog posljednjeg dana kolebalo između »sigurnosti« (u vidu potpunog asimiliranja) i »avanturizma« u vidu neukorijenjenog cionizma.

Sav taj općinski rad tražio je relativno znatne financijske doprinose. Točno je da su razni zadaci teretili razne ustanove, i društva, svako sa svojim budžetom – Općinu, lože *B'nei B'rit*, cionističku organizaciju, razne *Hevrot Kadiša* i do-brotvorna društva – no u svim tim ustanovama podjednako je vladao sistem »vladanja« grupe »optimata« (askanim), dijelom s obzirom na njihov lični (intelektualni, profesionalni) ugled, dijelom s obzirom na njihove priloge. U tome se zagrebačka – ili uopće hrvatske i jugoslavenske – općine nisu nimalo razlikovale od općih karakteristika svega Židovstva u galutu. Nema sumnje da je to u značajnoj mjeri deformiralo demokratsku vjernost izabranih organa općina i društava, pogotovu kad se zna da financije i konzervativnost idu gotovo uvijek ruku pod ruku. To je konkretno značilo borbu povlačenja na strani asimilanata i agresivno traženje »demokratizacije« od strane cionističke omladine.³⁶

Cionistički tabor nije doduše bio nezainteresiran za financije – naprotiv, podupiranje cionističkog pothvata bilo je i za Jugoslaviju skupo – ali je tražio mogućnost da vodi svoju politiku slobodno od autoriteta financijera. Ove su borbe karakteristične za sav period između oba svjetska rata. One su se vodile sa svim spletkama ličnih simpatija i netrpeljivosti.

* * *

I danas znamo – što se početkom tridesetih godina jedva i naslućivalo, a pogotovo ne u provincijalnoj Jugoslaviji – da je Židovstvo posvuda, pa i u Jugoslaviji unatoč svom ekonomskom blagostanju bilo u daleko slabijoj političkoj situaciji nego deset godina prije. Problemi su u svijetu progresivnim tempom dobivali na težini i oštrini. Uskoro su prešli snagu svih upletenih tako da im se već nisu mogli suprotstaviti vlastitim snagama i uspostaviti vitalnu ravnotežu.

Na »velikoj pozornici« ove se primjedbe odnose na krizu u Njemačkoj, uskoro i u vanjskoj trgovini i vanjskoj politici Jugoslavije. Na »maloj pozornici« jugoslavenskog Židovstva dolazilo je do tihog polariziranja političkih stranaka, uglavnom u obliku nelagodnosti konzervativnih kružoka. Tu se osjećalo da u doba preciziranja političkih stavova – poglavito ljevičarskih postulata – treba iskoristiti bar organizacijske slabosti vladajućih. Posljedica: Aleksandrova diktatura i Stojadinovićev režim.

³⁶

Značajan dio omladine krenuo je ulijevo i izgubio zanimanje za sve što je bilo židovsko. Koliko je ta njihova politika ipak bila relevantna za Židovstvo, pokazalo se već u travnju-svibnju 1941. godine kada je ustaška policija posebno hvatala Židove ljevičare, podvrgla ih mučenjima, odvođenju u koncentracijske logore i okrutnom ubijanju. Ovo je mnogo pridonijelo tome da je židovska zajednica tako brzo obezglavljena.

To je imalo svoju paralelu i u »velikoj« cionističkoj politici. Dok je u ranijim godinama cionističkog pokreta bilo i organizacijskog formuliranja socijalističkog (Poalej Cion) i vjerskog cionizma (Mizrahi), oni »građanski cionisti koji nisu imali svoje mjesto ni u jednoj od tih grupacija – Agad Ha-Am, Weizman, Usučkin, Mockin, Ignacy Schwarzbart – označavali su se kao »opći« cionisti, iako često podijeljeni na frakcije A i B, neorganizirani u partijsku formaciju«. No u doba prekretnice 1929. godine i ovdje je došlo do promjena: Ignacy (Jichak) Schwarzbart (1888.-1961.) bio je inicijator sastanka u Krakovu koji je doveo do osnivanja *Svjetske unije općih cionista* 1931. godine u Baselu. Nakon podjele općih cionista 1935. godine, Schwarzbart je postao predsjednikom Grupe B; od 1940. do 1945. bio je član poljske vlade u Londonu, a 1946. godine preselio se u SAD, kao član *World Jewish Congressa*.³⁷

Posljedica tog procesa u Jugoslaviji bilo je produblјivanje opreka prema lokalnom ljevičarskom cionizmu. S prilično topline prihvaćen je stoga projekt programa što ga je veljače 1934. godine *Svjetski savez općih cionista* dostavio svojim pristalicama u Jugoslaviji.³⁸ Dr. Nikola Tolnauer poslan je nakon toga na III. konferenciju *Saveza* u Jerušalajim. Još je Licht uspijevao održati šlom bajit, tako da je i jugoslavenska delegacija na XVIII. cionističkom kongresu u Pragu bila zastupljena sa četiri delegata koji su se »pridružili grupaciji Općih cionista« (iako je jedan član, Hans Hochsinger, »simpatizirao s ljevicom«). Dr. Marko Horn i Lav Stern, delegati, uspostavili su »usku kooperaciju« sa čehoslovačkim Općim cionistima, pod vodstvom dr. Josefa Kufeisena.³⁹ Po povratku oni su i u Hrvatskoj pokrenuli proces organiziranja, do čega je uskoro i došlo pod predsjedavanjem Lava Sterna. Do konfrontiranja sa »memsadom« došlo je svibnja 1935. godine, kada je centralna tema zбора Saveznog vijeća Saveza cionista Jugoslavije, u Novom Sadu, bila koncentrirana paljba Ljudevita Korodija (Novi Sad), dr. Edmunda Altmanna (Osijek), Lava Sterna, a pogotovo dr. Otona Pollaka (Zagreb).

Prema referatu u *Židovu* (br. 20, 17. svibnja 1935.) Pollak je predbacio upravi Saveza da je dovela do znatnog nezadovolјstva, izraženog što povlačenjem pojedinih od aktivnog rada, što prilaženjem revizionistima. (»Ne zato što bi oni bili uvjereni revizionisti i što bi usvajali u cijelosti revizionistički program, a još manje revizionističku taktiku, nego naprosto zbog toga što su oni u bilo kojem pogledu nezadovolјni s našim Savezom«.) Razlog: »U vodstvu Saveza – u kojemu sjedi u pretežnoj većini elita cionističke ljevice, a koja je, lojalno valja priznati, došla na svoja mjesta po svojoj sposobnosti, a ne po političkom naziranju – dolazi stoga već do izražaja ljevičarsko naziranje nego što bi to odgovoralo faktičnoj strukturi Saveza«, koji bi trebao »da vodi u većoj mjeri i računa o cionističkom centru«. Pollak naročito žali što je omladina sklona ljevici i što »centrum« nema uspjeha među omladinom. Diferenciranosti u političkim orijentiranjima dolaze do izražaja zapravo samo u izborima delegata za cionističke kongrese. »Naš je Savez učinio krupnu pogrešku favorizirajući u prevelikoj mjeri ljevičarske ten-

³⁷ *Encyclopaedia Iudaica*, 7, str. 384.

³⁸ *Židov*, 13-14, 30.III.1934.

³⁹ 1887.-1949.: *Encyclopaedia Iudaica*, 14, str. 384.

dencije omladine; danas imademo omladinski savez koji je potpunoma infiltriran ljevičarskom ideologijom... Treba voditi brigu i za onaj drugi dio omladine koji nije u stanju da sav svoj rad usmjeri prema Palestini i kojoj ne odgovara da bude odgajana po doktrinama.« Jednako prigovara Pollak »da je Židov suviše ljevičarski uređivan i da ne vodi brigu oko strukture našeg teritorijalnog Saveza«, i to jer je »sadašnja redakcija sastavljena isključivo od ljevičara«. U ime te frakcije Lav Stern podnio je projekt rezolucije koja se sva odnosila na Erec Jisrael, prema traženjima *Općih cionista*. Nakon govora dr. Lichta, prihvaćen je tekst kako ga je pripremila rezoluciona komisija, bez Sternovih amandmana.

Od Pollakovih žaoka jedna je uskoro popravljena: mjera u kojoj se Židov imao baviti temom *Općih cionista*. O toj se struji uskoro moglo mnogo pisati: u lipnju 1935. godine došlo je do rascjepa frakcije A u *Svjetski savez (općih cionista)* i frakcije B u *Svjetsku uniju (općih cionista)*, kojoj potonjoj je pristupila jugoslavenska grupa. Nahum Goldmann je pristupio *Uniji*.

Kad je uskoro nakon tog konfrontiranja u Novom Sadu sastavljena delegacija za XIX. Cionistički Kongres (Luzern, kolovoz-rujan 1935. godine) Jugoslaviju su zastupala tri opća cionista (Altmann, Kerkler, Pollak) i dva predstavnika *Radne Palestine* (Joel Rosenberger, Žiga Kišicki). Čudno je vidjeti – poukom događaja – kako ni jedno od tih orijentiranja i kritika nije pogodilo bit stvari: motiviranje i aktivnost te armije galutskih cionista koja je silom prilika ostajala daleko od borbenog polja i kojoj je jedina funkcija bila da više kad god će to zatražiti politički generalštab – cionistička Egzekutiva. Ključ toj zavrzlami bio je u tome što je cionistička Egzekutiva preuzela funkcije membrane između teritorijalnih organizacija i socijalne stvarnosti u Erec Jisraelu⁴⁰ u toliko prije što je i mandatska administracija održavala vezu s tom »monopolističkom« Egzekutivom, uz isključenje zemaljskih federacija, pa i britanske. Stoga direktnih povezanosti nije bilo, i svi doprinosi (šekeli i doprinosi KKL-u) kanalizirani su kroz birokratske strukture. Na taj način došla je ideološka privrženost na mjesto neposrednog angažmana. I sama je aliya silom prilika – tj. mandatorske politike ograničavanja useljivačkih certifikata – bila birokratizirana, tako da je socijalni kriterij često isključio oduševljenje. Po oduševljenju, autonomno, izvan birokratske selekcije, mogli su krenuti samo »kapitalisti«, no ni sav zbroj takovih olima nije jugoslavenskom cionizmu dao onaj polet koji bi odgovarao dugogodišnjim organizacijskim naporima.

Uskoro će Hitler stvoriti bojno polje za tu armiju.

Najveća zasluga cionizma – ako se to može tako personificirati – bila je da je stvorio generaciju privrženih ljudi i uspravnih Židova samim tim što je omogućio da se uoči jedan ideal i njemu služi. Oni su bili Židovi i bez folkloru i bez religijskog straha (i stoga orijentirani više galutski nego vezani za aliju), i tako

⁴⁰ U tome se s njezinim interesima poklapao i organizacijski interes što su ga u svim zemljama imale lokalne organizacije, bilo općeg, bilo partijskog karaktera. Karakteristično je da su vezu s inozemstvom imale opće organizacije, koje su vladale svojim budžetima, a ne ekonomske investicijske grupe, pa ni *Histadrut* sa svojom industrijom, te su i ljevičarske partije u galutu bile ideološki kružoci, neuvršteni u život Erec Jisraela.

dio onog dijela galuta koji je bio vezan uz tezu (ma koliko iluzornu, kako su to događaji dokazali) da »vladajući« demokratski režim treba posvuda omogućiti Židovu život dostojne ravnopravnosti: »ravnopravan, iako različit«. I u Jugoslaviji.

Ipak, pored svih svojih uspjeha organizacijskih zahvata, cionizam nije mogao obustaviti odvijanje osnovnih socioloških procesa.

Proces, o kojem je riječ, dijalektika je sukoba generacija. I prije, i neposredno poslije Prvoga svjetskog rata, ovaj je sukob suprotstavljao cionističku mladžariju konzervativnim, »asimilantskim« očevima. Ali kad je ta cionistička mladžarija dozrela do očinstva, tridesetih godina, dijalektika takvih sukoba počela je stavljati u pitanje nediferencirani, socijalno-neaktivan cionizam te sada nadošle generacije i otaca. Ekonomska kriza početkom tog decenija, te Španjolski građanski rat u drugoj polovici, poticali su u tadašnje omladine svijest o barem jednoj ideologiji koja se počela takmičiti s jugoslavenskim cionizmom kao idealom-vodičem, jednako kao što je bio slučaj sa svim drugim mogućim dijalektičkim antitezama – sa radikalnim socijalizmom i njegovom sklonošću da se u svojoj borbi protiv fašizma (koji je tada bio na vlasti u Španjolskoj, Njemačkoj, Italiji, Poljskoj, Mađarskoj, Grčkoj) veže u Narodne frontove s raznim ljevičarskim grupama.⁴¹

U tom procesu pokazalo se da cionizam, doklegod se zadovoljavao čisto etničkom renesansom – a baš tada je revizionizam postajao sve aktivniji u tom pravcu, žestoko napadajući svoju konkurentnu antitezu: cionističku ljevicu, i napose, u Jugoslaviji, Hašomer Hacair – ne može zadovoljiti političke zahtjeve tadašnje omladine. Dok je život u židovski etničkoj Palestini bio dalek, i prostorno i evolucijski, socijalni problem bio je pred našim kućnim vratima. U izvjesnom pogledu ponovio se sukob između cionizma i asimilantsko-ljevičarskog komunizma u Poljskoj i Rusiji.

I opet se diskusija vodila o tome, je li cionizam moguć bez socijalne pravde, i, upravo, je li moguće govoriti o socijalnoj pravdi za Židove drugdje nego baš u Erec Jisraelu, dakle pod uvjetom prihvaćanja ljevičarskog cionizma. I, sudeći prema relativnoj snazi omladinskih udruženja u Jugoslaviji, snaga hašomersko-hacairskog apela bila je najuvjerljivija. Ipak, taj je cionizam iako je stvorio snažnu međunarodnu organizacijsku povezanost, ostao neutralan prema onom valu ljevičarskog povezivanja do kojeg je došlo povodom Građanskog rata u Španjolskoj, i to vjerojatno iz uvjerenja da je šteta od neodaziva pozivu solidarnosti s antifašizmom u Španjolskoj svakako manja od eventualne štete simpatizerstva – pogotovo u odnosu prema Mandatskoj vlasti.⁴² A najjači faktor – ma koliko

⁴¹ Stoga nisam siguran je li u pravu A. Gams kad tako apodiktički kaže da se »činilo« »da je došla konačna kriza pred slom kapitalizma, kako je to Marx predvideo« pa da se »Jevreji, naročito omladina, sve više priklanjaju toj veri u Sovjetski Savez i ideologiji koju je on propagirao« jer je ta ideologija »stavljala u izgled (pored ostalog) i rešenje svih nacionalnih pitanja, pa i jevrejskog.« (*Zbornik*, 3, Beograd 1975., str. 50).

⁴² Iz napisa Marka Perića (Velimira Drechslera) »Jevreji iz Jugoslavije – španski borci« citiram odlomak na str. 3: »Ova 34 jugoslovenska Jevreja 'po rođenju' u anketnim listovima koje su ispunjavali u Španiji, najčešće su se deklarirali kao Jugosloveni, a neki od njih kao Hrvati, Srbi i dr. a skoro ni jedan kao Jevrejin. To ne znači da u Internacionalnim brigadama u Španiji nije bilo boraca koi su se u to vreme nacionalno deklarirali kao Jevreji. Bila je čak u XIII Internacionalnoj brigadi u bataljonu *Palafoks* zasebna jevrejska četa koja

neartikuliran – našao se vjerojatno u tome što cionizam u Jugoslaviji nije mogao prevladati svoju intelektualnu i klasnu strukturu i morao trpjeti sve jače odlaznije omladine ulijevo.⁴³

Ni ovaj proces nije bio bez kontradikcija. U svom početku, a pogotovo pod impresijom Građanskog rata u Španjolskoj, bio je prevagnuo kominternski internacionalizam – pod rukovodstvom KIM-a (*Komunističeska Internacionala Maladjoža*) – tražeći, logično, deflariranje svakog etničkog elementa. Ipak, čim je izbila kriza u Jugoslaviji, došlo je do izričitog naglašavanja jugoslavenskog etničkog momenta do te mjere, da se i najblaži cionistički židovski etnicizam činio izdajstvom. Toliko prije što su nerijetki Židovi tada u svojoj komunističkoj orijentaciji mislili ostvariti svoju asimilaciju u svoj potpunosti, uračunavši promjenu imena i prezimena – nešto što u prethodnoj generaciji nisu učinili ni najzadrtiji Židovi frankovci.

je nosila ime *Botwin* po imenu Jevreja Naftali Botwina, jednog od rukovodilaca poljske komunističke omladine, osuđenog na smrt 1925. I izvan te čete bilo je Jevreja boraca koji su došli iz Palestine ili nekih drugih zemalja i koji su se nacionalno osećali i deklarirali kao Jevreji.« *Zbornik*, 3, Beograd 1975.

⁴³ Uz to želim dodati – pa bilo to više osobno svjedočanstvo nego rezultat dokumentacije (koja jedva da i postoji) – da je pri tim opredjeljivanjima bila vrlo jaka osobna nota svakoga pojedinca: prijateljstva i, pogotovo, osobne razmirice preduvjetovale su partijske afinitete; tko će se s kime svadati bilo je važnije od toga što će biti tema diskusije. Upućujem na dva vrlo brižno pisana članka Cvi Lokera: »Balkan Jewish Volunteers in the Spanish Civil War« (*Soviet Jewish Affairs*, 6, 1976., str. 71) i »Radicalism, Heroism and Martyrdom in the Balkans«, *The Jewish Quarterly Review*, LXVIII, 1977., str. 104. Iako je to recenzija Hitahdutovog *Jalkuta*, recenzent je dodao mnoge relevantne osobne detalje.

Židovstvo između prozelitizma i asimilacije

Tijekom povijesti, na broj Židova u svijetu najdrastičnije su utjecali antisemitizam, progoni i istrebljenja. Međutim, i u mirnodopskim razdobljima često se javljaju, ponekad i istovremeno, različite pojave koje osim povećavanja ili smanjivanja veličine židovskih zajednica uvjetuju i njihov identitet.

Asimilacija, koja je tipična za mirna vremena, gotovo da je pogubnija za identitet, a sami tim i za postojanje Židova, nego agresivnost nežidovskog okruženja. Prozelitizam, bio aktivan ili pasivan, djelomično nadoknađuje te gubitke. Uz to, značajna je i pojava simpatizera, neke vrste »pridruženih članova« židovskih općina. Usporedno proučavanje asimilacije, s jedne, i prozelitizma i pojave simpatizera, s druge strane, može pridonijeti boljem razumijevanju karaktera židovskoga identiteta pojedinih židovskih zajednica.

Riječ prozelitizam vuče korijen od grčkog *proselitos* što znači došljak, onaj koji prilazi, posebno onaj koji pristaje uz neku religiju. U starom vijeku prozelitima su zvali one pogane koji su formalno prešli na židovsku vjeru, a kasnije se ova riječ upotrebljava za sve konvertite.

Brojni su primjeri prozelitizma još iz predtalmudskog i iz talmudskog vremena. Rabinski pisani izvori pokazuju da je u vrijeme Drugoga hrama, naročito u kasnijem periodu, prelazak u Židovstvo bio široko rasprostranjen. Uz pojedinačne konvertite iz vladarskih obitelji, zabilježene su pojave prozelitizma i među običnim ljudima. Nije slučajno da upravo u to vrijeme rabini i mudraci diskutiraju o prijemu prozelita u Židovstvo i usvajaju vrlo detaljne zakone koji u ortodoksnom judaizmu važe sve do danas. Po halaha prozeliti su punopravni, gotovo izjednačeni sa Židovima po rođenju i moraju se potpuno držati Zakona.

Tanaim, skupina židovskih učenjaka koji su tijekom I. i II. stoljeća prilagodili zakon *Tore* novim uvjetima, izgradili su židovski pravni sustav (halaha) i utvrdili tekst *Mišne*. Zakone konverzije i proceduru primitka nežidova u židovsku vjeru ustanovili su postupno i detaljno. Zanimljivo je da su neki od onih koji hvale prozelite i konverziju i sami prozelitskoga podrijetla. Među njima se ističu velika imena kao Rabi Akiva, koji je, smatra se, zapisao početkom II. stoljeća mnoga usmena pravila halaha i sastavio prvu verziju *Mišne*.

Amoraim – učenjaci, nasljednici tanaita – prilagodili su *Toru* i *Mišnu* novim uvjetima III. i IV. stoljeća i tako izgradili *Talmud*. Oni su govorili kako su prozeliti svuda voljeni, da ih Svevišnji smatra dijelom Izraela, te upućivali da im se ne zatvore vrata ako dođu. Većina talmudskih rabina poštovala je tradiciju da se prozelit dočeka raširenih ruku i dovede pod Božje okrilje. Bilo je, dakako, i onih koji nisu bili naklonjeni prozelitima, ali u mnogo manjem broju.

Povijest razvoja konverzije dobro odslikavaju neki biblijski pojmovi koji u rabinskom periodu dobijaju druga značenja. Tako *ger*, što je u biblijskom hebrejskom značilo stranac, tuđinac, u rabinskom hebrejskom postaje sinonim za prozelita. Često se, preciznosti radi, za prozelita koji je konvertirao iz čisto vjerskih pobuda, uvode termini *ger cedek*, odnosno ispravan prozelit, *ger emet*, odnosno istinski prozelit, *ger ben brit*, odnosno prozelit član saveza. Ali, gerim su i prozeliti koji su prešli u Židovstvo iz drugih motiva: braka, koristoljublja ili straha. Prozeliti iz straha tzv. *gere arajot* ili lavlji prozeliti dobili su ime prema legendi o konverziji Samarićana.

Ger tošab ili stanovnik tuđinac je nežidov kojem je dozvoljeno da živi u Palestini među Židovima pod određenim uvjetima. Koji su to točno uvjeti nije jasno jer ih razni tanaim različito tumače. Općenito, od njih se očekivalo da se drže bar sedam noahitskih zakona koji važe za sve ljude i da u manjoj ili većoj mjeri poštuju judaizam.

Uz prozelite, u antičkom svijetu bilo je i pogana koji su samo u najširim crtama prihvaćali religijska i etična načela judaizma i monoteizma uopće. Oni su se vezali za sinagogu, ali zbog različitih razloga nisu prolazili ritualnu inicijaciju, ostajući po strani židovske zajednice. Stari Rimljani su voljeli tijekom života mijenjati razne vjere i kultove, ali su pri tome zadržavali svoj način obiteljskoga i društvenog života.

Jedna od zakonskih odredbi u halaha tretira prozelite kao novorođenu djecu, što za pridošlicu znači potpun prekid svake veze s bivšom obitelji. Mnogi Rimljani koji bi, možda, i prihvatili zakone judaizma, vjerojatno su najviše zbog navedene odredbe ostajali samo simpatizeri umjesto da se odluče na ritualni prelazak na Židovstvo. Nekad ih nazivaju, premda pogrešno, *gere ša'ar* (prozeliti na vratima) ili polu-prozeliti. Stari tekstovi i natpisi takve su najčešće nazivali *metuentes* ili *theosebeis*, odnosno bogobožni ili simpatizeri. Oni su bili privrženi sinagogi i judaizmu, prestavši slaviti druge bogove i pridržavajući se nekih židovskih običaja u onoj mjeri u kojoj im je to odgovaralo.

Metuentes (od latinskog *metus* što znači strahopoštovanje, pribijavanje od nepoznatog) odnosno *theosebeis* (od starogrčkog *theosebeia*, odnosno bogobožnost) postoje tijekom talmudskog perioda kao posebna kategorija, uz Židove i prozelite. Talmudska literatura ih spominje u više navrata, a Židovi ih prihvaćaju prema temeljnom načelu prema kojem je *Tora* namijenjena svim ljudima, ne samo sinovima Izraela. Premda rabini *metuente* ne smatraju Židovima, kao na primjer prozelite, prema njima iskazuju mnogo dobre volje i prijateljski su prema njima nastrojani. Zahvaljujući ovakvom odnosu, neki od tih simpatizera vremenom potpuno prihvaćaju judaizam i postaju istinski prozeliti. Položaj bogobožnih ili simpatizera u sinagogi mogao bi se donekle usporediti sa statusom kršćanskih katekumena.

Natpis iz Afrodizijasa u zapadnoj Turskoj, vjerojatno iz III. stoljeća, daje listu Židova, prozelita i *theosebeisa* koji su dobrotvori odnosno donatori sinagoge i židovske zajednice. Zastupljenost bogobožnih na ovom natpisu je izuzetno velika. Pored 68 rođenih Židova i tri prozelita, navodi se čak 54 *theosebeisa*.

Ovo je jedan od rijetkih sačuvanih natpisa s podužim spiskom imena. Inače je u raznim dijelovima Rimskoga Carstva pronađeno srazmjerno malo natpisa

koji spominju simpatizere. U samom Rimu, od preko 500 židovskih nadgrobnih natpisa svega 5 odnosi se na *metuente*. U Sardisu, u velikoj antičkoj sinagogi, otkriveno je preko 80 natpisa, od kojih svega 6 spominje bogobojazne. Budući da natpisi koji se odnose na *theosebeise* i *metuente* nisu česti, jasna je vrijednost natpisa koji je nađen u Hrvatskoj.

Nadgrobnni spomenik iz antičke Pule, vjerojatno iz perioda od II. do III. stoljeća, nosi natpis jedini poznat na istočnoj jadranskoj obali i u cijeloj Hrvatskoj u kojem se javlja termin *metuent*. Ovaj nadgrobnni natpis sinovi posvećuju majci Aureliji Soteriji, bogobojaznoj simpatizerki židovske vjere:

AVR • SOTER • ET AVR
STEPHANVS • AVR
SOTERIAE • MATRI • PIEN
TISSIMAE • RELIGIONI
IVDEICAE • METVENTI
F • P •

Transkripcija predložena u *Corpus Inscriptionum Iudaicarum* glasi: Aur(elius) Soter et Aur(elius) Stephanus Aur(eliae) Soteriae matri pientissimae religioni(s) iud(a)eicae metuenti f(iili) p(osuerunt).

Za sinove Sotera i Stephanusa na znamo jesu li također bili simaptizeri judaizma. Kod spomena *metuenata* ili *theosebeisa* ne očekujemo tragove obiteljskih natpisa, jer se bogobojaznim obično postajalo osobnim izborom koji je pojedina nekada izdvajao iz obiteljskog konteksta. Međutim, premda malobrojne, na natpisu iz Afrodizijasa pojavljuju se i grupe bogobojaznih iz istih obitelji.

Prisustvo *metuenata* u Puli pretpostavlja postojanje sinagoge i nemale židovske zajednice u tom gradu. Upravo postojanje simpatizera judaizma pokazuje ne samo veličinu, već i snagu židovske zajednice u antičkoj Puli. Da bi privukla nežidove, ova je zajednica morala i sama biti jaka! Natpis iz Pule na svoj način govori o jednoj židovskoj zajednici slikovitije od većine antičkih židovskih spomenika s istočne obale Jadrana (preko deset lokaliteta) koji, iako potvrđuju prisustvo Židova, ne prikazuju i karakter pojedinih zajednica.

Iz pisanih izvora najčešće saznajemo za pojedince iz viših socijalnih slojeva koji su prozeliti ili bogobojazni, ali to je prije rezultat povjesničarevog izbora nego odslik realnog stanja. Na natpisu iz Afrodizijasa, u spisku bogobojaznih nalazili su se ljudi iz svih socijalnih slojeva, uključujući obične zanatlije, jednostavne radnike i robove. Što je sve njih privlačilo judaizmu? Istina je da su se ovi simpatizeri mogli držati zakona *Tore* onoliko koliko im je to odgovaralo, te da im je taj zakon postao utočište, ali ne i teret. Moglo je u njihovim motivima biti i koristoljublja. Oni najsiromašniji na taj način dolazili su do hrane koju su vlasti inače dijelile samo za vrijeme praznika i velike gladi.

Jedna zakonska (halaha) uredba je promicala konverziju robova i kasniju zaštitu njihovih vjerskih prava i privilegija (koje su Židovi uglavnom uživali u Rimskom Carstvu), često i uz nemali trošak za vlasnika tog roba prozelita. Na taj način najvjerojatnije su robovi koji bi postali prozeliti ili *metuenti* lakše dola-

zili do slobode. Naime, u *Bibliji (Izlazak, Knjiga saveza, 21)* nalazi se Zakon o robovima: »Kad za roba kupiš jednog Hebreja, neka služi šest godina. Sedme godine neka ode, bez otkupnine, slobodan.« Dalje se u 11 točaka detaljno opisuje kako treba postupati prema robovima.

U posttalmudska vremena, kada se prozelitizam gubi a vladaju dvije mono-teističke religije, promjena vjere postaje čak kažnjiva. I dalje postoje prozeliti, ali relativno malobrojni.

Maskilimi, nosioci haskale odnosno židovskoga prosvjetiteljstva u Evropi XVIII. stoljeća, uz slogan o religijskoj toleranciji obeshrabruju sve propagandne aktivnosti među različitim vjerama. Naglašena židovska vjerska tolerancija i napuštanje svakog aktivnog prozelitizma u ovom periodu postaju čvrsti principi moderne židovske apologetike do te mjere da utječu i na izučavanje prošlosti. Povijesne analize u tom periodu često potpuno negiraju pojavu aktivnog židovskog prozelitizma, kao da judaizam nikada nije želio pridobiti konvertite. Ovakav stav je i danas uveliko raširen među Židovima.

Među ortodoksnim Židovima danas prevladava mišljenje da judaizam ne želi prozelite. Kada netko traži da se konvertira zbog, primjerice, sklapanja mješovitog braka, ortodoksni i konzervativni rabini ga odbijaju, dok ga reformni pozdravljaju ne pitajući mnogo za motiv.

Današnji prozelitizam mogli bismo nazvati pasivnim. Oni koji žele da pređu na židovstvo većinom su ili bračni partneri ili djeca iz miješanih brakova. Prema podacima prikupljenim 1954. godine od 785 rabina, u Americi je broj prozelita bio oko 3000 godišnje, s tendencijom rasta. Motiv za konverziju u 95 posto ovih slučajeva je ili postojeći mješoviti brak ili priprema na takav brak.

Promjene u svijetu, a osobito u postkomunističkim zemljama mijenjaju i židovske zajednice tih zemalja, pa tako i one u Hrvatskoj. U proteklih pedeset godina asimilacija je gotovo zatrla Židovstvo komunističkog dijela Evrope. Nasuprot tome, posljednje godine karakterizira priliv velikog broja tzv. »novih« Židova.

Ako u tom smislu pogledamo strukturu židovskih općina u Hrvatskoj, i među starim i među novim članovima možemo izdvojiti različite kategorije: malobrojnija skupina su Židovi od oba židovska roditelja, dok brojniju grupu čine članovi podrijetlom iz mješovitih brakova. Iz ove dvije skupine jedni su odrasli kao svjesni Židovi dok se drugi tek od nedavno počinju osvješćivati ili deklarirati Židovima. Na žalost, židovski identitet većine Židova iz obje skupine je gotovo već izgubljen.

Nešto čvršći židovski identitet posjeduju mahom stariji ljudi, čiji se broj posljednjih godina uvećao dolaskom izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Židovi izbjeglice svojim dolaskom u novo okruženje obogaćuju svoju novu židovsku zajednicu, ali, s druge strane, svojim odlaskom osiromašuju svoju staru bosansku židovsku zajednicu.

Koristeći spomenute kategorije iz antičkoga perioda, sljedeću skupinu članova nazvat ćemo prozelitima i simpatizerima. Oni iz raznih motiva i svatko na svoj način prihvaćaju judaizam i svojom konverzijom ili pridruživanjem postaju novi, često dragocjeni članovi. Među njima mnogi su nežidovski partneri u mješovitim brakovima, koji pokazuju interes pridruživanju židovskim općinama. Od njih mogu nastati prozeliti ili simpatizeri, vrlo slično situaciji u antici. Rjeđe

dolaze i oni koji nemaju nikakvu rodbinsku vezu sa Židovstvom, ali koji iz različitih razloga (rjeđe ideoloških ili iskreno vjerskih, češće ekonomskih ili u cilju spašavanja života) predaju molbe za *gijur*, odnosno prelazak na Židovstvo.

Interes za pristupanje židovskoj vjeri često je povezan sa željom za iseljenje u Izrael. Iako se pojedinci koji samo po očevoj strani imaju židovsko podrijetlo (po izraelskom Zakonu o povratku iz 1970. godine) sa obiteljima mogu useliti u Izrael, često se članovi njihovih obitelji, a nerijetko i sami, odlučuju na *gijur*, kako bi ih priznao i Rabanut.

Da zaključimo: od antike do danas, mnogi su Židovi gubili svoj identitet, iako ne istim intenzitetom u svim periodima. Dok s jedne strane, neki nežidovi prelaze na judaizam ili mu se kao simpatizeri priklanjaju i postupno usvajaju židovski identitet, s druge strane, dio Židova kroz asimilaciju gubi identitet naslijeđen od predaka. I jedni i drugi mogu biti različito motivirani, često potaknuti opasnim okolnostima, kad se vjerski identitet žrtvuje da bi se održao goli život. Ako izuzmeno ekstremne periode opasnosti i razmatramo razdoblja blagostanja i mirnog suživota Židova s drugim nacijama, vidimo da asimilacija i tada velikom brzinom gasi židovski identitet.

Bi li Židovi još uopće postojali da nije bilo prozelitizma?! Prema sačuvanim latinskim imenima nekih Židova iz antičkoga Rima, teško bi se prepoznalo njihovo podrijetlo da ih ne prate židovski simboli. Tko zna koliko je antičkih Židova sahranjeno bez vjerskog obilježja, koliko ih se počelo klanjati idolima, privučeno luksuzom i blagodatima helenističkoga ili rimskoga načina života? Zar nas to ne podsjeća na asimilaciju čiji smo svakodnevno svjedoci?

Od preko šest tisuća Židova u bivšoj Jugoslaviji jedina dva mlada čovjeka koja su odlučila učiti za rabine su prozeliti. Od preko dvije tisuće Židova u Hrvatskoj nemamo niti jednog rabinskog kandidata. Može li takva hrvatska židovska zajednica nadživjeti asimilaciju? Čak i ojačani novoosvještenim Židovima, prozelitima i simpatizerima, hoćemo li opstati i ponovo izgraditi čvrsti židovski identitet? Hoće li na karti svjetske židovske dijaspore Hrvatska zadržati mjesto koje, kao rijetko koja zemlja, ima još od antičkih vremena?

Literatura

1. Bamberger, J. B., *Proselytism in the Talmudic Period*. New York 1968.
2. Braude, G. W., *Jewish Proselyting*. Providence, R. I., 1940.
3. *Biblija*. Zagreb 1968.
4. *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*. Vol I, Rim 1936.
5. *Encyclopaedia Judaica*. Jeruzalem 1971.
6. Goodman M., »Nerva, the fiscus Judaicus and Jewish identity«, *The Journal of Roman studies*, LXXIX, London 1989.
7. Guterman, L. S., *Religious Toleration and Persecution in Ancient Rome*. London 1960.
8. Lieu J., North J. and Rajak T., *The Jews among Pagans and Christians*. London 1992.
9. Reynolds J. and Tannenbaum R., »Jews and Godfearers at Aphrodisias«. *Cambridge Philological society*, Supp. Vol. 12. Cambridge 1987.
10. Rosenbloom, R. J., *Conversion to Judaism*. Cincinnati, Ohio 1978.

Na putu prema novom židovskom identitetu

Pitanje identiteta je sigurno danas jedna od najčešće raspravljanih tema židovskih skupova, bez obzira na veličinu i važnost skupa. Kako iz ogromnog broja rasprava, članaka, eseja i knjiga odabrati i napraviti sažetak koji će nam pomoći u razjašnjenju vlastitih pitanja; kako izreći ono što je važno, razumljivo i prihvatljivo, ono što će nam pomoći u određivanju vlastitog smjera?

Dozvolite mi da ovdje zajedno s vama podijelim svoja razmišljanja bazirana na dugogodišnjem traženju i lutanju kroz vlastite i tuđe misli, pokušavajući pronaći odgovor na vječito pitanje: tko smo, odakle potječemo i kamo idemo. Koliko smo svjesni toga da je naše vlastito postojanje prožeto povijesno-vremenskom dimenzijom, prisjećajući se pritom početka naše židovske priče, kako ona to sama kazuje – od našeg praoca Abrahama, i povezujući je s budućnošću – *olam haba* – vremenom koje dolazi.

Koliko stvarno vjerujemo u neminovnost tih zbivanja kao slijeda cjelovitog toka i koliko u tom vremeplovu osjećamo vlastitu prisutnost. Martin Buber u svojoj knjizi *O judaizmu* kaže:

Zašto se, dakle nazivamo Židovima? Samo iz naslijeđena običaja – jer su se tako nazivali naši oci? Ili – iz vlastite stvarnosti? Tradicija je generaciji koja je živi u punom smislu najplemenitija sloboda, ali je i najbjeđnije ropstvo za one koji je samo pokorno prihvaćaju i čvrsto se je drže. Šta znači za nas ta želja da trajemo, ne samo kao ljudska bića – duh čovječiji i čovječje sjeme – nego, i samom vremenu i ovim našim vremenima usprkos, i kao Židovi.

Židovi su u zadnja dva stoljeća, živeći na ovom području, dijelili istu ili sličnu sudbinu židovske subraće u zemljama Srednje i Istočne Europe. S margina društva, izolirani, omalovažavani, prezreni, sumnjičeni, jedva trpljeni, Židovi su težeći za izjednačenjem, strpljivo, uporno i hrabro izlazili iz vlastitih »ograda«, kročivši u svijet okruženja.

John Murray Cuddihy u svojoj knjizi *Iskušenje uglađenosti* piše:

Razdoblje prosvijećenosti značilo je tranziciju za Židove, kako u opće društvenom smislu tako i pomak i transformaciju u životu svakog pojedinca. Židovi štetla živjeli su u svojim odvojenim svjetovima. Otvarajući vrata svojih domova, susretali su se sa svojim rođacima, prijateljima, susjedima, znancima, neprijateljima, ali u svakom slučaju s ostalim Židovima; bio je to život sa sunarodnjacima. Ali kada su u Beču, Parizu, Londonu ili Berlinu, otvarali svoja vrata, Židovi su tada kao obitavaoci velikog grada kročili u javni prostor koji nije pripadao nikom ponaosob; uronili su u svijet stranaca; bio je to život sa su-strancima. Taj tok prilagođavanja ujedno je predstavljao početak židovskog

raslojavanja u procesu modernizacije i emancipacije, otvaranja i izlaska u civilizaciju zapadnog svijeta.

Imajući ljubav, Židovi štetla nisu imali potrebu za uglađenošću. Ali kad se *štetl ostjude* našao jednom van ograde, van svoga prostora, kročivši u slojevitost suvremenog Zapada, našavši se u širem društvu, u životu sa su-strancima, shvatio je da ljubav nije dovoljna. Vanjski »ekološki« sukob s okruženjem pretvorio se u unutarnji sukob sa samim sobom. Judaizam se iz načina života, iz svjetonazora pretvarao, s jedne strane, u konfesionalizam, tj. pripadnost židovskoj vjeri, a s druge strane, u nacionalni izražaj. Postizanjem građanske jednakosti, te zakonskim uređenjem vjerskih i nacionalnih prava Židovi su se ne samo integrirali, već su dali ogroman doprinos i pečat društvu u kojem su živjeli. Nakon uzleta pothranjenog vjerom u ravnopravnost, šoa (holokaust) je pokosio europske Židove bez obzira na to kojoj su denominaciji pripadali, bez obzira na stupanj emancipiranosti i integriranosti u okruženje, bez obzira na imetak i ugled koji su uživali. Šoa je razorio tadašnje europsko Židovstvo.

Danas živimo u postmodernom vremenu; živimo u otvorenoj Europi čije granice nakon rušenja Berlinskoga zida sežu od Portugala do Urala. Živimo u uvjetima demokratizacije, zakonski zagarantirane ravnopravnosti, snošljivosti, uvažavanja, te jednakih prava građana bez obzira na rasnu, vjersku, nacionalnu i etničku pripadnost. Živimo u vrijeme kad Židovi mogu slobodno izražavati svoje Židovstvo na bilo koji od niza oblika koji se danas artikuliraju; Židovi se mogu ponovno nastaniti u svojoj novoosnovanoj (novo u odnosu na 2000 godina galuta – dijaspora) domovini Izraelu, ili mogu živjeti u bilo kojoj od zemalja svijeta. Od spektra različitih aktivnosti možemo izabrati one koji su u najboljem skladu s vlastitim afinitetom i senzibilitetom. No, činjenica je da smo suočeni s novom stvarnošću, s novom dinamikom društvene strukture u kojoj nedostaje i slabi podrška koju je obitelj pružala svojim članovima. Židovske obitelji su gotovo potpuno izgubile svoju tisućljetnu funkciju prenošenja i održavanja tradicije i prestale biti izvorom iskustva židovskoga življenja. Vezu sa Židovstvom svaki pojedinac može steći gotovo samo unutar židovske zajednice. Pitanje je kako urediti židovsku zajednicu danas u vremenu u kojem živimo, a da bi interakcija između nje kao cjeline i njenih članova bila optimalna; kako ispreplesti pojedinačne niti i satkati plet koji će njezine pripadnike štiti, objedinjavati i poticati u novoj ustrajnosti? Ne možemo se osloniti na to da će uređenje naše zajednice doći samo po sebi, kao slijed povijesnih zbivanja, ili da će to učiniti netko drugi umjesto nas. Ono što možemo učiniti mi sami jest postupno, ali ustrajno osvajanje prostora i vremena u vlastitom životu, dio po dio u korist židovske zajednice. Martin Buber je opisao pravu zajednicu kao onu koja ima »živo, živuće središte«, žarište u kojem se isprepliću odanost i razumijevanje, središte koje će nas angažirati i povezivati dubokim istinskim vezama. Stvaranje takvog živućeg središta osnovna je pretpostavka izgradnji i održavanju današnje židovske zajednice. Bez obzira radi li se o brizi za stare i nemoćne, o učenju, proslavama, molitvi ili druženju, svaka od tih aktivnosti udružuje pojedince, učvršćuje međusobne veze, zbližuje pojedince, povezuje ih u cjelinu, koja bez obzira na mjesto zbivanja sačinjava židovsku zajednicu. Ono što se danas događa u našoj sredini neočekivano je i nepredvidivo. Nakon dugogodišnjeg odsu-

stva vjerskoga i duhovnog sadržaja, potomci miješanih porodica u svom prvom, drugom, čak i trećem koljenu dolaze, osjećaju neku neobjašnjivu povezanost, te svojim upornim radom nastoje pronaći potvrdu vlastitog identiteta. Pola stoljeća života jedne zajednice gotovo potpuno bez prisustva tradicijsko-vjerskih elemenata, a opet s tolikom strašću za židovskim opstankom. Kako djelovanje svakog pojedinca postaje učestalije i samosvjesnije, međuljudske veze jačaju, postaju čvršće i dublje. Grupe i pojedinci se isprepliću i čine zajednicu, koja svoje ishodište crpi u nekom davnom događaju na Sinaju.

U *Tori, Ponovljeni zakon* (4:9) čitamo:

Zato pazi i dobro se čuvaj da ne zaboraviš događaje što si ih svojim očima vidio; neka ti ne iščeznu iz srca nijednog dana tvog života, naprotiv, pouči o njima svoje sinove i sinove svojih sinova.

Jesmo li u okolnostima u kojima danas živimo spremni ponovno zaviriti u slovo zakona (*Tore*)? Jesmo li ga spremni ponovno razumjeti i primijeniti? Jesmo li spremni čitanjem starozavjetnih poruka kreirati novu stvarnost? Možemo li prihvatiti pokušaj ponovnog tumačenja izvornih poruka i spisa ne kao vraćanje unatrag, već kao spiralno kretanje u smjeru vječitog uzdizanja?

Svoja bih razmišljanja završila riječima rabija Schindlera, kojima se obratio svojoj zajednici prilikom završetka svog dvadesettrogodišnjeg službovanja:

Moje osnovno uvjerenje i poticaj mog cjelokupnog djelovanja, izvor moje životne snage bila je ahavat Israel, ljubav za narod Izraelov. Tu ljubav sam izražavao u svom djelovanju, okupivši tijekom svog rada mnogobrojne Židove, njihove partnere i djecu. Posezao sam za onim Židovima koji su se iz raznih razloga nalazili na periferiji zajednice i okupljao ih, prigrlio ih, doveo ih u samo središte. Tko bi pomislio da je sam Mojsije bio objektom Božanskog outreach programa (program posezanja za članovima na periferiji), kojim ga je Bog učinio oslobođiocem i spasiteljem židovskoga naroda. Želim samo napomenuti da taj danas tako često spominjani outreach program nije samo tvorevina ovog našeg modernog vremena, već je odraz senzibiliteta naše drevne tradicije. Što možemo naučiti iz primjera o Rut, Cipori (Mojsijevoj ženi), te majci Efrajim i Menašea u čije ime svakog šabata blagoslivljamo našu djecu, koje nisu bile Židovke po rođenju, a koje su odigrale više nego značajnu ulogu u kreiranju izvornog židovstva. Koju poruku nam daje Tora tim primjerima? Ne znači li to da prilikom okupljanja naše židovske subraće svoja židovska pravila ne trebamo podignuti kao ograde, već ih pružiti kao ukras, kao što su rese talita molitvenog šala. Ne budimo među onima koji na svoje patnje iz prošlosti odgovaraju življenjem u prošlosti, koji dugogodišnju izolaciju našeg naroda zamjenjuju vlastitom samoizolacijom. Budimo radije među onima koji ne drže svoje Židovstvo ekskluzivnim, već univerzalnim. Ne kao oni koji se odjeljuju, već koji predstavljaju; ne budimo oni koji odbijaju, nego oni koji prihvaćaju i suosjećaju.

III.

*Udio Židova u pojedinim
područjima kulture*

Udio Židova u medicini u Hrvatskoj i Zagrebu¹

Uvod

Kao što opća povijest Židova u Hrvatskoj i Zagrebu nije sustavno i sveobuhvatno istražena tako je i udio Židova u povijesti medicine i zdravstva u Hrvatskoj samo djelomično proučen. Ove su činjenice bitno utjecale na pristup i rezultate našega rada u kojem smo željeli prikazati medicinsko djelovanje Židova na teritoriju današnje Hrvatske u razdoblju od XIV. do sredine XX. stoljeća. Naše je istraživanje pokazalo da još nema neujednačene baze podataka za kvantitativna istraživanja i znanstvenu evaluaciju uloge Židova u razvoju medicinskih znanosti i zdravstvene skrbi, bilo da je riječ o pojedinom razdoblju, lokalitetu ili ustanovi, bilo da njihovu ulogu i udio želimo sagledati na razini Hrvatske u cjelini. Neosporno je, također, da će budući istraživači morati obratiti pozornost proučavanju osobitosti zdravstvene kulture, zaštite zdravlja i zdravstvene skrbi Židova koji su živjeli u ovim krajevima. U dosad objavljenim priložima koji su posvećeni ovoj temi prevladava faktografsko-biografski pristup s naglaskom na kronološkom evidentiranju najstarijih podataka o Židovima, medicinskim praktičarima u pojedinim gradovima i naseljima Hrvatske.²

Podaci o Židovima liječnicima manjim dijelom nalaze se u objavljenoj građi i priložima za povijest medicine u Hrvatskoj, a znatno češće u neobjavljenim izvorima kao što su razni popisi, osobito oni zdravstvenog osoblja, zdravstvena izvješća i arhivskoj građi koja još nije sustavno proučena s aspekta Židova. Dakako, takva su istraživanja znatno otežana jer zahtijevaju identifikaciju koja je zbog čestih migracija i mijenjanja osobnog imena ili prezimena u većini slučajeva veoma neizvjesna osim ako nije izrijekom istaknuta u izvorniku terminima

¹ Rad je realiziran u Odsjeku za povijest medicinskih znanosti HAZU u sklopu projekta »Proučavanje hrvatske medicinske baštine« – glavni istraživač B. Belicza, uz financijsku potporu Ministarstva znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

² Tadić, J., »Jevreji ljekari u Dubrovniku (od 1326-1617)«. *Prilozi za istoriju zdravstvene kulturne Jugoslavije i Balkanskog Poluostrva*. Miscellanea 1, Bibl. Centr. hig. zavoda, knj. 25., Beograd 1937., str. 51-54; isti, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća. La Benevolencia – Jevrejsko kulturno prosvjetno društvo*, Sarajevo 1937.; Šik, L., »Jevrejski liječnici u Jugoslaviji«. *Liječnički vjesnik* 53, 1931., str. 432-446.; isti, *Jüdische Ärzte in Jugoslawien*. Osijek 1931.; Novak, G., *Povijest Splita*. Matica Hrvatska. Split 1957.; Kečkemet, D., *Židovi u povijesti Splita*. Split 1957.; Glesinger, L., »Jevrejski liječnici u starom Zagrebu«. *Jevrejski narodni kalendar za 5701. (1940-1941)*. Zagreb – Beograd 1940.-1941.; isti, »Pabirci o jevrejskim liječnicima u Jugoslaviji«. *Židov*, Zagreb, 18.IX.1936.

kao *Iudex, Ebreus* ili slično. Poput naših prethodnika koji su se bavili ovom temom i mi smo kao indikator slijedili karakteristična imena kao što su Salomon, Leopold ili Elia, svjesni da raščlamba po prezimenima zahtijeva temeljite predradnje. U određivanju Židova u XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća konzultirali smo dr. Stjepana Steinera prihvativši rješenja koja nam je sugerirao. Svjesni smo nedostataka koje krije takav pristup pa smatramo da rezultati koje izlažemo traže daljnju elaboraciju i dodatna istraživanja povijesnih izvora.

S obzirom na obrađeni materijal, naše smo nalaze i rezultate u ovome radu razvrstali u nekoliko kronoloških i tematskih cjelina. Razdoblje od XIV. do početka XIX. stoljeća prikazali smo na temelju podataka o radu Židova liječnika u gradovima, s time da se naši navodi pretežno odnose na Dubrovačku Republiku i Split a u manjoj mjeri na Istru, sjeverozapadnu Hrvatsku i Slavoniju. Slijedi prikaz djelovanja Židova liječnika u XIX. stoljeću u kojem dominiraju podaci za područje tadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Razdoblje od 1900. do 1941. godine predstavljeno je uglavnom kvantitativnim pokazateljima o kretanju ukupnog broja Židova liječnika u zdravstvenoj službi i medicinskoj praksi na tadašnjem upravopolitičkom teritoriju Hrvatske i Slavonije, SHS i Banovine Hrvatske bez Istre i Dalmacije. Obradili smo i zastupljenost Židova liječnika u članstvu Zbora liječnika Hrvatske te na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u populaciji studenata i skupini nastavnika. Posebno su prikazani podaci o Židovima liječnicima žrtvama fašističkoga terora koji su stradali u Drugome svjetskom ratu prvenstveno kao dodatni indikator njihova predratnog medicinskog angažmana u Hrvatskoj u razdoblju od 1900. do 1941. godine.

Židovi liječnici i kirurzi u Hrvatskoj od XIV. do kraja XVIII. stoljeća

U srednjovjekovnim gradovima Europe zamjetna prisutnost Židova liječnika opaža se od XIV. stoljeća i povezuje se s nastojanjima katoličkih crkvenih vlasti da djelovanje svojih svećenika usmjere isključivo na vjerski rad.³ Gotovo istovremeno nailazimo i u dokumentima hrvatskih srednjovjekovnih gradova prve vijesti o dolasku, prisutnosti i nastanjivanju Židova. Prvi podatak o Židovima u Dubrovniku iz 1324. godine odnosi se upravo na liječnika, dok u spisima zagrebačkoga Gradeca prva vijest o boravku Židova, prema Ivi Goldsteinu, datira iz 1355. godine⁴ a u Splitu iz 1368. godine.

Medicina je bila jedina znanost kojom su se Židovi smjeli baviti i u praksi je primjenjivati. Njihov interes za liječenje i liječničku profesiju ima svoje drevne korijene u vjerskim propisima koji zalaze i u područje osobne higijene. U srednjovjekovnom dobu njihovo poznavanje arapskoga jezika, stare arapske i zapadnjačke skolastičke medicine zasigurno je pridonijelo uspjehu Židova u toj djelatnosti. Stoga su židovski liječnici često bili cijenjeni i u onim sredinama ko-

³ Schatzmiller, J., *Jews, Medicine and Medieval Society*. Univ. of California Press. Berkley, Los Angeles, London 1994.

⁴ Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«, u, *Zagrebački Gradec 1242-1850*. Zagreb 1993., str. 293-303.

je im nisu bile sklone. Poglavito u onima koje su znale štovati i iskoristiti njihovo znanje i umijeće čak i u vrijeme kada je katolička crkva zabranjivala da Židovi kao nekatolici liječe katolike. Dubrovačka Republika primjer je takve sredine, koja, kad je riječ o liječnicima i kirurzima Židovima u Hrvatskoj u razdoblju od XIV. do konca XVIII. stoljeća, neosporno prednjači po podacima o medicinskim praktičarima Židovima. Stoga i naš prilog počinjemo s Dubrovačkom Republikom.

Dubrovačka Republika

Podsjetimo da se u dubrovačkim arhivskim spisima godine 1280. prvi put spominje neki Josephus s titulom *magister* koju povjesničari tumače kao oznaku za zdravstvenu profesiju. Prema Jeremiću i Tadiću, godine 1281. spominje se njegov sin Salomon, a godine 1282. Franka, udovica *magistri* Josephi. Te iste godine u dubrovačkim spisima naveden je i liječnik *physicus* Guillelmus Raynaldi domini Gualterii de Esculo. Nepunih stotinu godina kasnije, godine 1324., Veliko je vijeće ovlastilo Kneza i Malo vijeće da smiju samo na rok od šest mjeseci izabrati liječnika Židova – *magistrum Judeum physicum* ili nekog drugog liječnika.⁵ Godine 1354. kao svjedok spominje se *magister* Benedictus, *physicus, olim Judeus* a godine 1356. zabilježeno je da mu je na godinu dana potvrđena služba kao i prethodne godine, što znači da je godine 1355. bio u službi Dubrovačke Republike. Godine 1357. odobren mu je besplatan dopust za privatni put u Jeruzalem.⁶

U XV. stoljeću, godine 1414., *magister* Samuel Ebreus, *medicus chirurgicus*, bio je poznat po tome što se posebno bavio liječenjem očnih bolesti. Slijedi *magister* Elia Sabati Ebreus godine 1426. koji je češće zabilježen u dokumentima po trgovačkim poslovima nego li kao liječnik.⁷ Potkraj XV. stoljeća spominje se *magister* Moises, *fillius Marsilii de Barulo, medicus Judeus*. Došao je iz Barija, vjerojatno da se skloni od progona Židova u Apuliji. Dubrovačka vlada traži od svog nadbiskupa u Rimu da Moisesu dozvoli vršenje prakse u Dubrovniku jer su građani njime bili vrlo zadovoljni. Štoviše godine 1495. vlada pregovara s Moisesom da stupi u državnu službu no do pogodbe nije došlo. Unatoč tome *magister* Moises je i nadalje ostao u Dubrovniku gdje ga je, na žalost, čekala zla sudbina. Naime, 1502. godine optužen je da je sudjelovao u ritualnom umorstvu. Osuđen je na smrt i u tamnici kneževa dvora potajno zadavljen.⁸ Indirektno, ovaj događaj ukazuje na oscilacije u odnosu prema strancima i pripadnicima drugih vjera u Dubrovniku. Kada je krajem XV. stoljeća počeo novi val izгона Židova iz Europe, dubrovački su dominikanci zahtijevali da se Židove protjera iz Dubrovnika. Prema dokumentu *Consultum senatus rogatorum* od 4. svibnja 1515. godine dubrovačko je Vijeće na to pristalo s izuzetkom *officiales sanitatis*. Sukladno toj od-

⁵ Jeremić, R. – Tadić, J., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*. Knj. II., Beograd 1939., str. 7-11.

⁶ Ibidem, str. 12.

⁷ Ibidem, str. 28.

⁸ Ibidem, str. 43.

luci primljen je godine 1543. u službu *magister* Isac Hebreus, *phiscus*. On ostaje u Dubrovniku punih deset godina. U dokumentima su zabilježeni njegovi sukobi s liječnikom Jacobom Pacino kojemu je spočitavao propuste u liječenju jednoga pacijenta. U prepirci ga je uvrijeđeni Pacino udario šakom u zube pa je došlo i do tužbe.⁹

U razdoblju od godine 1556. do 1558. boravi i radi u Dubrovniku liječnik Amatus Lusitanus (1511.-1568.), pravim imenom Juan Rodriguez. Rodom iz Portugala, poznat po tome što je liječio papu Julija III. i njegovu sestru. Bio je jedan od najslavnijih liječnika XVI. stoljeća. Dok za prethodne liječnike i kirurge Židove treba istom ustvrditi gdje su studirali medicinu, Amatus Lusitanus je prvi dubrovački liječnik Židov za kojeg pouzdano znamo gdje se školovao. Studirao je na sveučilištima Salamanca, Santaremu i Lissabon.¹⁰

Opis svoje liječničke prakse u Dubrovniku ostavio je u poznatom, za dubrovačku i hrvatsku povijest medicine dragocjenu djelu *Amati Lusitani Medici physici Praestantissimi, Curationum Medicinalium Centuria Septem*, koje je objavljeno u Veneciji 1566. godine.

U drugoj polovici XVI. stoljeća, godine 1558., spominje se u Dubrovniku *magister* Abraham Hebreus. Prvo je bio primljen u službu na dva do tri mjeseca. No Abraham Hebreus ostaje u Dubrovniku do kraja života, to jest do 1590. godine, obavljajući uz javnu službu i privatnu liječničku praksu.¹¹ Podaci o njegovim suvremenicima i nasljednicima otkrivaju kako se kirurška struka prenosila i u židovskim obiteljima tijekom nekoliko generacija. Godine 1575. u spisima se spominje Abrahamov zet kirurg Josip Salama uz napomenu da ga je Abraham podučio kirurgiji. Kirurg Salama se osobito istakao za vrijeme pošasti kuge 1571. do 1572. godine. Bio je vješt porodničar, a kao kirurg je odlazio i u Bosnu gdje je umro. U službi Dubrovnika spominje se još 1592. godine.¹² Godine 1612. u službi je Dubrovnika kirurg Baptista Pignatelli koji napominje da je unuk liječnika Abrahama. U dopisu Pignatelli ističe kako je u nedostatku liječnika preuzeo na sebe skoro sav teret liječenja bolesnika kako u fizici, to jest liječenju unutarnjih bolesti tako i u kirurgiji. Cijeneći njegov rad, dubrovačka mu je vlada u znak zasluga godine 1636. dodijelila titulu kirurga. U službi Dubrovnika nalazimo ga još 1637. godine.¹³ U XVI. stoljeću, 1588. godine, primljen je u državnu službu kao fizik i liječnik Samuel Abeatar (Beataro). Unatoč prigovorima crkvenih vlasti, on relativno dugo uspijeva ostati na ovoj dužnosti. Dapače, godine 1592. dubrovački mu je nadbiskup Aurelije Novarino izdao dozvolu da smije liječiti kršćane i ulaziti u njihove kuće u društvu kršćanskih liječnika. U slučaju hitnje mogao je to i sam učiniti ali je već sutradan bolesnik o tome morao obavijestiti nadbiskupa. No, 1597. godine nadbiskup je opozvao ovu odluku a kršćanima je zabranio da se liječe kod Židova uz prijetnju uskraćivanja sakra-

⁹ Ibidem, str. 51.

¹⁰ Šik, L., »Jevrejski liječnici u Jugoslaviji«. *Liječnički Vjesnik* 53, 1931., str. 432-436; Glesinger L., *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556-1558)*. Naklada biblioteke Jevrejskog narodnog kalendara. Zagreb – Beograd 1940.

¹¹ Jeremić, R. – Tadić, J., nav. dj., str. 53-54.

¹² Ibidem, str. 55.

¹³ Ibidem, str. 62-63.

menata. Tim povodom dubrovačka se vlada obratila molbom svojem zaštitniku u Rimu kardinalu Sfondratu, ističući odlike i zasluge židovskih liječnika posebice Abeataru. Spor je kasnije izglađen, štoviše sam dubrovački nadbiskup godine 1601. preporuča Abeataru svojeg vikara, kojega je ovaj liječio. Abeatar je vjerojatno do godine 1607. ostao u službi Dubrovačke Republike.¹⁴

Godine 1613. primljen je u službu Dominus David Riberas, *medicus phisicus*. Njegovom su se izboru suprotstavile crkvene vlasti pa dubrovačka vlast ponovno traži pomoć iz Rima. Budući da odobrenje nije stiglo ni do godine 1617., vlada je od dubrovačkog nadbiskupa zatražila dozvolu da Ribera smije liječiti i kršćane. Tada je odlučeno da Ribera mora sam tražiti dozvolu iz Rima. Zanimljivo je da je svo to vrijeme dubrovačka vlada Riberi plaćala za njegov rad mada ga formalno nije primila u državnu službu. Još godine 1631. dubrovački Senat traži da dubrovački Knez i Malo vijeće pregovaraju s nadbiskupom kako bi Ribera mogao biti primljen u službu. Ishod nam nije poznat a o Riberi se dalje gubi svaki spomen. Poslije Ribere sve do XIX. stoljeća više nema podataka o boravku i djelovanju liječnika Židova u Dubrovniku.¹⁵ Za razliku od Dubrovačke Republike Split upravo u XVII. stoljeću ponovno bilježi zamjetnu pristutnost i aktivnost Židova u području medicine i zdravstva.

Split

Splitska židovska zajednica jedna je od rijetkih čije postojanje možemo pratiti od antičke Salone preko srednjovjekovnog do novovjekovnog Splita.¹⁶ No njihovu ulogu u zdravstvenom životu Splita možemo slijediti istom od XVI. stoljeća kada se spominje Danijel Rodriguez. Uz ime ovog pokrštenog španjolskog Židova vezana je povijest osnivanja i izgradnje Splitskoga lazareta u XVI. stoljeću – od Rodriginih prvih inicijativa godine 1566. i 1576. koje su prihvaćene 1577. do početka gradnje i službenog otvorenja skele godine 1592. i lazareta 1596. godine.¹⁷ Tijekom XVII. i XVIII. stoljeća u povijesnim je dokumentima zabilježena i uloga Židova u obrani grada Splita, u zbrinjavanju ranjenika i o radu židovskih liječnika kao vojnih kirurga u mletačkoj službi. Za vrijeme turskih ratova u prvoj polovici XVII. stoljeća u Splitu su se istakli liječnici Jerolim Melamed i Salamon Thobi. Ovaj potonji je bio prijatelj znamenitog Markantuna de Dominisa a bio je i kućni liječnik njegova nećaka Sforze Pozonija (1616.) koji je naslijedio Dominisa na splitskoj nadbiskupskoj stolici. To, međutim, nije obvezivalo Pozonija koji je rad ove dvojice liječnika nastojao spriječiti pozivajući se na papinu bulu kojom se katolicima zabranjivalo da ih liječe Židovi. Pa ipak, njegovi argumenti nisu bili dovoljno snažni. Poslije dugotrajnog procesa generalni je providur Dalmacije Giustin Antonio Belegno godine 1622. naredio splitskoj komuni da javno obznani kako ne postoji nikakva zapreka da židovski liječnici vrše svo-

¹⁴ Ibidem, str. 55-56.

¹⁵ Ibidem, str. 63-64.

¹⁶ Kečkemet, D., nav. dj.

¹⁷ Ibidem, str. 31-53.

ju medicinsku praksu. Odluka je očito poštivana što se vidi iz spisa kojim splitski knez Antonije Lippomano godine 1628. preporuča splitskoga liječnika Židova Domina Tobiju Gabaija kao sposobnog liječnika i kirurga. Ovaj je liječnik ujedno bio židovski konzul splitske trgovačke skele. Bila je to jedna od najvažnijih specifičnih dužnosti, kako počasna tako izvršna, koja se povjeravala najuglednijim osobama židovske zajednice u Splitu.¹⁸ U vrijeme Kandijskog rata (1645.-1669.) istakao se liječnik Juda Lumbroso koji je prethodno bio fizik u Splitu a u godinama rata stekao je zasluge zbrinjavajući i liječeći ranjenike. Kada je donesena odluka o osnivanju vojne bolnice u Splitu, generalni providur Antonio Bernard imenovao je godine 1657. Lumbrosa upraviteljem bolnice. Pritom su uz Lumbrosovu dugogodišnju liječničku praksu posebno istaknute njegove vrline i, posebno, milosrđe.¹⁹ U XVIII. stoljeću, godine 1759., splitski je knez Danijel Balbi javno pohvalio zasluge splitske židovske zajednice u uređenju Vojne bolnice kao i njihovo zalaganje u opskrbi i njezi ranjenika u bolnici.²⁰ Siromašni su Židovi u splitskome lazaretu obavljali poslove raskuživanja. Od medicinskih praktičara po revnosti i hrabrosti za vrijeme kuge koja je harala u Splitu i okolicama od 1729. do 1732. godine zapamćen je splitski kirurg Isseppo Senior. Povjerenost mu je da liječi oboljele u predgrađu Lučcu, potom je bio poslan u Podstranu u Poljičkoj Republici da liječi bolesnike i raskužuje zgrade. Kada se kuga u Podstrani povukla, Isseppo se vratio u Split kako bi nastavio pomagati bolesnicima splitskih predgrađa.²¹ Na židovskom groblju na Marijanu nalazi se i danas nadgrobni spomenik liječnika Josefa – Isseppa Haj Seniora.²² U pružanju pomoći u bijedi i siromaštvu koje je uslijedilo nakon ove epidemije, naročito su se istakli židovski trgovci Vita Levi i Izak Penso. Oni su organizirali opskrbu žitaricama i brašnom kojeg su djelomično prodali a djelomično podijelili na kredit po nabavnoj cijeni. U priznanju kneza i kapetana Splita, odnosno generalnog providura Dalmacije naglašeno je da su to činili *bez ikakve zarade ili dobitka, i tako su mjesecima, dok su to vršili, bili na gubitku vlastitog novca i za svoje humano djelo nisu dobili nikakvu nagradu.*²³

No, takve zasluge nisu bile dostatne da u drugoj polovici XVIII. stoljeća pošteđu Židove u Splitu od brojnih odredbi kojima je bila svrha da ih se isključi iz privrednog života, trgovine i proizvodnje. Uz ostalo, mletačka im vlada zabranjuje da zapošljavaju kršćane. Sve snažniji su pritisci za njihovu izolaciju u geta. Kad je godine 1778. u Splitu formiran geto, mnoge židovske obitelji napuštaju ovaj grad. Ostaju najsiromašniji. Status im je bio znatno otežan što se očituje i u strogim naredbama za izolaciju i nadzor Židova u getu u odredbama koje je godine 1784. donio generalni providur Dalmacije Francesco Falier u svrhu zaštite od kuge. Od ukupno 30 točaka pet ih se odnosi na Židove, o kojima se u službenom dokumentu govori kao o naciji koju u takvim prilikama valja poseb-

¹⁸ Ibidem, str. 84.

¹⁹ Ibidem, str. 85.

²⁰ Ibidem, str. 70-71.

²¹ Ibidem, str. 85.

²² Ibidem, str. 100.

²³ Ibidem, str. 78-79.

no nadzirati.²⁴ Godine 1788. Židove je osobito pogodila naredba generalnog providura poznata kao – *Ricondotta degli Ebrei* – naredba o ograničenoj dozvoli boravka, o ograničenju zanimanja itd. Padom Mletačke Republike, u prvom razdoblju austrijske vlasti, unatoč *Ediktu o toleranciji* Josipa II., za splitske su Židove nastupila još teža vremena. Rasplamsala se vjerska netrpeljivost potpomognuta predodžbom o njihovu bogatstvu.

Istra, Hrvatska i Slavonija

Slijedimo li princip identifikacije na osnovu karakterističnih židovskih osobnih imena i prezimena tada se prema podacima o zdravstvenim djelatnicima u Istri koje je prikupio L. Glesinger čini da su Židovi od srednjega vijeka do početka XIX. stoljeća samo iznimno bili prisutni u medicinskoj praksi i zdravstvu Istre. Dakako, ne treba odbaciti mogućnost da ih mi po prezimenima nismo prepoznali. Zasad proizlazi da se liječnik Židov prvi put spominje u Istri u XVII. stoljeću kad u Piranu djeluje liječnik Isac Stella. U XVIII. stoljeću spominje se Iseppo Stella, sin Isaca Stelle koji je radio i u Rijeci. Slijedi Elia Gusari, liječnik i kirurg koji se godine 1804. spominje u Novigradu.²⁵ Zanimljivo je da L. Šik u svojem radu o židovskim liječnicima piše o liječniku po imenu dr. Josip Stella (Stern) iz Pirana »koji je na temelju carskog privilegija smio vršiti praksu i u Senjskoj Rijeci (današnjoj Rijeci)«. ²⁶ Očito, riječ je o istoj osobi koja se u Glesingerovu radu navodi kao Iseppo Stella sin Isaca Stelle.

U popisu zdravstvenog osoblja u provinciji Istri za vrijeme francuske uprave iz godine 1813., kojeg je objavio I. Erceg, navedeni su kao kirurzi Elia Gussari, Levi Bennoit i Stein Joseph te primalja Levi Bonne dok u skupini liječnika mi nismo prepoznali ni jednoga kao Židova.²⁷ Budući da istraživanje strukture liječnika u Istri s obzirom na raščlambu karakterističnih prezimena i provjeru osobnih dokumenta još nije završeno, smatramo da je donošenje bilo kakvih zaključaka za područje Istre preuranjeno.

Poznato je da prisutnost Židova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji seže u XIV. stoljeće. Tako i prve vijesti o Židovima u Zagrebu potječu iz sredine XIV. stoljeća, no već godine 1457. dolazi do njihova izгона.²⁸ Zanimanje Židova za Hrvatsku time nije prekinuto. Ono je po svemu sudeći prisutno i vjerojatno je baš ono poticalo nadležne vlasti da donose odluke kojim se Židovima zabranjuje naseljavanje u ovim krajevima. U prvoj polovici XVIII. stoljeća još im je zabranjen stalni boravak u Hrvatskoj. U zaključcima Hrvatskog sabora iz 1749., na

²⁴ Ibidem, str. 107.; Belicza, B. – Dugac, Ž., »Epidemija kuge i protukužne mjere u Dalmaciji i Splitu (1783-1784) u djelu Johna Howarda iz g. 1789«. *Grada za povijest Dalmacije*, Knj. 13., Split 1997., str. 237-264.

²⁵ Glesinger, L., »Prilozi za povijest zdravstva u Istri. Zdravstveni radnici u Istri u prošlosti (liječnici i kirurzi)«. *Rasprave i grada za povijest znanosti*. Knj. 5., JAZU, Zagreb 1989., str. 83-102.

²⁶ Šik, L., »Jevrejski liječnici u Jugoslaviji«, nav. rad.

²⁷ Erceg, I., »Politika i neke mjere Francuza u zdravstvu Ilirskih provincija s obzirom na Istru«. *Rasprave i grada za povijest znanosti*. Knj. 5. JAZU, Zagreb 1989., 133-182.

²⁸ Goldstein, I., »Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine«. *Zagrebački Gradec 1242-1850*. Zagreb 1993., str. 293-303.

primjer, nalazimo odluku da je Židovima zabranjeno naseljavanje u Virovitičkoj županiji. No, od sredine XVIII. stoljeća prilike se počinju mijenjati. Oko godine 1753. zapovjednik varaždinskog generalata dopušta im boravak u Bjelovaru, Koprivnici i Varaždinu, a naseljavaju se i oko Požege. Sedamdesetih godina grof Franjo Patačić podržava njihovo naseljavanje. Skupština Zagrebačke županije dopušta im da smiju radi trgovanja boraviti na njezinom teritoriju tri dana, s time da godine 1783. na upit Ugarskog kraljevskog vijeća o njihovom trajnom naseljavanju odgovara da po municipalnim pravima i privilegijama židovski narod u Županiji nikada nije smio trajno prebivati. *Ediktom o toleranciji* Josipa II. iz 1782. godine Židovima je i u Hrvatskoj i Slavoniji odobren boravak. Prvi Židov stiže u Zagreb 1782. godine. Bio je to Jakov Stigler. Krajem XVIII. stoljeća u Zagrebu je za državnog liječnika postavljen pokršteni Židov Ivan Krstitelj Alpurno, podrijetlom iz Tirola a godine 1797. kao zubar u Zagrebu djeluje Izrael Löwy za kojeg se navodi da je bio priučeni dentist.²⁹

Djelovanje Židova liječnika u XIX. stoljeću

Edikt o toleranciji Josipa II. rezultirao je krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća relativno brzim naseljavanjem Židova na području kontinentalne Hrvatske i Slavonije. U Dalmaciji se to zbiva dolaskom Francuza kad su i splitski Židovi po statusu i pravima izjednačeni s ostalim građanima. No, austrijska uprava i Bečki kongres (1815.), ponovno ograničuju njihova građanska prava. Posebnom odredbom iz godine 1821. zabranjeno im je da imaju kršćansku posluđu, a godine 1825. zabranjuje im se da uzimaju u službu dojlje kršćanske konfesije i da u njihovim kućama stanuju kršćani-radnici. Odluka vladara koja je donesena dana 26. studenoga 1825. godine rječito govori sama po sebi. Židovima je dopušteno da traže pomoć od kršćanskih liječnika, kirurga i primalja ali samo u slučaju ako među njima nema tih profesija.³⁰ Ova je odredba potakla židovske zajednice da pozovu u Hrvatsku diplomirane liječnike Židove. Naše istraživanje potvrđuje da prvu generaciju medicinskih praktičara zaista čine doseljenici, a od sredine XIX. stoljeća sve brojniji su Židovi liječnici rođeni u Hrvatskoj, koji studiraju medicinu na europskim medicinskim fakultetima odakle se vraćaju i posvećuju privatnoj liječničkoj praksi ili javnoj zdravstvenoj službi. Proces se odvijao postepeno. Početkom XIX. stoljeća u Zagrebu se spominje samo nekoliko dentista Židova. Isak Kohn, podrijetlom iz Mađarske, imao je godine 1820. ordinaciju i radio je kao zubar i operater kurjih očiju. Njegov sin, Koloman Kohn, nasljeđuje ga 1824. godine.³¹ Kao dentist radi u Zagrebu godine 1821. i Moritz Loffler, podrijetlom iz Holiča u Slovačkoj.³² Godine 1835. dolazi u Hrvatsku prvi

²⁹ Glesinger, L., »Nekoliko novih podataka o dr. Ivanu Krstitelju Alpurno«. *Liječnički vjesnik* 89, 1967., str. 772; isti, »Jevrejski liječnici u starom Zagrebu«, nav. rad, str. 99.; Schwarz, G., »Prilozi k povjesti Židova u Hrvatskoj. Iz starina zagrebačke općine (1806-1845)«. *Vjesnik Kr. Hrv. Slav. Dalm. Zemaljskoga Arkiva* 5, 1903., str. 1-16.

³⁰ Kečkemet, D., nav. dj., str. 121-122, 127.

³¹ Kallaj, J., »Od barbira do stomatologa«. *Vjesnik*, 20. i 21.VIII.1966.

³² Glesinger, L., *Češkoslovačko jugoslavenske medicinske veze u prošlosti*. Beograd 1965., str. 43.

Židov s diplomom visoke medicinske škole. Bio je to dr. Sigmund Koppel (1805.-?), podrijetlom iz Pešte, gdje je završio studij medicine. Koppel je u Zagrebu primljen u službu kao gradski fizik. U prvoj polovici XIX. stoljeća s teritorija Austro-Ugarske Monarhije dolaze u Zagreb 1843. dr. Simon Weiss; 1846. ili 1847. dr. Moric-Mavro Sachs (1819.-1888.); 1849. dr. Lavoslav Schönstein (1826.-1884.); 1852. dr. Sigmund Herzog, 1857. dr. Adolf Hölzer (1834.-1885.).³³

Po dolasku, oni se promptno uključuju u javni život grada i društvena zbiivanja. Kad je godine 1845. osnovano zagrebačko liječničko društvo: *Zbor zagrebačkih liečnika – Besprechungen der Agramer Aerzte*. Među trinaesticom utemeljitelja bila su dva Židova: Sigismund Koppel, *Doctor Medicinae* i Simon Weiss, *Medicinae et Chyrurgiae Doctor*.³⁴ Narednih godina pridružiše im se novopridošli dr. Moric Sachs i dr. Lavoslav Schönstein, primarni liječnik u bolnici Milosrdnih sestara. Obojicu ih nalazimo na listi učesnika prve skupštine liječnika kr. Hrvatske i Slavonije koja je bila održana u Zagrebu 14. lipnja 1850. godine. Prisutni su raspravljali o dokumentu *Osnova za uredjenje zdravničkog upraviteljstva u krunovini Hérvatskoj i Slavonii* koju su zajednički sastavili A. Rakovac, L. Schönstein i A. Vancaš. *Osnova* je predstavljala model primjerene organizacije zdravstva za ono vrijeme. Na skupštini je, među inim, bilo zaključeno da se kod nadležnih vlasti zatraži osnivanje medicinskog fakulteta i primaljskog učilišta u Zagrebu s nastavom na hrvatskom jeziku.³⁵ Dr. Moric Mavro Sachs prvi je Židov koji je postao građaninom grada Zagreba. U povijesti medicine zapamćen je po tome što je bio gradski i županijski fizik, zdravstveni savjetnik, liječnik u vojsci bana Jelačića. Za zasluge odlikovan je odličjem Vitez reda Franje Josipa I. Značajan je i potom što je prvi pokušao da *via facti* na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu uvede medicinska predavanja, ali u tome nije uspio. Počeo je predavati sudsku medicinu i javno zdravstvo – higijenu, ali je ubrzo odustao.³⁶ Oko 1860. godine spominje se u Zagrebu i Židov dr. Rubin Schönheit (1806.-1877.) koji tada obavlja službu gradskog liječnika a godine 1874. ima status gradskog liječnika za sirotinju. Židovska zajednica u Zagrebu i sama je nje govala humanitaran rad pa je na inicijativu Jacquesa Epsteina godine 1846. osnovala dobrotvorno i kulturno društvo.³⁷ Godine 1859. donesen je i poseban statut zagrebačkoga židovskog društva za pomoć bolesnim vjernicima, udovicama i siročadi – *Statuten der Agramer isrealitischen Kranken-Unterstützungs – und Beerdigungs – Vereins (Chebra Cadischa) bestätigt durch gnädigste Genehmigung der hohen k.k.kroatisch-slavonischen Stthalterei ddo. 27. Juli 1859., Z 8931.-Agram*, koji pokazuje snažan osjećaj članova židovske zajednice u Zagrebu za njegovanje uzajamnosti i solidarnosti u ne-

³³ Thaller, L., *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770. do 1850.* Karlovac 1927.; Glesinger, L., »Jevrejski liječnici u starom Zagrebu«, nav. dj.; Schwarz, G., »Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj«, nav. dj.

³⁴ Belicza, B., »Osnutak i djelatnost zagrebačkog liječničkog društva od 1845. do 1851. godine«. Saopćenja – Pliva. 32, Zagreb 1986., str. 165-175.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Thaller, L., *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji*, nav. dj.; Lukežić, I., »Obitelj Sachs«, *Novi Omanut* 16, 1996., str. 3.

³⁷ Despot, M., »Jacques Epstein, život i rad (1822-59)«. *Jevrejski almanah* 64, 1963., str. 82-91.

volji i bolesti. Dakako, medicinske praktičare Židove nalazimo i u drugim sjevernohrvatskim gradovima i naseljima. U *Zagrebačkom kalendaru* za 1846. godinu uočili smo ime: N..... Löwi primalja u Virovitici i Salamun Špicer začasni ranarnik u kotaru erdöviškom u sriemskoj varamedji – Srijemskoj županiji. Prema popisu zdravstvenoga osoblja Virovitičke županije za godinu 1847., uz osobne podatke naveden je i detalj o vjeri što nam je olakšalo prepoznavanje Židova. Prema tome popisu, u Našicama je već sedam godina radio dr. Leopoldus Lichenbaum, *Hebr. conf.*, tada u dobi od 32 godine, rodom iz Šoprona, koji je završio studije na sveučilištu u Pragu. Na popisu liječničkog osoblja u djelokrugu prvoga fizika Županije virovitičke za 1864. godinu naveden je kao *izraelit* ranarnik Leopold Borović, star 47 godine, rodom iz Almoša u Mađarskoj, koji je godine 1864. bio privatni ranarnik u Đakovu.³⁸ Ova generacija »doseljenika« svojim je ugledom i osobnom afirmacijom bez sumnje značajno utjecala na dolazak i prihvaćanje sve većeg broja Židova liječnika i u drugim dijelovima Hrvatske. Nalazimo ih kao privatne liječnike i na raznim položajima javne zdravstvene službe. U drugoj polovici XIX. stoljeća u Karlovcu se nastanio dr. Siegfried Kapper (1821.-1879.), rođen u Smichovu kraj Praga. Bio je liječnik u Beču, Karlovcu, Pragu i drugim mjestima. Poznat je kao etnolog, prevoditelj narodnih pjesama i putopisac.³⁹ Ovom prilikom navodimo samo neke od Židova liječnika iz toga vremena: Mavro Alexander (1855.-1911.), Žiga Neumann (1868.-1941.), Ljudevit Löw, Milan Figatner (1866.-1918.), Moritz (Matija?) Schaffer (1823.-1897.), Aleksandar Firedi (1844.-?), Dragutin Schwarz (1868.-1917.), Žiga Altstädter (1863.-1936.), Rikard Kleinkind (1874.-?), Mavro Friedmann, Friedrich Šišman – Žiga (1863.-?), Bertold Haas, Oskar Weiss (1867.-1937.), Manfred Glasgall, Žiga Herzog (1871.-1955.), Bogomir Hirschl (1867.-?), Jakob Reiner (1852.-1905.), Lavoslav Singer (1873.-1933.), Koloman Sarvaš, Robert Hermann (1864.-1943.), Nathan Politzer (1864.-?), Mavro Politzer (1863.-1924.) i David Weiss. U periodu od 1879. do 1884. godine boravio je u Hrvatskoj dr. Nataniel Feuer (1844.-1902.), rođen u Subotištu (Slovačka). Medicinu je diplomirao u Beču gdje je potom specijalizirao oftalmologiju. Radio je kao domobranski liječnik u činu pukovnika.⁴⁰ Valja podsjetiti da je i u XIX. stoljeću često mijenjanje obitavališta, osobnih imena i prezimena karakteristična pojava u Židova, što znatno otežava istraživanja o židovskim liječnicima u Hrvatskoj. Ovi su detalji samo iznimno jasno navedeni u općim spisima a češće u knjigama židovskih obitelji koje nismo uspjeli proučiti. Kao ilustraciju spomenimo da je u knjigama židovskih obitelji u Splitu zabilježeno da je godine 1879. iz Zadra došao u Split kao vojni liječnik Massimigliano Hirsfeld, rođen u Ugarskoj 1828. godine.⁴¹ U izvješću o zdravstvenom osoblju kr. podžupanije virovitičke nalazimo podatak da se godine 1889. u Virovitici nastanio dr. Juliu Balas, prije Kohn, star dvadeset i osam godina rođen u Turo-

³⁸ Belicza, B., »Virovitica i Virovitička županija u zdravstvenim izvješćima 18. i 19. stoljeća«. *Virovitički zbornik 1234-1984.*, Virovitica 1986., str. 211-226.

³⁹ Šik, L., »Jevrejski liječnici u Jugoslaviji«, nav. rad.

⁴⁰ Glesinger, L., »Češkoslovačko jugoslavenske medicinske veze u prošlosti«, nav. rad, str. 42.

⁴¹ Kečkemet, D., *Židovi u povijesti Splita*, nav. dj., str. 132.

nyju.⁴² U varaždinskome se kraju prema G. Piaseku liječnici Židovi spominju istom u drugoj polovici XIX. stoljeća. Godine 1874./75. u Ludbregu djeluju dr. Erlewein Ivan, doktor medicine i kirurgije, u statusu kotarskog liječnika, dr. Emanuel Kollay, kotarski liječnik i dr. Dragutin Reichwein (1849.-1925.), doktor medicine i kirurgije, magister primaljstva. Dr. Hinko Blau (1847.-1912.) je godine 1886. u Varaždinu bio liječnik *Društva za potporu bolesnika* koje je bilo osnovano 1872. godine. Vrijedno je spomenuti da je gradsko zastupstvo Varaždina od 1894. do 1896. godine pružalo novčanu potporu studentu medicine Viliamu Taussigu (1879.-1919.). Nakon diplomiranja, Taussig je radio kao kotarski liječnik u Novom Marofu i privatni liječnik u bolnici Saluti koju je osnovala grofica Luisa Erdödy. Nakon toga je bio liječnik u Varaždinu.⁴³

Liječnički poziv i studij medicine postaju pravi izazov za Židove rođene u Hrvatskoj. Već u prvoj polovici XIX. stoljeća prvi liječnici Židovi podrijetlom iz Hrvatske stječu diplome liječnika studirajući na medicinskim fakultetima Austro-Ugarske Monarhije i u susjednim zemljama. Bili su to: dr. Jakov Bresslauer, rođen u Daruvaru 1814., diplomirao medicinu u Paviji 1838.; dr. Emanuel Luxardo (1809.-1865.), podrijetlom iz Zadra, dipl. Pavija 1838.; dr. Moritz Reiner (1815.-1898.), podrijetlom iz Osijeka, diplomirao 1840. i dr. Jakov Winter, podrijetlom iz Koprivnice koji je diplomirao prije 1850. godine. Slijede: dr. Ilija Hirschenstein, podrijetlom iz Varaždina, promoviran 1860. i dr. Ignjat Hirsch, podrijetlom iz Osijeka koji je završio studije 1873. godine. Prvi Židovi liječnici koji su specijalizirali određene grane medicine bili su: dr. Dragutin Schwartz (1868.-1917.) kirurgiju, dr. Oskar Weiss (1867.-1937.) ginekologiju i dr. Adolf Holzer (1834.-1885.) balneologiju.⁴⁴

Razdoblje od 1850. do 1874. godine bremenito je događajima koji su bili osobito značajni i za razvoj medicine u Hrvatskoj. Sve snažnija su nastojanja za unapređenje i reorganizaciju zdravstva i osnivanje liječničkog fakulteta u Zagrebu. Godine 1874. konačno je provedena odluka o osnivanju Sveučilišta ali je otvorenje medicinskog fakulteta u Zagrebu odloženo. Bio je to jedan od odlučujućih poticaja za osnivanje liječničkog udruženja *Sbora liečnika kraljevine Hrvatske i Slavonije*, 24. veljače 1874. godine.⁴⁵ Već na prvoj Odborskoj sjednici *Sbora liečnika*, održanoj 8. kolovoza 1874. godine, među imenima liječnika koji su se do tada prijavili kao članovi nalazimo imena liječnika Židova. U imeniku članova *Sbora liečnika kr. Hrvatske i Slavonije* za 1874. godinu na popisu *Redovitih članova*, uz pomoć dr. S. Steinera, izdvojili smo Židove liječnike koje navodimo uz doslovni citat titula i funkcija:

⁴² Belicza, B., »Virovitica i virovitička županija...«, nav. rad.

⁴³ Piasek, G., »Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu«. *Novi Omanut* 11, 1995., str. 8.; isti, *Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća*. Varaždin 1996.

⁴⁴ Glesinger, L., »Jevrejski liječnici u Jugoslaviji«, nav. rad; isti, »Češkoslovačko jugoslavenske medicinske veze u prošlosti«, nav. rad.

⁴⁵ Isti, »Medicina u Hrvatskoj od g. 1874. do danas«. *Iz hrvatske medicinske prošlosti*. Zbor liječnika Hrvatske, Zagreb 1954., str. 64-90; Belicza, B., »Zbor liječnika Hrvatske od 1874. do 1974«. *Zbornik liječnika Hrvatske 1874-1974*. Zagreb 1974., str. 31-63.; Ista, »Foundation of the Zagreb School of Medicine«. *Croatian Medical Journal* 33, 1992., str. 163-179.

Bresslauer Vilim, dr. med i chir., mag. primaljstva u Zagrebu; Frank Josip, dr. med. i chir., mag. primaljstva, kr. domobr. brigadni liječnik u Zagrebu; Fürst Hinko, dr. med i chir, gradski fizik u Sisku; Grünwald Herman, dr. med. i chir., podžupanijski liječnik u Virovitici; Haslinger Ivan, kotarski liječnik u Vinici; Herman Fr. dr. med. u Koprivnici; Hirchenstein El., dr. med. u Požegi; Hirschl Herman, kotarski liječnik u Vrbovcu; Reichwein Dragutin, dr. med. i chir., magister primaljstva, podžupanijski liječnik u Ludbregu: Schwarz Antun, dr. med i chir., mag. primaljstva i očarstva, operateur, tajnik odsjeka za zdravstvo vis. zem. vlade, kr. zem. zdrav. savjetnik i vlad. izvjestitelj kod kr. zem. zdrav. vieća i.t.d., u Zagrebu; Schönheit Rubin, dr. med. i chir., magist. primaljstva, gradski sirotinski liječnik u Zagrebu. Weiss Josip, dr. med. i chir., magister primaljstva u Gospiću.⁴⁶ Dr. V. Bresslauer je tada uz dr. Ladislava Rakovca bio izabran za *bi-lježnika* – tajnika *Sbora*. Za godinu 1875./76. na toj ga je dužnosti naslijedio dr. Ante Schwarz.⁴⁷

Prema popisu članova *Sbora liečnika Hrvatske i Slavonije* za 1874., od ukupno 104 liječnika oko 10,57 posto bili su Židovi. Godine 1899. prigodom 25-obljetnice *Sbora liečnika* od ukupno 368 članova njih 68 su bili Židovi što čini 18 posto.⁴⁸ Najviše ih je bilo iz Zagreba ukupno 15, trojica iz Karlovca, po dvojica iz Daruvara, Pakraca, Popovače, Rume, Varaždina, Vinkovaca, Vukovara i Zemuna, po jedan iz Andrijevac (kotar Brod), Bjelovara, Bosanske Gradiške, Čerevića, Dugog Sela, Donjeg Miholjca, Đakova, Gospića, Erdevika, Koprivnice, Kutine, Križevaca, Lipika, Lipovljana, Lepoglave, Mitrovice, Nove Gradiške, Pitomače, Požege, Pregrade, Orahovice, Oriovca, Siska, Suhopolja i Voćina. Trojica iz Sarajeva, po jedan iz Bosanskog Šamca, Livna i Karsbada (Češka). Na određeni način ovi su pokazatelji u korelaciji sa demografskim pokazateljima. Prema popisu stanovništva od 31. prosinca 1869. među *efektivnim civilnim žiteljstvom* u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je ukupno 8743 (0,75%) *izraelićana* a u Krajini 1204 (0,17%). Prema istome izvoru *izraelićana* je bilo razmjerno najviše u Srijemskoj i Križevačkoj županiji, svagdje po 1,05 posto, a u Županiji virovitičkoj 2,05 posto.⁴⁹ To je bez sumnje pridonijelo da Osijek uz Zagreb postaje krajem XIX. stoljeća vodeće sjedište djelovanja liječnika Židova što zorno možemo pratiti tijekom djelovanja *Društva slavonskih liečnika* u Osijeku koje je bilo osnovano 1874. godine i povijesni razvoj *Huttler-Kohlhoffer-Monspergove zakladne bolnice* koja je počela radom 1874. godine.⁵⁰ Kronološkim slijedom od 1894. do početka XX. stoljeća svoj doprinos u razvoju ove bolnice dali su liječnici Židovi Vatroslav Igo Schwarz, Dragutin Karl Schwarz, Bela Fischer i Miroslav Müller. Godine 1895. dr. Vatroslav Igo Schwarz (Saska, Banat 1861. – Zagreb) postaje ravnatelj za-

⁴⁶ Rakovac, L, *Godišnjak Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije za prvu godinu njegova ob- stanka od 1. listopada 1874. do 31. srpnja 1875.*, Zagreb 1876.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ »Imenik članova 2 sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije« u Zagrebu za godinu 1899. Po stanju od 31. prosinca 1898. Prilog k nr. 1 *Liečničkoga Viestnika* 1899. *Liječnički vjesnik* 21, 1899., str. 1-10.

⁴⁹ Matković, P., »Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih«. *Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873.*, Zagreb 1873., str. 39-40.

⁵⁰ Utvić, V., *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1874-1974*. Osijek 1974.

kladne bolnice u Osijeku i kao primarni liječnik vodi kirurški odjel. Studij medicine završio je u Beču 1887. godine. Prije dolaska u Osijek neko je vrijeme radio kao liječnik u Opatiji. Po dolasku u Zakladnu bolnicu u Osijeku poduzeo je brojne reforme. Zaslužan je i za poticanje stručno znanstvene aktivnosti bolničkih liječnika, za osnivanje bakteriološke postaje prve u Hrvatskoj, uređenje prosekture, modernizaciju internog odjela osječke bolnice itd. Godine 1902. odlazi u Zagreb gdje nastavlja rad kao županijski fizik. Uz brojne dužnosti bio je i kr. zemaljski zdravstveni savjetnik.⁵¹ Dr. Dragutin Karl Schwarz (Varaždin 1868. – Beč 1917.) dolazi u siječnju 1895. na kirurški odjel Zakladne bolnice u Osijeku kao sekundarni liječnik. Odmah preuzima i rukovodi kirurškim odjelom, no već u svibnju odlazi u Zagreb gdje je izabran i imenovan kao primarni liječnik i šef kirurškog odjela Bolnice milosrdne braće. Zaslužan je za uvođenje lumbalne anestezije.⁵²

U svibnju godine 1895., mjesto primarnog liječnika i šefa Odjela za kirurgiju i izvanjske bolesti osječke bolnice preuzima kirurg dr. Bela Fischer (Ruma 1867. – Split 1941.). Studij medicine završio je u Beču gdje je kod glasovitih kirurga Alberta i Brauna nastavio specijalizirati kirurgiju, radeći ujedno na njihovim klinikama kao operater. Po završenoj specijalizaciji odlazi u bolnicu u Vinkovce odakle godine 1895. prelazi u Osijek u Zakladnu bolnicu gdje tijekom dva desetljeća gradi temelje suvremene kirurgije. Prema mišljenju nekih, B. Fischer je bio prvi kirurg specijalist u Osijeku u suvremenom smislu.⁵³

Godine 1905., zahvaljujući dolasku i radu prvoga specijaliziranog okulista dr. Miroslava Müllera (Pakrac 1869. – Osijek 1922.), iz ovog se odjela izdvaja kao samostalan poseban odjel za liječenje očnih bolesti. Dr. M. Müller je po svršetku studija u Beču 1893. jedno vrijeme službovao u Donjem Lapcu i Grubišnom Polju, a od godine 1894. radio je u Osijeku kao kotarski liječnik. Od 1919. do 1922. bio je i ravnatelj Zakladne bolnice u Osijeku.⁵⁴ Od znamenitih liječnika u Hrvatskoj i Slavoniji iz toga doba valja spomenuti i dr. Adolfa Holzera (Svatý Jur, Slovačka – Zagreb 1895.), koji je diplomirao medicinu u Beču, a u Hrvatsku je došao 1858. godine. Izvjesno vrijeme radio je kao liječnik u Daruvaru, a potom u Lipiku. Zaslužan je za razvoj lječilišta u Lipiku. Kao član Zdravstvenog vijeća izradio je Statut za kupališta u Hrvatskoj i Slavoniji. Bio je jedan od najistaknutijih balneologa svog vremena u Hrvatskoj.⁵⁵

Na polju unapređivanja zdravstva, razvoja stručnih, znanstvenih i staleških aktivnosti u Hrvatskoj tijekom XIX. stoljeća osobito se istakao dr. Antun Schwarz (Požega 1833. – Zagreb 1880.). On je bio županijski fizik u Križevcima i Varaždinu, tajnik Zemaljske vlade u Zagrebu, jedan je od članova utemeljitelja *Sbora liečnika kr. Hrvatske i Slavonije* u Zagrebu 1874., pokretač je i prvi urednik *Liečničkog viesnika* 1877. Zaslužan je za osnivanje Primaljskog učilišta i Umobol-

⁵¹ Ibidem, str. 8-13.

⁵² Grmek, M. D. – Schwarz, Dragutin (Karl), u, *Medicinska enciklopedija*, sv. 8., Zagreb 1963., str. 645-646.; Hajduković, N., *Sto godina kirurgije u Osijeku. Kronologija 1895-1995.*, Osijek 1995., str. 21.

⁵³ Ibidem, str. 22-23.; Utvić, V., nav. dj., str. 34-35.

⁵⁴ Ibidem, str. 122.

⁵⁵ Glesinger, L, »Češkoslovačko jugoslavenske medicinske veze u prošlosti«, nav. rad.

nice u Zagrebu. Pisac je prvoga originalnog visokoškolskog medicinskog udžbenika na hrvatskom jeziku. Svoje djelo *Opisna anatomija ili razudbarstvo čovječjega tiela, sv. I, Zagreb 1873, sv. II 1874.* namijenio je studentima budućeg medicinskog fakulteta u Zagrebu postavivši time ujedno i temelje za razvoj hrvatskoga znanstvenog medicinskog nazivlja.⁵⁶ Dakako, među Židovima liječnicima rođenima u Hrvatskoj u XIX. stoljeću bilo je i onih koji su svoje profesionalne i znanstvene uspjehe polučili u inozemstvu. Najpoznatiji su Carl Heitzmann i Emanuel Klein. Dr. Carl Heitzmann (Vinkovci 1826. – Rim 1896.) zapamćen je kao biolog, anatom, histolog, patolog, dermatolog i ilustrator medicinskih djela. Bio je asistent kirurške i dermatološke klinike u Beču, zatim docent patološke anatomije i prosekter u Beču. Od godine 1874. radio je u New Yorku gdje je osnovao laboratorij za mikroskopiju.⁵⁷ Dr. Emanuel Klein (Osijek 1844. – Hove, Engleska 1925.) studirao je i diplomirao medicinu u Beču gdje po svršetku studija ostaje neko vrijeme na Medicinskoj visokoj školi. U Beču je postigao status privatnog docenta histologije. Potom odlazi u London gdje od godine 1872. do 1911. djeluje kao nastavnik u *St. Bartholomew's Hospital*, prvo na katedri za histologiju, anatomiju i opću fiziologiju a kasnije i za bakteriologiju. Kao bakteriolog stekao je glas svjetskog znanstvenika. Smatraju ga pionikom bakteriologije u Engleskoj.⁵⁸

Status i uloga Židova u zdravstvenoj službi, Zboru liječnika Hrvatske i Medicinskom fakultetu u Zagrebu od 1900. do 1941. godine

Prema statističkim podacima godine 1900. na teritoriju Hrvatske i Slavonije bilo je ukupno 339 liječnika, od kojih su 89 bili Židovi ili 26,25 posto od ukupnog broja liječnika u zemlji a krajem 1910. godine 101 ili 25,44 posto u odnosu na sve liječnike u kr. Hrvatskoj i Slavoniji.⁵⁹ Tijekom narednih desetljeća do godine 1941. ukupan broj liječnika Židova u Hrvatskoj bilježi stalni uspon. Krajem XIX. stoljeća Zagreb se već bio izdvojio kao najbrojnije sjedište Židova liječnika. To ostaje i u prvim desetljećima XX. stoljeća što potvrđuju i podaci o liječnicima Židovima u općinama Kr. SHS objavljeni u *Jevrejskom almanahu* za 1929.-30. godinu kojeg je izdavao Savez rabina Kraljevine SHS. Prema tim podacima na području Zagreba djeluje 45 posto a u Osijeku 15 posto svih Židova liječnika u Hrvatskoj, ne računajući one u Istri i Dalmaciji (*Tablica 1*).⁶⁰ Tridesetih godina u Varaždinu su, prema očevidu gradskog fizikata Varaždina, djelovali Židovi liječnici: dr. Aleksander Ernst, savjetnik Državnih željeznica, dr. Hino Marić, spec. ginekolog, dr. Ernst Grün, šef venerološke ambulante, dr. Dragutin Kohn,

⁵⁶ Grmek, M. D. – »Schwarz, Ante«, u, *Medicinska enciklopedija*, sv. 8., Zagreb 1963., str. 645.

⁵⁷ Heitzmann, Karl H., *Biographische Lexikon der hervorragende Ärzte aller Zeiten und Völker*. Vol 3., Berlin – Wien 1931., str. 141-142.

⁵⁸ Bulloch, W., »Emanuel Klein (Obituary)«, *Journal of Pathology and Bacteriology* 28, 1925., str. 684.; Levental, Z., »Emanuel Klein«, u, *Medicinska enciklopedija*, sv. 5., Zagreb 1961., str. 621.; Grmek, M. D., »Emanuel Klein«, *Hrvatska medicinska bibliografija*. knj. I. sv. 2., JAZU, Zagreb 1970., str. 134-135.

⁵⁹ Szabo, A., »Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851-1910«. *Naše teme*, Zagreb 1989., br. 7-8. 2134.

⁶⁰ Švob, M., *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb 1997.

privatni liječnik, dr. Rebeka Stern-Hofman, privatna liječnica, dr. Margit Cegledi, privatna liječnica i dr. Žiga Bauer.⁶¹

Tablica 1. Liječnici Židovi u općinama Kraljevine SHS
(podaci za neke općine nisu potpuni)

Općine Kraljevine SHS	Broj Židova liječnika
Bjelovar	6
Brod na Savi	2
Čakovec	3
Daruvar	3
Đakovo	3
Karlovac	5
Koprivnica	2
Križevci	1
Kutina	1
Ludbreg	1
Miholjac Donji	1
Mitrovica Sremska	3
Našice	2
Osijek	23
Osijek Donji grad	2
Pakrac	2
Požega	6
Slatina Podravska	2
Varaždin	8
Vinkovci	4
Virovitica	3
Vukovar stari	3
Zagreb	70
UKUPNO	156

Dinamiku uključivanja Židova liječnika u medicinsku praksu i staleške aktivnosti u Hrvatskoj indirektno otkrivaju i rezultati naše analize članstva u *Zboru liječnika Hrvatske*. Već dobivene pokazatelje za godinu 1899. dopunili smo obra-

⁶¹ Piasek, G., »Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu«, nav. rad.

dom objavljenih popisa članova Zbora liječnika za godinu 1929. i 1940.⁶² S obzirom na dileme kod dvadeset i tri osobe za godinu 1929. i 1940., ukupni broj i razmjjer valja uzeti samo kao aproksimativni pokazatelj. Dobivene rezultate navodimo u *Tablici 2.*

Tablica 2. Članstvo Židova liječnika u Zboru liječnika Hrvatske za godine 1899., 1929., 1940.

Godina	Broj Židova – članova	Ukupni broj članova	%
1899.	68	368	18
1929.	136 (23)?	763	17,8 (20,5)?
1940.	140 (23)?	832	16,8 (19,5)?

Znatan broj članova Zbora liječnika istakao se ne samo u radu Zbora liječnika već i u razvijanju javnog zdravstva i stručno-znanstvenim aktivnostima u zagrebačkim bolnicama i zdravstvenim ustanovama. Svojim su se djelovanjem istakli dr. Antun Gottlieb, dr. Izidor Steinhardt, dr. Žiga Schwarz, dr. Željko Hahn, dr. Beno Stein i dr. Makso Grossmann. Predstavljamo ih ovdje samo s temeljnim podacima.

Dr. Antun Gottlieb (Vukovar 1880. – Ann Arbor, Michigan, SAD 1967.) bio je poznati kirurg, primarius Zakladne bolnice Milosrdne braće u Zagrebu, jedan od osnivača zagrebačke kirurške škole.⁶³ Dr. Izidor Steinhardt (1872.-1958.) poznat je kao osnivač Zarazne bolnice u Zagrebu. Dr. Žiga Schwarz (Zagreb 1873. – Zagreb 1936.) osnivač je Dječjeg ambulatorija u Zagrebu 1908. godine. Bio je istaknuti socijalni radnik; godine 1930. inicijator je osnivanja Pedijatrijske sekcije Zbora liječnika Hrvatske.⁶⁴ Dr. Željko Hahn (Vukovar, Szeksard 1876. – Zagreb 1941.), bio je glavni liječnik Okružne blagajne u Budimpešti, potom liječnik opće prakse u Somboru a zatim direktor Zdravstvenog odjela Središnjeg ureda za osiguranje radnika u Zagrebu. Napose se bavio problemima higijene rada.⁶⁵ Dr. Beno Stein (Telč, Češka 1890. – Čačak 1941.) bio je ugledni internist i istaknuti javni i kulturni radnik. Dr. Makso Grossmann (1893.-1947.) radio je kao internist u Beču i Zagrebu, šef Internog odjela sanatorija *Merkur* – danas Bolnica *Merkur* u Zagrebu. Jedan je od pionira endokrinologije i dijabetologije u Hrvatskoj.⁶⁶ U Osijeku, drugom medicinskom centru s obzirom na ukupan broj Židova liječnika, poslije Drugoga svjetskog rata na čelo bolničkih odjela i javnozdravstvenih ustanova dolaze Židovi liječnici: dr. Ivo Haslinger (Karlovac 1896.-1963.), kirurg

⁶² V. bilj. 47; Imenik članova Zbora liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja u Zagrebu za godinu 1929. (Po stanju od 31. prosinca 1929.) Prilog *Liječničkog Vjesnika* (Staleškog Glasnika) br. 1., 1930.; Imenik članova Hrvatskog liječničkog zbora u Zagrebu za godinu 1940. (Po stanju od 31. prosinca 1940.) Prilog *Liječničkog Vjesnika* br. 1., 1941.

⁶³ Glesinger, L., »Gottlieb Antun«, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3., Zagreb 1958., str. 518.

⁶⁴ Vinter Grossmann, Š., »Dr. Žiga Švarc (Nekrolog)«, *Liječnički vjesnik* 58, 1936., str. 186-187.

⁶⁵ Grmek, M. D., »Hahn Željko«, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3., 1958., str. 651.

⁶⁶ Hahn, A., »In memoriam Prim. dr. Makso Grossmann«, *Liječnički vjesnik* 69, 1947., str. 139-140.

i otorinolaringolog; dr. Karlo Ornstein (Osijek 1894. – Osijek 1970.), rentgenolog. U tome razdoblju u Osijeku djeluje i dr. Đuro Obersohn (Vukovar 1905 –) zaslužan je za razvoj patologije u Osijeku; dr. Oton Fischer (Osijek 1901. – Osijek 1948.) koji je osnovao kemijsko serološki laboratorij u osječkoj bolnici. Vrijedno je spomenuti dr. Marijanu Bedenić-Langer (Beč 1901. –) koja je bila prvi specijalist pedijatar u Osijeku i dr. Karla Weissmanna (Virovitica 1890. – Osijek 1953.) koji je poslije Prvoga svjetskog rata utemeljio u Osijeku prvi antituberkulozni dispanzer a kasnije u zajednici s dr. Julijem Bathory osnovao je u Osijeku privatni sanatorij *Weissmann-Bathory*.⁶⁷

Budući da je godine 1917./18., konačno počeo s radom Liječnički – Medicinski fakultet u Zagrebu zanimalo nas je što je on značio Židovima koji su željeli studirati medicinu. Kako bismo došli do odgovora, poslužili smo se s objavljenim popisom diplomiranih na Medicinskom fakultetu u Zagrebu u razdoblju od akademske godine 1923./24. do 1940./41., s time da smo pod vodstvom dr. S. Steinera evidentirali one židovskog podrijetla.⁶⁸ Naši su rezultati prikazani na *Tablici 3*. Napominjemo da smo prigodom izračunavanja zastupljenosti Židova u odnosu na ukupan broj diplomiranih uzeli u obzir i one za koje nismo posve sigurni, što je u tablici brojčano posebno iskazano u skupini »nesigurno«. Na temelju dobivenih rezultata proizlazi da je u razdoblju od 1924. do 1941. godine na Medicinskom fakultetu u Zagrebu ukupno diplomiralo 1462 od toga je Židova bilo između 12 posto i 15 posto. U pojedinim akademskim godinama taj je omjer oscilirao. Najviši je dosegnut akademske godine 1926./27. i 34./35., a najniži je bio godine 1928./29., što se dijelom može objasniti činjenicom da je u određenom momentu veći broj studenata zagrebačkog medicinskog fakulteta bio prinuđen da nastavi studije izvan Hrvatske. Dio ih se nije vratio već je diplomirao u inozemstvu. Drugi je pad godine 1933./34., a treći 1940./41. godine. Naše nalaze ne možemo komentirati i stoga što nam nedostaje uvid o njihovom udjelu u ukupnom broju upisanih studenata u pojedinim akademskim godinama. Prema podacima M. Švob koji se odnose na Kraljevinu Jugoslaviju, akademske godine 1937./38. na sveučilištima je bilo ukupno 530 studenata Židova (od toga 122 studentice) s time da je najviše židovskih studenata bilo upisano na medicinskim fakultetima, ukupno 156, od toga 43 studentice. Na zagrebačkom Sveučilištu je te iste, akademske godine 1937./38., studiralo ukupno 284 studenata Židova, od toga 56 studentica.⁶⁹ Također smo pokušali odgovoriti na pitanje koliko je Židova liječnika uspjelo u razdoblju od 1917./18. do 1940./41. godine ostvariti na Medicinskom fakultetu u Zagrebu akademsku karijeru sveučilišnog asistenta, docenta ili profesora. Prema usmenom priopćenju S. Steinera to su bili: Kornfeld Marcel (Tuzla 1886. – Zagreb 1937.), patolog, koji je dosegao najviši status kao sveučilišni docent u Patološko anatomskom zavodu.⁷⁰ Arpad

⁶⁷ Utvić, V., nav. rad, str. 21., 83, 133, 154, 225, 238, 259.

⁶⁸ Popis diplomiranih na medicinskom fakultetu u Zagrebu: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1985., str. 585-651.

⁶⁹ Švob, M., nav. dj.

⁷⁰ Premeru, E., »Docent dr. Marcel Kornfeld« *Liječnički vjesnik* 59, 1937., str. 174.

Hahn (Novakovac 1903. – Rab 1967.) je bio asistent u Centralnom Rendgenološkom institutu. Godine 1958. A. Hahn je bio izabran za redovitog profesora interne medicine. Bio je dekan Medicinskog fakulteta u Zagrebu od 1960./61. do 1962./63.⁷¹ Erich Rosenzweig (1903.-?) ginekolog, izabran je za asistenta na Klinici za ginekologiju i opstetriciju. Srećko Podvinec otorinolaringolog, bio je asistent na Otorinolaringološkoj klinici. Pavao Herzog (1900.-1966.) internist, od 1926. do 1941. godine radio je na Klinici za unutarnje bolesti. Ivo Izidor Vinsky (1870.-1948.), bio je asistent na Odontostomatološkoj klinici. Augusta Šestić-Steinhaus, radila je kao asistent na oftalmološkoj klinici. Podaci potvrđuju poznatu činjenicu da Židovima najviše akademsko nastavno zvanje nije bilo lako dostupno premda su kao liječnici uživali ugled i povjerenje.

Tablica 3. Židovi liječnici diplomirani na Medicinskom fakultetu u Zagrebu od 1923. do 1941. godine

Godina	Židovi (sigurno)	Židovi (nesigurno)	Ukupan broj diplomiranih
1923./24.	7	1	43
1924./25.	9	1	89
1925./26.	18		108
1926./27.	17	4	86
1927./28.	12	3	96
1928./29.	9	1	119
1929./30.	7	4	95
1930./31.	7	5	69
1931./32.	5	2	54
1932./33.	7	3	58
1933./34.	3	1	45
1934./35.	6	4	41
1935./36.	8	1	66
1936./37.	7	4	70
1937./38.	12	5	79
1938./39.	16	2	91
1939./40.	14	5	120
1940./41.	9	3	128

⁷¹ Radošević, Z., »In memoriam Prof. dr. Arpad Hahn (1903-1967)«. *Liječnički vjesnik*, 1968., str. 1303-1307.

Židovi liječnici – žrtve fašističkog terora

Predodžbu o ukupnom broju Židova liječnika u Zagrebu i Hrvatskoj uoči Drugoga svjetskog rata možemo indirektno steći na temelju objavljenih podataka o žrtvama fašističkog terora. Na popisu članova Židovske općine Zagreb koji je sastavljen od 23. do 28. svibnja 1941. a danas je pohranjen u Općini, našli smo ukupno 103 liječnika (*Prilog 1*). U dokumentu o Židovima za koje postoje podaci iz razdoblja NOB-a, kojeg nam je dao na korištenje B. Polić, izradili smo popis *Liječnici Židovi u doba Drugoga svjetskog rata* kao *Prilog 2*.⁷² Riječ je o svima koji su u to doba bili prisiljeni prekinuti svoj dotadašnji status bilo da su bili premješteni, smješteni u logor, stradali, ubijeni, poginuli ili su se uključili u antifašistički pokret i pridružili partizanima.

Sudbina mnogih Židova liječnika iz toga vremena opisana je i u prilogu J. Romana *Židovi žrtve fašističkog terora*. Prema njegovim navodima, u razdoblju od 1941. do 1945. godine, kao žrtve fašističkog terora stradalo je 120 liječnika Židova (podaci se odnose na Hrvatsku i Slavoniju). Romano navodi da je od 128 stradalih liječnika, svrstano po specijalizacijama, bilo ukupno: 79 liječnika opće prakse, 4 internista, 5 dermatovenerologa, 4 okulista, 4 otorinolaringologa, 2 pedijatra, 2 ginekologa, 22 stomatologa, 2 neuropsihijatra, 1 bakteriolog, 2 balneologa, 1 kozmetičar (?).⁷³

Prema njegovim podacima kao *Prilog 3* donosimo i popis *Liječnici Židovi – žrtve fašističkog terora* koji se odnosi uglavnom na poginule u logorima,⁷⁴ a kao *Prilog 4* popis *Liječnici Židovi – učesnici NOR-a*.⁷⁵

Premda nismo ulazili u vjerodostojnost ovih popisa, razlike s obzirom na podatke su očite. Unatoč tome smatramo da je potrebno objaviti ih i ovom prilikom. Oni obvezuju buduće istraživače o Židovima liječnicima koji su djelovali na teritoriju Hrvatske da krenu tragom tih popisa u cilju da se već objavljeni podaci provjere, korigiraju i sustavno dopune. Pripremajući ovaj ogledni rad o medicinskom djelovanju Židova liječnika u Hrvatskoj i Zagrebu, iskusili smo da posao koji predstoji nije lagan. Svjesni odgovornosti koju smo kao autori preuzeli objavljivanjem našeg priloga, sa zahvalnošću očekujemo kritičke ispravke čitatelja, svjedoka i članova obitelji svih osoba koje jesmo i koje nismo spomenuli.

Zaključak

Premda spomen na Židove liječnike i kirurge nalazimo u dokumentima od srednjovjekovnog doba počevši od XIV. stoljeća, njihovu brojniju i aktivniju prisutnost u Hrvatskoj i Zagrebu možemo pratiti istom od 1781. godine. Proces se odvijao postepeno a njegovu su kontinuitetu i progresu znatno pridonijeli

⁷² Dokument u posjedu prof. Branka Polića.

⁷³ Romano, J., »Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora«, *Zbornik 2. Studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1973., str. 82-84.

⁷⁴ Ibidem, str. 149-161.

⁷⁵ Ibidem, str. 176-193.

pojedinci koji su se afirmirali kao uspješni liječnici praktičari u privatnoj ili javnoj zdravstvenoj službi. Već u prvoj polovici XIX. stoljeća istaknuti pojedinci sudjeluju u osnivanju i aktivnostima liječničkog društva i pridružuju se nastojanjima za osnivanje visokoškolske medicinske nastave u Zagrebu. Nalazimo ih među neimarima boraca za otvorenje liječničkog fakulteta na Sveučilištu u Zagrebu, kao i u redovima prvih generacija studenata koji su svojim interesom za studij medicine podupirali opravdanost opstanka i razvoja Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Značajno su prisutni među pokretačima specijalističkih medicinskih disciplina, u poticanju razvoja stručno znanstvenih medicinskih istraživanja kao i u pokretanju i promicanju stručne i znanstvene medicinske publicistike. Njihova je prisutnost u ovoj sredini ostavila traga i u povijesti stručnih i staleških liječničkih udruga.

Unatoč svemu tome, od godine 1918. do 1945. najviši rang na akademskoj, sveučilišnoj karijeri ostao im je u Hrvatskoj praktički nedostupan. Istom u razdoblju poslije Drugoga svjetskog rata omogućeno je Židovima ravnopravno kandidiranje i izbor u znanstveno-nastavna zvanja. Tome je znatno pridonijela njihova uloga i sudbina u konstelaciji fašističko-antifašističkih borbi u ovom dijelu Europe.⁷⁶

Prilog 1. Liječnici na popisu članova Židovske općine Zagreb sastavljenom od 23. do 28. svibnja 1941. godine

PREZIME	IME	ROĐEN/NA	PREZIME	IME	ROĐEN/NA
Adler	Antun	1902.	Deže	Juraj	1908.
Araminski	Makso	1876.	Diamant	Vitomir	–
Barmaper	Herman	1891.	Dolinšek	Tea	1902.
Bauer	Marko	1893. (oftalmolog)	(Segen)		
Bettlheim	Stjepan	1898.	Eisenstädter	Vlatko	1902.
Bihari	Stevan	1914.	Fein	Geza	1871.
Blau	Antun	1896.	Fein	Robert	1905.
Blühweiss	Bruno	1912.	Feldman	Miroslav	–
Breyer	Karlo	1905.	Fischer	Vanda	–
Cegledi	Margita	1911.	Fischer	Felix	1910.
Deutsch	Edo	1895.	Fischer	Jakob	1870.
Deutsch (Julius)	Miroslav	1889.	Fišer	Hinko	1891.
Deutsch (Ljudevit)	Miroslav	1901.	Fišer	Rikard	1891.
Deutsch	Samuel	1905.	Flesch	Josip	1912.
			Fodor	Mirko	1902.
			Frank	Oto	1901.

⁷⁶ U Identifikaciji članova Zbora liječnika Hrvatske kao i liječnika diplomiranih na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu osobito nam je pomogao dr. Stjepan Steiner, kojemu se i ovim putem s poštovanjem zahvaljujemo.

BISERKA BELICZA, SAŠA JEVTIČIĆ

PREZIME	IME	ROĐEN/NA	PREZIME	IME	ROĐEN/NA
Fried	Koloman	1874.	Oberhofer	Tea	1913.
Frölich	Albert	1913.	Podvinec	Srečko	1899.
Frolich	Iso	1884.	Polak	Elza	1910.
Fuchs-Lisicar	Ivo	1900.	Pollak	Stjepan	1903.
Gera	Aleksandar	1896.	Radinger	Milan	1899.
Goldner	Milan	1908.	Rausnitz	Jolana	1911.
Gostl	Hinko	1907.	Rechnitzer	Milan	1900.
Gross	Herman	1895.	Reichz	Milan	1905.
Gross	Mauro	1893.	Reichsmann	Zlata	1898.
Grossmann	Makso	1893.	Rosenberger	Ljudevit	1900.
Grüner	Teodor	1913.	Rosner	Rudolf	1892.
Grünfeld	Julio	-	Rosenzweig	Erich	1903.
Gutman	Djordje	1910.	Sekler	Robert	1908.
Haas	Žarko	1899.	Singer	Gustav	1899.
Hafner	Žiga	1903.	Steiner	Stjepan	1915.
Handker	Julio	1902.	Svečenski	Branko	1910.
Hahn	Arpad	1903.	Szücs	Bertalan	1865.
Heim	Oskar	1899.	Schlesinger	Albert	1901.
Herškvoić	Isak	1897.	Schlesinger	Marija	1895.
Hercog	Drago	1905.	Schlesinger	Miroslav	1895.
Herzog	Pavao	1900.	(Bernard)		
Herzog	Žiga	1871.	Schlesinger	Miroslav	1899.
Karanfilović-	Elza	1907.	(Ljudevit)		
-Hirschl			Scholler	Vatroslav	1869.
Hirsch	Mladen	1900.	Špierer	Pavao	1893.
Hochstadter	Bela	1901.	Schwartz	Aleksandar	1890.
Horecki	Otto	1901.	Schwartz	Milivoj	1897.
Horn	Mauricije	1900.	Švrljuga	Viktor	1915.
Horvat	Viktor	1880.	Stein	Andrija	1914.
Jungwirth	Gustav	1899.	Steinhardt	Izidor	1872.
Löwental	Zdenko	1914.	Stern	Oskar	1901.
Mayer	Elias	1866.	Stern	Pavao	1913.
Miler	Hermina	1897.	Tempel	Ignatz	1896.
Müller	Otto	1873.	Weiss	Milan	1902.
Neufeld	Alfred	1911.	Wilf	Leo	1898.
Neumann	Ljuba	1894.	Wertheim	Pavao	1911.
Neumann	Vladimir	1902.		(sveučilišni asistent)	
Neumann	Žiga	1869.	Zorović-	Erna	1900.
Nick	Alfred	1902.	-Fleischman		
Njemirovski	Herman	1880.			

Prilog 2. Liječnici Židovi – Učesnici NOB-a

- Akerman Radoslav, ginekolog, rođen 1907. Bjelovar
- Albahari Cila-Simha, liječnik-mikrobiolog, r. 1917. u Koprivnici
- Altaras Silvio, liječnik iz Splita, r. 1913.
- Altaras Jakov, liječnik iz Splita, r. 1918.
- Bader Artur, liječnik iz Vukovara, r. 1903.
- Barmaper Herman, iz Zagreba, r. 1891. u Novoj Gradiški
- Bauer Rihard, iz Zagreba, r. 1891. u Slavonskoj Požegi
- Baum Vilko, iz Zagreba, r. 1896. u Vukovaru
- Berger Vladimir, kirurg iz Zagreba
- Bergmann Hinko
- Bernhaut Izidor, iz Karlovca, r. 1891. u Poljskoj
- Bettelheim Stjepan, neuropsihijatar iz Zagreba, r. 1898.
- Blau-Francetić Ruža, iz Bačke Topole, r. 1914.
- Breyer Karlo, ginekolog iz Zagreba, r. 1905.
- Bienenfeld Rudolf, liječnik-stomatolog iz Vukovara, r. 1907.
- Bischitz Franjo, liječnik iz Vrapča – neuropsihijatar, r. 1914. u Zagrebu
- Blau Anton, liječnik-stomatolog iz Zagreba, r. 1896.
- Braun Cecilija, iz Zagreba
- Carin-Kajzer Mira, apsolutna medicinarica iz Zagreba, r. 1915. u Kostajnici
- Cegledi-Heimer Margita, iz Zagreba, r. 1908.
- Delić Miroslav, liječnik u Lječilištu za koštana oboljenja u Kraljevici, r. 1901. u Slav. Požegi
- Deutsch Edo, ortoped iz Zagreba, r. 1895.
- Deutsch Josip, iz Zagreba, r. 1901.
- Deutsch Miroslav, ginekolog iz Zagreba
- Deutsch Samuel, internist iz Zagreba, r. 1905.
- Dežec Juraj, neuropsihijatar iz Zagreba, r. 1908. u Vršču
- Duić-Deutsch Miroslav, internist iz Zagreba, r. 1889.
- Eckstein Juda, r. 1911. u Borszerovu – Ukrajina
- Feldmann Miroslav, liječnik i književnik iz Zagreba, r. 1899. u Virovitici
- Ferber Edvin, iz Vinkovaca, r. 1908. u Vukovaru
- Fischer Djuro, iz Zagreba, r. 1911.
- Fischer Feliks, iz Zagreba, pedijatar
- Fischer Oton, internist, r. 1901.
- Fischer Lederer Klara, iz Osijeka, r. 1908. u Šiklošu (Mađarska)
- Fischer Sartorius Feodora Fedu, iz Koprivnice, pedijatar, r. 1901 u Sielcu (Poljska)
- Fischer Ljudevit Lujo, iz Zagreba, r. 1885. u Karlovcu
- Fischer Zlatko, iz Siska, r. 1902. u Imbrovcu
- Flesch Josip, urolog iz Zagreba, r. 1912. u Sarajevu
- Frankl Pavao, internist iz Zagreba, r. 1915.
- Frenkl Josip, internist iz Zagreba, r. 1913. u Čantaviru
- Frohlich Albert, ortoped iz Zagreba, r. 1913.
- Ginsberg Ervin, iz Osijeka, r. 1915.
- Ginsberger Oskar, dermatovenerolog iz Osijeka, r. 1890.
- Glesinger Lavoslav, neuropsihijatar iz Zagreba, r. 1901.
- Goldner Milan, iz Zagreba, r. 1908. u Ogulinu
- Goldschmidt Steiner Zora, iz Pakraca, r. 1902. u Novigradu
- Gostl Hinko, iz Zagreba, r. 1907. u Krapini
- Grün Armin, epidemiolog iz Zagreba, r. 1892.
- Grünbaum Dragutin, iz Virovitice, r. 1906., kirurg ?

- Grüner Teodor, iz Zagreba, r. 1913.
u Nitri (Češka)
- Grünfeld Julije, iz Zagreba, r. 1912.
u Miškoljcu
- Haase Alfred, oftalmolog, r. 1899.
u Gelsenkirchenu (Njemačka)
- Haber Ignac, iz Pregrade, r. 1894.
u Foscani (Rumunjska)
- Hafner Žiga, internist iz Zagreba, r. 1903.
u Graberju
- Hahn Arpad, internist iz Zagreba, r. 1903.
u Novakovcu (Prelog)
- Herlinger Drago, kirurg iz Siska, r. 1887.
u Karlovcu
- Herlinger Ivo, otorinolaringolog
iz Osijeka, r. 1896. u Karlovcu
- Herz Rudolf, liječnik i mr. ph., r. 1908.
u Rogaškoj Slatini
- Herzog Drago, stomatolog iz Zagreba,
r. 1905.
- Herzog Pavao, internist iz Zagreba,
r. 1900.
- Hirsch Karanfilović Elza, pedijatar
iz Zagreba, r. 1907. u Varaždinu
- Hirschl Milan, internist iz Zagreba,
r. 1909. u Grubišnom Polju
- Hirschl Mladen, stomatolog iz Zagreba,
r. 1900.
- Hirschler Slavko, stomatolog
iz Koprivnice, r. 1901. u Koprivnici
- Hochstadter Bela, ginekolog iz Zagreba,
r. 1901. u Rogaševcu
- Horn Mavro, stomatolog iz Zagreba,
r. 1888. u Lavovu
- Horvat Artur, kirurg iz Slav. Požege
- Jellinek Đuro, stomatolog iz Zagreba,
r. 1884.
- Julius Dezider, liječnik iz Vrapča, r. 1895.
u Pančevu
- Jungwirt Gustav, pedijatar iz Zagreba,
r. 1899. u Podrutu
- Kaiser Makso, stomatolog iz Osijeka,
r. 1877. u Đakovu
- Kallay Laszlo, internist iz Zagreba,
r. 1913. u Zrenjaninu
- Kaufer Leopold, kirurg iz Zagreba,
r. 1903. u Virku (Bjelovar)
- Kišicki Žiga, stomatolog iz Zagreba,
r. 1901. u Osijeku
- Klein Jakov, stomatolog iz Zagreba
- Klein Josip, oftalmolog iz Zagreba,
r. 1898. u Vel. Kikindi
- Kohn Artur, urolog iz Zagreba, r. 1900.
u Bednji
- Kohn Bela, kirurg iz Zagreba, r. 1900.
u Bednji
- Kohn Dragutin, stomatolog iz Varaždina
- Kovač Iso, iz Osijeka, r. 1891.
- Kramer Mirko, iz Zagreba, r. 1912. u Beču
- Kraus Gustav, stomatolog iz Zagreba,
r. 1885. u Karlovcu
- Kraus Herbert, iz Pecke, r. 1910.
u Bačincima
- Kraus Lederer Julijana, liječnik kozmetičar
iz Zagreba, r. 1898. u Grgurevcima
- Kraus Lavoslav, stomatolog iz Osijeka,
r. 1897.
- Kraus Oto, iz Mrkoplja, r. 1898.
u Slav. Požegi
- Kraus Zdenko, iz Zagreba, r. 1914.
u Đakovu
- Kremzir Ernest, iz Sušaka, r. 1906.
- Lederer Davičo Rut, iz Zagreba, r. 1912.
u Kostajnici
- Lederer Lavoslav, iz Vrbovskog, r. 1915.
u Belišću
- Levi Salomon Moni, liječnik na službi
u Farmaceutskom poduzeću *Kaštel*,
r. 1896. u Travniku
- Lipa Josip, dermatovenerolog iz Zagreba,
r. 1902. u Somboru
- Lipković Rudolf, kirurg iz Osijeka, r. 1906
- Löw Ivo, internist iz Gospića, r. 1912.
u Zagrebu
- Löwenthal Zdenko, iz Zagreba, r. 1914.
u Grabovcu (Baranja)
- Majerić Dragan, iz Zagreba, r. 1898.
u Hunu (Varaždin)
- Marić Hinko, iz Varaždina, r. 1897.
- Mermel Salem, rendgenolog iz Zagreba,
r. 1912. u Ukrajini

- Miškolci Eugen, iz Vinkovaca, r. 1907.
Müller Miroslav, r. 1904. u Hrkanovcima
Nashmijas Rafael, bakteriolog iz Osijeka,
r. 1898. u Banjaluci
Neufeld Alfred, iz Zagreba, r. 1911.
u Ržežovu (Poljska)
Neumann Emil, pedijatar iz Zagreba,
r. 1907. u Cazinu
Neumann Jakob, stomatolog iz Zagreba,
r. 1912. u Kupinovu
Neumann Ljuba, internist iz Zagreba,
r. 1890.
Neuman Otto
Neumann Vladimir, epidemiolog
iz Zagreba, r. 1902.
Nick Alfred, iz Zagreba, r. 1902.
u Sarajevu
Oberson Duro, internist iz Vukovara,
r. 1903. u Vukovaru
Oberson Rausnitz Jolanda, iz Zagreba,
r. 1910. u Jaziji (Virovitica)
Ornstein Karlo, rendgenolog iz Osijeka,
r. 1894.
Perera Matić Izidor, iz Posušja, r. 1912.
u Veloj Luci
Podvinac Srećko, otorinolaringolog
iz Zagreba, r. 1899. u Osijeku
Policer Stjepan Pišta, iz Zagreba,
r. 1894. u Bugojnu
Pollak Slavko, iz Popovače, r. 1899.
u Vojnom Križu
Pollak Stjepan Pišta, iz Zagreba,
r. 1903. u Hrozentinu (Češka)
Pollak Tolnauer Vera, iz Popovače,
r. 1902. u Orahovici
Prohnik Ignac, iz Zagreba
Reich Emil, internist iz Zagreba
Remenji Schwarz Suzana, internist
iz Zagreba, r. 1912.
Rosenzweig Erich, ginekolog
iz Zagreba, r. 1903. u Banja Luci
Rosenzweig Lea, iz Osijeka, r. 1916.
Schafer Samuel, iz Grubišnog Polja,
r. u Voćinu
Schlesinger Albert, iz Zagreba, r. 1901.
Schlesinger Brandler Marija, stomatolog
iz Zagreba, r. 1895. u Smoku (Poljska)
Schlesinger Miroslav, epidemiolog
iz Zagreba, r. 1895. u Našicama
Schmukler Vilim, iz Osijeka, r. 1888.
u Odesi
Schneider Josip, iz Pakraca
Schwarz Aleksandar, oftalmolog
iz Zagreba, r. 1910. u Osijeku
Singer Sunjski Gustav, iz Zagreba,
stomatolog, r. 1899.
Spitzer Fric, iz Zagreba, r. 1914.
u Slav. Požegi
Spitzer Milan, ginekolog iz Osijeka
Spitzer Pavao, fiziolog iz Osijeka, r. 1900.
u Zagrebu
Stein Andrija, iz Zagreba, r. 1914. u Rumi
Stein Beno, iz Zagreba
Steiner Alfred, stomatolog
iz Slav. Požege, r. 1910.
Steiner Stjepan, iz Zagreba, r. 1915.
u Donjoj Stubici
Stern Oskar, stomatolog iz Zagreba,
r. 1901. u Podravskoj Slatini
Strauss Zvonimir, kirurg iz Pakraca,
r. 1900. u Zagrebu
Suvun Schlesinger Miroslav, stomatolog
iz Zagreba, r. 1899.
Szekler Robert, oftalmolog iz Zagreba,
r. 1908. u Osijeku
Šik Oberhofer Tea, pedijatar iz Zagreba,
r. 1913. u Karlovcu
Šinko Spitzer Irma, rendgenolog
iz Zagreba, r. 1903. u Budimpešti
Tempel Ignac, demvatovenerolog
iz Zagreba, r. 1896. u Pobjanici (Poljska)
Vinski Pavle, stomatolog iz Zagreba
Weinberger Draga, ortoped iz Zagreba
Weiss Aleksandar, dermatovenerolog
iz Zagreba, r. 1894.
Weiss Arabela, iz Siska, r. 1906. u Daruvaru
Weiss Emanuel, iz Ogulina, r. 1914.
u Daruvaru
Weiss Milan, otorinolaringolog
iz Zagreba, r. 1902.
Winter Miroslav, dermatovenerolog
iz Zagreba, r. 1897. u Sarajevu
Wolf Edgard, otorinolaringolog
iz Dubrovnika, r. 1898.

Prilog 3. Liječnici Židovi – žrtve fašističkog terora (uglavnom stradali u logorima)

1. Adler Antun, r. 1902. iz Zagreba
2. Eisenstädter David, r. 1887. i Zagreba
3. Altmann Edmund, r. 1888. iz Osijeka
4. Arminski Makso, r. 1876. iz Zagreba
5. Bauer Marko, r. 1894. iz Zagreba
6. Böhm Lili, r. 1901. iz Vukovara
7. Bettelheim Izolda, oko 50 god.,
iz Koprivnice
8. Bihari-Belin Stevan, r. 1913. iz Zagreba
9. Bliweiss Bruno, r. 1912. iz Zagreba
10. Bodnar Ladislav, oko 45 god.,
iz Zagreba
11. Braun Ferdo, oko 75 god., iz Preloga
12. Buchwald Dragutin, r. 1900. iz Zagreba
13. Deutsch Aleksandar, oko 60 god.,
iz Vinkovaca
14. Deneš Dezider, r. 1904. iz Čakovca
15. Dolinšek-Segen Tea, r. 1903. iz Zagreba
16. Erman Jelena, r. 1896. iz Osijeka
17. Fein Geza, r. 1871. iz Zagreba
18. Fischer Jakob-Žak, oko 62 god.
iz Zagreba
19. Fleš Imre, r. 1911. iz Zagreba
20. Fodor-Freund Mirko, oko 40 god.
iz Zagreba
21. Fodor-Freund Ljudevit, r. 1884.
iz Zagreba
22. Freiburger Nikola, r. 1899. iz Kutine
23. Freund Sigfrid, oko 77 god. iz Opatije
24. Fröhlich Iso, r. 1884. iz Zagreba
25. Friedländer Ljudevit, r. 1903.
iz Vinkovaca
26. Fuchs Iso, r. 1882. iz Zagreba
27. Fuchs-Lisičar Jovica, r. 1900. iz Zagreba
28. Glasgall Manfred, r. 1866.
iz Varaždinskih Toplica
29. Gostl Vera, r. 1905. iz Zagreba
30. Gross Herman, r. 1894. iz Zagreba
31. Gross-Sperber Julka, r. 1897.
iz Zagreba
32. Gross Mavro, r. 1893. iz Zagreba
33. Gutmann Dorde, r. 1910. iz Zagreba
34. Hass Bertold, oko 78 god. iz Zagreba
35. Hay ?, oko 55 god. iz Opatije
36. Handler Julije, r. 1899. iz Zagreba
37. Hercl Josip, r. 1895. iz Zemuna
38. Herman Dezider, r. 1865. iz Lipika
39. Herman Robert, r. 1864. iz Karlovca
40. Heršković Isak, r. 1899. iz Našica
41. Hirsch Slavko, r. 1894. iz Osijeka
42. Hirschl Bogomir, r. 1871. iz Zagreba
43. Hoffman-Stern Rebecka, r. 1887.
iz Varaždina
44. Honig Slavko, r. 1903. iz Podravske
Slatine
45. Hruby Julio, oko 40 god. iz Karlovca
46. Katz Arnold, r. 1875. iz Daruvara
47. Katz Artur, r. 1875. iz Zagreba
48. Katz Bertold, r. 1898. iz Dakova
49. Kaufer Izolda, r. 1899. iz Zagreba
50. Klagsbrun Bruno, oko 40 god.
51. Klein ?, oko 40 god. iz Vinkovaca
52. Klein Bruno, oko 30. god. iz Zagreba
53. Kolin Ignac, r. 1870. iz Čakovca
54. Kolman Slavko, r. 1903. iz Zagreba
55. Kohn Benko, r. 1898. iz Lipika
56. Krauss Ladislav, r. 1898. iz Osijeka
57. Kun Leo, r. 1904. iz Slavenskog Broda
58. Kun-Band Milica, r. 1913. iz Zagreba
59. Leimdörfer Gustav, r. 1916. iz Zagreba
60. Lakatoš Zoltan, oko 55 god. iz Opatije
61. Lauš Mirko, oko 30 god. iz Zagreba
62. Löbl Pavao, r. 1905. iz Gorjana
63. Löbl Šandor, r. 1883. iz Opatije
64. Ledecki Artur, r. 1900. iz Zagreba
65. Löwy Hinko, r. 1880. iz Zagreba
66. Lidenfeld Alfons, oko 45 god.
67. Lipkovics Vince, r. 1904. iz Vinkovaca
68. Lorand Samuel, r. 1863. iz Zagreba
69. Marić Zvonimir, r. 1909. iz Zagreba
70. Milić Blanka, r. 1891. iz Osijeka
71. Milić Srećko, oko 56 god. iz Osijeka
72. Neumann Julije, r. 1898. iz Pakraca
73. Neumann Žiga, r. 1861. iz Dakova
74. Novačić Ladislav, r. 1911. iz Zagreba
75. Pollak Alfons, r. 1905. iz Slavenskog
Broda
76. Pollak Aranka, r. 1914. iz Zagreba
77. Pollak Milan, oko 40 god.
78. Pollak Stanko, r. 1897. iz Karlovca
79. Pollak Vlado, r. 1904. iz Vinkovaca

80. Politzer Natan, r. 1864. iz Kutine
81. Reichl-Raić Artur, r. 1875. iz Zagreba
82. Reichsmann Zlata, r. 1899. iz Zagreba
83. Reisner Rena, r. 1909. iz Osijeka
84. Rovinski Sima, oko 45 god. iz Đakova
85. Rosenberger Ljudevit, r. 1900. iz Zagreba
86. Rosner Ljudevit, r. 1891. iz Zagreba
87. Rubinstein Aleksandar, r. 1866. iz Osijeka
88. Szarvas Koloman, r. 1873. iz H. Drenovca
89. Sauerbrunn Edmund, r. 1865. iz Karlovca
90. Selesi Osvald, oko 40 god. iz Zagreba
91. Schön Leo, r. 1901. iz Vukovara
92. Schiffer Moric, r. 1869. iz Zagreba
93. Šorš Alfred, r. 1895. iz Osijeka
94. Spitzer Milan, r. 1898. iz Osijeka
95. Spitzer Serena, r. 1905. iz Zagreba
96. Špirer Pavao, oko 49 god. iz Zagreba
97. Stein Ljudevit, r. 1886. iz Lipika
98. Stein Mavro, r. 1893. iz Zagreba
99. Steiner Aleksandar, oko 35 god. iz Slavonske Požege
100. Steiner Samojlo, r. 1880. iz Slavonske Požege
101. Swartz Jakob, oko 45 god. iz Preloga
102. Weinberger Draga, r. 1899. iz Zagreba
103. Weiss David, r. 1873. iz Varaždinskih Toplica
104. Weiss Hinko, r. 1903. iz Zagreba
105. Vinski Marija, oko 40 god. iz Zagreba
106. Viola Nikola, r. 1903. iz Zagreba
107. Viola Vilim, oko 70 god. iz Čakovca
108. Sonnenfeld Aleksandar, r. 1900. iz Vinkovaca

Prilog 4. Židovi liječnici – učesnici NOR-a

1. Eisenstädter Vlatko
2. Ackermann Radoslav
3. Altaras Jakov
4. Altaras Silvio
5. Arminski Vladimir
6. Bader Artur
7. Barmaper Herman
8. Bauer Rikard
9. Baum Vilko
10. Bernhaut Izidor
11. Bettelheim Stjepan
12. Bienenfeld Rudolf
13. Bišić Franjo
14. Blau Anton
15. Blau-Francetić Ruža
16. Brajer Karlo
17. Braun-Imre Cecilija
18. Zopf Eugen
19. Deutsch Edo
20. Deutsch Josip
21. Deutsch Julije
22. Deutsch Miroslav
23. Deutsch Samuel
24. Delić Miroslav
25. Duić-Dajč Miroslav
26. Fein Robert
27. Feldman Miroslav
28. Ferber Ivan-Edvin
29. Fischer Đuro
30. Fischer Josipa Đuro
31. Fischer-Lederer Klara
32. Fischer Ljudevit - Lujo
33. Fischer Oton
34. Fischer-Sartorius Feodora
35. Fischer Zlatko
36. Fleš Josip
37. Frankl Pavao
38. Frölich Albert
39. Ginsberg Ervin
40. Ginsberger Ljudevit
41. Ginsberger Lavoslav
42. Goldner Milan
43. Goldschmidt-Steiner Zora
44. Gostl Hinko
45. Grünbaum Dragutin
46. Grünfel Julije
47. Haber Ignac
48. Hafner Žiga
49. Han Arpad
50. Herz Rudolf

51. Herceg Pavao	98. Neufeld Alfred
52. Herceg Stjepan	99. Neumann Ljuba
53. Herzog Drago	100. Neumann Vladimir
54. Herlinger Drago	101. Nick Alfred
55. Herlinger Ivo	102. Obershon Duro
56. Hirtzler Rene	103. Ornstein Karlo
57. Hirschl-Karanfilović Elza	104. Perera-Matić Izidor
58. Hirschl Milan	105. Podvinec Srećko
59. Hirschl Mladen	106. Pollak Slavko
60. Hirschler Slavko	107. Pollak Stjepan
61. Hochstädter Bela	108. Pollak Vera
62. Holik Ema	109. Reiner Ivan
63. Horn Mavro	110. Remeny-Schwartz Suzana
64. Horvar Artur	111. Rosenzweig Erih
65. Jellinek Duro	112. Rosenzweig Lea
66. Jellinek Dezider	113. Szekler Robert
67. Jungwirt Gustav	114. Singer-Sinski Gustav
68. Kaiser Mavro	115. Suvin-Schlezinger Miroslav
69. Kalay Ladislav	116. Svečenski Branko
70. Kalman Mihajlo	117. Šik-Oberhofer Tea
71. Kaufer Leopold	118. Šinko-Spitzer Irma
72. Kesler Jovan	119. Schlesinger Albert
73. Kišicki Žiga	120. Schlesinger-Brand Lea
74. Klein Jakov	121. Schlesinger Miroslav
75. Kohn Artur	122. Schmuckler Vilim
76. Kohn Bela	123. Scneider Josip
77. Kohn Dragutin	124. Spitzer Fritz
78. Krauss Gustav	125. Spitzer-Rotbrat Irma
79. Krauss-Lederer Julijana	126. Spitzer Pavao
80. Krauss Lavoslav	127. Steiner Alfred
81. Krauss Oskar	128. Steiner Marko
82. Krauss Oto	129. Steiner Stjepan
83. Krauss Zdenko	130. Stern Ivan
84. Kremzir Ernest	131. Stern Oskar
85. Lederer Ladislav	132. Straus Zvonimir
86. Löw Ivo	133. Schwartz Aleksandar
87. Lewenstein	134. Templ Ignac
88. Löwenthal Zdenko	135. Weiss Aleksandar
89. Levi Salomon	136. Weiss Arabela
90. Lipa Josip	137. Weiss Emanuel
91. Lipkovic Rudolf	138. Weiss Filip
92. Majer Artur	139. Weiss Milan
93. Majerić Dragan	140. Wilf Leo
94. Marić Hinko	141. Vinski Pavle
95. Müller Miroslav	142. Winter Miroslav
96. Miškolci Eugen	143. Winter Pavle
97. Nahmijas Rafael	144. Wolf Edgard

Doprinos Židova u prirodoslovno- -matematičkim znanostima i tehničkoj kulturi u Hrvatskoj

Još prije stjecanja građanskih prava i mogućnosti pohađanja stručnih učilišta, među Židovima u Hrvatskoj javlja se kvalitetna obrtnička djelatnost, u mlinarstvu i preradi kože, zahvaljujući tradiciji koja je postojala u srednjeeuropskim i istočnoeuropskim židovskim zajednicama. Nakon dobivanja građanskih prava 1887. godine, Židovi izgrađuju više malih industrijskih pogona, a mladi ljudi koriste mogućnosti obrazovanja na visokim školama i sveučilištima Austro-Ugarske Monarhije i – šire.

Posebno mjesto u povijesti tehničkih pronalazaka stekao je u to vrijeme David Schwarz, konstruktor prvog zrakoplova.¹ Rodio se u Keszthelyju, Balaton, a trgovao je u Zagrebu drvima. U slobodno vrijeme proučavao je mehaniku i bavio se mišlju da izgradi zrakoplov. Saznavši za osvajanje tehničkog postupka proizvodnje aluminijske – pronađen 1886. godine, odmah pristupa konstrukciji zrakoplova koristeći duraluminijske nosače, dosjetivši se efikasnog načina ukrucivanja aluminijskog kostura. Zrakoplov, obujmom 3700 m³, punjen vodikom i prekriven tankim aluminijskim limom, dobivao je potisak od tri propelera koje je pokretao motor na unutrašnje sagorijevanja. Imajući u vidu tadašnju dinamiku širenja znanstvenih i tehničkih informacija, impresionira informiranost i brzina kojom je Schwarz za svoj izum primjenjivao najnovija dostignuća.

Schwarz nije doživio polijetanje svoga zrakoplova – umro je u Beču 1897. Iste godine, kraj Berlina, zrakoplov je uzletio i dostigao, za probnog leta, visinu od cca 460 metara. Kod spuštanja, zbog nestručnog rukovanja pilota (po struci brava-ra), zrakoplov se razbio. Nacrte i patente kojima je zrakoplov bio zaštićen, Davidova udovica je prodala grofu Zeppelinu, koji je zrakoplov ponovno sagradio i dao mu svoje ime.

Krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, dolazi generacija, koja je imala mogućnost za sistematsko obrazovanje i specijalizaciju u određenim područjima tehničkih znanosti. Najstariji među njima bio je Josip Goldberg.² Rođen je u Sarajevu 1885. godine. Na sveučilištu u Beču upisuje matematiku i fiziku; bio je

¹ *Znanost u Hrvata, Prirodoslovlje i njegove primjene* II. Svezak MGC 1996.

² *Znanost u Hrvata, Prirodoslovlje i njegove primjene* II. Svezak MGC 1996.; *Spomenica Prirodoslovno-matematičkog fakulteta: 120 godina nastave prirodoslovlja i matematike na Sveučilištu u Zagrebu*. Izdanje Prirodoslovno-matematičkog fakulteta 1996.

đak glasovitog fizičara Boltzmann. Diplomirao je 1908., a doktorirao u Beču 1914. godine. Nakon višegodišnjeg nastavnčkog rada u Mostaru i Sarajevu, od 1927. do umirovljenja 1955. godine, djelovao je u Geofizičkom zavodu *Andrija Mohorovičić* u Zagrebu, s izuzetkom ratnih godina, kad je, na temelju ustaških zakona, otpušten. Godine 1935. organizirao je megafonska istraživanja u Bakarskom zaljevu, a 1949. mjerenje magnetske deklinacije na Jadranu. Bio je profesor geofizike na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu. Predavao je Teorijsku meteorologiju, Klimatologiju, Fizičku oceanografiju i još dva druga kolegija. Objavio je 32 znanstvena rada u izdanju JAZU i SANU, te u inozemnim stručnim časopisima. Posebno je poznat rad: *Zur Berechnung der freien Schwingungen von Meeresbuchten*.³ Razradio je metodu ostatka kod određivanja perioda slobodnih oscilacija u zaljevima, nazvanu Goldbergovom metodom. Proveo je istraživanja klimatskih fluktuacija u ovom dijelu Europe i najveće promjene ustanovio na temperaturi zraka i količina oborina. Vodio je, kao mentor, četiri doktorske disertacije. Napisao je tri izvrsna srednjoškolska udžbenika (*Kozmografija*, 1937., *Astronomija*, 1946., *Fizika za više razrede*, 1948.), objavio više stručnih radova, te velik broj popularizatorskih članaka. Bio je predstojnik *Geofizičkog zavoda*. Njegovim nastojanjem osnovan je 1958. godine *Institut za fiziku atmosfere i kozmičku fiziku*, te podignut opservatorij na Puntijarki. Dužnost dekana PMF-a vršio je 1948./49. godine i bio je više godina pročelnik Fizičke sekcije. Od 1940. godine bio je dopisni član, a od 1951. redoviti član Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. Profesor Goldberg je bio tih, ljubazan čovjek; pedesetih godina često bi šutke sudjelovao na sastancima fizičara u Klubu sveučilišnih nastavnika. Preminuo je u Zagrebu 1960. godine.

Slijedi generacija koja je studirala poslije Prvoga svjetskog rata. Od sredine dvadesetih godina dalje, u području matematičkih znanosti djelovala su dva istaknuta znanstvenika od kojih je jedan svjetskoga glasa. Bio je to Vilim (William) Feller.⁴

Rodio se u Zagrebu 7. srpnja 1906. godine, a zavičajno je iz Donje Stubice, gdje je njegov otac imao ljekarnu i tvornicu higijenskih i kozmetičkih preparata, od kojih se izdvaja popularni *Elza-fluid*. Mnogočlana obitelj je bila imućna, te se preselila u vlastitu vilu u Zagrebu. Od 1923. do 1925. godine, Vilim pohađa studij matematike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a nakon toga odlazi na studij u Göttingen gdje 1926. doktorira, 1928. habilityra, te zatim postaje docent u Kielu. Godine 1933. napušta Njemačku i radi u Danskoj i Švedskoj, 1939. odlazi u SAD, gdje 1944. godine dobiva državljanstvo. Profesor je matematike na sveučilištima Brown i Cornell, a od 1950. na sveučilištu je u Princetonu, gdje ostaje do kraja života. Preminuo je 14. siječnja 1970. godine u *Memorial Hospitalu* u New Yorku.

Iz njegova bogata opusa moguće je ovdje samo spomenuti glavna područja rada; to su: funkcionalne analize i diferencijalne jednadžbe, teorija mjerenja, teoremi računa vjerojatnosti. Izučavao je stohastičke procese pri jednodimenzi-

³ Goldberg, Josip, *Annalen der Hydrographie und Maritimen Meteorologie*, 1937., str. 65, 419.

⁴ *Znanost u Hrvata, Prirodoslovlje i njegove primjene* II. Svezak MGC 1996.

onalnim difuzijma a moderna matematička teorija vjerojatnosti svoje današnje značenje može zahvaliti W. Felleru. Objavio je 104 rada i dvije knjige. Njegovo djelo *An Introduction to Probability Theory and Its Applications*⁵ ubraja se među najuspješnije matematičke udžbenike ovog stoljeća. Osim toga, Feller je pokrenuo vodeći matematički referativni časopis *Mathematical Reviews*. Bio je član Nacionalne akademije u Washingtonu, Američke akademije umjetnosti i znanosti u Bostonu, Danske akademije, počasni član Kraljevskog statističkog društva u Londonu i član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Umro je neposredno prije svečanog uručenja najvećeg znanstvenog priznanja – Nacionalne medalje za znanost za 1969. godinu, koju je u Bijeloj kući primila, 16. veljače, njegova udovica Clara. Profesor Feller je održavao veze sa JAZU, zagrebačkim sveučilištem i matematičarima u Zagrebu, te bi prilikom povremenih posjeta ovdašnjoj rodbini – održavao predavanja u Akademiji.

Fellerov suvremenik, Vladimir Vranić⁶ rođen je u Zagrebu 1896. godine. Studij matematike završio je u Zagrebu, gdje je i doktorirao 1920. Habilitirao je 1924. te postaje privatni docent na Tehničkoj visokoj školi. Do 1935. godine predavao je na Tehničkom fakultetu, a od onda honorarni je nastavnik na ekonomsko-komercijalnoj školi u Zagrebu do 1942. kada je razriješen dužnosti. Usporedo sa honorarnim radom Vranić je bio zaposlen prvo na I. realnoj gimnaziji, a zatim u *Jadranskom osiguravajućem društvu*. Početkom 1942. godine odlazi u Crikvenicu odakle je interniran na Rab. Nakon burnih ratnih godina, dijelom provedenih u Italiji, vraća se u Zagreb i od 1945. predaje matematiku na Tehničkom fakultetu i Ekonomsko-komercijalnoj školi, koja uskoro prerasta u Ekonomski fakultet. Bio je odličan nastavnik matematike. Objavio je 19 znanstvenih radova, 12 stručnih rasprava i 13 knjiga i litografiranih predavanja iz područja sferne trigonometrije i teorije redova; poznatiji su *Dualiteti i nomografske metode u teoriji linearne i nelinearne korelacije*, te *Nomogrami za rješavanje jednadžbe 3. stupnja*. Velike su zasluge profesora Vranića za razvijanje numeričke matematike i sve veće primjene računa vjerojatnosti u Hrvatskoj. Neumorno se zalagao za uvođenje računalskih strojeva. Bio je dekan Ekonomskog i Arhitektonsko-građevinsko-geodetskog fakulteta. Od 1956. godine bio je direktor Centra za numerička istraživanja JAZU, a od 1963. dopisni je član JAZU. Nagradu za životno djelo primio je 1969., a nagradu grada Zagreba dobiva 1963. godine za udžbenik *Vjerojatnost i statistika*.⁷ Profesor Vranić je preminuo 1976. godine.

Ovdje ćemo se osvrnuti na važnu ulogu koju je imao Zvonimir Richtmann u ideološkim previranjima predratne jugoslavenske ljevice. Rođen je 1901. u Zagrebu. Završio je Višu tehničku školu u Beču (1925.) i Filozofski fakultet u Zagrebu (1932.). Profesor je na Srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu i kao dobar predavač, koji je shvatio postavke kvantne fizike, vršio snažan utjecaj na tadašnja idejna kretanja među studentima i uopće lijevo orijentiranoj inteligenciji, okupljenoj u društvu *Svjatlost*. Ideološki sukob na ljevici započeo je objavljivanjem

⁵ Feller, William, *An Introduction to Probability Theory and its Applications*, I & II, N.Y. 1966/68.

⁶ Blanuša, Danilo, *Glasnik matematički*, 1977., str. 12, 209.

⁷ Vranić, V., *Vjerojatnost i statistika*, Tehnička knjiga, 1971.

Richtmannovog članka *Kriza determinizma u današnjoj fizici*⁸ gdje autor obrazlaže razloge napuštanja determinističke slike svijeta, koja se temeljila na zakonitosti klasične mehanike i elektromagnetizma. Naime, upoznavanje procesa u atomima i metalima pokazalo je, da su zakonitosti makroskopske fizike granični slučajevi kvantnih procesa, kada je broj čestica koje sudjeluju u datoj interakciji vrlo velik, te se proces odvija velikom vjerojatnošću. Tzv. stroge zakonitosti predstavljaju, prema tome, samo granične slučajeve kvantnih procesa, koji se odvijaju određenom vjerojatnošću, te budućnost nije nikad potpuno određena prošlošću, ali ni potpuno neovisna od prošlosti.

Godine 1933., Zvonko Richtmann objavljuje članak *Savremena fizika i filozofski materijalizam*,⁹ u kojemu ukazuje na neadekvatnost opisivanja procesa u prirodi shemama dijalektičkog materijalizma. Odbacuje ideje poput onih u Engelsovoj *Dijalektici prirode i Teoriji odraza* koju je elaborirao Todor Pavlov, ukazujući na rađanje znanstvenih temelja u filozofiji. Takav ideološki stav izazvao je nezadovoljstvo u vodstvu komunističke partije, budući da je opovrgavao neke osnovne dogme naučnog socijalizma, kanonizirane po samom Staljinu. Richtmann je bio dobronamjeran, smatrao je da se istinom jača sam pokret. Međutim, politička je pragma stajala iznad znanstvene istine. U polemici koja se razvila Richtmann je dobio podršku kvalitetne skupine intelektualaca okupljene oko M. Krleže, i neko vrijeme je s njim zajedno istupao dr. R. Podhorsky.

Ulogu »mentora« i kritičara preuzeo je fizičar Ognjen Prica; odbija prihvatiti ograničavanje dijalektičke metode na društvene procese, i svrstava Richtmanna i Podhorskog među neopozitiviste.¹⁰ Napadima na ing. Richtmanna pridružuje se i komunistički ideolog Todor Pavlov pamfletom *Zvonimir Richtmann skida masku*.¹¹ Uzalud ustaje Krleža protiv dogmata,¹² a Richtmann detaljno obrazlaže svoje stavove u *Savremena naučna misao nije idealistička*;¹³ Titovom direktnom osudom Richtmanna u članku *Za čistoću i boljševizaciju partije*¹⁴ zapečaćen je rascjep na ljevici.

Za vrijeme Banovine, Richtmann je interniran u Kerestinec zajedno sa svojim protivnicima, Pricom, Keršovanim, Korskim i Adžijom. Po dolasku na vlast, preuzimaju ih ustaše i strijeljaju 8. srpnja 1941. godine.

Značaj ideološkog sukoba na ljevici daleko prelazi lokalne okvire; ukazuje na jačanje povezanosti znanstvene misli i društvenih kretanja, a hrabra borba ing. Richtmanna za afirmaciju znanstvene istine predstavlja svijetlu stranicu u povijesti kulturnog razvitka Hrvatske.

U razdoblju između dva svjetska rata djelovao je u Hrvatskoj izvjestan, ne mali broj kvalitetnih stručnjaka o kojima na žalost, nema dostupnih podataka. Ovdje ću spomenuti samo neke i to one iz Osijeka, koje sam osobno poznao.

⁸ Richtmann, Zvonimir, *Almanah savremenih problema*, Zagreb 1932., str. 61.

⁹ Richtmann, ibidem, 1933., str. 154.

¹⁰ Lasić, Stanko, *Sukob na književnoj ljevici 1928.-1952.*, Liber, Zagreb 1970.

¹¹ Lasić, ibidem.

¹² Krleža, Miroslav, »Dijalektički antibarbarus«, *Pečat*, knjiga II, Zagreb 1939., str. 73.

¹³ Richtmann, nav. dj., knjiga III, 1940., str. 106.

¹⁴ Lasić, nav. dj.

Gradevinski ing. Ignjat Reich, ravnatelj poduzeća za regulaciju rijeke Vuke, bio je vrstan stručnjak; projektirao je radove na odvodnjavanju i melioraciji velikih slavonskih površina; umoren je u logoru Jasenovac. Strojarski ing. Lorbert, tehnički voditelj tvornice pokućstva, nestao je u jednom od logora smrti. Ing. kem. Leo Ravić, graditelj i ravnatelj rafinerije nafte *Ipol* u Osijeku, spasio se od holokausta s obitelji u zadnji čas. Ing. Pavao Reich, voditelj Ljevaonice željeza, preživio je rat u Osijeku zahvaljujući braku s katolkinjom. Ing. Ernest Gergely, tehnički voditelj osječke *Kožare* doktorirao je u Njemačkoj temom *Kromatno štavljenje kože*; preživio je ustašku vladavinu zahvaljujući također, mješanom braku. Poslije rata, dr. Gergely je godinama radio u raznim zemljama Azije kao stručnjak UN, u okviru programa tehničke pomoći nerazvijenim zemljama.

Po završetku Drugoga svjetskog rata znatan dio preživjelih članova židovske zajednice iselio se u Izrael i neke zemlje Zapada. Među onima koji su ostali postojala je, izgleda, sklonost za znanošću i nekim područjima tehnike i izvješan broj još je uvijek aktivan.

Đuro Švarc¹⁵ rođen je 1901. godine u Koprivnici. Maturirao je 1919. u Zagrebu; diplomirao je 1925. godine strojarstvo, pododjel za elektrotehniku Visoke tehničke škole u Beču. Doktorirao je na Elektrotehničkom fakultetu u Zagrebu 1961. godine. Radio je kao pogonski inženjer kod tte. *Ing Aleksandar Kleinkind i Viking radio Baltic* u Zagrebu, a zatim desetak godina Buenos Airesu (*Compania Anglo-Argentina de Electricidad i Western Electric Company of Argentina*). Pred Drugi svjetski rat vraća se u Zagreb i radi u elektrotehničkoj sekciji Direkcije željeznica. O njegovoj sudbini za vrijeme rata nema podataka. Na Elektrotehničkom odjelu Tehničkog fakulteta u Zagrebu počinje predavati u 1949. godine predmet *Električna vuča*, te poslije redovnog fakultetskog napredovanja biva izabran, 1965., za redovnog profesora Elektrotehničkog fakulteta. Predaje teoriju električnih krugova u dva kolegija; *Linearni električni titrajni krugovi* i *Nelinearni električni titrajni krugovi* i piše svoje životno djelo, monografiju *Električni titrajni krugovi*.¹⁶ Uz niz stručnih i znanstvenih radova tiskanih u domaćim časopisima, objavio je prof. Švarc tri rada u svjetski renomiranim znanstvenim časopisima, jedan o konstrukciji linija električnih željeznica, te radove o oscilacijama u različito spregnutim titrajnim sustavima. Nositelj je licence za dva patenta o transformatoru istosmjerne struje.

Umirovljen je 1971. godine. Profesor Švarc preminuo je u Zagrebu 1980. godine.

Ivan Brihta¹⁷ rođen je u Osijeku 1903. godine. Studij kemije završio je u Pragu 1928. i zatim je radio u tvornici CHROMOS u Samoboru, te u tvornici boja MOSTER d.d. gdje je 1940. godine realizirao proizvodnju umjetne smole na bazi kolofonija esterificiranog monogliceridima – prvu umjetnu smolu u Hrvatskoj. 1941. godine otpušten je sa posla, te se odmah sklanja u Ljubljanu, odakle ga Talijani interniraju u Kalabriji. Godine 1944. vraća se u zemlju i djeluje pri štabu NOV-a i

¹⁵ *Spomenica 40. Obljetnice fakulteta elektrotehnike i računarstva u Zagrebu, 1956. do 1996.*

¹⁶ Švarc, Đuro, *Električni titrajni krugovi, I. Dio*, Tehnička knjiga, Zagreb 1959., 414 str.

¹⁷ Podhorsky, R., *Croat. Chem. Acta*, 1960., str. 32, 237.

ZAVNOH-a u Šibeniku. Po završetku rata nastavlja istraživanja u Institutu za industrijska istraživanja NRH u Zagrebu. Zajedno sa suradnicima osvaja niz industrijskih postupaka, tako sintezu omekšivača na bazi estera kloriranih masnih kiselina, sintezu metola iz aminofenola i formaldehida heterogenim hidriranjem, razvija hidrogenaciju u tekućoj fazi uz visoke tlakove, te razne katalitičke procese.

Od 1946. godine predavao je na Tehničkom fakultetu u Zagrebu kolegije Tehnička kataliza i Tehnologija katalitičkih procesa. Bio je vrstan predavač. Doktorirao je na Tehničkom fakultetu, kemijski odsjek, u Zagrebu i habilitirao za spomenute predmete. Objavio je zajedno sa suradnicima 20 znanstvenih i 19 stručna rada, te 4 patenta. Izdajamo monografiju *Elektricitet i kemija*¹⁸ te *Kataliza u kemijskoj industriji*.¹⁹ Godine 1960. je izabran i za redovnog profesora na Tehničkom fakultetu u Skopju. Kao prirodoslovac bio je zainteresiran i za pitanja filozofije, te je u mladim danima, 1933. godine, napisao, zajedno sa R. Podhorskym, knjižicu *Nauka, život, tehnika*, koja se po progresivnim koncepcijama pridružila Richtmannovim stavovima. Umro je relativno mlad, u napunu stvaralaštva, 1960. godine.

Ivan Brihta

Mirko Kessler²⁰ rođen je u Dardi 1909. a umro u Zagrebu 1988. godine. Diplomirao je pred Drugi svjetski rat, fizikalno-geografsku, a zatim i kemijsku grupu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Kao student, bio je politički angažiran na ljevici. Poslije rata predaje na gimnaziji u Zagrebu, a od 1947. do 1950. godine direktor je Odsjeka za naučna istraživanja Komiteta za kinematografiju Vlade FNRJ, a od 1950. godine suradnik i nastavnik u Zavodu za opću i anorgansku kemiju. Predavao je kolegij Metodika nastave kemije, pa je pod njegovim vodstvom izradeno 80 diplomskih radova studenata nastavnog smjera. Doktorirao je 1958. godine temom *Dipolni momenti i struktura nekih alkil-žvinih derivata* na PMF-u u Zagrebu. Objavio je 41 rad, od čega 7 u znanstvenim, a ostale u časopisima za metodiku nastave te 10 udžbenika i skripti i 17 scenarija za filmove TV emisije u školi, te održao znatan broj javnih predavanja. Zajedno sa E. Matijevićem napisao je udžbenik *Opća i anorganska kemija za VII razred gimnazije* koji je tiskan u sedam izdanja.

¹⁸ Brihta, Ivan, *Elektricitet i kemija*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb 1946.

¹⁹ Brihta, Ivan, *Kataliza u kemijskoj industriji*, Tehnička knjiga, Zagreb 1953.

²⁰ *Spomenica Prirodoslovno-matematičkog fakulteta: 120 godina nastave prirodoslovlja i matematike na Sveučilištu u Zagrebu*. Izdanje Prirodoslovno-matematičkog fakulteta 1996.

Viktor Hahn²¹ rođen je u Budimpešti 1912. godine. Kemijski fakultet u Zagrebu završio je 1934. Nakon volontiranja kod prof. Hanamana, započinje suradnju s prof. Prelogom. Dobiva francusku stipendiju 1936. godine, te u Institutu Pasteur u Parizu izrađuje disertaciju *Sinteza i farmakološka istraživanja novih kinolinskih baza s eterskom i aminskom funkcijom* uz prof. Fournneaua kao mentora. Nakon obrane disertacije, 1938. godine, vraća se u Zagreb, postaje voditelj istraživačkog laboratorija tvornice KAŠTEL d.d., i nastavlja suradnju s profesorom Prelogom. U toku 1941. i 1942. godine biva dva puta odvođen u logor Jasenovac, ali oba puta pušten intervencijom tvornice KAŠTEL d.d. Godine 1946. prelazi na Kemijski odsjek Tehničkog fakulteta kao nastavnik organske kemije, ubrzo postaje docent i izvanredni profesor, a 1958. redovni profesor. Piše opširan udžbenik organske kemije i izdaje ga 1947. u obliku skripta; njime su se služile generacije studenata s raznih fakulteta. Od 1955. godine surađuje sa Institutom Ruđer Bošković gdje djeluje kao pročelnik Biokemijskog odjela IV. Prof. Hahn sa suradnicima objavio je četrdesetak znanstvenih radova, koji se odnose uglavnom na sinteze heterocikličkih spojeva. Među prvima istražili su intramolekularnu cikloadiciju u furanima. Bio je mentorom pri izradi 16 doktorskih disertacija i više magisterija. Profesor Hahn je bio poslovično uctiv i ljubazan čovjek, postojan i objektivan, čvrstih principa. Velika mu je zasluga u podizanju razine nastave organske kemije unatoč oskudnih sredstava kojima je Zavod raspolagao. Od 1960. do 1962. bio je član Stručnog savjeta nuklearne komisije; prodekan Tehničkog fakulteta, dekan Tehnološkog fakulteta; predsjednik Hrvatskog kemijskog društva (1958.-1960.), i predsjedavao je nekim stručnim tijelima Vlade SFRJ. Preminuo je 1970. godine.

Dragutin Kolbah²² rođen je 1913. godine u Osijeku. Kemiju je studirao na Kemijskom odjelu Tehničkog fakulteta u Zagrebu gdje diplomira 1935. i doktorira 1938. godine temom *Sinteza nekih derivata piperazina s hemoterapeutskim djelovanjem*. Mentor mu je bio profesor Prelog, kod koga radi do 1939. kao privatni asistent. Tada se zapošljava u metalurškom pogonu Majdanpeka gdje ostaje do izbijanja Drugoga svjetskog rata. Vraća se u Osijek, odakle ga ustaške vlasti šalju u Tuzlu u okviru akcije suzbijanja endemskih oboljenja u Bosni. Godine 1943. odlazi u partizane i nakon demobilizacije 1945. postavlja u tvornici lijekova *Pliva* postrojenje za proizvodnju sulfonamida iz dijelova dobavljenih iz reparacije. U *Plivi* djeluje kao znanstveni suradnik Istraživačkog instituta tvornice i kao voditelj odjela sulfonamida do 1962.; tada prelazi na Farmaceutsko-biotehnološki fakultet kao izvanredni profesor. Iz tog razdoblja datiraju njegova četiri patenta o postupcima proizvodnje sulfonamida. Na fakultetu predaje kolegije Organska kemija i Tehnologija dobivanja prirodnih sirovina. 1969. izabran je za redovnog profesora, i dužnost pročelnika katedre vrši do 1980. godine. Zbog velikog tehnološkog iskustva prof. Kolbah je bio angažiran i na izgradnji tvornice lijekova

²¹ Podhorsky, R, *Kemija i industrija*, 1970., str. 19, 335; Sunko, D., – Jakopčić, K, *Croat. Chem. Acta*, 1970., str. 42, A23.

²² *Spomenica u povodu stote obljetnice osnutka studija farmacije na Sveučilištu u Zagrebu 1882.-1982.*, Sveučilišna naklada Liber, 1982.

Krka u Novom Mestu, gdje sudjeluje na sintezi psihofarmatika kao što je vali-um. Zajedno sa suradnicima publicirao je pedeset znanstvenih radova u inozemnim i domaćim časopisima te odgojio vrsne organske kemičare, među kojima neke od najboljih. Uz sinteze zamašnog broja organskih spojeva, vršena su i fizikalno-kemijska ispitivanja njihovih svojstava; istraživani su, također, spojevi iz prirodnih materijala, posebno polena.

Prof. Kolbah napisao je pet udžbenika, među njima opsežnu *Organsku kemiju* te popularni *Priručnik za kemičare*,²³ koji je doživio više izdanja. Preveo je s engleskog *Organsku kemiju* Morrisona i Boyda i objavio sedam stručnih radova od kojih dva u *Tehničkoj enciklopediji*. Profesor Kolbah je volio svoju struku i posjedovao je veliku radnu sposobnost. Neformalan u ophođenju, efikasno je prenosio svoje veliko znanje na suradnike; bio je među njima omiljen i uživao njihovo nepodijeljeno poštovanje.

Boris Belin²⁴ rođen je 1913. godine u Zagrebu. Studirao je na Elektrotehničkom odjelu Tehničkog fakulteta u Zagrebu i diplomirao 1937. godine. Prije Drugoga svjetskog rata projektant je u poduzeću *Noris*. Veći dio rata bio je u Italiji, od toga do 1943. godine u internaciji. Poslije rata, vodio je obnovu električnih postrojenja u Tvornici aluminijskog Lozovac, a zatim djelovao kao planer elektroindustrije Saveznog ministarstva industrije u Beogradu. Zatim vodi odjel za konstrukciju električnih aparata u tvornici *Rade Končar* u Zagrebu, a potom je upravitelj Zavoda za aparate Elektrotehničkog instituta *Rade Končar*. Zahvaljujući umnogome stručnosti i zalaganju ing. Belina, *Rade Končar* je izrastao u veliku suvremenu tvornicu. Uz to ing. Belin postaje 1956. godine nastavnik na Elektrotehničkom fakultetu u Zagrebu, a ujedno je i profesor na Višoj tehničkoj školi *Rade Končar*. Suraduje s međunarodnim stručnim udruženjima IEC i CIGRE. 1973. godine izabran je za izvanrednog profesora Elektrotehničkog fakulteta za kolegij Električni aparati, te prelazi na Sveučilište, a savjetnik je na Elektrotehničkom institutu *Rade Končar*. Nakon prerane smrti 1974. godine, njegovi suradnici objavljuju predavanja koja je Belin pripremio za tisak, te 1978. izlazi kvalitetna monografija *Uvod u teoriju električnih sklopnih aparata*.²⁵ Uz značajan rad na konstrukciji visokonaponskih prekidača, ing. Belin je objavio, zajedno sa suradnicima, preko 25 znanstvenih i stručnih radova, usko povezanih s problemima koji su se rješavali u samoj tvornici (rad o prenaponima koji se javljaju uslijed povratnog vala na dalekovodima, te radovi o malouljnim srednjenaponskim sklopovima). Za rad na području visokonaponskih prekidača ing. Belin je dobio, 1968. godine, nagradu *Nikola Tesla*. Prof. Belina pamte ne samo po erudiciji i visokoj stručnosti, već i skromnosti, te nesebičnoj i samozatajnoj pomoći koju je pružao svojim suradnicima.

Egon Najman²⁶ rođen je 1915. godine u Osijeku. Na Elektrotehničkom odsjeku Tehničkog fakulteta u Zagrebu diplomirao je 1939. godine. Pred Drugi svjet-

²³ Kolbah, Dragutin, *Priručnik za kemičare*, Tehnička knjiga, 1961.

²⁴ *Spomenica 40. Obljetnice fakulteta elektrotehnike i računarstva u Zagrebu, 1956. do 1996.*

²⁵ Belin, Boris, *Uvod u teoriju električnih sklopnih aparata*, Tehnička knjiga, 1978.

²⁶ *Spomenica 40. Obljetnice fakulteta elektrotehnike i računarstva u Zagrebu, 1956. do 1996.*

ski rat bio je zaposlen u Željezari Smederevo. Iz Osijeka odlazi 1941. godine u talijansku okupacionu zonu, a zatim je interniran u Švicarsku. Poslije rata se zapošljava u *Elektroprivredi Hrvatske*, te boravi godinu i pol dana u Čehoslovačkoj. Po povratku projektant je i specijalist za električne strojeve u tvornici *Rade Končar*. 1955. godine prelazi na područje prometa, električne vuče i projektiranje željezničkih vozila i tu razvija intenzivnu i vrlo plodnu aktivnost. Među njegova ostvarenja spadaju vlak *Srebrna strijela*, trolejbus za grad Rijeku, te velika električna lokomotiva za elektrificirane pruge. Uz funkciju direktora poduzeća *Elektrovuča Rade Končar* predaje na Elektrotehničkom fakultetu u Zagrebu, kao izvanredni profesor u dopunskom radu predmet Električna vuča, od školske godine 1956./57. Jedno kraće vrijeme predavao je taj predmet, kao honorarni nastavnik, i na Tehničkom fakultetu u Sarajevu. Objavio je više radova u domaćim i inozemnim časopisima, i između ostalog autor je prikaza »Električna vuča i elektromotorna vozila« u III. svesku *Tehničke enciklopedije*. Umro je 1972. godine.

Među stvaraocima na području elektrotehnike poznat je i Ivan Rajić; rođen je u Osijeku 1920. godine. Od 1939. do 1941. godine studira na Građevinskom odsjeku Tehničkog fakulteta u Zagrebu; zatim je interniran u Italiji 1942. do 1943., a onda je učesnik NOR-a. Poslije završetka rata provodi preko godinu dana u vojnim jedinicama i zatim dolazi u Zagreb gdje se upisuje na Elektrotehnički odsjek Tehničkog fakulteta; kao vojni stipendist 1952. godine završava studij i ostaje u JA specijalizirajući se za električna brodska postrojenja. Projektira električne centrale za podmornice i druge bojne brodove, od 1967. godine s činom pukovnika. Njegovi radovi nisu nam bili dostupni. Prerana smrt zadesila ga je 1978. godine.

Među prirodznance spadaju i dva nedavno preminula farmaceuta, koji su se, također, specijalizirali za vojne aspekte svoje struke.

Željko Fuchs se rodio u Đakovu 1918. godine, 1937. upisuje se na Farmaceutski fakultet u Zagrebu, ali 1941. mora prekinuti studij i dio rata provodi u Bosni, uključen u suzbijanje tamošnjih endemskih oboljenja. Od 1943. godine učesnik je NOR-a i poslije rata ostaje u JA. Diplomira 1945. godine na zagrebačkom Farmaceutskom fakultetu i nakon toga radi u ljekarni Vojne bolnice u Zagrebu i u laboratoriju za ispitivanje lijekova. Uz to, specijalizira kemiju bojnih otrova kod prof. Balenovića. Kada je osnovan Laboratorij za sinteze Vojnomedicinskog zavoda, premješten je u Sarajevo. Godine 1960. odlazi na specijalizaciju na Columbia University N.Y. i National Health Laboratory Bethesda, gdje radi uz profesora Nachmansonu. Nakon nešto više od godinu dana vraća se u Sarajevo te uz prof. Pavla Šterna i prof. Deželića kao mentore, dovršava disertaciju iz područja kemijske kinetike i doktorira 1962. godine. U Zagreb je premješten 1968., u činu pukovnika izvanredni je profesor za instrumentalne metode na Visokoj tehničkoj školi KOV do umirovljenja 1973. godine. Nakon toga, niz godina predaje kao honorarni nastavnik Fizikalne biokemije na odjelu za Medicinsku biokemiju Farmaceutskog fakulteta. Objavio je niz radova iz područja biokemijske farmakologije i za to nagrađen iz Fonda *Ante Karlovac* i dobitnik je medalje *Domac*. Profesor Fuchs je bio čovjek široke kulture i humanističkog obrazovanja i premda nije bio religiozan, bio je dobar poznavalac raznih pitanja judaizma. Posebno ga je zaokupljala filozofija K. Poppera, te je preveo njegova djela: *The Open Society and Its Enemies* i *Conjectures and Refutations*. Umro je u Beogradu 1994. godine.

Zlatko Binenfeld je rođen 1921. godine u Osijeku. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata prešao je u talijansku okupacionu zonu Crikvenica, odakle je interniran u logor na Rabu. 1943. godine odlazi u partizane i po završetku rata ostaje u JA. Kao vojni pitomac diplomira na Farmaceutskom fakultetu 1948. Nakon tri godine rada u apoteci VMA, specijalizira toksikologiju bojnih otrova, te je od 1954. do 1961. godine načelnik Instituta za toksikologiju Vojnomedicinske akademije. U međuvremenu doktorira farmaceutske znanosti 1959. godine i od 1962. do 1966. savjetnik je ABHO-a, a 1967. postaje vanredni profesor iz kolegija Sanitetsko-kemijska zaštita na Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu. Iste godine biva premješten na Visoku tehničku školu KOV u Zagrebu, kao redovni profesor i načelnik katedre za kemiju.

Do tog vremena profesor Binenfeld je publicirao niz radova iz područja bojnih otrova, zaštite od bojnih otrova i mogućnosti liječenja otrovanih, te stekao afirmaciju u međunarodnim stručnim krugovima. Za to je primio odlikovanje u obliku povelje na Međunarodnoj konferenciji o bojnim otrovima u Belgiji.

Zajedno sa suradnicima nastavlja, u Zagrebu, istraživanja na pesticidima i njihovom toksikološkom djelovanju, ispituje katalitičke procese prikladne za ugradnju sumpora u organske spojeve, te razne druge sinteze organskih spojeva. Postupke proizvodnje aromatskih organosumpornih spojeva zaštićuje sa tri patenta. Objavio je, zajedno sa suradnicima, znatan broj znanstvenih i stručnih radova u domaćim i stranim časopisima, uz pet poglavlja u izdanjima SIPRI u Stockholmu. Po umirovljenju, u činu pukovnika, prof. Binenfeld nastavlja sa istraživačkom djelatnošću i predaje na Postdiplomskom studiju sveučilišta u Zagrebu. Godine 1980. postaje znanstveni savjetnik zagrebačkog Sveučilišta, a 1993. imenovan je savjetnikom Narodne obrane sa činom generalbojnika. Preminuo je 1996. godine.

Židovi u muzičkoj kulturi Hrvatske

Vjekovna povezanost Židova s glazbom, bilo duhovnom ili svjetovnom, vokalnom ili instrumentalnom, neosporiva je činjenica. U većini zemalja koje su nastavali mnogim je Židovima glazba bila osnovno zanimanje i za tu djelatnost nije bilo zapreka. Tako je bilo već u srednjovjekovnim zajednicama, u nas primjerice, u Dubrovniku. To je uočljivo i u jednom španjolskom izdanju *Hagade* iz XV. stoljeća, na čijim je stranicama oslikano nekoliko glazbenika sa sviralama, bubnjevima, lutnjom, rebekom i gajdama. Slično je i u istočnim krajevima Europe, zavičaju tradicionalnih, gdje i danas postojećih »klezmerskih« sastava s obiteljskom zanatskom predajom. Neki pak gradovi, poput Lavova i Odese, gdje Židova bijaše razmjerno mnogo, postadoše prava rasadišta darovitih glazbenika, ponajviše gudača.

O židovskim glazbenicima na hrvatskom tlu može biti riječi tek nakon intenzivnijih doseljavanja Židova u hrvatske i slavonske krajeve nakon izгона Osmanlija; dotad im bijaše zabranjen boravak u pograničnim predjelima. Njihova se glazbena djelatnost odvija u skladu s razvojem hrvatskih glazbenih ustanova (izuzev obredne glazbe), u kojima su djelovali pojedinci i prije nego što su 1873. godine Židovi, nastanjeni u Hrvatskoj i u Slavoniji, dobili građanska prava. No, svoje najvažnije priloge u sklopu hrvatskoga glazbenog stvaralaštva, kao i u reproduktivno-pedagoškom obliku, ostvarili su u prva četiri decenija našega stoljeća. Pored glazbenika rođenih na domaćem tlu razmjerno je mnogo pridošlih (poput Milana Sachsa iz Lišova u Češkoj, Stanislaw Jastrzebskog iz Krakowa, Antonije Geiger Eichhorn iz Rzeszowa, Elze Hankin i Fritza Lunzera iz Beča, Margite Matz iz Ostornje u Slovačkoj). Neki će pak židovski glazbenici iz Hrvatske glavninu djelatnosti provesti u tuđini, poput Zagrepčanina Juliusa Epsteina (1832.-1926.), znamenita klavirskog pedagoga u Beču, pripadnika Brahmsova kruga i mentora Gustavu Mahleru, i njegova brata Jacquesa, osnivača *Društva čovječnosti* (1822.-1859.) skladatelja *Dvorskih plesova* posvećenih grofici Sofiji Jelačić r. Stockang 1857. godine. U Beču je od 1856. do 1886. godine slovio kao prvi Zagrepčanin, član Bečke filharmonije i Dvorske opere Josip Steiner. Osječki gudač, kasnije violist Lujo Svećenski (1862.-1926.) djeluje kao koncertni majstor u Bostonu, zatim u New Yorku kao gudač u Kneiselovu kvartetu i kao profesor na Njujorskom institutu glazbene umjetnosti. U svijet odlaze i braća Aurel (1865. - ?) i Mirko Waisz - Bjelinski (1867.-1916.), rodnom Zagrepčani, od kojih prvi nastupa u Hamburgu, a zatim u Londonu postaje koncertni majstor *Queen's Hall orkestra*, dok drugi u Londonu, a poslije u Bostonu djeluje kao violončelist i pedagog.

Premda se školovao u Beču, u nekad znamenitoj *Glazbenoj školi svete Ane* kod Josefa Drechslera, a i kod Salamona Sulzera, znamenita reformatora židovskih obrednih napjeva, Zagrepčanin Antun (Naftali) Švarc (1823.-1891.) vraća se u zavičaj, gdje isprva prihvaća mjesto natkantora zagrebačke sinagoge, a ujedno

je imenovan za učitelja novoostvorene izraelitske konfesionalne škole. Tu će dvostruku djelatnost obavljati sve do godine 1851., kad je imenovan za nastavnika violine na školi tadašnjeg *Musikvereina* (današnjeg *Hrvatskog glazbenog zavoda*). Tu je dužnost obavljao punih četrdeset godina, do mjesec prije smrti. Antuna Švarca nalazimo i kao kazališnoga dirigenta. Sve do Zajčeva dolaska u Zagreb ravnao je gotovo svim tadašnjim operetnim predstavama, a svojevremeno su se rado izvodile i njegove skladbe, bilo vokalne, bilo instrumentalne. Dobio je, uostalom, i prvu nagradu za svoju *Poputnicu Zrinjskome* prigodom natječaju raspisana uz tristogodišnjicu Sigetske bitke. U dugogodišnjoj djelatnosti bio je skroman i nenametljiv, ali neobično cijenjen. Dr. Nikola Andrić u *Spomenknjizi Hrvatskog zemaljskog kazališta u Zagrebu*, objavljenoj godine 1895. prigodom otvorenja nove zgrade, nazvao ga je »olichenjem zagrebačke glazbene povijesti svoga vijeka«. Tvrdnje da je bio protivnik Vatroslava Lisinskog potekle su u našem stoljeću iz nacional-šovinističkih krugova.

Kao vrstan glazbeni kritičar prominentnih zagrebačkih i osječkih novina od sedamdesetih godina do kraja prošlog stoljeća istaknuo se Heinrich Hirschl, o kojemu nemamo biografskih podataka.

Sljedeći naraštaj skladatelja židovskoga podrijetla iz Hrvatske koji je započeo školovanje na domaćem tlu, također je imao prilike za usavršavanjem u velikim glazbenim središtima Europe, u Beču, Parizu ili Pragu. Tako su razmjerno prisnije bili povezani s novim glazbenim strujanjima u svijetu, prenoseći ih dobrim dijelom u domaću sredinu, koja je, pogotovo u razdoblju između dva svjetska rata, bila zadojena nacionalnim temama, nerijetko s čvrstim osloncima na folklor, uz pojedinačne primjese romantizma. Bila je to zlosretna generacija, koja je u pojedinačnim slučajevima nakon povratka s usavršavanja u inozemstvu označena odveć kozmopolitskom ili smatrana autsajderima, koji se kreću »protiv struje« sve naglašenijeg nacionalnog smjera. Kritika je oštro reagirala čak i na stvaralaštvo onih koji su se, poput Jozefovića i donekle Hirschlera, znali ponekad i prilagoditi spomenutim smjernicama. Bila je to, gotovo beziznimno, nesretna generacija koja je osim Oskara Jozefovića (1890.-1941.) koji je u okupiranom Splitu sam sebi oduzeo život, pretežno stradala u ustaškim logorima smrti. Tu su tragičnu sudbinu podijelili Ziga Hirschler (1894.-1941.), Rikard Schwarz (1897.-1942.), Ladislav Grinski (1904.-1941.), Alfred Porges (1907.-1942.), a među najmlađima Oto Kolarić (1910.-1943.), Robert Herzl (1913.-1941.) i Erich – Eliša Samlaić (1913.-1944.). Pavao Markovac (1903.-1941.), doktor muzikologije, dirigent zborova, publicist i izdavač, producent gramofonskih ploča *Edison Bell Penkala* i prvi glazbeni urednik novoosnovane zagrebačke radiostanice strijeljan je u srpnju 1941. godine nakon neuspjela proboja zatočenika iz Kerestinca.

Jozefović, autor simfonijskih poema, kantate *Na Nilu*, komornih i zbornih djela, ostaje pretežito neoromantik, premda se priklanja i nacionalnom usmjerenju. U široku rasponu stvaralaštva Hirschlerov klavirski opus i vokalna lirika prožeti su impresionističkim obilježjima, dok je nacionalni prilog podario u *Hrvatskim plesovima*. Posebnu su popularnost uživali njegovi operetni napjevi i šlageri. Stilskih ispreplitanja nije lišen ni opus Rikarda Schwarza, bečkoga đaka, u kojega naziremo utjecaje dodekafonije i ekspresionizma.

Grinski se istaknuo gudačkim koncertom koji je prouzročio Ljerko Spiller, no čini se da je njegov cjelokupni opus nestao u ratnome vrtlogu, upravo kao i

Kolarićev, a ni Porgesova ostavština (spašena zaslugom njegove sestrične Bronje Stern i danas pohranjena u beogradskom Jevrejskom muzeju) nije izvučena iz muzejske prašine. I Porges je bio dobro znan kao inventivan melodičar, njegovi su šlageri bili popularni, a operete izvođene i u inozemstvu, ali se nitko nije potrudio da prouči rukopis njegove opere prema Vojnovićevoj drami *Ekvinocij*.

Bruno Bjelinski – rad Stelle Skopal

Teško je stoga određenije raspredati o autorima čije je stvaralaštvo prekinuto usred stvaralačkog napon. O darovitosti Herzla svjedoči notno izdanje njegove Sonate za klavir u d-molu, o Samlaiću kao dirigentu zagrebačkoga zbora *Ahdut* postoje recenzije, no u bombardiranom Beogradu, u požaru Nacionalne biblioteke, nestade tekst njegove doktorske disertacije, a istovremeno i gotovo sve njegove skladbe.

Među skladateljima koji su u poslijeratnom razdoblju nakon 1945. godine razvili plodnu djelatnost valja istaknuti Alfreda Schwarza (1907.-1986.) s ukupno 105 opusa, pretežito orkestralnih, Bruna Pristera (1909.-1996.), vrsna autora orkestralnih, zbornih i pretežito vokalnih komornih djela, Marka Rothmüllera (1908.-1993.) znamenita baritona mnogih svjetskih opernih scena, autora vrijedne knjige *Židovi u glazbi* istaknutog glazbenog pedagoga, skladatelja triju kvarteta,

vokalne glazbe i navlastito obrednih zapisa. Najvažniji skladatelj židovskoga podrijetla zacijelo je akademik Bruno Bjelinski (1909.-1992.), autor petnaest simfonija, instrumentalnih koncerata i u svijetu rado izvedenih baleta, dječjih komornih djela raznolikih žanrova zahvalnih izvodačkih mogućnosti.

Na poprištu pretežito zabavne glazbe uspješno im se pridružuju Stjepan Štepanov (1901.-1984.), ujedno i dirigent, pedagog i melograf, skladatelj zbornice glazbe, ali je najpopularnija bila njegova opereta *La Conchita*. Operetne je uspjehe postizao i Josip Deči (1904.-1984.), koji je ostavio i znatan opus vokalne lirike. Miroslav Špiler (1906.-1982.), istaknutiji kao pijanist i pedagog, za vrijeme svoje zagrebačke djelatnosti prvi je dirigent Zagrebačkog radioorkestra (osnovanoga 1930. godine), skladao je djela u narodnom duhu kao i masovne pjesme, a tek u svom zrelom, sarajevskom razdoblju sklada i orkestralnu glazbu.

Heda Piliš (1925.) poznata je po svojim razmjerno brojnim i uspješnim zabavnim i dječjim melodijama. Zagrepčanka Luna Altalai (1928.) afirmirala se u Beču pretežito komornim djelima. Alfi Kabiljo (1935.), autor glazbe brojnih omiljenih *musicala*, među kojima nedvojbeno prednjači *Jalta, Jalta*, čija je djelatnost uvažena i u međunarodnom glazbenom svijetu, ujedno je plodan stvaralac filmske glazbe, ali i djela viših pretenzija, poput glazbe za balet *Kentaur XII*.

* * *

Neosporiva je činjenica da je stroga kategorizacija profesionalnih židovskih glazbenika u nas praktički neprovediva, i nužno proizvoljna, jer su se pojedinci okušali u različitim glazbenim područjima, a uza svoje stvaralaštvo, odnosno reproduktivnu djelatnost ujedno bavili i pedagoškim radom, a pojedinci, stalno ili pak povremeno i glazbenom publicistikom. Na takvu više-manju složenu djelatnost bijahu uglavnom upućeni zbog toga što profesionalni glazbenik, s akademsko titulom ili bez nje, u postojećim društvenim uvjetima često i nije mogao biti vrednovan po zaslugi. Tako se, primjerice, svojom svestranošću posebno isticao dr. Pavao Markovac, koji se s bečkim doktoratom muzikologije uz već nabrojene djelatnosti ipak pretežno bavi dnevnim glazbenom kritikom, vođenjem zborova i obradama raznorodnih narodnih pjesama. Kao i Markovac, kod Guida Adlera u Beču doktorirao je i Dragan Plamenac (1895.-1983.), u ranoj mladosti skladatelj, poslije muzikolog svjetskog glasa, stekavši velike zasluge u otkrivanju rane glazbene povijesti Dalmacije, kao i za pronalaženje i transkripcije djela zapadnoeuropske glazbe od XIV. do XVI. stoljeća. Plamenac je od 1939. godine do svoje smrti pretežito živio i djelovao u Sjedinjenim Američkim Državama.

Razvoj pijanizma u Zagrebu, Osijeku, a i u drugim gradovima Hrvatske, bilježi također čitav niz zaslužnih koncertantnih umjetnika i pedagoga židovskoga podrijetla. Najstariji je Zagrepčanin, već spomenuti Julius Epstein koji je nakon osnovne poduke u školi tadašnjeg *Musikvereina* (danas, *Hrvatski glazbeni zavod*) krenuo u Beč, premda je u nekoliko navrata i kasnije nastupao u Zagrebu. Važno je istaknuti da se među njihovim učenicima nalazi Sidonija Geiger, rođena Altstädter (1874.-1944.), rodom iz Varaždina (također žrtva holokausta), i Zagrepčanin Ernest Krauth (1876.-1969.), koji se nakon Franje Kuhača i Anke Barbot-Krežme mogu smatrati najistaknutijim nositeljima moderne zagrebačke

pijanističke škole. Odgojili su čitavu plejadu zagrebačkih pijanista, a oboje su u mladim danima bili i vrsni koncertantni umjetnici.

Njima se pridružuje i nešto mlađa Antonija Geiger-Eichhorn (1893.-1971.), koja je tijekom usavršavanja bila i učenica Epsteinova daka Huga Reinholda (kod njega je neko vrijeme studirao i Krauth), pa se stoga može ustvrditi da su stupovi zagrebačkog pijanizma u prvim dekadama XX. stoljeća, posredno ili neposredno, isklesani po epštajnovskim uzorima. Antonija Geiger-Eichhorn je uza svoju bogatu i raznoliku koncertantnu djelatnost sve do svoga razmjerno kasna umirovljenja (1961. godine) uživala s pravom glas uvažena klavirskog pedagoga. U tome joj se pridružuje i Margita Matz, rođena Neustadt (1906.), podjednako uspješna i kao pijanistica, čembalistica i članica komornih sastava, te Ira Švarc, rođena Kohn (1909.), koja se također odlikovala vrsnim koncertnim nastupima i pedagoškim uspjesima. Među brojnim nastavnicima klavira valja spomenuti i Tereziju Herzog, Mariju Büchler, Antoniju (Tonku) Bišicki, Magdu Leitner, Albinu Neufeld, Pirošku Radauš (poslije u Splitu i u Dubrovniku), Vilmu Abeles, dok među mladim pedagogima nalazimo Ranku Tuksar (od 1996. godine u Izraelu), Dinu Rudolf-Perković i najmlađeg među njima, Nenada Kačara (1965.).

Na veliku tradiciju i stručnu izobrazbu Sidonije Geiger i Antonije Geiger-Eichhorn izravno se nadovezuje njihov đak Andrija Preger (1912.) vrsnim nastupima koncertantnog pijaniste i profesora Muzičke akademije u Beogradu. Preger, uostalom, nije jedini koji je tradiciju hrvatskoga pijanizma, što se razvijao u velikoj mjeri zaslugom židovskih glazbenika, pronio izvan Hrvatske.

Ta se djelatnost, dakle, nije ograničavala isključivo na Zagreb. Iz osječke pijanističke škole Maksa i Elze Hankin (1896.-1942.), a ona je bila i vrsna koncertantna pijanistica u razdoblju između dva svjetska rata – izrastao je pored ostalog i niz židovskih pijanista i pedagoga: Alica Schechter, Erži Ferber, Vojko Kiš (1911.), Zdenko Kaiser (1914.-1941.), Ladislav Sternberg, Anica Mirski, Darko Lukić (Židov po majci) (1922.-1974.) i drugi. Neki su od njih, poput Ferberove, Kaisera, Lukića i Anice Mirski nastavili, a većinom i dovršili studij na Muzičkoj akademiji u Zagrebu.

U Varaždinu se, navlastito prije Prvoga svjetskog rata, također zahvaljujući židovskim građanskim obiteljima, lijepo razvijao glazbeni život grada. Od izrazitijih pijanističkih talenata spomenuli bismo Dragicu Leitner (1885.-1940.) koja se, štoviše, usavršavala kod Friedricha Wiecka, oca slavne Clare Schumann. Udajom za hrvatskoga književnika Franju Markovića napustila je klavirsku djelatnost, nastupajući tek povremeno na dobrotvornim koncertima i priredbama pjevačkog društva *Kolo*, kojeg je bila počasna članica.

Zagrebačka gudačka škola broji među svoje zaslužne predstavnike Milana Grafa (1892.-1975.), publicistu, glazbenog kritičara i jednog od osnivača Zagrebačkog kvarteta, u kojemu je nastupao tri desetljeća. Marijana Schön (1899.-1967.), koja se nakon zagrebačkog studija usavršavala kod Karla Flescha, isticala se kao solistica i u komornim sastavima, a kao profesorica Muzičke akademije u Zagrebu uzgojila je mnoge istaknute gudače, uostalom kao i Renata Senečić (1905.), koja je uz solističke nastupe podjednaka priznanja stjecala i kao pedagog. Violončelist Hinko Geiger (1871.-1920.), otac Antonije Geiger – Eichhorn, glavninu je svoje solističke i pedagoške djelatnosti također uspješno proveo u Zagrebu, upravo kao i trombonist Marcel Fuchs (1920.), profesor Muzičke akademije i poznati solist Zagrebačke filharmonije.

Nadasve uvaženi vokalni pedagog u Zagrebu bio je Fritz Lunzer (1896.-1970.), kojemu ne samo hrvatski nego i mnogi inozemni pjevači svjetske reputacije duuguju prokušanu i temeljitu vokalnu izobrazbu. Do odlaska u Latinsku Ameriku kao pedagog isticala se i nekadašnja sopranistica Ada Quinz-Berndorfer, dok su se u SAD kao uspješni vokalni pedagozi izdvajale Zagrepčanke Vera Schwarz (1889.-1964.), nekadašnja prvakinja bečke Državne opere i Ženka Frischmann-Stayna. Pored ravnateljstva osječke opere (neko vrijeme bio je i intendant тамоšnjega Hrvatskog narodnog kazališta), Lav Mirski (1893.-1968.) bio je od 1926. do 1941. godine i direktor osječke Muzičke škole *Franjo Kuhač*. U mladosti violončelist, a poslije dirigent, Mirski je dug niz godina nedvojbeno središnja muzička ličnost Osijeka. Sretno izbjegavši holokaust, bio je od 1944. do 1947. godine dirigent Telavivske opere, Palestinskog simfonijskog orkestra (današnja Izraelska filharmonija) i Radioorkestra u Jeruzalemu.

Kao što su skladatelji i glazbeni pedagozi židovskoga podrijetla urasli u glazbeni život Zagreba i drugih gradova Hrvatske, tako su i reproduktivni umjetnici, školovani u domaćoj sredini, većinom ostajali u zavičaju. Njihov odlazak u druge zemlje nije bio razmjerno češći od odlaska pojedinih njihovih nežidovskih kolega. No, poput odlazaka, bilo je i dolazaka iz drugih glazbenih sredina. Djelatnost pojedinaca znala je biti ovisna i o mogućnostima priraštaja glazbenika u određenim trenutcima.

Među židovskim orkestralnim glazbenicima nalazimo harfisticu Sidoniju Kornitzer, a zatim gudača Josipa Thunea, koji je pola stoljeća proveo u orkestru zagrebačke opere. Njegov sin Daniel (1932.) bio je član Zagrebačkih solista i drugih cijenjenih komornih sastava. Djelovao je i kao dirigent, ali i kao profesor Muzičke akademije u Zagrebu, a odnedavno je muzički pedagog u Oslu.

Nakon generacije spomenutoga Josipa Steinera, Svećenskog i braće Waisz-Bjelinski, Zagreb je u našem stoljeću darovao svijetu i gudača Ljerka Spillera (1908.), koji zarana postiže svjetsku karijeru: najprije u Parizu, a od 1935. u Buenos Airesu, gdje je još donedavno djelovao kao violinist, koncertni majstor, dirigent i pedagog svjetskoga glasa. Prošle je zime u Zagrebu, u koji razmjer često vraća, predsjedao međunarodnom gudačkom natjecanju *Vaclav Huml*.

Na pragu karijere stradale su dvije Zagrepčanke koje su mnogo obećavale. Ljerka Blau-Samlaić, violinistica, nestala je u holokaustu, a smrt je još dvadesetih godina našeg stoljeća zadesila mladu violončelisticu Mariju Lažanski.

Među zagrebačkim pijanisticama koje se nisu bavile pedagoškom djelatnošću ne bi bilo pravedno izostaviti Margitu Marković (rođ. Rosenberg) koja je u Zagrebu sudjelovala u nastupima komornih sastava. Na prostoru zabavne glazbe nalazimo istaknutog pijanistu Aleksandra (Šanjija) Ujhelyija (1904.-1975.), koji se uspješno ogledao i kao skladatelj zabavnih melodija i Eugena Nemšića. Vrsnih se pijanista moglo naći i među zagrebačkim odvjetnicima, u čemu su u razdoblju između dva svjetska rata prednjačili dr. Bogdan Njemčić i dr. Lujo Weismann-Goranin (1895.-1967.), također virtuoz na klavirskoj harmonici.

Osijek je, pored već spomenutih imena, na prijelomu stoljeća uzgojio u svojoj sredini nekoliko židovskih instrumentalista, no, njihova je djelatnost pretežito lokalna značenja. To su pijanisti Ludwig (Louis) Kraus, gudači Irena Sonnenfeld i Bernard Rubinstein, te violončelist Adolf Schiffer. U Osijeku je bila angažirana i mezzosopran Marijana Febo, sestra proslavljene Vike Engel.

Ni glazbeni život Splita nije bio lišen židovskih glazbenika. U tjedniku *Židov* spominje se tamošnji koncert na kojem sudjeluju učitelj violine G. Keffmann, pijanistica Zdenka S. Berger i operetni tenor Zvonko Glück.

Glazbenoj kulturi u Hrvatskoj obilato su pridonijeli židovski vokalni umjetnici raznih generacija, ne samo oni koji su rođeni u Hrvatskoj nego i nekolicina onih koji su kraće ili dulje prebivali u ovdašnjoj sredini. Početkom našeg stoljeća iz Krakowa stiže u Zagreb tenor Szulem Hassmann, koji je nastupao pod umjetničkim imenom Stanislaw Jastrzebski (1879.-1921.), ostvarivši u zagrebačkoj operi repertoar neobično široka raspona, od Albinijeva *Baruna Trenka* do Wagnerova *Tristana*. Dvije posljednje godine života proveo je kao prvak i redatelj osječke opere. Iz Galicije potekao je i tenor Issac Chonkel, koji je uzeo ime Armin Armidi (1877.-1954.). Ostao je u angažmanu od 1916. do 1918. godine, a imao je uspjeha u lirskim ulogama. Umro je u Tel Avivu. I varaždinska mezzosopranistica Olga Pollak (1869.-1936.), angažirana u Hamburgu, a zatim u Hannoveru (gdje se udala za tamošnjeg gradonačelnika Heinricha Tramma), uzela je umjetničko ime Polna. U Tilsitu (istočna Pruska) kraće je vrijeme bila angažirana Stella Pressburger-Hukić, koja je, ranjena u transportu za Auschwitz, tamo stradala 1944. godine.

Generaciju znamenitih hrvatskih soprana sretno upotpunjuje Vika Engel (1885.-1943.), koja se nakon angažmana u Hannoveru i u bečkoj *Volk operi* (od 1911. do 1914. godine) vraća u Zagreb kao zrela umjetnica, uspješna protagonistica u operama Verdija, Bizeta, Wagnera, Janačeka, Charpentiera i Richarda Straussa. Već spomenuta Zagrepčanka Vera Schwarz, koja je osim u Beču slavila uspjehe u Hamburgu i u Berlinu, u njemačkoj je metropoli u Leharovim operetama dijelila i uspjehe svog slavnog partnera, Richarda Taubera. Kad smo već kod opereta, subreta Frida Gross veći je dio svoje zapažene djelatnosti podarila Osijeku; u Zagrebu je bila angažirana od 1907. do 1909. godine. U opernim ulogama, a poslije i u zagrebačkoj drami bila je vrlo omiljena Fanika Haiman, posebno kao Marica u Albinijevu *Barunu Trenku* i Evelyne u Tijardovićevoj *Maloj Floramy*e prigodom zagrebačke premijere. Nakon njezine iznenadne smrti, tu ulogu preuzima Margita Dubajić (1903.-1987.) r. Balassa, nadarena posebnom neposrednošću i neodoljivim temperamentom.

U sezoni 1909.-1910. godine, obnovljenu ansamblu zagrebačke opere pridružila se i mezzosopranistica Ružena Reissova, rodom iz Praga, no ona će ubrzo nakon udaje napustiti pozornicu. Svega je jednom na zagrebačkoj sceni nastupila (kao Mimi) već spomenuta Ada Berndorfer (udata Quinz), a njezina sestra Katja posvetila se lakšem žanru pod imenom Darja Berna. Početkom našeg stoljeća, nekoliko je puta u zagrebačkoj operi nastupila i Draga Stern (1879.-1942.), unuka Antuna Schwarza, koja bi se poslije rado odazivala nastupima u dobrotvorne svrhe, navlastito organizaciji izraelitskih ženskih udruženja. Umrla je kao zatočenica đakovačkog logora. U Auschwitzu stradala je 1944. godine sopranistica Stella Hukić-Pressburger, ranije angažirana u Tilsittu. U okolici Krasna je 1943. ili 1944. godine, zajedno s mužem i kćerkicom, ubijena Lucija Skopal-Buchwald, koja je stajala pred perspektivnom pjevačkom karijerom.

Sopranistica Zora Benedek bila je u zagrebačkoj operi angažirana u sezoni 1928.-1929. godine. Godine 1917. svega je dva puta u zagrebačkoj operi gosto-

vao bariton Šandor Donner (1884.-1942.), također žrtva holokausta. Godine 1915. u operetama je uspješno nastupala i Paula Sitzer, poslije vlasnica radionice steznika. Dva desetljeća kasnije, Zagreb slavi mladu operetnu primadonu Miru Kaiser u Kalmanovoj *Cirkuskoj princezi* i u Leharovu *Giudittu*. U njegovoj *Zemlji sniješka* gostovala je i Maja Rajić, rodom Siščanka, poznata i izvan zemlje kao interpretkinja vokalne lirike. Na tom području u okviru zagrebačkoga društva *Omanut* redaju se neposredno prije Drugoga svjetskog rata nastupi baritona Staše Gregora, Ervina Schlesingera i Bruna Weissa, soprana Vere Ernest (kasnije udate Levy u SAD) i drugih. U zagrebačkoj operi angažiran je godine 1930. bariton Leo Mirković (1904.-1990.), koji je u rodnom Sarajevu debitirao u opereti, ali mu u razdoblju do 1941. godine povjeravaju i mnoge eksponirane uloge poput Wagnerova Albericha, Papandopulova Amfitriona, Verdijeva Amonasra, Renata, Jaga, Forda i Rigoletta te Rossinijeva Figara. U tim posljednjim dvjema ulogama, no i kao Wagnerov Telramund i Amfortas te Verdijev Grof Luna, često gostuje u razdoblju od 1933. do 1935. godine i Marko Roth-Müller, priređujući i koncerte židovske sinagogalne i svjetovne glazbe sve do angažmana u Zürichu, gdje započinje njegova karijera zapažena baritona svjetskih opernih scena, a u kasnijim godinama vokalnog pedagoga u Bloomingtonu (Indiana).

Nakon završena pjevačkog studija u Zagrebu, u Osijeku je debitirala Greta Kraus, koja na sceni svoga rodnog grada nastupa u mnogim opernim, pretežno mezzosopranskim, ali i u operetnim ulogama. Godine 1922., prigodom nesretna kirurškog zahvata, gubi glas, no otada postaje jednom od korifeja zagrebačke drame. Nakon kraćeg angažmana u Trstu, stalna je gošća osječke opere bila Dita Kovač, (1891.-1976.), sestra Lava Mirskog, i to u razdoblju od 1917. do 1939. godine. Djelovala je i kao vokalni pedagog, a od 1946. do 1950. godine, kad odlazi u Izrael, bila je ravnateljica tamošnje muzičke škole. Njezinom nasljednicom na osječkoj opernoj sceni možemo smatrati Zdenku Rubinštajn, r. Büchler (1906.-1967.), miljenicu osječke operne publike, koja je od 1945. do 1960. godine nosila gotovo cjelokupni tadašnji sopranski repertoar.

Zlatnom je razdoblju zagrebačke opere izvanredno mnogo pridonio akademik Milan Sachs (1880.-1968.), uz kraće prekide njezin dirigent i u tri navrata ravnatelj. Isticao se neobičnom akribijom i požrtvovnošću u radu, a posebno je u svom ravnateljskom razdoblju od 1945. do 1955. godine uzdigao zagrebačku operu na njezinu prijeratnu razinu, pri čemu mu je pripomoglo dugogodišnje iskustvo u Zagrebu, a neko vrijeme i u Brnu. Sachs je i skladatelj (dosad neizveden) opere *Furijanti* te vokalne lirike i simfonijske poeme *Pjesma o sreći*. O djelatnosti Oskara Jozefovića, dugogodišnjeg dirigenta zagrebačke opere koji 1940. godine odlazi za ravnatelja splitske opere bilo je već riječi, a isto tako i o Lavu Mirskom i njegovoj osječkoj djelatnosti, uz kojeg je neko vrijeme operetnim izvedbama ravnao uspješno i Karlo Radinger, kasnije angažiran u Splitu, i u Zadru.

Razmjerno najveći broj žrtava holokausta nalazimo među Židovima zborovodama prije Drugog svjetskog rata. Tu su, osim spomenuta Pavla Markovca, voditelja radničkog kulturno-umjetničkog društva *Sloboda* i Roberta Herzla, zborovođe HPD *Jug, Jadran, Sloga* i *Trešnjevka*, Ericha-Eliše Samlaića, ravnatelja židovskog pjevačkog zbora *Ahdut* od 1935. do 1941. godine, među stradalima bili i dr. Ernest Krajanski (1885.-1941.), od 1917. do 1941. godine zborovođa varaž-

dinskog pjevačkog društva *Tomislav*, i njegov brat Artur (1884.-1941.), inače vrstan gudač. Prekinuta je i dugogodišnja i plodna djelatnost karlovačkoga kantora Davida Meisela (1885.-1941.) koji je od 1906. do 1941. godine vodio tamošnji obrtnički pjevački zbor *Nada*, a od 1923. godine i poznatu karlovačku *Zoru*. Ubijen je u Jadovnu, ali je obitelj uspjela do danas sačuvati dio njegove glazbene ostavštine. Ustaše su odveli u Jasenovac i koprivničkog kantora Lea Wolfensona (1883.-1941.), koji je od 1923. do 1941. godine vodio tamošnje Hrvatsko pjevačko društvo *Podravec*, a bio je autor sinagogalnih napjeva. Uostalom, mnogi su sinagogalni kantori upravo u manjim gradovima pridonijeli promicanju profesionalnog pristupa zborskom pjevanju i uzajamnom razumijevanju Hrvata i Židova u njihovu djelokrugu, pa se pojedina imena i danas spominju s poštovanjem. No židovski su skladatelji uz ostale djelatnosti često gajili i obrednu glazbu, kakvu je zacijelo po naputku velikoga bečkog reformatora Salamona Sulzera u Zagreb zarana prenio njegov dak, Antu Švarc. Uostalom, važni su u tom pogledu bili i zagrebački kantori Josip Rendi (1861.-1934.), Bernhard Grüner (1888.-1955.) i Isak Hendel (1883.-1944.), autor izdanja *T'filat arvit* iz 1940. godine od kojeg bi jedini sačuvani primjerak zaista zaslužio reprint, upravo kao i dragocjena zbirka od šezdeset izvornih židovskih napjeva u redakciji Žige Hirschlera, izdana 1924. godine u nakladi *Nove knjižare* u Zagrebu, naklade koja je, također, davno razgrabljena. Možda je upravo danas, kad je u Hrvatskoj zanimanje za židovsku kulturu i tradiciju u porastu, došao trenutak da se pomišlja na nova izdanja tradicionalne i obredne glazbe, za koju socijalistička Hrvatska, kao ni za glazbu vjerskih obreda bez razlike, nije gotovo ni marila. Danas je postalo jasno da je spašavanje nekoć opsežne, vjekovne židovske glazbene baštine, za koju i onako postoji opasnost da će nam od nje ostati tek neznatni fragmenti, ili točnije – okrajci, nešto čega se valja što hitnije prihvatiti.

Premda je Židovska općina u Zagrebu i u socijalističkim uvjetima povremeno nastojala održavati tradicionalnu židovsku glazbenu baštinu i spomen na svoje pripadnike poginule tijekom holokausta, na njezinim kulturnim priredbama, prevladavale su izvedbe djela živućih autora što je donekle i shvatljivo. Prijelomni trenutak bio je godine 1954., osnutkom Mješovitoga pjevačkog zbora *Moša Pijade*, s dirigentom Emilom Cossettom na čelu, u kojemu se dobrim dijelom sakupilo i mlade članstvo zagrebačke Općine. Međutim, u tadašnjim društvenim uvjetima zbor se načelno nije mogao pridržavati repertoara negdašnjeg *Ahduta* s težištem na sinagogalnu tradiciju. Umjesto da se najviše utječe tradicionalnom repertoaru, koji je djelomice, navlastito tridesetih godina našeg stoljeća, bio otisnut i u *Omanutovim* glazbenim izdanjima, Emil Cossetto se odlučio na stvaranje vlastitih harmonizacija i stilizacija drevnih židovskih napjeva, sefardskih kao i aškenaskih, prilagodivši ih ujedno izvođačkim mogućnostima samoga zbora. Iako se radilo o amaterskom zboru, pjevalo se s oduševljenjem što se ubrzo zapazilo u zemlji i u inozemstvu, te je zbor postigao nekoliko zaslužnih nagrada međunarodnog značaja i izdao do sada deset gramofonskih ploča, za što je vrlo zaslužan i dugogodišnji predsjednik zbora i vrsni organizator, Mihael Montiljo. No smjena generacija u zboru učinila je svoje: zbor je postupno izgubio židovsko članstvo; gotovo usporedno s promjenom naziva u *Liru* izdvaja se iz krila svoga osnivača. Zbor i dalje postoji postižući nove uspjehe prokušanim napjevima

svoga pretežito ustaljena repertoara, pod vodstvom svog zaslužnog i neumornog dirigenta. Dana 9. prosinca 1995. godine promoviran je i prvi CD.

Možda će i nadalje pojedini mladi interpreti drevnih i novih židovskih napjeva – i Židovi i nežidovi – kao što su u posljednje vrijeme svojim nastupima oduševili publiku Židovske općine u Zagrebu i kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger*, Marijan Miše, Ilan Kabiljo, Jelena Sikirica, Dražen Erora s ansamblom *Tango appassionato*, te nedavni uspješni nastupi Splitsanina Aleksandra Kabilja i mladih *Đozera* pod vodstvom Dine Rudolf-Perković, reprinte spomenutih notnih izdanja ipak dovesti do obnove židovske glazbe u nas, na pragu novog tisućljeća.

43 godine uspješnog djelovanja mješovitog pjevačkog zbora *Lira iz Zagreba*

Prije 43 godine, 1954. godine, odlukom Židovske općine u Zagrebu pristupilo se osnivanju zbora pod imenom *Jevrejski (Židovski) pjevački zbor* s namjerom da se poslije najveće tragedije Židova u povijesti u holokaustu, nastoji sačuvati od zaborava židovski vokalni melos – hebrejski sinagogalni, jidiš, španjolsko-sefardski, uz njegovanje izraelskih suvremenih skladbi te posvećivanje dužne pažnje hrvatskome i međunarodnom klasičnom i suvremenom repertoaru.

Realizaciju odluke Židovske općine o osnutku *Zbora* ostvario sam u svojstvu pročelnika *Omladinske sekcije* u Židovskoj općini, koja je tada brojila oko 50 članova. Od samog početka *Zbor* umjetnički vodi jedan od najrenomiranijih dirigenta i skladatelja u Hrvatskoj, Emil Cossetto.

U *Zboru* su, među ostalima iz zagrebačke Židovske općine, pjevali renomirani skladatelj Alfi Kabiljo, direktorica Umjetničkog paviljona Lea Ukrainčik, glavna tajnica Židovske općine Dunja Šprajc rođ. Čerkovski, prof. Mira Altarac, Lea Altarac, Gizela Weinberger, pok. Bela Hahn, pok. Bela Steiner, gđa dr. Kapuano, Mira Wolf, Ruth Deutsch, Jahiel Kamhi, dr. Igor Francetić, sadašnji potpredsjednik Židovske općine, Nenad Johan, Biserka Hirschl udata Barac, Dan Jungvirt, Mira Neumann udata Đermanović i Zoran Đermanović, Nada Kaiser, g. i gđa Petrić, g. Reich, Sida Ozmo, pok. Nada Gostl, Ljerka Gostl, Branka Gostl, Malkica Oberson, Evica Klein, Miljenko Krešić, Dan i gđa Stockhammer, Nada Begović, Vlasta Dijamant, Jakov-Jakica Danon, dr. Vlado Goldner, Helga Fiređi, Ruža Horvat, Dalija Grin, Vera Neufeld, Mira Križnić, Jakov Atijas i Mihael Montiljo, Ada Kardoš-Stamenković i kćerka Zlatica, Pavao Ungar, Rene Weisz, Branko Gavrin, Aleksandar Plačik, pok. Rudolf Braun, Jakob Albahari, gđa Kern i Mordehaj Kajor.

Od osnutka do danas predsjednik *Zbora* je Mihael Montiljo (čiji su preci, sefardski Židovi, pred 500 godina došli iz Španjolske i nastanili se u Sarajevu), koji je ujedno i organizator svih domaćih i inozemnih turneja.

Treba istaći našeg poznatog dizajnera i slikara g. Alfreda Pala koji je dugo godina bio član Savjet *Zbora* i iz blagonaklonosti izrađivao umjetničke plakate *Zbora*.

Značajan doprinos zboru dali su i njegovi solisti: Ljerka Jug-Labaš, pok. Branko Alaupović, Antonija Kordej, Vesna Srečković, Hajrudin Osmanagić, Šandor Pavišić, Dubravka Miletić, Gordana Malković, Ranka Cvetković, Marija Barun i Sanja Đurišević.

U prvim godinama svoga djelovanja *Zbor* su sačinjavali članovi Židovske općine u Zagrebu. Kako je riječ o brojčano maloj zajednici, radi kvalitetnog njegovanja židovske glazbene baštine otvorili smo vrata svima koji su imali sklonosti prema specifičnom programu *Zbora*, koji je 1962. godine dobio naziv *Moša Pijade*, a od 1990. godine nosi ime *Lira*. *Lira* je jedan od najstarijih židovskih glazbenih instrumenata koji se spominje u *Bibliji* zajedno s harfom i rogom (šofarom). Sad, kad se obilježava 3000 godina kako je kralj David proglasio Jeruzalem glavnim gradom, vrijedno je istaći da postoje dokumenti u kojima se vidi kralj David s lirom na kojoj je izvodio psalme.

Sreća je bila za zbor *Liru* da ga od samog početka, već 43 godine, vodi Emil Cossetto koji je omogućio da zbor postigne vrhunsku umjetničku kvalitetu i osvoji najviše nagrada na poznatim međunarodnim natjecanjima i festivalima. Jedan glazbeni kritičar govori o »Cossettovim čarobnim rukama«.

Kada govorimo o kvalitetnom i vrlo raznolikom repertoaru *Zbora* (klasična, židovska duhovna i svjetovna glazba, crnačka duhovna, južnoameričke skladbe, te skladbe hrvatskih skladatelja), posebno mjesto u djelovanju zbora *Lira* ima Emil Cossetto, koji je najviše, ne samo na ovim našim prostorima, učinio u njegovanju raznih vrsta židovske glazbe, te je skladao skladbe na sinagogalne motive, na izraelske motive, i aranžirao četrdesetak jidiš i sefardskih skladbi za pjevački zbor *Liru* i soliste *Zbora*. Isto je tako majstorski obradio hrvatske folklorne napjeve koji se izvode uz pratnju tamburaškog sastava *Lire* i s kojima *Lira* doživljava najveće uspjehe u inozemstvu.

Cossetto je na magnetofonu snimao prirodne talente među Židovima, kao što su bili pok. Leon Altarac, koji je jedno vrijeme bio i predmolitelj u Židovskoj općini te poznati građevinski stručnjak pok. Ašer Kabiljo, koji su pjevali divne sefardske romance. Na temelju tih zapisa, Cossetto je komponirao *Partitu Sefardicu*, skladbu za zbor, a umjesto gitare koja je obično pratila španjolske sefardske romance, uveo je četveroručnu klavirsku pratnju. Za tu uspješnu kompoziciju Cossetto je dobio uglednu nagradu Talijanske Radio Televizije – RAI jer je »na virtuozan način utkao motivne španjolskih romansi koje su Židovi nakon izgnanstva iz Španjolske prije 500 godina prenijeli i u naše krajeve i predajom ih sačuvali, a neke od njih više ne postoje ni u Španjolskoj«.

Zbor *Lira* održao je poseban koncert u Sarajevu na proslavi 400-godišnjice dolaska sefardskih Židova u Bosnu i posebno u Sarajevo. Tom prilikom izveo je *Partitu Sefardicu* i velik broj drugih španjolskih sefardskih romanci. Sefardski Židovi su sa suzama u očima slušali pjesme koje su pjevali bake i majke u njihovom djetinjstvu.

Od prigodnih programa za židovske blagdane Hanuku i Purim i obilježavanja datuma iz židovske novije povijesti, kao što je Jom Hašoa – dan posvećen žrtvama holokausta – te za štice i štićenike *Doma Lavoslav Švarc* te pjevanje žalobnih pjesama na pogrebima članova Židovske općine, *Zbor* se vinuo do najpoznatijih svjetskih glazbenih dvorana i sinagoga, te se može reći da je svijetu mašte pripadala pomisao da će *Zbor* moći ostvariti ono što je ostvario.

U 43 godine aktivnosti *Zbor* je održao preko 2000 koncerata u zemlji i inozemstvu. Gostovao je u najvećem dijelu Europe, SAD-a i četiri puta u Izraelu. Ističemo svjetski poznate glazbene dvorane kao što su *Chopin-Pleyel* u Parizu i

Barbican Centre u Londonu, *Theater an der Wien* u Beču, *Park East Synagogue* u New Yorku, sinagogu *Hebrew Congregation* u Washingtonu s 2000 sjedišta, te auditorije Jeruzalema i Tel Aviva s 3500 sjedišta te sinagoge, katedrale, crkve i dvorane Bruxellesa, Frankfurta, Kölna, Düsseldorfa, Osla, Barcelone, Malage, Rima, Milana, Züricha, Berna, Lausanne, Geneve, Lyona, Budimpešte, Segedina, Egera. Dali smo i brojne koncerte za gradišćanske Hrvate u Austriji i Mađarskoj te hrvatske iseljenike u zemljama Europe i SAD. Sudjelovali smo i osvajali najviše nagrade na međunarodnim festivalima Italije (prva nagrada na Međunarodnom natjecanju u Goriziji za polifonu glazbu te prva nagrada u polifoniji i prvo mjesto za najuspješniju pjesmu na Međunarodnom festivalu u Torre Vieji kod Alicantea) te na Svjetskom festivalu u Izraelu, Velikoj Britaniji i dr.

Zbor je također uspješno sudjelovao na festivalima zborova Hrvatske u Šibeniku, Petrinji, Zadru, Rijeci, Zaboku i Osijeku. Nije fraza ako se kaže da je zbor *Lira* gradio mostove prijateljstva među ljudima i zemljama. Nazivaju nas ambasadorima kulture Zagreba i Hrvatske. Bili smo i domaćini zborovima iz Italije, Španjolske, Francuske, Njemačke, Mađarske, Finske i Izraela.

Zbor je emitirao svoje programe preko radija i televizije kako u Hrvatskoj, tako i u svijetu.

Zbor je izdao 14 long play ploča u Parizu, Lyonu, Birminghamu, Vittoriji, Loretu, a ostale u Zagrebu. Godine 1988. izdao je long play ploču i kazetu koja je sadržavala sve vrste židovskih zborni skladbi. Ovih dana će izići compact disk s 20 romanci bosanskih sefardskih Židova.

Zbor je imao vrlo uspješne turneje u Austriji (u Beču i Grazu, te Gradišću), Italiji (pored Rima i Milana u još deset gradova), Mađarskoj (dva puta u Budimpešti i divnoj sinagogi u Segedinu, Engeru i Mohaču), Švicarskoj (pored Berna, Züricha, Geneve i Lausanne i u još pet gradova), te u četiri grada na Corsici, u Španjolskoj (pet puta u Barceloni na Međunarodnom festivalu *Canto coral internacional*, Manresi, Badaloni, Malagi – u sinagogi, Piedreri, Torre Vijeji, dva puta u Vittoriji, (glavnom gradu španjolske pokrajine Baskije), Belgiji (Bruxelles i Liège), Njemačkoj (Frankfurt, Köln, Düsseldorf, Münster, Speyer, Offenbach i još pet manjih gradova), Izraelu (četiri puta na festivalu pjevačkih zborova u Jeruzalemu – *Zimrya* gdje je od kritike rangiran među dva najuspješnija pjevačka zbora; kritika je rekla da pobjednička palma pripada zboru *Lira* i moderno obrazovanom dirigentu Emilu Cossettu. U Izraelu je zbor dao koncerte u još sedam gradova), Velikoj Britaniji (tri puta u Londonu, Birminghamu, Manchesteru i dva puta na festivalu u Llangollenu, gdje je opisna ocjena zbora bila »disciplina, apsolutno savršenstvo ritma i harmonična i nepogrešiva intonacija«), Norveškoj (Oslo), Finskoj (Kuopio i još četiri grada), Češkoj Republici (vrlo uspješno sudjelovanje 1995. godine na međunarodnoj manifestaciji *Stari Zavjet u umjetnosti u Rudolfinumu* u Pragu), Slovačkoj (cjelovečernji koncert u Bratislavi za Židove, Slovake i Hrvate), SAD (koncerti u New Yorku, Washingtonu, Pittsburghu, Scrantonu i pet gradova New Jersey). Posljednji nastupi u 1996. godini uključuju sudjelovanje na Međunarodnom festivalu pjevačkih zborova u *Jerusalem Theatru* u Jeruzalemu. Nastup zbora *Lira Jerusalem Post* je ocijenio kao vrlo impresivan, a zbor *Lira* bio je jedini zbor koji je podignuo na noge publiku *Jerusalem Theatra*.

U Hrvatskoj, na 29. festivalu 22 najbolja zbora u Osijeku, od 7. lipnja 1996. godine, stručni žiri dao je ovu ocjenu: »Zbor *Lira* pjevao je cijeli svoj program napamet, što je rijetkost na Festivalu, visoko profesionalno i dinamički. Maestro Emil Cossetto uspijeva organizirati glasove, neovisno o njihovoj pojedinačnoj kvaliteti, tako da postižu maksimum i dadu uzbudljivu i vrlo dojmljivu izvedbu. Osim prve izvedbe *Galijotove pesni*, neke dijelove programa imali smo priliku čuti, ali u njihovoj izvedbi zvuče svježe i novo te očaravaju publiku.«

Zbor *Lira* je dobitnik nagrade grada Zagreba za 1995. godinu u znak priznanja za postignute uspjehe u Pragu na Međunarodnoj manifestaciji *Stari Zavjet u umjetnosti* i naročito za kontinuirano 43-godišnje njegovanje i izvođenje sinagogalnih i drugih židovskih skladbi kao i za primjernu prezentaciju djela hrvatskih skladatelja.

Židovi u novinarstvu u Hrvatskoj

Za razdoblje do Drugoga svjetskog rata, ovim su prilogom uglavnom obuhvaćeni Židovi koji su radili u židovskim listovima u Hrvatskoj ili, preciznije rečeno, u listovima koji su pokrenuti u krilu židovske zajednice u Hrvatskoj, kao što su bili *Židovska smotra*, *Židov*, *Hanoar*, *Omanut* i drugi. Bilo je, dakako, Židova koji su radili i u drugim hrvatskim medijima toga doba – *Obzoru*, *Jutarnjem listu*, *Novostima*, Radio Zagrebu, itd. O njima će ovdje biti govora tek dijelom s obzirom da bi cjeloviti zahvat ove teme zahtijevao dodatna opsežna i dugotrajna istraživanja koja u raspoloživom vremenu nisu mogla biti obavljena.

Uz to, odmah moram napomenuti da mnogi pokretači, urednici i suradnici listova o kojima će u ovome prikazu biti riječi, nisu bili profesionalni novinari ili su to bili samo u jednom, kraćem razdoblju. Danas, prema kriteriju Hrvatskog novinarskog društva, novinar je onaj kome je novinarstvo, odnosno, bavljenje novinarskim radom, glavni izvor egzistencije. Primjenjujući taj kriterij, u Hrvatskoj je u prošleme stoljeću, pa i početkom ovoga, općenito bilo vrlo malo novinara, iako je bilo prilično listova, istina, većinom listova kratkoga vijeka. Tako je polovicom prošloga stoljeća, kada su Gajeve novine navršile već punih 15 godina izlaženja, a pojavilo se još nekoliko listova, prema Horvatovoj *Povijesti hrvatskog novinstva*, Bogoslav Šulek bio jedini profesionalni novinar, a dvadesetak godina kasnije, kada je pokrenut *Obzor*, list koji je potom desetljećima bio u vrhu hrvatskog novinstva, u Hrvatskoj je, prema Josipu Horvatu, bilo samo pet profesionalnih novinara. Pa još i početkom ovoga stoljeća, 1905. godine, u prepisci o potrazi za novinarima radi pokretanja stranačkog lista – a listovi su tada mahom bili stranačka glasila – može se pročitati kako »u Hrvatskoj još nema pravih novinara« i da će tek tada »kada inteligentni mladi ljudi budu vidjeli da se od pera živjeti može, biti i novinara kojima se neće moći reći da su novinari ljudi *aus dem verfehlten Beruf* (tj. ljudi promašena zvanja). Listove su u ranijoj fazi razvoja novinstva općenito uglavnom pokretali, uređivali i u njima surađivali odvjetnici, liječnici, književnici, činovnici, od kojih bi tek rijetki napustili svoju profesiju i posve se posvetili novinstvu. A listovi su mahom bili simbioza književnih časopisa i novina, odnosno, više časopisi nego novine; vijesti se na naslovne stranice listova u Hrvatskoj počinju probijati tek početkom ovoga stoljeća.

Te su značajke obilježavale i *Židovsku smotru*, prvi židovski list na hrvatskome jeziku, u čijem je pokretanju ključnu ulogu imala obitelj Licht, prije svega braća Aleksandar i Herman Licht. *Smotra* je, najprije kao mjesečnik, a kasnije kao polumjesečnik, izlazila od 1906. do izbijanja Prvoga svjetskog rata, 1914. godine.

Do 1909. godine vlasnik, izdavač i odgovorni urednik *Židovske smotre* bio je Herman Licht. Te je godine osnovano Zemaljsko udruženje cionista iz južnoslavenskih zemlja Austro-Ugarske Monarhije. *Smotra* postaje službeno glasilo Udruženja i seli u Osijek, gdje je bilo sjedište Udruženja. Dvije godine kasnije, vodstvo Udruženja seli u Zagreb, a s njim i *Židovska smotra*.

Skupina mladih židovskih intelektualaca okupljena oko *Židovske smotre* bila je jezgro koje je bilo odlučujuće i u pokretanju lista *Židov* 1917. godine, koji je kao polumjesečnik, a kasnije kao tjednik, izlazio sve do rata, 1941. godine, a i u pokretanju drugih židovskih listova i časopisa u međuratnom razdoblju. U biografijama većine članova te skupine zajedničko je da su kao srednjoškolci bili uključeni u rad *Literarnih sastanaka* židovske omladine i da su bar dio studija proveli u Beču, gdje su bili članovi *Društva Bar Giora* u kojem su se početkom ovoga stoljeća u Beču okupljali studenti Židovi iz južnoslavenskih zemalja. *Židovska smotra* je imala snažan kulturni pečat: redovno je, uz ideološke, analitičke ili polemičke tekstove donosila i beletrističke priloge, originalne i prevedene radove židovskih pisaca i pjesnika, ilustrirana je bila reprodukcijama židovskih slikara i grafičara, a donosila je, dakako, i niz informacija iz židovskoga svijeta, i, posebno, iz cionističkog pokreta. Informacije iz Hrvatske i ostalih južnoslavenskih zemalja (koje nisu zauzimali ni deseti dio prostora lista) uglavnom su bile objavljivane na njemačkom jeziku, kako bi bile pristupačne što širem čitateljskom krugu u židovskom svijetu.

U impresumu lista najčešće se nalazi samo ime odgovornog urednika, koji vodi administraciju lista, a mnogi prilozi novinarskog žanra su nepotpisani ili potpisani samo inicijalima. Međutim, iz raznih informacija u listu, može se zaključiti da je u prvoj zagrebačkoj fazi list uređivao Aleksandar Licht, u osječkoj, Ervin Kraus i Edmund Fischer, a zatim Alfred Singer, pa ponovno Licht, a u posljednjoj godini izlaženja – Alfred Singer i Hinko Gottlieb. Uz njih se kao najčešći autori javljaju Jochanan Thau, Mojsije Margel, Hinko Kaufmann, Josip Kraus, Lav Stern, Hinko Gottlieb, Otto Kraus, Lavoslav Šik i Marko Horn.

Aleksandar Licht autor je najvećeg broja uvodnika, a i mnogih drugih priloga u *Židovskoj smotri*. On je gotovo podjednako plodan autor i u *Židovu*, u pokretanju kojeg je također imao ključnu ulogu. Povodom 25. obljetnice pokretanja *Židovske smotre* list *Židov* je ustvrdio da je Aleksandar Licht svojim uvodnicima, esejima, analizama socijalnih, političkih i kulturnih zbivanja i pojava, postao duhovni vođa i učitelj cijele generacije. U prvim brojevima *Smotre* javljao se i pozicijom. Naslovi njegovih pjesama su *Kraj menore*, *Ahasver*, *Juda*. Tada je – bile su mu tek 22 godine i još je bio student – preveo s jidiša *Pjesme iz geta* Morrisa Rosenfelda. Dijapazon tema o kojima je pisao u stotinama tekstova objavljenim u *Smotri* i, kasnije, u *Židovu*, ali i u drugim tadašnjim listovima u Hrvatskoj – *Domovini*, *Obzoru*, *Pokretu* i osobito u Supilovu *Novom listu* – izvanredno je širok. Rođen u Lepavini 1884. godine, studirao je pravo u Zagrebu i Beču, postao ugledan zagrebački odvjetnik. Intenzivnim angažmanom u cionističkom pokretu, ubrzo je izbio u vrh pa i na čelo cionističke organizacije u Jugoslaviji, a bio je biran i u vodeća tijela svjetske cionističke organizacije. Svoje poimanje cionizma izrazio je riječima: »Što je cionizam? Ne tek komadić tla nego duhovna domaja cijeloga naroda.« Istodobno s tim angažmanom, bio je, izvan svake sumnje, najvažavanije i najutjecajnije židovsko ime u hrvatskom žurnalizmu i publicistici toga doba.

Dr. Lavoslav Šik, jedan od, kako sam kaže, vanjskih suradnika *Židovske smotre*, prisjeća se u jednom svom prilogu u *Židovu*, kako je u vrijeme pokretanja *Smotre*, on sam bio već »stari novinar«. Naime, prve svoje novinske priloge, u Cihlarevoj *Novoj nadi* i u bečkom listu *Jüdische Zeitung*, Šik je pisao još kao gimnazijalac. Kao student, surađivao je u cionističkom glasilu *Die Welt*, a sa 22 godine, na poziv Otona Krausa – kasnije također vanjskog suradnika *Smotre* – ušao je 1904. godine u uredništvo *Agramer Tagblatta*, koji je tada zastupao hrvatske interese protiv mađaronskog režima. »Sa 22 godine«, prisjeća se Šik, »pisao sam već uvodne članke i feljtone, lokalnu i dnevnu kroniku, saborske izvještaje i kazališne kritike.« U tajne novinarstva upućivao ga je Oton Kraus, koji je surađivao i u glasilu hrvatskih naprednjaka *Pokretu*, gdje je 1904. godine objavio seriju članaka o *Židovskom pitanju i cionizmu*, objavljenu potom i u brošuri, koja je, kako kaže Šik, bila prva cionistička knjiga na hrvatskome. Šik se nakon diplomiranja razbolio, pa je napustio profesionalni novinarski rad i posvetio se odvjetništvu i judaistici. Na njegovo mjesto u *Agramer Tagblatt* došao je brat Otona Krausa, Ervin, do tada suradnik osječkih listova *Narodna obrana* i *Slawonische Presse*, koji će pet godina kasnije, u Osijeku, uređivati *Židovsku smotru*.

Iako je napustio profesionalno novinarstvo, Lavoslav Šik će trajno, desetljećima biti prisutan na stranicama židovskih, a i drugih glasila u Hrvatskoj, pišući najčešće o temama i ličnostima iz židovske povijesti, o židovskim imenima, o židovskim liječnicima u Hrvatskoj i Jugoslaviji, ali i o mnogim aktualnim temama važnim za život židovske zajednice.

Mnoga imena iz *Židovske smotre* susrećemo već u prvim brojevima *Židova* 1917. godine. Neka, međutim, iščezavaju. *Smotru* rano napušta član osnivačkog tima Josip Kraus, koji se u novinarstvu okušao još kao dopisnik lista *Wiener Freisinnige Zeitung*. On je, na nagovor Hermana Lichta prihvatio mjesto tajnika *Merkura*, gdje je svoj rad okrunio podizanjem *Merkurova* sanatorija, današnje *Merkurove* bolnice. Smrt je u ranoj životnoj dobi pokosila prvoga izdavača i vlasnika *Smotre* Hermana Lichta, urednika Ervina Krausa i publicista i prevodioca s jidiša Jochanana Thaua, koji se svojim priložima, osim u *Smotri*, javljao i u bečkim i drugim židovskim listovima na njemačkom govornom području.

Od onih koji su, kao dvadesetogodišnjaci, započeli u *Smotri*, u međuratnom su razdoblju, uz Aleksandra Lichta, novinarski i publicistički stalno aktivni Lav Štern i Hinko Gottlieb. Karlovčanin Štern, bankovni činovnik, gorljivi aktivist cionističkog pokreta, jedan je od osnivača i najplodnijih suradnika tjednika *Židov*, glasila Saveza cionista Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Odvjetnik Hinko Gottlieb slovio je kao najbolji pjesnik u židovskoj zajednici u Hrvatskoj, prevodio je poeziju s hebrejskoga i njemačkoga, surađivao je u svim židovskim, ali i drugim hrvatskim listovima i časopisima, a njegove je tekstove, kad nije bio potpisan, odavao jezgrovit, ironičan i sarkastičan način izražavanja. Bio je jedan od osnivača i glavni urednik *Omanuta* u cijelom dvogodišnjem razdoblju – od 1936. do 1938. godine – izlaženja tog mjesečnika židovske kulture, kojem je izdavač bilo istoimeno društvo za promicanje židovske umjetnosti.

U uredništvu i na stranicama *Židova*, tog, kako je Slavko Goldstein 1987. godine napisao, »najčitanijeg i najutjecajnijeg tjednika u povijesti jugoslavenskog židovstva«, pojavila su se, dakako, i mnoga nova imena, od kojih su neka prva

novinarska iskustva stjecala u listovima za mladež *Hanoaru*, *Gideonu* i listu za djecu *Haavivou*, u kojem su istaknutu ulogu imale Milica Bing i Mirjam Weiller. Urednici *Židova*, koji su se po pravilu često javljali kao pisci uvodnika, a i drugih priloga, bili su redom: Aleksandar Szemnitz, Joel Resenberger, Drago Steiner, Oton Gross i Zeev Glück. Najduži urednički staž ostvarili su Steiner i Resenberger, Gross je uređivanje preuzeo 1936. godine, a posljednji urednik *Židova* Zeev Glück, 1939. godine. Uz njih i mladi suradnici i mnoga već afirmirana imena u intelektualnom životu Hrvatske, sveučilišni profesori, odvjetnici, liječnici, rabini, među njima Cvi Rothmüller, Otto Rechnitzer, Robert Veith, Marko Horn, Miroslav Šalom Freiburger, Nikola Tolnauer, Beno Stein i Vera Ehrlich Stein, Hans Hochsinger, Feliks Rosenbluth, Lavoslav Glesinger, Pavao Wertheim, Josip Heršković, Leon Geršković i mnogi drugi. Cvi Rothmüller, pravnik, koji se novinarstvu posvetio od najmlađih dana radeći u židovskim omladinskim listovima, a potom u uredništvu *Židova*, od 1936. godine prvi je stalni dopisnik *Židova* iz inozemstva – iz Palestine – koji je na dopisničku dužnost bio upućen iz uredništva.

U *Židovu* se u nekoliko navrata, priložima o glazbi, javio i poznati skladatelj, dirigent i glazbeni kritičar, Žiga Hiršler, koji je u razdoblju od 1918. do 1941. godine, kako je nedavno u *Novom Omanutu* pisala Ankica Vujnović Tonković, u *Novostima*, *Jutarnjem listu*, *Obzoru*, *Agramer Tagblattu*, *Hrvatskom listu*, osječkoj *Die Drau*, a i u nekim slovenskim listovima, objavio više od 800 priloga: glazbenih kritika, eseja, feljtona i intervjua. Podjednako je plodan kao pisac glazbenih kritika i eseja te kao pokretač i urednik specijaliziranih časopisa bio muzičar i muzikolog Pavao Markovac, a glazbenik Eliša Samlaić bio je jedan od pokretača i član uređivačkog odbora časopisa *Omanut* u kojem je objavio niz tekstova, uglavnom na glazbene teme. I Rikard Schwartz, skladatelj i dirigent, surađivao je kao glazbeni kritičar u *Die Drau*, *Jutarnjem listu*, *Židovu* i drugim listovima. U osječkom listu *Die Drau*, koji je neposredno nakon Prvoga svjetskog rata uređivao Lavoslav Selinger, svoje je prve likovne kritike u tom razdoblju objavljivao Iljko Gorenčević, odnosno Leon Grün, koji je kasnije, za svoga kratkog života,

likovnim i književnim kritikama, surađivao u Krležinom i Cesarčevom *Plamenu* i Krležinoj *Književnoj republici*.

U Drugome svjetskom ratu sav je taj svijet zauvijek nestao s hrvatske medijske scene, najvećim dijelom i iz života. Velika većina, poput Aleksandra Szemnitza, Lavoslava Šika, Miroslava Šaloma Freibergera, ubijeni su u logorima smrti, a oni koji su se uspjeli spasiti bijegom, poput Aleksandra Lichta i Zeeva Glückca, skrtili su se u Izraelu ili negdje drugdje u svijetu.

Iz malobrojne preživjele židovske zajednice u Hrvatskoj, u poratnim se godinama u uredništvima i na stranicama novina prvo javljaju oni koji su u ratu bili u partizanima i ondje se počeli baviti informiranjem i novinarstvom.

Tako je Alfred Pal, nakon oslobođanja iz rapskog logora, radio kao karikaturist u partizanskim redakcijama *Naprijeda* i *Vjesnika*, a u prvim poratnim godima bio je jedan od osnivača i suradnika *Kerempuha*, grafički urednik *Ilustriranog vjesnika*, zatim, tehnički i likovni urednik *Privrednog vjesnika* i suradnik i dizajner drugih listova. Bio je jedan od inicijatora pokretanja *Biltena* zagrebačke Židovske općine i dizajner *Voicea*, povremenog izdanja *Biltena* na engleskom jeziku.

U *Kerempuhu* je prvih poratnih godina, do odlaska u Izrael, 1948. godine, karikaturama surađivao i Geza Apfel, koji je rat preživio u Mauthausenu. Karikature tih godina u *Kerempuhu* objavljuje i Fritz Berendt.

Slavko Goldstein je kao šesnaestogodišnjak započeo surađivati u partizanskim listovima, a u poratnim godinama, nakon suradnje u *Studentskom listu*, dolazi u *Vjesnik*, gdje 1952. godine sudjeluje u pokretanju *Vjesnika u srijedu*. Sljedećih je godina komentator i urednik na Radio Zagrebu, pa urednik kulturne rubrike *Vjesnika u srijedu*. Od šezdesetih bavi se nakladništvom, ali i dalje svojim prilozima surađuje u mnogim listovima, od *Vjesnika u srijedu*, do *Starta* i *Danasa*. Godine 1993. pokreće *Erasmus*, časopis za kulturu demokracije, piše kolumnu u *Feral Tribuneu*, ima istaknutu ulogu u borbi za slobodu medija u Hrvatskoj, a pokretač je tjednog *news* magazina – *Tjednik*.

I Zlatko Glik je prve novinarske radove objavio u partizanima, u *Omladinskom borcu* u Topuskom, a poslije rata je radio u *Borbi* i na Radio Zagrebu, bio je zatim urednik u *Vjesniku u srijedu*, pa glavni urednik nekadašnjeg *Globusa*, potom *Arene* i *Studija* te zamjenik glavnog urednika *Večernjeg lista*.

Mira Gumhalter je u partizanima surađivala u *Psunjskoj riječi* i u *Glasu Slavonije*, a poslije oslobođenja suradnica je i urednica u *Vjesniku*, glavna urednica *Glasa Slavonije*, zamjenica glavnog urednika *Vjesnika* i *Večernjeg lista* i gotovo puna dva desetljeća glavna urednica ženske revije *Svijet*.

Milan Slani je iz partizana došao u uredništvo *Borbe*, potom je bio glavni urednik sindikalnog lista *Rad*, a najduže je, sve do mirovine, bio glavni urednik riječkog *Novog lista*.

Ratni dio biografije Melite Singer počinje internacijom u Italiji, a nastavlja se u partizanima. U novinarstvu je od 1951. godine u unutarnoj i vanjskoj rubrici *Vjesnika*, a zatim stalna dopisnica iz Pariza i glavna urednica VUS-a.

Iz partizana dolaze nakon rata u *Vjesnik* i Vladimir Angelus i Viktor Hajon. Angelus je već imao desetogodišnje prijeratno novinarsko iskustvo (pisao je za *Jugoslavenski Lloyd*), a u *Vjesniku* je kao suradnik i urednik za ekonomska pitanja, s prekidima – dvije godine bio glavni urednik *Informatora* – radio sve do

smrti, 1964. godine. Hajon se također specijalizirao za ekonomska pitanja te je početkom pedesetih bio urednik privredne rubrike *Vjesnika*.

Elvira Kohn jedina je snimila logor na Rabu neposredno nakon talijanske kapitulacije, a kasnije, u partizanima i nakon rata, objavljivala je fotografije u *Vjesniku* i drugim listovima.

Mira Hiršl je iz logora na Rabu stigla u redakciju ratnog *Naprijeda*, a u poslijeratnim godinama radi u vanjskopolitičkim rubrikama *Rada*, *Politike*, *Tanjuga*, *Narodnog lista*, *Večernjeg lista* i *Vjesnika*.

Iz rapskog logora u partizane je otišao i Vlado Benedik, koji je, nakon nekoliko godina u *Vjesniku*, gotovo cijeli radni vijek proveo u *Tanjugu*, između ostalog, i kao stalni dopisnik iz Beča.

Srećko Freundlich je, nakon internacije u Italiji, posljednju ratnu godinu proveo kao partizan, a od 1958. godine radio je kao vanjskopolitički komentator i urednik u *Vjesniku* i *Vjesniku u srijedu*. Godine 1971. bio je među onim hrvatskim novinarima, čija je novinarska karijera bila prekinuta političkim optužbama za nacionalizam. Do umirovljenja radio je kao redaktor u *Izboru*.

Partizanskoj generaciji pripada i Vera Vrcić, rođena Hafner, u poratnim godinama glavna urednica *Srednjoškolca*, zatim suradnica i urednica na radiju i u dnevnim listovima, glavna urednica *Globusa* i *Večernjeg lista* i stalna dopisnica *Vjesnika* iz Rima.

Eva Grlić je svih ratnih godina, najprije u Zagrebu, a potom na oslobođenom teritoriju, sudjelovala u stvaranju antifašističkih letaka i listova, a poslije rata u novinarstvu radi u *Naprijedu* i *Vjesniku* do 1949. godine.

Deneš Vajs je kao novinar radio u ratnom *Naprijedu*, a nakon oslobođenja bio je direktor *Naprijeda*. Kasnije se bavi izdavaštvom. Kraće su vrijeme, odmah nakon rata, u *Vjesniku* radili i Milan Zvijezdić, Vera Miler i Ivo Vidan, danas profesor anglistike na zagrebačkom sveučilištu, a u *Narodnom listu* Vlado Carin.

Na Radio Zagrebu u prvim su poratnim godinama počeli raditi Vlado Baum, kao vanjskopolitički novinar i glavni urednik Radija, Klara Dušanović, dugogodišnja vanjskopolitička komentatorica i Suzana Đurić, suradnica u redakciji vijesti.

Zora Dirnbach, iako poznatija kao autorica filmskih scenarija – među ostalima *Deveti krug* – te radio – i TV-drama i TV-serija, u gotovo je cijelom poslijeratnom razdoblju prisutna i u hrvatskom novinarstvu, ponajprije kao filmska kritičarka Radio Zagreba.

Branko Polić radio je u kulturnoj redakciji Radio Zagreba; dugi niz godina bio je urednik muzičko-govorne redakcije i komentator Trećega programa. Bio je među inicijatorima za pokretanje *Novog Omanuta* i od izlazenja prvoga broja, rujna 1993. godine glavni je urednik lista, koji, njegujući tradicije i kulturno naslijeđe Židovstva, nastavlja tradiciju *Omanuta*.

Mirko Mirković se također odmah nakon rata uključuje u novinarstvo. Dvije godine uređuju kulturnu rubriku *Vjesnika*, piše eseje u književnim časopisima. Za esej o Shakespeareu 1964. godine dobio je nagradu BBC-a. I sada se javlja priložima u *Biltenu* i drugim listovima i časopisima.

Željko Brihta je dvije godine djetinjstva proveo u logorima u Kraljevici i na Rabu. Cijeli je radni vijek bio novinar *Vjesnika*, uglavnom vanjskopolitički komentator i urednik, a u dva navrata i stalni dopisnik iz Bonna.

Završetkom rata i Dorđe Zelmanović iz logora dolazi u novine, najprije u *Naprijed* i *Narodni list*, potom je glavni urednik *Ilustriranog vjesnika*, urednik *Borbe*, pa zamjenik glavnog urednika *Vjesnika u srijedu*, urednik vanjskopolitičke i kulturne rubrike *Vjesnika*, glavni urednik *Studija*, urednik u *Večernjem listu*, stalni dopisnik iz Indije i SR Njemačke u dva navrata te komentator Radija *Deutsche Welle*. Danas, iako u mirovini, dopisnik je mađarskog lista *Nepszabadsag*. Njegova pokojna supruga Reza još je 1946. godine pokrenula i uređivala list *Naša moda*, a kasnije sudjelovala u pokretanju i uređivanju revije *Svijet*.

Preostaje još da spomenem ona od novinarskih imena koja pripadaju naraštajima bez ratnih biografija. Počet ću s dugogodišnjom *Vjesnikovom* novinarkom specijaliziranom za turizam, Vlastom Kovač, koja je i prva i sadašnja urednica *Biltena*, glasila zagrebačke Židovske općine. *Bilten* je izvjesno vrijeme uređivala i u njemu surađivala i Julija Koš koja vodi knjižnicu ove židovske općine. Čitateljima *Biltena* sigurno je poznato i ime Jasminke Domaš, novinarku Hrvatskog radija, čija je knjiga *Obitelj*, nedavno promovirana, izazvala izuzetno zanimanje i priznanja. U uredništvu *Biltena* je i Stojan de Prato, inače vanjskopolitički novinar *Večernjeg lista*. Sa Zapadnonjemačkog radija, WDR, redovno se prilozima iz Zagreba javlja Tamara Indik Mali, dugogodišnja novinarka *Večernjeg lista* i *Vjesnika*. Vlado Spitzer, vanjskopolitički novinar Hrvatske televizije, posljednjih godina vodi razmjenu HTV sa stranim televizijama. U *Privrednom vjesniku* svojom se kolumnom svakoga tjedna iz New Yorka javlja Drago Baum. Na Drugom programu Hrvatskog radija, prije Radio Zagreba, proteklih tridesetak godina aktivna je na novinarskim, uredničkim i prevoditeljskim poslovima Dalija Grin. Dina Julius, unuka poznatog zagrebačkoga psihijatra Dezideria Juliusa i kći dugogodišnjeg vanjskopolitičkog novinara beogradske *Politike* Đuke Juliusa, urednica je lista *Opatija*. Kao fotoreporteri u edicijama kuće *Vjesnik* radili su 70-ih i 89-ih godina Vlado Duić, koji je posljednjih desetak godina vlasnik privatne fotografske agencije u Njemačkoj i Branko Gavrin, unuk zagrebačkog nadrabina Gavre Schwartza. Novinskom i umjetničkom fotografijom bavi se i Andrija Zelmanović, sin Đorđa i Reze Zelmanović.

Od novinara aktivnih u razdoblju od 1945. godine do danas, malo je tko bio član židovskih općina. U ovaj su pregled uvršteni oni koji se, prema mojim saznanjima, izjašnjavaju kao Židovi i oni koji kažu da su i Židovi.

Za ponešto drugačije definiranu temu relevantne bi bile i neke druge, isto tako zanimljive, informacije o životu i živim tragovima židovske zajednice na ovome tlu, o kojima ponekad svjedoče i podsjećanja na židovske pretke, kao, na primjer, jedan novinski tekst poznatog sportskog novinara i dugogodišnjeg glavnog urednika *Sportskih novosti* Vilka Luncera o njegovom praujaku, velikom hrvatskom i židovskom slikaru Oskaru Hermanu ili izuzetno zanimljiv i topao pogovor memoarskoj knjizi spisateljice židovskoga podrijetla Vilme Vukelić, koji je o autorici knjige, svojoj omami, napisao dugogodišnji suradnik mnogih *Vjesnikovih* edicija, a danas *Nacionala* i BBC-a, Maroje Mihovilović.

Zagrebački *Makabi*

Zagrebački *Makabi* osnovan je ranih dvadesetih godina ovoga stoljeća, pod nazivom *Židovsko gombalačko i sportsko društvo Makabi*.

U početku, sadržaj rada bio je sakupljanje židovske mladeži od djece do tzv. mlađeg-starijeg naraštaja u svrhu sportskih aktivnosti. Postepeno su se od početne gimnastičke sekcije razvijale druge sportske sekcije, kao, na primjer, lakoatletska, nogometna, mačevalačka, teškoatlestka, skijaška, stolnoteniska, teniska i hokejaška sekcija.

U osnovnoj gimnastičkoj djelatnosti, koja se odvijala u dvorani u Palmotićevoj 22, članovi su bili razvrstani u grupe prema dobi: djeca muška, djeca ženska, naraštaj muški mlađi, naraštaj ženski mlađi, naraštaj muški stariji i naraštaj ženski stariji, te odrasli, tzv. seniori muški i ženski. Svu aktivnost vodio je društveni učitelj prof. Milan Janković, a radom i organizacijom rukovodio je prednjački zbor sastavljen od istaknutih sportaša. Raspored vježbanja u dvorani odvijao se od ponedjeljka do petka po prije nabrojanim grupama od 4³⁰ do 10 sati navečer, tako da je svaka grupa vježbala u dvorani 2 puta tjedno po 1 sat.

Kasnije je dobivena i mogućnost korištenja nogometnog igrališta *Željezničar-Viktorija* na Miramarskoj cesti, gdje se raznolika sportska aktivnost članova odvijala u proljetno i ljetno doba do kasno u jesen.

Prilikom osnivanja *Makabija* glavna misao je bila okupljanje židovske omladine, razvijanje sportskog duha, jačanje organizma i njegove otpornosti, međusobno upoznavanje i druženje, iz čega se postepeno razvijao takmičarski duh u raznim sportskim djelatnostima, kako među članstvom, tako i kasnije u takmičenjima sa drugim sportskim klubovima u gradu i državi.

Ukratko bismo spomenuli aktivnosti pojedinih sekcija, te pojedinačne i skupne uspjehe članova *Makabija*.

Djelatnost lakoatletske sekcije odvijala se na igralištu *Željezničar-Viktorija* nakon zimskog stjecanja kondicije u dvorani. Tamo su se vršili dnevni treninzi od 4 sata ujutro i dalje, pod stručnim nadzorom starijih atletičara, a sveukupnim treninzima rukovodio je vrsni lakoatletski trener M. Münz, koji je bio duša svih zbivanja u klupskoj lakoj atletici i koji je odgojio mnogo vrsnih lakoatletičara u *Makabiju*. To je posebno došlo do izražaja između 1935. i 1941. godine, kada su se *Makabijevi* atletičari ravnopravno nosili sa atletičarima drugih zagrebačkih klubova, kako u seniorskoj tako i u juniorskoj konkurenciji. Da spomenemo samo nekoliko istaknutih pojedinaca: Keiser je na 800 m bio jedan od najboljih državnih srednjepругaša sa osvojenim državnim prvenstvom, Tauber među najboljim sprinterima u državi, Rosenberg u skoku u vis, štafeta 4 x 400 u sastavu Klein-Kraus-Rosenberg-Tauber, i mnogo drugih koji su uspješno nastupali za *Makabi*.

Treba reći da su *Makabijevi* juniori između 1937. i 1941. godine igrali vrlo značajnu ulogu u zagrebačkoj lakoj atletici i ostvarivali značajne rezultate i uspjehe (Blivajs, Blau, Schvarz i Weiss, Büchler, Šrenger). Kao i sve druge sportske aktivnosti, tako je i lakoatletska aktivnost naglo i brutalno prekinuta dolaskom ustaša 1941. godine.

Nogometna aktivnost, koja se odvijala na istom terenu na Miramarskoj cesti, počela je vrlo skromno, tako da je *Makabi* počeo kao prosječni nižerazredni klub da bi do 1941. godine dosegao rang vrlo uspješnog kluba u tzv. prvom razredu sa nizom istaknutih pojedinaca, od kojih su neki dosegli i rang gradskih reprezentativaca, a jedan čak igrao za državnu (jugoslavensku) reprezentaciju (dr. Löw). Istaknuti nogometaši *Makabija* bili su Löw, Lehr, Zobel, Matersdofer, Begović, Sternberg, Grünwald, Eisenstädter, Weiss i Levi.

Teškoatletska sekcija dijelila se na boks i hrvanje. Tu su *makabejci* kao klub pod vodstvom Joške Abrahama igrali zapaženu ulogu, a neki pojedinci dostizali i uspjehe na razini čitave države: Leo Pollak, višestruki prvak u srednjoj (welter) kategoriji, a jednom i prvak Balkana, izvrsni boksači Gotessmann i Jungwirth, te hrvači Diamant i braća Friedrich.

Posebno se u *Makabiju* njegovao mačevalački sport, koji je dosegao veliki uspjeh dolaskom profesionalnog učitelja Dantea Gallante, pod čijim su vodstvom pojedini *Makabijevi* mačevaoci postajali i državni prvaci, kako kod žena tako i muškaraca: Suzana Büchler, Arnstein, Joško Weiss, Srećko Tkalčić, te kod juniora Kahan Hella, Hirsch Agneza, Kahan Fredi, Dohenyi Ivan.

Table-tenis sekcija bila je i kao momčad i kao pojedinci stalno u vrhu zagrebačkog, kao i državnog ping-ponga. Posebno su se isticali Adolf Heršković i Zlatko Weiler, koji su kao seniori bili među prvima u državi, a opetovano osvajali prva mjesta u Zagrebu.

Dalje treba spomenuti Merksamera, Goldsteina i Vizlera i niz drugih pojedinaca, koji su bili među najboljima u Hrvatskoj. Interesantan je podatak da je Ladislav Hexner, bivši *makabejac* bio opetovano prvak Jugoslavije pojedinačno i u paru zajedno sa Harangosom, a nije nikada nastupao za *Makabi*.

U skijanju i skijaškim skokovima *makabejci* su na gradskom nivou igrali zapaženu ulogu, kao na primjer Tauber, Švarc, Blau i Rotshild, te su na podsavanim natjecanjima osvajali medalje.

Pod vodstvom Žige Koranića okupljali su se tenisači, koji su i 1940. godine osnovali svoju sekciju a aktivnost se odvijala na igralištu *Željezničara* na Miramarskoj cesti.

Osim opisanih sportskih aktivnosti, koje su imale za cilj jačanje organizma, razvijanje kolektivne svijesti i takmičarskog duha, ne manje važno bilo je druženje i osjećaj pripadnosti. U *Makabiju* stvarala su se mnogobrojna prijateljstva, stjecala se saznanja i iskustva, koja su formirala svjesne i ponosne ljude. Razbijala se fama o tzv. Gheto-Židovima, poslušnim i plašljivim i stvarao se novi lik židovskih omladinaca, hrabrih i ponosnih, koji će biti u stanju oduprijeti se grubostima i nepravdama, pa i progonima, koji su vrlo brzo nastupili.

Baš taj makabejski odgoj pomogao je mnogima da prežive strahote holokausta i budu sposobni za novi život, svjesni svoje vrijednosti i pripadnosti židovskom narodu.

Društveni život kulminirao je svakoga proljeća maskirnim purimskim plesom, koji se održavao u prostorijama *Makabija*, koje su za tu prigodu bile svečano preudešene.

Tu su se sastajale sve generacije židovsko svjesne mladeži, da se za praznik Purima, odjeveni u različite maske rasonode i provesele uz ples i druženje. To su bile tradicionalne zabave, na koje su dolazili i brojni prijatelji *Makabija* – ne-židovi.

Kao posljednji, prije rata na hrvatskim prostorima, prireden je 1940. godine, a povodom završetka uspješne sportske sezone, svečani mimohod svih uzrasta, članova *Makabija* na sadašnjem igralištu *Zagreba*, kada su i podijeljena priznanja i nagrade najboljim natjecateljima. To je bila velebna manifestacija mladosti židovske zajednice u Zagrebu, kojoj je uz brojnu publiku prisustvovalo oko 500 omladinaca i omladinki. To je bila kulminacija u razvijanju zajedništva i osjećaja pripadnosti, koju je, na žalost, uništila okrutna fašistička čizma ubivši u tijeku holokausta većinu sudionika tog velebnog skupa.

Poštarima plaćena u gotovom

God. II. - MART-APRIL 1940 - VEADAR-NISAN 5700 - Br. 5 | 6

UČI DJEČJE GIMNASTIČKE PRIREDBE

2. i 3. V. 1940.

DAORANA MAKABI

CIJENA POJEDINOM BROJU DIN 4
PRETPLATA GODIŠNJE DIN 36
IZLAZI MJESEČNO.

IZDAJE ŽIDOVSKO GOMBALAČKO
I SPORTSKO DRUŠTVO »MAKABI«
U ZAGREBU.

Udio Židova u športu u Hrvatskoj

Izabrao sam temu Židovi u hrvatskom športu jer sam dosad već pisao o zagrebačkom *Makabiju* i u svom dugogodišnjem radu susretao se s mnogim Židovima-športašima i bio svjedokom bogate djelatnosti Židova u hrvatskom športu. Glavno središte svekolike aktivnosti Židova u hrvatskom športu bio je, svakako, Zagreb. Židovi su djelovali i u nekoliko najistaknutijih predratnih zagrebačkih nogometnih klubova – HAŠK-u, *Građanskom* i *Concordiji*, te, naravno, *Makabiju*. Svoje izlaganje počet ću s *Makabijem*.

Židovsko gombalačko športsko društvo osnovano je početkom drugoga desetljeća ovoga stoljeća u vrijeme kada je šport, općenito, u Zagrebu, bio tek na početku. Primjerice, godine 1903. osnovani su PNIŠK i HAŠK, 1906. *Concordija*, a 1911. najveći i najpopularniji nogometni klub – *Građanski*.

Osnivanjem Židovske općine u Zagrebu, 1806. godine, sve je više kulturnih, dobrotvornih i staleških društava kojima se nastojao učvrstiti židovski identitet. Tako se potiče i osnivanje židovskoga društva koje bi se bavilo športskim djelatnostima. Budući da su tu inicijativu svesrdno podržavali brojni članovi Općine, prije 83 godine osnovano je *Židovsko gombalačko športsko društvo*. Sastanak Inicijativnog odbora održan je 23. ožujka 1913. godine i ta se godina uzima kao godina osnivanja *Društva*, iako je osnivačka skupština održana 25. siječnja 1914. godine a prva konstituirajuća skupština 20. svibnja 1914. godine. Najzaslužniji za tu akciju bili su – dr. Otto Braun, dr. Dragutin Zwieback, Julio König, Hinko Graf, Aleksandar Licht, Hugo Schlesinger i Adolf Licht. Godine 1920., poslije fuzije s omladinskim športskim društvom, *Društvo* dobiva ime *Makabi*.

Prvi predsjednik *Društva* bio je dr. Dragutin Zwieback, a uz njega u prvom odboru vrlo su aktivni bili dr. Otto Braun, Zlatko Rosenberg, dr. Hinko Löwy i David Stern. Te pionire – osnivače posebno ističem jer su oni svojom inicijativom i neumornim radom pridonijeli da se u Zagrebu osnovalo jedno od najelitnijih i najsređenijih športskih društava. Najplodnije razdoblje djelovanja *Makabija* trajalo je od 1923. do 1937. godine, kada su društvo vodili Julio König, predsjednik i dr. Samuel Deutsch, tajnik. Između dva svjetska rata najviše Židova živjelo je u Zagrebu, i za mnoge od njih, bez obzira na životnu dob, *Makabi* je bio vrlo kvalitetan i po rezultatima uspješan. Kako je arhiva *Makabija* djelomično razvučena na razne strane a uglavnom uništena, koristio sam izvore poput *Športskog almanaha* grada Zagreba iz 1936. godine, zapise ing. Milivoja Radovića u časopisu *Povijest hrvatskog športa* i razne publikacije.

Najstarija, najvažnija i najmasovnija športska disciplina u *Makabiju* bila je gimnastika. S njom se počelo u neuglednoj podrumskoj vježbaonici Evangelističke škole u Gundulićevoj ulici 28, a nastavilo 1926. godine u novoj dvorani u Palmotićevoj ulici 22. U prvo vrijeme učitelj *Makabijevih* gimnastičara bio je Ru-

dolf Vrhovec, a od 1929. do 1941. godine profesor Milan Janković. Najbolji đaci profesora Jankovića u *Makabiju* bili su Dragutin Pfeifer, Milan Blažić, Adolf Licht, Lujo Weissman, Samuel Deutsch i Milan Freiburger.

Nogometna sekcija *Makabija* osnovana je na poticaj članova HAŠK-a dr. Ivana Spitzera, Milana Šorša, Hermana Šlosbergera i Alfreda Klabera 30. studenoga 1919. godine kad je ponovno oživio rad *Društva* prekinut Prvim svjetskim ratom. Jezgru prve momčadi činili su iskusni igrači, koji su do osnivanja nogometne sekcije igrali u drugim klubovima, pa je stoga prva momčad *Makabija* od samog početka bila pri vrhu zagrebačkoga nogometnog podsaveza. Uz prvu momčad, *Makabijsva* nogometna sekcija imala je i dobar podmladak, koji je davao igrače za najbolju selekciju. *Makabi* je u bivšoj Jugoslaviji bio jedini klub čiji su članovi bili isključivo Židovi. Prvi javni nastup nogometaši *Makabija* imali su 25. ožujka 1920. godine, kada su odigrali utakmicu protiv rezervnog sastava HAŠK-a. Za HAŠK su nastupili bivši prvotimci, iskusni i prekaljeni borci, a *Makabi* je tada još bio neuigran, bez prave skupne igre, pa je to rezultiralo porazom 6:0. Rezultat, međutim, nije bio toliko važan, koliko je važna bila činjenica da se krenulo i s javnim nastupima. *Makabi* je imao odlične trenere, a najpoznatiji su bili Čeh Karel Koželuh, istodobno i trener HAŠK-a, Danko Premrl, reprezentativni nogometaš *Concordije* i *Gradanskog*, te internacionalac HAŠK-a Branko Kunst. Židovi su u nogometnom športu postizali zapažene rezultate. Probijali su se iz razreda u razred zagrebačkoga podsaveza, pa su pred Drugi svjetski rat došli i do savezne lige i vjerojatno bi u nju ušli da rat nije potpuno prekinuo aktivnost *Makabija*.

Prvu međunarodnu nogometnu utakmicu *Makabi* je odigrao 16. srpnja 1921. godine protiv HAKOAHHA-a iz Graza i pobijedo 3:1 (1:0).

Trojica makabejaca bili su vrlo ugledni međunarodni suci – Pavao Rauders, Otto Rosenfeld i Bruno Jelinek, a bilo je i dosta sudaca saveznog razreda poput Milana Grofa, Branka Višnjića, Milana Šorša i drugih.

Mnogi Židovi bili su vrlo aktivni i istaknuti djelatnici zagrebačkoga, hrvatskoga i jugoslavenskoga nogometnog saveza. Čak četvorica predsjednika NK *Gradanski* bili su Židovi – Hinko Rosenberg, Željko Berger, Gustav Deutsch pl. Maceljski i Vladimir Premru, koji su ujedno bili i mecene i sponzori, osobito Gustav Deutsch Maceljski koji je odigrao veliku ulogu u stvaranju najveće generacije zagrebačkih »purgera« nogometaša *Gradanskog*. Osim njih, Ivo Spitzer, Otto König, bili su dogogodišnji, vrlo aktivni članovi uprava *Gradanskog*.

Glavni menadžer *Gradanskog*, David Weiss, bio je također Židov, rođen 1893. godine u Zagrebu. Bio je član bečkoga *Rapida*, a 1938. godine, nakon upada nacista u Beč, vratio se u Zagreb i rat proveo skrivajući se u prostorijama *Gradanskog* u Boškovićevoj 4 i ispod tribina igrališta u Koturaškoj cesti. Weiss je bio organizator brojnih turneja *Gradanskog* te novinar i radioreporter. S Jozom Jakopićem, glavnim tajnikom *Gradanskog* i svojim velikim prijateljem, ilegalno je potkraj rata napustio Zagreb i Hrvatsku, a činjenica da su ga u *Gradanskom* čitavo vrijeme štitali i skrivali, dokazuje koliko su ga cijenili i bili mu zahvalni.

U nogometnoj sekciji neizbrisiv trag ostavio je čuveni zagrebački internist kardiolog Arpad Hahn, isprva istaknuti igrač *Makabija*, a kasnije godinama tehnički referent i vođa nogometne sekcije. Kao što sam već rekao – *Makabi* je imao vrlo dobre nogometaše, no najjači sastav bio je onaj kojeg je vodio Branko Kunst od 1934. do 1941. godine.

Hrvatski tenisači na brodu Victoria, na putu iz Genove za Indiju 1935. godine, kad je i počeo niz njihovih sjajnih uspjeha i pobjeda. Slijeva u desno: Franjo Kukuljević, Franjo Punčec, vođa puta dr. Ivica Pavelić i Franjo Schäfer u to vrijeme predvodnik budućih slavni hrvatskih teniskih mušketira

Uz gimnastiku i nogomet jedna od najstarijih sekcija u *Makabiju* bila je atletika, osnovana 1921. godine. Atletičari *Makabija* nastupali su na mitinzima koje je priređivao HAŠK, a velike uspjehe postizali su Koloman Schneller, rekorder na 800 i 1500 metara, Miroslav Dobrin, dugoprugaš i reprezentativac u hodanju, kasnije istaknuti dužnosnik atletske saveza Jugoslavije, Mirko Mirković, Oskar Tauber, Zdenko Kraus, Pavao Klein, Vili Kaiser i drugi. Mačevalačka sekcija *Makabija* počela je s radom 1922. godine, a prvi propagandni nastup imali su njezini članovi u travnju 1924. godine na starom velesajmu u Martićevoj ulici. No, osobit zamah mačevalačka sekcija doživljava 1926. godine, kada su športaši *Makabija* preselili u novu dvoranu u Palmotićevoj ulici, a mačevaoci su počeli vježbati u dugačkom uskom prostoru galerije na balkonu dvorane. Njihova sekcija bila je među najuspješnijima u čitavom *Društvu*. *Makabi* je dao nekoliko prvaka Zagreba, Hrvatske i Jugoslavije, a najistaknutiji natjecatelji bili su Hugo Arnstein, Slavko Stern, Miroslav Juhn, Mirko Mirković i Fredi Kahan. Teniska sekcija osnovana je 1922. godine, imala je tridesetak članova a najbolji igrač bio je Alko Kohn. Židovi su dali i nekoliko izvrsnih igrača koji su nastupali u tada najpoznatijim teniskim klubovima Zagreba, poput Franje Schäffera i Aleksandra Podvineca, *Davis cup* reprezentativaca. Od igračica vrhunske rezultate posligle su

tenisačice Olga Njemirovski i Fricika Blis. Teškoatletska sekcija *Makabija*, osnovana je 1923. godine a pročelnik je bio dopredsjednik Teškoatletskog saveza hrvatske Dragutin Rotschils, a referent Eugen Berger. Od hrvača *Makabija* najviše su postigli Diamant i Fischer. Stolnoteniska sekcija osnovana je 1930. godine i već na početku uspješno sudjeluje na prvenstvu Zagreba, a u sastavu Weiler, Rosenfeld i Müller osvojila je prvenstvo za sezonu 1931./32. godine. Na prvenstvu Jugoslavije 1932. godine, *Makabi* osvaja drugo mjesto, a Zlatko Weiller postaje pojedinačni prvak. Stolnotenisači *Makabija* uvijek su bili u samom vrhu, a posebno jaku momčad imali su uoči Drugoga svjetskog rata kada za *Makabi* igraju Zlatko Weiller i Adolf Heršković. Veliki igrač bio je i Židov Ladislav Hexner, koji je zajedno s Maksom Marinkom i Žarkom Dolinarom igrao za HAŠK. Bokska sekcija je osnovana 1932. godine. Prvi veći uspjeh postignut je 1934. godine na prvenstvu Zagreba kada je sastav Branko Jungwüth, Leo Polak, Izidor Gotesman, Hirtenstein, Schultais i ostali osvojio prvo mjesto. Najuspješniji su bili Polak i Gotesman, a za Leu Polaka rekao mi je Milan Maglica, da je bio najveći hrvatski boksač. Plivanje i veslanje su sekcije o kojima ne postoje detaljni podaci ali se zna da su Židovi nastupali za ZPK (Zagrebački plivački klub) u kojem su vidnu ulogu igrali Olga Fischer, prvakinja i rekorder, te sjajni vaterpolisti Miki i Saša Klein, kasnije poznati kao braća Strmac.

Osim u Zagrebu, Židovi-športaši bili su vrlo aktivni i u Splitu, Dubrovniku, Sisku, Osijeku, Belišću, Vinkovcima, Čakovcu, Varaždinu, Bjelovaru, Karlovcu i u drugim gradovima. Športaši židovskoga podrijetla bili su toliko brojni i uspješni da bi nam samo nabranjanje imena odnijelo dosta vremena, pa ću se stoga zadržati samo na najmarkantnijim imenima. U Splitu je bilo mnogo športaša-Židova koji su igrali zapažene uloge u svojim klubovima. Rudi Glajher i Mario Paškeš isticali su se kao vrsni vaterpolisti *Jadrana*. Dobar plivač *Jadrana* bio je i Silvio Altarac, zaljubljenik u Split, sada predsjednik Židovske očine u Gisenu. Židovi su u Splitu bili velike mecene hrvatskoga športa, a mnogo ih je aktivno radilo u planinarskim društvima. Stolnoteniska aktivnost Židova u Splitu odvijala se u društvu *Jarden*. U dubrovačkom *Jugu* djelovao je kao dobar vaterpolist Viktor Hajon, jedan od poslijeratnih predsjednika Plivačkog saveza Hrvatske. Kad je riječ o Dubrovniku, onda valja svakako spomenuti plivače i vaterpoliste Jakova i Davida Fereru, koji su veslali u klubu *Neptun* a plivali na *Dančama*.

Jedan od istaknutih Židova športaša bio je bjelovarski stolnotenisač Gustav Perl-Benda, a u Varaždinu od brojnih športaša-Židova posebno mjesto svakako zauzima svestrani Artur Takač, atletičar, nogometaš, tenisač, skijaš i hokejaš, danas savjetnik predsjednika Međunarodnog olimpijskog odbora Huana Antonia Samarana. Takač je svu svoju bogatu sportsku ostavštinu poklonio rodnom gradu Varaždinu. Donacija čeka uređenje stare Sinagoge u kojoj bi bio i njegov sportski muzej. Nogomet je šport koji je nje govala židovska omladina, pa je tako bilo dosta dobrih igrača u Varaždinu, kao što su bila braća Dušan i Milan Klein.

Zanimljiv je podatak da su rukomet, zapravo hazenu sredinom srpnja 1920. godine, javno igrale vukovarske i osječke židovske akademičarke. U Vukovaru i Osijeku bile su osnovane rukometne sekcije cionističke mladeži, koje su 10. kolovoza na sletu u Osijeku odigrale prijateljsku utakmicu koja je završila 4:1 za omladinke Vukovara.

Mogao bih još nabrajati ljude, gradove i klubove gdje su Židovi bili istaknuti sportaši. Ove godine sisačka *Segesta* slavi 90. obljetnicu postojanja. Židovi mogu biti ponosni da među osnivačima toga nogometnog kluba ima dosta Židova, da samo spomenem Alfonsa Büchlera, Antu Schnelera, Vladimira Bruknera i Vladimira Godharda. Židovi su u Sisku osim u nogometu bili vrlo aktivni u biciklizmu, mačevanju i tenisu, a imali su niz istaknutih članova *Hrvatskog sokola*. Supruga legendarnog zagrebačkog profesora, reprezentativca u nogometu i tenisu Dragutina Friedricha, Kamila Richtman bila je jedna od najboljih tenisačica onorativne države. U tenisu Siska vrlo su aktivni bili Olga i Mirko Reiss. Ako je riječ o karlovačkom tenisu, onda valja spomenuti da je preteča naših *Davis cup* reprezentativacâ Franjo Schäffer došao iz Karlovca te da je i Oskar Mohr, jedan od osnivača HAŠK-a, 1903. godine djelovao u Karlovcu.

Nastojao sam koliko sam mogao saznati što više o Židovima sportašima služeći se pisanim materijalima ali i osobnim kontaktima. Taj istraživački rad bio je zanimljiv i poticajan te ću nastaviti i dalje, jer smatram da su mnoge stvari, ljudi i događaji još uvijek premalo poznati. Ono što je jasno i poznato jest činjenica da su Židovi-sportaši bili neobično korisni i uspješni, da su mnogo pridonijeli razvitku hrvatskoga športa. Mnogi od tih divnih ljudi su, na žalost, u vrtlogu rata nestali kao žrtve fašizma, ali sjećanje na njih ne samo kao vrsne sportaše nego velike mecene i promicatelje hrvatskoga športa prisutno je i danas u sredinama u kojima su djelovali.

Razvoj ženskih općih i židovskih dobrotvornih organizacija

Uvod

Ženska dobrotvorna društva razvijaju se u Americi i Europi na početku XIX. stoljeća. U Hrvatskoj, kao i u cijeloj Habsburškoj Monarhiji, osnivaju se gospojinska i druga ženska dobrotvorna društva sredinom XIX. stoljeća. U razvoju ženskih društava postojale su razlike u njihovu karakteru, članstvu i ciljevima, ovisno o prilikama i okruženju u kojem su nastajala.

Dobrotvorna ženska društva u Hrvatskoj imala su, za razliku od sličnih društava u svijetu, u početku izrazito filantropski karakter i okupljala su žene raznih vjera i nacionalnosti. Tek su se kasnije razvila posebna nacionalna društva, društva pri političkim strankama ili organizacije s posebnim zadaćama.

U ovome radu prikazat ćemo: a) Razvoj općih i židovskih ženskih društava u svijetu, c) Razvoj ženskih društava u Hrvatskoj, b) Razvoj i rad židovskih ženskih organizacija u Hrvatskoj i Zagrebu.

a) Razvoj ženskih društava u svijetu

Prve dobrotvorne ženske organizacije, nastale na početku XIX. stoljeća, imale su katolički i protestantski religiozni karakter; za njih je dobročinstvo bilo pitanje »moralne korekcije« stanja u kojem se nalazilo sve više siromašnog stanovništva. Prve feminističke organizacije, koje se osnivaju u to vrijeme imale su čak antisemitski karakter. Tako je *National American Woman's Suffrage Association* (NAWSA) na svojoj konvenciji 1885. godine donijela rezoluciju u kojoj osuđuje dogmatizam u judaizmu kao »otrov« civilizacije koji paralizira humanost žena. U knjizi *Woman's Bible* Elisabeth Cady (1895.) iznose se slična negativna stajališta o judaizmu. Feministički je pokret u svom početku dokazivao jednakost žena u kršćanstvu napadanjem judaizma kao izvora opresije žena. Antisemitizam i predrasude bile su tada uvjetovane i sve većom imigracijom istočnoeuropskih Židova u Ameriku.

Zbog toga se židovske ženske organizacije od samog početka razvijaju zasebno i židovske žene nisu se priključile drugim ženskim organizacijama.

Prvu žensku židovsku organizaciju osnovala je Rebecca Gratz 1819. godine u Americi: *The female Hebrew Benevolent Aid Society of Philadelphia* a 1838. je otvorila Nedjeljnu školu u koju su išli zajedno dječaci i djevojčice. U Europi je 1840. osnovano u Londonu *The Jewish Ladies Benevolent Loan Society* i *Ladies visiting Society* (Louise Rothschild).

Prvi kongres židovskih ženskih organizacija održan je 1893. godine u Čikagu i stvorena je *Nacional council of Jewish Women* (NCJW, koja i danas postoji) čiji je osnivač bila Hannah Greenbaum Solomon.

Rad židovskih ženskih organizacija određivali su problemi onoga doba. To je u prvome redu bio dolazak velikog broja židovskih izbjeglica u Ameriku i među njima djevojaka i žena. U Čikagu su osnovane organizacije: *Bureau of Personal Service for Russian Immigrants*, *Woman's Loan Society*, *Sabbath School for Girls* a taj su primjer slijedile i druge organizacije u Americi i Kanadi.

Interesantna je činjenica da se NCJW nije slagala s idejama cionizma koji se u to vrijeme počeo javljati, smatrajući da ima previše problema koje treba rješavati u vlastitim zajednicama. Osim toga, u to vrijeme reformirani Židovi u Americi smatrali su da nisu nacija i da nisu u egzilu nego da su religija kao i sve druge religije u Americi, a prihvaćanje cionističkih ideja bila bi neloyalnost prema novoj domovini, Americi. Ni židovske ženske organizacije u Europi, primjerice, snažna organizacija *Jüdischer Frauenbund* (JFG) u Njemačkoj na čelu s Berthom Pappenheim, nisu se slagale s cionizmom.

U Engleskoj je 1902. godine osnovana *Union of Jewish Women of England* koju je vodila pretežno aristokracija koja je željela pomoći svojim »sestrama«. Godine 1910. osnovana je u Francuskoj *Association pour la protection de jeunes file* (Eugene Simon).

Postepeno su se stvarali i učvršćivali kontakti između američkih i europskih ženskih organizacija, pogotovo što su bile zaokupljene istim problemom: pojavom prostitucije (»bijelo roblje«) među židovskim ženama-izbjeglicama iz Istočne Europe.

Problem prostitucije i velikog siromaštva židovskih žena na Istoku Europe, od kojih su mnoge postale *agunah* (napuštene žene) koje su ostavili i zaboravili njihovi muževi, emigranti u Ameriku, bio je dugo zataškavan u društvu. Ni židovske zajednice i organizacije nisu željele srušiti idealnu sliku o židovskoj ženi i majci, a postojao je i strah od povećanja antisemitizma pogotovo što su u trgovinu »bijelim robljem« bili umiješani i neki židovski posrednici.

Židovske i druge ženske organizacije osnivale su hotele i prihvatilišta za pridošle žene, organizirale pomoć i školovanje. U svim većim lukama i željezničkim centrima postojale su službe za prihvata, obavještavani su javnost i roditelji da ne nasjedaju primamljivim oglasima za zapošljavanje u zapadnim zemljama itd.

NCJW je u Americi tražila u službi za imigraciju liste s imenima svih žena i djevojaka starih od 14 do 35 godina. Samo između 1909. i 1911. (u vrijeme najveće imigracije) pomogle su 19.377 djevojaka, 4.020 žena i 6.427 djece.

Po ugledu na druge ženske organizacije koje su se udruživale, i židovske žene su na Konvenciji u Rimu, u svibnju 1914. godine stvorile *International Society of Jewish Women* koje je za predsjednicu izabralo Berthu Pappenheim iz Njemačke. Rad je nastavljen tek 1923. kad je održan Kongres u Beču (sudjelovale 23 zemlje) a 1929. godine održan je svjetski kongres židovskih žena u Hamburgu.

Osnovane su i druge židovske ženske organizacije kao *Wizo* (*Women's International Zionist Organization*) u Londonu 1920. godine i *Hadassah* (*Women's Zionist Organization of America*) u Americi 1912. godine (Henrietta Szold).

Dok su židovske ženske organizacije u Europi, u vrijeme Drugoga svjetskog rata i holokausta uglavnom bile uništene, američke su ženske organizacije bile

aktivne. Tražile su ekonomski bojkot Njemačke, sankcije za Italiju itd., a osobito su bile angažirane u stvaranju *German Jewish children's Aid*, organizacije koja je spasila stotine židovske djece iz Europe i smjestila ih u obitelji u Americi. Dok su još mogli pobjeći od nacizma, Židovi su po dolasku u Ameriku pomagani od dobrotvornih organizacija, npr., 8.100 u 1938. i 16.225 u 1939. godini.

Nakon rata počele su velike akcije i programi za pomoć Židovima u Europi (zajedno s JOINT-om), Židovima koji su preživjeli holokaust i koji su često migrirali dalje u Ameriku ili Palestinu.

U Parizu je 1949. godine osnovana (ponovno) *International Council of Jewish Women*, ICJW, koja djeluje i danas te okuplja židovske ženske organizacije iz preko 40 zemalja svijeta i čiji smo i mi član.

b) Razvoj ženskih društava u Hrvatskoj

U Hrvatskoj se sredinom XIX. stoljeća počinju osnivati ženska dobrotvorna društva. Tako je u Varaždinu 1828. godine osnovano društvo *Varaždinska složnost* (kasnije *Dobrotvorno društvo*), a u Zagrebu je 1855. godine osnovano društvo *Frauen Verein* (*Gospojinsko društvo*) koje se brinulo za štíćenike pjestovališta za siromašnu djecu koje se nalazilo u Samostanskoj ulici 17 (na inicijativu zagrebačkog nadbiskupa Jurja Haulika).

Na čelu gospojinskog društva, kako je to tada bio običaj, bile su najuglednije predstavnice društvene elite: banica Sofija Jelačić i Sidonija Rubido rođ. Erdödy.

Društvo *Dobrotvor* s gospojinskom sekcijom, koja se brinula za siromašnu djecu Zagreba, osnovano je 1887. godine u Zagrebu na inicijativu Gjura Deželića.

Osnivaju se i organizacije za pomoć u školovanju žena kao, npr., *Zemaljska gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja u Hrvatskoj i Slavoniji*. Vremenom se neke ženske organizacije osnivaju pri političkim strankama. Tako *Gospojinski klub* (osnovan 1902.) mijenja 1918. godine svoje ime u *Kolo sestara SHS*.

Gospojinska se društva osnivaju u mnogim gradovima i mjestima Hrvatske. U Osijeku je 1885. godine grofica Franciska Pejačević utemeljila *Katoličko dobrotvorno društvo* za pomaganje nemoćnih staraca i siromašne djece. To je društvo organiziralo oporavak djece, osnovalo dječju sekciju i ferijalnu koloniju, otvorilo pučku kuhinju itd. U Požegi je *Odbor za pomoć bosansko-hercegovačkim izbjeglicama i ranjenim vojnicima* prerastao kasnije u *Dobrotvorno gospojinsko društvo* (1883.). U Vinkovcima je 1891. godine osnovano *Prvo vinkovačko gospojinsko društvo*, koje kasnije mijenja ime u *Hrvatska žena*. U Bjelovaru je 1894. godine osnovano *Gospojinsko dobrotvorno društvo* (predsjednica Paula Kukuljević pl. Sakcinski). U Slavanskom Brodu je *Gospojinsko društvo* osnovano 1895. godine sa predsjednicom D' Eli Apolonijom i tajnicom Ivanom Brlić-Mažuranić.

U Karlovcu je 1874. godine osnovan na inicijativu karlovačkih učitelja i učiteljica *Gospojinski odbor* koji je kasnije prerastao u društvo. Predsjednica je bila Ivana Turković, zatim grofica Salis-Seewis, barunica Vranyczany i dr.

Gospojinska dobrotvorna društva u prvo vrijeme okupljaju žene bez obzira na vjersku ili nacionalnu pripadnost, tek kasnije dolazi do osnivanja odvojenih katoličkih, pravoslavnih, židovskih i drugih gospojinskih društava (vidjeti popis

društava). U gospojinska društva su bile učlanjene i židovske žene prije nego što su osnovale svoja židovska ženska društva.

Kao primjer takvoga općeg karaktera dobrotvornog društva možemo prikazati *Hrvatsko dobrotvorno društvo* u Križevcima koje je osnovano 1913. godine pod predsjedanjem Štefanije pl. Pomper. U Odboru nalazimo imena tada viđenijih gospoda u Križevcima, kao Olga Breyer iz poznate trgovačke židovske obitelji, Barica pl. Forko, Ljuba Kettig, Ivana Kern (supruga veterinara i bakteriologa), Ružica Margulit, Ljubica Lappaine, Miroslava Neumann (židovski trgovac), Mirja Strahinšćak, Ljubica pl. Vuchetich, a kasnije i Augusta Weisz (supruga poznatog liječnika), Marija Detoni, Ljuba Kobašević-Gold, Dragojla Šugh, Ida Hanžek i druge. Na skupštini *Gospojinskog društva* 1921. godine izabrana je za predsjednicu Vjera Breyer koja je utemeljila dječji vrtić u Križevcima (*Dječje sklonište*), uvela *Dan križevačke siročadi* (1929.) i organizirala mnoge druge akcije. Za to je dobila i odlikovanje zajedno s Ljubom Kobašević-Gold. Društvo je radilo sve do 1940. godine.

Gospojinska društva, kao i sve ostale društvene aktivnosti zamrle su u vrijeme Prvoga svjetskog rata (1914.-1918.) kad rade samo podružnice Crvenog križa ili odbori za ratnu pripomoć. Iz takvih odbora nakon rata nastaju nova društva, primjerice, u Daruvaru društvo *Hrvatska žena* (1922.).

U Kraljevini SHS, a kasnije u Kraljevini Jugoslaviji gomilaju se socijalni problemi i nastaje potreba za osnivanjem brojnih dobrotvornih društava. Tako se između 1918. i 1931. godine u Zagrebu povećao broj društava od 181 na 549, među njima bilo je 31 žensko društvo.

Jedno od veoma uglednih i aktivnih društava bilo je i društvo *Hrvatska žena* sa sjedištem u Zagrebu (1921.). U predsjedništvu i Upravnom odboru okupila su se imena iz tadašnjeg društvenog i političkog života: Marija Radić (supruga Stjepana Radića), Jelka Basariček, Marija Kumičić i mnoge druge. Predsjednica je bila Zora pl. Trnski. Postojalo je i društvo *Katarina grofica Zrinska*, osnovano u Karlovcu 1919. godine. U Osijeku je 1927. također osnovano društvo *Hrvatska žena*, a ubrzo i u cijeloj Hrvatskoj (Petrinji, Splitu, Hvaru, Đakovu, Valpovu, Delnicama, Čabru, Vrbovskom, Ludbregu, Varaždinu, Vinkovcima i drugim mjestima). Neka su stara ženska društva samo promijenila ime. Osnivaju se filijale društva *Hrvatska žena* i u dijaspori (Americi) i u Bosni i Hercegovini (Sarajevu). Društvo je povremeno zabranjivano pod optužbom da je nacionalističko. Društvo je likvidirano početkom Drugoga svjetskog rata, kad prestaju djelovati mnoga ženska društva, osobito židovska.

Dana 17. listopada 1941. godine, osniva se *Ženska loza ustaškog pokreta*.

U međuratnom razdoblju razvijaju se i radnička ženska društva, ženska društva pri političkim strankama, kao, primjerice, *Hrvatska majka* u HSS-u 1938. godine. Godine 1928. osnovano je *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena Jugoslavije*, a predsjednica je bila Paulina Lebl Abdala iz poznate beogradske židovske obitelji. U Dubrovniku je 1936. godine održan svjetski kongres *Internacionalnog ženskog saveza*. Tada je *Jugoslavenski ženski savez*, koji je objedinjavao gotovo sva ženska društva, dao prijedlog za pisanje bibliografije ženskih pisaca. I u Zagrebu je osnovana sekcija *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*, koja je imala svoju juniorsku i seniorsku sekciju.

Počeli su izlaziti i specijalizirani ženski časopisi, primjerice *Ženski svijet*, list za pouku i zabavu, kao i druga ženska štampa.

Na prvom kongresu žena iz »cijelog kraljevstva SHS« u Beogradu, sudjelovale su izaslanice beogradskog *Jevrejskog ženskog društva*, društva *Dobrotvor* i zagrebačkih židovskih društava.

U Strossmayerovom kalendaru za 1908. godinu nalazi se imenik gospojinskih društava u Hrvatskoj i Slavoniji.

Dobrotvorna gospojinska društva u Hrvatskoj i Slavoniji				
Tekući broj	Ime društva	Utemeljen	Broj članova	Imovina
1.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Bjelovaru	1894.	120	9.930,37
2.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Djakovu	1876.	98	4.400,00
3.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Iloku			
4.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Koprivnici	1878.	105	4.046,00
5.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Osijeku			
6.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Požegi	1879.	120	
7.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Staroj Gradiški			
8.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Zlataru	1906.	72	
9.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Brodu n S.			
10.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Daruvaru			
11.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Donjem Lapcu	1906.	25	
12.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Gospiću	1904.	92	2.323,09
13.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Irigu			
14.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Karlovcu			
15.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Karlovcima	1897.	150	4.497,10
16.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Ogulinu			
17.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Pakracu	1896.	68	4.194,82
18.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Petrinji	1904.	67	389,28
19.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Staroj Pazovi	1904.	65	1.324,00
20.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Vinkovcima			
21.	Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Zemunu	1896.	58	
22.	Društvo evangeličkih gospodja u Zagrebu	1885.	58	1.469,93
23.	Gospojinsko društvo u Ogulinu			
24.	Gospojinsko društvo u Sušaku	1900.	105	7.219,22
25.	Gospojinsko društvo u Velikoj Gorici			

Razvoj ženskih općih i židovskih dobrotvornih organizacija

Tekući broj	Ime društva	Utameljen	Broj članova	Imovina
26.	Gospojinsko društvo »Sv. Vjekoslav« u Karlovcu	1875.	145	33.297,02
27.	Gospojinsko društvo za podupiranje uboge školske mladeži u Gospiću			
28.	Gospojinsko društvo za uzdržavanje pjestovališta u Zagrebu	1855.	124	78.905,98
29.	Gospojinski klub u Bakru	1900.	50	900,00
30.	Gospojinski klub u Zagrebu	1900.	85	
31.	Hrvatsko gospojinsko dobrotvorno društvo u Brodu n. S.	1893.	178	
32.	Izraelitično gospojinsko dobrotvorno društvo u Brodu n. S.			
33.	Izraelitično gospojinsko dobrotvorno društvo u Mitrovici			
34.	Izraelitično gospojinsko dobrotvorno društvo u Osijeku			
35.	Izraelitično gospojinsko dobrotvorno društvo u Rumi			
36.	Izraelitično gospojinsko dobrotvorno društvo u Varaždinu			
37.	Izraelitično gospojinsko dobrotvorno društvo u Vukovaru	1861.	53	15.331,70
38.	Izraelitično gospojinsko dobrotvorno društvo u Zemunu			
39.	Izraelitična gospojinska zadruga u Vukovaru			
40.	Izraelitično gospojinsko humanitarno društvo u Pakracu	1898.	42	3.242,54
41.	Osiječko izraelitično gospojinsko dobrotvorno društvo u Osijeku			
42.	Rimokatoličko dobrotvorno društvo u Mitrovici	1899.	92	4.393,00
43.	Rimokatolička dobrotvorna zadruga u Karlovcima			
44.	Srpska dobrotvorna ženska zadruga u Dalju			
45.	Srpska dobrotvorna ženska zadruga u Mitrovici			
46.	Srpska dobrotvorna ženska zadruga u Osijeku			
47.	Srpska dobrotvorna ženska zadruga u Rumi			
48.	Srpska dobrotvorna ženska zadruga u Vukovaru			
49.	Vinkovačko gospojinsko dobrotvorno društvo u Vinkovcima			
50.	Zagrebačka dobrotvorna zadruga Srpkinja u Zagrebu			
51.	Zagrebačko izraelitično dobrotvorno društvo Jelene Prister u Zagrebu	1887.	352	27.351,50
52.	Zemaljska gospojinska udruga za naobrazbu ženskinja u Zagrebu	1900.	220	
53.	Udruga učiteljica kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu	1900.	155	7.221,01
54.	Dobrotvorno gospojinsko društvo u Gospiću	1893.	108	782,47

c) *Židovske ženske organizacije*

Židovske ženske organizacije, najčešće pod imenom izraelsko gospojinsko društvo osnivaju se pri gotovo svim židovskim općinama u Hrvatskoj na kraju XIX. stoljeća, dakle u vrijeme razvoja sličnih organizacija u svijetu i u Hrvatskoj. Gospojinska društva su imala izrazito filantropski karakter i često su bila osnivana na inicijativu rabina, učitelja ili viđenijih članova općina koji su davali i donacije za rad društava.

Ta su društva odigrala veliku ulogu u životu židovskih općina ne samo zato što su uspjela pomoći velikom broju potrebnih članova, osobito djece i staraca, već i stoga što su u općine donijele duh solidarnosti, suosjećanja i razumijevanja, duh židovske tradicije. Ta su društva svojim priredbama u dobrotvorne svrhe okupljala i promovirala brojne kulturne radnike, umjetnike i glazbenike ne samo u životu općina, već i u gradovima u kojima su djelovale, jer su te priredbe imale javni karakter.

Iako u to vrijeme žene nisu bile ravnopravni članovi općina i nisu bile zastupljene u rukovodećim tijelima, njihova je aktivnost u općinama bila značajna i poštovana. Kroz društveno koristan rad one su unaprijedile i svoje znanje i položaj, te izišle iz tradicionalne uloge židovske žene vezane samo za obitelj.

Vremenom ženska društva proširuju svoje aktivnosti, mijenjaju pristup problemima i način rada, osobito između dva svjetska rata.

Ovdje ćemo prikazati neka od najpoznatijih židovskih ženskih organizacija toga vremena.

Izraelsko gospojinsko društvo Jelena Prister

Izraelsko gospojinsko društvo osnovano je 1887. godine u Zagrebu uz osobitu darežljivost Eduarda Pristera (12.000 kruna) u spomen na svoju preminulu suprugu, te je stoga društvo dobilo njezino ime.

Pravilnik *Društva* odobrila je Kraljevska zemaljska vlada 1910. godine i prema tom pravilniku »osnovna zadaća društva je da podupire sve sramežljive uboge uopće, a napose ovdje zavičajne bijedne izraelitske udove i siročad«.

U izvještaju o radu *Društva* 1926. godine kaže se da je zadatak *Društva* bio i jest onaj što ga imaju svuda u svijetu gospojinska društva: ublažiti bijedu i nevolju ljudsku, a naročito bijedu i nevolju žena.

Društvo je podupiralo i izraelitsku omladinu da se posveti obrtu, osiguravalo miraz za uboge zaručnice, te utemeljivalo i uzdržavalo humanitarne zavode, bolnice i nemoćnice.

Osnovne su djelatnosti *Društva* prema izvještaju iz 1926. godine bile:

- stalna mjesečna potpora obiteljima (60-70 obitelji)
- primjerena potpora siromašnim nevjestama za udaju i opremu
- novčana pomoć i oprema roditeljama
- izdašna pomoć za liječenje bolesnim staricama
- prinos za polazak u ljekovita kupališta »kako bi svoje zdravlje sačuvali i još za rad sposobni bili«
- stipendije vrijednim i marljivim studenticama dok završe svoje nauke
- stipendije djevojkama koje polaze stručnu školu da izuče šivanje ili kitničarstvo

- društvo je pridonosilo troškovima prehrane male djece u menzi
- proputujući ubogari su dobivali potporu
- na početku svake zime opremilo se siromašnu djecu (1926. godine 150 djece) i starce (1926. godine 40) nužnom odjećom, obućom i rubljem
- siromašnim porodicama, naročito onima sa sitnom djecom, svake zime (dva puta) davala su se drva i ugljen.

Članom *Društva* mogao je postati svatko tko se obvezao da će u roku od 6 godina plaćati doprinos od 12 do 24 krune. Broj članica je stalno rastao, od 87 koliko ih je bilo 1887. godine do 352 1909., te 830 članica 1926. godine.

Prihod društva se sastojao od redovne članarine, darova, prigodnih darova, upisa u *Zlatnu knjigu*, redovitog sabiranja zimi, subvencija od Bogoštovne općine, te od kamata na glavnice i konačno zaklada. No poslije Prvoga svjetskog rata zaklade su skoro posve devalvirale, a nisu osnivane nove.

Ipak se rad proširio, a izdaci svake godine rasli. Tako se u izvještaju za 1926. godinu navodi da je potrošeno: na redovne mjesečne potpore 45.645 din, za udaju 4 djevojke 7.000, prinose roditeljama 4.000, zajmove za potpomaganje egzistencije 10.000, pripomoći za dužnu stanarinu 2.000, stipendije studenticama 5.000, stipendije učenicama trgovačkog tečaja 4.000, stipendije učenicama stručnih tečajeva 4.000, kupovinu 3 šivaća stroja 5.200, prehranu u dječjoj menzi 6.000, pripomoć za liječenje 4.500, pripomoć za polazak u lječilišta 4.500, potpore prolaznim siromasima 5.500, prigodne potpore 30.000 i za ogrjev za zimu 14.200 dinara. Svake godine za Hanuku djeca (i starci) su dobili darove. Tako je 1926. godine opremljeno odjećom, obućom i rubljem 150 djece, 40 starica i 5 staraca u ukupnoj vrijednosti od 150.000 dinara. Za Hanuku 1939. godine darove je primilo 300 djece.

Gospojinska društva organizirala su priredbe i razne akcije kao, primjerice, sakupljanje odjeće, obuće i rublja, tako da je stvoreno i sabiralište (depo) iz kojega su se po potrebi pomagali siromasi.

U ratnim godinama *Gospojinsko društvo Jelena Prister* sudjelovalo je u dobrotvornim akcijama grada Zagreba. Mnoge su članice dobrovoljno radile u bolnicama, pa tako i predsjednica Elza Stern je u pomanjkanju bolničarki njegovala ranjenike s fronta.

Kako se može vidjeti iz ovog kratkog prikaza, židovske su žene bile dobro organizirane u gospojinskim društvima i davale značajnu podršku i pomoć Općini u njejoj socijalnoj ulozi. Iz izvještaja njihova rada može se, međutim, i razabrati kako su velike potrebe bile za pomoći, kako je zapravo došlo do raslojavanja među Židovima tako da je sve veći broj siromašnih i potrebnih. Rad žena je bio katalizator koji je u općinama pomogao u premošćavanju razlika među članovima različitog imovinskog stanja.

Izraelska ferijalna kolonija

Društvo *Izraelska ferijalna kolonija* osnovano je 17. prosinca 1912. godine kao posebna organizacija izrasla iz potreba i nastojanja *Gospojinskog društva* u Zagrebu da se stalno i organizirano omogući ljetovanje i oporavak djece. Već su i prije osnivanja društva sakupljana sredstva za slanje djece, na primjer, nastoja-

njem predsjednice Hermine Weiss (Suzane Steiner i Eme Segen) 1903. godine za desetoro djece, a do 1913. to je omogućeno za oko 300 djece.

U Pravilima društva prihvaćenim 30. lipnja 1913., i promijenjenim 17. svibnja 1923. godine piše: »Svrha je društva da siromašnoj, slabašnoj izraelskoj djeci pruži za vrijeme školskih ferija, a kod rekoalescenata za vrijeme oporavka, boravak na ladanju, na moru, u gorskom kraju ili u kupalištima. Za toga boravka imade se osobita pažnja posvetiti zdravlju djece, zato je isključena svaka obuka za to vrijeme. Imade se pako nastojati, da se djeci usadi smisao za točnost, red i zapt, za čovječnost, snošljivost i poštivanje istine te svega dobroga i lijepoga. Djeca ispod sedam godina mogu se pripustiti samo iznimice.«

Sredstva je društvo osiguravalo velikim brojem članova, dobrovoljnim prinosima, darovima, zapisima itd. te priredbama, za koje se prema potrebi ishodila prethodna oblasna dozvola.

Članovi društva su mogli biti zakladni, tj. oni koji društvu pridonose jedan put za uvijek i redoviti koji plaćaju u ime godišnje članarine iznose, što ih određuje društveni Upravni odbor.

Društvom su upravljali Glavna skupština i Upravni odbor. Skupština se održavala svake druge godine i birala Upravni odbor, Revizionalni odbor (od tri lica između muških članova društva), počasne članove, a raspravljala je o izvještaju Upravnog odbora, stanju blagajne, rukovođenju društvenim imetkom itd. U nadležnosti skupštine bila je promjena pravila kao i zaključak o razlazu društva.

Za vođenje društvenih poslova Glavna skupština je izabrala Upravni odbor od najmanje 12 a najviše 40 lica (svake druge godine istupa grupa od polovice odbornica).

Za širenje društvenih interesa, za provođenje njegovih svrha, za sakupljanje članova i za ubiranje prinosa Odbor bira između ženskih članova društvene povjerenice. U mjestima gdje postoje podružnice, vršit će ove povjereničku zadaću. Donesene su i druge nužne odluke.

U vrijeme kad su donesena ova (izmijenjena) pravila na skupštini 17. svibnja 1923. godine predsjednica je bila Tilda Deutsch-Maceljski, potpredsjednica Etelka Lakenbacher i Pavica Liebermann. Tajnice su bile Ella Plachte i Ella Šik, blagajnica Jelka Marić. Upraviteljica zaklade bila je Frida Schwarz, a upraviteljica inventara Regina Kandt.

Zaklada Tilde Deutsch Maceljske za osnutak ferijalnih domova

Društveni odbor *Izraelske ferijalne kolonije* u Zagrebu je na svojoj sjednici održanoj 23. veljače 1922. godine odlučio osnovati Zakladu koja će nositi ime *Zaklada Tilde Deutsch Maceljski za osnutak ferijalnih domova*.

U obrazloženju odluke navodi se sljedeće:

»Odkako je društvo *Izraelska ferijalna kolonija* (IFK) proradilo 30. lipnja 1913 – posvetila je društvena predsjednica gdja Tilda Deutsch Maceljska osobitu pažnju pitanju vlastitih ferijalnih domova za društvene štice... 23. travnja 1919. osnovan je *Fond za osnutak ferijalnih domova*. Fondu je namijenila predsjednica prihod nekih zabava što ih je ona priredila o svome trošku. Nadalje su se prikupljali darovi i prinosi naročito takvi pod nazivom *Temeljnog kamena* po

K 5.000, te *Gradevnog kamena* po K 3.000. Fond je koncem 1920. dosegao stanje od K 308.098,71.

Osnovan je posebni Kuratorij od liječničkih, graditeljskih, pravničkih, financijskih i drugih stručnjaka.

Radi uspješnijeg provođenja ove akcije, radi daljnjeg upravljanja sabranog Fonda, odnosno radi njegove svrsishodne upotrebe osnovana je Zaklada. Imovina Zaklade na dan 23. veljače 1922. iznosila je SHS kruna 914.118,91 UG 114.344,34 i Austr. kruna 5.000.

Svrha je Zaklade da njome sagradi ili nabavi, te uredi ferijalne domove za štíćenike društva *Izraelska kolonija*. Zakladom je upravljao Upravni odbor, Revizijonalni odbor, i Kuratorij za ferijalne domove.

Svake godine se odlučivao i, prema raspoloživosti, stanoviti broj mjesta za činovničku djecu izraelske vjeroispovijesti. U vanferijalno vrijeme pridržano je pravo da se ferijalne domove upotrijebi za smještaj i odraslih osoba, uz eventualnu naplatu pristojbi. Ne mogu se smještavati bolesnici ili rekovalescenti koji su bolovali od priljepčive bolesti, napose tuberkuloze.«

Ferijalni dom u Crikvenici

Iz sredstava Zaklade 1922. godine nabavljena je u Crikvenici *Villa Antonija* koja je 1923. godine svečano otvorena.

U ferijalni dom u Crikvenici primana su za vrijeme velikih praznika isključivo školska djeca koja boluju od malokrvnosti, opće slabosti, od slabosti iza koje preboljele bolesti, od nespecifičnog katara plućnih vršaka.

Roditelji moraju molbi priložiti liječničku svjedodžbu. Svako dijete koje je primljeno mora sa sobom ponijeti rublje za 4 nedjelje, dobre cipele, češalj i četkicu za zube (i popis tih stvari).

Do kraja 1939. godine kroz dom je prošlo 2.300 djece. Broj članica društva se stalno povećavao tako da ih je 1939. godine bilo 230.

Veliki dobrotvori, supruzi Albert i Tilda Deutch Maceljki izgradili su o vlastitom trošku i dječji dom u Ravnoj Gori u Gorskom kotaru, koji je završen tek pred okupaciju zemlje i nije nikada primio svoje štíćenike.

Iz izvještaja za 1926. godinu vidljivo je da je *Izraelska ferijalna kolonija* proširila svoje djelatnosti i svoje štíćenike u kolonijama opskrbljivala potrebnom odjećom i obućom. Siromašnoj djeci u izraelskoj školi se dnevno davala izdašna užina od mlijeka i kruha. Porodicama s malom djecom se dnevno davalo mlijeko ili novčana potpora u svrhu poboljšanja ishrane. Društvo je imalo filijale u Koprivnici (pročelnica Filipina Pollak) i Bjelovaru (pročelnica Helena Berkeš), a u Osijeku i Beogradu su također osnovane ferijalne kolonije.

Djevojačka cionistička društva

Nakon Prvoga svjetskog rata naglo se razvija društvena aktivnost u židovskim zajednicama, a osobito se povećala aktivnost cionističkog pokreta. Za vrijeme rata djevojke su se uključile u mnoge aktivnosti: u akademskim društvima, *Makabiju*, omladinskim udruženjima, *Narodnom fondu* i drugim oblicima tadašnjeg rada. Tako su one preuzele inicijativu u vrijeme dok je muška omladina

bila na frontu i pokazale svoju predanost cionističkoj ideji. Osim sudjelovanja u svim drugim aktivnostima, stvorile su i svoje posebne organizacije – djevojačka cionistička društva.

O djevojačkim cionističkim društvima najbolje će nam kazati komentar iz lista *Židov*:

»Židovski društveni život razvio se dosta lijepo, koliko je bilo moguće kraj zabrane svakog skupštinskog i drugog rada u nas od početka rata. Sada se počinje razvijati omladinski i športaški pokret. Židovska djevojačka udruženja su preuzela u odsuću naših drugova – vojnika vodstvo organizacionih posala, naročito oko *Židovskog narodnog fonda*«.

U *Židovu* (br. 18) Mirjam Weiller piše: »Iako nema naše braće, mi smo zvane da sada ili nikada pokažemo kako Židovke ne samo znadu čutiti za svoj narod, nego kako znadu i za nj i raditi. Zagreb se probudio prvi, a s njim u kolo uhvatilo se Sarajevo, Banja Luka, Bijeljina, Bihać, Vinkovci i druga mjesta.«

Nekoliko primjera iz rada djevojačkih društava najbolje će nam pokazati njihove aktivnosti:

U Bjelovaru je djevojačko društvo *Mirjam* u veljači 1919. godine organiziralo glazbenu priredbu. Časopis *Židov* tim povodom izvještava da »nije skoro nitko od bjelovarskih Židova izostao«. Večer je otvorila predsjednica Greta Hirsch. U programu su sudjelovale Anka Fürst (glasovir), Ruža Lausch i Julčika Hirsch su pjevale uz klavirsku pratnju Vere Fischer i Grete Hirsch, recitirala je Giza Pollak. Bilo je i dueta i pjesama (Kastl, Goldmann, Spiller). Kantor Fingerhut je uvježbao zbor, a poslije je bio ples koji je potrajao do zore. Održan je govor u kojem je Slavko Fürst pozvao prisutne da daju priloge za *Narodni fond* te je skupljena lijepa svota.

U Vinkovcima je postojalo djevojačko društvo *Moria*, koje je organiziralo 1919. godine spomendan Členovu (cionističkom vodi umrlom 1918. godine). Večer su organizirale Vilma Gross, Frida Pollak i Mila Krakauer.

Zagrebačko djevojačko društvo *B'not Cijon* priredilo je Hanuka proslavu u dvoranama hrvatskog konzervatorija. Priredbu je otvorila Mirjam Weiller. Bio je zanimljiv program: prikazana je prigodna aktovka A.B.C. koju je uvježbala članica hrvatskog kazališta gospođica Haimann. Alma Hirschl je izvela solo ples *Kraljica od Sabe*, Frieda Hahn je pjevala, gospodin Wegner je deklamirao, a na kraju je prikazana Hanuka epizoda *Tri želje*.

U Osijeku u korist *Narodnog fonda* organiziran je koncert u Hrvatskom kazalištu.

U predvečerje *Dana pomirbe* priredio je Odbor židovskih djevojaka, pod vodstvom Johane Braun, u Zagrebu, večeru za židovske vojnike i ruske zarobljenike (oko dvije stotine).

U Vukovaru je 12. siječnja 1919. godine osnovano židovsko djevojačko društvo *Morija*. Sudjelovalo je oko 50 židovskih djevojaka, a skupštinu je otvorila Mira Müller, koja je izabrana za predsjednicu (potpredsjednica Hella Breslauer, tajnica Hedwiga Bader, blagajnica Marija Spitzer, knjižničarke Risa Weiner i Olga Steiner, cenzorice Saida Wellsch i Ada Klein, revizorica Hermina Winter). Pjevanjem *Hatikve* završena je ova lijepa skupština. Djevojačka društva se organiziraju u vrijeme snažno razvijenog cionističkog omladinskog pokreta u Hrvatskoj, a osnivaju se i u drugim židovskim zajednicama, pa tako nalazimo i

podatke o osnivanju djevojačkog cionističkog društva *Karmel* u Beogradu čija je predsjednica Laura Albala. U Banjoj Luci je osnovano djevojačko društvo *Debora* (predsjednica Palombina Poljokan).

Udruženje cionističkih žena WIZO

WIZO je u Zagrebu osnovan, prema izvještaju iz 1927. godine, »u oktobru prošle godine« što znači tek 1926. ili 1927. godine. U tom se izvještaju nadalje kaže: »I mlada organizacija u Zagrebu započela je lijepim radom. Njezin je cilj, koliko namaknuće sredstava za Palestinu, toliko kulturno-odgojni rad među ženama i djevojkama ovdje. Ona je svoje djelovanje započela uspjelim čajankama u stanovima članica, nadasve lijepom dječjom Hanuka-priredbom u dvorani Ž. Š. kluba *Makabi*. U proljeće dala se na organizaciju grupa u provinciji, te joj je uspelo da organizuje žene u Beogradu, Brodu, Požegi, Križevcima, Bjelovaru, Prijedoru, Sanskom Mostu i Banja Luci.

Nedavno je izašla brošura *Die Chaluzah* Nadje Stein u izdanju WIZO. Zagrebačka grupa izradila je hrvatski prevod te brošure, koja je ovih dana izašla iz štampe.«

Prema navodima Vere Dojč (*u 100 godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu*), na osnivačkoj konferenciji WIZA je Jula Weiner, zagrebačka delegatkinja, rekla: »Žalosno je stanje u kome se nalazi siromašna židovska žena u nekim našim mjestima. Prilaziti tim ženama jednom ili dvaput godišnje u toku filantropskih kampanja beskorisno je. WIZO se mora pobrinuti za poboljšanje društvenog i ekonomskog položaja tih žena.«

WIZO se vrlo brzo razvijao, nicali su nove organizacije gotovo pri svakoj općini; 1940. godine bilo je u Kraljevini Jugoslaviji 67 grupa sa 5.000 članica. Za razliku od drugih ženskih organizacija koje se razvijaju zasebno u aškenaškim i zasebno u sefardskim židovskim zajednicama, u WIZU sve židovske žene rade zajedno.

Najistaknutije članice su bile Julija König, Rosa Hacker, dr. Lizzy Junker Rosenberg, Mirjam Weiller, Jula Weiner, Diana Romano, Milka Fischer, Ela Schik i druge. Neka od tih imena susretali smo kao aktivistkinje djevojačkih društava, druge nalazimo kako do zadnjega dana, u okviru Ženske socijalne sekcije ratne Židovske općine, rade na spašavanju i pomoći članovima zajednice.

WIZO pomaže u poboljšanju položaja žena i djece u Palestini, u stjecanju znanja, opremanjima za aliju, organiziranja hašhara, poznavanju židovske kulture, jezika i informacija o budućoj židovskoj državi Palestini.

Članice WIZA, zajedno sa drugim ženskim organizacijama, neumorne su i u radu na poboljšanju položaja žena, osobito djevojaka u vlastitim organizacijama. Kad je osnovana *Središnja židovska zajednica za produktivnu pomoć* (1933.), brojni omladinci i omladinke dobivaju stipendije u školama i zanatima, a osnovani su ženski i muški internati.

Bila je velika akcija za pomoć židovskoj djeci iz Bitolja.

Uz druga židovska ženska društva i WIZO brine o brojnim izbjeglicama iz drugih europskih zemalja koji prolaze ili se duže zadržavaju u Zagrebu i Hrvatskoj.

Židovske ženske organizacije i aktivistkinje 1929./30. Jewish women organizations and activists 1929-1930					
<i>Židovska općina</i> <i>Jewish community</i>	<i>Organizacija/Društvo</i> <i>Society</i>	<i>Predsjednica</i> <i>President</i>	<i>Potpredsjednica</i> <i>Vice-president</i>	<i>Tajnica</i> <i>Secretary</i>	<i>Blagajnica</i> <i>Cashier</i>
Bjelovar	gospojinsko	S. Ebenspanger			
	ferijalna kolonija	Helena Berkeš			
Brod na Savi	gospojinsko	Lina Jelinek			
	omladinsko M. Nordau	Slavko Weisz Nely Kohn			
Čakovec	gospojinsko	Viola Selin	R. Grünwald	I. Schwarz	L. Benedikt
	djevojačko	J. Hoffman			
	omladinsko		Ana Katz	K. Hidvegi	
Darugar	gospojinsko	Justina Weiss	F. Epstein	Š. Kohn	J. Pfeiffer
Đakovo	gospojinsko	P. Spitzer	Ž. Karič	A. Spitzer	F. Brück
	omladinsko		A. Fuchs		
Karlovac	gospojinsko	D. Weiss			
Koprivnica	gospojinsko	A. Scheyer			
	omladinsko Cherut			I. Singer	
Križevci	gospojinsko	D. Hirschl	Goldschmidt		
	omladinsko <i>Bne Jisrael</i>		Weinberger		
Sremska Mitrovica	odbor za šumu	Tinka Baum			
Osijek	gospojinsko	Josefina Kolar	F. Ungar, L. Kolar	N. Schwarz	P. Papai
	žensko opskrbilište		J. Kolar		
	ferijalna kolonija	F. Herzer	Mary Horn		P. Schein
	WIZO	M. Spingarn			
Osijek, Donji grad	gospojinsko	C. Kolbach	E. Hirschfeld		
Pakrac	gospojinsko	F. Mautn	A. Drucker		
Požega	omladinsko Hagibor		Slava Stark		
Varaždin	gospojinsko	Zora Blau	T. Schlenger	P. Pollak	F. Brosch
	dobrotvorno		S. Berger		
Vinkovci	gospojinsko	Tera Lang	Fina Preiss		E. Schön
Virovitica	gospojinsko Mirjam	Jelisava Roter (Babela)	Rosa Löwy	Weinberger	J. Strassberger
	omladinsko Bar Kohba		Selina Bing		
Vukovar	gospojinsko	Rosa Oberson			M. Schwarz
Zagreb	gospojinsko	Rosa Deutsch	F. Hertmann Helena Lederer	Flora Rottman	P. Hirschler
	ferijalna kolonija	Tilda pl. Deutsch	Pavica Liebermann Frida Schwarz	Leona Marić Ella Plachte	Ela Šik

Napomena: U ovom popisu su navedene židovske ženske organizacije i aktivistkinje u drugim organizacijama koje su date u *Jevrejskom almanahu* za 1929./30. godinu. Vjerojatno su postojale još i neke druge organizacije (npr., WIZO u Zagrebu) koje nisu bile navedene.

Ženski socijalni odsjek pri Židovskoj općini u Drugome svjetskom ratu

Na drugoj sjednici Vijeća Židovske bogoštovne općine u Zagrebu (ratne), održane u srijedu 4. lipnja 1941. godine, pod točkom 3 je kazano:

»Kako je nadležna vlast odobrila osnivanje ženskog socijalnog odsjeka, to se za članove toga odsjeka imenuju: König Julija, Neumann Marija, Klein Hilda, Frank Stanka, Stein Dora, Kabiljo Helena, Schlesinger Margita, Schulz Marta, Njemirovski Terka, Gewölb Slavica i Stern Bronia.«

Taj je socijalni odsjek, čiji su članovi kasnije većinom odvedeni i ubijeni, dok je god bilo moguće, pomagao izbjeglice, slao pakete u logore, opskrbljivao starce u *Domu nemoćnika* u Stenjevcu, organizirao kućnu apoteku, Ambulatorij za nemoćne Židove i Židovski dječji dispanzer. Organizirao je Židovsku pučku kuhinju u prostorijama Židovske akademske menze (Preradovićeve 29) i brinuo o djeci koja su ostala bez roditelja. Rad ovih hrabrih članica i članova Židovske općine nikada se ne smije zaboraviti.

I pri drugim židovskim općinama, npr., u Osijeku organizirala se pomoć. Postojala je *Skrb za logore*, organizirana je ishrana u menzi (pod vodstvom Mice Atijas), a omladinci su osnovali Leteću ekipu koja je pomagala logor u Đakovu. Uz omladince su u ekipi sudjelovale i djevojke (Nada Rahel Grünwald), a pomagale su Ljerka Adler, Mina Fischer, Melanka Inselt i Lola Atijas (iz logora Đakovo). Juliška Kraus je uspjela jedan dio djece izbaviti iz logora i smjestiti u obitelji u okolici Osijeka, a pomagala je i izbjeglicama iz Austrije koji su bili smješteni u Bosanskom Šamcu.

Ženska sekcija

Nakon Drugoga svjetskog rata, kad se u Zagreb vraćaju preostali preživjeli Židovi, Općina je opet mjesto prihvata, brige, smještaja i ishrane. Tu su kao i uvijek aktivne žene, koje se brinu o bolesnicima, starcima, djeci. Prema pisanju Vere Dojč najviše su se istakle Blanka Donner, Elza Volner, Magda Kon, Elza Rosner, Elza Grin i druge. I prilikom velike alije u Izrael od 1948. do 1952. godine žene pomažu brojnim polaznicima i prolaznicima na putu u Izrael.

Pretpostavlja se da se od oko 35.000 židovskih žena, koliko ih je bilo u Jugoslaviji pred Drugi svjetski rat, vratilo svega oko 7500. Nakon masovnog odlaska u Izrael, ostalo ih je tek 2500.

Kad je 1958. godine osnovan *Koordinacioni odbor ženskih sekcija*, one su imale svega 484 članice, što je predstavljalo 20 posto ukupnog broja odraslih židovskih žena.

U Zagrebu je već 1951. godine osnovana *Ženska sekcija*, koja djeluje do danas, a predsjednice su bile: Elza Volner, Štefa Švarc, Ruža Gostl, Vjera Švarc, Vera Dojč i druge.

Godine 1958. osnovan je pri Izvršnom odboru *Saveza jevrejskih opština Jugoslavije* Koordinacioni odbor ženskih sekcija. U odbor su ušle predstavnice postojećih ženskih sekcija i predstavnik Kulturne komisije Izvršnog odbora *Saveza*. Prema izvještaju s te sjednice, tada su bile prisutne predstavnice iz samo sedam židovskih općina: Beograda (Regina Flajšer, Edita Vajs, Sultana Mevorah), Zagreba (Blanka Donner), Sarajeva (Regina Štern), Subotice (Olga Asodi i Klara First kao promatrač), Osijeka (Eta Ebenspanger), Skoplja (Tirca Ginsberger) i Novog Sada (Anica Kabiljo). Predstavnica Kulturne komisije bila je Paula Čubrilović.

Prihvaćen je Pravilnik i Program rada, te suradnja sa drugim židovskim ženskim organizacijama (ICJW).

U osvrtnu dr. Alberta Vajsa (Beograd) na period od VII. zemaljske konferencije jevrejskih opština u oktobru 1956. do kraja 1958. godine (*Jevrejski almanah 1957.-58.*) kaže se: »Na svojim čajankama i drugim sastancima, ženske sekcije takođe razvijaju lepu kulturnu aktivnost kroz predavanja, čitanje književnih radova i raspravljanje o pitanjima od posebnog interesa za žene.«

Iz analize starih izvještaja, zapisnika, članaka u raznim glasilima Općina i Saveza, vidi se da je postojao bogat i raznovrstan rad i aktivnost ženskih organizacija okrenutih prvenstveno humanitarnom radu, proslavi židovskih praznika i održavanju tradicije što je bilo veoma značajno u ono vrijeme. Mogli bismo kazati da su upravo svojom aktivnošću židovske žene uspjele održati tradiciju i etičke zasade judaizma o solidarnosti i dobročinstvu. Nakon raspada Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije prestao je i rad Koordinacionog odbora ženskih sekcija. U Hrvatskoj je organizirana Unija židovskih žena Hrvatske (Ženske sekcije židovskih općina u Zagrebu, Splitu, Osijeku i Rijeci) sa sjedištem u Zagrebu. Unija je član *International Council of Jewish Women* (ICJW).

Literatura

1. Benyovsky, Lucija, »Društvo Hrvatska žena u Karlovcu 1921-1945, 1991-1996«. *Društvo Hrvatska žena*, Karlovac 1996.
2. Benyovsky, Lucija, »Gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj«, Podlistak u *Večernjem listu*, 1996.
3. Dojč, Vera, »100 godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu«. U: *200 godina Židova u Zagrebu*, Jevrejska općina Zagreb, 1988., str. 53-61.
4. Gedalja, Naftali-Bata, »Dva cara i jedna kraljica, *Jevrejski Almanah 1957-58*«, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1958., str. 206-215.
5. *Jevrejski Almanah za 1927-28, 1928-29 i 1929-30 godinu*, Savez Rabina SHS, Beograd.
6. *Jevrejski Almanah 1857-58*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd.
7. *Jevrejski pregled*, Savez Jevrejskih opština, Beograd.
8. Las, Nelly, *Jewish Women in a changing World*, Harman Institute of Contemporary Jewry, Jerusalem.
9. Švob, Melita – Brčić, Carmen-Podgorelec, Sonja, »Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb«, *Migracijske teme* 10, 1, Zagreb 1994., str. 55-85.
10. Švob, Melita, »Židovska tradicija«, *Novi Omanut* 20, (Prilog židovskoj povijesti i kulturi), Zagreb, str. 6-10.
11. Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj, Migracije i promjene u židovskoj populaciji*. Židovska općina Zagreb i KD Miroslav Šalom Freiberg, str. 320.
12. *The Status of the Women and Family according to Halakhah*, Committee on Status of Women ICJW, Jerusalem 1979.
13. Vajs, Albert, »Osvrt i perspektiva«. *Jevrejski Almanah 1957-58*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1958., str. 129-139.
14. Vajs, Edita, »Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji«. *Jevrejski Almanah 1957-58*, Savez Jevrejskih opština, Beograd 1958., str. 149-156.

IV.

*Povijest židovskih općina u
Hrvatskoj*

Uvodna riječ

Simpozij povodom 190. godišnjice osnutka Židovske općine u Zagrebu ima veliko značenje u daljem istraživanju cjelokupne povijesti i kulture židovskoga naroda na ovim prostorima, dakle svega onoga što nam se činilo bitnim i nezaobilaznim. Željeli smo okupiti znanstvenike, publiciste i kulturne radnike, koji se sa znanstvenoga i stručno-publicističkog stajališta bave cjelinom, ili pojedinim aspektima u najširem smislu riječi, odnosno kritičkom valorizacijom doprinosa Židova znanstvenoj, kulturnoj, športskoj i gospodarskoj baštini Republike Hrvatske.

Simpozij je velik korak prema tom cilju, a *Zbornik* predstavlja rezultat nastojanja te stoga vjerujemo kako ćemo u budućnosti smoći snage za realizaciju velikog projekta *POVIJEST ŽIDOVA U HRVATSKOJ*. Na to nas obvezuje tradicija koja nam nalaže da se sjećamo i poštujemo pretke, a posebno nas na to obvezuje razaranja židovske baštine u doba Nezavisne Države Hrvatske, kad je židovski narod doživio najveću tragediju u svojoj povijesti – holokaust. Stoga želimo sabrati što više znanja o životu jake židovske zajednice u Hrvatskoj do 1941. godine. Donošenjem rasnih zakona, u travanju 1941., preko noći nestale su 33 bogoštovne općine, devastirano je i srušeno 37 sinagoga a 66 židovskih groblja uništeno i devastirano, a poništena su i druga materijalna svjedočanstva.

Prikazat ćemo ukratko povijest Židova u Hrvatskoj.

U prvom razdoblju ne pravi se razlika između dalmatinske i panonske Hrvatske, a povjesničari upućuju na sporadične dokaze o trajnom nastanjanju Židova na našem prostoru, od rimskih vremena i hrvatskih kraljeva do kraja vladavine Anžuvina (posljednji kralj te dinastije, Ljudevit II., poginuo je u bitci kod Mohača). U tom periodu hrvatsko kraljevstvo bilo je otvoreno mediteranskim utjecajima, pogotovo pod anžuvinskim kraljevima – vladarima nad brojnim židovskim naseljima – do uspostavljenja prve veze s habsburškom dinastijom.

Imamo dovoljno dokaza o stalnoj nastanjenosti Židova u Hrvatskoj. Najvažniji objekt te vrste je latinski nadgrobni spomenik iz polovine II. stoljeća u Benkovcu. Židovi su bili jedna od trgovačkih spona između Hrvatske i mediteranskih i europskih središta, bilo morskim, bilo kopnenim putem. Drugim riječima, židovsko bivstvovanje na ovim prostorima tek je dio opće slike intergracije toga prostora u međunarodne povezanosti jadranskog bazena i njegove pozadine, tako da je stanovit kontinuitet sačuvan u primorskom prostoru, od Rijeke do Duklje, u gospodarskoj povezanosti tih prostora sa zapadnom obalom Jadranskog mora, s Mlecima i Anconom. Više je prekida bilo u sjevernim područjima, gdje putovi seljenja – odnosno trgovačke razmjene idu od Tršćanskog zaljeva

(polazna luka Mleci) na sjever, dolinom Soče, i sjeveroistočno, u pravcu Panonske Hrvatske i Štajerske.

Pod Habsburgovcima položaj se Židova znatno pogoršao. Već je car Maksimilijan 1496. godine naredio protjerivanje Židova iz austrijskih država, nasuprot još postojećim simpatijama njegova suvremenika, pape Aleksandra VI. (1492.-1503.) – prema Židovima. No Karlo V., a potom i Ferdinand, koji je 1558. godine naslijedio brata na carskom prijestolju, bezrezervno su podupirali papinstvo nasuprot reformaciji u Njemačkoj, Švicarskoj i Mađarskoj. Sukobi, intelektualni i vojni, trajali su do 1555. godine, no savez s papinstvom produžio se tijekom stoljeća, počev s protureformatorskom politikom kardinala Caraffa, kasnijeg pape Pavla IV. (1555.-1559.). I Ferdinand se uklopio u tu politiku i ubrzo nakon sticanja hrvatske krune odlučio da se Židovi protjeruju; ovi prostori ostali su zatvoreni do druge polovine XVIII. stoljeća.

Klerikalna propaganda u antisemitskim srednjovjekovnim igrokazima o Isusovoj pogibiji i naravno o židovskoj »krivnji« za njegovu sudbinu, i vječno »prokletstvo« povijesno tereti Židove. Do nove prekretnice došlo je, postupno, protjerivanjem Osmanlija iz Podunavlja i reformi koju je 1781. uveo car Josip II. (1741.-1790.), znatnim dijelom pod utjecajem (pokrštenog Židova) Josefa von Sonnenfelsa. Vladavinom Josipa II. započelo je razdoblje integracije prostranstva koja su Požarevačkim mirom 1718. oslobođeni od Turaka.

To je za Židove značilo slobodu kretanja te su stigli do Beograda i neko vrijeme tamo se nastanili a zatim prelaze u Zemun gdje su im podijeljena prava na naseljavanje – 1753. godine, mnogo ranije nego u drugim dijelovima Hrvatske.

Postojala su tri pravca useljavanja Židova; s jugoistoka uzvodno uz Dunav i Dravu u južnu Mađarsku, pa do samog Beča, s jugozapada u jadransku Hrvatsku (Dalmaciju i Primorje), i, konačno, sa sjevera, neposredno iz Burgenlanda (Gradišće), a poslije, i na »preskok«, iz udaljenijih središta Austro-Ugarske. Na taj su način najprije naseljena hrvatska sela židovskim trgovcima, a zatim gradovi trgovcima, obrtnicima i poslije činovnicima i stručnjacima kvalificiranih kao slobodna zvanja, u prvom redu liječnicima. U to doba su očevi, a u najboljem slučaju djedovi hrvatskih Židova bili rođeni izvan Hrvatske.

Prve pisane podatke o Židovima na ovim prostorima nalazimo tek s kraja XVIII. stoljeća. To je doba njihove veće prisutnosti na ovim prostorima, ali im još nije bilo dopušteno stalno naseljavanje. U gradove i trgovišta navraćali su jedino u vrijeme sajmova, kao trgovci, ali su i za to plaćali određene pristojbe. Položaj Židova pogoršavao se u vrijeme zaoštrenih situacija, kada su uvedene i nove porezne obveze. Carica Marija Terezija je u vrijeme Sedmogodišnjeg rata (1756.-1763.) uvela tolerancijsku pristojbu koju su plaćali Židovi kao naknadu za slobodan boravak u Monarhiji. Židovi trgovci-pokućarci dolazili su na ove prostore iz austrijske pokrajine Burgenlanda (Gradišće), razvili su svoju trgovačku djelatnost i obično se četvrtkom vraćali kući, kako bi subotu, šabat, proveli u krugu svoje obitelji. Većina ih je dolazila iz Gradišća i južne mađarske okolice – Velike Kaniže. U Gradišću je postojala i naseobina Hrvata (gradišćanski Hrvati), koji su se tamo naselili kao izbjeglice pred Turcima. Te dvije manjine u Gradišću – Hrvati i Židovi – živjeli su složno i u dobrim odnosima.

Jednim od liberalnijih zakona Josipa II., *Zakonom o vjerskoj toleranciji* (1783.) dopušteno je Židovima da se slobodno naseljavaju u gradove. Postepeno osnivaju svoje općine; radi unapređivanja gospodarstva bilo im je dopušteno da se bave određenim obrtima te da pohađaju visoke škole.

Do znatnijih poboljšanja položaja Židova došlo je na početku XIX. stoljeća, a to je vrijeme kad su i prve židovske bogoštovne općine na prostoru sjeverne Hrvatske dobile službeno priznanje a to se uzima kao datum osnivanja općina, npr. u Čakovcu, Zagrebu, Kutini, Varaždinu, Osijek itd.

Židovske općine u Hrvatskoj do 1941. godine

Bjelovar, Cernik, Čakovec, Daruvar, Donji Miholjac, Dubrovnik, Đakovo, Ilok, Karlovac, Koprivnica, Križevci, Kutina, Ludbreg, Našice, Nova Gradiška, Orahovica, Osijek (Donji grad), Osijek (Gornji grad), Pakrac, Popovača, Požega, Rijeka, Sisak, Slatina, Slavonski Brod, Split, Sušak, Valpovo, Varaždin, Vinkovci, Virovitica, Vukovar.

Sinangoge u Hrvatskoj do 1941. godine

Beli Manastir, Bjelovar, Čakovec, Čepin, Dalj, Daruvar, Donji Miholjac, Dubrovnik, Đakovo, Đurđevac, Karlovac, Kneževi Vinogradi, Koprivnica, Križevci, Kutina, Ludbreg, Našice, Nova Gradiška, Opatija, Orahovica, Osijek Donji grad, Osijek Gornji grad, Pakrac, Podravska Slatina, Požega, Rijeka, Sisak, Slavonski Brod, Split, Srijemski Čakovci, Sušak, Valpovo, Varaždin, Vinkovci, Virovitica, Vukovar, Zagreb.

Židovska groblja u Republici Hrvatskoj

Beli Manastir, Belišće, Beltinci, Bjelovar, Bol, Cernik, Crikvenica, Čakovec (novo), Čakovec (staro), Čepin, Ćeminac, Dalj, Darda, Daruvar, Donji Miholjac, Dubrovnik, Dugo Selo, Đakovo, Đurđevac, Gradina, Gorica, Hvar, Jagodnjak, Karlovac, Kneževi Vinogradi, Koprivnica, Korčula, Kotoriba, Krapina, Križevci (staro), Križevci (novo), Kutina, Ludbreg, Našice, Nova Gradiška, Ogulin, Opatija, Orahovica, Osijek (Donji grad), Osijek (Gornji grad), Pakrac, Podravska Slatina, Požega, Prelog, Pula, Rijeka, Slavonski Brod, Sisak, Split, Suhopolje, Sušak, Šibenik, Uljanik, Valpovo, Varaždin, Vela Luka, Virovitica, Voloder, Vrbovec, Vrbovsko, Vukovar, Zadar, Zagreb, Zmajevac, Županja.

Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća

Uvod

Doseljavanje Židova u Hrvatsku, njihova vremenska, prostorna i društvena pokretljivost i rasprostranjenost te promjene u židovskoj populaciji u razdoblju od XVIII. do XX. stoljeća predmet su našeg dugogodišnjeg istraživanja.

U ovom članku analizirat ćemo promjene u židovskoj populaciji Hrvatske, prikazom nekoliko ključnih statičkih pokazatelja:

- Popis stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1857. godine
- Popis stanovništva Kraljevine Jugoslavije 1931. godine
- Rezultati istraživanja u Židovskoj općini u Zagrebu 1995. godine.

Uz popise stanovništva i druge numeričke pokazatelje dat ćemo i nužna objašnjenja prilika koje su u vrijeme popisivanja vladale kao i propisa koji su tada određivali položaj Židova u Hrvatskoj.

Popis stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1857. godine

Za analizu broja i rasprostranjenosti Židova na području tadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije izabrali smo popis stanovništva iz 1857. godine iz više razloga. Najprije stoga što je to bio jedan od prvih popisa stanovništva čiji su se rezultati mogli prihvatiti s relativno više pouzdanosti.¹ Drugi, ne manje važan, razlog je u tome što se do vremena popisa 1857. godine u Hrvatsku naselio znatan broj Židova.

Doseljavanje Židova u sjevernu Hrvatsku dio je općih migracija stanovništva i promjena u ovom dijelu Europe. Za razliku od naseljavanja drugih narodnosti u područje Hrvatske (Nijemaca, Mađara, Čeha, Slovaka, Rusina i drugih) koje su austrijske vlasti poticale, naseljavanje Židova bilo je podložno posebnim pravilima.

U prvo vrijeme zakoni su određivali koliko dugo, gdje i pod kojim uvjetima smiju Židovi boraviti, kojim se zanimanjem mogu baviti, koje vrijednosti mogu posjedovati pa čak i kada se smiju ženiti. Postepeno se njihov položaj poboljšava (*Tolerancijski zakon cara Josipa II. iz 1782. i 1783. godine*), dozvoljen im je boravak (1840. godine), posjedovanje nekretnina i zemljišta (potpuno 1860. godi-

¹ Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu – Globus, Zagreb 1985.

ne). Hrvatski sabor je 1873. godine izglasao zakon kojim se pripadnicima »izraelitičke vjere« osiguravaju građanska i politička prava. Posebnu »tolerancijsku taksu« prestali su Židovi plaćati 1846. godine, kada su je otkupili.

Treći razlog našeg izbora jest detaljni *Miestopisni riečnik*. V. Sabljara (1866.) koji je sastavljen na osnovu popisa iz 1857. godine i u kojemu su nabrojana sva, pa i najmanja naselja i najvažnije nacionalne i vjerske karakteristike stanovništva u njima.

U Tablici broj 1, koju smo preuzeli iz *Miestopisnog riečnika*, vidljiva je tadašnja podjela na civilnu i vojnu Hrvatsku i Slavoniju i razlike u broju i sastavu stanovništva u njima. Osobito su velike razlike u broju Židova kojima nije bilo dozvoljeno naseljavanje u Vojnu Krajinu (osim u Zemun).

<p align="center">Tablica 1 Pregled Političkoga razdieljenja, pučanstva i poveršine (V. Sabljara 1866.) Survey of political division, population and area</p>								
Županija u Pokrajini i u Delmecciji, pukovnija u Krejini Counties	Ima kotare sabiža District	Samo- stalni grad Town	Broj stanovnika 1827. Population	Broj stanovnika 1857. Population	1857. više stanovnika 1857. +	1857. manje stanovnika 1857. -	Poveršina Zemlje kv. mje Area	Broj* Židove No. of Jews
Križevačka	6	2	81.203	80.203		1.258	31.07	227
Varaždinska	10	1	155.696	150.830		4.866	31.77	168
Riečka	5	2	zajedno	89.175			28.12	14
Zagrebačka	16	2	338.535	235.615			77.08	253
Ukupno Pokrajina Hrvatska	37	7	575.692	555.823		19.869	168.04	2.055*
Požeška	7	1	84.249	64.026		20.223	43.62	526
Sriemska	6		107.550	103.784		3.766	42.40	769
Virovitička	7	1	148.123	158.252	10.129		81.31	1.230
Ukupno Pokrajina Slavonska	20	2	339.922	326.062		13.860	167.33	3.172*
Svota sadanje hrvatsko- slavonske Pokrajine	57	9	915.614	881.885		33.729	335.37	5.227
Medjumurje	2		48.143	58.721	10.578		13.38	551
Svota čitave Pokrajine	59	9	963.757	940.606		23.151	348.75	5.778
Krajina Hrvatske pukovnije								
Banska I.	12		41.159	61.003	19.844		24.00	
Banska II.	12	2	56.031	59.831	3.800		24.00	
Gjurgjevačka	12	1	74.171	81.436	7.265		36.00	
Križevačka	12	1	66.016	62.781		3.245	28.00	
Lička	12	1	54.787	73.663	18.296		46.00	

Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća

Županija u Pokrajini i u Dalmaciji, pukovnja u Krajinu Counties	Ima kotara satrpa District	Semo- stalni grad Town	Broj stanovnika 1827. Population	Broj stanovnika 1857. Population	1857. više stanovnika 1857. +	1857. manje stanovnika 1857. -	Površina Zemlje kv. m ² Area	Broj* Židova No. of Jews
Ogulska	12		48.716	70.887	22.171		44.00	
Otočka	12	1	51.942	69.389	17.447		49.00	
Slunjska	12		55.715	60.960	5.245		25.00	
Ukupno	96	6	448.497	539.950	91.453		276.00	2
Krajine Slavonske Pukovnije								
Brodaska	12	1	76.506	77.668	1.162		34.00	
Gradiška	12		69.426	57.246		12.180	29.00	
Petrovaradinska	12	3	84.376	92.525	8.149		54.00	
Ukupno	36	4	230.308	227.439		2.869	117.00	257
Svota Krajine	132	10	678.805	767.389	88.584		393.00	259
Svota Hrvatske Slavonije s Međimurjem	191	19	1.642.562	1.707.995	65.433		741.00	5.486+ 551- 6.037

Prema podacima Sabljara u civilnom dijelu Pokrajine Hrvatske (u Županijama križevačkoj, varaždinskoj, riečkoj i zagrebačkoj) bilo je 555.823 stanovnika i među njima 2.055 Židova od kojih je 39 posto živjelo u gradovima (posebno označenih u popisu stanovništva) kao Zagrebu (625), Varaždinu (336), Koprivnici (119), Križevcima (59), Karlovcu (59), Sisku (40) itd. U vojnom dijelu Hrvatske (Vojnoj krajini), koja je bila direktno pod komandom Beča i imala vojnu organizaciju (generalati s pukovnijama), živjelo je 539.950 stanovnika i među njima samo 2 Židova.

U civilnom dijelu Pokrajine Slavonske, u Požeškoj, Srijemskoj i Virovitičkoj županiji, živjelo je 326.062 stanovnika i među njima 3.172 Židova (Osijek 578 Židova). U Vojnom dijelu Slavonije bilo je 227.439 stanovnika i među njima 257 Židova koji su gotovo svi živjeli u Zemunu.

U to vrijeme u Kraljevini Dalmaciji živjelo 404.449 stanovnika i među njima 309 Židova koji su bili nastanjeni uglavnom u Dubrovniku (120) i Splitu (80). U Međimurju, koje tada nije pripadalo Hrvatskoj, živio je 58.721 stanovnik i među njima 551 Židov (Čakovec 357).

Neki podaci popisa stanovništva 1857., koje je prikazala M. Gross² razlikuju se od podataka V. Sabljara.

Na osnovu analize dostupnih podataka iz 1857. godine možemo kazati da su Židovi bili naseljeni samo na (otprilike) jednoj polovici teritorija tadašnje Kralje-

² Gross, nav. dj.

vine Hrvatske i Slavonije, što je utjecalo i na kasnije rasprostranjivanje Židova. Tako su nakon ukinuća Vojne krajine (1881. godine) postepeno naselili i te dijelove Hrvatske (primjerice, Bjelovar, Slavonski Brod, Petrinju i druga mjesta). U nekim krajevima, koji su ekonomski zaostajali (i stanovništvo se iseljavalo)³ kao npr. u Ličko-krbavskoj županiji nikada se nisu Židovi naselili u većem broju niti osnovali svoje općine.

U Tablici 2. nabrojali smo sva naselja iz *Mestopisnog rječnika V. Sabljara* u kojima su živjeli Židovi i čiji broj smo prikazali u zagradama, iza imena mjesta.

Tablica 2. Židovi 1857. godine Prema podacima Miestopisnog rječnika Krajevinah Dalmacije Hrvatske i Slavonije Vinzenza Sabljara po abecednom popisu	
A	Almaš (4), Antin (6), Antunovac (3)
B	Bapska (10), Bačinci (7), Badljeva (7), Bankovci (5), Banoštar (8), Banovci Novi (3), Bazie Dolnje (4), Bednja (8), Begtež (8), Bela (5), Belec (3), Belica (4), Belovar (0), Beničanci (6), Berak (8), Berckovijan (7), Berkasovo (6), Beršadin (9), Biela (2), Bieloberdo (17), Bingula (5), Bistrica (11), Bizovac (5), Bobota (9), Bocanjec (2), Boškić (4), Borova (4), Borovo (2), Botinovec (7), Božjakovina (5), Bračevci (6), Bresztovac (3), Brestovac (5), Brod (12), Brod (2), Brodjanci (12), Buč (4), Budrovci (8), Buk (3), Buđinščina (6), Bukovec (4), Bukovec Mali (4), Bukovica Nova (4)
C	Cabuna (4), Cerić (4), Cerkvari (4), Cernac (2), Cernik (113), Ciganka (1), Cerkovec (5), Cerovac (3)
Č	Čadjevica (5), Čaglin (4), Čakovci (11), Čakovec (357), Čalinec (7), Čalma (6), Čepin Stari (15), Čeralie (8), Čamagojevci (2), Češljanovac (4)
D	Dalj (4), Daruvar (48), Daruvar donji (9), Dedinareka (1), Dekanovec (4), Delnice (kotar 14), Dežanovac (3), Dervišaga (5), Dežanovac (3), Divoš (10), Djakovo (47), Dolci (3), Dopsin (2), Draškovec (11), Drenje (4), Drenovac (3), Dubrava Dolnja (21), Dubrovnik (347), Dugoselo (5), Dugoselo (5), Dužica (4)
E	Erdevik (40), Erdut (6)
F	Feričanci (18), Ferkljevci (4), Forkuševeci (4)
G	Gaboš (8), Gašinci (17), Gibarac (3), Gjelekovec (10), Gjurgjanovci (8), Glogovnica (2), Golinci (5), Gorica (13), Gorica Velika (8), Gorjan (13), Gračanica (3), Gradac (1), Gradina (6), Gradac (50), Gradište (3), Granica (1), Gušće (3)
H	Habjanovci (4), Harastin (7), Harkanovci (12), Herkanovci (3), Hudošan (2)
I	Ilač (5), Ilok (81), Imbriovac (5), India (7), Irig (8), Ivanec (25), Ivanec (9), Ivanovci (5), Ivanovci (2)
J	Jakšić (8), Jalžabeta (4), Jankovci Stari (3), Jarmina (3), Jastrebarsko (20), Jovanovac (1)
K	Kadanovci (11), Katnik (2), Kamenica (2), Kapela (12), Kapelna (10), Kaptol (7), Kaptol (14), Karlovac (10, kotar 69), Klenovnik (5), Komorica (3), Končanica (5), Konščina Dolnja (6), Kešinci (7), Koprivnica (119), Korodj (10), Koška (5), Kotor (12), Koruriba (12), Kozice nove i stare (3), Krapina (22), Kratečko (5), Križevci (59), Kućanci (5), Kućanci (3), Kukujevci (7), Kula (12), Kunišinci (5), Kunivec (69), Kutina (32), Kutjevo (18), Kutnjak (4), Kutovi (3), Kuzminec (9)
L	Laciž (2), Ladimirevci (6), Laduč Gornji (3), Laslovo (4), Laška ulica (191), Latinovac (4), Legrad (48), Lekenik erdedski (9), Lepoglava (8), Levanska varoš (7), Lipik (3), Ljuba (4), Lokve (2), Londjica (5), Lovas (8), Ludbreg (20), Ludina Velika (5), Lukač (6)

³ Nejašmić, Ivica, *Depopulacija u Hrvatskoj, korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Zagreb 1991.

Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća

M	Maće (3), Mačkovec (6), Majar (4), Mandjeloš (4), Marčan (4), Marjanci (8), Marinci (6), Markušica (15), Martianec Dolnji (5), Martinska ves Desna (5), Mihojlec Dolnji (34), Mihojlec Gornji (7), Mihojlec (9), Mihovljan (4), Mikleuš (17), Mikluševci (6), Mišjevci (3), Mitrovica (6), Mohovo (6), Molovin (5), Moslavina (7), Moslavina (4), Motičina Dolnja (11)
N	Nabedje Veliko (5), Našice (75), Negosavci (18), Neštun (4), Novak (5), Nova Ves (11), Novi Marof (3)
O	Obradovci (3), Ogulin (2), Oljasi (7), Opatovac (3), Orahovica (87), Orehovica (3), Osekovo (8), Osiek (578)
P	Pačetin (7), Pakrac (20), Palanek Katolički (5), Palinovec (2), Papinec (3), Peščenica (5), Petrievci (14), Petrovaradin (3), Petrovci (3), Petrovina (5), Piškorevci (15), Pleternica (32), Podgajci (3), Podgorač (19), Podgorje (3), Podturen (3), Popovača (11), Potnjanje (19), Potok (7), Požega (59), Predrievo (8), Prelog (16), Prestatinci (4), Punitovci (3), Putinci (14)
R	Radinci Mali (6), Radinci Veliki (8), Rakovec (5), Rasinja (14), Rieka (54), Ritfala Magjarska (1), Ritfala Niemačka (59), Rugvica (9), Ruma (54), Ruševo (7)
S	Samobor (8), Sarvaš (4), Satnica (4), Sela (4), Selce (4), Selnica (3), Semeljci (40), Sibač (3), Sisak (18), Sladojevci (6), Slatina (5), Silvoševci (6), Slobodna Vlas (5), Sopje (7), Sotin (8), Sovskidol (7), Špišić Bukovica (7), Split (80), Središće Mursko (5), Stejanovci (5), Stručec (5), Stubica (1), Subotica (3), Subotica (4), Subotičke (5), Sulkovac (3), Sused (2), Susek (4), Sveta Maria (14), Sveti Gjurj (5), Sveti Križ (kotar 23) Svibovec (3), Sviloš (5), Svinjarevci (5)
Š	Šaptinovci (3), Ščitarjevo (1), Šibenik (0, kotar 2), Šid (40), Široko Polje (9), Šnjegavić (4), Štrigovo (4)
T	Tenja (27), Terezovac (9), Terpinja (11), Tomašanci (8), Tompojevci (5), Toplice Varaždinske (13), Tordinci (12), Tovarnik (7), Trebarjevo Lievo (2), Turropolje (8)
U	Uljanik (3)
V	Valpovo (14), Varaždin (336), Vaška (8), Veliškovci (4), Verbica (12), Verbovec (2), Vidovec Dolnji (12), Vilić Selo (7), Vinica (16), Virovitica (137), Viškovci (9), Višnjica Dolnja (6), Voćin (20), Voganj (4), Vratušinec (3), Vukovar (12), Vukovar Stari (158), Vukovina (4)
Z	Zadar (9), Zagreb (652, sa predgrađima 756), Zaprešić (3), Zbiegovača (15), Zemun (250), Zlatar (2)

Napomena: Postoje mjesta s istim imenom u različitim županijama.

Kako se iz Tablice može razabrati, Židovi su živjeli u 330 mjesta. Oni su boravili ne samo u većim naseljima (od 1.000 stanovnika i više), već i u posve malim od stotinjak stanovnika. Bili su pomiješani sa stanovnicima drugih nacionalnosti i živjeli su u »mješovitim« naseljima, ali i u naseljima u kojima je stanovništvo bilo rimokatoličko ili grkoistočno (kako su tada nazivali pravoslavce) i često su bili jedini stanovnici druze vjere.

U 240 mjesta bilo je naseljeno manje od 10 Židova (jedna do dvije obitelji), u 68 mjesta bilo je 10 do 50 Židova, a samo u 4 grada (Čakovcu, Varaždinu, Osijeku i Zagrebu) ima ih više od 300.

Posebno su u *Miestopisnom rječniku* bila označena mjesta za molitvu u naseljima gdje je živio veći broj Židova (bogomolje, molnice) jer tada još nisu bile izgrađene javne sinagoge, kakve nalazimo, npr., u Splitu i Dubrovniku već u XV. stoljeću. Židovske bogomolje nalaze se u Cerniku, Čakovcu, Đakovu, Iloku, Donjem Miholjcu, Karlovcu, Koprivnici, Križevcima, Našicama, Podgoraču, Požegi, Osijeku, Slatini, Varaždinu, Vukovaru, Zagrebu, Rijeci i Zemunu.

Raspršeni tip naseljavanja Židova na području sjeverne Hrvatske i Slavonije karakterističan je za ove krajeve te se razlikuje od uobičajenog dolaska Židova u gradove (kao, npr., u području Dalmacije) i posljedica je razvoja i odnosa u tadašnjoj Hrvatskoj.

Židovi su dolazili u Hrvatsku (sredinom XVIII. stoljeća) najprije samo kao trgovci kojima se dozvoljavao boravak od nekoliko dana i sudjelovanje na sajmovima. Postepeno se aškenaški Židovi iz Srednje Europe, preko Burgelanda i Mađarske, doseljavaju u pogranična mjesta i šire dalje po Hrvatskoj. Naseljavanje Židova u gradiće i trgovišta bilo je uvjetovano općim razvojem naselja u to vrijeme. Tada je bilo malo naselja koja su imala više od 2.000 stanovnika, a osobito malo onih s više od 10.000 stanovnika. Prema M. Gross, od 3.025 naselja (1857. godine) bila su samo 132 s više od 2.000 stanovnika i samo je 5 naselja imalo između 10.000 i 20.000 stanovnika.

Za naseljavanje Židova u gradove bila je potrebna (carska) dozvola u kojoj su bili poimenično navedene osobe kojima se dozvoljava boravak kao i prava i obveze koje imaju. Sačuvani su dekreti o naseljavanju Židova u Osijek, Varaždin, Zemun i druga mjesta. Obično se radilo o nekoliko obitelji i ukupno nekoliko desetaka Židova. Prihvaćanje novih Židova, pa i onda kada se radilo o ženidbi, bilo je najstrože kontrolirano i kažnjavano. Kćerkama i židovskim obiteljima dozvoljavalo se da prihvate muža (prižene) samo onda ako nije bilo sina u obitelji. U protivnom slučaju morale su se zajedno s mužem iseliti iz grada. Vjerujemo da se upravo zbog restriktivne politike ženidbe i udaje, odnosno ograničavanja broja Židova u gradu, židovska populacija širila u manja naselja oko gradova u kojima stoga nalazimo po jednu do dvije obitelji.

Da bi se osiguralo održavanje tradicije i povezanost obitelji, židovske općine (kehile) postojale su u gradovima središta života Židova okolnih područja. Iz manjih mjesta Židovi su dolazili u sinagoge na blagdane. Židovi su u gradove slali djecu na školovanje i za njih je zajednica organizirala ishranu po židovskim obiteljima (tzv. *Tage-essen*). Rabini i učiteljice su obilazili okolna mjesta.

Postepeno se i zakonski regulirao položaj židovskih općina čije je postojanje legalizirano tek 1852. godine kada su morale izraditi svoja pravila. Godine 1906. donesen je Zakon o vjerskim odnosima i Zakon o uređenju izraelitskih židovskih općina kojih je tada u Hrvatskoj (prema nekim izvorima) bilo 23.

Popis stanovništva 1931. godine

Popis stanovništva 1931. godine bio je posljednji regularni popis pred Drugi svjetski rat. Zbog toga je dragocjen jer pokazuje sliku velike židovske zajednice u Hrvatskoj, prije nego što je uništena u holokaustu (1941.-1945.).

Od vremena popisa 1857. godine do popisa 1931. godine, za samo tri četvrtine stoljeća, dogodile su se velike promjene u Hrvatskoj, koje su se odrazile i na razvoj i položaj židovske zajednice. To razdoblje možemo razdijeliti na dva dijela. Prvi dio odnosi se na vrijeme do Prvoga svjetskog rata, a drugi, na međuratno razdoblje, od Prvoga do Drugoga svjetskog rata.

Kad analiziramo popis stanovništva prije Prvoga svjetskog rata na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije, možemo uočiti stalni porast broja Židova (13.488 godine 1880., 17.261 godine 1890., 20.032 godine 1900. i 21.013 godine 1910.). Usporedo s doseljavanjem Židova, raste i njihov broj u gradovima tako da 1880. godine 41,8 posto, 1890. 40,5 posto, 1900. 45,5 posto i 1910. godine 50,8 posto ili polovica od ukupnog broja Židova živi u gradovima. Rast stanovništva (prirod-

nim prirastom i useljavanjem)⁴ razlikovao se od jedne županije do druge i od jednoga do drugoga grada (vidjeti Tablicu 3).

Tablica 3
Ukupno stanovništvo i Židovi u popisima stanovništva 1880.-1910., po županijama
Population and Jews according to 1880-1910 censuses, by counties

Županija Counties Grad/Town	Stanovništvo Population 1880.	Židovi Jews 1880.	Stanovništvo Population 1890.	Židovi Jews 1890.	Stanovništvo Population 1900.	Židovi Jews 1900.	Stanovništvo Population 1910.	Židovi Jews 1910.
Bjelovarsko- križevačka	219.529	1.463	226.210	1.955	302.362	2.267	331.385	2.397
Ličko-krbavska	174.239	10	190.978	7	208.163	5	203.973	12
Modruš Rieka	203.173	89	220.629	258	228.306	335	231.354	362
Požeška	166.512	1.337	202.836	1.928	228.096	2.734	263.690	2.388
Sriemska	269.878	2.459	347.022	3.097	365.100	3.208	394.172	3.071
Zemun grad		589		662		638		657
Varaždinska	229.063	862	258.066	955	266.435	886	293.409	721
Varaždin gr.		558		630		718		604
Virovitička	165.025	2.228	196.639	2.880	217.845	2.972	240.694	2.854
Osijek grad		1.493		1.585		2.027		2.299
Zagrebačka	391.491	1.114	446.723	1.322	477.740	1.409	512.675	1.436
Zagreb grad		1.286		1.942		3.195		4.192

Paralelno s razvojem gospodarstva i gradova raste i broj Židova u njima, što je osobito uočljivo u međuratnom razdoblju, tako da 1931. godine 77,5 posto Židova živi u gradovima.

Prilike se nakon Prvoga svjetskog rata mijenjaju, dolazi do novih teritorijalnih i političkih podjela. Raspala se Austro-Ugarska Monarhija i osnovala nova država: SHS – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918. godine). Godine 1929. proglašena je apsolutistička monarhija Kraljevina Jugoslavija (ukinut je Vidovdanski ustav i raspuštena Skupština) u kojoj je osnovano 9 banovina. Područja nekadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije i Kraljevine Dalmacije nalazila su se u Savskoj i Primorskoj banovini, ali su neki kotari i gradovi pripojeni drugim banovinama, na primjer, Dubrovnik Zetskoj banovini. Sporazumom Cvetković-Maček 1939. godine, stvorena je Banovina Hrvatska s glavnim gradom Zagrebom.

Zbog velikih teritorijalnih promjena nije bilo moguće uspoređivati podatke popisa stanovništva pojedinih razdoblja. Da bismo mogli pratiti i analizirati kretanje broja Židova, sačinili smo komparativne analize na nivou pojedinih kotareva, općina i gradova.

⁴ Lakatoš, Josip, *Narodna statistika*, Zagreb 1914., vlastita naklada.

Tablica 4
Židovi prema popisu stanovništva 1931. u kotarevima i gradovima
u Savskoj banovini (ukupno 2,704.383 stanovnika i 19.575 Židova)

Kotar	Broj stanovnika	Broj Židova	Grad	Broj stanovnika	Broj Židova	Židovska općina * član i dužak	
Bjelovar	64.412	55	Bjelovar	10.252	360	210	600
Brod na Savi	52.863	37	Brod na Savi	13.776	462	177	418
Crikvenica	12.169	30					
Čakovec	48.825	6	Čakovec	6.192	533	211	800
Čazma	38.044	70					
Daruvar	35.935	215	Daruvar	3.640	135	106	239
Donja Stubica	40.795	65					
Donji Miholjac	26.961	173	Donji Miholjac	5.899	119	100	224
Dugo Selo	20.360	24					
Đakovo	52.941	329	Đakovo	7.339	25	100	548
Đurđevac	52.258	97	Đurđevac mjesto	10.013	25		
Garešnica	30.971	53	Garešnica	10.095	32		
Glina	45.742	39	Glina	2.315	37		
Grubišno Polje	24.179	63	Grubišno Polje	7.825	30		
Gradiška Nova	50.088	44	Gradiška Nova	4.218	207	73	220
Ivanec	45.620	43	Ivanec	15.414	22		
Jastrebarsko	38.009	29					
Karlovac	43.443	15	Karlovac	21.210	347	137	400
Koprivnica	44.615	103	Koprivnica	9.472	339	148	
Kostajnica	29.099	40	Kostajnica	2.039			
Krapina	34.453	59	Krapina	4.771	33		
Križevci	54.490	57	Križevci	7.035	126	62	210
Kutina	28.041	60	Kutina	10.572	50	75	200
Ludbreg	29.533	100	Ludbreg trg.	2.683	60	42	74
Našice	50.791	314	Našice	5.637	161	60	399
Novi Marof	36.129	51					
Novska	29.164	51	Novska	3.115	26		
Ogulin	47.203	24	Ogulin	10.015	20		

Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća

Kotar	Broj stanovnika	Broj Židova	Grad	Broj stanovnika	Broj Židova	Židovske općina* član	»duša«
Osijek	33.514	71	Osijek	40.337	2.445	788	3.180**
Pakrac	40.051	191	Pakrac	2.448	108	63	209
Petrinja	32.856	21	Petrinja	5.536	14		
Pisarovina	14.965	21					
Požega	59.920	59	Požega	7.125	248	90	468
Pregrada	33.034	16					
Prelog	44.948	66	Prelog	4.400	21		
Sisak	27.436	28	Sisak	10.915	248	230	
Slatina Podravska	45.495	243	Slatina Podravska	9.753	174	80	262
Sušak	18.848	3	Sušak	16.111	95	židovska općina Rijeka - Itzja	
Valpovo	24.096	175	Valpovo	3.730	30	85	157
Vareždin	45.739	50	Vareždin	14.612	486	262	1.400
Vinkovci	36.096	85	Vinkovci	13.267	647	227	995
Virovitica	39.152	109	Virovitica	10.652	233	102	643
Vukovar	36.474	30	Vukovar	10.862	306	134	600
Zagreb	64.314	137	Zagreb	185.581	8.702	2.861	12.000***
Županja	34.719	88					

Napomene: * Broj članova i »duša« u Židovskim općinama su prikazani prema *Jevrejskom almanahu* za 1929./30. godinu koji je izdao Savez rabina SHS

** U Osijeku su postojale dvije Židovske općine: u Gornjem gradu i Dolnjem gradu (86 članova i 160 »duša«) koje smo brojčano prikazali zajedno

*** U *Almanahu* su navedene dvije Židovske općine u Zagrebu od kojih je ona sefardskog obreda imala 121 člana, mi smo ih brojčano prikazali zajedno

U popisu stanovništva 1931. godine kotar Dubrovnik se nalazio u Zetskoj banovini sa 50.201 stanovnikom i 120 Židova koji svi žive u gradu Dubrovniku (18.765 stanovnika). U dubrovačkoj Židovskoj općini ima 45 članova i 101 »duša«. Gradovi Split (43.711 stanovnika od toga 292 Židova) i Šibenik (37.271 stanovnik od toga 28 Židova) nalazili su se u Primorskoj banovini. U splitskoj Židovskoj općini ima 50 članova i 120 »duša«.

Gradovi Ilok (5.809 stanovnika i 292 Židova) i Šid (5.926 stanovnika i 59 Židova) nalazili su se u Dunavskoj banovini. U Židovskoj općini Ilok bilo je 50 članova i 320 »duša«.

Na Tablici 4. prikazali smo broj stanovnika i broj Židova po kotarevima i gradovima prema popisu stanovništva 1931. godine u Savskoj banovini. U posljednjoj koloni na Tablici 4. dodali smo podatke iz *Jevrejskog almanaha* 1929./30. godine (kojega je izdavao Savez rabina Jugoslavije) o broju članova židovskih općina i broju »duša«, tj. ukupnom broju Židova.

Ako usporedimo podatke popisa stanovništva 1931. godine sa popisom stanovništva 1857. godine, možemo uočiti da sada Židovi žive u manjem broju naselja, a i u nekim naseljima je njihov broj smanjen. Povećao se broj Židova u većim gradovima seobom Židova iz perifernih mjesta. Ukupan broj Židova u međuratnom razdoblju se nije znatnije promijenio, nema novih većih useljavanja, ali su nastale unutrašnje migracije Židova. Pred Drugi svjetski rat kroz Hrvatsku prolazi veliki broj židovskih izbjeglica u bijegu pred nacizmom, a dio njih je ubijen zajedno s Židovima Hrvatske.

Nisu se svi gradovi jednako razvijali, u nekima je razvoj bio usporen i tada se Židovi i nadalje zadržavaju u okolnim mjestima kao, npr., u kotaru Našice (1931. u kotaru Našice ima 314 Židova, a u gradu Našicama 161) ili Đakovu (u đakovačkom kotaru ima 329 Židova, a u Đakovu 253).

U gradovima koji se brže razvijaju povećava se broj Židova, a njihov se broj smanjuje u okolnim mjestima (kotaru). Tako se, npr., u gradu Osijeku broj Židova povećao od 588 na 2.445, a istodobno se u osječkom kotaru njihov broj smanjio na polovicu. I u zagrebačkom kotaru 1931. godine je mali broj Židova (samo 137), ali se broj Židova u Zagrebu povećao na 8.438. Slični se procesi mogu pratiti i u razvoju Varaždina, Siska, Karlovca i Čakovca (vidjeti Tablicu 4 i Grafikon 1).

Povećanje broja Židova u gradovima ne može se pripisati prirodnom priraštaju jer je natalitet stanovništva (i Židova) manji u gradu nego na selu. Analize nataliteta (broja rođenih) i mortaliteta (broja umrlih) u zagrebačkoj Židovskoj općini, koje je načinio nadržabin Gavro Schwarz 1939. godine, pokazale su da je zbroj svih rođenih Židova između 1891. i 1932. godine (3.522) samo za 344 veći od zbroja umrlih Židova u istom razdoblju (3.178). Prema tome, prirodni priraštaj židovske populacije bio je mali, a broj se Židova u Zagrebu povećao useljavanjem. U tom se razdoblju u Zagreb uselilo 6.111 Židova. Useljavanje Židova u gradove bilo je dio općeg procesa rasta stanovništva gradova. Tako je između 1869. i 1910. godine stanovništvo u Zagrebu poraslo 175 posto, a u Osijeku 65 posto. Između 1921. i 1931. godine stanovništvo Zagreba se povećalo za 70,77 posto,⁵ a 1948. godine u Zagrebu je živjelo samo 38 posto rođenih Zagrepčana.

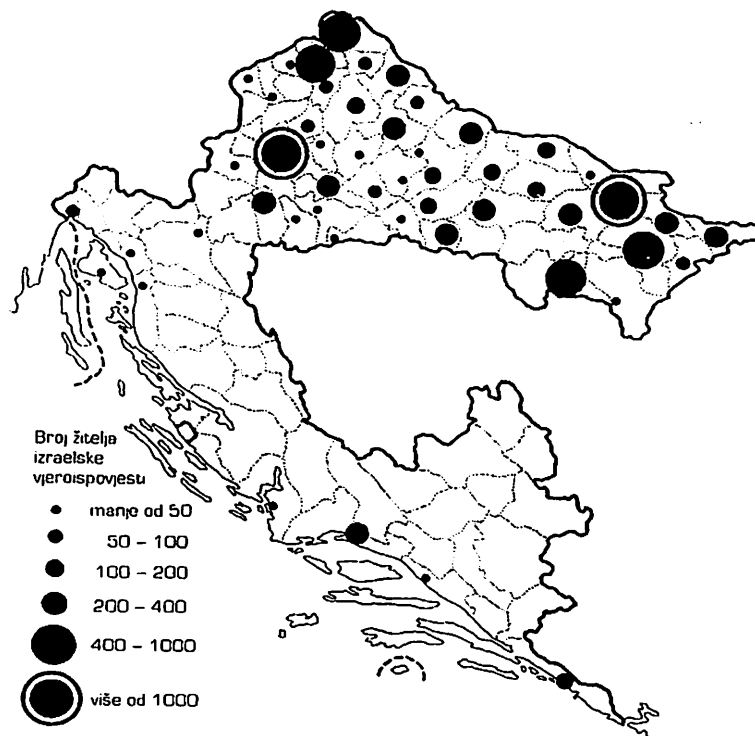
Kad smo podatke o broju Židova u popisu stanovništva 1931. godine u pojedinim gradovima ucrtali na geografsku kartu Banovine Hrvatske iz 1939. godine (to smo izabrali radi usporedbe sa ranijim popisima stanovništva), mogli smo uočiti:

- 1) U sjevernoj Hrvatskoj Židovi su rasprostranjeni pretežno u naseljima s više od 50 Židova, a osobito su koncentrirani u nekoliko gradova: Zagrebu (8.702), Varaždinu (486), Osijeku (2.445), Čakovcu (533), Vinkovcima (647) i Slavonском Brodu (462), dakle oni se 1931. godine nalaze i u nekim mjestima u kojima ih nije bilo 1857. godine (Vojna krajina).
- 2) U području nekadašnje Ličko-krbavske županije i dalje je vrlo mali broj Židova kao što je to zapaženo 1857. godine.

⁵ Laušić, Ante, *Utjecaj migracija na rast stanovništva grada Zagreba do godine 1948.*, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu (elaborat), Zagreb 1989.

3) U Dalmaciji se broj Židova i njihov raspored nije znatno promijenio, oni su i dalje naseljeni u Splitu (292), Dubrovniku (120) i Šibeniku (28).

Grafikon 1
Žitelji izraelske vjeroispovjesti 1931. godina
Banovina Hrvatska

Početakom XX. stoljeća u Hrvatskoj postoje organizirane židovske općine, izgrađene su sinagoge oko kojih se razvijaju i druge institucije prema tradiciji judaizma (Hevra Kadiša, škole, dobrotvorne i druge organizacije) (Tablica 5).

Između dva svjetska rata u židovskoj zajednici vidimo odraze zbivanja i promjena u Židovstvu toga doba. Tako u Hrvatskoj nalazimo istovremeno i procese prosvjetiteljstva *haskale* i asimilacije uz nastojanja dijela Židova da ustraju u svojoj tradiciji; neki se odvajaju u posebne ortodoksne općine (npr., u Zagrebu).

Cionizam se vrlo brzo i snažno razvija u Hrvatskoj, osobito među mladim koji osnivaju brojna udruženja za pomaganje i pripremanje alije u Palestinu. I u židovskim organizacijama dolazi do razlika. Uz tradicionalne filantropske humanitarne organizacije razvijaju se cionističke ženske organizacije, a među njima su naročito aktivna djevojačka udruženja, koja su do sada bila malo istražena.

Osobito se u to vrijeme potiče školovanje i studiranje mladih (liječnička i advokatska ali i druga zanimanja) što im omogućuje sudjelovanje u gospodarskom i kulturnom životu i razvoju zemlje. Osnivaju se poduzeća, banke, unapređuje

trgovina i druge djelatnosti. Dolazi do postepenog raslojavanja, osobito u vrijeme ekonomskih kriza kad ima sve veći broj osiromašenih članova, što zajednica svojom tradicionalnom solidarnošću i humanitarnim akcijama nastoji ublažiti.

Tablica 5
Organizacija židovskih općina 1929.-1930.
Organisations of the Jewish communities in 1929-1930

Općina Community	Član Mem	»Duša« Souls	Hram Synag.	Groblje Cemet.	Hevra Kadiša	Rabin	Kantor	Šames	Knjižni Library	Liječ. Doc	Advokat Law	Činov. Clark	Zest. Repn.
Bjelovar	210	600	1917	1876	+	+	+	+	+	6	3	8	2
Brod na Savi	177	418	1896	1880	+	+	+	+	+	2	4	1	-
Čakovec	211	800	1836	1794	+	+	2	+	+	3	5	2	2
Daruvar	106	239	1860	1890	+	-	+	+	-	3	-	-	1
Dubrovnik	45	101	15 st.	nepozna		sveć							
Đakovo	100	548	1880	1879	+	-	+	-	+	3	2	-	3
Erdevik	7												
Građiška Nova	73	220	1925	1800		+							
Ilok	50	320	pr. 60 g.	prije 60	+	+	+	-	+				
Karlovac	137	400	pr. 80 g.	pr. 100 g.	+	+	2		+	5	4	3	1
Koprivnica	148		1875	1842	+	+	2	-	-	2	2	-	1
Križevci	62	210	1894	1840	+	+	+	-	-	1	2	1	1
Kutina	75	200	1914	pr. 300 g.	+	-	-	-	-	1	2	-	-
Ludbreg	42	74	1895	1890	+	+	-	-	-	1	2	-	-
Miholjac Dolnji	100	224	1860	1860	-	+	+	-	-	1	1	2	1
Mitrovica S.	41	132	1904	1874	-	-	+	-	-	3	3	2	-
Našica	60	399	1898	1865	+	-	-	-	+	2	2	1	2
Orahovica	20	53	1911		-	-	+	-	-	-	-	-	-
Osijek	702	3020	1860	1850	+	+	2	+	+	23	23	24	3
Osijek Dolnji gr.	86	160	1903	1860	-	-	+	-	-	2	-	-	-
Pakrac	63	209	1875	1875	+	-	+	-	-	2	1	-	
Požega	90	468	1898	1900	+	-	+	-	-	6	4	3	2
Sisak	230					+							
Slatina Podrav.	80	262	1896	1858	-	+	-	+	-	2		1	1
Split	50	120	1500		+	sveć	-	+	+				
Valpovo	85	157	1898	1860	+	-	-	-	-	-	-	1	-
Varaždin	262	1400	1862	1810	+	+	2	2	-	8	7	5	2
Vinkovci	227	995	1922	1870	+	+	2	-	+	4	3	1	3
Virovitica	102	643	1863	1830	+	+	+	-	+	3	4	-	2
Vukovar stari	134	600	1857	1830	+	+	+	-	+	3	2	3	1
Zagreb	2740	12000	1867	1878	+	2	4	+	+	70	65	55	3
Zagreb sefar. obreda	121					sveć							
Ukupno	6636	24972*				19*3	30	10	13	156	141	113	32

Podaci za neke općine nisu potpuni.

U holokaustu, u Drugome svjetskom ratu, 80 posto Židova u Hrvatskoj stradava. Cijela je cvatuća zajednica uništena. Spašava se samo mali broj Židova koji su uspjeli otići u Palestinu u prvim alijama, oni koji su na vrijeme pobjegli (također mali broj), te oni koji su otišli u NOB što su uspjeli i Židovi iz talijanske zone i logora na Rabu. Spašeni su i štíćenici doma staraca na imanju kardinala Stepinca, dio Židova iz mješovitih brakova ili oni koji su bili sakriveni, često uz pomoć Hrvata.

Nakon rata preživjeli Židovi se vraćaju, najviše u Zagreb gdje se organizira prihvata i pomoć u Židovskoj općini i postepeno se obnavlja rad zajednice. Između 1948. i 1952. godine oko polovice preživjelih Židova Hrvatske odlazi u Izrael, jedan dio njih se kasnije vratio u Hrvatsku. Oni koji su preživjeli holokaust i ostali u Hrvatskoj (svega oko 10 posto predratne židovske zajednice), u uvjetima tadašnjeg društva, uspijevaju organizirati život zajednica, a dijelom sačuvati i židovsku tradiciju.

Nakon Drugoga svjetskog rata židovske su općine organizirane u Savez sa sjedištem u Beogradu, rad je centraliziran, osoblje u općinama su službenici Saveza. U Beogradu se osniva Istorijski arhiv s dokumentacijom, muzej, službena glasila zajednice, a i cjelokupna se unutrašnja i vanjska politika i komunikacija odvija preko Saveza.

Tek nakon osamostaljenja Hrvatske, bilo je moguće osnovati Koordinaciju židovskih općina Hrvatske sa sjedištem u Zagrebu.

Rezultati istraživanja u Židovskoj općini u Zagrebu 1995. godine

Analiza dobne strukture članova Židovske općine u Zagrebu načinjena je 1995. godine u vrijeme provođenja socijalne ankete osoba starijih od 65 godina.

Prije nego iznesemo rezultate analize iz 1995. godine, moramo upozoriti na demografske promjene u židovskoj populaciji u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata što je posljedica velikih gubitaka u holokaustu.

U posljednjem popisu stanovništva pred Drugi svjetski rat, 1931. godine, u Jugoslaviji je bilo 68.405 Židova, od toga u Hrvatskoj 21.505 (Savska i Primorska banovina). Pretpostavlja se da je pred sam rat bilo oko 75.000 Židova, od čega oko 4.000 izbjeglica.⁶

U prvom poslijeratnom popisu stanovništva 1948. godine (u kojem nisu posebno razrađivani podaci o Židovima) bilo je svega 6.853 Židova, a u židovske općine je bilo učlanjeno 11.934 člana.

U holokaustu je ubijeno oko 79 posto Židova. Prema S. Godsteinu⁷ na području današnje Hrvatske bilo je oko 25.000 Židova od kojih je rat preživjelo oko 5.500. Postoje i druge procjene o žrtvama holokausta.

⁶ Zlatković-Winter, Jelena, »Dijaspóra i Židovi na području Jugoslavije«, *Migracijske teme*, 3, 2, Zagreb 1987., str. 161.-175.

⁷ Goldstein, Slavko, »Židovi Hrvatske u antifašističkom otporu«. U *Antisemitizam, holokaust, antifaziizam*, Zagreb 1996., str. 148.-156.

Popisi stanovništva poslije rata (1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine) popisivali su Židove po dva osnova: po narodnosti (svi popisi) i po vjeri (popisi u 1953. i 1991. godini). Broj Židova u popisima stanovništva Hrvatske je varirao, najveći broj bio je 1971. godine kad je popisano 2.845 Židova (po narodnosti). Godine 1991. bilo je popisano 600 Židova po narodnosti i 633 Židova po vjeri (ne mogu se zbrajati jer i među onima koji su se deklarirali kao Židovi po vjeri mogu biti oni koji su se istovremeno izjasnili da su Židovi po narodnosti).

Nas je posebno interesirala promjena u dobnom sastavu židovske populacije (prema popisima stanovništva) u usporedbi s promjenama u ukupnoj populaciji Hrvatske. Rezultati analize su prikazani na Tablici 6.

Tablica 6								
Dobni sastav ukupnog stanovništva Hrvatske i Židova* prema popisima stanovništva 1953., 1961., 1971. i 1991. godine u %								
Godina popisa	1953.	1953.	1961.	1961.	1971.	1971.	1991.	1997.
Dobne skupine	Ukupno stanovnika	Židovi	Ukupno stanovnika	Židovi	Ukupno stanovnika	Židovi	Ukupno stanovnika	Židovi
0-14	27,0	5,8	27,2	11,3	22,6	11,0	19,4	6,3
15-64	66,0	67,8	65,3	55,2	67,2	64,4	67,5	49,3
65 i više	7,0	26,4	7,5	33,5	10,2	22,6	13,1	43,0

Izvor: Popis stanovništva 1953., 1961., 1971., 1991. godine

Napomena: Židovi su prikazani prema narodnosti. U popisima stanovništva 1953. i 1991. bilo je moguće izjašnjavanje po dva kriterija: narodnosti i vjeri. Rezultati popisa prema narodnosti su uvršteni u tablicu, a rezultati prema vjeri nisu (nisu se zbog malog broja popisanih dalje razrađivali).

Prema podacima u Tablici vidljivo je da se od 1953. do 1991. godine udio mladih od 0 do 14 godina u ukupnom stanovništvu Hrvatske smanjio od 27,0 posto na 19,4 posto. U židovskoj populaciji je već od 1953. godine bio mali postotak (5,8 posto) mladih (posljedica holokausta i kasnijeg odlaska u Izrael između 1948. i 1952. godine: 7.739 Židova iz Jugoslavije). Mali udio starosne grupe od 0 do 14 godina vidljiv je i u kasnijim popisima stanovništva.

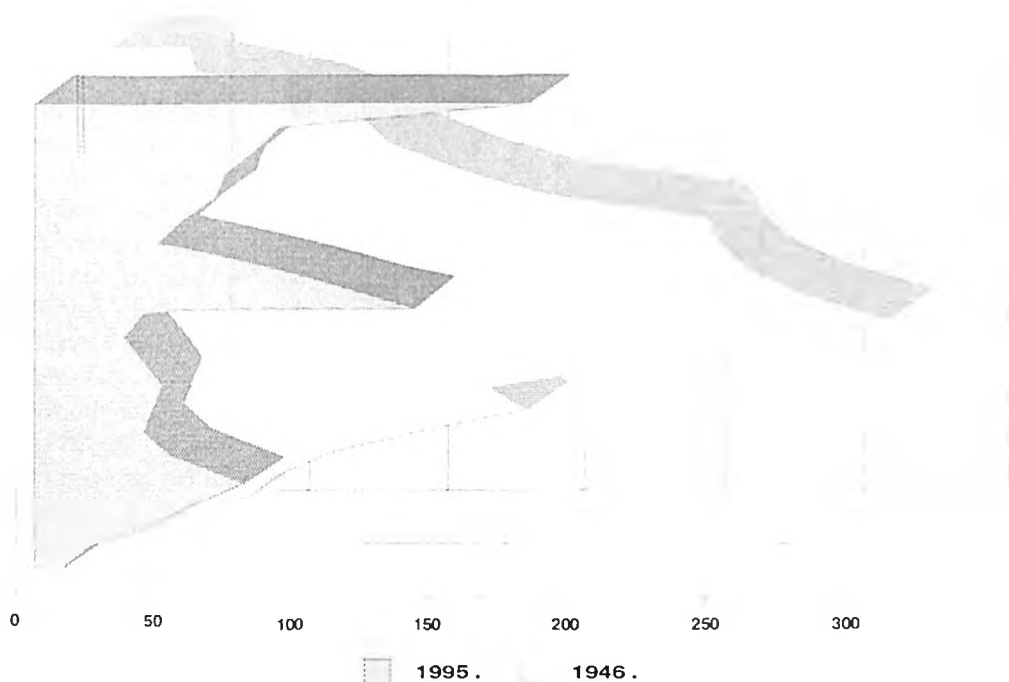
Udio stanovništva starosti 65 i više godina raste u stanovništvu Hrvatske, ali je to još mnogo više izraženo u židovskoj populaciji. Možemo kazati da je stanovništvo Hrvatske došlo u proces demografskog starenja (mjerilo je više od 12 posto osoba starijih od 60 godina u populaciji).

Poučeni iskustvom o različitim podacima o broju Židova u popisima stanovništva i u židovskim općinama, usporedili smo podatke židovskih općina iz 1971. godine, kad je analizirano 4.702 člana ili oko 80 posto ukupnog članstva, s podacima popisa stanovništva 1971. godine. Odnosi među starosnim grupama su uglavnom isti u oba izvora podataka jer je prema općinskim istraživanjima bilo 6,1 posto osoba starosti 0 do 14 godina, 71,2 posto starosti 15 do 64 i 22,7 posto starosti više od 65 godina.

Istraživanje članstva Židovske općine u Zagrebu 1995. godine pokazuje daljnje progresivno starenje židovske populacije jer je u starosnoj grupi 0 do 14 godina bilo svega 5,7 posto (vjerojatno nisu sva djeca upisana u općinsku evidenciju), u grupi starosti 15 do 64 godine bilo je 55,37 posto, a osoba starih 65 i više godina bilo je 39,56 posto. Pobliza analiza članstva Općine dala nam je i druge dragocjene podatke, koji se reflektiraju i na ekonomske karakteristike Općine.

Dobna skupina od 16 do 25 godina ima udio od 12,5 posto ukupnog članstva i odnosi se na učenike i studente (koji većinom nisu oženjeni/udati) i koji još nisu zaposleni.

Grafikon 2

Najbrojnija starosna grupa je u starosti od 45 do 50 godina (12,5 posto ukupnog članstva ili 27 posto osoba radno aktivne dobi). To su osobe rodene odmah nakon Drugoga svjetskog rata (tzv. *baby boom* generacija).

Brojna je i skupina stara 51 do 65 godina (16,6 posto članstva). To su oni koji su preživjeli holokaust i kao djeca se vratili u Zagreb.

Ukupno u populaciji »radno aktivne dobi« ima 63 posto onih koji su stariji od 50 godina, prema tome možemo kazati da i radna populacija stari.

Starih osoba (iznad 66 godina, tj., uglavnom u mirovini) ima 34,2 posto ali je polovica njih (48,8 posto) starija od 75 godina i predstavlja tzv. *old old* generaciju.

Načinili smo indeks zavisnosti, tj., zbrojili smo osobe koje nisu zaposlene (mlade 0 do 20 i starije od 65) i podijelili s brojem osoba radno aktivne dobi. Dobili smo indeks 0,93 što znači da na 100 osoba radno aktivne dobi ima 93 izdržavane osobe. Ako se njima pribroji još i omladina (20 do 25) koja još studira, onda je indeks zavisnosti još nepovoljniji i iznosi 1,15.

Socijalna anketa čije rezultate prikazujemo u ovom radu, ukazala je da su u nepovoljnoj demografskoj i ekonomskoj situaciji, osobito ugrožene osobe starije životne dobi.

Karakteristike današnje populacije Židova u Zagrebu i odnosi među dobnim skupinama mogu se dovesti u izravnu vezu s dobnom strukturom preživjelih članova koji su se 1946. godine vratili u Zagreb (2.170 osoba: 1.050 muškarac i 1.120 žena). Među preživjelim bilo je samo 7,1 posto djece starosti 0 do 15 godina, starosti 16 do 25 godina 11,3 posto, 26 do 35 godina 16,7 posto, dok je osoba starijih od 65 godina bilo 34,11 posto. Uzajamni odnosi strukture židovske populacije Zagreba 1946. i 1995. godine prikazani su na Grafikonu 2.

Dobna skupina	1946. / u%	1995. / u%
0-5	1.24	0.46
6-10	2.49	1.83
11-15	3.32	4.95
16-20	4.52	7.05
21-25	6.73	5.03
26-30	6.31	4.12
31-35	10.41	4.57
36-40	12.81	3.93
41-45	11.15	4.76
46-50	10.37	12.53
51-55	9.95	4.57
56-60	6.82	5.95
61-65	5.35	6.13
66-70	4.52	7.86
71-75	2.26	9.60
75 i više	1.75	16.65

Socijalna anketa

Briga za članove židovske zajednice u Zagrebu i Hrvatskoj, koja se osobito povećala u ratnim godinama od 1991. godine dalje, kao i dolazak izbjeglica iz židovskih općina BiH (najviše iz Sarajeva), zahtijevali su od Židovske općine u Zagrebu, a osobito njenog Socijalnog odbora veliku aktivnost i napore.

Pokazala se potreba svestrane analize (organiziranjem anketiranja) sadašnjih prilika u kojima žive stare osobe i problema koje imaju, kako bi se mogla što bolje organizirati pomoć, skrb i njega potrebnih članova zajednice.

Ovdje će biti prikazani neki od značajnijih rezultata ankete, koju je organizirao Socijalni odbor uz pomoć JOINT-a.

Anketom je bilo obuhvaćeno oko 90 posto članova ŽOZ-a starijih od 65 godina. Određen je i dio populacije stare 60 do 65 godina, čiji je odaziv na anketiranje bio manji. Anketom nisu bile obuhvaćene osobe koje su se nalazile u *Domu Lavoslav Švarc* ili drugim domovima za stare osobe (oko 20% članova Općine starijih od 65 godina). Devet posto osoba bilo je odsutno (na putu ili je promijenilo boravište). Samo 3 posto članova nije željelo ispuniti anketu.

Anketu su sproveli anketari Židovske općine, volonteri iz svih generacija od omladine do starijih članica Ženske sekcije, koji su uz prethodnu najavu i suglasnost posjetili ispitanike u njihovu domu (40 posto). Uz uputstva i dogovor ankete su slane i poštom ili su ih članovi ispunjavali prilikom dolaska u zgradu ŽOZ-a.

Anketni upitnik

Anketni upitnik je sastavljen prema zadanim ciljevima ispitivanja i podijeljen prema tematici na rubrike:

- Osobni podaci o ispitanicima
- Članovi obitelji (u zajedničkom ili odvojenom domaćinstvu)
- Stambena situacija (posebno i problemi s grijanjem, liftom, i dr.)
- Ishrana (dijetalna, neredovna, potrebe za dostavom u kuću)
- Prihod i pokrivenost troškova života
- Planovi za odlazak u dom umirovljenika
- Zdravstveno stanje i problemi
- Pokretljivost i samostalnost
- Problemi s odlaskom liječniku, nabavka lijekova, patronaža
- Potrebe za pomagalima (za vid, sluh, ortopedska i druga pomagala)
- Potreba za njegom u kući
- Potrebe za pomoć u održavanju kućanstva
- Potrebe za humanitarnom pomoći (i dosadašnja pomoć)
- Dosadašnja volonterska aktivnost (posjete, pomoć) potrebe
- Uključenost u rad i život Općine i organiziranje aktivnosti
- Prijedlozi za osnivanje savjetovališta (pravno, psihološko, socijalno i drugo) i potrebe za vlastitim ambulancama i apotekom
- Primjedbe i želje ispitanika
- Zapažanja anketara.

Rezultati ankete

Anketni upitnici su kompjutorski obrađeni (pod šifrom). Ovdje ćemo dati samo najvažnije numeričke rezultate istraživanja, bez grafičkih prikaza i tablica koje smo objavili u drugoj publikaciji.

Analiza anketnih upitnika je pokazala:

1. 53,9 posto anketiranih osoba bilo je starije od 75 godina (rođenih 1920. godine ili ranije). Od 237 anketiranih osoba bilo je po dobnim skupinama: 60-65 godina 7,6%, 65-70 14,4%, 70-75 24,1%, 75-80 20,7%, 80-85 20,8%, 85-90 8,9% i više od 90 godina 3,5%.

2. 65,4 posto ispitanika bile su žene; u populaciji staroj od 75 godina bilo je dvije trećine žena (feminizacija stare populacije). Zbog razlike u starosti bračnih partnera (muškarci su obično stariji) među ženama starije dobi ima veliki broj udovica koje žive u samačkim domaćinstvima.
3. Prema bračnom statusu bilo je:
 - Neoženjenih 7,6% (od toga su 83% žene)
 - Rastavljenih ima 7,6% (od toga ima 77% žena)
 - Oženjenih ili udatih je 45,1%
 - Udovci ili udovice su zastupljeni sa 38,6% (od toga je 89% žena)
 - 1,1% ispitanika nije odgovorilo na pitanje.
4. Umirovljenički status:
 - 66,8% bilo je osobnih umirovljenika (mirovine vezane uz rad, ali postoje razlike između muškaraca i žena). Starosnu, osobnu mirovinu imalo je 90,1% anketiranih muškaraca i samo 46,1% žena.
 - 26,6% žena imalo je obiteljsku (nižu) mirovinu
 - 41,1% imalo je invalidsku mirovinu
 - 8,8% nisu odgovorili na pitanje.
5. Školska sprema (anketiranih osoba):
 - NKV – nižu stručnu spremu imalo je 2,1% (sve žene)
 - SSS – srednju stručnu spremu imalo je 28,3,9% (od toga su 82% žene)
 - VSS – višu stručnu spremu ima 13,9% (51% su žene)
 - VS – visoku stručnu spremu ima 25,3% (47% su žene)
 - Raznih specijalista ima 11,8%. Na pitanje nije odgovorilo 18%.
6. Domaćinstva
 - a) Pokrivenost režijskih troškova stanovanja i života prihodima domaćinstva
28% ispitanika je odgovorilo da imaju režije »pokrivene« dohotkom, 27% imaju dohodak koji djelomično pokriva režijske troškove stana, od toga 75% ima 50% i manju pokrivenost troškova. Ostali nisu odgovorili.
 - b) Članovi domaćinstava
45% ispitanika živi u samačkim domovima (samo jedan član) od toga je 89% žena koje žive same.
40% živi u domaćinstvu od dva člana, od toga se 80% takvih domaćinstava sastoji od dva stara člana (obično bračni partneri).
Ostali žive u domaćinstvima od tri i više članova.
 - c) Prihod domaćinstva
2,6% ispitanika nema nikakvih prihoda (žene) ili ima povremeno prihode (0,6%). 95,5% žena i 98,8% muškaraca ima stalne prihode (mirovinu, pomoć obitelji ili samo socijalnu pomoć – rijetko). 1,3% žena i 1,2% muškaraca nije odgovorilo. Prihodi djelomično zadovoljavaju potrebe u 22%, ne zadovoljavaju u 15%.
43% domaćinstva (prihod svih članova domaćinstava) bilo je ispod 1.080 kuna (300 DM, 1995.) što je bilo na granici ili ispod granice egzistencijalnog minimuma.

70% samačkih domaćinstava i 20% domaćinstava sa dva (stara) člana imalo je ispod 300 DM mjesečnih prihoda.

36% osoba u takvim domaćinstvima nije imalo djece i prema tome ni dodatne potpore. Samačka domaćinstva ili ona sa dva umirovljenika imaju u pravilu niže prihode od višočlanih domaćinstava jer su mirovine u prosjeku zastajale za 40% za visinom prihoda zaposlenih (plaća).

Osobe koje nemaju djece (i obično žive same) izložene su većem riziku: nisu dovoljno materijalno opskrbljene, nemaju osiguranu redovnu ishranu, potrebnu njegu u slučaju slabosti i bolesti i pomoć u kućnim poslovima. Za njih je također veći rizik od sve većeg kriminala i provala u stanove.

7. Djeca

70% anketiranih osoba ima djecu. Djecu nema 32,5% žena i 23,5% muškaraca. 59,3% osoba koje imaju djecu ima jedno dijete, 32,9% dvoje djece i 7,2% troje ili više djece. 51% je djece muškoga i 49% ženskoga spola.

Starost djece

Od ukupno 240 djece koliko su imali ispitanici, najveći broj njihove djece bio je u starosti od 40-50 godina (47,5%), 20% starosti 30-40 godina, 12,9% starosti 50-60 godina, a 4,2% djece bilo je starije od 60 godina (neki su također ispunili upitnik). Samo je 6,2% djece bilo mlađe od 30 godina, a za ostale nemamo podatke. Ispitanici su imali ukupno 242 unuka (52% ispitanika imalo je unuke).

Boravište djece

60% anketiranih ima djecu u Zagrebu.

21,5% živi s djecom u istom kućanstvu u Zagrebu.

32% ima djecu u Zagrebu, ali ne živi u istom kućanstvu s njima.

9,3% ima djecu koja žive u nekoj drugoj državi, a 2% djecu u nekom drugom gradu Hrvatske.

Kriterij pri ovoj analizi bio je da barem jedno od djece (ukoliko osoba ima više djece) živi u Zagrebu.

8. Ishrana

77% anketiranih ima redovnu ishranu.

5,5% se neredovito hrani (92% su žene koje su same).

14,8% treba dijetalnu hranu (71% su žene).

Najviše problema s ishranom imaju osobe koje su same (14%) ili domaćinstva sa dvije osobe (4%).

9. Zdravlje

Na pitanje o zdravstvenom stanju 11% je odgovorilo da se osjeća zdravima. 48% relativno zdravo.

41% ima kronične bolesti (što je s obzirom na godine i za očekivati).

Ukupno 148 žena i 63 anketirana muškarca ima problema sa zdravljem.

Najčešće su bolesti: kardiovaskularne, probavne, dijabetes i problemi s vidom.

Problemi u ostvarivanju zdravstvene zaštite

25% ispitanika je imalo (1995.) probleme u ostvarivanju primarne zdravstvene zaštite (nema stalnog liječnika), ne može sam ići na kontrolu, ne može čekati na pregled, ne može platiti (participaciju) ili ima nekoliko problema istovremeno.

Lijekovi

83% ispitanika je uzimalo lijekove stalno ili povremeno.

25% osoba ima probleme s nabavkom lijekova (ne može platiti, ne može ih nabaviti, ili treba lijekove koji se mogu kupiti samo u inozemstvu).

Problemi s pokretljivošću (mobilnost)

46,5% ispitanika ima jedan ili više problema s ograničenjima svoje pokretljivosti (ima invalida, nepokretnih, teško pokretnih), osoba sa smanjenim sposobnostima (slijepi, gluhi itd.). 72% njih su žene. Neki imaju istovremeno nekoliko problema.

77,2% anketiranih ima ili treba neku vrstu pomagala koji su neophodni u svakodnevnom životu (naočale, aparate za sluh, ortopedska pomagala, zubne proteze, odnosno više njih istovremeno).

111 ispitanika koji trebaju pomagala trebaju i stalnu pomoć u kući, a 48 trebaju povremenu pomoć za održavanje kućanstva.

10. Potrebe za medicinskom njegom u kući

15,2% anketiranih osoba trebalo je medicinsku njegu u kući; stalnu njih 15, a povremenu 21 osoba. 79% osoba koje trebaju njegu žive sami.

11. Potrebe za pomoć u održavanju kućanstva

To se odnosi na one stare osobe koje su uglavnom u mogućnosti da se brinu za svoje lične potrebe (higijenu, odijevanje, uzimanje hrane) ali zbog starosti, bolesti i fizičkih ograničenja ne mogu održavati svoje kućanstvo (kupovina namirnica, plaćanje računa, pranje rublja, veća spremanja, kuhanje, itd.).

67% ispitanika trebalo je pomoć u održavanju kućanstva. Neki od njih su već imali organiziranu pomoć od članova obitelji ili plaćenu pomoć.

10 osoba je trebalo stalnu, a 68 povremenu pomoć za održavanje kućanstva.

12. Dom umirovljenika

U dom umirovljenika (starački dom) koji vodi Židovska općina, *Dom Lavoslav Švarc*, želi ići 44% anketiranih: 83 žene i 23 muškarca.

Dio njih (22) je u to vrijeme već predao molbe za prijem. Na žalost, većina molbi se godinama ne može riješiti zbog malog kapaciteta doma (oko 70 mjesta) i zbog toga što su u posljednje vrijeme u dom smješteni i pridošli članovi iz BiH i zbog visokih cijena smještaja.

Literatura

1. Boban, Ljubo, *Hrvatske granice*. Školska knjiga, HAZU, Zagreb 1992.
2. Breuret, Mordechai, »Otrodox Judaism in Eastern and Western Europe«, u D. A. Kerr (ur.) *National State, Religion and Ethnic Group*, vol. II, 1992., str. 79-93.
3. Della Pergola, Sergio, »Preliminary Inventory of Jewish Population: Data Sources – Countries with 1.000 Jews and More, 1988«, *World Jewish Population: Trends and Policies*, Hebrew University, Jerusalem 1992., str. 154-156.
4. Goldstein, Slavko, »200 godine zagrebačke židovske zajednice«. U, *200 godina Židova u Zagrebu*, Jevrejska općina Zagreb – Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1988., str. 16-22.
5. Goldstein, Slavko, »Židovi Hrvatske u antifašističkom otporu«. U, *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., str. 148-156.
6. Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske*. Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu – Globus, Zagreb 1985.
7. Gross, Mirjana, »Židovi u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću«. U, *200 godina Židova u Zagrebu*, 1988., str. 37-52.
8. Habib, Jack, Yossi Tamir, *Jewish Elderly in Israel: Sociodemographic and Socioeconomic Characteristics*, Jerusalem, Jerusalem JDC-Brookdale Institute of Gerontology. 1992. *Halakhic Aspects of the Inter-Generational relationship* (1992.). Kol Emunah, Jerusalem.
9. Heršak, Emil, »Panoptikum migracija – Hrvati, hrvatski prostor i Evropa«. *Migracijske teme*, 9, 3-4, 1993., str. 227-301.
10. *Jevrejski almanah* za 1927.-28., 1928.-29. i 1929.-30. godinu, Savez Rabina SHS, Beograd.
11. Kečkemet, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Jevrejska općina Split, 1971.
12. Korenčić, Mirko, »Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.«, JAZU, knj. 54, Zagreb 1979.
13. Krivošić, Stjepan, »Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća«, JAZU, Zagreb 1981.
14. Lakatoš, Josip, *Narodna statistika, vlastita naklada*, Zagreb 1914.
15. Laušić, Ante, *Utjecaj migracija na rast stanovništva grada Zagreba do godine 1948.*, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu (elaborat), Zagreb 1989.
16. Lengel Krizman, Narcisa, »Logori za Židove u NDH«. U, *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996., str. 91-104.
17. Mihailović, Milica, *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919-1942*, Jevrejski historijski muzej, Beograd 1995.
18. Mirković, Mirko, »Židovska zajednica u Zagrebu i njen doprinos duhovnoj i materijalnoj kulturi grada«, U, *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988., str. 23-24.
19. Nejašmić, Ivica, *Depopulacija u Hrvatskoj, korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Zagreb 1991.
20. *Novi Omanut, Prilog židovskoj povijesti i kulturi*. Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiberg, Zagreb.
21. Perić, Mirko, »Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji«, *Stanovništvo*, 12-13 (3-4, 1-2), Beograd 1974.-1975., str. 169-184.
22. Rajner, Nada, »Dom Lavoslav Švarc«. U, *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988., str. 74-77.
23. Schwarz, Gavro, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. st.* Zagreb 1939.
24. *Spomenica 1919-1969*, Savez jevrejskih opština, Beograd.

25. Sršen, Stjepan, »Povijesni pregled sjeveroistočnog područja Hrvatske«. U, *Hrvatska povijest sjeveroistočnog područja*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek 1994.
26. Stipetić, Vladimir, Predgovor knjizi: »Mirko Korenčić: Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971«, JAZU, kn. 54, Zagreb 1979., str. IX-XII.
27. Stulli, Bernard, *Židovi u Dubrovniku (Jews in Dubrovnik)*. Jevrejska općina Zagreb – Nakladni zavod Matice hrvatske – Kulturno društvo Dr. Miroslav Šalom Freiburger, Zagreb 1989.
28. Szabo, Agneza, »Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880-1910 godine«, *Radovi*, Institut za hrvatsku povijest, 17, Zagreb 1984., str. 101-119.
29. Švob, Melita, »Židov danas«, *Novi Omanut (Prilog židovskoj povijesti i kulturi)*, br. 9, Zagreb 1995., str. 1-3.
31. Švob, Melita, Brčić, Carmen, Podgorelec, Sonja, »Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na grad Zagreb«, *Migracijske teme*, 10, 1, Zagreb 1994., str. 55-85.
32. Švob, Melita, »Migracije i promjene u židovskoj populaciji«, *Migracijske teme*, 11, 3-4, Zagreb 1995., str. 191-231
33. Švob, Melita, »Židovska tradicija«, *Novi Omanut (Prilog židovskoj povijesti i kulturi)*, br. 20, Zagreb 1997., str. 6-10.
34. Švob, Melita, »Židovi u Hrvatskoj, Migracije i promjene u židovskoj populaciji«. Židovska općina Zagreb i KD. Miroslav Šalom Freiburger, 1997., str. 320.
35. Volner, Zdenko, »EZRA-Jevrejska štedna kreditna zadruga«. U, *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988., str. 80-81.
36. Wertheimer-Baletić, Alica, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, Globus, Zagreb 1993.
37. Švob, Tvrtko, *Milenijski mitovi mržnje. Biološka kritika rasizma*, Ex Ponto, Durieux, Zagreb 1995
38. Tkalčić, Ivan, *Povijesni spomenici Zagreba*, Zagreb 1889.
39. Vajs, Maks, »Prethodni rezultati popisa Jevreja u Jugoslaviji«, *Jevrejski Almanah 1957-58*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1958., str. 162-167.
40. Zlatković-Winter, Jelena, »Dijaspورا i Židovi na području Jugoslavije«, *Migracijske teme*, 3, 2, Zagreb 1987., str. 161-175.
41. *Židov (Hajhudi)*, tjednik Saveza cionista, 1918-1914.
42. Žerjavić, Vladimir, »Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH«. U, *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996., str. 133-139.

Izvori

1. Podaci za župe Sv. Marka, Sv. Marije, Sv. Petra i Sv. Ivana, 1857.
2. *Statistische Übersicht über die Bevölkerung und den Viegestand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859.
3. *Mjestopisni riečnik Kraljevinah Dalmacije, Hérvatske i Slavonije*, uredio Vinko Sabljari, Zagreb 1866.
4. *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevine Hrvatske i Slavonije i repetitoroij mjesta*, izdala Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinska Zemaljska vlada, a sastavio Kr. statistički ured u Zagrebu 1889.

5. *Glavni pregled političkog razdieljenja Kraljevinah Hrvatske i Slavonije. Glavni pregled uredjenja kr. sudovah prve molbe u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Pregled gradovah i podžupanijah i uredjenja upravnih obćinah. Kazalo mjesta u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji sa naznaćenjem obćinah kojim pripadaju, 1880.*
6. *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repetitorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890, Izdala Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljska vlada, a sastavio Kr. Statistički ured u Zagrebu, 1892.*
7. *Političko i sudbeno razdieljenje i repetitorij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju od 1. travnja 1903, izdala Kralj. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljska vlada, sastavio Kr. zemaljski statistički ured, Zagreb 1903.*
8. *Popis žiteljstva u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Publikacije Kraljevskog zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, LVII, LXIII, 1900. i 1910.*
9. *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Demografske prilike po prebivalištima, sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, 1914.*
10. *Političko i sudbeno razdjeljenje i repetitorij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju od 1. siječnja 1913., izdala Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljska vlada, sastavio Kr. zemaljski statistički ured, 1913.*
11. *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Demografske prilike i zgrade za stanovanje, sa dva kartograma. Sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, 1914.*
12. *Popis stanovništva 31. januara 1921, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, knjiga I.*
13. *Prisutno stanovništvo (gradansko i vojničko, trajno i prolazno prisutno) po veroispoviesti i po materinjem jeziku. Bosna i Hercegovina i Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, Međimurje, ostrvo Krk sa opštinom Kastav, 1921.*
14. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine. Kraljevina Jugoslavija, izdanje Opšte državne statistike, Sarajevo 1932.*
15. *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Svaske banovine, priredio Statistički ured u Zagrebu, izdala Kraljevska banska uprava Savske banovine, Zagreb 1937.*
16. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga I., izdanje Opšte državne statistike Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1937.*
17. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga II. Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd 1938.*
18. *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine po stanju od 1. maja 1938. Priredio Statistički ured u Zagrebu, izdala Kraljevska banska uprava Primorske banovine, Zagreb 1938.*
19. *Statistički godišnjak 1933., knjiga V. Kraljevina Jugoslavija, Beograd 1935.*
20. *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938-1939., knjiga IX, Beograd 1939.*
21. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Savezni zavod za statistiku, knjiga IX, Beograd 1954.*
22. *Popis stanovništva 1953., knjiga I. Vitalna i etnička obilježja, Savezni Zavod za statistiku, Beograd 1959.*
23. *Popis stanovništva 1961., Knjiga I. »Vitalna, etnička i migraciona obeležja«, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1974.*
24. *Popis stanovništva i stanova 1971., knjiga VI. »Vitalna, etnička i migraciona obeležja«, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1974.*
25. *Popis stanovništva i stanova 1971. godine. »Nacionalni sastav stanovništva po opštinama«. Statistički bilten 727. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1974.*

26. *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981.* »Stanovništvo prema narodnosti po općinama«. Republički zavod za statistiku, Dokumentacija 500, 1982.
27. Dokumentacija 501. *Popis stanovništva 1981.* Republički zavod za statistiku (RZS), SRH, Zagreb 1982.
28. *Statistički godišnjak 1918-1988.* Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989.
29. »Prvi rezultati popisa stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine«. *Bilten* broj 1934. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992.
30. Dokumentacija 881. »Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima«. *Popis stanovništva 1991.* Republički zavod za statistiku, Zagreb.
31. *Statistički ljetopis 1993.* Državni zavod za statistiku, Zagreb 1993.
32. *Statistički ljetopis Zagreba 1995.*, Gradski zavod za planiranje razvoja i zaštitu čovjekova okoliša.

Novi dokumenti – prilog povijesti Židova u Dubrovniku

O prisutnosti Židova u Dubrovačkoj Republici te o formiranju židovske zajednice nakon izгона iz Španjolske već se mnogo pisalo i objavljivalo, ali kao dokaz njihovog višestoljetnog života u Dubrovniku, važno je ponoviti neke činjenice.

U dokumentima Povijesnog arhiva u Dubrovniku spominje se u prvoj polovici XIV. stoljeća liječnik, magistar Benedikt, označen kao *olim judeus*, dakle pokršteni Židov, koji je 1326. godine radio u Dubrovniku.¹ Slijede pojedini trgovci i lovci na koralje iz Provanse i Katalunje. Iz tog vremena datira i naziv *Giudecca* (koji se uostalom, upotrebljava u to vrijeme i u Veneciji i u Apuglii), a odnosi se na predgrađe za koje se ne zna točno gdje je bilo ali se pretpostavlja da je označavalo dio izvan zidina, na Pločama.²

U XV. stoljeću Židovi se spominju prvi put 1407. godine kada im dubrovački Senat dopušta da mogu slobodno živjeti u gradu uz uvjet da ne smiju trgovati s Apugliom: *Prima pars est de faciendo gratiam Symoni Ebreo quod possit venire Ragusium ad habitandum non faciendo mercantias per se vel alium mitendo ad partes Appulle nec conducendo de Apulee Ragusium.*³ Za istraživače je još uvijek zanimljiv period druge polovice XV. stoljeća, dakle onaj koji je prethodio organiziranom dolasku Sefarda, jer i dokumenti a i putopisi iz tog vremena pokazuju da tada nije bilo Židova u Dubrovniku, ali koji je tome bio razlog još se nije utvrdilo.⁴

Organiziranje homogene zajednice dubrovačke Židovske općine, uslijedilo je tek nakon njihova izгона iz Španjolske, pa, iako dubrovački Senat odlučuje 1540. godine da se pet do šest zgrada odvoji za stanovanje Židova u gradu, tek šest godina kasnije, 1546. godine Dubrovčani provode svoju odluku u djelo i određuju jednu ulicu za stanovanje Židova, kasnije nazvanu *Via ebraica* a danas poznatu kao Žudioska ulica.⁵

Šesnaesto stoljeće je, osim jednog sudskog procesa 1502. godine i kasnijeg izгона svih Marana i Židova iz Dubrovnika, predstavljalo izuzetno prosperitet-

¹ Povijesni arhiv, Dubrovnik (PAD), Diversa Cancellariae, XVIII, 13.

² PAD, Div. Canc. XXXII, 227; Div. Canc. XXI, 71'-72; Tadić, J., *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII. st.*, Sarajevo 1937., str. 18.

³ PAD, *Reformationes*, XXXIII, 1407-1411, str. 226.

⁴ Jose Ramon Magdalena, *Nom de Deu, Relatos de viajes y epistolas de peregrinos Judios a Jerusalem*, ed AUSA 1987., str. 90.

⁵ PAD, Cons. Rog. XLIV, 313, Cons. Rog. XLVII, 249.

no razdoblje za Židove u Republici.⁶ To je vrijeme označeno i kao Zlatno doba Dubrovnika – cvate kopnena i pomorska trgovina u kojoj su dubrovački Židovi imali značajnog udjela. Osim u trgovini, istakli su se i kao uvaženi liječnici, trgovački posrednici, učitelji i pjesnici. Amatus Lusitanus i Didak Pir samo su prva u nizu onih imena koja su trajno obilježila povijest i to ne samo Židova u Dubrovniku već i povijest čitave Dubrovačke Republike.

Ipak, vratila bih se na početak XVI. stoljeća i to na dokument o već spomenutom izgonu iz 1515. godine. Do sada se smatralo da su Židovi u to vrijeme živjeli isključivo u gradu; međutim, u samom dokumentu traži se njihov izgon iz predgrađa, sa otoka i drugih mjesta pod vlašću Republike *quod predicti omnes et singuli Marani et Judei tam masculi quam femine, existentes et habitante in civitate, suburbis, insulis et aliis locis districtus nostri...*⁷ To je izuzetno važan podatak koji zahtijeva još istraživanja ali koji i mijenja povijesnu sliku o stanovanju Židova u Dubrovniku.

Kao što je već poznato, o židovskim liječnicima pisali su opširno Jeremić i Tadić a postoji i mnogo manjih separata. Ali kako su oni živjeli i koga su oni liječili pitanja su na koja tražimo i nove odgovore. Evo nekoliko primjera: 1550. godine dr. Isach tužio je svoga kolegu Jakoba Pacina, gradskog fizika. Kada je Isach pošao u Franjevački samostan pregledati fra Bonifacija, pozvani su i ostali ljekari fizici iz grada na konzultaciju. Za vrijeme konzultacije doktor Pacino je htio prebaciti na doktora Isacha krivicu za bolest a on mu je odgovorio da bi bolesnik bio umro da ga on nije preuzeo na liječenje poslije dr. Pacina. Pacino je tada šakom udario dr. Isacha u zube.⁸

Doktor Domeniko Lanzzone tužio je 1597. godine Jozefa Banciulu, Židova porijeklom iz Skopja, jer mu nije platio liječenje. Josef je liječen od fistule u stomaku (*fistula nel balone*) i nekih ranica koje je imao u nosu i zbog kojih je izgubio osjet mirisa a žalio se i na crvenilo očiju.

Još jedan liječnik zaslužuje da se posebno spomene iako su podaci o njemu poznati. Na nedavnom skupu u Konavlima prvi put je većina čula podatak da je 1590. godine židovski liječnik Samuel Abeatar spasio Konavle od turskoga napada intervenirajući preko svoje rodbine kod sultana. Na žalost, dr. Abeatar nije spomenut u novijim pisanim tekstovima o povijesti Dubrovnika pa bi bilo uputno napraviti cjelovit rad o njegovu životu i radu. Prema postojećim dokumentima trebalo bi pokušati rekonstruirati približan broj Židova koji su živjeli u XVI. stoljeću u Dubrovniku jer je njihov broj, po svoj prilici, prelazio već ustaljenih 250 stanovnika koliko ih neki znanstvenici nabrajaju. To se posebno odnosi na period Druge Svete lige kad je u neutralni Dubrovnik stizalo veoma mnogo ljudi.

Posebno je zanimljivo XVII. stoljeće; Židovi su već prošli sto godina življenja u Republici te je interesantno pratiti njihovu adaptaciju. Osim povijesne analize ističe se ona lingvistička prema kojoj pratimo posuđenice, turcizme i importirane riječi koje polako mijenjaju tradicionalni židovsko-španjolski jezik kojim su

⁶ Munster, L., »Proces zbog »ritualnog ubistva« u Dubrovniku...«, *Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja* 1, Bgd., str. 99.

⁷ PAD, Cons. Rog. XXXIII, 109', Ibid., 160'-161'.

⁸ PAD, *Lamenti politici* V, 164.

Sefardi u Dubrovniku govorili. Sam početak stoljeća (1622.) označen je surovim procesom protiv Izaka Jesuruna o kojem se dosta pisalo i ponavljalo već poznate podatke. U *Židovskoj svijesti*, kulturno/političkom tjedniku, od veljače 1923. godine, objavljen je podlistak pod nazivom »Antisemitizam u Dubrovniku« i to iz ostavštine Johanana Thana. Ipak, taj najteži trenutak u povijesti dubrovačkih Židova ima i jedan dodatak. Nakon što je Izak zatvoren, brojne nedaće su pogodile Grad. Izbila je kuga, a nekoliko članova Vijeća koji su bili odgovorni za osudu i mučenje Jesuruna umrlo je na tajnovit način i to jedan za drugim. Preživjeli članovi Vijeća, govori se, smatrali su to Božjom kaznom. O ovom slučaju pišu Matatia de Immanuel Aboab i njegov sin Ysach u Amsterdamu u XVII. stoljeću. Tekst se nalazi u mješovitoj zbirci njihovih polemičkih rasprava u British Museumu u Londonu. Ocijenit ćete i sami kolika bi bila korist prijevoda tog rukopisa.

Sedamnaesto stoljeće je i doba velikog potresa 1667. godine koji je gotovo uništio Dubrovnik. Među poginulim građanima bilo je i Židova a popis poginulih članova židovske zajednice još i danas se čuva u dubrovačkoj Židovskoj općini. Oporuke iz tog vremena kazuju nam što su sve Židovi ostavljali za sobom od čega valja izdvojiti njihovu veliku skrb za siromašne. Židovskim karitativnim udrugama ali i onim katoličkim, ostavljali su znatne sume novca. Sakupljanjem takvih oporuka u jednu jedinstvenu cjelinu dobili bismo izvore za proučavanje privatnog života Židova o kojem ima veoma malo podataka.

U XVIII. stoljeću naišla sam na neke slučajeve pokrštavanja pa tako 1707. godine, nakon dopuštenja jezuita, svećenik krsti Saru, kćer Baruha, a za kumove izabrani su Ivan Sorgo-Sorkočević i Katarina Gradi-Gradić. U povijesti dubrovačkih Židova bilo je i pojedinačnog prisilnog pokrštavanja pa su se neki sudski procesi vodili o tome i u Livornu i u Vatikanu. Na žalost, o toj temi se malo ili gotovo ništa nije objavilo. Tako strani izvori spominju u XVI. stoljeću jezuita po imenu Hernando Torres, koji je rođen u portugalskoj židovskoj obitelji ali se preobratio na kršćansku vjeru. General jezuitskog reda, Aquaviva, poslao ga je 1581. godine u Dubrovnik gdje su ga pozvali portugalski Židovi, trgovci, koji su mu poručili da će se i oni preobratiti. Kad je stigao u Dubrovnik, oni su mu ponudili da se oženi za jednu mladu Židovku uz miraz od 25.000 dukata i uvjet da se vrati na židovsku vjeru. Odbijajući prijedlog, uz smrtne prijetnje, Torres je uspio pobjeći u Rim odvođeci sa sobom sina jednog rabina kojeg je, prema izvorima, uspio preobratiti u kršćanina. Ova priča uzeta je iz jezuitskih arhivskih dokumenata u Rimu, međutim, potvrdu o ovom događaju nisam našla u Povijesnom arhivu u Dubrovniku.

Nakon XVIII. stoljeća, kako sam za ovaj znanstveni skup željela pripremiti i nekoliko dokumenata iz XIX. i XX. stoljeća, iako taj period nije moja uža specijalnost, zavrila sam i u neke neobične arhivske izvore. Ono što se do sada nije istraživalo kao prilog za povijest Židova, privatne su zbirke u dubrovačkom arhivu. U osobnim dokumentima zbirke don Nika Gjivanovića, svećenika koji je živio i radio u Dubrovniku, naišla sam dosta isječaka iz tiska s početka stoljeća koji su govorili o Židovima.⁹ Neke od isječaka bilo bi vrijedno spomenuti: U

⁹ PAD, RO Don Niko Gjivanović.

članku posvećenom poznatom talijanskom državniku Luigiju Luzzati, Lujo Vojnović piše sljedeće: »Imao sam sreću da se god. 1911., za jednog mog podužeg boravka u Rimu upoznam sa ovim čestitim čovjekom, sa ovim pravednim Izraelcem kako ono govori Evanđelje. Ja sam u svom djetinjstvu, u Dalmaciji, naročito u Spljetu, poznao ovakve divne patriarhalne i pravedničke jevrejske porodice. Uspomene dirljive i nježne koje su mi se duboko zasadile u dušu, odvratile su me u poznijim godinama od ma kojeg oblika antisemitizma. Moj je blagopokojni otac, pored sve svoje duboke katoličke religioznosti, a reći ću, upravo zato, podržavao najprijateljskije veze sa nekim jevrejskim porodicama u Spljetu koje su nam decenijama šiljale o Pashi prijesni hljeb u formi velike rešetke, što smo mi djeca jela sa religioznim strahopočitanjem. Otac nam pričaše da nije nikad ni u jednoj kršćanskoj kući vidio toliko blagosti i ljubavi, toliko religioznosti i poštovanja koliko u nekim spljetskim jevrejskim porodicama i koje nisu sve bile došle iz Španjolske. Ovo je bio osnovni razlog zašto sam u svojim đaćkim godinama u Zagrebu najviše općio sa svojim saučenicima Izraelćanima i zašto mi je uspomena na svakodnevno intelektualno općenje sa Robertom Siebenscheinom, sa Đurom Franklom, sa Fricom Schweinburgom (docniji Strižić), sa Đurom Bresslauerom, sa Markom Breyerom, ostalo u najmilijoj uspomeni. Drugom ću jednom prilikom možda opisati taj naš zajednički život, taj pravi naš ezoterički *Phalanstere*, i kako i zašto ja, katolik, nađoh toliko zajedničkih točaka dodira sa ovim izraelitskim drugovima. Neće me nitko od njih, neki su pošli Bogu Avrama i Jakova, našem Bogu, na istinu – opovrći.«

Slijedi isječak o povijesti Židova u Splitu od kojeg izdvajamo dio za XVIII. stoljeće: »God. 1748. zatražiše domaći trgovci živežne struke od općine, da Židovima zabrani tjeranje trgovine. No u svom izvještaju duždu, od 10. ožujka 1749. ističe općina zasluge židovskih trgovaca. Židovi su – veli općina splitska – nužni jer kad ih ne bi bilo ostao bi grad bez robe ili živežnih artikla. Služeći se vlastitim agentima, Židovi uvoze mnogu robu, izlažući svoj život u vremenima gladi, kuge i rata. Godine 1751., zabacujuć zahtjev kršćanskih trgovaca iz Dalmacije i Albanije dozvoli istražno povjerenstvo načelnika Židovima potpunu slobodu trgovanja na malo i veliko. Prigodom gladi od 1752. do 1754. stekoše Židovi zasluga za građanstvo Splita, jer su uvezili velike tovarne žitarice i ulja.«

Mnoštvo isječaka govori o povijesti i životu Židova a vremenski raspon završava sa 1945. godinom. Novine koje su sakupljene su: *Novo doba*, *Starine*, *Epidauritano*, *Židovska svijest*, itd. Iz svega ovoga daje se zaključiti da je don Niko Gjivanović prijateljevao s dubrovačkim Židovima jer su pojedine novine adresirane na Vitteria Tolentina ili Morica Fereru koji su ih kasnije poklanjali Gjivanoviću. Marljivi sakupljač je također zapisao i signature najvažnijih arhivskih dokumenata koji se tiču povijesti dubrovačkih Židova te je popisao i razne autore i povjesničare koji se bave tom problematikom. Nekoliko novinarskih osvrtata, različitih autora poput Vladimira Skarića, Rudolfa Zaplate ili Marka Perojevića pišu o knjizi Jorja Tadića koja je tad tiskana.

Osim arhiva Gjivanović, pronašla sam i dosta zapisa o dubrovačkim Židovima u zbirci Milana Rešetara, a zatim sam pregledala Gradsku kroniku *Crvene Hrvatske*. U broju 24 iz 1892. godine ovaj je izvještaj: »Ovijek dana prigodom imenovanja jednog valjanog i skladnog izraelćanina dnevničarom kod Blagog Djela čulo se je govoriti svega i svašta pa i to da je puk uzrujan što su zaposta-

vili njeke mlade katolike koji su se natjecali. Ko pozna dubrovačku snošljivost u vjerskim stvarima uvidjet će lako da to nijesu nego same izmišljotine, navlaš proturene u sebične svrhe od nekijih što u mutnom ribu love. Naši sugrađani Izraelićani, pripadali kojoj mu drago stranci, radi svoga ponašanja uopće su kod nas dobro vidjeni te mogu biti uvjereni da samo kakav nesporazum iliti zla namjera mogli su dati povoda svemu ovom govorkanju.« Godine 1893. iste novine javljaju: »U utornik uveče umre iznenada u hotelu *Lacroma* neki Mojsije Kuhe, trgovački putnik tvrtke *Macchioro* u Trstu i čovjek od 32 godine. U srijedu je prenešen u bolnicu gdje mu je izvršena autopsija a danas će biti prenešen na parobrod za Trst. Pošto je bio žudijske vjeroispovijesti mjesna izraelitska opština zauzela se svojski.« Kronika objavljuje 1893. godine vjenčanje Vjekoslava Pardo sa gđicom Buzolić. Iz oglasa sljedeće godine doznajemo da je u Dubrovniku radio Bernard Weiss u dućanu odjeće a zapisan je i kao darovatelj novčane potpore siromašnima. Godine 1895. čitamo o još jednoj donaciji: »Prigodom smrti gospodina Nika Turovića udjelio je gospodin Abramino Tolentino mjesnom dječjem zakoništu 4 krune.« Te iste godine Weiss daje novac za Ljubljance postradale u potresu a u Općinsko vijeće biraju se Tolentino, Gaus i Mandolfo. Obitelj Mandolfo imala je i nekoliko promaknuća: Alfred Mandolfo imenovan je poštanskim vježbenikom u Sinju dok je dr. Salamun Mandolfo izabran u upraviteljstvo nove čitaonice u Dubrovniku.

O periodu od 1940. do 1945. godine nisam ništa pisala jer jedan cjelovit pregled tog perioda tek treba napraviti. Većina današnje mladeži u Dubrovniku ne zna za sabirna mjesta u Kuparima, hotela *Wregg* u Gružu ili na Lopudu, ili, na primjer, tko su bili ljudi koji su prenosili blago Židova iz Sarajeva u Dubrovnik te ga predavali visokim časnicima vojske za oslobađanje zatočenih Židova. Tko je u Dubrovniku spašavao Židove? Gdje je završila oduzeta imovina dubrovačkih Židova a posebno dio stilskog namještaja koji je prenesen u dubrovački teatar i predstavljao osnovu kazališnog fundusa, a sada ga nema. Na ta i mnoga druga pitanja treba odgovoriti. Ovom prilikom želim samo potaknuti inicijativu koja bi trebala ući u zaključke ovog skupa za pokretanjem sustavnih istraživanja, stoljeće po stoljeće, jer će se samo na takav način moći napisati povijest Židova u Dubrovniku, Splitu i svim ostalim mjestima u Hrvatskoj.

Židovi u Splitu

Poticaј za proučavanje i dokumentiranje prošlosti Židova u Splitu dvostruk je: prvo, što su splitski Židovi odigrali vrlo važnu ulogu u životu grada, a drugo, što im se broj veoma smanjio, pa postoji opasnost da se znatan dio njihove tradicije izgubi.

Prvi kratki pregled o njima objavio je dr. Grga Novak 1920. godine; o Danijelu Rodriđi i splitskom lazaretu pisao je Viktor Morpurgo 1962.; ja sam objavio monografiju Vida Morpurga u okviru hrvatskog preporoda u Splitu 1963., a opširniju povijest Židova u Splitu 1971. godine. Ti su radovi osvjetlili doprinos Židova ovom gradu zacijelo više no i jednom drugom u nas.

Arheološki nalazi ulomka sarkofaga i rimskih glinenih svjetiljki – lucerni – s prikazima židovskoga svijećnjaka *menore*, kao i jedan kameni natpis što spominje Judejce, svjedoče da je u antičkoj Saloni, preteći Splita, bila židovska kolonija i da su imali svoje groblje. To je i shvatljivo poznavajući njihovu sklonost trgovini, a Salona je bila velik trgovački grad sa živom lukom, metropola tadašnje goleme rimske provincije Dalmatie, koja se prostirala od Save do mora. Povjesničar Danijel Farlati u osamnaestom stoljeću spominje solinske ruševine za neke od kojih je u puku još postojala predaja da su nekada bili domovi, *sinagoga* i *sinedrij* (sabornica i sudište) Židova.

Propašću Salone u sedmom stoljeću i seobom preživjelog stanovništva u obližnju golemu palaču cara Dioklecijana, utemeljen je grad Split (*Spalatum*).

Vrlo su oskudni podaci o Židovima u srednjovjekovnom Splitu, ali na temelju nekih od njih ipak se može zaključiti da ih je bilo u gradu, zacijelo salonićanskih prebjega, iako ne mnogo da bi se kao organizirana zajednica mogli istaknuti. To se može pretpostaviti na temelju jednog zapisa u spisima splitske Općine u četrnaestom stoljeću, gdje se spominje pristojba za »zuecu«. Pod tim se nazivom, proizašlim od *iudaica*, smatrala prizemna građevina ili daščara na obali u kojoj su se bojili koža, tkanine i ribarske mreže, što bi svjedočilo da su se tadašnji splitski Židovi bavili i tangarstvom. Takvi su se položaji u drugim mjestima zvali *zuecche*, *zuddecce*, od naziva *Giudecca* ili *Judaica*, poput *Giudecche* u Veneciji, Napulju i Trapaniju, a u nas u Trogiru i Hvaru.

Za drugu pretpostavku kontinuiteta barem manjeg broja Židova u Splitu govori lokalitet *Sinagoga zvana sdorium*, u ispravi splitskog nadbiskupa 1397. godine. Taj se lokalitet nalazio u starom dijelu grada, unutar zidina Dioklecijanove palače, u blizini Nadbiskupske kurije. Naziv *sdorium* mogao bi potjecati od rabinsko-hebrejskog izraza *Parasdor*, tj. *vestibul*. *Sinagoga* i *velika sinagoga* još se nekoliko puta spominje u splitskim srednjovjekovnim spisima. Iz kasnijeg gledišta teže je objasniti da se židovska sinagoga nalazila u blizini Nadbiskupije, ali moramo uzeti u obzir da tada još nije postojala odbojnost kršćana prema izraelci-

ma kao kasnije. U tom bi slučaju to bila starija splitska sinagoga, dok je nakon dolaska većeg broja Židova *sefarda* sagrađena nova, današnja.

Postoji, međutim, i tumačenje da je *sinagoga* mogao biti naziv za veću gradsku dvoranu za sastajanje, čak i za veću kršćansku crkvu.

U srednjovjekovnom gradskom statutu nema spomena o Židovima, ali to može ujedno biti i dokaz da ih je bilo malo u gradu da bi se statut posebno na njih obraćao, ili da ih se nije smatralo različitim od ostalih građana. Ni među spisima splitskih notara nema spomena na Židove, no moramo pri tome imati na umu da oni nisu mogli posjedovati nekretnine, pa nisu u vezi s njima ni sklapali kupoprodajne ugovore.

Trgovačke pomorske veze ranosrednjovjekovne hrvatske države i tada arapske Španjolske bile su vrlo žive, pa hrvatski kralj Krešimir IV. šalje 953. godine u Kordobu kalifu izaslanstvo u kojemu su bila i dva židovska trgovca: Mar Saul i Mar Josef. Budući su i kasnije splitski židovski trgovci često služili Veneciji u diplomatskim poslanstvima, mogla su i ta dva ugledna Židova biti iz Splita, grada u kojemu je njihova tradicija bila najduža.

Nakon izumiranja hrvatske dinastije i stoljećâ gradske autonomije u okviru ugarsko-hrvatske države, predaje se Split 1420. godine Mletačkoj Republici.

Međutim, ni u petnaestom ni u prvoj polovici šesnastoga stoljeća nema posebnih podataka koji bi se odnosili na splitske Židove, odnosno na odnose grada ili Republike prema njima. A petnaesto je stoljeće predstavljalo razdoblje velikih progona Židova gotovo u svim europskim zemljama. U Mletačkoj je Republici pak odnos prema njima bio potpuno drugačiji. Mletačka je vlast čak poticala i pomagala njihovu trgovačku djelatnost, shvaćajući opću korist od nje. Mletački su se gradovi koristili i doprinosima Židova za dozvole boravka u gradovima Republike, a imali su velike koristi i od carinskih i ostalih trgovačkih pristojbi, kao i od najma za kuće u kojima su stanovali, jer sami nisu mogli posjedovati nekretnine. Osobito se u vrijeme progona u Španjolskoj velik broj bogatih židovskih obitelji naselio u Veneciji, gdje su se osjećali sigurniji nego u drugim europskim zemljama.

Druga zemlja koja je ne samo tolerirala nego i cijenila trgovačku, ali i liječničku i drugu djelatnost Židova, bilo je Tursko Carstvo, tada na vrhuncu moći. Židovi su pak, kao dobri trgovci i ujedno vječni putnici, bili posrednici u mletačko-turskoj trgovini, pa i u političkoj diplomaciji u vrijeme mletačko-turskih ratova.

Stanovita ograničenja u Mletačkoj Republici, kao obveza nošenja posebnog odijela, odnosila su se na njemačke Židove, Tedeske ili Aškenaze, ali ne na istočne Levantine niti na španjolske doseljenike Ponentine ili Sefarde.

Mletačka je Republika, svojim demokratskim uređenjem, bila bez sumnje najtolerantnija zemlja u odnosu na Židove, a Split pak najsusretljiviji prema njima u cijeloj Republici, što su i splitski Židovi znali cijeniti, pa su tako i svestrano pridonosili gradu koji ih je prihvatio i podržavao.

Židovi su živjeli slobodno i u srednjovjekovnoj arapskoj Španjolskoj, pa neko vrijeme i u kršćanskoj. Ali kada su Ferdinand i Izabela brakom ujedinili Aragon i Kastilju 1492. godine i istjerali posljednje muslimane iz Granade, okomili su se i na Židove optužujući ih za suradnju s Arapima i za krivoboštvo. Tada je započelo masovno pokrštavanje i proganjanje španjolskih, a zatim i portugalskih

Židova. Godine 1480. uvedena je u Španjolskoj inkvizicija s osobito zloglasnim Velikim inkvizitorom Tommasom Torquemadom, koji potiče suđenja i spaljivanja Židova. Na tisuće Židova je ubijeno i spaljeno na lomačama; mnogi su se tek formalno pokrstili, pogrdno nazvani *marranima*, ali su kasnije i oni progonjeni, pa je uslijedio veliki egzodus Židova iz Španjolske i Portugala. Većina je izbjeglica krenula u Italiju i Tursku, a manjina u sjevernoeuropske zemlje. Iz Italije su mnogi bježali dalje u Tursku, osim onih koji su se sklonili u Veneciji, gdje su uglavnom nesmetano živjeli u odvojenom dijelu grada, u tzv. *ghettu*. Napomenuo bih da su sami Židovi željeli boraviti zajedno u izoliranoj gradskoj četvrti, koja je noću vratima zatvarala prilaze, jer su se tu osjećali složniji i sigurniji od eventualnih maltretiranja. U Splitu čak ni taj židovski *ghetto* nije bio zatvorenog tipa (osim kraće vrijeme pri kraju mletačke vlasti), a sam je mletački Senat višekrat odobravao splitskim Židovima posebne povlastice i pogodnosti života, rada i trgovanja, iako im, kao i drugdje, nije bilo dopušteno posjedovanje kuća ili zemljišta, pa su se posvetili uglavnom trgovini i zanatima. U vjeri i obavljanju vjerskih dužnosti nisu bili ničim sprječavani.

Presudnu ulogu u razvitku Splita, a posebno u doseljenju Židova u grad odigrao je pokršteni španjolski Židov Danije Rodriguez, ili Rodriga, kako se u Veneciji i u nas zvao.

U srednjem vijeku Venecija je u svojim rukama imala velik dio europske trgovine s Istokom. Otkrićem novih pomorskih puteva oko Afrike, a pogotovo Amerike, tu ulogu preuzimaju Englezi i Nizozemci. Venecija stoga nastoji zadržati trgovinu s Istokom preko Turske, koja je u šesnaestom stoljeću imala pod sobom gotovo cijeli Balkan. Roba je karavanama stizala do istočne jadranske obale, zatim brodovima u Veneciju, a iz Venecije u ostale europske zemlje. Europska je roba obratnim putem išla na Istok. Mletačka je Republika stoga morala na našoj obali imati dobro opremljen lazaret ili skelu, koja bi prihvatila robu od karavana, raskužila je, zadržala određeno vrijeme u karanteni i zatim brodovima otpravila u Veneciju, pogotovo što su i Turci pokušavali osnivati svoje skele na ušću Neretve, u Makarskoj i u solinskom zaljevu. Mlečani su pomišljali da takvo prihvatilište i raskužište robe osnuju u Dubrovniku, ali je tada, 1576. godine Danijel Rodriga, konzul židovske narodnosti u Veneciji, iskusan u trgovini i u pregovorima s Turcima, predložio mletačkom duždu i Senatu da se u Splitu osnuje velika i suvremeno opremljena skela za prihvat robe koja će karavanama stizati. Razradio je cijeli projekt lazareta i plan njegovoga djelovanja, ukazavši na velike koristi koje će Republika imati od njega, ali taj plan još dugo nije bio prihvaćen. Rodriga je, dapače, ponudio da će o svom trošku sagraditi predloženi lazaret, a kao naknadu ubirat će dio prihoda od njega. Tom su se planu protivili u Dubrovniku i Omišu, gdje su također predlagali gradnju takvog lazareta, ali i splitski vlasnici djelomično ispražnjenih podrumskih prostora Dioklecijanove palače, u kojima se prije izgradnje lazareta pohranjivala karavanama prispjela roba, od čega su oni imali velike koristi.

Prihvaćanje, raskuživanje i otprema robe s Istoka sve su se više obavljali u Dubrovniku i na Neretvi, a splitska je luka ostajala neprometna, pa je Split ekonomski počeo propadati.

Konačno je mletački Senat 1588. godine ipak prihvatio Rodrigin plan lazareta u Splitu, ali je odlučio da ga sam izgradi prema njegovoj zamisli. Rodrigina po-

moć im je ipak bila potrebna i u pregovorima s turskim trgovcima da svoje karavane s robom usmjere prema Splitu i da ih odgovori od gradnje i korištenja vlastitih skela.

Kao nagradu za svoj plan lazareta i pregovora, Rodriga je tražio odobrenje da se njegovoj obitelji i još deset židovskih levantinskih i ponentinskih obitelji odobri naseljenje u Veneciji, a da se veći dio židovskih izbjeglica može naseliti u Splitu, gdje će, između ostaloga, pridonositi i uspješnom djelovanju novog lazareta i da jednima i drugima bude zajamčena sloboda i sigurnost života, priređivanja, udruživanja i vjere.

Među zahtjevima Danijela Rodriga stajalo je i to: »Da gore spomenuti trgovci budu mogli uživati u Veneciji i u venecijanskoj državi sve gore nabrojene povlastice, a u Splitu, oni koji dođu da se nastane ili budu na prolazu, da uživaju gore nabrojene povlastice, a osim toga da u Splitu i na njegovu području mogu držati dućane i djelovati kao mešetari i da uopće vrše koju mu drago profesiju kao svaki drugi građanin onoga grada i da im budu dodijeljene kuće za stanovanje za njih i za njihove obitelji, i da im bude dano zemljište gdje će moći sahraniti svoje mrtve i da im bude pružena svaka druga olakšica. Da za potrebe stanovnika i trgovaca na prolazu budu mogli uzdržavati jednu banku uz one uvjete i uz ona pravila koja će naš Danijel Rodriga, konzul, sporazumno utvrditi s mjesnom velemožnom općinom. A zbog pogibelji od zlih ljudi neka im bude dopušteno da izvan grada nose crne kape i klobuke (kao i ostali građani, *op. D. K.*), a to pravo neka uživaju u cijeloj Dalmaciji. A da svi gore spomenuti u Veneciji i u Splitu, koji budu uživali gore navedene povlastice, budu obvezni platiti svom konzulu Danijelu Rodrigi ono što budu odredili glavari njihove kongregacije, bilo u Veneciji, bilo u Splitu, a to za nagradu svih njegovih mnogih zasluga, za naknadu svih njegovih troškova i naplatu svih njegovih truda.«

Mletačko je Vijeće petorice mudrih prihvatilo sve Rodrigine prijedloge i uvjete i priznalo mu zatraženu nagradu.

Splitska je skela (lazaret) dovršena oko 1592. godine, a kasnije će se, zbog velikog prometa, u dva navrata proširivati i dograđivati. Veliki je promet odmah protekao splitskom lukom. Karavane s robom ne samo iz Balkana, nego i iz Bliskog i azijskog Dalekog istoka stizale su danomice, a raskuženu i propisno odležalu robu prevozili su veliki jedrenjaci u Veneciju. Bilo je to blagostanje za cijeli grad. Iako su trgovci koji su vodili tu trgovinu bili mletački i turski uglednici, Splićani su kao posrednici i davatelji raznih usluga u toj trgovini imali velikih koristi. »Dovršenje projekta (splitske skele) – pisao je jedan mletački izvjestitelj 1591. godine – iako je taj u početku gotovo propao, kao što je već rečeno, svidio se na koncu svima, pa i samim Turcima koji su ga hvalili, i od časa kada je odlučeno da se sagradi lazaret započela je gradnja tako sretno, da su se u kratko vrijeme podigle velike zgrade, na vrlo lijepom i prikladnom položaju, providene svim udobnostima i opremama nužnima trgovini... Uređene i poboljšane ceste na kopnu donijele su mnogostruku korist samim Turcima, budući da su morski putovi bili opasni zbog kršćanskih gusara, osobito uskoka i malteških vitezova. Trgovački promet kopnom do Splita bio je toliko poželjan da su trgovci dolazili do ove skele čak iz Indija i iz Perzije, pa je tako postala zlatnim prstenom između Istoka i Venecije.«

Službeno je splitska skela otvorena 1592. godine.

Židovska kula i sjeverni pristup židovskom ghettu

Rekli smo da su u Mletačkoj Republici ne samo štitili, nego i poticali Židove prebjegle iz Španjolske da se uključe u zajednički život i privredu, ograničavajući ih tek nekim propisima. Sama kršćanska crkva, koja im je bila manje skloni, nije imala onu moć i vlast kao u Rimu ili u drugim talijanskim, a pogotovo u ostalim europskim zemljama. Crkveni sudovi, pa ni djelatnosti inkvizicije, nisu u Mletačkoj Republici nikada igrali odlučujuću ulogu. Židovi su stoga Mletačku Republiku smatrali gotovo obećanom zemljom i rado su pridonosili i svojom djelatnošću i novčanim davanjima, a u ratovima i obranom kao i svi drugi.

Splitski su Židovi tako dijelili sudbinu ostale svoje braće u Republici.

U doba procvata splitske tranzitne trgovine i procvata djelovanja lazareta bilo je u gradu trideset židovskih obitelji s oko 200 članova; desetak imućnijih, desetak srednjih, a desetak siromašnih, dok velikih bogataša nije bilo. Većina ih se bavila trgovinom, većom ili malenom.

Ni životom ni odgojem nisu se splitski Židovi mnogo razlikovali od ostalih građana. Knez Basadonna prosvjedovao je što su Židovi, suprotno propisima što su važili u ostalim mjestima, uzimali za poslugu i dojilje kršćanske djevojke. Životom i zabavom oponašali su, kao i oni u Veneciji, kršćanske obitelji i zabave, osim onih koje im je religija branila, zadržavajući i svoje vlastite. Posebne zabave priredivali su za svojih blagdana. One od Purima bile su osobito vesele jer su padale u vrijeme karnevala, koji je u Splitu, kao i u ostalim mediteranskim gradovima, bio tradicionalan. Kartali su se i kockali, jednako kao i ostali građani.

Govor splitskih Židova u ranom srednjem vijeku bio je zacijelo pučki latinski (vulgata). U vjerskim obredima upotrebljavali su stoljećima hebrejski govor i pismo, u posebnom deformiranom dijalektu. Kršćani su ih ne samo razumijevali, nego i prihvaćali neke njihove riječi. U početku su svi znali hebrejski, ali stoljećima je poznavanje toga jezika bilo ograničeno na najkulturnije i na rabine. Mletački su Židovi govorili »hebrejsko-talijanski« a pisali hebrejski. Doseljenici iz Španjolske i Portugala govorili su španjolskim jezikom, odnosno »hebrejsko-španjolskim«. Španjolski je inače bio uobičajen među levantinskim grčkim židovskim trgovcima.

Dolaskom Sefarda ili Ponentina iz Španjolske i Portugala mijenja se etnička struktura i splitskih Židova. Službeni, pa i trgovački, jezik bio je u Splitu u sve vrijeme mletačke vladavine talijanski, odnosno mletački dijalekt, ali u židovskim obiteljima u Splitu zacijelo se već od sedamnaestog stoljeća dalje govorilo i hrvatski, kao što su se židovska djeca mogla sa svojim kršćanskim prijateljima sporazumijevati jedino hrvatski, a tako i židovske domaćice sa služavkama i dojiljama iz obližnje Dalmatinske zagore.

O mletačkim Židovima znamo najviše iz izvještaja mletačkih gradskih knezova (načelnika) i drugih izvjestitelja koji su obilazili mletačke pokrajine. Nešto i iz trgovačkih ugovora ili isprava o pojedinim sporovima.

Dok se u srednjem vijeku, pa i u šesnaestom stoljeću, spominju Židovi i u ostalim dalmatinskim gradovima, u izvještajima se iz osamnaestoga stoljeća veli da se u mletačkoj Dalmaciji Židovi nalaze raseljeni (vjerojatno u većem broju) jedino u Splitu.

Trgovačka skela s velikim lazaretom, koji se zbog sve većeg prometa dograđivao, promijenila je izgled i život Splita. Maleni grad u dalekoj provinciji Mletačke Republike, pritiješnjen s kopna Turcima, a s mora monopolističkom mletačkom privredom, bio je inače osuđen na stagniranje i propadanje. Skela ga je učinila jednim od najživljih trgovačkih gradova na Mediteranu. Mlečani, Turci, Jermeni, a osobito Židovi, i oni mletački i oni iz Turske, s Istoka ili sa Zapada, svi su mu davali posebno šareno i internacionalno obilježje.

Židovi su u tom prometu igrali odlučujuću ulogu kao trgovci, posrednici, mjenjači novca i slično, kako oni koji su dovozili robu iz Turske, tako oni koji su je odnosili u Veneciju. Sami splitski Židovi nisu imali ni mogućnosti, ni sred-

stava da se bave velikom tranzitnom trgovinom. Oni su držali manje trgovinske radnje u gradu, nabavljajući robu od Židova veletrgovaca sa Zapada i s Istoka, a prodavajući je ne samo građanima i seljacima iz okolice grada, nego i trgovcima i goničima karavandžijama i pomorcima koji su odvozili ili dovozili robu preko Splita. Tom su se trgovinom osobito obogatile tek neke talijanske kršćanske trgovačke obitelji koje su se zbog nje naselile u Splitu, kupili velike posjede i sagradili palače, poput Milesija, Kavanjina i Capogrossa.

U doba cvata te trgovine u splitski bi lazaret znalo dnevno karavanama stizati oko 250 konja natovarenih raznom robom.

Među splitskim Židovima koji su se bavili trgovinom na malo isticale su se obitelji Baruh, Russo, Penso, Piazza, Morpurgo (od kojih tek posljednja danas postoji u Splitu). Iz jednoga spora sredinom osamnaestoga stoljeća doznajemo da su Židovi u Splitu tada imali 32 dućana. Shvatljivo je stoga da su protiv Židova u Splitu bili baš trgovci, zbog njihove konkurencije.

Osim trgovci bili su Židovi u Splitu vrsni krojači, a žene vezije. Zanimljivo je, što inače nije bilo poznato, da su oni krojili a žene vezle narodnu odjeću za seljake Dalmatinske zagore, zacijelo najljepšu tradicionalnu folklornu odjeću u cijeloj Hrvatskoj, poput one vrličke i sl. I oni su time konkurirali ostalim splitskim krojačima. Ovi su ih nastojali spriječiti na tom polju djelovanja, pa su se organizirali u bratovštinu krojača sv. Omobona, koja je uz staleški imala ujedno i vjerski karakter, pa Židovi nisu mogli biti u njoj. Međutim je mletački Senat uočio njihov cilj da spriječe Židove u toj grani obrta, pa nije dopustio osnivanje navedene bratovštine pošto u Splitu, kao ni u Veneciji, nisu postojale cehovski organizirane bratovštine zanatlija, nego samo one po crkvenim župama.

Prodaja rabljene robe, staretinarstvo, bila je i dugo ostala u Splitu trgovina kojom su se uglavnom bavili Židovi.

Međutim, neki su se splitski Židovi obrazovali i djelovali kao vrsni liječnici. Medicina je bila jedina grana znanosti koja im je bila dopuštena. Njihovom uspješnom djelovanju na tom polju pogodovalo je i njihovo poznavanje arapskog jezika, na kojemu je tada postojalo najviše knjiga arapske medicine, a kao Židovi bili su i tradicionalno dobri higijeničari jer im je to vjera propisivala. Učili su na mletačkom sveučilištu u Padovi, kao i drugi studenti. Tu je učio i Mario Morpurgo koji je u osamnaestom stoljeću postao osobni liječnik mletačkoga dužda Marka Foscarinija. Židovski su se liječnici osobito istakli kao vojni kirurzi u ratovima Venecije s Turcima u sedamnaestom stoljeću.

U prvoj polovici toga stoljeća djelovala su u Splitu dva ugledna židovska liječnika, Jerolim Melamed i Salamon Thobi. Taj je drugi bio prijatelj istaknutog splitskog nadbiskupa, ujedno fizičara i crkvenog pisca Markantuna de Dominisa, a također i njegovoga nasljednika nadbiskupa Sforze Ponzonija, iako je postojala jedna papina bula kojom se kršćanima zabranjivalo da ih liječe Židovi, ali u liberalnoj Mletačkoj Republici ta se nije poštivala. Nadbiskup Ponzoni je ipak nastojao da primijeni tu papinu uredbu, nakon čega je uslijedio proces protiv navedenih liječnika, ali je mletački providur Dalmacije naredio splitskoj Općini da im ne smije zabraniti liječničku praksu. Dapače je zatim splitski knez Antonije Lippomano preporučivao židovskog liječnika, ujedno konzula splitskog lazareta, Domina Tobija Gabaija, a slavni vojskovođa, generalni providur

Dalmacije, Leonardo Foscolo hvalio je liječnika Judu Lumbrosa koji se istakao u liječenju ratnih ranjenika. Tada je, 1657. godine, u vrijeme Kandijskog rata, osnovana u Splitu vojna bolnica, pa je za njezinog upravitelja postavljen navedeni liječnik Juda Lumbroso.

U vrijeme haranja kuge Splitom i okolicom od 1729. do 1732. godine istaknuo se u liječenju okuženih splitski kirurg Iseppo Senior, što je javno potvrdio generalni providur Dalmacije.

Međutim, nisu se samo židovski liječnici istakli u godinama teških i dugotrajnih ratova s Turcima, kada bi zastala svaka trgovina i djelatnost splitske skele, pa bi nastupila krajnja oskudica, uz uobičajene žrtve rata.

Iako su se i splitski Židovi smatrali posebnim narodom, jednako su se smatrali pripadnicima društvene zajednice u kojoj su živjeli i djelovali. Zbog trgovačkih veza s Turcima i poznavanja njihovog jezika bili su vrsni pregovarači, kako tijekom ratova, tako i po njihovu završetku. U teškim ratnim godinama pridonosili su Republici ili gradu novcem, hranom, ali i krojenjem i šivanjem odjeće i bolničke opreme (plahta, zavoja i sl.). Konačno, kao i svi ostali građani, stajali su i oružjem na obrani grada od neprijatelja. Njima je bila povjerena za obranu sjeverozapadna kula Dioklecijanove palače, koja je bila u sklopu *ghetta*, pa se po njima i zvala.

U sedamnaestom se stoljeću među splitskim Židovima osobito istaknuo Jozef Penso, imenovan konzulom splitske židovske općine. Mletačka mu je vlada povjeravala mnoga važna zaduženja, osobito u pregovaranju s Turcima u vezi trgovine i sprječavanju Turaka da sagrade svoje lazarete. Drugi Splitsanin, Samuel Lima, obavljao je tijekom Kandijskog rata brojna diplomatska zaduženja po nalogu Republike.

Splitski su Židovi bili osobito korisni baš u vrijeme dugotrajnog Kandijskog rata (1645.-1669.) boreći se s ostalim građanima i sprječavajući Turke da osvoje grad. Splitski su plemići kasnije pismeno potvrdili »da su u vrijeme kandijskog rata židovski trgovci nastanjeni u ovom gradu sudjelovali spremno u javnim radovima i ostalome, gradeći vanjske gradske zidine i tvrđavu Gripe i Bačvice, kao svaki drugi stanovnik grada i da su spremno pridonijeli ratnom naoružanju i svakoj drugoj općoj potrebi. Da su u doba navedenog rata navedeni Židovi davali stražu i branili od neprijatelja položaj iza (samostana) sv. Arnira, koji se danas zove *Položaj Židova...*«

Uz razvijenu trgovinu neminovno je bilo i djelovanje jedne banke. Kršćani su tu djelatnost rado povjerali Židovima jer je njima *Stari zavjet* zabranjivao ubiranje kamata. Budući im je bilo zabranjeno posjedovanje nekretnina i trgovanje njima, Židovima je sva imovina bila u novcu, pa su njime trgovali. Oni su stoga otvarali banke i zalagaonice, polažući prethodno u Općini velik novčani zalog. Među uvjetima Danijela Rodrige za osnivanje splitske skele bilo je odobrenje da Židovi mogu u Splitu voditi jednu banku, što su odobrili, nakon otvaranja lazareta, i mletački Senat i splitska Komuna. Godine 1642. osnovana je u Splitu zalagaonica (*Monte di Pietà*).

Broj Židova u Splitu je varirao. Na opadanje u nekim razdobljima utjecali su ratovi, a osobito česte kužne pošasti koje su harale gradom, smanjivši mu stanovništvo ponekad na samo trećinu. Tako je židovska općina brojila 200 do 300

članova i od 20 do 30 obitelji. Uzme li se u obzir da je gradsko stanovništvo Splita – izuzmu li se težačka naselja izvan gradskih zidina – brojio oko tri do četiri tisuće, a nakon kužnih pošasti znatno manje, onda vidimo da su Židovi tvorili čak desetinu toga stanovništva. U sedamnaestom i osamnaestom stoljeću spominju se u Splitu sljedeće židovske obitelji: Lima, Sagiak, Santo, Israel, Piazza, Pessa, Penso, Baruch, Russo, Levi, Tobi, Babaj, Seralvo, Lumbroso, Penach, Pesca, Curiel, Ventura, Lucena, Dessa, Jona, Signor, Gentilomo, Jesurum, Marchioro, Citta Nova, Abenum, Navaro, Schenesi, Morpurgo, Pardo, Fermo, Seraglio, Lopis, Misrai, Lucato.

Židovi su u Splitu, kao i u Veneciji, bili ujedinjeni u Židovskoj zajednici – *Università degli Ebrei*. Katkada se sreće i naziv *Scuola degli Ebrei*, što bi odgovaralo udrugama kršćanskih bratovština. Više vjerski pečat imao je naziv *Comunit Israelitica di Spalato*, a inače su Židovi u doba Venecije službeno zvani Izraelićani – Israeliti.

Židovska je općina bila autonomna organizacija, organizirana demokratski, točnije oligarhijski, kao i sva mletačka vlast. Židovi koji su plaćali preko 12 dukata godišnje općinske pristojbe tvorili su Glavnu skupštinu (*Kahāl gadl*), a sa dva do tri glavara na čelu koji su tvorili Savjetodavno vijeće (*Vaad katon*) i predstavljali židovsku zajednicu pred drugima. Posebna je bila dužnost i čast Židovskog konzula splitske skele, koju bi vršio najugledniji član splitske židovske zajednice. Socijalna pomoć Židova nije se temeljila na osjećaju ili samilosti kao u kršćana, nego na dužnosti. Postojalo je više takvih udruga (sličnih kršćanskim bratovštinama): za liječničku pomoć i pokop, za izobrazbu djece, za pomoć ženama, za otkup zarobljenika, za pomoć siromašnim djevojkama radi udaje, za pomoć Svetoj zemlji, za gostoprimstvo putnicima, za pomoć starcima i drugo. U tome se očitovala sloga i zajednička snaga židovske zajednice.

Obiteljski je život bio strogo i tradicionalno ustrojen. Rođenje i obrezivanje muškog djeteta osobito se slavilo. Djevojke su sa navršениh 12 godina slavile izlazak iz djetinjstva, a dječaci sa 13. Ženili su se vrlo rano: muškarac se mogao ženiti s navršениh 18 godina. Ženidbene su svečanosti bile osobito velike. Obred se obavljao ili u sinagogi ili u kući zaručnice. Temeljni dokument ženidbe bio je Ženidbeni ugovor – *Kethubàh*.

U Splitu kao lučkom trgovačkom gradu praktični je život prevladavao nad kulturnim, ali je svako doba davalo i velike duhove na svim poljima javnog života, znanosti i umjetnosti. Slično je bilo i sa splitskim Židovima.

Dječaci su u Mletačkoj Republici već sa četiri ili pet godina ulazili u *Studij zakona – Talmud Tora*. Sa zrelošću bi prilazili višoj nastavi: hebrejskom jeziku, biblijskim knjigama, *Talmudu*, talijanskom jeziku. Školovanje je bilo besplatno. U Splitu je postojala jedino niža škola za opću naobrazbu vjerskog karaktera, tzv. *Talmud tora* i imala je plaćenog učitelja.

Odnos neke sredine prema Židovima najbolje se ogledao u propisima koji su naređivali da se odijevaju različito od ostalih, a negdje i sa znakom u obliku slova O na odjeći ili sa žutom, odnosno crvenom, kapom. U Veneciji se ti propisi, međutim, nisu strogo provodili, a još manje u Splitu. Oslobođenje od posebnog označivanja mogao je dobiti neki nečim istaknuti i zaslužni Židov. Tako je mletački dužd oslobodio toga cijelu obitelj splitskog Židova Vita Pense. Bu-

dući su Židovke bile odlične vezilje, to su se bogatije i kićenije odijevale, iako su židovski propisi to ograničavali.

Mletačka je Republika jamčila svim svojim podanicima slobodu vjere, pa i Izraeličanima. U tome se razlikovala od većine ostalih vladavina. Kad bi splitske Židove netko pokušao ograničavati u njihovim vjerskim obvezama, žalili bi se generalnom providuru Dalmacije ili čak mletačkome duždu, koji bi im jamčili njihove vjerske slobode. Dobrovoljnog pokrštavanja je bilo, ali vrlo rijetko. Rabin je bio glavno crkveno lice, koji je službu obavljao počasno i besplatno.

Okupljalište i splitskih Židova, gdje su se obavljale vjerske i obrazovne djelatnosti, bila je sinagoga. Kršćanski su propisi redovito, do devetnaestoga stoljeća, zabranjivali isticanje zgrade sinagoge, pa su one obično bile uklopljene, kao u Splitu, među stambene zgrade *ghetta* što su ga Židovi nastavali. Sinagoge se, prema vjerskim propisima, nisu smjele ukrašavati slikama ni skulpturama, ali se to nadoknađivalo umjetnički izrađenim obrednim predmetima i posuđem, ili vezenim tekstilom.

Nakon što su, vjerojatno, napustili staru srednjovjekovnu sinagogu, pridošli splitski Židovi su uskoro po dolasku, oko 1600. ili koju godinu kasnije, podigli novu u sklopu kuća koje su nastavali. Ona se u ispravama spominje prvi put u doba generalnog providura Alviza Zorzija (1628.-1630.). Prema tradiciji i nalazi-ma grobova pod njom postoji vjerojatnost da je tu ranije bila neka kršćanska crkva, a Židovi su za zgradu u kojoj je osposobljena sinagoga stoljećima plaćali najamninu splitskim fratrima na Poljudu. Prilaz splitskoj sinagogi nije bio iz prometne Bosanske ulice, kao danas, nego iz istočne, danas Rodrigine, koju su Židovi nastavali.

Današnji je izgled splitski hram, obično zvan *Scuola* ili *Oratorij*, uglavnom dobio 1728. godine, u tada prevladavajućem baroknom stilu, kada je poduzetnik Domenico Scotti isplaćen za zamašnije građevinske radove. Koji dan zatim sklopljen je ugovor sa slikarom (ili dekoraterom) Giacomom Franzanom za dekoracije unutrašnjosti sinagoge. Izvana se splitska sinagoga, dakle, ne samo nije isticala, nego se ničim nije ni zapažala. Upravo je sada (1996.) obnovljena njezina unutrašnjost, nakon oštećenja ratom i vremenom.

Splitsko židovsko groblje spada među najstarija sačuvana takva groblja u svijetu. Do Drugoga svjetskog rata čuvala se u židovskoj bogoštovnoj općini u Splitu isprava sindika splitske Općine Šimuna Nadalija, kojom splitska Općina potvrđuje da je od Židova primila ispravu o njihovu posjedu zemljišta korištenog za groblje od 16. siječnja 1573. godine. Od te je uništene isprave ipak sačuvana fotokopija. Možda službeno nije odmah odobreno pokapanje na tom položaju jer Danijel Rodriga, među ostalim povlasticama za splitsku židovsku koloniju izbjeglica, traži od mletačke vlade 1589. godine »i da im bude dano zemljište gdje će moći sahraniti svoje mrtve«. Židovska su se groblja, za razliku od kršćanskih do devetnaestog stoljeća, i inače podizala izvan grada. Tako je i ono u Veneciji podignuto 1386. godine na Lidu.

I u Splitu se židovsko groblje zvalo *Kuća živih – Beth hachajim*. Nalazi se na istočnoj padini Marjana, koji je stoljećima bio gol i krševit, a njegovo su pošumljavanje započeli baš splitski Židovi na svome groblju sredinom prošlog stoljeća.

Od oko 700 postojećih nadgrobnih spomenika stariji se sastoje od skromne kamene ploče s nakošenim stranama, a noviji oponašaju stereotipne grobnice

ostalim konfesija. Natpisi, s raznim citatima, pisani su hebrejski, a sama imena pokojnika i hrvatski, talijanski i njemački.

Prema podacima Zusje Efrona, koji je proučavao i opisao hebrejske nadgrobne ploče splitskoga groblja, najstariji spomenik što ga je utvrdio potječe iz 5477., odnosno 1717. godine, dok su oni stariji zatrpani zemljom ili nečitljivi. Na nadgrobnim pločama hebrejskim su jezikom i pismenima uklesani ime i titula pokojnika, datum smrti, pohvale o njemu i razni počasni izrazi, a na dnu ploče inicijali »T. N. C. B. H.«, tj. *Tihje nišmato crura becror hahajim* – »Neka mu duša bude uključena u lanac života«. Marjanski nadgrobni spomenici nisu ukrašeni kao neki drugi. Većina sačuvanih starijih grobova potječe iz osamnaestoga i početka devetnaestoga stoljeća. Na jednome od njih zapis je o »sajnom mužu učitelju i rabinu Mordahaju Atiasu, preminulom 5531. godine«. Na čelu epitafa rabina Nahuma Halevija uklesan je i stih, u prijevodu: »Život i smrt se našli, pravda i pokoj se zagrlili.«

Oblici s obje strane nakošenih grobnih ploča na Marjanu, poput plitkih sarkofaga, podsjećaju na židovske nadgrobne spomenike iz španjolske Kastilje od trinaestoga stoljeća nadalje. Na nekim se ističe lijepo sefardsko pismo, što dokazuje da je tradicija ranije domovine među splitskim Židovima ostala uvijek živa.

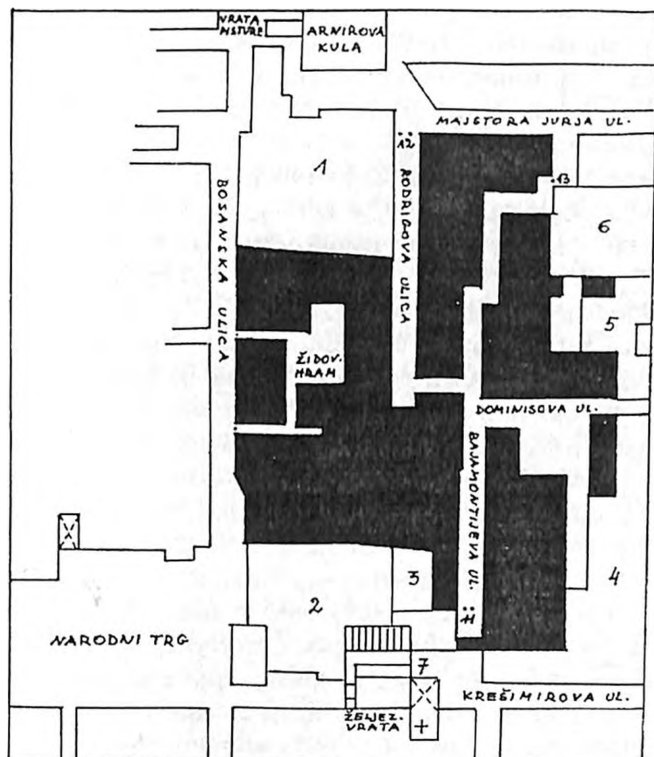
I kršćanima i Židovima je odgovaralo da ovi posljednji stanuju u odvojenom, ograđenom i noću vratima zatvorenom dijelu grada radi eventualnih vjerskih ili drugih zlostavljanja. Tako su i u Veneciji živjeli u ograđenom prostoru zvanom *Ghetto*, a uskoro su i svi ostali talijanski gradovi dobili svoj *ghetto*, od kojih su neki, poput onoga u Rimu, bili strogo izolirani, a onaj u Veneciji vrlo malo. Danijel Rodriga je 1589. zahtijevao da i splitski doseljeni Židovi dobiju svoj zajednički odvojeni i zaštićeni prostor u gradu. Splitski je knez Domenico de Molin 1593. godine predložio da se u Splitu načini takav *ghetto* za doseljenike.

Kuge su smanjile splitsko stanovništvo, pa je bilo moguće manju četvrt u starom dijelu grada unutar Dioklecijanove palače prepustiti doseljenim židovskim obiteljima. Taj je prostor zauzimao zapadni dio sjeverozapadne četvrtine Dioklecijanove palače.

Kada je nakon papinog *Edikta o Židovima* 1775. i mletačke uredbe *Ricondotta* od 1777. godine naređeno da u svim talijanskim gradovima Židovi moraju živjeti u izoliranim i zatvorenim *ghettima*, oglasili su se i neki manje tolerantni vjerski krugovi u Splitu, kao i kršćanski trgovci koji su u Židovima gledali konkurenciju i zahtijevali da se i propisi o splitskom *ghettu* strože primjenjuju. Tada je splitski knez Pietro Semitecolo izvijestio mletačku vladu o splitskim Židovima dokazujući da oni uopće ne žive samo u određenom im *ghettu*, nego i u ostalome gradu; da imaju najljepše i najudobnije stanove; da se njihova djeca redovito miješaju s kršćanskom i da s njima idu po javnim trgovima i po svetim mjestima, a da se pri tome ne pazi koji su od njih kršćani, a koji Židovi. Iz priloženog plana *ghetta* i zgrada okolo njega vidimo koje je kuće i ulice zapremalo splitski *ghetto*. Bile su to zgrade s obje strane današnje Rodrigine i Bajamontijeve ulice, sjeverno do ulice Majstora Jurja, a južno do Krešimirove ulice. Međutim, okolne su zgrade, prema tome planu, bile naseljene zajednički i Židovima i kršćanima. Tek tada je, 1777. godine, i splitski *ghetto* zatvoren vratima s juga i sjevera, ali samo sljedećih trideset godina. Prema tom nevelikom dijelu staroga

grada cijeli je taj stari grad unutar zidina Dioklecijanove palače u prošlom stoljeću dobio naziv *get* i zadržao ga do danas, s pežorativnim prizvukom zapuštenog dijela grada.

Da izolacija i zatvaranje *ghetta* nisu ni prije ni nakon uredbe strože provodeni dokazuje i pismo jednog župnika iz 1749. godine u kojemu veli »da se gornji broj židovskih obitelji nalazi rasut po čitavom gradu«, kao i žalba nekih splitskih trgovaca 1778. godine da su »stanovi (Židova u Splitu) razasuti posvuda i pomiješani sa kršćanskima, bez geta, a u službi drže kršćanske sluge i služnike«.

Zgrade unutar zidina Dioklecijanove palače nastanjene Židovima

Posebni oznaka kuće u splitskom *ghettu* nisu imale. Bile su to stare zgrade, neke još sa srednjovjekovnim romaničkim prozorima, u tijesnim polumračnim uličicama. U dovratniku jedne od njih, kasnije porušene od starosti, vidio sam urezani žlijeb za svitak s religioznim zapisom za zaštitu kuće (mezuz).

O zajedničkom životu Židova i ostalih splitskih građana i o velikim njihovim doprinosima gradu u tim stoljećima – što je rjede bio slučaj u drugim zemljama i gradovima – svjedoče brojne izjave i pohvale gradskih i dalmatinskih poglavara u kojima se navode njihove zasluge na raznim područjima djelovanja.

Generalni providur Dalmacije Alvize Foscari izvijestio je opširno mletačkoga dužda 1778. godine, kada su i u Splitu neki krugovi pokušali primjenjivati stro-

že propise prema Židovima: »Židovi nastanjeni u Splitu s pristankom i zaštitom vrhovne vlasti žive tu već više stoljeća bez *ghetta*... Te povlastice treba pridati pravoj zaslugi koju su Židovi postigli uvođenjem korisne trgovine, koja se u Splitu obavlja posredstvom stalnih karavana što stižu iz Bosne, prenoseći iz prve ruke sirove proizvode, koji zatim odlaze u Veneciju, na korist obrta, a mijenjajući ih za mletačke rukotvorine potrebne Turcima, s vidljivom korišću za razne staleže i za razne dokaze predane vjernosti prema Državi u teškim ratnim okolnostima s Turcima, i za osobne službe u svim teškim okolnostima koje su Židovi zajedno s drugim stanovnicima pružili u korist grada Splita.«

U jednoj parnici izjavili su splitski plemići pred sudom 1714. godine: »Židovski trgovci ovoga grada uvijek su bez zapreke prodavali u svojim dućanima svu vrst robe i živežne namirnice, kako na veliko, tako i na malo, uz vidljivo povoljnije cijene, na upotrebu i korist grada i na opću korist, a da nikada nije uslijedila neka pritužba.«

Teške dane preživjeli su splitski Židovi jedino u vrijeme anarhije što je uslijedila nakon pada Mletačke Republike 1797. godine. Tada su se zatvarala vrata *ghetta*, »žudije« su optuživani kao pristalice Francuske revolucije, a i sam fratar Andrija Dorotić i svećenstvo optuživali su ih kao neprijatelje kršćanske vjere. Sve je to potaklo bijes nekih pučana koji su na Tijelovo 15. lipnja jurišali na splitski *ghetto*, očekujući i pljačku navodno bogatih židovskih kuća. To je uspio spriječiti i smiriti bijes nahuškane mase pučanin Nikola Šilović, koji je s 300 naruženih građana stao na obranu *ghetta*. Na povike buntovnika da žele zlato Židova što su ga oni njima trgujući oduzeli, odgovorio im je: »Bili ste siromašan i izgladnio puk kada su Židovi trgovinom donijeli blagostanje. U vrijeme rata zar se nisu borili rame uz rame s vama? U vrijeme gladi zar vas nisu opskrbljivali kruhom? U vrijeme epidemija zar nisu liječili vaše bolesnike? Zar nisu bili uz vas u svim zgodama i u svim nezgodama? Jeste li ikada, kada ste bili potrebni, kucali na njihova vrata, a da vam je bila uskraćena pomoć koju ste tražili? Zar niste do jučer bili poput braće? Čemu ovaj bijes? Zar su oni krivi što nesposobnost onih na vlasti nije znala braniti staro naslijeđe? Vratite se, vratite se svojim kućama, jadni zavedeni ljudi, i ne otežavajte vašim ludim bijesom nevolje što ih je donijela među nas zloba ljudi i vremena. Vratite se svojim kućama i osudite najprije one zlobnike koji vas potiču na djela koja vi sami ne želite...«

To je ne samo smirilo puk, nego su prionuli gozbi što su im je, do tada uplašeni, Židovi priredili.

Kratko doba prve austrijske vlasti, iako za liberalnog cara Josipa II., nije promijenila odnos prema Židovima ni u Splitu. Ali nastupom francuske uprave 1805. i splitski Židovi postaju pred zakonom ravnopravni građani, kao svi ostali, primjenom *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina*. Tada se ruše vrata i splitskog *ghetta*, koja su zapravo kratko vrijeme bila tek djelomično zatvorena. Tada je u Splitu bilo samo 175 Židova, dok ih je u Dubrovniku bilo više.

Odlaskom Francuza 1813. godine i ponovnom austrijskom vladavinom, mnoge su slobodarske uredbe ukinute, ali netolerantni odnos prema Židovima u cijeloj Europi više nije mogao biti kao minulih stoljeća. Židovi su ipak izgubili mnoga građanska prava, a u Rimu je čak opet uspostavljen *ghetto*. Papin *Edikt protiv Židova* 1827. godine ograničio im je mnoge javne službe i ponovno im je

uskraćeno pravo posjedovanja nekretnina, pa Židovi iz cijele Europe masovno sele u Ameriku. U raznim su krajevima i gradovima austrijskoga, a kasnije austro-ugarskoga carstva izbijali ispadi protiv Židova, što se u splitskoj tradicionalno druželjubivoj društvenoj sredini nije moglo desiti.

Split je i u austrijskoj carevini, kao i ranije u Mletačkoj Republici, bio daleka provincija, samo što sada više nije bilo žive karavanske trgovine i djelatnosti splitskog lazareta, kojemu su se putnici divili kao i Dioklecijanovoj palači. Trgovački promet velikim preookeanskim jedrenjacima, a pogotovo željeznim parobrodima u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, prešao je iz Splita i ostalih jadranskih gradova u Trst, kamo su preselile i bogatije židovske obitelji iz Splita, a u Split će se s vremenom doseliti siromašnije obitelji bosanskih Sefarda i tako će se struktura i tradicija Židova u Splitu mijenjati.

Među splitskim Židovima koji su se prvi uključili u novu industrijsku revoluciju bio je Vid – Vita, Haj Morpurgo. Osim najistaknutijeg udjela što ga je imao u hrvatskom preporodu, bio je trgovac i industrijalac modernih shvaćanja, aktivan član Trgovačko-obrtničke komore u Splitu. Osnovao je 1875. godine prvu tvornicu opeka, a nadaleko i izvan granica zemlje bila je renomirana njegova destilerija alkoholnih pića i trgovina vina. Bio je pokretač eksploatacije ugljena u Dalmatinskoj zagori, razvitka brodarstva i željezničkih veza Dalmacije, začetnik korištenja tupine (lapora) i splitskih tvornica cementa i dr.

Društvena i vjerska organizacija sada je još bolja i razvijenija. Glavno društveno tijelo bio je Savjet od svih muškaraca koji su navršili dvadesetčetvrtu godinu života. Na čelo Savjeta biraju se tajnim glasanjem dva ili tri glavara na rok od godine dana. Karitativni fondovi još su brojniji nego ranije. Jedan od njih (*Erec Jisrael – Zemlja Izraelska*) bio je namijenjen otkupu zemlje u Palestini, kako svjedoči knjiga te zaklade sačuvana u splitskoj Židovskoj općini. Najbolje organizirana bila je *Bratovština milosrđa (Confraterna della Misericordia – Gemilut Hasi-dim)*, osnovana 1839. godine, čiji je i Pravilnik sačuvan. Ona se brinula o pomoći i njezi bolesnika i pokopu pokojnika. Staro je židovsko groblje na Marjanu uređeno, ograđeno i pošumljeno, a na njemu je podignuta i grobišna zgrada.

I stara je sinagoga proširena, uz dodatak galerije za žene. Funkcijama u sinagogi mogli su prisustvovati i nežidovi. Glavna osoba u vjerskom i društvenom životu splitskih Židova, ujedno i najkulturnija, bio je rabin. On je bio i učitelj u vjerskoj školi. Najistaknutiji i najučćeniji splitski rabin u devetnaestom stoljeću bio je Jakov Musafija, autor enciklopedijskog *Talmudskog rječnika*, a njegov sin Abraham, kasnije pokršten kao Adolfo, bio je istaknuti lingvist, sveučilišni profesor i učitelj prestolonasljednika Rudolfa u Beču.

Kulturni doprinos splitskih Židova Splitu u devetnaestom i dvadesetom stoljeću također je uočljiv. Najpoznatiji fotografski atelijer u gradu imao je Marko Josip Goldstein, a pisac i ugledni talijanski putopisac i fotograf bio je Splićanin Luciano Morpurgo, autor autobiografske knjige o Splitu na početku dvadesetoga stoljeća *Quando ero fanciullo (Kada bijah dječak)*.

Međutim, najistaknutija ličnost političkog, privrednog i kulturnog života Splita druge polovice devetnaestoga stoljeća bio je Vid – Vita Morpurgo, član stare splitske židovske obitelji. On je u nacionalnom hrvatskom preporodu Splita odigrao presudnu ulogu, djelujući ipak manje bučno od drugih političkih vođa.

Padom apsolutističke uprave ministra Bacha 1860. i donošenjem ustava 1867. godine, omogućena je borba hrvatske Narodne stranke u Dalmaciji, koja je zagovarala pripojenje Dalmacije sjevernoj Hrvatskoj – još uvijek u okvirima Austrije, odnosno Austro-Ugarske – s Autonomoškom strankom, koja je nastojala zadržati samostalnu Dalmaciju, izravno pod Bečom.

Vid Morpurgo, zadojen revolucionarnim idejama što su stizale iz susjedne Italije, koja će tada izvojevati svoju samostalnost, od mladosti je prihvatio ideje biskupa Strossmayera i sjeverohrvatskih iliraca i postao glavni organizator preporodne djelatnosti i borbe s autonomašima (koji su se kasnije pretvarali u talijanaše, težeći pripojenju Dalmacije Italiji). Iako su vode te borbe bili Kosta Vojnović, Natko Nodilo, Gajo Bulat i drugi, Morpurgo im je bio glavni savjetnik i duša preporoda. Njegovom zamisli utemeljeno je glasilo hrvatskih preporoditelja *Narodni list (Il Nazionale)*, a njegova ugledna knjižara na gradskom trgu bila je sastajalište svih preporodnih djelatnika, pa i onih svećeničkog staleža. Sam je objavljivao, najčešće anonimno, političke i druge članke u navedenom listu.

Još prije toga, kao četrnaestogodišnjak, Morpurgo je osnovao malenu posudbenu knjižnicu, a od 1860. godine vodio je najugledniju knjižaru u Dalmaciji (koja se i danas zove njegovim imenom). Usto je bio djelatni izdavač *Dalmatinskog godišnjaka* (1859., 1861.), kalendara *Dioklecijanov nasljednik* (1862., 1863.) i više političkih i popularnih brošura. Njegovom inicijativom i podrškom osnovana je 1869. godine u Splitu Prva pučka dalmatinska banka, koja je splitske pučane zemljoradnike i obrtnike oslobodila od ekonomske, a time i političke, ovisnosti od bogatijih autonomaša. Na istaknutom grobu Vita Morpurga na Marjanu zapis je u kamenu: »Uzvišen umom, plemenit duhom, cijeli život misaonog rada posveti oslobođenju puka od duševnog i materijalnog ropstva. U buđenju naroda između prvih, začetnik prve knjižare, prve banke, prvih industrija, ostavi umirući neispunjenu prazninu.«

Mirovnom konferencijom 1919. godine zajamčena je ravnopravnost svim nacionalnim manjinama, pa i Židovima te su oni i u Splitu otada imali sva građanska prava. Ali osim tih građanskih prava Židovi u Splitu nisu se ničim, osim po vjerskim obredima i posebnoj sklonosti trgovini, razlikovali od ostalih građana. Od 38 obitelji zabilježenih nakon rata, bilo je onih koje su došle iz Sarajeva, Novog Pazara, ali i od drugdje, pa i iz inozemstva. Među njima je bilo nekoliko veletrgovaca, poput Julija Bronnera, Davida Dickera, Zlatka Neumanna, braće Paschkes, a drugi su uglavnom imali manje trgovine. Njihova djeca već studiraju na domaćim i inozemnim sveučilištima i doprinose javnom, kulturnom i umjetničkom životu grada.

Jedna od najzanimljivijih ličnosti toga razdoblja bio je Viktor Morpurgo, odvijetak gotovo jedine stare splitske židovske obitelji. Iako inženjer kemije, bio je pjesnik i povjesnik. Sakupljao je u arhivima Zadra, Venecije i Rima građu o Danijelu Rodrigi, koja je objavljena nakon njegove smrti. Njegova kći Tina Morpurgo bila je slikarica. Literaturom se bavila Gina Altaras. Društveni i kulturno-umjetnički život odvijao se u društvu *Jarden*.

Nakon Prvoga svjetskog rata, namjeravali su splitski Židovi sagraditi novu prostraniju i ljepšu sinagogu. Arhitekt Dane Žagar izradio je 1921. godine nacрте za veliku i reprezentativnu građevinu na Kruševića gumnu, u blizini Morpurgovih posjeda, ali gradnja, iz nepoznatih razloga, nije uslijedila.

Drugi svjetski rat bio je sudbonosan i za splitske Židove. Mussolinijev *Manifesto del razzismo italiano*, a osobito Hitlerov *Mein Kampf* okomili su se u prvom redu protiv Židova. Međutim su Talijani ipak bili popustljiviji i podmitljiviji u primjenjivanju protužidovskih propisa. U vrijeme talijanske okupacije Dalmacije, od 1941. do 1943. godine, nisu ni splitski Židovi teže progonjeni, osim što su morali prijaviti svoju imovinu. Dapače su organizirano prihvatili oko dvije tisuće Židova iz krajeva pod njemačkom (i ustaškom) upravom i usmjerili ih dalje ili u inozemstvo ili u talijanske Sabirne logore u kojima su živjeli slobodno i živi dočekali oslobođenje. Osobito su organizirali otpremu djece, školujući ih dok su se zadržavali u Splitu. Potrebno je istaknuti da je u tim za njih teškim prilikama osobito došla do izražaja susretljivost i pomoć ostalih građana koji su im pomagali i skrivali ih čak i u kasnijem vremenu njemačke okupacije.

Izrazito neprijateljstvo iskazivali su prema njima tek gorljivi fašisti. Tako je 12. lipnja 1942. godine grupa crnokošuljaša provalila u hram, pretukla vjernike u molitvi, uništila unutrašnjost hrama, a namještaj, knjige, arhivsku građu i drugo zapalila na lomači usred Narodnog trga. Dragocjenosti hrama su srećom bile sakrivene u Etnografskom muzeju. To je divljanje, uz ostala zlodjela kasnije njemačke okupacije opisao splitski književnik u Rimu Luciano Morpurgo u knjizi *Lov na čovjeka (Caccia all'uomo)*.

Tragedija splitskih Židova uslijedila je nakon sloma Italije i ulaska Nijemaca u grad u jeseni 1943. godine. Neki su se, znajući što ih čeka, povukli u šumu s partizanima, dok su drugi, njih 120, odvedeni u logore, osobito u Jasenovac, iz kojih nije nitko izašao živ. Što u logorima, što u borbi poginulo je dvije trećine splitskih Židova, među njima i Viktor Morpurgo koji se najviše zalagao da izbjegnu najgoru sudbinu.

Dio preživjelih splitskih Židova preselio se u Izrael, a u Splitu nadalje živi oko 200 Židova, ne razlikujući se ničim od ostalih građana, okupljajući se povremeno u svojoj Općini i moleći se u svome hramu.

Literatura

1. Novak, G., *Židovi u Splitu*. Split 1920.; *Storia degli Ebrei a Spalato*. Israel 1925.
2. Morpurgo, V., »Daniel Rodriga i osnivanje splitske skele u XVI. stoljeću«. *Starine JAZU*, knj. 52. i 53., Zagreb 1962., str. 185-248, 363-415.
3. Kečkemet, D., *Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu*. Split 1963.
4. Paci, R., »La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico«. *Quaderni storici* 13., Ancona 1970., str. 48-105.
5. Kečkemet, D., *Židovi u povijesti Splita*. Split 1971.; *The Place of Jews in the History of the City of Split*. Split 1971.; II. Izd. 1984.
6. Efron, Z. – Kečkemet, D., *Židovsko groblje u Splitu*. Split 1973.
7. Kečkemet, D., »Split«. U: *Pinkas hakehillot, Encyclopaedia of Jewish Communities*. Jerusalem 1988., str. 246-256.
8. Kečkemet, D., »Uključivanje Židova u društvenu, političku i kulturnu sredinu Splita i njihov doprinos toj sredini«. *Ethnologica dalmatica*, Split 1992., I., str. 5-10.

Iz povijesti Židova Rijeke i okolice

U ovom radu nastojala sam ukazati na pojedine dijelove iz povijesti Židova u Rijeci i okolici na temelju literature koliko je ima i djelomičnim uvidom u arhivsku građu Povijesnog arhiva u Rijeci.

Prvi Židovi naselili su se u Rijeku tijekom XV. stoljeća i otpočeli stvarati svoju vjersku i narodnu zajednicu. Očito je da je njihovo doseljenje bilo povezano s gospodarskim razvojem grada i mogućnošću da u toj sredini razvijaju i bave se određenim djelatnostima. Prema istraživanjima Romana Farine i objavljenom opsežnom članku u riječkoj *Panorami* (*L'offesa della razza*) vidljivo je da su se prvi Židovi u Rijeku doselili 1441. godine što potvrđuje i Teodoro Morgani u svojoj knjizi *Ebrei di Fiume e di Abazzia* (Rim 1977.). T. Morgani navodi i njihova imena, a među njima i Abrahama sina di Angela i Bonaventura sina Simona. Oni su se naselili u *Zuecha* (Giudecca), židovski predio – neku vrstu manjeg Ghetta, kojeg je osnovao grad Rijeka. Sačuvani su zapisi o naseljavanju pojedinih Židova i većim ili manjim skupinama u narednim desetljećima i stoljećima. Doseljavali su se u Rijeku uglavnom s područja Rusije, Besarabija, Galicije i istočne Mađarske bježeći pred pogromima. Bile su to skupine siromašnih Židova, te se u noj sredini pretežno bave sitnom trgovinom.

Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća uglavnom s područja Austro-Ugarske Monarhije (Aškenazi) ili preko Italije (Sefardi) dolaze i u Rijeku, a zatim i u Opatiju koja se razvija u jako turističko središte.

Marija Terezija dala je posebno odobrenje tadašnjem guverneru Rijeke, grofu Giovanniju Szaparyju, da brine o organiziranju židovske zajednice u Rijeci. Prva židovska zajednica osnovana je u Rijeci 1781. godine i obuhvaćala je 25 osoba. To su bile obitelji Isacha Michele Pense (9 osoba), Giuseppe Ventura (4 osobe), Abrahama Pense (9 osoba) i Isaca Pense (3 osobe). Prema spomeničkoj baštini židovskog groblja u Rijeci može se zaključiti da su tu Židovi pokapani u XVI. stoljeću. Vrijedno je ovdje napomenuti, da je izbjegli židovski trgovac iz Dubrovnika Jichak Pardo 1789. godine donio u Rijeku *Toru* iz 1600. godine, ukrašenu srebrnim ornamentima. Židovski hram u Rijeci bio je opremljen na sefardski način, nalazio se u tadašnjoj ulici Calle del Tempio, a zgradu za te svrhe židovskoj zajednici je poklonio Mozes Halevi 1832. godine. Najveći dio dokumentacije vezan za židovsku zajednicu u Rijeci je propao prigodom velikog požara koji je buknuo u kući tadašnjeg poglavara židovske zajednice Nathana Kohena. I ono nešto malo dokumentacije što je spašeno (knjige rođenja, vjenčanja i smrti od 25. lipnja 1824. godine) potpuno je uništeno 25. siječnja 1944. godine kad su njemački okupatori srušili sinagogu.

Prema različitim izvorima za razdoblje od 1835. do 1850. godine, vidljivo je da su u Rijeci i okolici naseljeni Židovi dijelom s njemačkim prezimenima (Aškenazi) ili, pak, s talijanskim prezimenima (Sefardi). Oni su dolazili dobrovoljno ili prema potrebi tadašnjih vlasti. Prema tome, tu se nalaze obitelji Eisner, Reinzner, Wilhelm, Rosenberg, Russi, Mortara, Hering, Kellner, Pincherle, Treves i dr. Od 1850. godine spominju se i druge obitelji kao, primjerice, Maylaender, Popper, Kornitzer, doseljene isključivo s područja Mađarske. Broj židovskih doseljenika u Rijeku i okolicu stalno se mijenjao, pa je teško doći do pouzdanih statističkih pokazatelja. Procjenjuje se, da je na tom prostoru krajem XIX. stoljeća živjelo do 2000 Židova. Rezultat je to liberalnijeg zakonodavstva prema Židovima na području Austro-Ugarske Monarhije i njihovog postupnog izjednačavanja u građanskim pravima s ostalim stanovništvom. S obzirom na znatnu koncentraciju Židova u Rijeci bilo je neophodno izgraditi i odgovarajuću sinagogu. Odluku o tome donijela je Uprava Židovske općine u Rijeci 1890. godine. Sve napore i teškoće o izgradnji velike sinagoge opširno je opisala dr. Radmila Matejčić¹ čiji je tekst o riječkoj sinagogi objavljen je i u *Omanutu*.² Gradnja sinagoge na Pomerio započela je 1902., a otvorena je 22. listopada 1903. godine. Kao što smo već naveli, sinagogu su uništili njemački okupatori u Drugome svjetskom ratu. O graditeljskom i kulturnom značenju riječke sinagoge dr. R. Matejčić je istakla: »Naš grad je osiromašen za jedno nenadoknativo autentično umjetničko djelo Lipota Baumhorna, divan primjer tipičnoga mađarskog eklekticizma, gradnje u opeci, potpuno suprotno jadranskoj tradiciji.«

Do 1939. godine židovska zajednica, kao religizno-etnička, bila je vrlo aktivna i monolitna, bez obzira na vladavinu fašističkoga režima Benita Mussolinija. Uklopili su se radno, kulturno i općecivilizacijski u širu zajednicu i višenacionalnu strukturu stanovništva u Rijeci. Svoje umijeće i znanje utkali su u privredni, znanstveni, zdravstveni i kulturni razvoj Rijeke i okolice, te su prednjačili u mnogim zanimanjima. Međutim, prije još nekih činjenica iz povijesti Židova u Rijeci evo i nekoliko činjeica i o Židovima Opatije i okolnih mjesta (Volosko, Lovran i Ika). U razdoblju od 1892. do 1940. godine na ovom području je živjelo oko 80 Židova, a od 1908. godine imali su i svoje groblje u Opatiji. Židovske obitelji na ovom području uglavnom su radile na razvitku turizma (gradili hotele i pansione), otvarali zdravstvene ordinacije neophodne za pružanje zdravstvenih usluga turistima i domaćem stanovništvu. Isto tako Židovi u Opatiji i okolici bavili su se i mnogim drugim zanimanjima i uslužnim djelatnostima. U susjednom gradu Sušaku, odijeljenom od Rijeke Rječinom, također je boravila manja židovska zajednica unutar monarhističke Jugoslavije. Imala je relativno povoljne uvjete rada i života, s istim pravima i obvezama koje su imali i drugi građani zemlje.

Do pooštavanja odnosa prema Židovima na području Rijeke, Opatije i okolnih mjesta, a koji su se nalazili u sastavu fašističke Italije, dolazi postupno, uvođenjem rasnih zakona (jesen 1938. godine). Talijanske vlasti vršile su popise Ži-

¹ Matejčić, Radmila, *Kako čitati grad*, Rijeka 1990.

² *Omanut*, br. 16., Zagreb 1996.

dova, a posljednji popis je izvršen 1942. Pojedini Židovi od značaja i ugleda odvođeni su u internaciju, te postupno uklanjani iz javnih službi. Židovi muškoga i ženskoga spola u starosti od 15 do 45 godina odvođeni su na prisilne radove, a od njih neki i u talijanske koncentracijske logore u Kraljevicu (od 1942. do 1943. godine) i u Kamporu na otoku Rabu (1943.).

Židovske zajednice u Rijeci, na Sušaku i u Opatiji pružale su, u granicama svojih mogućnosti, potporu izbjeglim Židovima s područja Nezavisne Države Hrvatske kao i židovskim emigrantima s područja Austrije i Njemačke, jer se u tim zemljama vršio pogrom nad židovskim stanovništvom. Ovdje se ipak mora istaći, da bez obzira na represivne mjere koje su provodile talijanske vlasti protiv Židova na svojim područjima, one nisu predviđale njihovo masovno uništenje. Nakon kapitulacije Italije, Židovi zatočeni u talijanskim koncentracijskim logorima ili su se sami oslobodili ili bili oslobođeni. Mnogi su se pridružili talijanskom i hrvatskom antifašističkom pokretu i pridonijeli općoj borbi protiv fašizma.

Nakon okupacije Rijeke, Sušaka i Opatije od strane njemačkoga okupatora u jesen 1943. godine, preostale Židove u tim mjestima, u najvećem broju tijekom 1943. i 1944., uhitile su njemačke policijske i oružane snage i otpremile preko Trsta u njemačke koncentracijske logore. Samo manji broj je preživio holokaust i nakon pada fašizma vratio se u mjesta svoga ranijeg prebivališta. Svim nastradalim Židovima s područja Rijeke i okolice podignut je spomenik na riječkom groblju Kozala. O tome je iscrpno pisao dr. Josip Musafia u *Omanutu*.³

Između 1947. i 1952. godine preživjeli Židovi starosjedioci odselili su s dijelom talijanskog stanovništva u Italiju, a novodoseljeni organizirali su svoju novu zajednicu. Jedan dio je otišao u Izrael, pošto je 1948. godine uspostavljena židovska država.

Današnja Židovska općina Rijeka, koja obuhvaća područja Istarske i Primorsko-goranske županije, broji svega oko 60 domaćinstava. Za svoje vjerske potrebe koristi mali hram sagrađen još 1929. godine za potrebe ortodoksnih Židova. Za druženje članova židovske zajednice koriste se omanje društvene prostorije pored navedenog hrama.

Tijekom stoljeća, živeći u Rijeci i okolici, Židovi su u njoj radili i stvarali, već prema mogućnostima, zasnivali svoje obitelji i podizali potomstvo pridržavajući se židovske etike sadržane u Deset Mojsijevih zakona. Na ovim prostorima mijenjale su se države i društveni sistemi, ali su Židovi uspjeli sačuvati svoj identitet i pored tragičnih posljedica holokausta. Razdoblje holokausta ostavilo je u preživjelima duboke rane i veliku bol za izgubljenim najmilijim, ali ta tragedija još ih je više zbližila i ojačala njihovu vjersku i etničku zajednicu.

³ *Omanut*, br. 16., Zagreb 1996.

Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju

Koliko znamo, ovo je prvo javno prikazivanje povijesti židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju – barem u takvom opsegu i na takvoj razini.

Zadovoljstvo nam je utoliko veće što smatramo jednako važnim i potrebnim ne zaboraviti – zato i postoji povijest da se ne zaborave – ni lijepe ni ružne, ni radosne ni tužne strane života, ni sadašnjega ni prošloga. Pa ako se na našem, čakovečkom groblju svake godine komemorira tragedija holokausta i odaje počast onima koji, ne svojom voljom i krivicom, ne počivaju u svojim grobnicama, onda nije suvišno nego upravo opravdano sjećati se i onoga što je suprotno smrti, nestanku, prestanku i uništenju – u ovom slučaju spomenuti rođenje, nastanak, stvaranje i početak trajanja njihove zajednice, od čega su prošla puna dva stoljeća.

* * *

Kraj o kojemu smo pozvani govoriti nalazi se sjeverno od Drave i stjecajem povijesnih okolnosti dugo je bio izvan Hrvatske. Zato nerijetko ostaje i izvan okvira zanimanja hrvatskih povjesničara,¹ pa su njegove povijesne specifičnosti i u stručnim krugovima, a pogotovo u široj javnosti južno od Drave nerijetko nepotpuno i netočno prikazivane. To se odnosi i na temu ovoga izlaganja. Zato se moramo – ne možemo više – opredijeliti samo za pojedinosti koje su tu drugačije od onih u drugim, makar Međimurju najbližim krajevima. Tima se manje ili više iscrpno bave drugi.

Jedna od takvih pojedinosti je podatak kojim se, koliko je poznato, ne može pohvaliti nijedan drugi kraj ili županija. Riječ je o 150 Židova koji i danas žive na području između Mure i Drave, i njih još deset više, dakle o 160 isto tako Židova s tamo registriranim i potvrđenim državljanstvom.² Oni čine 0,125 posto svega stanovništva, što u odnosu na one koji nisu Židovi nije malo. Ne zna se

¹ U velikom dijelu stručne, ne samo povijesne literature, Čakovec i Međimurje nisu ni spomenuti. Kao primjer spominjemo samo zbornik *Antisemitizam, holokaust, antisfaizam, Židovska općina Zagreb 1996.*

² Matični ured Čakovec. *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske*, Institut za jezik – Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1976., str. 759. (prema popisu 1948.) navodi ih 149 u devet međimurskih mjesta (Hemuševac 43, Draškovec 39, Čukovec 20, Cirkovljan 11 itd.) Oni malobrojni drugdje (Baranja, ist. Slavonija, Varaždin, Zagreb) vjerojatno su porijeklom odavde.

kad su im, kako, odakle i zašto preci došli ovamo ili su se tu jednostavno pojavili kao samonikli, ali se zna da nisu sada niti su ikad ranije bili članovi vjerske, nacionalne, kulturne, humanitarne i bilo kakve druge židovske zajednice ili organizacije. Nikad nikoga nije zanimalo što netko od njih ima ili što mu nedostaje zato što je Židov, niti ih je tko pitao je li im pravo ili krivo što su baš to što jesu. Nikad nisu bili zahvaćeni nikakvim semitizmom, barem ne aktivnim i javnim, a na njima se nije izvivljavao ničiji antisemitizam. Jednostavno zato što – samo nose prezime Židov!

Antroponimija još nije dala jasne i prihvatljive odgovore na pitanja koja se u vezi s tim javljaju. Prije svega o etimologiji tog prezimena: može li se ono prema svom porijeklu i prvotnom značenju staviti u isti red s antroponimiziranim etnonimima kao što su Čeh, Horvat, Latin, Mađar, Nemeć, Poljak, Slovenc, Tot i slični koji također nisu rijetki, ili mu smisao treba tražiti negdje drugdje? Stoga se ovdje iznosi samo kao kuriozitetan uvod u ono što je pritom najvažnije: kad je zapravo počela povijest Židova u Međimurju ili, obrnuto i točnije, kad su se Židovi uključili u povijest Međimurja?

Ako je točno da je Ivan Ernušć zvaní Hampo bio Židov porijeklom iz Švedske, kako povijesni izvori spominju, onda se prvi u povijesti zabilježen i potvrđen službeni dodir Međimurja s jednim Židovom ili jednog Židova s Međimurjem dogodio kad je taj bogat i spretan »financministar« hrvatsko-ugarskoga kralja Matije Korvina i od 1473. do 1476. godine hrvatski ban, postao vlasnikom *castrorum Chaktornia et Strigo cum omnibus pertinentiis eorum*, dakle čitavog feudalnog posjeda od davnine zvanog *Insula Muro-Dravana* ili današnjeg Međimurja. Pogodbenu rečenicu uzimamo zato jer nije poznato što je on i koliko učinio u Međimurju, za Međimurje ili protiv njega kao Židov po narodnosti, po vjeri, po mentalitetu ili po svemu zajedno. Ne zna se, naime, kada je, prije ili poslije dobivanja Međimurja, bio kršćen i postao tako gorljivim katolikom da mu je jedan od sinova, Sigismund s nadimkom *Čakovečki*, bio uglednim biskupom u Pečuhu od 1475. do 1505. godine.³ U svakom slučaju, ta faza »židovstva« u Međimurju nije mogla biti ni dugotrajna ni s nekim ozbiljnijim i čvršćim posljedicama, jer puna tri stoljeća iza toga ne zna se ni za kakav podatak koji bi davao naslutiti bilo kakvu vezu između ovdašnjih domorodaca, čvrsto vezanih uza svoju grudu zemlje, i nesretnih ahasverskih apatrida, kojima je kao nacionalnoj i vjerskoj zajednici seljenje često bilo uvjet opstanka.

Možda bi i dalje sve ostalo tako da velike promjene u vojnićkim, politićkim, gospodarskim, kulturnim i civilizacijskim prilikama Europe nisu u XVIII. stoljeću zahvatile i jedne i druge – i Međimurje i Židove. Turci su se povukli – ili bili istjerani, svejedno je – iz blizine toga kraja, nestala je potreba za razmišljanjem samo o obrani od njih, čitava je Panonija postala otvorena velikim idejama Zapada. Svakako treba i to uzimati u obzir kad se gleda povijesni put židovskoga naroda najprije preko Mediterana na zapad do Španjolske pa onda preko kontinentalne Europe natrag prema njihovoj pradomovini u Palestini. Pritom je za

³ Horvat, Rudolf, »Povijest Međimurja«, *Hrvatski Rodoljub*, Zagreb 1944., str. 57-60. Ujvári, Péter, *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest 1929., str. 239. Nagy, Iván, *Magyarország családai czimerekkel*, IV., Budapest 1858., str. 73-75.

Međimurje svejedno jesu li velike društvene ideje XVIII. stoljeća na svom putu sa Zapada prema Istoku vukle Židove za sobom kao svoju čvrstu potporu, ili su Židovi išli za njima kao iza nekog štita koji im je osiguravao opstanak u dotad nepoznatim i još neosvojenim područjima. Činjenica je tek da se jedno s drugim poklapa na zanimljiv i neosporiv način: prvi su Židovi u Čakovcu kao upravnom, gospodarskom, kulturnom pa i vjerskom središtu Međimurja službeno registrirani u popisu poreskih obveznika Zaladske županije za 1796. godinu.⁴

Ako se uzme u obzir da se obveza plaćanja poreza utvrđivala na temelju određenog imovinskog stanja i utvrđene privredne djelatnosti, što se tada u plebejskim slojevima nije postizalo preko noći, onda se ta godina, 1796. naime, morala uzimati kao *terminus post quem non* za njihov dolazak i nastanjenje na tom području te dopustiti da se to moralo dogoditi svakako barem nešto ranije. Kada, ne zna se, ali nešto o tome govore podaci da je već 1795. godine tu bila osnovana *Chewra Kadisha* i da je ona 7. kolovoza iste godine od mjesnog poglavarstva dobila dozvolu – pisanu hrvatskim jezikom! – za kupovinu »na vječna vremena« prostora za ukopavanje mrtvih, dakle za groblje.⁵

To se sigurno ne bi dogodilo da nije već postojala potreba osigurati mjesto za pokapanje nekatolika-nekršćana, odnosno baš Židova, i to, makar u perspektivi, više njih; jedan bi, naime, kao izuzetan slučaj bio pokopan jednostavno izvan župnoga groblja uz njegovu ogradu, kako se tada činilo s onima koji prema crkvenim propisima nisu imali pravo na ukop u posvećeno tlo.⁶

Posebno pak njihovu već raniju nazočnost ovdje dokazuje nasreću sačuvana židovska matica rođenih. Doduše, prvi podatak upisan je u nju nedvojbeno kasnije, čak mnogo kasnije, vjerojatno iz potrebe da se, makar naknadno, rekonstruirati i registrirati stanje židovske zajednice *ab ovo*. Usprkos tome ne treba uopće sumnjati u ono što on kaže, naime: da je Isak Löbl, sin Salomona Tschakathurnera, rodenoga u Körmendu u zapadnoj Mađarskoj a umrlog 1795. u Čakovcu, i Johanne rođene Laulich, bio prvo židovsko dijete rođeno u Čakovcu i to već 1782. godine.⁷ Ako pak ipak postoji mjesto kakvoj dvojbi, onda se ona mora formulirati kao pitanje: Jesu li Isak Löbl i brat mu Alexander Tschakathurner (rođen 1786. godine), zatim Emanuel Ebenspanger (1786.), Bernard (? Leonard ?) Fischer (1791.), Aharon Heinrich (1791.)⁸ i drugi za njima uistinu svi i uistinu prvi Židovčići rođeni u Čakovcu i čitavom Međimurju, ili treba dopustiti mo-

⁴ Zalamegyei Levéltár, *Zalaegerszeg – Conscriptiones dicales Chaktorniae pro anno 1796.* – Popisani su: Philip Fisser, Abraham Rabenstein, Moyses Spaiczenburg, Marc. Ebenspanger, Salomon Hönig i Jacob Majer. (Prvi plaća najveći porez u Čakovcu, ostali su na prosjeku ili ispod njega.)

⁵ Zrínyi, Károly, *Csáktornya Monografiája*, Čakovec 1905., str. 240. Vjerojatno se radilo o formalnom odobrenju *post factum*, o sankcioniranju postojećeg stanja. Groblje se nalazilo u današnjoj Ulici Ljudevita Gaja gdje se nalaze Lovачki dom i Elektra.

⁶ Povijesni arhiv Varaždin (dalje: PAV), *Todten-Protokoll der Israel. Cultusgemeinde Czakathurn (1796-1883.)* Prvi Židovi umrli u Čakovcu i pokopani na tom groblju bili su Joseph Brandl, rođen u Rabersdorfu u Moravskoj, oženjen, star 30 godina, umro 7. ožujka 1794., i Salomon Tschakathurner, rođen u Körmendu u zapadnoj Mađarskoj, oženjen, star 40 godina, umro 19. ožujka 1796.

⁷ PAV, *Geburts-Protokoll der Israel Cultusgemeinde Czakathurn (1782.-1883.)*.

⁸ Isto.

gućnost da ih je bilo brojčano više i vremenski ranije – svakako ne mnogo, ali ipak i više i ranije? *Ignoramus*, a treba se bojati, i *ignorabimus*, što ne umanjuje sigurnost u ono što je poznato i vrijednost onoga koliko se zna. Utoliko više što je teško i zamisliti da je tada netko imao razloga ili jednostavno osjećao potrebu samo radi rađanja djeteta odlaziti u daleki, nepoznati i strani Čakovec.

Odakle su došli prvi Židovi, u najmanju ruku barem roditelji te dječice? Zasad ne postoje mogućnosti saznati o tome nešto više od onoga što pokazuju iste matice rođenih i umrlih u svojim odgovarajućim rubrikama.⁹ Ne postoji ni razlog

Geburts -

№	Name der Geborenen	Datum der Geburt			Geschlecht		Eigenschaft		Eltern des des Vaters Vor- und Zuname
		שנת Jahr	טג Tag	חודש Monat	מזכיר männlich	נקבה weiblich	עברי hebr.	גרמני germ.	
1.	יחזקאל בן יחזקאל			1782	מ		ע	באלמן יחזקאל פרידמאן	
2.	אליהו בן יחזקאל			1786	מ		ע	באלמן יחזקאל פרידמאן	
3.	יצחק בן יחזקאל			1786	מ		ע	מאיר בן יחזקאל פרידמאן	
4.	שלום בן יחזקאל			1791	מ	מ	ע	יצחק בן יחזקאל פרידמאן	
5.	אברהם בן יחזקאל			1791	מ		ע	אברהם בן יחזקאל פרידמאן	
6.	זכריה בן יחזקאל			1792	מ		ע	זכריה בן יחזקאל פרידמאן	
7.	משה בן יחזקאל			1793	מ		ע	משה בן יחזקאל פרידמאן	
8.	יוחנן בן יחזקאל			1794	מ	מ	ע	יוחנן בן יחזקאל פרידמאן	
9.	יצחק בן יחזקאל	Septemb. 21.		1794	מ		ע	יצחק בן יחזקאל פרידמאן	
10.	אברהם בן יחזקאל			1795	מ	מ	ע	יצחק בן יחזקאל פרידמאן	
11.	אברהם בן יחזקאל			1795	מ		ע	משה בן יחזקאל פרידמאן	
12.	יצחק בן יחזקאל			1796	מ	מ	ע	אברהם בן יחזקאל פרידמאן	
13.	משה בן יחזקאל			1798	מ		ע	משה בן יחזקאל פרידמאן	
14.	שלום בן יחזקאל			1799	מ		ע	אברהם בן יחזקאל פרידמאן	

Geburts-Protokoll der Israel. Cultusgemeinde Czakathurn –
spominje prve Židove rođene u Čakovcu od 1782. godine

da im se ne vjeruje. Prema tome, kao opći zaključak vrijedi: smjer kretanja bio je sjever-jug. Na njemu se kao polazne točke najčešće spominju mjesta u tadašnjoj zapadnoj Mađarskoj, odnosno danas s jedne i druge strane austrijsko-mađarske granice, ali sežu i do Češke i Poljske.¹⁰ Malo-pomalo cilj takvih dolazaka

⁹ Geburts-Protokoll ima rubriku »Wohnung der Eltern«, a u Todten-Protokoll upisivalo se »Geburts-Ort«.

¹⁰ Zanimljivo je da se dugo, sve do druge polovice XIX. stoljeća mjesta upisuju pod njihovim njemačkim nazivima, baš kao što su i prezimena tih ljudi (gotovo bez izuzetka) njemačka – samo slučajno?

i seljenja obuhvatio je osim Čakovca i druga mjesta u Međimurju: od Štrigove na zapadu do Kotoribe, Donje Dubrave i Legrada na istoku, pa je do kraja XIX. stoljeća svako mjesto, koje je »pretendiralno« da bude kakav-takav lokalni centar, imalo, kako se reklo, »svojega Židova«, razumijevajući pod tim i njegovu čitavu, katkad vrlo brojnu obitelj.

Je li taj smjer imao svoj nastavak preko Međimurja dalje prema jugu i možda jugoistoku ili je završavao u Čakovcu, Nedelišću, Prelogu, Lagradu i drugim mjestima uz lijevu obalu Drave, ne može se zaključiti iz dokumentacije i podataka o međimurskim Židovima. Neke pretpostavke ipak dopušta činjenica da je u vrijeme najjačih migracija te vrste, dakle potkraj XVIII. i tijekom XIX. stoljeća, na Dravi postojala granica između hrvatskoga i mađarskoga dijela velike, u sebi vrlo raznorodne državne tvorevine, sastavljene od austrijskoga carstva i zemalja pod kraljevskom krunom sv. Stjepana. Povjesničari znaju: ti su dijelovi formalno bili pod istom vladarskom osobom, ali su imali svaki svoje političke ustroje, okvire, ciljeve i pretenzije. Koliko je sve to, prije svega granica na Dravi te povijesni antagonizmi između režima u Pešti i Trojedne kraljevine, bilo zapreka ili pak poticaj za širenje Židova dalje na jug, preko Drave i Podravine prema Hrvatskom zagorju i Slavoniji, možda će se saznati iz nekih drugih istraživanja.¹¹

Međutim, smjer iz kojega su ne samo prvi nego i svi sljedeći Židovi dolazili u Međimurje čini razumljivim jedan sasvim praktičan problem: svima njima bio je materinski jezik prvenstveno njemački, rijetko kome mađarski, a tek kasnije, kad su se tu udomačili, oba podjednako.¹² Svi su se njima izvrsno i bez poteškoća služili dok je Međimurje bilo u granicama Zaladske županije, dakle i Mađarske, te dok su Međimurci bili prisiljeni u vojsci ili, već tada, kao »gastarbajteri« po mađarskim pustarima ili kasnije po austrijskim »štrekama« naučiti nekoliko najobičnijih i najpotrebnijih riječi tih jezika. Problem je nastao poslije 1918. godine kad su iz više razloga, ponajprije zbog premještanja državne granice s Drave na Muru, sad već udomačeni Židovi ipak morali prihvatiti jezik domaćega hrvatskoga stanovništva. Premda su besprijeckorno govorili njemački jezik, po strukturi ipak bliz hrvatskomu, za većinu su hrvatska deklinacija, konjugacija i sintaksa, a posebno tri gramatička roda bili apsolutno neshvatljivi i nikako savladivi. Tek najmlađa pokoljenja, koja su se rađala poslije Prvoga svjetskog rata te svakodnevno živjela i kretala se među svojim hrvatskim vršnjacima, snalazila su se u njihovom jeziku tako dobro da su znala i u tom smislu biti ispred njih.

* * *

Mala, ali od početka očito složna, a reklo bi se, i dobro organizirana te međusobno vrlo solidarna¹³ zajednica Židova u Čakovcu sastojala se 1796. godine od šest po imenu i prezimenu poznatih ljudi s članovima njihovih obitelji¹⁴ te eventu-

¹¹ Očekivanja te vrste nisu bila zadovoljena na simpoziju.

¹² O eventualnom poznavanju i praktičnoj upotrebi hebrejskog jezika u bilo kojoj varijanti (klasični, jidiš, eventualno koji drugi) osim kod učenih rabina ne može se ništa sigurno reći.

¹³ Međusobna solidarnost jedna je od osobina koja je Židove održala da se u dijaspori ne izgube i ne propadnu kao nacionalni i vjerski entitet.

¹⁴ V., bilj. 4.

alno još nekoga tko će tek biti porezni obveznik kad bude sam privređivao. Gdje su se smjestili, danas se, razumljivo, ne može znati. Međutim, moglo je biti da su već tada dobili prostor na južnom rubu postojećeg naselja, uz lijevu obalu potoka Trnave. Naime, s vremenom ih je bilo sve više pa su napravili cijelu ulicu, dapače i čitavo malo naselje, tek neznatno udaljeno od središta mjesta, njegovoga trga i crkve.¹⁵

Vremena su se mijenjala, shvaćanja ljudi su napredovala, ali se ponekad dogodilo da su malo i – nazadovala. Tako je bilo moguće da dvadeset i više godina nakon dolaska u Čakovec Židovi budu »zatvoreni« u »geto«, o kojemu su prije trideset do četrdeset godina stari Čakovčani još nešto znali.¹⁶ To se, naime, može zaključiti i iz podatka da su od 1816. do 1840. godine, u popisima poreških obveznika bili iskazivani odvojeno od ostalih, nazovimo ih tako, domaćih i svakako krštenih ljudi, a plaćali su i poseban porez za vjersku toleranciju. Kolika je bila strogoća toga »geta«, teško je reći, ali da je »nešto« moralo biti, vidi se i po tome što se njihov broj u to vrijeme postupno smanjivao, pa je, na primjer, od petnaest obitelji registriranih 1825. godine, njihov broj za slijedećih pet godina pao na samo osam.¹⁷ Čini se da kasnije više nije bilo nikakvih, barem ne ozbiljnijih ograničenja te vrste, premda se kojekakve sitnije diskriminacije prema nekome uvijek mogu »ugurati kroz mala vrata«. Međutim, to nije morala biti zapreka za nove Židove da nakon liberalizacije odnosa, prestanka manjih i većih ograničenja te eventualno ukidanja »geta« ulaze u Čakovec i Međimurje »kroz širom otvorena velika vrata« i nastanjuju se u onim dijelovima naselja gdje bi svojom poslovnošću izborili mjesto.

Mnogo sigurnih pojedinosti potvrđuje takvo zaključivanje. Prije svega, to su brojčani podaci. Dok su 1820. godine bila 184 Židova u Međimurju, a od toga u Čakovcu 154, podaci za 1854. govore o njih 550 u Međimurju – 346 u Čakovcu i 154 u drugih 27 mjesta. To ne pobija ni službeni popis stanovništva iz 1857. godine: tu ih je samo nešto manje, 498, a takve razlike, manje od deset posto u vremenskom razmaku od nekoliko godina moguće su, obrazložive i prihvatljive. Četvrt stoljeća kasnije, 1880. godine, njihov se broj udvostručio – bilo ih je čak 1053, što je iznosilo 1,50 posto svega stanovništva. (U Čakovcu je zabilježen 531 Židov, odnosno čak 11,31 posto svih Čakovčana!) I dalje, sve do kraja Prvoga svjetskoga rata njihov se broj drži čvrsto iznad tisuću: još 1917. godine ima ih 1069.¹⁸

Iz podataka o židovskoj zajednici u Međimurju saznaje se da je 118 ili više od deset posto svih njezinih članova (muških i više od dvadeset posto) bilo u vojsci za vrijeme Prvoga svjetskoga rata, a valjda i na bojištima, jer ih je sedamnaest

¹⁵ Vjerojatno je to bila kasnija Vuska vulica koja se usporedno s tadašnjim potokom (sada teče ispod Ulice V. Morandinija) protezala od današnje školske ambulante u Ulici Matice hrvatske do Ulice J. J. Strossmayera iza zgrade Međimurske banke.

¹⁶ Usmene izjave već pokojnih Čakovčana.

¹⁷ »Conscriptiones dicales« za pojedine godine.

¹⁸ Isto. Rezultati službenih popisa stanovništva u zemljama krune sv. Stjepana i druge publikacije, npr., popis mjesta (»Helységnevtárak«) u izdanjima Ureda za statistiku u Budimpešti.

negdje poginulo.¹⁹ Je li to bilo više ili manje od ostalih, suvišno je nagađati ili provjeravati. Činjenica je ipak da krivica za rat nije bila samo u Međimurju velikim, pa i najvećim dijelom pripisivana Židovima, a katkad, očito tendenciozno, i samo njima.²⁰ Isto se tako ne može poreći da između velike nestašice svega, što je domaćem čovjeku trebalo, i trgovca Židova – oni su tada već držali u rukama velik dio sve trgovine u Međimurju, posebno po selima – nije bilo teško postaviti znak jednakosti, pogotovo ako je taj trgovac dao makar i najmanji povod za to, a takvih je slučajeva sasvim sigurno bilo.²¹ U napetosti koja je i u ovom kraju nastala na kraju rata poginuo je jedan Židov – drugoga su ubili »njegovi« – ali je u isto vrijeme palo i više od dvije stotine nežidova.²² Kad se potom, nakon priključenja Međimurja Hrvatskoj i Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, otvoreno pa i službeno pokrenula jaka kampanja protiv Židova,²³ nije neobično što ih je dosta napustilo Međimurje, pa se njihov broj smanjio za dvadesetak, katkad i nešto više postotaka, i do Drugoga svjetskoga rata, odnosno do napada na Jugoslaviju, nije više prelazio osam stotina. Je li se netko od »bivših« vratio ili došao »novi« kad je 16. travnja 1941. godine mađarska vojska zauzela Međimurje, nije poznato, ali ako jest, onda su to bili uglavnom oni rijetki pojedinci koji su uspjeli pobjeći iz Nezavisne Države Hrvatske nadajući se kakvom-takvom, makar i privremenom utočištu.

Čime su se bavili? Prvi su bili sitni i skromni obrtnici različitih vrsta, a čini se da se nisu ustručavali ni nadničariti. Dosta je dugo trebalo da se među njima pojavi jedan s djelatnošću koja je danas za mnoge ljude usko povezana s pojmom Židov – trgovinom. A kad se to dogodilo, čini se da je to bilo »otkriće« za njih same, a svakako i za čakovečku sredinu u kojoj su još uvijek tražili svoje mjesto i afirmaciju. Naime, još 1825. godine njih petnaest – svakako samo glave obitelji ili porezni obveznici – držalo je četrnaest različitih radionica i jednu jedinu trgovinicu. Pet godina kasnije, od njih osam sedmorica plaćaju porez za trgovinu, a samo jedan jedini za radionicu!²⁴

Za daljnje nabranje svega čime su se Židovi u Međimurju posebno u Čakovcu, bavili, što su sve radili, poduzimali, pokretali, ostvarivali i postizavali, trebao bi elaborat veći nego je čitav ovaj rad. Naime, u obavljanju trgovine, gos-

¹⁹ Ujvári, nav. dj., str. 177. Iste brojeve navodi i Grünwald, Tibor, *Povijest i Propast Jevrejske Vjeroispovjedne Općine u Čakovcu*, Tel-Aviv 1977. (na hebrejskom, sažetak na hrvatskom jeziku).

²⁰ U više rukopisnih kronika. Protiv Židova otvoreno su i oštro pisale i *Medjimurske Novine* na početku svog izlaženja 1919. godine.

²¹ Kapun, Vladimir, *Međimurje 1918.*, Čakovec 1982., str. 163.-205.

²² U nemirima po međimurskim mjestima u prvoj polovici 1918. stradao je Lajos Neumann, 35-godišnji trgovac u Selnici. U represalijama mađarske vojske, protiv stanovništva Nedešlića bio je zbog bezobzirnosti mađarskih vojnika ubijen 19-godišnji Ernest Csakathurner koji se slučajno našao u kući svoje zaručnice. U pokušaju oslobodenja Međimurja od mađarskih vlasti poginuo je 20-(17?)-godišnji Eduard Strassberger iz Varaždina kao pripadnik hrvatske dobrovoljačke vojske. Kapun, nav. dj., str. 194, 154, 311. Grünwald, nav. dj., str. 5, spominje da su tada stradala dvojica Židova – vjerojatno Neumann i Csakathurner – ali ne navodi ni okolnosti u kojima se to dogodilo ni da je u represalijama mađarske vojske poginulo više od 200 Međimuraca. (Kapun, nav. dj., str. 332).

²³ Npr., *Medjimurske novine* od početka izlaženja 1919. godine.

²⁴ »Conscriptiones dicales«, 1825. i 1830.

podarstva, graditeljstva, prometa, novčarstva i sličnih djelatnosti, zatim u bavljenju medicinom, pravom, filozofijom i drugim znanostima pa onda i zanimanjima koja primjenjuju u praksi, potom u uspješnom sudjelovanju u svim vrstama umjetnosti, napokon i u postizavanju vrhunskih rezultata u svim granama športa – oni nisu ni najmanje zaostajali za svojim sunarodnjacima ni za svojim konkurentima druge pripadnosti bilo u svojoj bilo u drugim sredinama. Dovoljno je spomenuti samo nešto od onoga što je u svoje vrijeme bilo jasno i poznato, gotovo razumljivo samo po sebi, ali je zbog prilika u posljednjih pedesetak i više godina zaboravljeno i zanemareno:

Današnja poznata *Međimurska trikotaža, Čakovec* počela je 1923. godine kao *Braća Graner*.

Čateks je nastao kao *Samuela Neumanna nasljednici* 1874. godine i *Prva međimurska tkaonica* Josipa Brunnera 1933. godine.

Prije tiskare *Zrinski d.d.*, prve je, makar dijelom zastarjele i amortizirane slagarske strojeve dovezao još 1885. godine Fülöp Fischel iz Velike Kaniže, a obnavljali su ih i kompletirali Sándor Strausz, Ernest Balkanyi i drugi.

Mesnu industriju *Vajda d.d.* prenio je iz Beča Elemér Vajda poslije 1918. godine i preuzeo ranije poslovanje Samuela Bayera, trgovca jajima, peradi i mesom.

U Građevinskom kombinatu *Međimurje* početni kapital dali su, pored Morandinja i Macekovića, Josip Ascherl i Dragutin Kirchfeld, a ni Graneri nisu bez dobrog udjela ili lijepih dionica.

U *Agromeđimurju d.d.* našlo bi se još nešto od *Agrarije* iz 1877. godine »kukuruznoga kralja« Maksa Neumanna.

U *Hrastu d.d.* ostala je, ako ništa drugo, tradicija *Domovinskog d.d.*, *Domovinske proizvodnje drva d.d.* i *Našičke d.d.* kojoj je u Čakovcu na čelu bio Otto Jungwirth, vatreni cionist i poznati športaš.

Čakovečki mlin d.d. tek je nedavno, oko 1990. godine, srušio posljednje objekte *Čakovečkog paromlina* i *munjare d.d.* u kojem je bilo ne malo židovskoga kapitala i koji je dao Čakovcu struju i javnu rasvjetu prije nego su drugi, mnogo veći i poznatiji gradovi uopće pomišljali na njih, a još danas iz njega miriši po onome što je nekad davno proizvodila *Tvornica kandita* i *čokolade d.d.*

Dok još nije bilo *Ugostiteljskog poduzeća Union*, u Čakovcu su bili na glasu Geza Legenstein, inače neslužbeni prvak Jugoslavije u stolnom tenisu, i njegova kavana *Royal*, te Dragutin Scheier s restauracijom i hotelom.

Nad ulazima u mnoge prodavaonice bivših *Čak-maga*, *Veleprometa*, *PZ-a* ili sadašnjih *d.d.-a* i *d.o.o.-a* još bi se uvijek pod žbukom moglo naći prezimena različitih Hirschsohna, Grünfelda, Spitzera, Hochsingera, Sonnenwalda, Mosesa i mnogih drugih iz istoga kruga Čakovčana.

Počeci *Međimurske banke d.d.* nalaze se u *Wertheim-kasama* i trezorima davno već zaboravljenih Čakovečke, osnovane 1871. godine, *Međimurske*, *Kotoripske*, *Preloške*, *Štrigovske* i drugih štedionica kojima su ključeve čuvali Benedikti i Leitneri, Fischeri i Löbli, Steineri i Sterni.²⁵

²⁵ Zrinyi, nav. dj., str. 171. i dalje; monografije različitih poduzeća u Čakovcu. Novinska izvješća.

Poslije Drugoga svjetskog rata većina tih poduzeća, u svom začetku i zametku isključivo privatnih, u rukama jednog ili više pojedinaca, postala je na različite načine vlasništvo države i bila pretvorena u društvene proizvodne i uslužne organizacije. Takvu transformaciju službeni akti odgovornih organa narodne vlasti definirali su jednostavno kao »osniva se« ovo ili ono bez navođenja materijalnih i drugih uvjeta koji su omogućili takvo »osnivanje«, najmanje pak porijeklo takvih uvjeta. Kad se u najnovije vrijeme govori i radi o »denacionalizaciji«, »privatizaciji« i »pretvorbi« donedavnih državno-društvenih samoupravnih radnih organizacija, niti se ne razmišlja a kamoli ispituje ili istražuje tko je za njih dao početni kapital u obliku novca, nepokretne imovine, pokretnih sredstava, zaliha sirovina i robe, a svakako i ugleda dobrog proizvođača ili povjerenje sigurnog trgovinskog partnera, što često vrijedi ne manje od stvarnog, opipljivog kapitala. Osim toga, tako se bezrazložno osiromašuje tradicija pojedinog poduzeća koja na svjetskom tržištu također ima osjetljivu i prepoznatljivu cijenu.²⁶

Ni popis onih – potpuno ili samo dijelom židovskih – poduzeća koja do naših dana nisu opstala ni u kojem obliku, a u svoje vrijeme bila su velika, veća nego se danas zna i priznaje, nije malen. Među njima su: Tvornica likera, konjaka, ruma i octa Hochsingera i sinova čak iz 1834. godine, Tvornica češljeva i dugmadi, tvornica šećera poznata kao Feštetićeva ali teško bez židovskoga di-oničarstva, velike pilane i trgovine drvetom Hirschlera i Ujlakija u Kotoribi i Donjoj Dubravi, izvori nafte i ugljenokopi u Selnici, Peklenici, Jurovčaku, Sv. Jurju na Bregu i drugdje, i tako dalje.

Napokon, teško da dobra perspektiva svega toga i težnja za daljnjim razvijanjem i širenjem takvih djelatnosti kakvu su čakovečki Židovi očito pokazivali, nisu pokretale zalaganja i ulaganja, a na kraju i prevagnule kod odlučivanja da Čakovec i Medimurje dobiju željezničke pruge: najprije magistralnu Budimpešta-Pragersko-Trst,²⁷ pa zatim vicinalne Čakovec-Zaprešić-Zagreb i Čakovec-Lendava-Ukk s vezom za unutrašnjost Mađarske i prema Beču, što su mnoga druga, veća mjesta i krajevi tada mogli samo priželjkivati, a i to uzalud. Još bi se moglo i moralo koješta nabrojiti na čemu bi sigurno stajala (i) Davidova zvijezda kad bi se htjelo označiti prvo i pravo porijeklo. Ipak, neka bude dovoljno dodati samo ukratko sljedeće.

Potreba i želja Židova da i sebi osobno stvore uvjete za bolji, ljepši i ugodniji život dale su Čakovcu, a i drugim mjestima, velik broj zgrada koje su fomirale mjesna središta u stilu XIX. i početka XX. stoljeća. Ako u tome nisu išli ispred svoga vremena, sigurno je da za njim nisu zaostajali, pa bi se najprije moglo reći kako su sami slijedili i prihvaćali primjere drugih, ali u isto vrijeme svojim postupcima poticali su druge da se u njih ugledaju. Jedan od najljepših primjera za to je zgrada pred kojom još uvijek zastaje svatko tko dođe u Čakovec. To

²⁶ To se najbolje vidi kod svećanih proslava jubilarnih godišnjica osnivanja, postojanja i rada pojedinih poduzeća.

²⁷ Dio od Kotoribe do Macinca u dužini od četrdesetak kilometara, sagrađen 1860. godine, prva je željeznička pruga na tlu današnje Republike Hrvatske. Smjer je, navodno, utvrđen i uz intervenciju grofa Feštetića nakon oštrog protivljenja stanovništva uz prvotno predviđenu trasu mimo Preloga pa dalje južno od Drave.

je danas tako zvani *Trgovački kasino*,²⁸ podignut iz potrebe i nastojanja oko smišljenog, organiziranog i stalnog društvenog života koji se ne zadovoljava samo zatvaranjem u uzak obiteljski krug i prostor, nego teži nečem višem i širem.

Zato bi prešućivanje aktivnog i pasivnog sudjelovanja članova te zajednice u kulturnom, zabavnom i športskom životu sredine u kojoj su se nalazili nepopravljivo iskrivilo i osiromašilo pravu sliku ne samo samih njih nego i onoga što je nekad bilo i na temelju čega je izraslo ono čime se i danas Međimurje, posebno Čakovec, ponosi. U to svakako treba uključiti i njihovu dobrotvornost, humanitarnost, spremnost na »donatorstvo« – danas bi se reklo »sponzorstvo« – koje je bilo često, redovito i nezanemarivo. Nijedna akcija te vrste, zabilježena u tadašnjim novinama, nije prošla bez podosta židovskih imena s pristojnim novčanim iznosima ili prilozima drugih oblika.²⁹

Sve je to pridonosilo da u prvom redu Čakovec, gdje je njihova aglomeracija bila najveća i u svakom smislu najjača, dobije specifičan izgled i da se ističe po značenju u širim prostornim, političkim i općedruštvenim okvirima. Taj se doprinos ne može a niti ne mora mjeriti jedinicama c/g/s-sustava, ali je sasvim sigurno da ga treba ubrojiti, i to ne na kraju, među one mnogobrojne i različite faktore koji su tada još relativno malom Čakovcu priskrbili da bude 23. rujna 1934. godine proglašen gradom.³⁰ Novi status međimurske metropole značilo je i povlastice i dužnosti za sve slojeve stanovništva, pa onda i za njegov židovski dio. Taj je dio dotad ravnopravno s drugima sudjelovao u stvaranju uvjeta za stjecanje takvog unapređenja, pa se odsad, također ravnopravno s ostalim slojevima građanstva, služio pravima i zadovoljavao obveze koje su iz svega toga proizlazile. Ali ne predugo: već skore godine uoči Drugoga svjetskog rata, a posebno ratno vrijeme dalo je prilikama neželjen oblik za sve, a za židovsku zajednicu posebno.

Iz svega što je ovdje rečeno nikako se ne bi smjelo zaključivati da su svi, baš svi pripadnici židovske zajednice bili natprosječno vrijedni i zaslužni za opći razvitak Čakovca i Međimurja. Kako svagdje drugdje, tako je i među njima bilo onih koji su naslijedili položaj i slično, a bilo je i onih koji su čitav život proveli kao mali ljudi, nepoznati, skromni i siromašni, nerijetko na rubu a katkad i ispod ruba egzistencije. Među prvima je bilo bogatih poduzetnika, spretnih novčara, okretnih trgovaca, vještih odvjetnika, uglednih liječnika, marljivih inženjera, povjerljivih službenika, priznatih umjetnika, uspješnih športaša i drugih koji su stvorili podlogu za famu u narodu: »Lehko njima, Židovi imaju penez!« Ta fama, kao i najčešće, neobjektivna ili barem ne dokraja objektivna, nije uzela u

²⁸ Ne u smislu kockarnice ili igračnice za hazardiranje!

²⁹ *Muraköz-Međimurje 1884.-1918.*, *Međimurske Novine* i drugi lokalni listovi u Čakovcu i Varaždinu od 1919. godine dalje.

³⁰ Čakovec je bio proglašen gradom 23. rujna 1934. godine, u vrijeme koje Grünwald (nav. dj., str. 6.), označava kao »zlatno doba jevrejske općine u Čakovcu«. Što se tiče proglašenja Čakovca gradom, ne može se prihvatiti mišljenje da se to već dogodilo prvi put tri mjeseca prije nego je ban Josip Jelačić 1848. godine ušao u Međimurje, i drugi put, nekad prije 1918., ali oba puta u promijenjenim političkim prilikama, navodno, ti zakoni »nisu bili priznati!« Nema sumnje da bi se time, barem u prvom slučaju, već pohvalio Zrinyi (nav. dj., str. 104.), a ne bi govorio o »kralj. povlaštenom trgovištu«!

obzir da su njihovi preci došli ovamo nudeći samo svoj rad u zamjenu za malo kruha i komadić krova nad glavom. Ako ga je i bilo, za njihov »kapital« ili »pe-neze« nije se znalo desetljećima i dosta je vremena prošlo do časa kad su prvi od njih počeli svojim poslovnim uspjesima izazivati ono što se jednostavno naziva običnom zavišću.

Medutim, to je bio samo jedan njihov sloj. Na drugoj strani, nerijetko u neposrednom susjedstvu tih »velikih« i poznatih, bilo je mnogo malih i anonimnih. Ako i jesu ostali negdje zabilježeni, onda su bili označivani kao konobari, pekari, slastičari, mehaničari, brijači, krojači, bojadisarski, tipografski i tekstilski radnici, sitničari, trgovački putnici, poljodjelci, sluge, sluškinje, frizerke, trafikantice, »peglerice«, »švelje«, kantinerke, kuharice u vlastitom domaćinstvu za abonente, sve »majstori« za poslove koji nisu bili smatrani ni gospodskima ni bogataškima, a ipak ih se nisu sramili niti su ih izbjegavali. A budući da i takvi, dapače upravo takvi anonimusi čine osnovicu svakoga društva ne manje od velikih i razvikanih imena, ne smiju ni oni biti zaboravljeni kad se »dijeli pravda« u obliku podsjećanja na prošlost u kojoj su živjeli kao marljivi i vrijedni, brižljivi i skrbni, lojalni i poštteni građani.

Jesu li čakovečki i međimurski Židovi bili takvi samo zbog sebe i sve to činili samo za sebe? Ocjene su bile i jesu različite, ali ni one najškrnije, za njih najnegativnije, ne mogu dokazati da Čakovec, Donja Dubrava, Kotoriba, Legrad, Mursko Središće, Nedelišće, Prelog, Štrigova i tako dalje, jednom riječi Međimurje u cjelini, nisu imali ništa od svojih židovskih sugrađana. Neka se ne zamjeri i neka ne bude krivo tumačena upotreba jedne stare, prije ovih modernih vremena često spominjana uzrečica u Međimurju: »I na oltaru svaki svetac k sebi prste drži.« Ipak se nijednome od njih ne zamjerava sebičnost ili osporavaju velike zasluge za vjeru, Crkvu i Božji narod. Isto treba primijeniti i u ovom slučaju, za ovu zajednicu: ni od koga se ne može očekivati da neće gledati i (!) svoje interese ili raditi i (!) u svoju korist, ali treba svakome priznati ako je njegov dobitak bio i za druge probitak. Pogotovo kad je to rezultat marljivosti, snalažljivosti i poduzetnosti u radu, a racionalnosti, štedljivosti i dalekovidnosti u korištenju postignutoga i ostvarenoga.

* * *

Dosad poznati podaci o židovskoj zajednici u Međimurju nigdje ničim, ni posredno još manje izravno, ne navode kojoj grupi europskih Židova pripadaju njeni članovi, a niti to je li ona (bila!) po svom sastavu etnički potpuno čista i ritualno jedinstvena. Samo na temelju toga što se do kraja XIX. stoljeća zna gotovo za svakoga odakle je došao on ili njegovi izravni preci i kakav mu je odnos bio prema vjerskoj općini može se sa sigurnošću reći da su svi bili Aškenazi.³¹

Oni su vrlo rano, vjerojatno već u vrijeme ili brzo poslije svog dolaska ovamo, formirali svoju »samostalnu kongresnu vjersku općinu«.³² Pokrivala je čita-

³¹ Zrínyi, nav. dj., str. 391.-447. PAV, spisi Kotarske komisije za utvrđivanje ratne štete, Čakovec 1945. godina.

³² Ako se možda i našao koji Sefard, mala je vjerojatnost da je došao prije uspostave prve Jugoslavije, a nije poznato ni kakvo bi mu mjesto bilo među udomaćenim Aškenazima.

vo tadašnje upravno područje Međimurja, dakle i područja koja su kasnije odvojena od njega.³³ Bila je od države priznata, a do uvođenja građanskih matrica u tadašnjoj užoj Mađarskoj 1895. godine činila je jedinstveno matično okružje. Dok se s jedne strane čini da je barem neko vrijeme obuhvaćala i kotar (Dolnju) Lendavu u Prekmurju, s druge se strane zna da 1898. godine Ministarstvo bogoštovlja i nastave u Budimpešti nije dopustilo odvajanje područja preloškoga kotara (istočnoga dijela Međimurja) u posebnu vjersku općinu.³⁴

Sigurnim znakom za postojanje organizirane vjerske općine u Čakovcu već u XVIII. stoljeću smatra se postojanje *Chewre Kadishe* najkasnije 1795. godine. Ona je te godine kupila zemljište za groblje južno od naselja, vjerojatno prisiljena činjenicom što je već morala pokopati prva svoja dva člana.³⁵ Na njemu je s vremenom podigla mrtvačnicu, a 1864. godine je bila prisiljena proširiti ga. Kad je potkraj XIX. stoljeća naselje doprlo i do toga groblja, Židovska općina kupila je 1892. godine novo zemljište podaleko izvan mjesta i nedaleko katoličkoga groblja u Mihovljanu, sjeveroistočno od današnjega grada, i uredila ga prema tadašnjim najvišim standardima te vrste. Dok je ono starije bilo oko 1965. godine likvidirano i zemljištu dana sasvim druga namjena, ovo drugo i danas je u funkciji za preostale, sve malobrojnije članove zajednice, ali vjerojatno neće više dugo biti samo židovsko jer je zapravo već spojeno s nekadašnjim župnim i zajedno s njim čini »gradsko« groblje.³⁶

Sa svojevremenim porastom broja Židova i njihovim širenjem nastajala su njihova groblja, ponekad minijatura, i u nekoliko drugih mjesta. Zna se da su bili pokopani u Prelogu, Murskom Središću, Legradu i Dekanovcu.³⁷ Poslije Drugoga svjetskog rata sva su ostala napuštena i zapuštena, pa je to dovelo do njihove devastacije i na kraju do uklanjanja bez traga; kako-tako postoji još samo ono u Donjoj Dubravi, a tužne *reliquiae reliquiarum* u Kotoribi svjedoče o njegovim nekadašnjem postojanju još samo onome tko za njega i inače zna. U drugim mjestima sve je teže naći čovjeka koji o takvom groblju uopće nešto zna.

Općina je ubrzo nakon svog formiranja uredila prostoriju za bogoslužje i stan kantora u iznajmljenoj kući, vjerojatno u predjelu »geta« ili blizu njega. Zahvaljujući svom dotadašnjem stalnom jačanju, a sigurno nadajući se još bržem i boljem razvitku, 1834. godine kupila je zemljište i dvije godine kasnije sagradila na njemu sinagogu koja po uređenju nije zaostajala za susjedima u jugozapadnoj Panoniji. Zanimljivo je da se trgovišno poglavarstvo protivilo toj kupovini, ali je uprava vlastelinstva grofa Feštetića pristala na prodaju, županij-

³³ U literaturi (Ujvári, nav. dj., str. 177; Magyarországi Zsidó hitközségek 1944 aprilis, Budapest 1994, str. 150) spominje se *kongresszusi (anya)hitközség*. Budući da nismo uspjeli saznati potpun smisao riječi *kongresszusi* – kongresni u ovom sklopu, ostavljamo je ovdje bez daljnje obrazloženja.

³⁴ Podatak o kasnijoj žid. općini u Legradu (Feletar, Drago, *Legrad*, Zrinski, Čakovec 1978.) nije točan.

³⁵ Zrínyi, nav. dj., str. 243.

³⁶ V., bilj., 5. i 6.

³⁷ Godine 1922. bila je srušena mrtvačnica na tom groblju koja je poslije Drugoga svjetskog rata služila kao opća, javna, a na njegovom mjestu označeni su u nivou samo vanjski temelji i u sredini stavljen mala spomen-ploča – također u nivou!

ska pak je skupština odobrila gradnju »templa«, kako su u Čakovcu zvali židovski hram, ali je Općinu uputila da mjesnu vlast »umiri« godišnjom uplatom petnaest zlatnih forinti i šest krajcara.³⁸

Isprava iz 1836. godine vjerojatno se odnosi na gradnju sinagoge u Čakovcu

Možda zbog skore trošnosti ili kakvog prirodnog oštećenja, a svakako i zbog broja članova zajednice, sinagoga je 1876. godine bila obnovljena, preuređena i povećana. Da se radilo o velikom zahvatu, vidi se i po tome što su poslije obnove mjesta u njoj bila kupovana kao da je sagrađena nova sinagoga i predana u upotrebu.³⁹ Tada su uz sinagogu bile podignute dvije zgrade: jedna za židovsku

³⁸ Zrinyi, nav. dj., str. 244.

³⁹ O kupovini mjesta u sinagogi sačuvano je više potvrda u obliku lijepo oblikovanih povelja, vjerojatno za stavljanje u okvir poput kakve diplome (Matični ured Čakovec).

osnovnu školu koja je u njoj radila do 1883. godine kad je bila spojena s općinskom u zajedničku, odnosno državnu osnovnu školu; druga je bila za rabina i kantora te ured Općine odnosno Rabinata.⁴⁰ Sinagoga i škola bile su demolirane pa srušene ubrzo nakon travnja 1944., u vrijeme holokausta,⁴¹ a zgrada Rabinata bila je uklonjena poslije 1980. godine radi urbanističkog preuređenja tog dijela grada.

Općina je brojnošću članova i njihovom brigom za nju, a prije svega svojim organiziranim djelovanjem brzo stekla velik ugled i među Židovima, i među nežidovima, i kod vlasti. Mnogo je tome pridonosila njena uprava kojoj su na čelu redovito bili visokoškolorani, imućni i sposobni predsjednici.

Posebne pak zasluge za to imali su rabini. Po imenu su poznata petorica, a teško da ih je bilo više. Prvi, Aharon Hirschmann, došao je ovamo 1830. godine. Kasnije je punih pola stoljeća, od 1862. do 1913. godine, tu službu vršio Jakob Schwarz, a naslijedio ga je 1913. godine dr. Ilija Grünwald kojemu su služba i život završili u Auschwitzu 1944. godine zajedno s mnogim njegovim sunarodnjacima i suvjernicima. O ta tri rabina zabilježeno je, a o posljednjem se još pamti, da su bili vrlo učeni i ugledni ljudi.⁴² U vrijeme posljednjega bio je čakovečki rabinat uzdignut na rang nadrabinata, a dr. Grünwald na čast nadrabina.⁴³ On je 1924. godine tu osnovao i *Talmud-Toru*, školu za dublje proučavanje *Biblije*.

Nije jasno je li mlad a već vrlo učen rabin dr. Ilija Grünwald sa sobom donio ili je tu našao pa prihvatio cionizam ili pak je uza nj pristao možda u tijeku svog službovanja nakon što je, potkraj Prvoga svjetskog rata, prihvaćanje Balfourove *Deklaracije* dalo naslutiti mogućnost ostvarivanja ideje Teodora Hertzla o židovskoj državi. Bez obzira na trilemu, zahvaljujući upravo rabinu Grünwaldu »čak. općina se naskoro isticala kao cionistička« toliko da je 1933. godine čak bila osnovana *Mjesna Cionistička Organizacija* (M.C.O.), a sam rabin je svog najstarijeg sina, kao završenog pučkoškolca, poslao na daljnje školovanje u Jeruzalem, gdje je bio prvi »student« koji je došao iz tadašnje Jugoslavije. Uz rabinovu pomoć, a svakako uz njegov pristanak, i u cionističkom duhu bilo je organizirano *Žensko Omladinsko Društvo* (Ž.O.D.) zatim, *Židovsko Žensko Društvo* (W.I.Z.O.) pa dječji *Ken-Betar*, a jedan je ugledan službenik svoju »kancelariju« pretvorio u *Palestinski ured*. Cionistički je pokret, dakle, ovdje bio vrlo jak, ali većina njegovih čakovečkih i međimurskih pristaša nije doživjela ostvarenje cionističkog sna.⁴⁴

Prema tome kakav je odnos imala državna vlast prema Židovima općenito, njihova je općina bila uključena i u javni, politički život i njegove manifestacije.

⁴⁰ Zrínyi, nav. dj., str. 244.

⁴¹ Grünwald, nav. dj., str. 11. spominje datum 21. svibnja 1944. godine kao dan kad je »konačno porušen Hram u Čakovcu«, ali može biti da je pod tim mislio ne na zgradu nego na zajednicu čakovečkih Židova koji su toga dana bili odpremljeni u Ošviencim i velik dio njih odmah upućen u plinske komore.

⁴² Ujvári, nav. dj., str. 177. Zrínyi, nav. dj., str. 245., ne spominje sve.

⁴³ Kad se to i kako dogodilo, nije poznato, ali se iz različitih slučajno sačuvanih spisa vidi da je tako bilo.

⁴⁴ Grünwald, nav. dj., str. 8.-9.

Barem u vrijeme između dva svjetska rata, koje se ocjenjuju kao »zlatno doba Jevr. Općine u Čakovcu«,⁴⁵ sastavni dio protokola za proslave državnih blagdana bilo je i bogoslužje u sinagogi, na koje su »paradno« obučeni predstavnici građanskih i vojnih vlasti korporativno odlazili odmah i ravno nakon bogoslužja u župnoj crkvi.⁴⁶ Takvo i slično najavljivanje Židovske općine u javni život bilo je nakon okupacije Međimurja 1941. godine postupno smanjivano sve do potpunog ukidanja. Djelovanje pak Općine i Nadrabinata bilo je drastično prekinuto i ukinuto 26. travnja 1944. godine kad je upravo nadrabinu i drugim uglednim njihovim funkcionarima među prvima počeo put prema logoru, njihova imovina bila konfiscirana, dokumentacija uništena,⁴⁷ sinagoga još iste godine srušena.

Prema onome što se zna, *Chewra Kadisha*, s kojom uopće i počinje organizirano postojanje židovske zajednice u Čakovcu i njena povijest, uspješno je djelovala na ostvarivanju svojih humanitarnih ciljeva i zadataka neprekinuto do holokausta. Pored nje postojala su i druga udruženja, gotovo sva s izrazito dobrotvornom komponentom svoga djelovanja. Najpoznatije, *Židovsko žensko udruženje*, bilo je osnovano 1863. godine i bavilo se prvenstveno vrlo djelotvornim pomaganjem siromašnih i nemoćnih ženskih osoba. Od 1880. godine postojalo je i slično *Dobrotvorno društvo za pomaganje siromašnih muškaraca*.⁴⁸

Usporedno s udruženjima odraslih bila su osnivana i razvijala se i zasebna društva za mušku i za žensku omladinu.

* * *

Mnogo onoga što se događalo ne samo u širokom svijetu nego i u neposrednoj blizini Međimurja dalo je slutiti da »zlatno doba« čakovečke židovske općine – ukoliko je uistinu bilo zlatno – neće predugo trajati. Prekinuo ga je Hitlerov napad na Jugoslaviju, uspostava Nezavisne Države Hrvatske i – prije nego je ona tu dospjela uistinu zaživjeti – ulazak mađarske vojske u Međimurje, nešto kasnije uvođenje vojne uprave odnosno okupacija, i još nešto kasnije aneksija.⁴⁹ Vjerojatno su se i ovdašnji Židovi, barem u prvo vrijeme, ponadali da im takav slijed događaja pruža kakvu-takvu šansu za opstanak pa su ga prihvaćali

⁴⁵ Isto, str. 6.

⁴⁶ To su lokalne novine redovito najavljivale.

⁴⁷ Ujvári, nav. dj., str. 177., spominje da Židovska općina u Čakovcu ima bogatu i vrijednu arhivu koje danas više nema. Općenito se smatra da je ona uništena u vrijeme holokausta ili tijekom završnih operacija u Drugome svjetskom ratu. To je svakako moguće, ali ostaje nerazjašnjeno kako su se sačuvale sve matične knjige te Općine koje se nalaze dijelom u PAV, dijelom u Matičnom uredu u Čakovcu. Jedna, gotovo jedina mogućnost je da ih je netko pametan odnio u matični ured kod tadašnjeg Gradskog poglavarstva, gdje su se sačuvale i sve ostale matice. Međutim, prilikom pregleda – na žalost, samo ostataka! – arhive Gradskog Narodnog Odbora Čakovec iz poratnih godina nađena je zabilješka o primitku židovskih matičnih knjiga koje su vraćene iz Mađarske!! Time su odškrinuta vrata nadi i pretpostavci da »bogata i vrijedna arhiva« – ima i dokaza da je uistinu bila takva – još uvijek postoji! Samo – gdje?

⁴⁸ Zrínyi, nav. dj., str. 239.-242.

⁴⁹ *Prilog historiji radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe u Međimurju od 1919. do 1959. godine, Čakovec 1959.*, str. 61.-65. (dalje: *Prilog*) – Ti se pojmovi u praksi često ne razlikuju.

i prilično otvoreno podržavali. Budućnost ih je ipak vrlo brzo razočarala i demantirala na najgori mogući način.

Ovdje nije potrebno baviti se čitavom politikom koju je u Mađarskoj još od Versaillesa provodio režim austrougarskog admirala Miklosa Horthyja. Ipak treba podsjetiti da je taj režim bio jedini u Europi koji se održao kad ga je Hitlerova čizma *de facto* pregazila. Kakvu je i koliki cijenu Horthy za to platio Hitleru, pitanje je za sebe. Neki je revanš morao postojati, jer »svemoćni«⁵⁰ tvorac »novog poretka«⁵¹ nije područja Međimurja, Prekomurja, Baranje, Bačke, Erdelja, Potkarpatske Ukrajine i Slovačke nekome poklanjao samo zbog njegovih »lijepih očiju«. Koliko je u tu cijenu bilo uključeno i »židovsko pitanje«, koje u Europi nije moglo biti dovedeno do konačnog rješenja – *Endlösung* bez sudjelovanja i Mađarske, gdje Židova nikako nije bilo manje nego u drugim zemljama zahvaćenim fašizmom, ne može se reći naprečac. Činjenica je samo da je, ukorak s onim što se zbivalo oko nje, i Mađarska postupno donosila dosta propisa koji su bili, najblaže rečeno, »mjere opreza«⁵² pred »židovskom opasnošću«. Za Židove je bio propisan *numerus clausus* kod upisa u srednje i visoke škole, za primanje u odvjetničku i liječničku komoru te u privatnim službama, dok su iz državnih službi bili potpuno isključeni. Devetoga srpnja 1941. godine, na dan proglašenja okupacije, posebno pak 16. prosinca iste godine kad je taj kraj bio anektiran, ti su i drugi takvi propisi bili protegnuti i na Međimurje, a dalje su se i tu automatski primjenjivala i sva daljnja ograničavanja židovskih javnih i privatnih prava. Tako je, na primjer, zakonski članak XI/1942. odredio da Židovi ne mogu sticati nove poljoprivredne nekretnine, a oduzimaju im se sve obradive zemlje veće od pet katastarskih jutara po osobi. Uredba pak broj 4250/1943. oduzima im i te nekretnine, a ostavlja samo zgrade na gradilištu ne većem od 600 četvornih hvati.⁵⁰

U vezi s tim zanimljiv je slučaj koji pokazuje kako su Židovi u Čakovcu, sigurno naslućujući što se sprema, pokušali stvarnom ili prividnom prodajom spasiti ono što se još može. *Chewra Kadisha* je 1942. godine prodala jedno zemljište, njivu. Premda je primila samo predujam od svega 5000 penga i premda kupoprodaja nije bila provedena u zemljišnim knjigama, u sudskom procesu, vođenom 1946. godine radi ponovnog uspostavljanja vlasničkog odnosa koje je okupator poremetio, *Chewra Kadisha* je odustala od zahtjeva da joj se njiva vrati i time prešutno zapravo priznala valjanost kupoprodaje izvršene i u onakvim očito nepravednim i neljudskim odnosima.⁵¹

Bilo je i drugih ograničenja u ljudskim pravima za Židove. Na primjer, bili su isključeni iz redovite mađarske vojske, ali su bili mobilizirani i morali ići na prisilan rad čak na istočno bojište u Ukrajini, a bilo je slučajeva slanja i u poznati rudnik bakra u Boru u Srbiji! Mnogi su bili upućivani u vojne logore po različitim mjestima radi izgradnje aerodroma i drugih objekata, svakako vojnih. Radili su uz slabu hranu u svom, građanskom odijelu, ali s bijelom ili žutom trakom

⁵⁰ Rad Pete kolone u Međimurju u vremenu od 1941.-1945., strojem pisan prijepis originala koji se nalazi u SUP-u Čakovec, broj 28/46. od 19. ožujka 1946. (dalje: *Rad V. kolone*), str. 132.-136. i 143.-147.

⁵¹ PAV, Kotarski sud Čakovec.

na ruci, već prema tome jesu li bili pokršteni ili ne. Komanda nad njima bila je povjerena časnicima koji su svoju antisemitsku orijentaciju dokazivali krutošću prema podređenim im ljudima.⁵² Posebno su loše prolazili oni za koje se znalo ili makar samo sumnjalo da su antifašistički raspoloženi, a takvih je barem među medimurskim Židovima bilo dosta.⁵³

Dosta zakonskih ograničenja ljudskih prava za Židove bilo je ipak, tako se barem čini, dobrim dijelom samo fakultativne naravi. O gradskim općinskim kotarskim i županijskim vlastima ovisilo je hoće li ih i u kojoj mjeri primijeniti, dakle ublažiti ali i postrožiti. Tako je Gradsko poglavarstvo u Čakovcu već 1943. godine odredilo da Židovi smiju kupovat na »placu« (tržnici), u trgovinama i mesnicama tek poslije deset sati, a zabranjen im je bio i pristup na gradsko kupalište, dok su još ranije morali nositi žute trake na ruci.⁵⁴

Sve je to ipak bilo mnogo manje i blaže od onoga što se događalo u susjedstvu u to vrijeme, na primjer u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pa su mnogi Židovi – »mnogi« je ovdje svakako relativan pojam – odonud bježali i preko Drave. Mađarska vlast nije im priznavala pravo azila, pa su se skrivali i pokušavali nabaviti lažne dokumente; koliko je to god bilo i inače teško i skopčano s opasnostima, s vremenom je postajalo sve teže, sve do potpune nemogućnosti, jer su se protužidovski propisi zaoštravali, a ljudi preko kojih se to činilo sve malobrojniji te sve više u strahu i oprezniji.

Na temelju onoga, dakle, što se vidjelo i znalo da se s njihovom braćom u Europi događa, bilo je i domaćim Židovima jasno da imaju mnogo razloga bojati se jednake sudbine. Ipak ih je samo holokaust u onom svom najstrašnijem obliku relativno dugo zaobilazio. S obzirom na opće ratno i političko stanje, početak 1944. godine ipak je pružao kakvu-takvu nadu da će zlo klonuti i rat prestati prije nego se i njima dogodi najgore. A ipak – dogodilo se!

Njemačka je 19. ožujka 1944. okupirala Mađarsku i postavila u njoj vladu Döme Sztojajija s pristalicama i članovima pronjemačke i profašističke stranke sa znakovitim nazivom *Megújulás* – Obnova. Ona je neobičnom i neočekivanom brzinom donijela čitav niz zakonskih propisa kojima je pripremila završni udarac ne samo ljudskim pravima Židova nego i njima samima.⁵⁵ U međuvremenu su njemački vojnici po vlastitoj volji pljačkali židovske trgovine, pa su mađarske vlasti bile prisiljene zatvoriti i zapečatiti te dućane da bi židovsku imovinu i robu sačuvale za sebe. A kad je na početku travnja 1944. godine Gestapo zatvorio i nakon deset dana preko logora u Velikoj Kaniži otpremio u Poljsku i Šlesku prvih devet čakovečkih Židova,⁵⁶ bio je to očit znak da se Hitlerov *Endlösung* i ovamo približio na dohvat ruke.

⁵² Grünwald, nav. dj., str. 10. – *Rad V. kolone*, str. 150.

⁵³ *Rad V. kolone*, 133., 146.

⁵⁴ Isto, 144.-146. Podataka o nošenju žute trake na ruci i drugih oblika diskriminacije ima i u prijavama ratne štete. PAV, Kotarska komisija za utvrđivanje ratne štete, Čakovec.

⁵⁵ *Rad V. kolone*, str. 140.-143.

⁵⁶ Isto, str. 146. To su bili Robert Bassist, dr. Arpad Brandl, Dragutin Kerner, Pavao Kerner, Geza Moses, Ljudevit Schlesinger, dr. Ljudevit Schwarz, Geza Wolner i Dionis Zoor.

Međimurski su Židovi bili svjesni onoga što ih čeka, pa su se očajnički hvatali za sve što im je moglo biti – ili za što su samo mislili da bi im moglo biti – kakva-takva slamka spasa. Od pokretnih vrijednosti nešto su posakrivali, nešto povjerali na čuvanje znancima u koje su mogli imati povjerenja,⁵⁷ nešto su spremili za put s nadom u beznađe, misleći ipak da bi im možda moglo nekad negdje zatrebati, nečemu poslužiti, nekome pomoći. Neki su pokušavali prijeći preko Drave do partizanskog teritorija na Kalniku,⁵⁸ neki su se odlučivali i na smrt prije deportacije.⁵⁹

Onda se 26. travnja 1944. godine srušilo i ono malo nade i vjere u nekakvo nevjerojatno čudo. Rano ujutro plakatima je bila objavljena naredba o potpunoj izolaciji svih Židova u njihovim stanovima. U isto vrijeme brojne komisije pod jakom žandarskom, policijskom i vojničkom zaštitom razišle su se po njihovim kućama, popisale svu zatečenu imovinu,⁶⁰ zapečatile stanove i ljude odvele u dva sabirališta: u sinagogi i osnovnoj školi, gdje su bez hrane čekali dva dana da komisije završe svoj posao. Potom su 28. travnja svi bili odvedeni u improviziran sabirni logor u Velikoj Kaniži, odakle su tjedan dana kasnije vlakom – po 80 do 90 njih u zatvorenom marvinskom vagonu, bez hrane i vode – bili prevezeni u Ošviencim-Auschwitz. Dosta ih je bilo koji tamo nisu stigli živi, mnogi su već pri prvoj selekciji bili usmjereni ravno prema plinskim komorama, dobar dio nije ih izdržao logorski režim fizičkog iscrpljivanja, zlostavljanja i bolesti, neke je ista sudbina čekala u drugim logorima po Njemačkoj – samo rijetki, njih devedesetak imali su (ne)sreću sve to preživjeti.⁶¹

Prva deportacija privremeno je pošteđjela polužidove, pokrštene Židove i one u mješovitim brakovima. I kad je nova vlada Géze Lakatosa, formirana 29. kolovoza 1944., odnos prema židovskom pitanju nešto ublažila, pojavio se za njih tračak nade, utoliko svjetliji što se kanonada s istočnog bojišta čula sve dalje i sve bliže prema zapadu.

Međutim, 15. listopada 1944. godine, regent Miklos Horthy objavio je kapitulaciju Mađarske pred saveznicima. To je izazvalo puč Ferenc Szálasiya i njegove *Nyilaskeresztes Párt* – Stranke strelastih križeva. Već je njen znak, strelasti križ upadljivo sličan poznatoj svastici ili *Hackenkreuzu*, označava njezin izrazito faši-

⁵⁷ Usmene izjave. PAV, Kotarski sud Čakovec, spisi s oznakom »R« 1945. i 1946. godine.

⁵⁸ Dr. Andrija Preis dogovorio se sa štabom Kalničkog partizanskog odreda da u noći između 24. i 25. travnja 1944. dođe »veza« koja će njega i njegovu obitelj odvesti preko Drave. Nečim spriječena, »veza« je zakasnila, a kad je kasnije došla, čitava obitelj Preis bila je već odvedena drugamo. Usmena izjava dr. Andrije Preisa.

⁵⁹ Bojeći se najgorega, nadrabrin dr. Ilija Grünwald molio je prijatelja liječnika, uglednog sugrađanina, za kapsule cijankalija koje bi on s obitelji uzeo kad »dođu po njih«, međutim liječnik je to zbog liječničke etike i Hipokratove zakletve odbio. Izjava Elizabete Bujanić.

⁶⁰ *Rad V. kolone*, str. 147. Činjenica da je među prijavama ratne štete iz 1945. godine pronađen jedan takav popis, doduše u prijevodu na hrvatski jezik, ali s klauzulom da je napravljen u jesen 1945. prema originalu sačuvanom u arhivi mađarskog okupatora zaostaloj u Čakovcu poslije oslobođenja u svibnju 1945., otvara nova pitanja o tome što je zapravo bilo sa starim arhivima iz vremena kako okupacije tako i prije nje, a koju je, kaže se, okupator odvuкао sa sobom ili je bila uništena u ratnim operacijama.

⁶¹ Grünwald, nav. dj., str. 11., precizira da je 15. svibnja 1944. počelo deportiranje u Osviencim, kamo su deportirani stigli »21. Maja 1944. i bili su tu ugušeni u gazovnim komorama«.

stički program u koji je bila uključena i Hitlerova ideja o *Endlösung*. U skladu s njom bilo je nastavljeno munjevito donošenje novih protužidovskih propisa na temelju kojih su 20. studenoga 1944. godine bili pohapšeni preostali nearijevci. U Međimurju osim Roma to su bili uglavnom još samo već spomenuti polužidovi, ranije pokršteni Židovi i oni iz mješovitih brakova i to pretežito ženske osobe. Svi su odvedeni u logor u Velikoj Kaniži.

Približavanje savezničkih ratnih operacija ipak je bilo jače od svijesti i obveze »njilaških« stražara da vrše svoju dužnost, pa se logor već na početku prosinca 1944. godine jednostavno raspao i međimurske Židovke su se gotovo masovno vratile kući. Ipak su 20. siječnja 1945. godine – dakle samo dva i pol mjeseca prije nego su fašističke i okupatorske snage bile istjerane iz Međimurja – sve bile ponovno uhapšene i odvedene u logor u Sárváru, gradu sjeverozapadne Mađarske, gdje ih je tri mjeseca kasnije našla Crvena armija, oslobodila i pustila kući.⁶²

Koliko je Židova iz Međimurja, najviše njih iz Čakovca bilo odvedeno u logore, koliko ih je preživjelo holokaust i koliko ih se vratilo kući, u Međimurje, ne može se sa sigurnošću i točno reći. Ako je postojala evidencija kod vlasti koja ih je otpremala na likvidaciju – a može se pretpostaviti da jest – nju bi tek trebalo potražiti i istražiti. Prvi »domaći«, najsigurniji i najutentičniji popisi, sastavljeni odmah poslije završetka rata, izgubili su se u moru tadašnje administracije i od njih su ostali samo dokazi da su postojali, a to, razumije se, ne vrijedi mnogo. Jedan tada povjerljiv dokument, pisan 19. ožujka 1946. godine, spominje da se vratilo »oko 90, dok se nekoliko njih javilo da su na putu kući«; popis povratnika koji se tamo spominje nije nađen, ali bi navedeni broj možda odgovarao stanju koje je kasnijim dolascima bilo izmijenjeno.⁶³

Od poznatih nam kasnijih poimeničnih popisa spominjemo ovdje tvrdnju, radije bismo rekli pretpostavku koju je 1959. godine zabilježio odvjetnik dr. Stjepan Wolf – i sam je preživio logore – da se radi o 700 deportiranih od kojih je 557 ili 74,30 posto poginulo na različite načine i na različitim mjestima, a vratilo ih se 143 ili tek 25,70 posto.⁶⁴ Pretenziju da bude vjerodostojan ima i popis rabinova sina Tibora Grünwalda, koji je imao sreću ostati u Jeruzalemu i tamo izbjeći holokaust. On je u Izraelu možda mogao doći do nama nepoznatih i nedostupnih izvora, kao što su mu neki mogli i nedostajati. On piše doslovno: »413 Jevreja Čakovca i okolice su uništeni u Aušvicu, sedam u Jasenovcu i još osam su nastradali u raznim Koncentracijonim logorima u Evropi, na Ukrajinskoj fronti i u partizanima. Ukupno – 428 svetih duša žrtvovala je Jevr. općina Čakovca u ovom Krvnom ratu.«⁶⁵ Razlike su, dakle, u popisima očito prevelike da bi se koji od njih mogao prihvatiti bez rezerve. Ali da su i pored toga žrtve i gubici bili veliki, to je izvan svake sumnje.

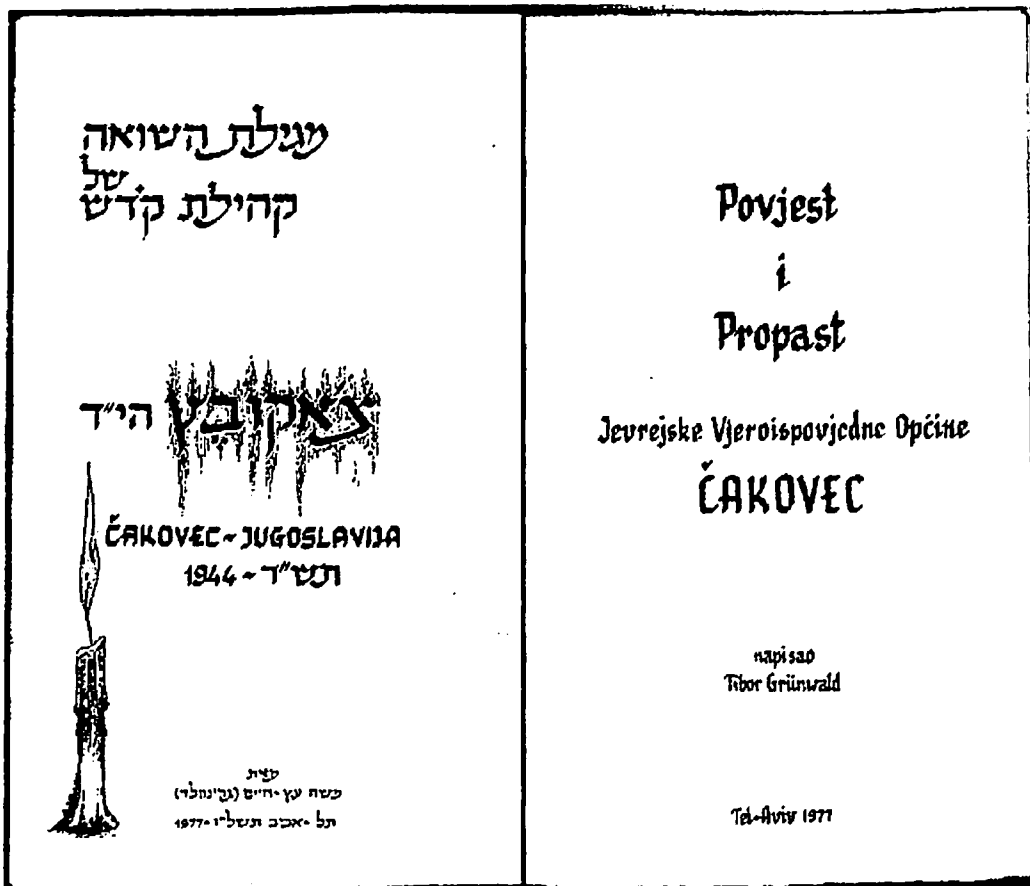
Poteškoću pri utvrđivanju sigurnosti, potpunosti i vjerodostojnosti svih nam poznatih popisa predstavlja u prvom redu činjenica što su sastavljeni vrlo kasno,

⁶² *Rad V. kolone*, str. 156.

⁶³ Isto, str. 148.

⁶⁴ Neovjeren primjerak popisa nalazi se kod Židovske općine Čakovec. Popis, objavljen u *Prilog*, str. 200. i dalje, vrlo je nepouzdan i teško upotrebljiv.

⁶⁵ Grünwald, nav. dj., str. 11.

dosta godina nakon same tragedije, a ne odaju ni svoje izvore ni svoje kriterije. Čini se da se oslanjaju samo na sjećanja onih koji su eventualno sudjelovali u sastavljanju pojedinog popisa. To objašnjava velike razlike i u brojevima i u imenima, ali ne dopušta da se one jednostavno zbrajaju. Sve pak skupa navodi na zaključak da točne, potpune i sigurne podatke *ignoramus et ignorabimus*.

Kao poseban problem u vezi sa svim tim treba istaći da svi dosad poznati popisi imaju još jedan velik i nenadoknativ nedostatak u tome što osim često nesigurnih, a katkad i očito netočnih imena i prezimena te eventualno i imena oca ne navode ništa drugo. Za potpunu identifikaciju pojedinca to nije dovoljno. Još je manje dovoljno da bi se dobro sagledali svi aspekti težine čitave tragedije koja je zahvatila tu populaciju. Među njima na prvom je mjestu barem odnos između čistih brojeva muških i ženskih stradalih u holokaustu, a čak je i njihovo utvrđivanje prepušteno onome koga to zanima i koji nikad neće biti siguran u točnost rezultata koji dobije.⁶⁶

⁶⁶ Misli se pritom na dosta imena koja sama za sebe ne odaju spol njihova nositelja, na primjer: Aris, Bela, Geza, Iris, Malvin, Šari, Vili i tako dalje, te na slučajeve kad se usred mnoštva očitih (autorskih? tiskarskih?) pogrešaka ne može znati radi li se, na primjer, o Karlu ili Karli, o Miroslavu ili Miroslavi i slično.

Nadalje, nije svejedno radi li se o dvogodišnjem dječaku ili djevojčici, dva-desetogodišnjem mladiću ili djevojci, četrdesetogodišnjem mužu ili ženi, devedeset-stogodišnjem starcu ili starici koji su bili prisiljeni krenuti na taj put bez povratka. Napokon, ni intelektualna razina ili društveni položaj, a posebno obiteljske veze nisu nevažni. Istina, doduše, jest da je prosjak jednako čovjek kao i najveći bogataš, a nepismenjak jednako kao i akademik, ali u kvalificiranju namjere s kojom se čini zločin njima se pojedinačno različito prilazi. Još je lakše priznati da se između usamljenog bračnog para, s jedne strane, te oca i majke, recimo, s dvoje-troje ili više djece i možda kojim unučetom, s druge strane, ne može staviti znak jednakosti – osim u brojčanoj statistici o čijoj se apsolutnoj vrijednosti zna popularna definicija. Mogućnost da povijesti i drugih židovskih zajednica sad već neizlječivo boluju od isto takvih »bolesti« nimalo ne umanjuje problem koji je ovdje uočen kao vrlo velik i, na žalost, nerješiv.

Holokaust nije tražio samo ljudske žrtve u smislu života poginulih, a u obliku katkad neizlječivih fizičkih i psihičkih trauma za preživjele. Tražio je i nanio velike štete i imovini Židova. Spomenuto je kako su židovske trgovine za njemačke vojnike bile prilika da ulaze praznih a izlaze punih ruku. Usporedno s deportacijom Židova, država je na svu njihovu imovinu stavila svoju ruku i svoje vlasništvo zadivljujućom brzinom upisala u propisanu zemljišno-knjižnu ili drugu dokumentaciju. Nekretnine je zadržala, a pokretninama su se najprije »namirili« različiti »zaslužnici«, preostale su rasprodane, a one bez vrijednosti ili raznijete ili odbačene. »Prema procjeni židovske bogoštovne općine«, kaže jedan izvještaj o tome, »vrijednost opljačkanoga židovskog imanja u Čakovcu i kotaru, kome se imanje sastojalo od gotovog novca, robe, namještaja, vrijednosnih papira, nakita i ostalih pokretnina, iznosi preko 40 milijuna predratnih dinara, a uračunavši štetu, koju su mnogi pretrpjeli time što su bili otpušteni iz službe, ili što su im plaće bile reducirane i što su izgubili u privredi, iznosi ta šteta oko 130 milijuna dinara.«⁶⁷

Vlasništvo pak konfisciranih nekretnina bilo je vrlo brzo i »po kratkom postupku«, već mjeseca svibnja iste, 1944. godine, službeno prenijeto na *Zalavármegye községét szövetkezett, Zalaegerszeg* – Zadruga javnih dobara Zaladske županije u Zalaegerszegu. Tako se postupalo s imovinom i pojedinaca i židovske zajednice (Bogoštovne općine, Nadrabinata i *Chewre Kadishe*).⁶⁸

Svojevrsan izuzetak bila je sinagoga. Ako joj je već po sudbini, namijenjenoj onima koji su sagradili i njom se služili, bio oduzet karakter vjerskog objekta, po starosti i arhitekturi imala je pravo biti smatrana spomenikom svoga vremena i zaslužila je da bude pošteđena kao što su bile – i još su! – one susjedne u Varaždinu, Koprivnici, Velikoj Kaniži i Zalaegerszegu. Međutim, kratko vrijeme, nepunih šest mjeseci vlasti⁶⁹ bilo je dovoljno mjesnim ekstremistima, da je

⁶⁷ *Rad V. kolone*, str. 149. PAV, Kotarska komisija za utvrđivanje ratne štete, Čakovec, njeni spisi o prijavama ratne štete sadrže obilje podataka za daljnje i detaljnije proučavanje tog problema.

⁶⁸ PAV, Kotarski sud Čakovec, spisi s oznakom R 1945. godine i dalje o vraćanju imovine prijašnjim vlasnicima.

⁶⁹ V., bilj. 41.

opljačkaju, opustoše i napokon sruše do temelja, tako da od nje nije ostao doslovno »ni kamen na kamenu« – ne samo *in situ* nego sad već ni u sjećanjima Čakovčana.⁷⁰

* * *

U dva stoljeća židovske zajednice Čakovca i Medimurja svakako spada i posljednjih pedeset godina od holokausta do danas. Što reći o tom vremenu kojemu smo i sami svjedoci i o kojemu, kako se obično misli i često govori, svi znamo sve?

Početak mu se sastoji od vraćanja preživjelih, beznadne nade da je smrt možda ipak pošteđjela nekoga od onih koji su ušli u njene ralje u obliku plinskih komora ili umirali drugačije, grozničavog iščekivanja onih koji se više nisu mogli dočekati, sumornog uključivanja u život koji ni po čemu više nije bio onaj stari, davni ne po vremenu koje je prošlo nego po onome što je u tom vremenu trebalo preživjeti. Sve je to bilo zagorčano dokazivanjem »ratne štete«, izračunavanjem koliko vrijedi ljudski život uništen u ratu i holokaustu⁷¹ te pokretanjem nelogičnih sudskih procesa radi vraćanja svake pojedine stvarčice. Ti su procesi, sasvim apsurdno, zahtijevali bezbrojne potvrde, svjedoke, izjave, izvratke, dokaze, saslušanja, zapisnike, obrasce, ročišta, rješenja, zaključke i presude. Sve u smislu stare izreke: *Summum ius – summa iniuria!*⁷² Čak i pored činjenice – ili možda upravo zbog nje(?) – što su se svi živi, a za mrtve njihovi nasljednici ili zastupnici izjašnjavali da su po vjeri »židovi«, »izraelićani« ili »jevreji«, a po narodnosti gotovo bez izuzetka – Hrvati!⁷³

Život je malo olakšavala solidarnost: dolazila je pomoć izvana, od židovskih dobrotvornih organizacija i pojedinaca u svijetu, ali je i njen put do odredišta i adresata nerijetko bio vrlo dugačak, s mnogo nepotrebnih prepreka i zastajkiva-

⁷⁰ U tjeku traganja za podacima o sudbini sinagoge čula se i kategorična tvrdnja da nije bilo nikakvog rušenja, nego da je sinagoga stradala od izravnog pogotka bombom iz savezničkog aviona uoči završnih operacija. Međutim, sama Židovska općina u prijavi ratne štete navodi kako je sinagoga bila opljačkana i srušena uskoro nakon deportiranja Židova, a njeni ostaci da su do kraja uništeni prilikom miniranja mostova u njenoj neposrednoj blizini prilikom povlačenja njemačke vojske početkom travnja 1945. Teško je vjerovati da Općina ne bi i za tu zgradu navela bombardiranje kao uzrok rušenja kao što je to učinila i za svoje zgrade u susjedstvu – PAV, Kotarska komisija za utvrđivanje ratne štete, Čakovec.

⁷¹ Isto. – U spisima se navode različiti iznosi izračunavani za svaki slučaj posebno. Pritom su bile uzimane u obzir različite pojedinosti, od pretpostavljenoga gubitka zarade do troškova pogreba, ali, čini se, bez ujednačena kriterija.

⁷² PAV, Kotarski sud Čakovec. Zamjetljivo je da su mnogi osobni zahtjevi za vraćanjem imovine, koju je okupator oduzeo, bili rješavani jednostavno i brzo, a rješavanje zahtjeva Židovske bogoštovne općine Čakovec, premda ga je podnio i dokumentirao iskusan odvjetnik, dr. Stjepan Wolf, otezalo se – u spisu ima osamdeset različitih priloga koji su se skupljali jedan po jedan! – da bi na kraju sve završilo zapravo upućivanjem stranke da svoj zahtjev ostvari putem prijave o ratnoj šteti preko Komisije za utvrđivanje ratne štete u Čakovcu.

⁷³ PAV, Kotarska komisija za utvrđivanje ratne štete Čakovec, prijave o ratnoj šteti. Kako je bilo kad su optirali za iseljenje iz FNR Jugoslavije i useljenje u Izrael, posebno, pak, kako su se izjašnjavali oni koji su nakon oslobođenja iz logora ostali u kojoj stranoj zemlji, nije bilo moguće saznati.

nja. A kad je napokon došla na kraj svoga puta, bila je pažljivo evidentirana i uračunata u ono što je svakoga građanina i inače pripadalo!⁷⁴ Takva je bila opća društveno-politička situacija i ljudi su se polako s njom mirili.

Onda je 1948. godine bila otvorena mogućnost iseljenja Židova u novostvoreni Izrael. Mnogi su – ako se uopće može govoriti o mnogima koji su preživjeli holokaust i vratili se kući – našli mnogo razloga da je iskoriste. Pa i uz uvjet koji nije imao alternative: odreći se svega – sveg živog i nepokretnog, konkretnog i apstraktnog, sadašnjeg i budućeg. Državljanstvo je bilo najmanji problem: dovoljno je bilo zatražiti putovnicu za Izrael pa da iza dotičnog u knjizi državljana ostane samo bilješka o brisanju.⁷⁵ Mnoge, možda kolebljivce, upravo su takvi postupci naveli na konačnu odluku. I ionako desetkovana, židovska se zajednica u Čakovcu još više prorijedila, gotovo istrijebila. A zatim je i život činio svoje: s jedne strane starije je slao »kuđ za vazda gre se«, s druge strane mlade je okupirao drugim mislima, idejama, željama, potrebama i mogućnostima, najčešće uklapanjem i stapanjem sa sredinom u kojoj se osjećaj za Židovstvo kao vjeru i naciju gubi.

U takvim uvjetima polako se, ali sve brže i sve temeljitije ide prema stanju u kojemu ne samo mladi nežidovi nego ni mladi Židovi ne znaju niti ne osjećaju potrebu da znaju tko su rabin i kantor ili što su i čemu služe *Chewra Kadisha*, *Tora*, *Talmud*, Pesah, Roš Hašana i Hanuka. Tako je tih posljednjih pedeset godina postalo slično onima davnima, prvima, na početku ove povijesti, samo u obrnutom smislu: tada je zajednica krenula od početka prema zenitu, sad se malo spušta i vraća prema onom davnom početku prije kojega nije bilo ničega.

Razumije se, perspektivu ne čini nimalo svjetlijom ni onih stotinu i pedesetak Židova spomenutih u uvodu. Jer njih očito nije nikad, niti će ih ikad zanimati čak ni to što znači »šalom«, a kamoli nešto više židovskoga!

⁷⁴ Bez obzira na to što nitko nije dobio nikakvu naknadu za ratnu štetu, Židovi su, prije iseljenja u Izrael, morali unaprijed odreći se prava na nju.

⁷⁵ U knjizi državljana za područje Čakovca za 59 (pedeset i devet) Židova upisana je klauzula: »Briše se na temelju rješenja Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ u Beogradu br. ... od ... i dopisa Ministarstva unutrašnjih poslova NRH, pravni odjel (kod nekih: Oblasnog narodnog odbora) u Zagrebu br. ... od ...« s potpisom voditelja knjige državljana. Navedena rješenja i dopisi sačuvani su (barem djelomično) u arhivi.

Židovi u Varaždinu

Podaci o Židovima u Varaždinu prije Edikta o vjerskoj toleranciji

Na prvi zapis o Židovima u Varaždinu nailazimo već u zaključku Hrvatskog sabora iz 1689. godine. Sabor, naime, u tom zaključku opominje i kori varaždinsku Varošku općinu što dozvoljava Židovima naseljavanje i gradnju kuća u Varaždinskoj varoši.¹ Osam godina kasnije, 1697. godine, donesen je zaključak na Hrvatsko-ugarskom saboru da u Hrvatskoj ne mogu imati imanje osobe koje nisu rimokatoličke vjere.² I u XVIII. stoljeću doneseno je nekoliko zakona i odredbi koji se odnose na Židove. Primjerice onaj iz 1729., o zabrani naseljavanja Židova u svim zemljama Kraljevine.³

Oko primjene navedenih odredbi bilo je u Hrvatskoj dosta kolebanja i različitih tumačenja. Jedni su tolerirali dolazak mađarskih Židova na sajmove u hrvatske gradove, a drugi ne. Kako su Židovi unatoč zabrani uporno dolazili na sajmove, na koncu su i najveći protivnici bili prisiljeni priznati da zakonske odredbe ne sadržavaju zabranu trgovanja na sajmovima, nego samo zabranu stalnog stanovanja i posjedovanja zemljišta u Hrvatskoj.⁴

Kad su se hrvatski Židovi 1770. godine žalili izravno Kraljici da u Hrvatskoj moraju plaćati tzv. tolerancijsku pristojbu, Kraljica je pritužbu prosljedila Hrvatskom kraljevskom vijeću u Varaždinu da to provjeri kod hrvatskih županijskih vlasti. Plaćanje te pristojbe bila je, naime, Kraljica uvela 1749. godine samo za Židove u Mađarskoj. Iz odgovora Varaždinske županije doznajemo da se od Židova na području te Županije ne ubire tolerancijska pristojba već tzv. boravišna kazna.⁵ U županijskom otpisu navodi se i to da je Židovima, kao i pripadnicima drugih vjera osim rimokatoličke, zabranjen boravak u Gradu, ali da im se dopušta doći na sajmove. Schwarz nadalje navodi da je senator Josip Plantak primio kao stanare u svoju kuću dvojicu Židova, te su oni stalno u Varaždinu boravili i tu trgovali suknom, tkaninom, vunom, platnom, srebrnom i zlatnom robom. Protiv toga su se 1771. godine pobunili varaždinski građani na čelu s Andrijom Strahom. Pozivajući se na zakonske odredbe prema kojima je samo

¹ Zaključak Hrvatskog sabora (1697.) u: Zaključci Hrvatskih sabora: I: 1631.-1693. Zagreb: Državni arhiv NR Hrvatske u Zagrebu, 1958., str. 511.

² Chloupek, D., *Mortalitet i natalitet u Varaždinu od 18. vijeka do danas*. – Separat. – Beograd: Planeta; Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, 1941., str. 97-174.

³ Schwarz, G., »Prilozi k povijesti židova u Hrvatskoj u 18. stoljeću«. *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 1901., str. 185-194.

⁴ Schwarz, G., nav. rad, 1901., str. 185-194.

⁵ Schwarz, G., nav. rad, 1901., str. 185-194.

rimokatolicima dozvoljeno naseljavanje u zemlji, a da Židovi smiju dolaziti samo na sajmove i trgovati, mole Poglavarstvo da se Židovima ne samo trgovanje zabrani, nego da se potpuno istjeraju, a imovina da im se zaplijeni.⁶ Gradsko se poglavarstvo u odgovoru na spomenutu pritužbu pozvalo na svoju odredbu od 27. svibnja 1771. godine u kojoj se određuje da se Židovima, uz boravak za sajamске dane, odobrava mjesečno u svrhu trgovanja još jedan trodnevni boravak u Gradu. Tu odluku Poglavarstvo iznova potvrđuje precizirajući ponovno da se dozvoljava trodnevni boravak jedanput u mjesecu, nađe li se tko preko ovog vremena, ima se istjerati, a roba mu oduzeti.⁷ Protiv takvog rješenja Židovi su se žalili, pa je Poglavarstvo njihovu žalbu zajedno s prigovorima varaždinskih građana prosljedilo Kraljevskom vijeću u Varaždinu.⁸ Do sada nije pronađena isprava koja bi izravno dokumentirala kako je okončan spor.

Da su Židovi poslije toga dolazili u Varaždin na sajamске i nesajamске dane, proizlazi iz njihove pritužbe 1777. godine protiv odredbe varaždinskog podžupana. Tom se odredbom Židovima ograničava dopremanje robe na prodaju u Varaždinsku županiju samo na ono što dopreme pješke u svežnju (*zu Fuss mit Pinkel*), a zabranjuje im se doprema robe na prodaju kolima (*mit einem Wagen*). Odredbom se, nadalje, takvim pokućarcima vremenski ograničava dozvola na tri mjeseca. Protiv te se odredbe pritužbom obraćaju banu Nadasdyju u Varaždinu Židovi iz mađarskih županija Zalad i Željezno. Oni u pritužbi navode i to da nakon kraljičine intervencije nisu bili nigdje smetani u svojoj trgovini (*unseren Handel ohne eingeschränket zu treiben dürfen*).⁹ Kakav je bio odgovor Kraljevskog vijeća i ishod tog spora, trebat će još istražiti.

Kako se odredbe o zabrani nastavanja Židova iz 1729. godine nitko nije strogo pridržavao, nekolicina se Židova 1772. godine već i nastanila u Varaždinu.¹⁰

Godine 1776. mole Židovi Poglavarstvo grada Varaždina da im dopusti podizanje šatora na sajmovima, ali im Poglavarstvo tu molbu odbija. Ipak, već sljedeće, 1777. godine, dakle četiri godine prije *Edikta o vjerskoj toleranciji*, prvi Židov dobiva pravo da se nastani u Varaždinskoj varoši. Ta odluka bude, doduše, ubrzo poništena,¹¹ ali su Židovi tu godinu kasnije obilježavali kao godinu osnutka svoje bogoštovne općine. To doznajemo iz napisa u varaždinskim novinama *Narodno jedinstvo* 1927. godine.¹² Tada, naime, Židovska općina proslavlja sljedeće svoje obljetnice: 150. obljetnicu svog postojanja, 125. obljetnicu svoje udruge *Hevre Kadiše* i 100. obljetnicu *Gospojinskog društva*. To govori o vrlo ranoj organiziranosti cjelokupne židovske zajednice u Varaždinu i o stvaranju židovskih udruga kakve se u drugim hrvatskim gradovima pojavljuju tek mnogo kasnije (*Pregl.* 1).

⁶ Schwarz, G., nav. rad, 1901., str. 185-194.

⁷ Schwarz, G., nav. rad, 1901., str. 185-194.

⁸ Schwarz, G., nav. rad, 1901., str. 185-194.

⁹ Schwarz, G., nav. rad, 1901., str. 185-194.

¹⁰ Schwarz, G., nav. rad, 1901., str. 185-194.

¹¹ Chloupek, D., nav. dj., str. 97-174.

¹² Anonim. »Varaždinska jevrejska bogoštovna općina«. *Narodno jedinstvo*, 1927., 6 (47), 2 od 24.11.1927. i »Svečanost izrael. bogoštovne općine«. *Narodno jedinstvo*, 1927., 6 (49), 2 od 8.12.1927.

Neki autori, međutim, navode kao godinu osnutka varaždinske Židovske općine 1785. godinu.¹³ Bez obzira na to koji podatak je točan, prema oba datuma utemeljenja varaždinska židovska općina je ipak najstarija u tadašnjoj Hrvatskoj. Postoje, doduše, i tvrdnje pojedinih suvremenih autora, koji se bave poviješću Židova u Hrvatskoj, da je najstarija židovska općina utemeljena u Zagrebu. Takve tvrdnje, međutim, ukazuju na nedovoljno poznavanje relevantnih povijesnih izvora.¹⁴

Zbog potpunosti prikaza, ovdje treba spomenuti još i da u popisima kanonskih vizitacija iz 1771. i 1777. godine nema Židova u Varaždinu, u popisima se, naime, navodi da su svi varaždinski žitelji rimokatolici.¹⁵ I iz popisa stanovništva 1780. godine proizlazi da u Varaždinu nema Židova.¹⁶ Kako je, međutim, popis stanovništva obavljen po naređenju Dvorske komore u Beču, može se pretpostaviti da su Židovi u popisu namjerno prešućeni da bi se izbjegla eventualna prekoraivanja najviših vlasti zbog njihova nastanjanja u Varaždinu.

Židovi u Varaždinu nakon donošenja Edikta o vjerskoj toleranciji 1781. godine

Premda je Josip II. *Edikt o vjerskoj toleranciji* donio 24. listopada 1781. godine, Namjesničko vijeće u Požunu nije ga odmah objavilo gradskim i županijskim vlastima. Ono je to učinilo tek nakon strogog Kraljevog naloga koji je uslijedio 21. prosinca 1781.¹⁷ To ujedno pojašnjava i činjenicu zašto su odredbe *Edikta* u Varaždinu objavljene tek 2. siječnja 1782. godine. Učinjeno je to s propovjedaonica svih varaždinskih crkava.¹⁸ *Ediktom* su i Židovima na varaždinskom području priznata stanovita prava. Ne moraju, primjerice, više nositi žutu traku; ne moraju nedjeljom i blagdanom ostajati u svojim stanovima do dvanaest sati; dokinuta je maltarina; mogu posvuda stanovati odnosno boraviti; mogu odlaziti u razne lokale i sl. Ipak i dalje ostaje na snazi plaćanje tolerancijske pristojbe; ne dobivaju lako građanska prava; ne mogu dobiti majstorsko pravo; još uvijek ne mogu sticati nekretnine, zemljište ili kuću, dakle ne mogu se u pravom smislu nigdje naseljavati.

Prema Jankoviću,¹⁹ prvi popis od 13 židovskih obitelji na području Grada, s već novim prezimenima, nastao je 1790. godine. Na taj broj 13 pozivali su se kasnije često protivnici Židova kada su Židove htjeli protjerati iz Grada. Taj je

¹³ Šišić, F., *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb 1975., str. 341; Pihler, L., »Iz starog Varaždina: Statistika«. *Varaždinske novosti* 1938., 9 (425), str. 3-6 od 20.01.1938.

¹⁴ Boeckh, K., »Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine«. *Časopis za suvremenu povijest*, 1995., 27 (1), 33-53.

¹⁵ Horvat, R., *Povijest grada Varaždina*. Varaždin: HAZU, Zavod za znanstveni rad, 1993., str. 261 i 272.

¹⁶ Pihler, L., nav. rad.

¹⁷ Horvat, R., »Vladari iz habsburške kuće«. U, *Znameniti i zaslužni Hrvati od 925-1925*. Zagreb 1925., str. 47-74.

¹⁸ Chloupek, D., nav. dj., str. 113.

¹⁹ Janković, J., *Pabirci po povijesti Županije varaždinske*. Varaždin 1898., str. 70-71.

popis zasigurno nastao u svezi s odredbom iz 1791. godine o tzv. zatečenom stanju na dan 1. siječnja 1790. godine. Prema toj odredbi nije se smjelo izagnati Židove s onog mjesta gdje su se zatekli tog datuma. Tamo gdje se, dakle, nisu nastanili u vremenu od 1781. do 1790. godine, mogao im se boravak i zabraniti.²⁰

Za godine 1799./1800. postoje popisi o plaćanju tolerancijske pristojbe. Nju je u to vrijeme plaćalo 17 židovskih obitelji u Varaždinu.²¹ Svakako treba spomenuti i to da su godine 1794. Židovi dobili dozvolu da se nastane i na jurisdikcijskom području Varaždinske tvrđe, dok su od 1781. imali pravo stanovati na području Varoške općine i to samo u tzv. Vanjskoj varoši.²² U Varaždinu su, naime, postojale dvije općine: Varoška ili gradska općina (na jurisdikcijskom području grada) i Starogradska općina (na jurisdikcijskom području tvrđave odnosno Starog grada, kako se još tvrđa naziva).

Položaj židovskih doseljenika u Varaždinu nije bio nimalo zavidan. Varaždinski su ih građani tjerovali iz Grada uz obrazloženje da se bave samo lihvarstvom, a da neće obrađivati zemlju i baviti se zanatima. Držani su za skitnice i beskućnike i za ljude koji nikamo ne spadaju.²³

Zbog takvog neprijateljskog stajališta građana potužili su se 1793. godine Židovi izravno kralju Franji II. moleći ga da ih zaštiti od nasilja kojem su izloženi kod trgovanja na sajmovima u gradu Varaždinu. Kralj je na tu njihovu pritužbu naložio Županiji varaždinskoj da Židove koji su nastanjeni u gradu i koji dolaze na sajmove zaštiti od nedopuštenih postupaka građana.²⁴

Na zahtjev gradskog župnika Josipa Dominića tražila je Županija varaždinska 1794. godine od Poglavarstva da broj Židova, koji borave u Gradu, svede na broj u kojem su bili 1. siječnja 1790. godine, da ne dozvoli upotrebu sinagoge i da iznajmljivanje kuća Židovima svede na broj iz 1790. godine.²⁵ Kraljevsko namjesničko vijeće u istom predmetu, na traženje Županije da Gradsko poglavarstvo smanji broj Židova u Gradu, nalaže istom Poglavarstvu da postupi prema kraljevoj odredbi, tj. da se drži zakona i kraljevih odredbi o ostajanju Židova u Gradu.²⁶

I godine 1803. bilježio je jednu Poglavarstvu upućenu pritužbu u svezi sa Židovima u Varaždinu. Dana 29. travnja te godine tri varaždinska trgovca mole Poglavarstvo da zabrani putujućim Židovima, pokućarcima, prodavati robu izvan sajamskih dana. Isto tako mole da se zabrani trgovcima Simoniju i Wenzelu Kraussu držati skladište robe u Varaždinu, jer to ide na njihovu štetu.²⁷

Godine 1808. uputilo je Poglavarstvo grada Varaždina zamolbu Kralju da ne dozvoli nastavanje većeg broja Židova u Gradu nego ih je bilo 1790. Kako je tada, navodno, bilo svega 13 obitelji, Poglavarstvo traži da i dalje ostane samo taj broj, a ostale Židove da se iseli. Kralj je i ovaj put prosljedio molbu Namje-

²⁰ Schwarz, G., »Prilozi k povijesti židova u Hrvatskoj«. *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arhiva* 1908., str. 209-230.

²¹ Pihler, L., nav. rad.

²² Pihler, L., nav. rad, Janković, J., nav. dj. str. 70.

²³ Janković, J., nav. rad, str. 63 i 70.

²⁴ Janković, J., nav. dj., str. 70.

²⁵ Povijesni arhiv Varaždin (PAV), Radikalni arhiv (RA) XXXXI/573.

²⁶ PAV, RA XXXXI/575.

²⁷ Povijesni arhiv Varaždin (PAV), Gradsko poglavarstvo (GP) 805/1803.

sničkom vijeću koje je odobrilo da se broj Židova smanji na broj iz 1790. godine. Ujedno je odredilo da Županija u tome mora poduprijeti Varošku općinu. Doseljenje novih židovskih obitelji bilo je sljedeće godine zabranjeno.²⁸

Dekret iz 1811. godine o naseljenju Židova na području Varaždina

Česte pritužbe građana na Židove i zahtjevi da ih se iseli iz Grada ili da se njihov broj u Gradu ograniči, imali su za posljedicu relativno često popisivanje židovskih obitelji na području Grada i Županije u razdoblju do 1848. godine. U Povijesnom arhivu u Varaždinu, među spisima Gradskog poglavarstva, sačuvani su popisi židovskih obitelji, s iscrpnim podacima o broju članova i drugim pojedinostima, iz 1806., 1812., 1826., 1831. i 1834. godine. Kako ti popisi sadrže obilje podataka te imaju prvorazredno dokumentacijsko značenje, zaslužuju zasebnu tematsku obradu. U ovom ih radu donosimo samo kao opću informaciju u tabličnom pregledu (*Tab.*).

S obzirom na njegovu višestruku važnost i obilje podataka koje pruža, kao isprava za proučavanje povijesti Židova na području Varaždina, nešto više prostora treba ustupiti tzv. Dekretu o naseljenju za varaždinsku Židovsku općinu (*Einsiedlungs-Decret fuer Varasdiner Juden-Gemeinde*). Ta je isprava sačuvana i pohranjena u Gradskom muzeju Varaždin.²⁹ Potječe iz 1811. godine, a pisana je na njemačkom jeziku i to gotičkim pismom. U latiničkoj transkripciji/transliteraciji sadržava gotovo 14 kartica teksta. Dekret je datiran s 30. studenoga 1811. godine, a podijeljen je u pet poglavlja. U nastavku navodimo skraćeno samo njegove najvažnije odredbe:

1. Poglavlje (8 točaka). Već u prvoj točki prvog poglavlja kaže se da se na području obaju jurisdikcija grada Varaždina nalazi ukupno 29 židovskih obitelji. Zatim su poimence nabrojene 23 obitelji koje borave na području Gradske (varoške) općine i 6 obitelji koje se nalaze na području tvrde, tj. na području Starogradske općine. U drugoj se točki kaže da se ni jedan drugi Židov, osim navedenih, ne smije nastaniti na području Grada. Svaka od navedenih obitelji može imati smještaj koji si pronade, ali ne može posjedovati zemjište ili kuću, jer je to zabranjeno državnim zakonima.

2. Poglavlje (12 točaka). Govori o slobodi obdržavanja židovskih vjerskih obreda i drugih običaja. Židovima se dozvoljava da imaju sinagogu i mjesto za obredno kupanje (*Pregl.* 2) kao i groblje (*Pregl.* 3). Mogu imati rabina i obdržavati svoje vjerske obrede i običaje. Židovski mladići mogu se vjenčati tek kad predoče potvrdu redovne/priznate škole da znaju čitati, pisati i računati (*Pregl.* 4). Mrtve moraju pokapati dovoljno duboko, kako to propisi zahtijevaju.

3. Poglavlje (21 točka). Ovdje su podrobno navedene i opisane židovske građanske obveze. Imaju se pokoravati svim odredbama i propisima kao i ostali žitelji, dužni su na vrijeme plaćati poreze. Posebice se navode obveze u slučaju požara, u slučaju da prime na konak stranca, o dozvoli držanja sluga ili pomoć-

²⁸ Janković, J., nav. dj., str. 83.

²⁹ Povijesni odjel (PO) Gradskog muzeja Varaždin (GMV), Zbirka pisane i tiskane građiva.

nika. Svaki Židov može trgovati domaćim proizvodima i robom prema zakonskim propisima, ali ne smije varati kod mjera i cijene. Kupoprodajni ugovori se imaju sastavljati na njemačkom ili hrvatskom jeziku. Zabranjen je nakup i preprodaja proizvoda i robe te uplitanje u već započetu kupoprodajnu pogodbu.

Svake treće godine Židovska općina bira svog predstojnika, rabina i šahtera. Osim toga, Općina bira jednoga svog predstojnika doživotno, koji se može opozvati samo zbog određenih prekršaja, koji su također navedeni.

4. Poglavlje (20 točaka). Odredbe poglavlja sadržavaju podrobno nabrojena prava, dužnosti i obveze predstojnika Židovske općine u vjerskim, civilnim i imovinskim predmetima. On je obvezan o svojim sudbenim i nagodbenim predmetima voditi evidenciju, u pojedinim stvarima prema potrebi, a u nekima obvezno izvješćuje gradsko poglavarstvo ili prema potrebi traži pomoć redarstva.

5. Poglavlje (11 točaka). U petom poglavlju zapravo se propisuju sankcije za nepridržavanje pojedinih odredbi iz Dekreta. Nabrajaju se kazne za slučajeve: ako se na mjesto izumrle židovske obitelji na području Grada nastani nova; ako se kod popisa ne prijave djeca koja su napunila 10 godina; ako se počini kazneni prekršaj; ako se kod požara ne obavi propisana obveza gašenja; ako se ne prijavi boravak stranca u Gradu ili na vrijeme ne preda njegova putovnica Gradskom poglavarstvu; ako se nekoga prevari u mjeri ili na vagi; ako se nekoga zateče kod preprodaje robe ili kod nedozvoljenog ometanja već započete kupoprodaje; ako se propusti prijaviti ili namjerno ne prijave sumnjive osobe; te ako se nekoga uhvati u prodaji ukradenih stvari.

Dekret je, možemo bez pretjerivanja reći, najvažnija isprava za proučavanje povijesti varaždinskih Židova na početku XIX. stoljeća i to iz sljedećih razloga:

1. Predstavlja prekretnicu za prava Židova na području Varaždina. Protivnici Židova ne postavljaju više pitanja o njihovim pravima koja su precizno nabrojena u Dekretu, nego samo o broju obitelji koje se mogu tim pravima koristiti.

2. Odredbe Dekreta su, kako doznajemo tek 1848. godine iz jednog podneska varaždinskih Židova Gradskom poglavarstvu, svojevrsna nagrada varaždinskim Židovima za njihovo velikodušno i nesebično pomaganje gradu i građanima u teškim i kriznim godinama francuskoga rata 1800.-1809. godine. O kojim i kakvim se, zapravo, pomoćima konkretno radi, treba pričekati da otkriju buduća istraživanja.

3. Dekret je, kao akt kojim se reguliraju prava, obveze i određuju sankcije, pisan, za to doba, na visokoj stručnoj razini i zavidnom preciznošću, pa je kao takav vrijedan proučavanja i s pravnog stajališta.

Varaždinski Židovi u događanjima 1848. godine

U okviru revolucionarnih gibanja i promjena, koje su se u Hrvatskoj događale 1848. godine, u Varaždinu je došlo i do pobune protiv Židova. Schwarz³⁰ u vezi s tom pobunom navodi izvješće varaždinskoga dopisnika zagrebačkih novina *Allgemeine Zeitung des Judentums*, učitelja židovske škole u Varaždinu, Rosenmarka, koji je ta zbivanja ovako opisao:

³⁰ Schwarz, G., »Iz starine zagrebačke izraelske općine«. *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 1914., str. 102-116

Rulja svjetine ohrabrena neredom oblasti navali na Židove u Varaždinu. Ti prestrašeni ostaviše kuće i kućišta, te se utekoše svojim kršćanskim znancima. General Bogović umiri svjetinu (21.III.1848.). Drugi dan zauzme svjetina u jurišu gradsku vijećnicu i zahtijevaše izgon Židova. Židovi pobjegoše u Čakovec. Poradi prijetnja naroda zaključit gradsko zastupstvo izagnati sve Židove; siromasi imaju za tri dana, a bogatiji iza tri mjeseca grad ostaviti. Sjutradan je taj zaključak preinačen, da oni smiju u gradu ostati, koji su se naselili g. 1790.

Chloupek, pak, govoreći o tim burnim varaždinskim događanjima, navodi da su vijećnici sl. i kr. grada Varaždina 8. travnja zaključili da se imadu tzv. *pinkl-judi* (njih 26) odmah protjerati iz Grada, a ostali, »koji se svakojaki tergovci računaju«, moraju odmah zatvoriti dućane i iseliti se najkasnije do 15. lipnja iste godine. Taj je zaključak, navodi Chloupek dalje, izlijepljen po gradu »za spokojenje razdraženih sercah purgarskih«. I to bi se zaista sprovelo, veli on, da nije ban Jelačić 9. svibnja objavio da se Židovi ne smiju goniti do nove odluke Sabora.³¹

Nakon proglašenja bana Jelačića »da nas sve bez razlike vjere mora ujediniti sloga i bratimstvo. Braću i dijelove jednog naroda ne smije različitost vjere lučiti ni u državnom ni u socialnom životu«, stanje se smirilo.³²

U vezi s daljnjim zbivanjima 1848. godine u pogledu Židova u Varaždinu postoji obilna arhivska dokumentacija u spisima Gradskog poglavarstva. Posebno se to odnosi na prepisku Poglavarstva, bana Jelačića i Židova. Dopisom od 22. travnja 1848. godine ban Jelačić javlja Poglavarstvu da su mu se obratili neki Židovi s pritužbom da ih se progoni. Stoga opominje Poglavarstvo da ima poštovati »sigurnost osobe i imetka i održavati dosadašnje slobode bez razlike vjere i staleža« dok budući Sabor to pitanje ne regulira.³³ Na taj dopis već drugi dan gradski sudac Melinčević i vijećnici sastavljaju odgovor Banu u kojem mu čestitaju na imenovanju za hrvatskoga bana i izvješćuju ga da šalju vijećnika Ladislava Ebnera i bilježnika Josipa Košaka koji će mu usmeno obrazložiti nemile događaje nastale u vezi s namjerom protjerivanja Židova. Već u izvješću od 25. travnja L. Ebner i J. Košak javljaju Poglavarstvu da Ban »oštro zabranjuje svako odpravljanje Židovah u gradu ovom rodnom ili dugolietnim stanovanjem odomaćenih«. ³⁴ Postoji i banov dopis od istog datuma u kojem javlja Poglavarstvu da su se nanovo pojavile pritužbe »poradi zaključaka« Poglavarstva u vezi Židova s tim dodatkom da Poglavarstvo »ne haje za zapovied« Bana od 22. travnja, već se opet odlučilo na »odpravljenje Židovah, dapače i takovih, koji su se u gradu zakonito udomačili ili rodnom ili mnogolietnim stanovanjem«. Zaključno u tom dopisu Ban kaže »... radi toga nalažem Vama gospodo, da me o stvarih tiućih se ne samo protieranja Židovah, već i drugih u novie doba dogodivših se kod vas stvarih i preinačenjah bez svake odvlake podpunom službeno obaviestite ...«³⁵

Dva tjedna kasnije, 9. svibnja, Poglavarstvo je održalo sjednicu s koje šalje Banu iscrpno izvješće. Odmah na početku izvješća navodi se da »nije meržnja

³¹ Chloupek, D., nav. dj.

³² Chloupek, D., nav. dj.

³³ PAV, GP 1390/1848.

³⁴ PAV, GP 1394/1848.

³⁵ PAV, GP 1395/1848.

vierozakona« razlog što su varaždinski žitelji iznijeli pritužbe protiv jednog dijela Židova koji žive na području Varaždina. Dokaz tome jeste i to da se na popisu onih koji smiju u Gradu ostati nalaze rabin, šahter i učitelj. Naprotiv razlozi su: lukavo varanje, nesnosno lihvarenje, vješte krađe, mnogobrojna prezađuženja, »umjetno ugnjetavanje i prekoredno samoteržstvo«. Nadalje poglavarstvo u dopisu navodi da su se varaždinski građani obraćali poglavarstvu takvim pritužbama još 1811., pa 1821., 1826., 1831. i 1834. godine. Stoga je već 1811. godine napravljen točan popis židovskih obitelji kojima se odobrava boravak na području Grada i napisan tzv. Dekret o njihovim pravima i obvezama. Već 1821. godine Namjesničko je vijeće naredilo da se broj Židova u Varaždinu smanji na 1811. godine odobreni broj, a to isto određuje Gradsko poglavarstvo i 1831. godine. Ipak, ni jedna od tih naredbi nije bila provedena. Stanje naseljavanja još se pogoršalo nakon što je 1840. godine Ugarski sabor donio 29. članak o Židovima. Oni su se tada počeli masovno širiti iz Ugarske na područje Varaždina. Kako se Poglavarstvo takvom doseljavanju opiralo, Židovi isposlovaše kod Mađara da oni pripijete Poglavarstvu kaznama, ako im bude spriječavalo naseljenje. Da bi spomenute tvrdnje potkrijepilo, Poglavarstvo prilaže prijepise arhivskih isprava. Osim toga, prilažu se i dva popisa Židova. Na jednom popisu (A) nalaze se imena 26 židovskih obitelji koje bi trebale ostati u Varaždinu, s tim da 3 od njih još moraju dokazati kada su se tu nastanile. Na drugom popisu (B) nalaze se 32 imena Židova kojima bi se trebao uskratiti boravak u Varaždinu. Na tom popisu uz imena naznačeni su i razlozi iseljenja. Uz četiri imena stoji »skitnica«, uz šest imena »noviji«, uz jedno »varalica«, a uz 21 ime »narinuti« po zakonu iz 1840. godine. Poglavarstvo moli Bana da odobri provedbu njegova zaključka da se, naime, odobri daljnji boravak Židovima s popisa A, a da se protjeraju Židovi navedeni u popisu B.³⁶

Ban Jelačić se u svom otpisu Poglavarstvu od 13. svibnja ne osvrće na prijedlog Poglavarstva. On u tom dopisu jednostavno donosi svoju odredbu koja se temelji na modificiranom načelu. Zbog njezina posebnog značenja i potrebe preciznog tumačenja tu odredbu doslovno citiramo:

Budući da mir, red i sigurnost grada zahtieva da se pravednoj prošnji domorodnih građanah varaždinskih zadovolji, nalaže se sadašnjemu poglavarstvu grada Varaždina:

– da one Židove, koji su tamo rodjeni, riečju, kojim je ili kojih diece je Varašdin prava domovina, u uživanju domaćih pravah do daljnje naredbe našega budućega sabora neskoarjnjeno uzdaržati ima;

– one pako Židove, koji su se narinuli, te su sumnjivi i niekim načinom za red i mir grada pogibeljni, da putnim listovi providi i u naznačeni rok, dajući im svakako za sve svoje posle urediti dovoljno vrieme, iz Varašdina izseliti se zapoviedi;

– nalaže se zajedno istomu poglavarstvu grada, t.j. varoša Varašdina, da u tom poslu najveći razlog čoviečnosti i vremenu shodne pravednosti pred očima ima, te da pod svoj vlastiti odgovor preprieči svaku krivicu, nečoviečnost i povriedjenje sigurnosti u inetku ili osobi onih, koji se seliti moraju, riečju, da zabrani i preprieči svaki škandal, koi bi

³⁶ PAV, GP 1610 i 1618/1848.

*domorodnomu i slobodoumnomu Varašdinu porugu činiti mogao. – U Zagrebu, 13. svibnja 1848. Jelačić, ban.*³⁷

Da bi utvrdio koji Židovi imaju pravo boravka u Varašdinu prema banovom načelu »rođenih u Varašdinu«, sastao se 18. svibnja pri Poglavarstvu Odbor za pitanje Židova i sastavio popis od 30 Židova za koje je utvrdio da su »tudjinci ili sumnjivi«. Oni bi se trebali iseliti do konca svibnja. Za usporedbu treba ovdje podsjetiti da je popis po načelu tzv. »dobivenog/stečenog« prava boravka sadržavao 29 obitelji koje imaju tu pravo boraviti i 32 Židova koji se imaju iseliti. Broj onih koji se trebaju iseliti gotovo je isti po primjeni jednog ili drugog načela.³⁸

Iz 1848. godine (mjesec i dan nisu navedeni) sačuvan je i dopis čelnika Židovske općine naslovljen na »Slavni magistrat, Velikodušnu gospodu purgare!«³⁹ Potpisali su ga »starešine« Filip Leitner, Abraham Deutsch i Marko Tausig. Oni Poglavarstvu podnose pritužbu zbog nemilih događaja, zbog protjerivanja Židova iz Varaždina, koji to nisu zaslužili. Navode kako je prošlo preko 60 godina od kako su se naselili u Gradu; nabrajaju sve svoje zasluge za Grad (posebno one u godinama od 1800. do 1809. za vrijeme »franceskog rata«), za koje im je »ova Varoš 1811. podielila slobobodu stanovati«. Nadalje nabrajaju kako su Židovi pomagali i varaždinske udruge za pomoć siromašnih; da su zaslužni za razvitak i napredak trgovine; da šalju djecu u narodne škole, premda imaju svoje posebne, kako bi se i u tom pogledu prilagodili načinu života ovdašnjih žitelja. Naglašavaju da se oni ne boje »gospode gradjanah«, s kojima su bili »kroz toliko godin u prijateljskom savezu i trgovini«, već se boje »bezposlenih ljudi koji su pripralni kod vsake prilike, pod islikom gradjanah, vsigdar zlo počimati«. Stoga mole Poglavarstvo, gospodu građane, da im »ne uskrate svoju milost« te da ih tretiraju »kao rodjene Horvate«.

U međuvremenu je Ban imenovao u Varašdinu svog povjerenika. Bio je to Dragutin Pogledić. On se 4. lipnja obraća Poglavarstvu dopisom u kojem mu priopćava da ga je Ban imenovao svojim povjerenikom i priopćava Poglavarstvu da su Banu pristigle pritužbe nekih Židova u kojima se dotični žale da Poglavarstvo krivo tumači banovo načelo prema kojem se donosi odluka o pravu Židova na boravak u Varašdinu odnosno za njihovo protjerivanje iz Grada. Stoga moli Poglavarstvo da mu kao Povjereniku dostavi banovu odluku i zaključke Poglavarstva koji su na temelju nje doneseni, a da se odustane »od svakog izveršenja napomenutog zaključka« dok se ne utvrdi njegova ispravnost.⁴⁰ Na taj dopis Poglavarstvo odgovara Povjereniku otpisom od 8. lipnja, šaljući mu tražene isprave, ali istodobno opovrgava krivo tumačenje banske odluke, objašnjavajući da su »neistinite tužbe Židovah pogerdjenje i uvreda za poglavarstvo i celokupno gradjanstvo«.⁴¹

Vrhovno državno povjereništvo iz Varaždina šalje 7. listopada 1848. godine. Glavnom vojnom zapovjedništvu grada Varaždina dopis kojim ga izvješćuje da

³⁷ PAV, GP 1610 i 1618/1848.

³⁸ PAV, GP 1684/1848.

³⁹ PAV, GP 1396/1848.

⁴⁰ PAV, GP 1908/1848.

⁴¹ PAV, GP 1908/1848 (b).

na području Grada ima mnogo Židova iz Kaniže, i uopće prekodravskih, koji su ovamo došli s namjerom da špijuniraju. Takve bi trebalo pohvatati i staviti pod stražu. Nareduje se, stoga, Komandi da postupi na odgovarajući način.⁴²

Isprave iz kojih bi se vidjelo kako su Povjerenik i Poglavarstvo dalje rješavali pitanje Židova nisu zasad pronađene.

U ispravi od 30. prosinca 1848. godine nailazimo na još jedan zanimljiv podatak o Židovima u Varaždinu. Vijećnik Poglavarstva Ivan Somogy podnosi Poglavarstvu izvješće da je obišao »vse židovske krojače koji u cehu niesu«, njih šestoricu, i da ih je izvijestio da im se zabranjuje bavljenje zanatom dok se ne učlane u krojački ceh.⁴³

Dopis, pak, banskog namjesnika Lentulaja od 23. svibnja 1849. godine dokumentira nam Lentulajevu naredbu Poglavarstvu da ne dozvoli bjeguncima iz Mađarske, makar imali uredne dokumente, ulazak u Hrvatsku. Treba ih udaljiti najmanje 6 milja od granice. Židovima, koji dolaze iz Mađarske, se ujedno ne smije »dopustiti obitavanje« u Hrvatskoj, jer su neprijateljski raspoloženi prema našoj domovini.⁴⁴

Već 7. srpnja stiže Poglavarstvu nova Lentulajeva naredba »da se nijedan čifut pod nijednim uvietom nsmie u domovinu preko ugarske granice puštati«. Svoju zabranu on tumači time da takve osobe dolaze u Hrvatsku s namjerom špijuniranja u korist neprijatelja, u što se vlada na dosadašnjim mnogobrojnim primjerima mogla osvjedočiti.⁴⁵

I iz izvještaja iz srpnja mjeseca 1849. godine Visokom banskom vijeću »glede uhodah, inostrancah i mađjarskih čifutah« doznajemo da se na području Grada nije pojavio nikakav sumnjivi stranac »osim nekoliko čifutah mađjarskih ovamo za nabavljenje robe dolazećih, koji odmah bihu natrag odpravljeni«.⁴⁶

Zanimljiv izvještaj o Židovima nalazimo u Zapisnicima poglavarstva 1850. godine. Pozivajući se na nalog iz 1848. godine, po kojem iz »Varoša odpraviti se imadu« svi »narinjeni Čifuti« koji su se bez dopuštenja Poglavarstva tu nastanili, gradski kapetan Franjo Kupak izvješćuje Poglavarstvo da je veliki dio takvih, kako je općepoznato, otišao »u onom burnom vremenu«. Neki su otišli na temelju zaključka Poglavarstva, neki, pak, bojeći se da ih ne zadesi neka druga nesreća ili kazna.⁴⁷

Varaždinski Židovi nakon 1848. godine

Na temelju prije citiranog izvještaja kapetana Kupaka da je veliki broj »narinjenih« Židova otišao »u onom burnom vremenu«, misleći pritom na burnu godinu 1848., trebalo bi zaključiti da se broj Židova u Gradu znatno smanjio. To, međutim, nije bio slučaj, kako se može dokumentirati podacima iz popisa žitelja

⁴² PAV, GP 2759/1848.

⁴³ PAV, GP 30/1849.

⁴⁴ PAV, GP 1348/1849.

⁴⁵ PAV, GP 1674/1849.

⁴⁶ PAV, GP 1576/1849.

⁴⁷ PAV, GP 2099/1850.

1850. godine. Prema tom popisu u Gradu u to vrijeme stanuju 43 židovske obitelji s 243 člana.⁴⁸ Od tog broja članova 229 su pripadnici židovske vjere, a 14 članova su katolici. Radi se, naime, o slugama i sluškinjama koji su se pribrajali židovskim obiteljima kod kojih su bili u službi. Možemo, stoga, zaključiti da se, nakon smirivanja burnog stanja 1848. i 1849. godine, stanoviti broj protjeranih Židova vratio natrag u Grad (*Tab.*).

Zaključiti je stoga da Židovi nakon burne 1848. godine, što se tiče njihova boravka u gradu Varaždinu, nemaju većih poteškoća s građanima i vlastima, pa se njihov broj neprestano povećava. Već 1857. godine ima ih u samom Gradu 336 (*Tab.*).

Na temelju »cesarske naredbe od 18. veljače 1860.« stekli su Židovi pravo »posjedovati nepokretna dobra«, a ukinute su i različite odredbe koje su sužavale obiteljski i privredni život.⁴⁹ U Austriji i Mađarskoj uklonjena su posljednja ograničenja u državnom i privatnopravnom položaju Židova 1867. godine.⁵⁰ Za punu ravnopravnost Židova u Hrvatskoj zalagao se u Saboru, između ostalih, i varaždinski zastupnik Dragutin Pust. On je 1872. godine svoj prijedlog da se ozakoni ravnopravnost Židova izrekao ovim riječima:

*Mi gospodo ne smijemo zanemariti dužnost prosviećena zastupstva, mi moramo što prije našoj braći izraeličanom priznati u svem ravnopravnost s nami, mi nesmijemo dopustiti da ovaj inteligentni diel pučanstva nosi na sebi sramotni biljeg, koji je baština tamnih sriedovičnih nazorah.*⁵¹ Usput spominjemo da je D. Pust od 1876. do 1878. godine bio varaždinski gradonačelnik.⁵²

Nakon što su na temelju zaključka Hrvatskog sabora 1873. godine izjednačeni u pravima s ostalim građanima, broj se Židova još više povećavao. 1870. godine ima ih u Varaždinu 486, 1880. g. 589, 1890. g. 639, a godine 1900. 728 (*Tab.*).

Uz brojčani rast, raste položaj i ugled Židova u Varaždinu. Napreduju na svim područjima gospodarskoga, društvenoga i kulturnoga života; drže najveći dio varaždinske trgovine, industrije i novčanih ustanova. Spomenuti treba i to da je Varaždin u to vrijeme prednjačio među ostalim gradovima u Hrvatskoj i Ugarskoj po broju pismenih Židova. Postotak pismenosti iznosio je čak 90,3 posto.⁵³ Iz redova židovske elite regrutirao se u to vrijeme, kao i u Zagrebu, Rijeci i Osijeku, tako i u Varaždinu veliki broj uglednih intelektualaca i političara.⁵⁴

Takvo je stanje potrajalo do kraja XIX. stoljeća, kada broj Židova u Varaždinu počinje opadati. Razlozi tom opadanju su višestruki: iseljavanje, posebno u prekomorske zemlje, kroatizacija, koju spominje i M. Gross,⁵⁵ ali i velika smrt-

⁴⁸ PAV, GP 1052/1850.

⁴⁹ PAV, GP 2568/1860.

⁵⁰ Gross, M., »Židovi u habsburškoj monarhiji u 19. st.«. U, *200 godina Židova u Zagrebu: Referati i govori sa proslave 180. godišnjice Jevrejske općine Zagreb (6.-9.11.1987.)*. Zagreb 1988., str. 37-52.

⁵¹ Gross, M., nav. rad.

⁵² Filić, K., »Varaždinski gradski suci (načelnici)«. U, *Spomenica Varaždinskog muzeja 1925-1935. Varaždin 1935.*, str. 6-28.

⁵³ Gross, M., nav. rad, str. 41.

⁵⁴ Gross, M., nav. rad, str. 40.

⁵⁵ Gross, M., nav. rad.

nost Židova u Varaždinu na što je ukazao već Chloupek.⁵⁶ Koliko je svaki pojedini od tih razloga imao udjela u padu broja Židova u Varaždinu, treba još istražiti. Činjenica ostaje da se broj Židova 1910. smanjio na 619, 1921. godine na 566, a 1931. na samo 486 (*Tab.*). Broj je opadao sve do za Židove kobne 1941. godine, kada su 12. srpnja odvedeni u logore, a njihova je imovina konfiscirana. U takvim okolnostima, dakako, da su i njihove ustanove, kao što su općina, rabinat i sinagoga, prestale djelovati.

Zaključak

Ovdje je kraj izlaganja prvoga dijela historijata o varaždinskim Židovima. Dakako, da se neminovno već sada nameće potreba daljnjih istraživanja koja bi po nekoj vremenskoj razdiobnoj logici trebala obuhvatiti još dva razdoblja: a) razdoblje poslije 1848. ili bolje rečeno od 1873. godine (kada su Židovi na temelju saborskog zaključka postali ravnopravni s ostalim građanima) do 1941. godine i b) razdoblje stradanja Židova za vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Diploma kojom 1889. godine židovska udruga Hevra Kadiša u Varaždinu proglašava počasnim članom M. Hirschensteina koji je 30 godina bio na njezinom čelu (Izvornik u Povijesnom odjelu GMV-a. Snimio: D. Putar)

⁵⁶ Chloupek, D., »Iz starog Varaždina«. *Narodno jedinstvo* 1940., 11 (543): 3 od 25.04.1940.

Pregled 1. Židovske udruge u Varaždinu – Kronološki pregled prikupljenih podataka i utvrđenih činjenica

God.	Podaci / Opis / Primjedbe
1802.	Osnovano je prvo židovsko dobrotvorno društvo <i>Hevra Kadiša</i> čija je osnovna namjena bila pomoć bolesnim i nemoćnim članovima židovske zajednice, te pomoć pri pokopu preminulih. ⁵⁷
1827.	Osnovano je <i>Dobrotvorno društvo izraelitičkih gospodjah</i> , nazivano i <i>Izraelitičko gospojinsko društvo – Warasdiner israelitischen Frauen-Verein</i> . ⁵⁸ Do sada pronađena pravila <i>Društva</i> koja je potvrdio ban, potječu tek iz 1880. godine. ⁵⁹
1843.	18. listopada osnovano je <i>Dobrotvorno društvo židovske mladeži u Varaždinu – Wohlthaetigkeitsverein der israelitischen Jugend zu Warasdin</i> , koje je odmah u početku brojilo 68 članova. Iz te godine potječe krasopisom napisan statut <i>Društva</i> koji se čuva u Povijesnom odjelu GMV-a.
1875.	<i>Warasdiner Schreibkalender</i> za tu godinu donosi podatke o <i>Izraelitičkom dobrotvornom društvu – Warasdiner israelitischer Wohlthaetigkeitsverein</i> – koje je tada imalo 150 članova. Trebat će još istražiti kada je <i>Društvo</i> osnovano.
1930.	U Varaždinu je osnovana <i>Mjesna cionistička organizacija</i> . Predsjednik joj je te godine bio dr. Dragutin Kohn, podpredsjednik Desider Domany, a tajnik Zoltan Hirschsohn. (Prema podacima o varaždinskim udrugama nepoznatog autora. Rukopis u Gradskom muzeju Varaždin).
...	U vezi sa cionističkim pokretom vrijedno je spomenuti da je već polovicom XIX. stoljeća jedan od dvojice preteča tog pokreta, Jekutiel Hirschenstein, bio iz Varaždina. ⁶⁰
...	Osim u svojim židovskim udrugama veliki broj varaždinskih Židova bio je učlanjen i aktivno je sudjelovao u brojnim drugim varaždinskim društvima.

⁵⁷ Chloupek, D., »Mortalitet...«, *ibid.*, str. 114.

⁵⁸ Anonim., nav. rad.

⁵⁹ Izvornik se čuva u PAV-u.

⁶⁰ Katalog izložbe *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 143.

Pregled 2. Židovski hram – sinagoga u Varaždinu – Kronološki pregled prikupljenih podataka i utvrđenih činjenica

God.	Podaci / Opis / Primjedbe
...	U prvo vrijeme, prema Chloupeku, Židovska zajednica koristila je za vjerske obrede sjevernu kulu varaždinske Starogradske tvrđe. ⁶¹
1807.	Gradsko poglavarstvo podjeljuje Židovskoj zajednici dozvolu za podizanje bogomolje i biranje rabina. ⁶²
1811.	Gradsko poglavarstvo Židovskoj zajednici podjeljuje pravo na sinagogu, rabina i groblje. ⁶³
1812.	Već Židovska zajednica ima sinagogu ⁶⁴ i to u kući br. 26 današnje Kukuljevićeve ulice. Ta kuća postoji, uz stanovite preinake, još i danas.
1824.	Sinagoga dobiva ritualni izvor za kupanje. ⁶⁵
1852.	Židovska općina podnosi Poglavarstvu zamolbu da na Banskom trgu podigne sinagogu, ali je ta zamolba odbijena. ⁶⁶
1855.	Židovska općina traži od Poglavarstva dozvolu za kupnju kuće od udovice Fürst (danas ugao Pavlinske i Šenoine ulice) u svrhu stanovanja rabina i gradnje sinagoge, škole i bolnice. I tu je zamolbu Poglavarstvo odbilo obrazlažući odbijenicu neriješenim imovinskopravnim odnosima te nekretnine i smatrajući da je to mjesto odviše blizu katoličke crkve i gimnazije. ⁶⁷
1855.	Židovska općina moli Poglavarstvo da joj dozvoli kupiti neku zgradu sa zemljištem izvan središta grada daleko od crkve da uzmogne sagraditi svoj hram i potrebne stanove. ⁶⁸
1856.	Iz dopisa Gradskog poglavarstva Županijskoj vlasti vidljivo je da za lokaciju Filetičianska kuća, koju Židovi traže za sinagogu i ostale namjene, nisu raščišćeni imovinskopravni odnosi. ⁶⁹

Treba naglasiti da je iz razdoblja drugog dijela osamstopedesetih godina sačuvana obilna prepiska između Židovske općine i Gradskog i

⁶¹ Chloupek, D., »Mortalitet...«, *ibid.*, str. 114.

⁶² *Ibidem.*

⁶³ Povijesni odjel Gradskog muzeja..., *ibid.* -

⁶⁴ Chloupek, D., »Mortalitet...«, *ibid.*, str. 114.

⁶⁵ *Ibidem.*

⁶⁶ PAV, Zapisnik GP br. 606 od 7.8.1852.

⁶⁷ PAV, GP 1453/1855.

⁶⁸ PAV, GP 5282/1855.

⁶⁹ PAV, GP 83/1856.

Županijskog poglavarstva u svezi s odobrenjem zemljišta i gradnjom sinagoge. Ta dokumentacija pruža dovoljno podataka za zasebno i temeljitije istraživanje.⁷⁰

1860. Na karti A. Kisswettera iz te godine već nalazimo na tzv. južnom grabištu (danas ulica A. Cesarca) na parceli 419 ucrtanu sinagogu, a na parceli 418 do nje, zgradu Židovske općine.⁷¹

1861. Iz zapisnika sjednice Gradskog poglavarstva pod točkom 576. vidljivo je da Židovska općina najavljuje posvećenje nove sinagoge za 16. kolovoza. Tim će se povodom, kako Židovska općina najavljuje, dodijeliti 25 forinti Zakladi za obučavanje siromašnih daka, a 40 forinti će se podijeliti gradskoj sirotinji.

... Danas se na mjestu zgrade Židovske općine nalazi tzv. Kokina zgrada, a sinagoga, koja je poslije Drugoga svjetskog rata do demokratskih promjena u Hrvatskoj služila kao kinodvorana, čeka svoju novu namjenu.

*Pogled na Južno grabište (danas ulica A. Cesarca) na kojemu se vidi sinagoga i zgrada Židovske općine (do nje)
(Izvornik u Kulturno-povijesnom odjelu GMV-a. Presnimio D. Putar)*

⁷⁰ PAV, GP spisi 1855.-1860.

⁷¹ GMV KPO inv. br. 3392.

Pregled 3. Židovsko groblje u Varaždinu – Kronološki pregled prikupljenih podataka i utvrđenih činjenica

God.	Podaci / Opis / Primjedbe
1773.	Govoreći o rođenima i mrtvima u toj godini, Chloupek spominje postojanje »groblja za nekatolike«, <i>coemeterium</i> ili <i>sepulchrum haereticorum</i> , i to kod kipa Trpećeg Isusa, tj. na lokaciji gdje se sijeku pruga Varaždin-Čakovec i Koprivnička ulica (danas ul. M. Pavleka Miškine). ⁷² Zasigurno su u to vrijeme tu bili pokapani i Židovi.
1802.	Varaždinski su Židovi, prema Chloupeku, pokapali svoje mrtve kod dravskog mosta. Te iste godine Židovska zajednica osniva u Varaždinu udrugu <i>Hevru Kadišu</i> čija je osnovna briga pokop preminulih članova zajednice. Već u početku broji 46 članova. ⁷³
1803.	1. siječnja sastavljen je ugovor između Poglavarstva i Židovske općine o dodjeli lokacije za židovsko groblje. Za pokapanje mrtvih Židovska općina, prema tom ugovoru, dobiva od Grada u najam »70 quadrat Klaffter« zemljišta »u području skele, uz put prema Ludbregu«. Kao naknadu Židovska će općina Gradu plaćati 20 forinti godišnje počevši od 1. siječnja 1802. godine. ⁷⁴ Na tom je mjestu židovsko groblje ostalo do današnjih dana.
1810.	Prema nekim usmenim podacima te je godine na groblju sagrađena mrtvačnica koja postoji i danas, ali u jako zapuštenom stanju. Stoga se trenutno radi na iznalaženju mogućnosti njezine zaštite.
1862.	Iz zapisnika Poglavarstva pod brojevima 632 od 13. svibnja i 833 od 1. srpnja vidljivo je da Židovska općina traži odobrenje i pripomoć za gradnju prilaznog mosta kod židovskoga groblja.
1927.	9. prosinca obavljena je svečana posveta nove ceremonijske dvorane na groblju. ⁷⁵ Te je godine varaždinska Židovska zajednica obilježila 125. obljetnicu osnivanja <i>Hevre Kadiše</i> . ⁷⁶
1931.	do 1941. godine nadziratelj/upravitelj i vrtlar židovskoga groblja bio je Stjepan Kukec. Zahvaljujući njemu sačuvana je, između ostalih dokumenata, i knjiga ukopa sa židovskoga groblja. Ona se danas nalazi u vlasništvu njegove kćerke Štefice Petr Kukec. Knjiga je djelimice ošteće-

⁷² Ibidem, str. 131.

⁷³ Ibidem, str. 114.

⁷⁴ PAV, GP 1103/1803.

⁷⁵ Anonim., nav. rad.

⁷⁶ Ibidem.

na, nedostaje naime prvih šest stranica. U njoj je poimence navedeno preko 800 pokopanih osoba (od rednog broja 185 do 1067 za razdoblje od 1868. do 1931. godine). Ta je knjiga, dakle, prije svega dragocijeni izvor podataka o mortalitetu židovskoga žiteljstva u navedenom razdoblju.

1945. Poslije 1945. godine na groblju se, uz rijetke iznimke, ne obavljaju ukopi. Tijekom posljednjih desetak godina groblje je bilo zapušteno, a čak je u nekoliko navrata i devastirano. Trenutačno se radi na njegovom uređenju i zaštiti.

*Stariji dio židovskoga groblja u Varaždinu. Snimljeno 1938. godine
(Izvornik kod Štefice Petr Kukec. Presnimio D. Putar)*

Pregled 4. Židovska škola U Varaždinu – Kronološki pregled prikupljenih podataka i utvrđenih činjenica

God.	Podaci / Opis / Primjedbe
1826.	Govoreći o osnivanju zagrebačke židovske škole, G. Schwarz navodi da je prije nje osnovana židovska škola u Varaždinu i to 1826. godine. U godini osnutka navodi čak 65 polaznika. To potkrepljuje podatkom iz <i>Allgem. Zeitung des Judentums</i> , 1848. br. 101 i 1840. br. 17, dopisi iz Varaždina. ⁷⁷
1827.	U svojoj, na njemačkom jeziku pisanoj, povijesti Varaždina L. Ebner govori i o židovskoj školi. U godini njezina osnutka spominje 31 đaka (dječaka i djevojčica), za razliku od Schwarza koji navodi 65 đaka (Ebner, 171). Ebner je bio dugogodišnji ravnatelj te i još drugih dviju škola. On se pobrinuo da židovska škola dobije i drugog učitelja. ⁷⁸
1838.	Za tu je godinu sačuvano, njemačkom goticom pisano, izvješće pod naslovom <i>Classification der Schüler und Schülerin an der öffentlichen israelitisch-deutschen Lehranstalt zu Varasdin, nach beendetem Sommer-Course im Schuljahre 1838</i> . Iz tog je izvješća vidljivo da su te godine na školi postojala tri razreda s 60 učenika. U prvom su bila dva usporedna odjeljenja s 16 djevojčica i 21 dječakom. U drugom razredu bilo je 13 dječaka, a u trećem razredu 10 dječaka. ⁷⁹
1839.	I za tu je godinu sačuvano, njemačkom goticom pisano, izvješće pod naslovom <i>Classification der Schüler und Schülerin an der öffentlichen israelitisch-deutschen Lehranstalt zu Varasdin, nach beendetem Sommer-Course im Schuljahre 1839</i> . ⁸⁰ Kako to izvješće i ono iz 1838. godine navodi sve đake poimence, oba će izvješća biti zasigurno važna za proučavanje životopisa pojedinih židovskih ličnosti. ⁸¹
1848.	U pritužbi Poglavarstvu čelnici Židovske općine navode da Židovi svoju djecu »ne gledeć što svoje posebne škole imaju, ponajviše u narodne varoške škole, i ni riedko u diačke šalju«. ⁸²
1850.	13. rujna veliki župan A. Šimuncić izvješćuje Poglavarstvo da je židovski učitelj Herman Rosenmark podnio 28. kolovoza »Banu na razvi-

⁷⁷ Schwarz, Vj. zem. arhiva 1903., str. 100.

⁷⁸ Cuvaj A., *Grada za povijest školstva*, Zagreb 1908., str. 54.

⁷⁹ Varasdin, *Gedruckt bei Joseph v. Platzer*, 1838., str. 3 – Povijesni arhiv Varaždin.

⁸⁰ Varasdin, *Gedruckt bei Joseph v. Platzer*, 1839., str. 3.

⁸¹ Izvornik u NSB u Zagrebu. Nije isključeno da se neće pronaći još koje izvješće te škole.

⁸² PAV, GP 1396/1848.

- djanje i preporuku knjižicu za židovski vjeronauk«. ⁸³ Rukopis te knjižice nalazi se u Povijesnom odjelu GMV-a.
1852. Školske vlasti zabranjuju židovskom učitelju J. Singeru primati katoličku djecu u školu, ali isto tako zabranjuju katoličkim roditeljima slati svoju djecu u židovske škole u Varaždinu i Čakovcu. ⁸⁴
1858. 27. veljače Državna kancelarija izdaje odredbu županijskim vlastima po kojoj se židovskoj mladeži »poduka u njihovom vjeronauku« i ostalim »propisanim školskim predmetima u židovskim stanovima i školama na kršćanske nedjelje i blagdane ne smije zabranjivati«. ⁸⁵
1875. Prestaje postojati posebna židovska škola jer je spojena s općom pučkom školom (četverorazrednom glavnom školom) (God. izvj. škole 1886/87. str. 21).
1887. 4. svibnja uveden je kao udžbenik, za »porabu izraelitičke školske mladeži katekizam Mojsijeve vjere od dr. H. Jacobija«. 21. srpnja na Obćoj pučkoj dječjačkoj školi održali su se ispiti iz židovske vjere i jezika u nazočnosti dr. Vatroslava Ernsta, »dušobrižnika izraelitičke bogoštovne općine«. Iste su školske godine na spomenutoj školi židovski jezik i vjeronauk predavali Abraham Pulgram i Emanuel Radinger (God. izvj. škole 1886/87.).

⁸³ PAV, GP, 243/1850.

⁸⁴ PAV, GP 2268/ 1852.

⁸⁵ PAV GP 2452/1858.

Tablica Brojčani podaci o Židovima u Varaždinu (u usporedbi s ukupnim brojem žitelja) u razdoblju od 1790. do 1931. godine

God.	Broj Židova	Broj židovskih obitelji	Broj žitelja ukupno	Podaci prema
1771.	–	–	3.499	Horvat (8; 261)
1780.	–	–	3.989	Pihler (6)
1790.	–	13	Janković (10; 70-71)
1799./1800.	–	17	Pihler (6)
1806.	96	21	PAV, GP 105/1807
1811.	–	29	PO, GMV Dekret (15)
1812.	132	29	PAV, GP 1288/1812
1822.	120	-	8.570	Horvat (8; 287)
1826.	242	43	PAV, GP 582/1826
1849.	231	41	6.939	PAV, GP 709/1849
1850.	243	43	PAV, GP 1052/1850
1857.	336	–	9.358	Horvat (8; 326)
1870.	486	–	10.799	Horvat (8; 363)
1880.	589	–	11.445	Horvat (8; 398)
1890.	639	–	12.173	Horvat (8; 428)
1900.	728	–	13.141	Horvat (8; 456)
1910.	619	–	13.398	Popis žiteljstva ⁸⁶
1921.	566	–	13.648	Varažd. novosti ⁸⁷
1931.	486	–	Chloupek (2)

⁸⁶ Popis žiteljstva od 31.XII.1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1914.

⁸⁷ *Varaždinske novosti* 1940., 11 (535) od 29.II.1940.

Kratka povijest koprivničke židovske zajednice

Prve pojave Židova u krajevima oko rijeke Drave bilježimo već početkom XVIII. stoljeća, no bili su to trgovci-pokućarci koji su u ove naše krajeve dolazili iz Gradišća (pretežito iz mjesta Schlaininga), obilazili sela i obavljali svoju trgovačku djelatnost. Četvrtkom bi se već vraćali kući, kako bi za šabat bili u krugu obitelji.

U drugoj polovici XVIII. stoljeća, naročito nakon Tolerancijskog edikta kralja Josipa II. iz 1781. godine, počinje i trajnije naseljavanje Židova u Hrvatsku, pa tako i u Podravinu. Zanimljiv je podatak da se to prvo zbilo u selu Drnju, desetak kilometara od Koprivnice. Tu se još u vrijeme Turaka vršila zamjena zarobljenika, što se kasnije pretvorilo u neku vrstu »burze« za dobavu sluga i sluškinja za seljačka gospodarstva čitave Podravine. Tu je bila i karantena za obranu od kuge, dakle uvijek se tu nešto odigravalo, pa je vjerojatno to i razlog što su se prvi Židovi u Podravini naselili upravo u Drnju, gdje i danas postoji ulica pod imenom Žida-varoš, vjerojatno prostor bivšeg geta.

U samoj Koprivnici zabilježene su prve četiri židovske obitelji sa ukupno 13 članova tek 1800. godine, a stanovali su, dakako, izvan grada, na tzv. Fridmanovom bregu, kraj kuće koprivničkog krvnika. Iz kanonskih vizitacija saznajemo da je, npr., 1810. godine Koprivnica imala 2016 stanovnika, od toga 23 Židova, 1847. godine od 3270 stanovnika već 40 Židova.

Kako su Židovi slobodu stanovanja dobili tek 1851. godine, to je masovnije naseljavanje Židova uslijedilo tek iza toga, pa je tako, npr., 1869. godine od 3224 stanovnika bilo već 110 Židova. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine od 8096 stanovnika – Židova je bilo 359.

Iz istog izvora navodim i sljedeće zanimljive podatke: Bjelovarsko-križevačka županija imala je, npr., 1910. godine 282.450 stanovnika, od toga 2407 Židova (0,7%).

Sve su to bile obitelji Aškenaza, a tek iza Prvoga svjetskog rata u Koprivnicu su doselile i prve četiri obitelji sefardskih Židova.

Osim u grad, Židovi su se doselili i u gotovo sva veća sela nekadašnjeg kotara Koprivnice.

U vrijeme između dva svjetska rata, broj Židova u Koprivnici varirao je između 250 i 300.

Od godine 1850. vodile su se matične knjige, i počinje izgradnja posebnog židovskog groblja, pa pretpostavljamo da je te godine i osnovana Židovska općina u Koprivnici (Izraelitička Bogoštovna općina), iako za to nismo našli određenu dokumentaciju.

Prvi pisani dokument Židovske općine je njezin statut na njemačkom jeziku *Statuten der Israelitischen Cultus-Gemeinde zu Kopreinitz*, Agram, 1879., tiskan u tiskari C. Albrecht, Zagreb. Slijede »Pravila izraelitičke Bogoštovne općine u Koprivnici« iz 1888. godine na hrvatskome i njemačkom jeziku, te iz 1907. godine »Pravila Chewre Kadiše u Koprivnici«, također na hrvatskom i njemačkom, ponovno »Pravila izraelitske Bogoštovne općine u Koprivnici« iz 1910., sve tiskano u tiskari G. Seligmann u Zagrebu. Konačno spominjem i »Pravila jevrejskog dobrotvornog gospojinskog društva u Koprivnici« iz 1932. godine tiskano u tiskari J. Goldberger u Križevcima (svi originali sačuvani su u Muzeju grada Koprivnice).

Već spomenuto Židovsko groblje na Varaždinskoj cesti tijekom vremena pretvorilo se u vrlo estetsko na parkovni način riješeno groblje, s mnogim izrazito umjetnički izrađenim grobnicama i nadgrobni spomenicima (mnogi od njih od skupocjenog mramora), te posebnom mrtvačnicom (u pseudoklasicističkom stilu). Iza Prvoga svjetskog rata na groblju je podignut i poseban spomenik poginulim u tom ratu, koji je 1975. proširen i preinačen u spomen obilježje za sve Židove stradale u holokaustu. Od 1941. godine na groblju je započeta devastacija rušenjem izvjesnog broja spomenika, s mnogim tragovima ispaljenih metaka na spomenike i sl., što sve, zajedno s iza Drugoga svjetskog rata nadopisanim natpisima »Poginuo ili nestao u logoru...« i sl., predstavlja opominjući spomenik jednom prošlom vremenu. Devastacija je nastavljena i sve do ovih naših dana. Mrtvačnica je posve zapuštena i najvjerojatnije će se morati srušiti. No, nastojanjem pojedinaca, ipak se groblje na najjednostavniji način održava. I takvo kakvo je, predstavlja vrijedan spomenik kulture iz kojega se može na izvjestan način upoznati povijest Židova na ovom tlu. U najstarijem, istočnom dijelu groblja su nadgrobni spomenici koji imaju uobičajenu vertikalnu kamenu stelu sa hebrejskim pismom. Slijede, idući prema zapadnoj strani, redovi kasnijih spomenika na njemačkom jeziku, te konačno iz novijeg doba i na hrvatskom jeziku.

O vjerskim djelatnicima u koprivničkoj općini nemamo mnogo podataka, no prema nekima čini se da je prvi rabin u Koprivnici bio Josip Herlinger, a od 1887. godine Simon Hessel, koji je tu dužnost obavljao sve do 1914. godine, tj. do smrti. Pokopan je u rodnom mjestu Mattersdorfu u Gradišću. Bio je vrlo učen i ugledan čovjek. Njegova nasljednik bio je dr. Arpad Hirschberger, koji je došao iz Češke, a nakon svega četiri godine premješten je u Slavonski Brod. Od 1919. godine dužnost rabina u Koprivnici kroz izvjesno kraće vrijeme vrši Lazar Margulies. Sve do 1924. godine Koprivnica nije imala stalnog rabina, već je u Koprivnicu dolazio povremeno dr. Engel iz Križevaca, L. Deutsch iz Ludbrega i dr. Mezekiel Kaufmann iz Virovitice. Konačno je 1924. došao za stalnog rabina dr. Izrael Kohn koji je ostao u Koprivnici sve do 1941. godine.

Prvi kantor koji se spominje u Koprivnici bio je Löfler, pa Hoffmann, te Josip Spiegler. Na žalost, nemamo točnije podatke o njihovom djelovanju u Koprivnici, sve do kantora Leona Wolfensohna (r. 1880. u Ukrajini), koji je nakon emigracije u Austriju 1898. godine, u Koprivnicu došao 1915. sa suprugom Sofijom Rosenkranz i ostao ovdje do 1941. godine, odigravši vrlo značajnu ulogu u razvoju kulturnog života ne samo židovske zajednice već i cjelokupne Koprivnice. Obavljao je dužnost zborovođe HPD *Podravac*, bio je organizator brojnih glazbenih događanja u gradu, mnogobrojnih koncerata sakralne i svjetovne glazbe u sinagogi itd.

Židovska općina u Koprivnici izgradila je svoju sinagogu u Svilarskoj ulici 1876. godine prema nacrtima sinagogalnog arhitekta Juliusa Deutscha iz Zagreba, a gradnju je izveo koprivnički građevinski poduzetnik Viktor Reš. Godine 1930. je renovirana i modernizirana prema nacrtima arhitekta Slavka Löwyja iz Zagreba, inače rodom iz Koprivnice.

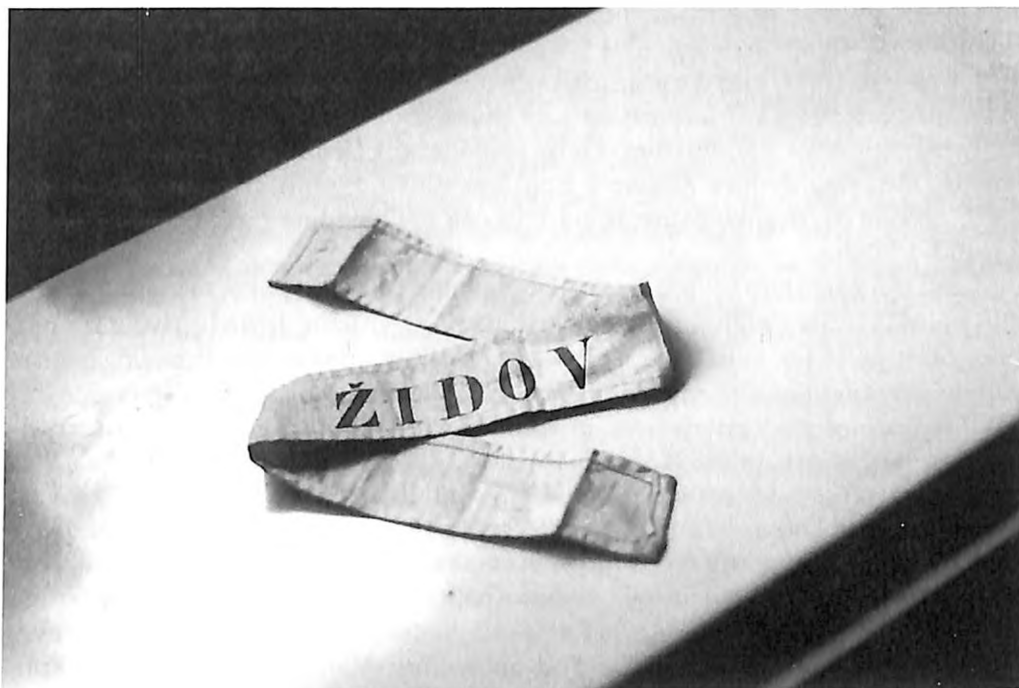
Za ondašnje prilike koprivnička sinagoga bila je monumentalna i reprezentativna zgrada sa svim tipičnim arhitektonskim oznakama. Unutrašnjost je bila jednobrodna, sa galerijom nošenom na stupovima s obje strane, namijenjena ženama. Na početku, iza samog ulaza, bilo je predvorje iz kojega su vodile stepenice kako na galeriju tako i na kor s orguljama. Na sjevernom dijelu sinagoge nalazio se povišeni dio, uzvišena platforma (almemor), okružena ogradom. Tu se nalazio stol za čitanje *Tore*, a na dnu poseban »sveti ormar« (aron hakodeš) spremište za *Toru*, prekriven zastorom (parohet) sa izvezenim hebrejskim slovima, florističkim elementima, Davidovom zvijezdom i sl. Od ukrasa bilo je tu još nekoliko svjećnjaka, obavezna menora, te »vječno svjetlo« ispred *Tore*.

Sav je prostor sinagoge bio ispunjen klupama za vjernike s malim ormarićima u kojima se pohranjivao molitvenik i molitveni ogrtač (talit).

Za vrijeme okupacije i Drugoga svjetskog rata, u sklopu fašističko-ustaških antisemitskih rasnih mjera zgrada sinagoge je devastirana, ali slučajem ne i srušena. Prvo su u njoj pohranjene pokretnine odvedenih Židova, gdje su se kasnije i prodavale. Godine 1944. poslužila je neko kraće vrijeme ustašama i kao zatvor za taoce, mahom ugledne koprivničke građane, u vrijeme partizanskog napada na grad kojega je branio Boban sa svojom Crnom legijom. Iza Drugoga svjetskog rata, budući da nije bilo više potrebe za vjerskom funkcijom sinagoge, Židovska općina Zagreb (kao sljedbenik koprivničke općine) prodala je sinagogu gradu Koprivnici, i od tada sinagoga služi raznim gospodarskim potrebama (pogon krojačkog poduzeća, skladišta i sl.), a tako je, na žalost, i danas. Ove jeseni obilježavajući 120 obljetnicu izgradnje sinagoge, prof. dr. Ognjen Krauss otkrio je spomen ploču na fasadi sinagoge. Postoje planovi da bi u skoroj budućnosti sinagoga bila obnovljena za koncertnu dvoranu Glazbene škole, uz obavezno zadržavanje jedne omanje prostorije za potrebe ostataka židovske zajednice u Koprivnici, i vanjski, tipičan sinagogalni arhitektonski izgled.

Prvi doseljeni Židovi bavili su se isključivo trgovačkim i novčarskim zvanjima. Krajem XIX. stoljeća vlasti u južnoslavenskim zemljama ukidaju sve dotadašnje zabrane, dajući Židovima građanska prava i ravnopravnost, što je oslobodilo vjekovnu potiskivanost sposobnosti, energije i ambicije. Židovi uskoro s ruba društva prelaze u središta gospodarskih tokova, preuzevši mnoga istaknuta mjesta. Sljedeća mlađa generacija postupno napušta trgovačka zanimanja te u velikom broju prelazi u brojna intelektualna zvanja. Gotovo posve ista situacija događala se i u Koprivnici. Prva generacija doseljenih Židova bavila se isključivo trgovinom, pa su tako gotovo sve trgovine u gradu i većim selima držali Židovi, a počinju se baviti i prvom manufakturnom proizvodnjom, a nešto kasnije i prvim sudjelovanjem u počecima industrijalizacije. Spominjem tako Tvornicu soda vode Šandora Löwyja 1900., Ugljenokop *Lepavina* O. i A. Švarca 1905., početak izgradnje Kemijske tvornice *Danica* s uglavnom židovskim učešćem 1906., Tvornicu umjetnog leda M. Grossa 1916., Eksploataciju šljunka na Botovu Singer 1912., Tvornicu ulja Braun, 1917. godine i dr.

Od mnogobrojnih trgovačkih radnji, pokušat ću nabrojiti najznačajnije, prema vlastitom sjećanju i nekim izvorima. Osim već spomenutih, to su Trgovine mješovitom robom: Sidonija Hiršl, Artur i David Kollmann, Milan Scheyer, Josip Scheyer, Milan Reich, Leo Hirschl, Ernest Pichler, Hupert Šimun, Mici i Olga Hirschl, Franz Hirschl i dr. Trgovine tekstilom: Žaki Rosenberger, Salamon Albahari, Mosko Perera, Šandor i David Rosenberger, Ginsberger i dr. Trgovina cipela: Geza Hirschl. Trgovine odijela: Aurel i Rudolf Švarc, Cifo Švarc. Kožara: Sternfeld, Teodor Weiss. Nakupci: Dudo Finzi, Josip Fuchs. Špedicija: Milan Reich. Željezara: Dušan Marić. Građevni materijal: Otto Kollmann. Vinarija: Hugo Heinrich. Staklana: David Löwy.

Jedna od sačuvanih traka za obilježavanje Židova – iz obitelji Švarc

Proizvodnja likera: Fischer, Worthmann. Bojadisaona tekstila: Wili Grünwald. Limarija: Žaki Švarc. Mesnica: Vilko Handler. Ugostiteljstvo: kavana *Graf Mundi*, hotel *Križ* Ignaz Tauss, hotel *Car* Samuel, kasnije Milan Švarc, gostiona *Eisenstädter* i dr.

Na selu bili su : u Goli, Wili Grünbaum i Julio Herzer; Koprivničkom Ivancu, Rosalija Moses; Novigradu Podravskom, Antun Goldschmidt, Ignaz Goldschmidt, Berta i Žiga Jelinić; u Sigecu, Ljudevit Wolfsohn; Sokolovcu, Drago Sonnenschein; V. Mučnoj, Beti i Đuro Eisenstädter; Kunovcu, Ernest Kreutzer i drugi.

Kao što sam već spomenuo, među koprivničkim Židovima bilo je mnogo i vrlo istaknutih intelektualaca.

Spominjem tako liječnike: Julio Scheyer (prvi koprivnički pedijatar), Heinrich Kollmann (dobrovoljac u Balkanskom ratu, izvršio je prvu trepanaciju na ratištu), Ivo Würtzburger, Zora Goldschmidt (kirurg, odigrala vrlo značajnu ulogu u partizanskom sanitetu), Zora Betlheim, Zvonko Ginsberger, Slavko Hirschler, Željko Sellinger, Albin Heinrich (poslijeratni dugogodišnji rukovoditelj koprivničkog zdravstva), Erna Perera. Pravnici: Rikard Steiner, Lav Singer, M. Milić, Branko Švarc. Nadalje spominjem: ing. Đuro Švarc, sveuč. profesor, ing. Slavko Löwy, ing. Hugo Schwarz (izradio nacрте za koprivničku gimnaziju), ing. Zoltan Sellinger, ing. Schöntag (rukovodio koprivničkom »munjarom«), ing. Erwin Schalamon, prof. Zlatko Švarc, kemičar, prof. Ivica Hiršl, dr. Pavao Wertheimer, biolog, prof. Milan Graf (osnivač Zagrebačkog kvarteta), mr. ph. Beno Wolfensohn, mr. ph. Lizika Nick-Kollmann, mr. Joža Milhofer (jedan od cionističkih prvaka u Koprivnici), mr. ph. Elza Weiss, Helga Füredi, kemičarka i mnogi drugi.

Svi su oni imali vrlo značajnu ulogu u razvoju grada, kako u trgovačkom, ekonomskom, tako i u kulturnom pa i političkom smislu, uključeni i u brojna kulturna, športska i sl. društva. Treba spomenuti i činjenicu da su u razdoblju između dva rata dvojica Židova u Koprivnici bili i gradonačelnici. Od 1933. do 1937. godine dr. Branko Švarc, te od 1939. do 1940. godine prof. Ivica Hiršl, kao kandidat HSS-a.

Židovska zajednica živjela je ovdje uglavnom miran i spokojan život, bez većih potresa. Značajnijih ispada antisemitizma u vrijeme između dva rata nije bilo, osim po kojeg verbalnog istupa, uglavnom iz konkurentskih razloga. Značajnije ksenofobije, a ni vjerske mržnje i netolerancije nije bilo, pa spominjem čak i izrazito osobno prijateljevanje mnogih koprivničkih Židova s predstavnicima koprivničkog katoličkog klera.

Dakako, da je taj život bio poremećen već dolaskom Hitlera i nacifašizma na vlast u Njemačkoj, a definitivno uspostavom Nezavisne Države Hrvatske. Moram spomenuti da je upravo u Koprivnici u to vrijeme bio značajan ustaški centar, osnovan povratkom iz emigracije dvojice vrlo istaknutih ustaša, Martina Nemca i posebno Mije Bzika, doglavnika i osobnog intimusa poglavnika Pavelića, obojica rodom iz Koprivnice. Pod njihovim je utjecajem vrlo brzo, već koncem travnja 1941. godine u Koprivnici formiran i prvi koncentracijski logor na tlu Hrvatske, zloglasni sabirni logor *Danica* čiji je prvi zapovjednik bio spomenuti Martin Nemeč. Odmah po uspostavi NDH, uvedene su posebne lokalne represivne mjere, koje su bile, s jedne strane, isključivo materijalno motivirane (postavljanje tzv. povjerenika u sve židovske tvrtke, koji su kasnije mahom postali i njihovi vlasnici), te s druge strane, mjerama ponižavanja Židova: čišćenje ulica, ili zabrana ulaska u gradski park u središtu grada, kao i sve one mjere poznate i u svim drugim sredinama od nošenja poznatih židovskih oznaka, u početku na rukavu, kasnije na reveru i leđima, pa do uvođenja policijskog sata, tj. zabrane kretanja noću. Bilo je, dakako i pojedinačnih hapšenja posebno uglednih Židova, mahom intelektualaca (npr. liječnika dr. Željka Sellingera i prof. Ivice Hiršla, ranijeg gradonačelnika) dok konačno, noću između 23. i 24. srpnja 1941. godine nisu odvedeni gotovo svi Židovi. Sa područja tadašnjeg kotara Koprivnice odvedeno je ukupno 256 Židova, prema popisu Zemaljske komisije za ratne

zločine, od čega na sam grad Koprivnicu otpada 212. Svi su odvedeni prvo u logor *Danica* pokraj Koprivnice, no uskoro preko Jadovna, Gospića sve do Jasenovca, a žene i djeca preko Loborgrada u Auschwitz. U gradu je ostalo točno 10 Židova iz tzv. mješovitih brakova, dvojica Židova nalazila su se u zarobljeničkim njemačkim logorima i vratili su se živi. Od ukupno odvedenih, uspjeli su se spasiti njih 18.

Tako je završila život koprivnička židovska zajednice, odnosno općina.

Literatura

1. Baletić, M., *Povratak Židova u zemlju Izraelovu*, Zagreb 1982.
2. Brozović, L., *Grada za povijest Koprivnice*, Muzej grada Koprivnice, 1978.
3. De Vries, S. Ph., *Jüdische Sitten und Symbole*, Fourir Verlag, Wiesbaden 1984.
4. Dubnov, S., *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Savez jevr. opština Jugoslavije, Beograd 1962.
5. Eventos, Y., *A History of Yugoslav Jews (I)*, Davar, Tel-Aviv 1971.
6. Feletar, D., *Podravina I*, Muzej grada Koprivnice, 1988.
7. Feletar, D., *Glazbeni život Koprivnice*, Muzej grada Koprivnice, 1977.
8. Goldstein, S., »Domovina ili dijaspora«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor, Zagreb 1988.
9. Goldstein, S., »Rasizam kao uvod u genocid«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor, Zagreb 1988.
10. Goldstein, S., »'Konačno rješenje' jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor, Zagreb 1988.
11. Gross, M., »Židovi u habsburškoj monarhiji 19. stoljeća«, *200 godina Židova u Zagrebu*, Jevrejska općina, Zagreb 1988.
12. Horvat, R., *Povijest slob. i kr. grada Koprivnice*, Zagreb 1943.
13. Keller, W., *Povijest Židova od biblijskih vremena*, Zagreb 1992.
14. Kosier, Lj., *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Zagreb 1930.
15. Milhofer, J., »Kadiš koprivničkoj općini«, *Bilten Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, god XXIV., br. 1-2, Tel-Aviv 1976.
16. Nedomački, V., »Nadgrobnici«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor, Zagreb 1988.
17. Rajner, M., »Sinagoga arhitektura«, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor, Zagreb 1988.
18. Švarc, K., »Prilozi za povijest koprivničkih Židova«, *Podravski zbornik* vol. 17, Muzej grada Koprivnice, 1991.
19. Werber, E., *Talmud*, »O. Keršovani«, Rijeka 1982.

Iz povijesti Židovske općine u Virovitici

Židovi se u ovom dijelu Europe mogu razvrstati po svom porijeklu u dvije skupine: Sefarde i Aškenaze. Sefardi su oni koji poslije španjolske inkvizicije 1492. godine bježe i sklanjaju u zemlje istočno od Hrvatske pa i u južnu Hrvatsku, ali ih je kasnije u vrlo malom broju bilo i u Hrvatskoj, uglavnom u Zagrebu. Novija istraživanja u Dalmaciji dokazuju prisutnost Židova nekoliko stoljeća unazad; to su bili Sefardi iz Španjolske, primjerice, u Dubrovniku već od XVI. stoljeća.

Druga skupina, Aškenazi, u koju spadaju i Židovi Virovitice i okolice dolaze s njemačkoga govornog područja oko 200 godina prije. *Patentom o toleranciji* cara Josipa II. iz 1781. godine Židovima je dozvoljeno naseljavanje u Hrvatsku.

U obitelji se govori njemački, mađarski ali vrlo brzo i temeljno usvojen je i hrvatski jezik koji postaje osnovni u odnosu na okolicu.

U to vrijeme u Slavoniji ima mnogo hrastovih šuma; eksploatacija šume traži mehaničku kulturu koju donose Nijemci. Česi i Mađari su dobri ratari i stočari, a Židovi se bave obrtništvom i trgovinom i važan su faktor prosperiteta tadašnjem stanovništvu.

Njemačka prezimena identična su sasvim onima iz Mađarske, što se i danas može vidjeti na grobljima u Virovitici i susjednom Barču i Mađarskoj što ukazuje na dolazak preko Mađarske i potvrđuje da je rijeka Drava premoštena vrlo lako; i danas u susjednoj Mađarskoj imamo aškenaska njemačka prezimena ista kao i kod nas.

Sa imenima Židova situacija je drukčija. Gube se imena Samuel, Mavro, Moritz, David, Jakob, Ignjac, Bencion, Isidor, Adam i druga pa se u Hrvatskoj javljaju imena prilagođena okolici u kojoj se živi. Isto se dešava i u Mađarskoj pa, vjerujemo i u drugim zemljama gdje žive Židovi Aškenazi.

U Virovitici i okolici tijekom dva vijeka obitovanja emigracija i imigracija su stalno prisutne tako da su, na primjer, prezimena iz 1852. godine sasvim različita od onih iz 1941. U knjizi *Franjevci i Virovitica* nalazimo na podatak da u samoj Virovitici 1830. živi 4.033 stanovnika od čega je 45 Židova i 36 pravoslavnih, 1836., 4345 stanovnika od čega je 71 Židov, 39 pravoslavnih i 7 grkokatolika; 1845. godine ima 4334 stanovnika od čega 85 Židova, 56 pravoslavnih i 4 grkokatolika, naravno kada se govori o stanovnicima uopće misli se na katolike. Ovi podaci mogu biti potpuno vjerodostojni ali nema podataka za brojno stanje Židova u selima oko Virovitice.

Ne znamo koje se godine osniva Židovska općina u Virovitici, ali je moralo biti desetke godina prije početka gradnje sinagoge, koju smo uvijek zvali templom a gradnja je počela 1860. a završena 1863. godine.

Tri godine gradnje govori da nije bilo lako financirati skupu i velebnu građevinu. Hram je sagrađen na poklonjenom zemljištu veleposjednika Schamburg – Lipea u najužem centru grada. Općina je zahvatala Viroviticu i okolicu, zatim mjesta Hum i Voćin i Podravsku Slatinu i okolicu i tada je najbrojnija – ima 350 članova.

Dobrovoljni prilozi stizali su iz Pitomače i Đurđevca, kao i iz Barča i Szigetvara. Izvori prihoda za gradnju templu kasnije i za održavanje i plaćanje rabina i kantora i ostalih službi u hramu, bili su i prodaja mjesta u samom templu, koja su bila skuplja za one bliže *Tori* – reklo bi se Oltaru. Žene su imale svoja mjesta na balkonu a kao orguljaš spominje se pokojni Boranić.

Židovi ne ostvaruju znatniji kapital u novcu, ali se tijekom vremena imućno stanje mijenja: Židovi sa sela, koji su se bavili torbarenjem, sitnom trgovinom, poljoprivredom i drugim zanimanjima, pomalo sele u veća sela ili općinska mjesta, ili u samu Viroviticu, gdje su se zaista bavili svim tadašnjim zanimanjima i nije ih potrebno nabrajati; jačanjem ekonomske moći postaju i liječnici, advokati, pisci, ali trgovina svim artiklima postaje između dva rata vrlo važan izvor ekonomske moći.

Prema svojim osobinama Židovi se uklapaju u sredinu na kulturnom, športskom i drugim poljima pa se može slobodno reći da nije bilo udruženja u kojima nisu aktivno učestvovali.

Od groblja, kao prvo spominje se ono kraj plemićkog imanja Antunovac; oko tri kilometra južno od središta Virovitice uz cestu prema Grubišnom polju pronađeno je nadgrobno kamenje sa natpisima na hebrejskom jeziku i drži se prvim židovskim grobljem u Virovitici. Ostatke s groblja ovaj je autor još prije tridesetak godina našao ugrađene u prilaznom stubištu ispred skladišta na tada radnoj jedinici zvanj *Antunovac* u sastavu Poljoprivrednog kombinata.

Drugo groblje – pokraj sadašnje vojarne, osnovano u prvoj polovici XIX. stoljeća, postoji i danas sa oko 150 spomenika, ali je u vrlo derutnom stanju i na očigled svih nas pomalo propada.

Nekoliko vrlo vrijednih spomenika od švedskog mramora relativno su dobro sačuvani, ali oni slabije građe su već urušeni. Groblje nitko ne održava; možemo slobodno reći da nema živih obitelji koje bi se brinuli o svojim mrtvima.

Postoji čvrsto obećanje Gradskog poglavarstva da će groblje tretirati kao spomenik kulture, što će svjedočiti da je na ovom prostoru živjela jedna vjerska i nacionalna manjina koja je zajedno s hrvatskim narodom dijelila sva dobra i zla vremena.

Treba svakako spomenuti veliku akciju *Zelenih* i komunalnog poduzeća *Flora* iz Virovitice; generalno su očistili korov prije nekoliko godina. Dva starca koja staju u zgradi mrtvačnice nisu više fizički sposobni za bilo kakvo uređenje groblja. I mrtvačnica, s natpisom na hebrejskom jeziku, djeluje kao spomen zgrada.

Svi preostali spomenici okrenuti su prema istoku s natpisima na hebrejskom i hrvatskom jeziku. Poseban spomenik na ulazu u groblje sadrži zapis na hebrejskom i njemačkom jeziku o običajima i molitvama koji su obvezni za posjetitelje groblja.

Postoji još jedno groblje, u Suhopolju, u sklopu katoličkog groblja ali sa svega nekoliko spomenika dobro ušćuvana i dobro održavana.

O životu i radu židovske zajednice u Virovitici relativno je malo pisanih dokumenata od početka rada Općine do Prvoga svjetskog rata, ali ipak iz Historijskog muzeja Saveza Jevrejskih opština u Beogradu dobili smo fotokopije popisa Židova iz perioda od 1852. do 1929. godine, sa 156 stranica, kao i knjigu zapisnika Upravnog odbora Židovske bogoštovne općine za razdoblje od 1918. do 1924. godine sa 199 stranica, gdje je vidljivo da je templ opljačkan u prevratu 1918. tako da su odneseni ili uništeni svi sakralni predmeti, ali je zgrada ostala neoštećena; žrtava nije bilo. Vrijednost opljačkane imovine iznosi 2818 kruna.

Prema zapisnicima, na sjednicama raspravljalo se o tekućim poslovima židovske bogoštovne općine: održavanju same zgrade, plaći bogoslužbenika; vrlo važna točka dnevnog reda bilo je godišnje oporezivanje članova na što je uvijek bilo žalbi, ali se rastom visine oporezivanja jasno vidi ekonomski napredak.

Templ je bio uvijek dobro posjećen, posebno za vrijeme velikih blagdana kad su dolazili i gotovo svi Židovi sa sela. Moglo se naći i katolika, još sada živih Virovitičana, koji su s posebnim zanimanjem pratili bogoslužbu.

Dokument dobiven iz Beograda govori o osnivanju i radu *Hevre Kadiše*, židovskog dobrotvornog i pogrebnog društva, osnovanoga u Virovitici 10. studenoga 1931. godine. Na 13 stranica pravilima su opširno opisani su svi detalji djelatnosti društva.

Dokumentirana je i prodaja zgrade iza templa, zajedno sa zemljištem, za sumu od 400.000 dinara, Narodnom odboru u Virovitici 3. lipnja 1957. godine; iznos je otišao u *Savez* u Beogradu.

Popis Židova sa stanjem od 1941. godine, koji je sastavio ovaj autor, rađen je prije 30-ak godina prema sjećanju pojedinaca i na temelju rukom pisanih dokumenata predsjednika Općine Srečka Weismana te ima skoro sasvim sigurnu vjerodostojnost ali su moguće neke manjkavosti.

U Matičnom uredu Županije Virovitičko-podravске u Virovitici sačuvane su knjige rođenih, vjenčanih i umrlih sa podacima starim do 100 godina. Starije knjige nalaze se u povijesnom arhivu u Osijeku. Neke povijesne podatke pisane rukom ostavio nam je Rudi Štajner u vrijeme dok se bavio novinarstvom.

Najznačajnija obilježja Židovstvu u općenitom smislu daju mu naši svećenici; najznamenitiji duhovni vođa bio je nadržabin doktor Herman Ezekil Kaufman rođen 1871. godine, umro i pokopan na židovskom groblju u Virovitici 1932., gdje i danas postoji vrlo dobro sačuvan mramorni spomenik s odgovarajućim tekstom na hrvatskom i hebrejskom jeziku. Poznati je znanstvenik židovske kulture, posebno religije. Izuzetno poznavanje judaistike, položeni doktorat, daje mu čast da bude jedno vrijeme i predsjednik nadržabina prve Jugoslavije sa sjedištem u Vršcu.

Poslije je rabin dr. David Ginsberg koji kasnije odlazi u Ameriku. Potom, sve do 1941. godine, prema potrebi dolazi vlakom iz Koprivnice dr. Izrael Kohn koji vrši bogoslužbu i podučava vjeronauk.

Po svom radu i bogoslužbi poznat je kantor Špringer i predmolitelj emigrant iz Poljske Fingerhut, koji je ujedno i šahter kao obrednik prilikom klanja živadi kao blagoslov hrani koju jedemo.

Mnogo židovskih obitelji drži u XIX. stoljeću pa sve do polovice XX. stoljeća košer kuhinju s mnogim specijalitetima kao što su šolet, guščja jetrica, guščji suhi bataci. Zabranjena je upotreba svinjetine, svinjske masti, što potječe još iz vremena praotaca iz Izraela. Svaka posuda za pripremanje jela ima svoju namjenu i ne smije se zamijeniti s drugom.

Stanje Židova od 1941. do 1945. godine, za vrijeme NDH, isto je kao i u cijeloj Hrvatskoj. Nošenje žute trake, poniženja čišćenje metlom i lopatom ulica u Virovitici, stavljanje povjerenika u svim židovskim trgovačkim i obrtničkim dućanima, onemogućavanje daljnjeg školovanja, šikaniranje, fiktivna kupovina imovine od strane povjerenika, koji su na taj način obećavali spašavanje života; jedna od ucjena bila je 1941. godine skupljanje iznosa od 400.000 kuna za spas Židova (tim novcem građeno je kupalište u Virovitici), zatim deportacije u mlin u Bjelovar i u mlin *Danicu* u Koprivnicu, radna obveza na poljoprivrednom imanju Šozberger, zvanom *Đolta* u Špišić Bukovici, privremeno zatvaranje u cvjećarni Benedek, konfiskacija pokretne i nepokretne imovine. Najveći broj Židova deportiran je 1941. i 1942. godine, a najmanji i zadnji 4. svibnja 1943. godine. Treba reći i naglasiti da to čine samo ustaše i to ne svi, pod jakim utjecajem folksdojčera (domaćih Nijemaca), a posebno gauljtera Šumahera iz sela Brezik, nedaleko od Virovitice. Valja istaknuti mnogobrojna pokrštavanja na katoličku vjeru u nadi spasa, a i to nije nikoga spasilo. Dvije židovske porodice, jedna iz Virovitice s prebivalištem u Zagrebu, druga u samoj Virovitici, članovi su ustaškog pokreta, ali i oni završavaju u Jasenovcu.

Od tada u Virovitici i okolici praktično nema Židova, osim nekoliko miješanih brakova od kojih jedan Židov a drugi katolik.

I na kraju, treba još jednom posebno ustvrditi da mnogi i to zaista mnogi poštteni Hrvati i katolički svećenici na čelu s nadbiskupom Alojzijem Stepincem pokušavaju spasiti ili na razne načine pomoći Židovima, ali i to je bilo bezuspješno osim u pojedinim slučajevima. Dokaz tome je činjenica da 90 posto Virovitičkih Židova završava smrću u koncentracijskim logorima tadašnje Hrvatske i Europe. Čak ni intervencija velikog župana, Virovitičana, koji je tada živio u Zagrebu, u povodu jedne obitelji (upravo moje) nije imala uspjeha.

Ako rekapituliramo stanje Židova u brojčanim pokazateljima iz 1941. godine, onda je slika sljedeća: 134 Židova iz same Virovitice stradava u logorima Jasenovac, Auschwitz i drugim; uz 55 Židova iz okolice Virovitice, što ukupno čini 189 osoba. Svega petnaest Židova odlazi u partizane, od kojih je jedan poginuo u ratu. Od tih petnaest danas je živih još sedam Židova. Svega tri Židova vraćaju se iz Auschwitza i jedan iz Jasenovca. Danas, međutim, od četiri Židova koji su preživjeli holokaust živi svega jedan i to pisac ovoga teksta i predsjednik Židovske općine u Virovitici. U Domovinskom ratu učestvuju jedan časnik porijeklom Židov – iz Virovitice a drugi iz Zagreba, kojeg moramo imenovati, a to je nedavno preminuli virovitički Židov, suborac generala bojnika Bobetka, pokojni general bojnik profesor dr. Zlatko Binenfeld koji je imao izuzetno važnu ulogu u Domovinskom ratu jer je kao svjetski poznat specijalist za bojne otrove upozorio cijeli svijet na moguću ekološku katastrofu širokih razmjera koja se mogla dogoditi da su bombardirana kemijska postrojenja u Kutini, što je neprijatelj mogao lako učiniti. Moramo spomenuti i njegovoga oca Jašu Binenfelda, koji je do rata 1941. godine držao i danas poznatu staru franjevačku apoteku.

Iako je to mali broj, on je ipak velik jer je brojno stanje današnjih Židova manje od broja prstiju na obje ruke. Moramo ovom prilikom također istaknuti dobar odnos sa paterom Zvonkom, gvardijanom franjevačkog samostana u Virovitici.

Neke tekstove o životu i radu židovske zajednice u Virovitici napisao je Ljubomir Weiss, sin autora ovog saopćenja, koji od 1991. godine živi u Beču. Njegovi materijali korišteni su djelomično i u ovom referatu. Stara dokumentacija pisana je mahom fonetski, pa je sada vrijeme da te greške ispravimo i pišemo izvorno, bar za mlađi naraštaj. Nekoliko predsjednika židovske zajednice dalo je pečat radu iste; dostupni podaci idu ovim redom: 1918. g. Julio Reich, 1922. g. Adolf Pajtaš, zatim nastaje praznina jer nema dostupnih podataka, 1939. i 1940. Edo Keiser, a za vrijeme NDH nema službenog predsjednika, ali tu tešku dužnost formalno preuzima i vrši Srećko – Feliks Weissman, kao najpogodnija ličnost s obzirom na njegovu suprugu Danicu; od 1945. do 1947. godine Valika Bader, zatim ponovo Srećko Weissman sve do smrti 1963. godine; nastavlja njegova supruga Danica, a od 1. siječnja 1964. godine Marko Weiss, sve do današnjih dana. Donosimo u cijelosti zabilješke Ljubomira Weissa o doprinosu Srećka i Danice Weissman u radu Židovske općine u Virovitici kako slijedi.

Doprinos Srećka i Danice Weissmann u radu Židovske općine u Virovitici

Značajan doprinos organiziranju i djelovanju Židovske općine u Virovitici te poticanju razvoja drugih djelatnosti (zdravstvo, odvjetništvo, javni život) dala je porodica Weissmann, posebno njen višegodišnji aktivist i jedno vrijeme predsjednik, Srećko zajedno sa suprugom Danicom, rođenom Müller.

Srećko Weissmann, rođen u Virovitici 1887. godine, sin Jakova, porijeklom je iz porodice koja je u Viroviticu doselila iz Pečuha. Javno se bavio otkupom poljoprivrednih proizvoda i omogućio svojim sinovima solidno obrazovanje i pružio im osnove za njihove kasnije uspješne karijere. Dok je sin Srećko nastavio očeve poslove i postao jedan od poznatijih trgovaca »zemaljskim plodinama«, druga dva sina opredijelila su se za ugledna zanimanja. Herman, pravnik – bio je i javni tužilac u Osijeku (sudjelovao je u poznatom procesu slavonskom harambaši Jovi Čarugi), te cijenjeni odvjetnik (pored ostaloga, branitelj optuženih u tzv. našičkoj aferi). Karlo (Karli), liječnik internist, otvorio je jedan od prvih privatnih sanatorija u Osijeku i pridonosio zdravstvenom prosvjećivanju.

Srećko Weissmann uključio se u rad Izraelske bogoštovne općine u Virovitici već 1923. godine. Punih 40 godina, do smrti 1963. godine, davao je svoj doprinos radu Židovske općine, sudjelujući u njenu vođenju, kao član najužeg dijela uprave i jedno duže vrijeme (od 1945. do 1963.) kao njen predsjednik. Aktivan je i u političkom životu stare Jugoslavije i bio biran za banskog vijećnika.

I pored otpora dijela obitelji, oženio se Danicom Müller (rođenom 1899. godine u Čeralijama), Njemicom i kršćankom, koja je prešla na židovsku vjeru. Bio je to jedan od razloga da je Srećko, kasnije, zajedno sa suprugom i sinovima, usprkos židovskom podrijetlu, uspio preživjeti Drugi svjetski rat. Bio je to period borbe za preživljavanje i opstanak kada je, na putu za logore uništenja, uspio izbjeći zlu sudbinu svojih sunarodnjaka. S obzirom na mješoviti brak, a i uz navodnu pomoć katoličkih krugova iz Zagreba, pušten je, zajedno sa još nekoliko porodica iz sabirnog logora u Bjelovaru.

Dočekavši oslobođenje zemlje, zajedno sa suprugom Danicom i malobrojnim preživjelim Židovima Virovitice i okolice, a na inicijativu Rubena Rebenovića iz Beograda, obnovio je rad Židovske općine u Virovitici.

Pomoć u tom pionirskom poslu pružila je i Židovska općina iz Zagreba.

Osnovna aktivnost općine u tom periodu usmjerila se na brigu o održavanju Židovskog groblja u Virovitici, pomoć u organiziranju iseljavanja preživjelih Židova u Izrael te humanitarne aktivnosti (podjela socijalne pomoći u vidu hrane, robe i novca).

Kad je *Savez jevrejskih opština Jugoslavije* počeo organizirati ljetovanje za pionire i omladinu Jugoslavije, zalaganjem porodice Weissmann, nekoliko pionira upućeno je na ljetovanje na Jahorinu, Mali Lošinj, Cres, Zaton itd.

Valja još napomenuti da je Srećko Weissmann poznao nekoliko stranih jezika (mađarski, njemački), a bio je i dobar poznavalac judaistike.

Brinući o očuvanju židovske baštine, jedan vrijedan židovski leksikon (na njemačkom jeziku) poklonio je *Savezu jevrejskih opština* u Beogradu, a ostavio je iza sebe i dragocjene zapise o povijesti virovitičkih Židova.

Osim toga, održavao je veze s drugim židovskim općinama u Jugoslaviji, a što je zanimljivo, prijateljevaio je s Emiliom Tolentinom, srcem i dušom dubrovačkog života.

Nakon njegove smrti 1963. godine, ove relativno simboličke aktivnosti nastavila je supruga Danica sve do preseljenja iz Virovitice u Zagreb, odnosno Pazin.

Oko 1964. godine rukovođenje Židovskom općinom privremeno preuzima Jakob Samokovlija (brat poznatog književnika Isaka), a nešto kasnije Marko Weiss, koji to čini do današnjih dana.

* * *

U referatima ženske sekcije Saveza Jevrejskih općina Jugoslavije održanog u Osijeku 24. listopada 1987. godine – *Jevrejska zajednica u Slavoniji* možemo naći sažeti referat o židovskoj zajednici u Virovitici pisca Zdenka Volnera uz učešće Drage Volnera i Rudi Reicha, nedavno preminulog, sva su trojica iz Zagreba, pa ga treba iznijeti kako slijedi.

Virovitica u sjećanju

O životu Jevreja u Virovitici kazuju nam Dragan i Zdenko Volner i Rudi Rajh. Ova općina s oko 250 članova imala je jednu od najljepših sinagoga u Slavoniji, sagradenu 1863. godine u neobaroknom stilu.

Razorili su je ustaše u jednom od njihovih prvih naleta divljanja. Prije rata Virovitica je imala rabina, kantora i šahtera. Zajednica je bila veoma pobožna, strogo se pridržavala vjerskih propisa, svetkovala šabat i sve praznike.

Rabin Ezekiel Kaufman podučavao je vjeronauku i hebrejski jezik i uživao veliki ugled u mjestu.

Društveni život je bio veoma živ, postojalo je udruženje žena *Mirjam*, omladinske organizacije *Bar Kohba*, *Hašomer Hacair* i revizionistički ken.

U svojim sjećanjima Dragan Volner opisuje svakodnevni život omladinaca poslije Bar-Micva redovne molitve, izgovaranje blagoslova (brohe) u svakoj prilici, nošenje taleta i jutarnje molitve s tefilin. Žene su smatrale posebnom čašću da svojeručno izrade ogrtače za sefer i poklone ih hramu, a redovno su palili subotnje svijeće. Naročito su žive uspomene na okupljanje obitelji i gostiju o blagdanima za Pesah uz

čitanje *Hagade*, za Purim veselje duboko u noć, a za Sukot se sedam noći boravilo u sika-kolibi od granja i lišća.

Vladao je običaj da imućniji Židovi stave općini na raspolaganje određene količine novca, vina i hrane za kantora – rabina, šoheta i gabaja. Uoči Jom Kipura išlo se s rabinom na obalu rijeke gdje su bacane mrvice u vodu, uz molitve da tako voda odnese i sve grijeha.

Virovitički Židovi bavili su se uglavnom trgovinom i obrtom, sudjelovali u životu i djelatnostima svoga grada i bili članovi raznih udruženja.

Interesantan je podatak o opredjeljenjima predratne židovske mladeži u Virovitici. Većina je pripadala u *Hašomer*, a manji deo revizionističkoj organizaciji, ali su upravo ti omladinci među prvima otišli u NOB-e i tako preživjeli strahote Drugoga svjetskog rata.

Svi Židovi Virovitice odvedeni su kolovoza 1942. godine u sabirni logor koji se nalazio u mlinskom silosu u Bjelovaru, a odatle u logor Tenje, što su bile samo usputne stanice za logor smrti Auschwitz. Rat je preživjelo svega dvadeset članova ove općine, od kojih većinom oni koji su bili borci NOB-a. Značajan podatak iznosi Rudi Rajh da je Virovitica dala prve partizane u Slavoniji, i to upravo Židove skojevce – (Zdenka i Dragana Volnera, Rudi Rajha i Edu Lipšića), kao i narodnog heroja, Ivana Šibla, Židova po majci.

Zdenko Volner

Sjećanje na prisustvo i djelovanje židovske zajednice u Slavoniji

U Virovitici do negdje 1935. ili 1936. godine, odnosno do smrti, djelovao je rabin dr. Ezekijel Kaufman. Uživao je veliki ugled i kod nežidovskog stanovništva.

U osnovnoj školi i u realnoj gimnaziji predavao je vjeronauk. Ponekad, za vrijeme nekih blagdana, pozivao nas je u svoj stan, gdje je uz čaj pričao o prošlosti naše zajednice.

Propagiranje cionizma u Virovitici, među omladinom, mislim da ga je zagovarala Milica Bing, izazvao je i revizionizam.

Sjećam se da su nam govorili, da je na čelu cionizma Teodor Hercl, a cilj je novcima otkupiti zemlju u Izraelu, pa da se tako omogući naseljavanje Židova. Na čelu revizionizma bio je Žabotinski.

Veći dio virovitičkih Židova opredijelio se za cionizam, a manji i to mahom omladine, za revizionizam. Interesantno je napomenuti da baš taj dio revizionističke omladine odlazi za vrijeme okupacije u NOR i vraća se živ, osim jednoga – Lipšića, koji je poginuo. Drugi su odvedeni u logore, gdje su i stradali.

Virovitički Židovi bavili su se uglavnom trgovinom ili obrtom.

Bilo je pet gostioničara, zatim, krojača, postolara, pekara, brijača, mesara, kožara, trgovaca špecerajem i manufakturom, apotekara, zubni liječnik, posjednik, vlasnik mlina, vlasnik tvornice kalupa za cipele i jedan vlasnik pustare i jedan fotograf – Vegner i jedan ličilac, Taus.

Inače su bili članovi raznih društava: pjevačkog društva *Rodoljub*, nogometnog društva VEGEŠKA, vatrogasnog društva, gdje su neki bili i članovi predsjedništva. Neki su i bili u rukovodstvu grada kao gradski oci. Politikom se rijetko tko bavio.

U gradu je postojao vrlo lijepi hram, gdje je obavljan vjerski obred uz rabina i kantora. Polaznici osnovne škole bili su subotom u 10 sati oslobođeni nastave, da bi prisustvovali obredu u hramu. Isto tako za vrijeme blagdana, bili su slobodni od nastave i u gimnaziji.

U hramu, iza galerije, gdje su bile žene, pjevački je kor, kojega je na orguljama pratio školski učitelj Boranić. Članovi kora bili su Židovi, osim solo sopranistice, koja je bila polu Židovka (Brukmajer). Za minje je uvijek bilo dovoljno Židova, bez obzira na vremenske prilike. Za vrijeme blagdana hram je pun vjernika, dolazili su i nežidovi.

Početak okupacije u Virovitici četiri su omladinca – Židova članovi SKOJ-a; kasnije odlaze u NOB-e. Jedan Virovitičan, nakon gimnazije odlazi u Zagreb i nakon okupacije u NOB-u i završava rat kao narodni heroj i general. Po majci je Židov – Šibl.

Jedan, Singer, postaje još za vrijeme bivše Jugoslavije zakleti ustaša, bježi na Janka Pustu, pa u Italiju. Vraća se odlaskom Nijemaca s Pavelićem u Zagreb, no završava, iako časnik, u Jasenovcu gdje je likvidiran.

Jedan, Mano Štern, uključuje se u Mačekovu stranku i početkom okupacije eksponira se kao ustaša i postaje inicijator rušenja hrama i u rušenju sam sudjeluje. I on završava u logoru.

Brojno stanje Židova od 1945. godine na dalje povećava se dolaskom iz drugih mjesta i nekoliko godina broji oko dvadesetak osoba. Za taj period od 1945. do 1990. godine opisan je već u radu navedenih predsjednika Židovske općine. Od 1990. godine brojno stanje je daleko manje i danas se može prebrojiti na prste obje ruke.

Krhotine iz povijesti židovske zajednice u Slavonskom Brodu

Naselje Brod spominje se prvi put krajem XV. stoljeća (1470. i 1483. godine) kao posjed Berislavića Grabarskih. Matija Mesić spominje i 1450. godinu kao datum prvog spomena imena Brod (Berislavića Brod), no najnovije spoznaje ukazuju na vrlo vjerojatnu mogućnost, da Brod kao grad nastaje tek nakon velike provale Turaka na posjede Berislavića krajem XV. stoljeća. Nakon što su Turci popalili naselja u okolici i ostatke srednjovjekovne tvrđave (Ovar), koji su se nalazili preko puta riječne ade, Berislavići grade nešto nizvodnije, planirani grad (utvrdu) opkoljen vodom, u koji naseljavaju pogorelce. Grad je planiran oko 1495. godine – pod utjecajem rodbinskih veza sa talijanskim plemstvom – u renesansnoj tradiciji, tj. pravilnog rastera sa tri usporedne ulice. Brod pada pod Turke 1536. godine (Gazi-Husrevbeg). Oslobođen je 1688., a definitivno 1691. godine. Tada ulazi u sastav Vojne granice. Godine 1716. nakratko ga ponovno osvajaju Turci, koji u povlačenju uništavaju staru tvrđavu, pa se od 1722. do 1741. godine, prema projektu ing. Willera, gradi nova, kvadratnoga tlocrta s četiri bastiona, tri revelina i *hornwerkom* prema Savi. Doxat de Demerot modernizirao je projekt 1727. godine u skladu sa principima holandske škole. U vrijeme i nakon grade tvrđave, sazidana je i velika franjevačka crkva sa baroknim samostanom. Nakon reorganizacije Vojne krajine 1735. godine, osnovana je Brodska natkapetanija, koja 1747. postaje pukovnija. Kako bi olakšao razvoj trgovine i obrta, Brod 1753. godine dobija status slobodnog vojnog Komuniteta. Izuzet je iz pukovnijskog sastava i neposredno podvrgnut Genaralkomandi.

Stanovnici su oslobođeni vojne službe, erarskih i vlastelinskih rabota i imaju slobodu vlasništva i pravo biranja općinske uprave. Godine 1787. ukinut je Komunitet i Brod je ponovo predan Vojnoj granici. Status Komuniteta ponovno dobija 1819. i drži ga do 1871. godine kada dobija status grada. Zbog svog položaja, na trgovačkom putu koji vodi Savom, te kao važan prijelaz u Bosnu, razvija se tada u trgovačko obrtničko i prometno središte. Nakon razvojačenja Vojne krajine, pripojen je Trojednici i tada, posebno nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine, dolazi do njegovog gospodarskog razvoja i prometnog, posebno željezničkog povezivanja na sve četiri strane svijeta. Sa željeznicom i mostom preko Save u Brod stižu i prvobitna kapitalistička industrijalizacija, eksploatacijske tvrtke i novčarske ustanove.

Nakon godine 1526. i Uredbe o protjerivanju iz Hrvatske, u Brodu se prvi put spominju dva popisana Židova 1857. godine. Drži se da se masovnije počinju naseljavati nakon što dobijaju građansku ravnopravnost zakonom Hrvatskog sabora 1873. godine no u Brod dolazi prva obitelj već 1868. godine. Stižu

uglavnom Aškenazi iz Madarske i Vojvodine, te rijetki Sefardi iz Bosne (Merkađić, Tolentino, Albahari, Pesah). Već 28. rujna 1873. potvrđen je Statut Židovske bogoštovne općine, koja tada broji 16 članova, a predsjedava joj Jakob Bauer. Za okupljanje u početku koriste prostor u kući Jacoba Kohna, u ulici Franje Josipa 8 (danas Petra Krešimira) koju kasnije kupuju i na njenom mjestu polažu temeljni kamen za sinagogu koja je sazidana 1896. godine. Tada je zajednica brojila preko 400 članova sa budžetom od oko 10.000 kruna. Popis stanovništva iz 1910. godine pokazuje da u Brodu živi 588 Židova, 1921. godine 653, a 1931. godine 462. Godine 1933. u Brodu, prema podacima rabina dr. Leiba Weissenberga, žive 102 židovske obitelji. Nakon uspostave ustaške vlasti u Brodu, sinagoga je opljačkana, devastirana i spaljena. U toku rata stradala je od bombardiranja i uklonjena. Od oko 500 članova brodske Židovske zajednice u tijeku rata ubijeno je, uglavnom u koncentracijskim logorima, oko 400 Židova ili 80 posto.

Židovi su od austrougarske okupacije Bosne 1878. godine do 1941. dali ogroman doprinos razvitku materijalne civilizacije i kulturnih stečevina Broda, a kao mala, ali snažna zajednica bili su čvrsto ukorijenjeni u gospodarski i duhovni život grada.

Židovi u brodskom gospodarskom, društvenom i kulturnom životu

Prometni i geopolitički položaj Broda uvjetuje njegov stoljetni vojno strateški značaj. Do Karlovačkog mira, 155 godina je pod Turcima, a od 1699. godine do Berlinskog kongresa 1878., tu je međa Austrije i Otomanskog Carstva – to je grad kojim 180 godina dominiraju austrougarska Tvrđava, kule i čardaci, te karaule duž Save. Prisustvo vojske, privlači obrtnike, ugostitelje i trgovce, no tek okupacijom Bosne, smanjuje se njegov vojnički značaj, a raste prometni i gospodarski. Iako u središtu prometnog mnogokuta, grad se nije topografski razvijao, jer ima »prolazni« karakter, te se u njemu ne zaustavljaju ni roba ni ljudi. Od 1878. godine on postaje gravitacijsko središte okolice; trgovački, prometni, industrijski i kulturni centar. Obrtnički cehovi se raspadaju, počinje industrijska era. U Brod stiže kapital i to uglavnom židovski. Prvo industrijsko drveno poduzeće bilo je *Blau und. comp.* osnovano 1890. godine. Zatim se pojavljuje pilana *Morpurgo i Parento* (1896.) i skladište drva Samuela Wolfnera i Armina Bergera. Godine 1898. prodana je šuma Migalovci Samuelu Mülleru, a šuma Gardun F. Deutshu. Židovski kapital stoji i iza *Aktiengesellschaft Holzindustrie* (1900.) od kojeg nastaje tvrtka *Slavonische Exploitation (Slavex)*. U metalnoj industriji brodski Židovi su bili vlasnici Prve brodske tvornice kovinskih predmeta d.d. u Brodu na Savi (Mavro i Jacob Kohn, M. Weiner, R. Merkađić i dr.), a sa sigurnošću se može tvrditi, da je pretežno židovski kapital (ne brodski) pokrenuo i Prvu jugoslavensku tvornicu vagona i mostova te tvornicu petroleja *Danicu* u Bosanskom Brodu. Tvornica *Broder Kohlenbaugesellschaft* s eksploatacijom ugljena u Tomici, Cigleniku i Beciću, kao i industrijska proizvodnja boja MABE u Grižićima i Cigleniku (braća Armin i Marcel Berger) također su u židovskim rukama. Direktor i dioničar Fabrike špirita bio je Vilim Kornhauser, a Drvne industrije *Slavonija* Šandor Adler (ubijen krajem travnja 1941. godine u nekoj šumi pokraj Broda). Suvlasnici i direktori Tvornice parnih kotlova i cijevi *Tubus* su Jakov i Makso

Kohn i Rafael Merkadić (1921.). Prvobitna akumulacija kapitala, za kasnije veće poslove, krenula je od alkoholnih pecara, mlinova i ciglana. Iz izvješća *Trgovačke obrtničke komore* od 10. svibnja 1873. godine vidljivo je da u Brodu veliku pecaru alkoholnih pića, utemeljenu 1866. na Mollinaryjevom šetalištu (danas Šetalište braće Radić), drži Jacob Kohn sa Samuelom Koppom. Ciglanu u Bosanskom Brodu imali su Merkadići, a mlin u Podvinju opet Kohnovi. Merkadić je s Tasovcem imao i veliki mlin na uglu Zrinjske i nekadašnje Karadžićeve ulice (Štampareve), koji je nestao u požaru 1903. godine. Trgovinom su se u Brodu bavili mnogi Židovi: G. Grossmann (pokuštvo), J. Goldstein (koža), J. Grünvald (drvo), L. Stein (lim), I. Sidon (pokuštvo), D. Rosenberg (začini), J. Adler (kvasac), M. Sessler (staklo), H. Kuhn (vlasulje), J. Morway (špeceraj i dječje igračke), D. Dottermann (cipele), Spitzer (konfekcija), Ž. Reich (pomodna roba), S. Präger (vojna konfekcija), J. Volb (brašno), G. Glücksmann (bazarna roba), J. Neimann (konfekcija), Š. Grün (mješovita roba), M. Preist (mješovita roba), M. Weiss (fijakeri), M. Jellinek (stare sirovine), B. Schwartz (pomodna roba), M. Hendel (cipele), V. König (špeceraj), M. Rothmüller (konfekcija), Sellinger (staklo), W. Schier (bazarna roba), Grünbaum (mješovita roba), Grossmann (konfekcija), V. Fürst (staklo), Hohenger (četke). Trgovinom su se bavili i Schllinger, Müller, Neumann, Bayer, Pollak, Taussig, Friedenfeld, Kreishaber, Rein, Gorjanić, Klein, Fliegelmann, Eisinger, Buchwald, Weinberger, Rozsahegy, Bombach, Sonnenschein, Perl, Kaper, Strauss i drugi.

David Hecht imao je glasoviti fotografski atelijer.

Ugostiteljstvom su se bavili držeći lokale u najmu. Tako su poznato svratište *Crvenu kuću* vodili Samuel Pinkas, Šandor Krauss, Adolf Krauss i Jakob Schwartz. *Tri gavrana* držao je Lavoslav Spitzer, a *Jankomir* Adolf Weiss. Gostionice su držali M. Schwartz, L. Spitzer, A. Weidenhorn, M. Rosenzweig, J. Weiss, J. Gersner, V. Fürst i drugi.

Građevinarstvom se bavio Vjekoslav Tauchmann (Dječjačka škola i zgrada C. Pachanyja u ulici Petra Krešimira). Od palača, koje su Židovi gradili u Brodu, nakon Drugoga svjetskog rata i teških razaranja Broda bombardiranjem Saveznika, ostale su i danas postoje: Jakoba Kohna u Mesićevoj ulici 13 (zgrada Crvenog križa) i Trgu I. B. M. 13 (*Sprint*), Samuela Koppa na Trgu pobjede 13, Salomona Merkadića u Petra Krešimira 11 (Komitet za građevinarstvo) i Josipa Lorschija u Starčićevoj ulici 39, Huga Selingera na Radićevom šetalištu itd.

Od ranog srednjeg vijeka do polovice XVIII. stoljeća, položaj Židova u europskim zemljama se ne mijenja. U većini oni su trpljena manjina, u društvu su tuđinci, koji žive odvojeno i ne miješaju se sa drugima (u gradovima postoje židovske ulice, kvartovi, geta, čifutane). U Brod Židovi dolaze tek nakon građanske emancipacije kao rezultat Francuske revolucije i priznavanja građanskih prava, no tendencije odvajanja još su jake, što se vidi po sklonosti židovske sirotinje da se naseljavaju jedni uz druge u Štamparevoj ulici (nekada Srpska, Karadžićeva) i Stadlerovoj, zatim u Mesićevoj (nekada Raszol Gasse), Vrazovoj (nekada Vijuš) te na Radićevoj obali.

Tako, na primjer, iz adresara uhićenih židovskih žena i djece deportiranih krajem 1941. godine u sabirni logor u Đakovu, proizlazi, da je tadašnja ulica

biskupa Josipa Stadlera bila prilično naseljena Židovima. Na broju 3 živjele su Rechitzer Josefina (stara 42 godine), Weiss Micika (36), Weiss Ružica (53), Hecht Ida (50), Lövy Elvira (40) i Stern Hermina (68). Na br. 12 živjela je Strassner Dora, a na 12a. porodica Dijamant: Leopold (5), Regina (35), Ružica (9), Jozefa (10), Estera (7) i Vera (33). Na broju 19. porodica Sandberg: Aco (11), Fani (38), Marko (12), na broju 29. Pollak Alice (44) i Jelena (18), na broju 31. obitelj Mahler: Ivana (43), Ruta (42) i Stella (20) i na broju 45. Reiner Malvina (65) i Schier Jenny (76).

Židovi su u Brodu imali svoje odvojeno *Gospojinsko društvo*, Športski klub *Makabi* i *Mješoviti zbor židovskog hrama* koji je uoči rata vodio kantor M. Hendel uz glazbenike Zilbauera, Schillingera, Embera i Spirika. Inače su se vremenom respektabilno uključili u raznolike forme građanskog života Broda. Utemeljitelji *Hrvatskog gospojinskog društva* (1895.) su Askija i Salamon Merkadić te Jacob Kohn. Začasni član bio je Mošo Merkadić, a odbornice Ella i Rifka Kohn, te Antonija Tauchmann. Jedan od utemeljitelja *Hrvatskog pjevačkog društva Davor* je Milan Kaufmann, a predsjednik mu je bio Šandor Lorschy. Dobrovoljno vatrogasno društvo u Brodu (1872.) utemeljivali su i Mavro Gutmann, Josip Kuhn, Cirjak Spitzmüller, Laura Kuhn, Jakob Bauer, Marija Kuhn, Josip Lorschy, Rafael Merkadić, Ferdo Reisinger i Franjo Röthl. Vjekoslav Tauchmann, David Frank i Samy Kuhn utemeljitelji su (25. veljače 1920.) *Hrvatskog radiše* u Brodu na Savi – organizacije koja promiče, obrt, industriju i trgovinu i »uopće radi na boljoj i ljepšoj budućnosti Hrvatske«.

Utemeljitelji *Sokolskog društva* bili su dr. Kovačić (Kohn) Emanuel i ing. Otto Vernić. Začetke filatelije u Brodu podstiče Isidor Steiner, a M. Goldberger je jedan od »jačih« filatelista u Brodu. Dr. Josip Abrahamsohn (Abramović), jedno vrijeme starješina Židovske bogoštovne općine, jedan je od utemeljitelja brodskog *Rotary kluba*. Estera, Rufka i Rafael Merkadić sudjeluju u njegovanju i razvijanju brodskog kazališnog amaterizma i osnivanja Hrvatskog narodnog dobrovoljačkog kazališta u Brodu (1886.). U prostorijama svratišta *Tri gavrana* u Mesićevoj ulici, čiji je vlasnik Lavoslav Schwartz, jedno vrijeme je bila *Hrvatska čitaonica*. Leo Kuhn aktivan je u esperantskom društvu i uređuje prvi esperantski list na Balkanu izdan u Brodu pod imenom *Espero* (1932.). Godine 1888. brodski židovski rabin Mogan otvara privatnu trgovačku školu i u kojoj su odškolorani mnogi kasnije poznati brodski trgovci. U brodskom Šah klubu najbolji igrači bili su Karči Spitzer, Mano Sandel i Saul Stern (od 1932. do 1941.). Fuchs Rudolf je bio predsjednik Udruženja trgovaca i industrijalaca (1934.). R. Kolar je bio predsjednik Građanskog tenis kluba u Brodu na Savi (1932.).

Jedan od utemeljitelja *Marsonije* – brodskog ferijalnog kluba hrvatskih naprednih đaka, bio je ing. Otto Vernić (1906.). U nešto kasnije organiziranoj nogometnoj sekciji kluba od najboljih igrača bio je Rikard – Riša Kopp, a igrao je i K. Stern. Vernić je i prvi tajnik kluba, a blagajnik je u njegovo vrijeme bio E. Weiss.

Nakon Prvoga svjetskog rata, kada se ponovo pokreće rad nogometnog kluba *Marsonija*, odborom kluba predsjedava G. Klein, a članovi su Naco Rosenberg i Ladislav Sidon. Naredne godine za predsjednika je izabran Makso Bosnić, koji će na tom mjestu ostati do 1925. godine, kada je izabran za doživotnog počasnog predsjednika. Godine 1922. izabran je, na poticaj iz Zagreba, međuklupski odbor koji je pokrenuo zajedničku akciju svih brodskih nogometnih

klubova (*Marsonija, Makabi, Željezničar, Proleter, Gradanski*) za izgradnju ograde-nog stadiona u Brodu. Na čelu odbora bio je Makso Sessler. Godine 1925. za predsjednika *Marsonije* izabran je Rudolf Fuks, a 1926. Alfred Goldberg. Te godine tajnik je bio Josip Samlaić. Goldberger je biran za predsjednika i 1929. i 1931. godine.

Dr. M. Polak bio je predsjednik odbora Crvenog križa (1934.), dr. Kovačić (Kohn) Emanuel bio je predsjednik Udruge gradskih činovnika i namještenika (1934.).

Židovi su se učlanjivali u sve organizacije, udruge i društva Broda, gotovo bez izuzetka: HPD *Davor, Hrvatsko gospojinsko društvo, Hrvatski sokol, Hrvatsko trgovačko društvo Merkur, Savez hrvatskih obrtnika, Savez privatnih namještenika, Hrvatsko kolo jahača Ljudevit Posavski, sportskih klubova Viktorija, Jedinstvo, Brodski šport klub, Udrugu brodskih vinogradara, Udrugu bankarskih i trgovačkih činovnika, Udrugu gostioničara i svratištara, Potpornog društva državne realne gimnazije, Povjereništvo auto kluba, Obrtnu omladinu, Udrugu penzionera, Udrugu učitelja, itd.*

Od dvanaest odvjetnika u Brodu (1930.) Židovi su dr. Josip Abramović, dr. Rudi Kolar, dr. Milan Pollak i dr. Oskar Spiegler.

Josipa Weiss držala je u Brodu baletnu školu, koju je kao dijete pohađala kasnije slavna balerina Mia Čorak Slavenski.

U političkom životu Broda uloga Židova je zanimljiva. U redovima brodskih pravaša (Starčićeva stranka prava) kao žestoki politički Hrvati nalaze se početkom stoljeća Askija Merkadić, Šandor i Willim Lorsch, J. Dottermann, Žiga Reich, Hugo Selinger, Slavko i Mato Kolar, Hinko Schulmann, Ljudevit Steiner i Moritz Klein. Šandor Lorsch je sa Zefirom Maracem i Vatroslavom Brličem utemeljio 1894. godine prvi lokalni list u Brodu *Posavsku Hrvatsku*. Listu je dao ime osobno Ante Starčević, a njegov urednik Milan Kerdić intonirao ga žestoko oporbno i inteligentno nacionalistički. U svojoj prvoj ediciji, od 1894. do 1897. godine *Posavska Hrvatska* je škola Hrvatsstva i nenadmašnog novinarskog profesionalizma. Zahvaljujući njoj pravaši postaju najjača i najorganiziranija politička stranka u Brodu do 1918. godine (list je izlazio od 1907. do 1918., i od 1939. do 1942.).

Vjekoslav Tauchmann je počeo u Brodu sa trgovinom, a stigao do najznačajnijeg brodskog građevinara. Da bi ishodio poslove, intenzivno je prisutan u brodskoj politici u redovima Hrvatske seljačke stranke. Godine 1918. bio je član odbora Narodnog vijeća. Pokrenuo je list *Hrvatska zajednica* (1. veljače 1921.) – tjednik za politiku i narodno gospodarstvo, a potom *Sporazum* (4. rujna 1925.). *Hrvatska zajednica* je izlazila do 1926. godine, a urednici su joj bili i Hugo Krisbacher, Albert Wenzler i Stanko Wallenstein. *Sporazum* je izlazio oko godinu i pol kao zvanično glasilo brodskoga HSS-a. Tauchmann je u permanentnom političkom sukobu sa HSS-ovim »federalistima« u Brodu (Radovan Golubić). Bio je vladin povjerenik u Brodu (od 24. srpnja do 31. prosinca 1925.), gradski načelnik (od 19. veljače do 15. prosinca 1926.) i gradski komesar (od 6. siječnja do 5. veljače 1929.). Drugi Židov gradonačelnik Broda bio je liječnik dr. Emanuel Kovačić (Kohn) i to od 18. rujna 1936. godine do 30. kolovoza 1939. godine. I dok je Tauchmann bio HSS-ovac od povjerenja režima, otvoreni režimske pristaše bili su simpatizeri i članovi Jugoslavenske nacionalne stranke: Šandor Krauss, Gregor Merkadić, Marko Dorner i Jovan Samlaić. Brođanin Samuel Mayer, bio

je delegat Četvrtog kongresa KPJ u Dresdenu (3. studenog 1928.) i zbog toga je suden iste godine na deset godina robije u Lepoglavi i Sremskoj Mitrovici. Po izlasku konfiniran je u rodno mjesto Ilijaš i bio pod stalnom paskom policije. Početkom rata zapalio je vojni magazin. Uhićen je studenoga 1941. u Brodu (obitelj mu je tada bila u Sijekovcu), a ubijen 5. veljače 1942. godine u Jasenovcu. Kćerke Ema i Hilda, učenice, poginule su u redovima partizanskih boraca 1943. i 1944. godine. Od brodskih Židova u antifašističkoj borbi učestvovali su: Adler Mato, špediter, Adler Marta, student (poginula 1942.), Adler Samuel, službenik, Baum Bruno, učenik (ubijen u Jasenovcu 1942.), Berger Marija, krojačica, Bergman Hinko, zubar (poginuo 1942.), Bošković Irena, domaćica, Eškenazi Albert, učenik, Fedorov Vilim, učenik, Fischbein Ivana, službenica, Fischer Katica, domaćica, Funduk Milan, brijač, Hertzog Ivica, učenik, Herman Gideon, student, Hirsch Teodor, trgovac, Kepper Ema, domaćica (ubijena u Jasenovcu), Kepper Giza, domaćica (ubijena u Jasenovcu), Kornhaser Katica, učenica (ubijena u Jasenovcu), Kornhauser Vera, učenica (ubijena u Jasenovcu), Kornhaiser Vilim, direktor, Lazar Etelka, učenica, Lazar Željko, učenik (poginuo 1943.), Mayer Ema, učenica (poginula 1944.), Mayer Hilda (poginula 1944.), Mayer Samuel, bravar (ubijen u Jasenovcu), Mate Andor, inženjer, Neumann Adam, trgovac, Pichler Dragica, domaćica, Pichler Ivan, službenik, Pilinger Jozefina, krojačica, Reich Žiga, profesor, Radović Neda, domaćica, Reidl Ilonka, domaćica (poginula 1943.), Reidlich Ervin, službenik (poginuo 1944.), Schmidt Leo, krojač (ubijen 1941.), Schwitzer Truda, službenica, Weiss Natan, limar (strijeljan 1941.), Weiss Zlata, medicinska sestra, Weiss Zlata, domaćica, Varga Klein Magda, domaćica.

Tiskarstvo i specijalizirano bavljenje samo knjižarstvom u Brodu su donijeli Židovi. Jačanjem austrougarske administracije u okupiranoj Bosni (1878.), porasla je potražnja za tiskovnicama i to je u Brodu prvi uočio knjižar i tiskar B. J. Spitzer iz Vinkovaca. Već 1879. godine on utemeljuje prvu tiskaru u Brodu na osnovi dozvole Krajiške zemaljske upravne vlasti u Zagrebu. Držeći dvije tiskare i knjižaru, Spitzer je za poslovođu i pomoćnika uzeo u Brodu Heinricha Schullmanna. Iako nije ostalo dovoljno pouzdanih tragova o samim počecima rada ove tiskare, zna se, da je tiskala, između ostalog, i svečani govor osječkoga rabina dr. Samuela Spitzera održanog 1881. godine u povodu proslave vjenčanja princa Rudolfa i princeze Stefanije (*Friede und Freude ohne Ende*). Spitzer je 1883. godine tiskaru prodao H. Schullmannu, a novi vlasnik dobija 31. srpnja 1893. godine dozvolu za rad i uskoro postaje jedan od najjačih tiskara u Slavoniji. Ova čvrsta i zdrava firma i njen vlasnik, majstor istančana duha i ukusa (učestvovao je i na milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine), ostavili su zamjetan trag u kulturnom životu Broda (sva značajnija tiskarska ostavština brodske sredine potječe iz Schullmannove tiskare). Početkom XX. stoljeća Schullmann je pečatorezac, knjigoveža, knjižar i tiskar sa dva brzotisna stroja i jedanaest zaposlenih. U njegovoj tiskari četiri se godine (od 1894. do 1897.) tiska prva brodska novina, list Hrvatske stranke prava *Posavska Hrvatska*, zatim list *Hochzeitszeitung* (1904.) kojeg je Schullmann bio i izdavač, *Trgovački vjesnik* (od 1905. do 1906.), *Brodski tjednik* (od 1906. do 1907.) koji je uređivao A. Sternberg u to vrijeme suvlasnik Schullmannove tiskare; ponovo *Posavska Hrvatska* (od 1907. do

1908.), *Brodске novine* (od 1919. do 1923.), *Sporazum* (1925.) koji je uređivao Tauchmann, *Hrvatski glas* (1926.), *Brodска tribuna* (1930.), *Brodске novine* (1932.), *Naš borac* (1935.) i *Brodска riječ* (1939.). Schullmannova tiskara nalazila se u Mesićevoj ulici 41 u podrumskim prostorijama *Kasine* (danas dvorana za tjelovježbu *Hrvatski sokol*, nekad *Partizan*). Nakon Schullmannove smrti 1928. godine, posao preuzima njegova supruga Katarina i poslovođa Josip Weiss. Tiskara je radila 58 godina, sve do 1941. godine, kada su udova Schullmann i J. Weiss internirani u koncentracijski logor iz kojeg se nisu vratili.

Kožarski trgovac Josip Lorsch (1828. do 14. studenoga 1894.) paralelno se bavi, od 1883. godine, i knjižarstvom. Nakon njegove smrti knjižaru nasljeđuje njegov sin Willim, gorljivi politički Hrvat, član Hrvatske stranke prava i uhićenik zbog svojih političkih uvjerenja. Godine 1897., vezan sa još četvoricom brodskih Hrvata (Augustinović, Bobinac, Krpan, Valić) odveden je u Zagreb pred Sudbeni stol. Knjižara *Lorsch* bila je na početku Mittel Gasse, tj. Banska br. 4 (danas Starčićev 2).

Među prvim brodskim knjižarama, a jedan od najznačajnijih bio je Isidor Steiner. Knjižaru je »šetao« po Jelačićevom placu. U početku (1896.) nalazila se u manjoj prizemnici prema Savi (danas Trg I. B. Mažuranić br. 9) potom preko puta u Horvathovoj zgradi (danas isti trg br. 10), a potom od 1906. do 1918. u kući D. Schwendemanna (danas na istom trgu, br. 5). U Steinerovoj knjižari mogle su se još 1906. godine nabavljati filatelističke marke i pribor, što je bio kuriozitet u ovom dijelu Europe.

Treći poznati knjižar, Židov, u Brodu bio je Žiga Reich. Trgovina mu je bila u kući Horvath na Jelačić placu (danas Trg I. B. Mažuranić br. 10), a četvrta, Jahiela Kappona s lokalom u kući Brlićevih, također na istom trgu (danas br. 8).

Knjižaru i papirnicu u Brodu imao je i Leo Rott.

Godine 1921. u Brodu se pojavio židovski list *Hadegel*. Bio je formata 16 x 23 i imao je 40 stranica. Tiskan je Schullmannovoj tiskari, a izdavač i urednik bio je Abraham Weber. Na naslovnoj stranici bila je ilustracija sa zastavom i sedam zvijezda. List je bio dvojezični, s tekstovima na hrvatskome i njemačkom jeziku. Ispod zastave piše na oba jezika: »Posvećeno praktičnom radu za i u Erec-Jisraelu«. Na posljednjoj stranici uredništvo daje: »Na znanje. *Hadegel* nema da bude list, koji bi na određeni termin morao da stigne u ruke svojih čitalaca, no zato ima da bude list, koji će u neodređeno vrijeme zato zadovoljiti njihovim potrebama. Pretplata se zato ne odnosi na stanovito vrijeme, nego na stanovit broj svezaka, te iznaša za šest brojeva po 16 strana: U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Čehoslovačkoj Republici, Austriji i Mađarskoj: 72 krune u valuti dotične zemlje. U Poljskoj 72 marke. U Rumunjskoj 72 leia. U Bugarskoj 72 leva. U svim drugim državama: 18 franc. franaka. Židovske čitaonice i židovska društva plaćaju polovicu, a židovska omladinska udruženja jednu četvrtinu pretplate. Važna obavještenja, koja zasjecaju u zadaće ove revije štampat će se besplatno. Anonse se ne primaju. Manuskripti primaju se ma i od nepoznatih autora, te će se savjesno ispitati, pa ako budu odgovarali i objelodaniti.«

U uvodniku lista se tumači zastava sa naslovne strane: »Ja mislim na bijelu zastavu sa sedam zlatnih zvijezda. Bijelo polje novi je, čisti život: zvijezde znače sedam zlatnih sati našeg radnog dana. Jer u znaku rada polaze Židovi u novu

zemlju«. U listu su objavljeni članci: »K pitanju pospješena imigracije u erez-jisraelu«, »Iz našeg fronta u erez-jisraelu«, »Iz cionističkog pokreta u Jugoslaviji« i »Židovska glasila u Jugoslaviji nakon San Rema«. Većinu članaka napisao je urednik Weber. Nakon dvobroja 1-2 *Hadegel* nije više izlazio.

Pored *Hadegela* i list *Mabe* – Trgovački stručni list (*Kaufmannishes Fachblatt*) može se smatrati židovskim. Vlasnici i izdavači bili su braća Marcel i Armin Berger i prema inicijalima njihovih imena i prezimena list je dobio ime. Prvi broj izašao je 15. siječnja 1922. godine dvojezično, njemački i hrvatski. I ovaj list izdržao je samo prvi broj. Tiskan je također kod Schullmanna.

Novinarstvom se bavio Marko Singer (1913.-1993.). Radio je profesionalno u *Brodskom listu* i listu *Đuro Đaković*, a kao dopisnik surađivao je s *Vjesnikom*, *Vjesnikom u srjedu*, *Glasom Slavonije* i Zagrebačkom televizijom. Bio je također pasionirani kazališni amater. Postavio je na scenu lokalnog amaterskog kazališta niz uspješnih predstava.

Lav Grün, likovni kritičar, publicist i teoretičar, studirao je u Beču kod J. Strzygowskog. Vrlo mladog zapazio ga je Miroslav Krleža, koji nakon njegove rane smrti – u nepunoj tridesetoj godini života, piše »U spomen Lava Grüna« (*Književna republika*, 3/1924.). Lav Grün je sahranjen na brodskom židovskom groblju krajem veljače 1924. godine.

Vjerojatno najpoznatiji brodski Židov je Marko Rotmüller, slavni operni pjevač i kompozitor. Rodio se 21. prosinca 1908. u Trnjanima pokraj Broda. Otac mu je bio sitni seoski trgovac. Imao je dovoljno novaca da sinu omogući solidnu muzičku naobrazbu, pa je Marko studirao u Zagrebu i Beču. Prvi je nastup imao 1932. godine u Hamburgu u ulozi Rigoletta. Visoko ocijenjen od stručne kritike »ovaj bariton, glasa blistavih visina« solist je opere Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu od 1932. do 1934. godine i tu ostvaruje niz značajnih uloga (Figaro, grof Luna, Scarpia i dr.). Za boravka u Zagrebu dao je nekoliko koncerta u okviru židovskog društva za unapređivanje umjetnosti – *Omanuta*, a kada je dolazio u Brod u posjetu obitelji pjevao je kao gost židovskog *Gospojinskog društva* u Brodu. Za rata sklonio se u Švicarsku i Englesku. Potom odlazi u Ameriku i od 1960. godine solist je u operi Metropolitan. Nakon blistave međunarodne karijere Marko Rotmüller postaje profesor na sveučilištu Bloomfilda u državi Indiana. Bio je i uspješan kompozitor komornih i vokalnih djela. Njegova knjiga o židovskoj glazbi doživjela je brojna svjetska izdanja.

Sinagoga

»U vrijeme Njegovog Carskog i Kraljevskog Apostolskog Veličanstva Franje Josipa I. i pod banovanjem njegove preuzvišenosti Dragutina Khuena Hedervarya bana kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i Velikog župana županije požeške gospodina Nikole pl. Jurkovića, za gradonačelnika u milom nam gradu Brodu poglavitoga gospodina Stjepana pl. Horvatha, polaže se danas 6. tisria 5656 t.j. dana 24. rujna 1895. godine temeljni kamen našem, zidati se imajućem novom hramu u gradu Brodu, ulici Franje Josipa broj 8. sa ovom u isti svećanim načinom uzidanom spomenicom.« Tako piše u *Spomenici* uzidanoj u temelje Templu. U daljem tekstu odaje se priznanje Građevnom odboru, koji su sačinja-

vali Jakob Kohn, predsjednik Izraelitičke bogoštovne općine i Građevnog odbora te Marko Grossmann, Josip Hermann, Šandor Grün, Samuel Kopp, Samuel Merkadić, Žiga Müller, Ignatz Platzner, Moritz Rechnitzer, Berthold Schindler i Maks Weiss – članovi Odbora. Projekt sinagoge izradio je tehničar Müller u »maurističkom stilu«, a građevinske radove izveli su *Hönigsberg i Deutsch* iz Zagreba uz cijenu od 30.000 forinti.

Sinagoga je nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, 14. travnja 1941. godine, devastirana, opljačkana i zapaljena. Rabin Saul Stern i kantor Mato Hendel sklonili su se toga dana u kuću zdravstvenog obrtnika D. Schwendenmanna, koji je to zapisao u svoj dnevnik. U toku rata sinagoga je nekoliko puta bila pogođena avio bombama Saveznika. Kad je konačno srušena sa zemljom točno se ne zna, ali je potpuno izvjesno da je to bilo za vrijeme NDH, jer na fotografiji snimljenoj na dan ulaska partizana u Brod, 20. travnja 1945. godine, od sinagoge nema ni kamena.

Godine 1995. na mjestu sinagoge postavljeno je spomen obilježje sa natpisom: »Na ovom mjestu stajala je Sinagoga brodske židovske zajednice sagrađena 1895. godine i zapaljena i srušena u toku Drugog svjetskog rata«.

Današnja Židovska općina u Brodu ima devet članova. Uglavnom potomaka iz miješanih brakova. Skrbi o prekrasnom, ali zapuštenom židovskom groblju, na kojem su, u posljednjih dvadeset godina, obavljene dvije sahrane.

Brodski Židovi stradali od 1941. do 1945. godine

1. Dr. Abramović Josip	26. Bernard Arnolda Artur
2. Dr. Abramović Đuka, Josipa	27. Baran Henrieta
3. Abramović Zlatko	28. Blau Sofija
4. Adler Frida	29. Blau Dezider
5. Adler Egon, Mavrin	30. Blau Špira Roza
6. Adler Mavro, Žigin	31. Blau Bruno, Dezidera
7. Adler Artur, Žigin	32. Braum Samuela Josip
8. Adler Riza	33. Brenner Ignac
9. Adler Marka Eugen	34. Brenner Silvija
10. Adler Marijana	35. Brichter Miroslav
11. Adler Branko, Arnolda	36. Deutsch Samuel
12. Adler Šandor	37. Deutsch Lela
13. Adler Artur	38. Deutsch Vera, Samuela
14. Adler Olga	39. Deutsch Vlado, Samuela
15. Adler Marta, Šandora	40. Deutsch Milan, Samuela
16. Adler Helga, Šandora	41. Deutsch Angela, Krauz
17. Albahari Kamila	42. Deutsch Bruno, Samuela
18. Baum Samuela Bruno	43. Dorner Emil, Ladislava
19. Baum Jozefa Roza	44. Dorner Vera, Vilka
20. Baum Samuel	45. Dorner Regina, ud.
21. Bermann Dragica	46. Dorner Jozefa Emil
22. Bermann Lili, Markova	47. Dorner Marko
23. Bermann Hinko, Markov	48. Dorner Betika
24. Bermann Paula	49. Dorner Bruno, Marka
25. Bernfest Marko, Garcin	50. Diamant Josip

51. Diamant Blanka
52. Diamant Ella, Josipa
53. Diamant Marijana, Josipa
54. Diamant Esti, Josipa
55. Diamant Adolf, Josipa
56. Ebenspanger Otilija
57. Ebenspanger Olgica
58. Engelsmann Geza-Najman
59. Engelsmann Micika
60. Engelsmann Robert, Gezin
61. Fuchs Rudolf, Hinkin
62. Fuchs Jolan
63. Fuchs Leopold
64. Fuchs Bernard, Sredanci
65. Fuchs Roza
66. Fuchs Eugena Etelka
67. Fuchs Zdenko, Bernarda
68. Fuchs Helena, Bernarda
69. Fischer Estika, Maure
70. Fischer Heda, Ernesta
71. Fischer Jozo, Ernesta
72. Fried Gusta ud.
73. Fischer Estera ud.
74. Fischer Josip
75. Finici Čuće
76. Finici Regina
77. Frank ing. Filip, Davida
78. Frank Karolina
79. Fein dr. Josip B.B.
80. Frein Hermina
81. Garay Makso
82. Garay Matilda
83. Gorjanić Blanka ud.
84. Gorjanić Maure Albert
85. Gorjanić Bernharda Blanka
86. Goldberger Makso
87. Goldberger Katarina
88. Goldberger Ivica, Maksa
89. Goldberger Jakob
90. Goldberger Alfred
91. Goldberger Ermina, Adolfa
92. Goldberger Laura, Adolfa
93. Goldberger Sofija, Adolfa
94. Fischer Terezija
95. Goldstein Maksa Ernest
96. Gottesmann Roza ud.
97. Gottesmann Mošo, Osiasa
98. Gottesmann Frida, Osiasa
99. Grossman Josip
100. Gross Jakob
101. Gross Maria
102. Gross Julio, Jakoba
103. Grünhut Hermina
104. Grünhut Makso
105. Glucksman Gerson
106. Glucksmann Franciska
107. Gruber A.
108. Grunsberger Kata
109. Grunsberger Šandor
110. Hecht Mavro
111. Hecht Frieda
112. Hecht Marko, Mavre
113. Hecht Daniel, Markov
114. Hacht Adam, Markov
115. Hecht David
116. Hecht Ida
117. Hecht Josip
118. Hecht Marko, Morica
119. Hecht Moric
120. Hecht Matilda
121. Hendel Izabela
122. Hendel Josip
123. Hendel Josipa Kersler
124. Hendel Salamona Maks
125. Hendl Josipa Adela
126. Hendl Šalmon
127. Hendl Mano, Šalmona
128. Hendl Berta
129. Hendl Edit, Mano
130. Hendl Kornel, Mano
131. Herzer ing. Josip
132. Herzog Leopold
133. Himlauer Ignac
134. Himlauer Gizela
135. Himlauer Aurel, Ignaca
136. Hirsch Marko
137. Hirsch Teodora
138. Kapper Gerson
139. Kapper Helena
140. Kapper Giza, Gersona
141. Kapper Erna, Gersona
142. Kahan Mihael
143. Kahan Etelka, Mihaela
144. Kahan Margita, Mihaela
145. Kappon Jehiel
146. Kappon Kamila
147. Kappon Abraham, Jehreb
148. Konig Vilko
149. Konig Matilda
150. Konig Vera, Vilkina
151. Kolar Rudolf
152. Kolar Marga
153. Kopp Oto
154. Kopp Henrieta

155. Kopp Oto, Josipa
156. Kopp Elvira, Josipa
157. Kolar Makso
158. Kolar Ela
159. Kohn Ervin
160. Kohn Vili, Jakoba
161. Kohn Ružica
162. Kohn Egon, Vilka
163. Kohn Lea, Vilka
164. Kohn Solo
165. Kohn Helena
166. Konfino Aser
167. Konfino Matilda
168. Konfino Nina, Jakoba
169. Konfino Ida
170. Kornhauser Paula
171. Kornhauser Katica
172. Kornhauser Vera
173. Kuhn dr. Leo
174. Kuhn Franjka
175. Kuhn Adela
176. Kuhn Ljubo
177. Kuhn Igor
178. Kuhn Hermina
179. Kuhn Lea
180. Kuhn Ivo
181. Kuhn Ljubiša
182. Kuhn Adela
183. Klein Geza
184. Klein Laura
185. Klein Mavro
186. Klein Johana ud.
187. Klauss Josip
188. Klauss Olga
189. Krasnay Josip
190. Krauss Jašo
191. Krauss Elvira
192. Krauss Bozo, Jašin
193. Krauss Adolf
194. Krauss Mavro
195. Krauss Hermina
196. Krauss Gizela
197. Krauss Katarina
198. Mahler Dragutin
199. Mahler Johanica
200. Mahler Stella, Hugina
201. Mahler Hugo
202. Mahler Ivana
203. Mahler Rutha, Hugina
204. Mautner Ruža ud.
205. Mautner Joki
206. Mautner Josip
207. Mautner Rafael
208. Mautner Pero
209. Mautner Johana
210. Neumann Ignatz
211. Neumann Gizela
212. Ornstein Hinko
213. Ornstein Berta
214. Dr. Oppenheimer Fritz
215. Dr. Pollak Milan
216. Pollak ing. Mihajlo
217. Pollak Berta
218. Pollak Rebeka
219. Pollak Alisa, Hermana
220. Pollak Alisa, Samuela
221. Pollak Jelica
222. Pesah Flora st. ud.
223. Pesah Leo, Davida
224. Pesah Josef, Davida
225. Pesah Salamon, Davida
226. Pesah Flora
227. Pesah Sonja, Salamona
228. Pesah Sultana
229. Pesah Leon, Buki
230. Pesah Flora, Moše
231. Pesah Bucika, Moše
232. Petrić Samuela, Ivan
233. Lovrić-Golberger Mirko, Maksa
234. Redlich Franika
235. Redlich Ervin
236. Redlich Maks
237. Rechnitzer Milan
238. Rechnitzer Fina
239. Rechnitzer Marga
240. Rein Milka
241. Rein Rosika Politzer
242. Reich Julka
243. Reich Matilda ud.
244. Ripp Elizabeta
245. Rosenzweig Selma
246. Rosner Katica ud.
247. Rotmuler Marija ud.
248. Ridnik Gligorije
249. Ridnik Jeny
250. Roszahegy Daniel
251. Roszahegy Berta
252. Roszahegy Frieda, Daniela
253. Roszahegy Hermina, Daniela
254. Sendel Makso
255. Sendel Estera
256. Sendel Adela
257. Sendel Aleksandar
258. Sendel Josip

259. Sendel Olga
260. Sendel Renata
261. Sandberg Marci
262. Sandberg Fani
263. Sandberg Aco, Marciov
264. Sandberg Marko, Marciov
265. Sandberg Armin
266. Samlaić Juliška
267. Samlaić Mira, Maksa
268. Samlaić-Goldberger Melita
269. Seife Boris
270. Seife Estera
271. Seife Fela, Borisa
272. Singer Makso
273. Singer Helena
274. Singer Lea, Maksa
275. Singer Nino, Maksa
276. Sonnabend Nikola
277. Sonnenschein-Selian Filip
278. Schlesinger Ladislav
279. Schlesinger Ružica
280. Schlesinger Lea, Ladislava
281. Strasser Ludvig
282. Strasser Selina
283. Strasser Adolf Ludviga
284. Strasser Dora, Ludviga
285. Spitzer Marko
286. Spitzer Regina
287. Spitzer Jenó
289. Spitzer Margita
290. Spitzer Etelka
291. Spitzer Karći
292. Spitzer Rudolf
293. Spitzer Eugen
294. Spitzer Helena
295. Spitzer Zdenko, Rudolfa
296. Spitzer Maria ud.
297. Spitzer Filip, Lavoslava
298. Spitzer Hugo, Lavoslava
299. Spitzer Branko, Kopanica
300. Spitzer Hugo, Kopanica
301. Spitzer Ema ud.
302. Stein Artur
303. Stein Bela
304. Stein Blanka
305. Stein Branko, Artura
306. Stein Filip
307. Stern Julija
308. Stern Adolf
309. Stern Hermina
310. Stern Johana
311. Weiss Jakša-Keso
312. Weiss Johana
313. Weiss Leo, Jakšin
314. Weiss Desider
315. Weiss Frieda
316. Weis Daniel
317. Weis Micika
318. Weis Aleksandar
319. Weiss Helena
320. Weiss Malwina
321. Weiss Sida, Aleksandra
322. Weiss Hugo
323. Weiss Josefina
324. Weiss Palika
325. Weiss Ružica
326. Weiss-Levi Elvira
327. Weiss Natan
328. Weiss Riza
329. Weis Hinko, Natana
330. Weiss Evelinka
331. Weiss Jakob, Arpada
332. Weiss Katica, Josipa
333. Weiss Roza, Jakoba
334. Weiss Jula, Jakoba
335. Weiss Mano, Jakoba
336. Weiss Terezija ud.
337. Weiss Arpad, Adolfa
338. Weiss Josip
339. Weiss Irena
340. Weiss Julija
341. Weiss Đuro, Josipa
342. Weiss Jakob
343. Weiss Kesa Jakob
344. Weiss Kamila
345. Weiss Katica, Ignjata
346. Weissberg dr. Leib
347. Weissberg dr. Ada
348. Weissberg Samuel, Leiba
349. Weissberg Sadia, Leiba
350. Weissberger Vili, Samuelov
351. Weisser Karl
352. Weisser Lola
353. Weisser Dita, Karlova
354. Zwieback Julius
355. Zwieback Frida
356. Zwieback Regina, Juliusa
357. Zwieback Željko, Juliusa
358. Zwieback Zlata, Juliusa
359. Čapo Ištvan
360. Adler Šandor
361. Mosner Slavica
362. Mosner Otto
363. Mosner Leo

Ovaj spisak nastao je objedinjavanjem spiska kojim raspolaže Koordinacija židovskih općina u Hrvatskoj i spiska knjige dr. Slavice Hrečkovski: *Slav. Brod u NOB* – izdanje Povijesnog instituta Slavonije, Slavonski Brod 1982.

Žene i djeca iz sabirnog logora Đakovo (sudbine nepoznate)

1. Diamant Josefa	15. Singer Arijel
2. Eisenberger Edita	16. Singer Katica
3. Elazar Gizela	17. Sonnenschein Iris
4. Engelsmann Margita	18. Sonnenschein Mirta
5. Fischer Neda	19. Sohr Etelka
6. Herzog Zelma	20. Sohr Jeny
7. Himlauer Aurel	21. Spitzer Erena
8. Jelinek Fani	22. Stetler Erna
9. Lowy Elvira	23. Stetler Terezija
10. Mautner Elza	24. Stetler Marija
11. Merkadić Adela	25. Schwarz Marija
12. Merkadić Estera	26. Weiss Ilonka
13. Rotstein Lili	27. Weiss Lea
14. Reiner Malvina	28. Weiss Olga

Literatura

1. Horvat, Rudolf, *Hrvatska prošlost*, Zagreb 1940.
2. *Spomenica Hrvatskog dobrotvornog gospojinskog društva u Slav. Brodu*, Izdanje knjigotiskare V. Buk, Slav. Brod 1935.
3. *Zanatska izložba u Slav. Brodu*, izdanje knjigotiskare V. Buk, Slav. Brod 1934.
4. Golubić, Radovan, *Postoji li židovska opasnost*, izdanje Tiskare Josipa Pečvarca, Slav. Brod 1941.
5. Nedić, Milenko, *Tiskarstvo u Slav. Brodu*, izdanje tiskare »Plamen«, Slav. Brod 1984.
6. Blažanović, Stjepan, *Novine Brodskog posavlja*, Slav. Brod 1984.
7. Kovačević, Ivan, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, Slav. Brod 1976.
8. Hrečkovski, Slavica, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Slav. Brod 1982.
9. Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945. žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd 1980.
10. Toldi, Zvonimir, *Brod na Savi*, Slav. Brod 1991.
11. *Spomenica 85-godišnjice Dobrovoljnog vatrogasnog društva u Brodu*, Slav. Brod 1957.
12. Rubić, Ivo, *Slavonski i Bosanski Brod*, JAZU Zagreb 1953.
13. *Prilozi za poznavanje Broda*, Zagreb 1943.
14. *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb 1941.
15. *Brod na Savi kao kulturni i ekonomski centar*, Zagreb 1927.
16. *Spomenspis Saveza hrvatskih obrtnika o dvadesetogodišnjici rada*, Zagreb 1928.
17. *Savez Hrvatskih obrtnika – povodom dvadesetpetogodišnjice*, Zagreb 1933.
18. *Brodski kalendar*, urednik i autor Stribor Uzelac, 1988., 1989., 1990., 1991., 1992., izdanja *Brodski list*, Slav. Brod.

19. Berka, Josip, *Iz mladih dana*, Zagreb 1988.
20. Basler, Duro, *Grad pored rijeke*, Bosanski Brod 1990.
21. Novine *Posavska Hrvatska*, god. 1894., 1895., 1896., 1897., 1907. – 1918. (Brod na Savi)
22. Novine *Brodski tjednik* godište 1906.-1907. (Brod na Savi)
23. Novine *Materinska riječ*, godišta 1907.-1911. (Brod na Savi)
24. Novine *Brodске novine*, godišta 1919.-1925. (Brod na Savi)
25. Novine *Hrvatska zajednica*, godište 1921. (Brod na Savi)
26. Novine *Sporazum*, godište 1925. (Brod na Savi)
27. Novine *Brodski glasnik*, godište 1926. (Brod na Savi)
28. Novine *Hrvatska svijest*, godište 1926. (Brod na Savi)
29. Novine *Hrvatski glas*, godište 1926. (Brod na Savi)
30. Novine *Hrvatski blok*, godište 1927. (Brod na Savi)
31. Novine *Posavska štampa*, godište 1929. (Brod na Savi)
32. Novine *Brodске novosti*, godište 1929. (Brod na Savi)
33. Novine *Brodска tribuna*, godište 1930.-1931. (Brod na Savi)
34. Novine *Kurir*, godište 1930.-1931. (Brod na Savi)
35. Novine *Brodsko novo doba*, godište 1931.-1932. (Brod na Savi)
36. Novine *Jugoslavenska sloga*, godište 1932., 1933., 1924. (Brod na Savi)
37. Novine *Istina*, godišta 1935.-1939. (Slavonski Brod)
38. Novine *Brodска riječ*, godišta 1939., 1940. (Slav. Brod)
39. Novine *Posavska Hrvatska*, godišta 1939., 1940., 1941. (Slav. Brod)
40. Novine *Riječ savjesti i razbora*, godišta 1940.-1941. (Slav. Brod)
41. Uzelac Schwendemann, Stribor, *Brodski kalendar 1995. godine*, tiskao Novi »Brodski list«, 1994.
42. Novine *Novi Brodski list*, godišta 1994., 1995., 1996. (Slav. Brod)
43. Knjiga mrtvih iz mrtvačnice Židovskog groblja u Slav. Brodu.
44. *Dvadesetpet godina rada Građanskog športskog kluba »Marsonija« u Slav. Brodu*, izdanje tiskara V. Buk, Slav. Brod 1934.
45. Vasiljević, Zoran, *Sabirni logor Đakovo – Slav. Brod* 1978.

Židovi u Našicama

Našice su smještene u središnjem dijelu Slavonije, na obroncima Krndije. U vrijeme rimskoga carstva tu je prolazila *Via Straviana* koja je povezivala Audatoniju sa Mursom i dalje. Kasnije, uvjetovane svojim geografskim položajem, postaju raskrižjem istoka i zapada, sjevera i juga, sjecište pet putnih pravaca, a u novijoj povijesti i tri željeznička. Našice se prvi put spominju u povelji kralja Andrije II. još daleke 1229. godine pod imenom Nechce. Stoljećima su se razvijale kao ruralno naselje vezano uz zemaljske gospodare, a prvi su bili viteški red templara, čemu je svjedok romanička crkva sv. Martina iz XIII. stoljeća. U XIV. stoljeću dolaze franjevci koji su imali snažan utjecaj na vjerski, obrazovni, kulturni i gospodarski život mjesta i stanovništva. Godine 1532. veliki vezir Ibrahim zauzima Našice, koje su pod turskom vlašću sve do 1687. godine, kad su Turci protjerani iz Našica. Sigurnost oslobođenih područja, zajamčena Vojnom krajinom, podsticala je naseljavanje iz populacijski i gospodarstveno osiromašenih krajeva. I od tada počinje doseljavanje Židova u Našice. Odlukom Generalata Vojne krajine iz 1825. godine, zabranjen je Židovima boravak na području Vojne krajine, a kako Našice nisu bile pod upravom iste, ta činjenica je bila značajnim razlogom doseljavanja, odnosno preseljavanja u našički kraj.

Najstariji pisani dokumenti koji govore o Židovima u Našicama su nadgrobni spomenici na židovskom groblju. Iz natpisa saznajemo da među umrlima ima onih koji su rođeni još u XVIII. stoljeću, a najstariji je bio spomenik Salamona Kraussa rođenog još 1774. godine, vjerojatno u Našicama.

U Povijesnom arhivu u Osijeku sačuvane su, na žalost, samo Matične knjige rođenih od 1779. do 1913. godine. Međutim, u tim su knjigama podaci samo do 1884. godine. Kako je rabinat nosio naziv orahovački, to se, vjerojatno oko godine 1881., izdvojila dosta jaka našička zajednica i osnovala svoj našički rabinat. U prilog tome govori činjenica da je već 1878. godine u Našicama živio rabin Samoilo Winter kojemu se te godine rodio sin Felix, a dokaz je upis u Matičnu knjigu pod brojem 450. Kao prvo novorođenče u Matičnim knjigama uvedena je Babika Müller, rođena 15. travnja 1799. godine. Tim danom i službeno počinje život židovske zajednice u Našicama. Intenzitet naseljavanja i povećanja odnosno jačanja židovske zajednice, kao i procjenu kretanja njezine brojnosti moguće je učiniti iz kretanja nataliteta. U razdoblju od 1799. do 1881. godine, rođeno je 156 djece, a od 1836. pa do 1875. godine natalitet je najintenzivniji, s godišnjim prosjekom rađanja šestoro novorođenčadi.

Vraćajući se sada u već daleku 1941. godinu, na početak rata u Jugoslaviji i stvaranje Nezavisne Države Hrvatske, podsjećam i na donošenje rasnih zakona i na izopćenje Židova uopće. Većina građana je sa suosjećanjem promatrala što

se događa s dojučerašnjim sugrađanima, prijateljima, suradnicima, poslodavcima, nastojeći ublažiti njihovo poniženje, bol i tragediju. O tome govori Branko Polić: »Premda u Našicama više ne žive, Židovi su, pogotovo među starijim pučanstvom koje ih se još živo sjeća, ostali u lijepoj uspomeni. Groblje je, zacijelo zahvaljujući toj uspomeni, ostalo sačuvano...«

Vihor Drugoga svjetskog rata odveo je našičke Židove u koncentracijski logor Jasenovac i druga gubilišta širom Europe gdje su postali žrtve holokausta. To je bio put bez povratka, put u smrt a započeo je prolaskom kolone Židova u jutarnje sate kroz Našice do željezničke stanice gdje su utovareni u vagon.

Odnos Našičana prema ovom pogromu očituje sjećanje jednog našeg sugrađanina: »U vrijeme transportiranja Židova u logor Jasenovac, stanovao sam sa svojim roditeljima kod g. Daniela Spiegla, porijeklom Nijemca, ortodoksnog člana *kulturbunda* (njemačke militantne organizacije). Nakon proglašenja NDH, on je u svom dvorištu postavio visoki jarbol na koji je u određenim prilikama podizao nacističku zastavu. Nakon prolaska Židova pokraj njegove kuće, uzeo je sjekiru i posjekao jarbol u znak protesta i na njemu se nikada više nije vijorila nacistička zastava.« Isto potvrđuje i sjećanje na postupak jednog Našičanina, stražara u logoru Jasenovac; pomagao je dovedenim našičkim Židovima sve dok i sam, u istom logoru, nije bio ubijen. Dolaskom u Jasenovac daljnja sudbina našičkih Židova je (ne)poznata, no jedno je sigurno – oni se više nikad nisu vratili u svoj grad.

Do 10. travnja 1941. godine, u Našicama su živjele, prema sjećanjima, 42 židovske obitelji sa 130 članova razne životne dobi, materijalnog položaja i zanimanja. Za osam osoba nisu utvrđena imena. Ovdje se radi uglavnom o suprugama, koje nisu sudjelovale u javnom životu i zato su ostale anonimne, te o djeci predškolskog uzrasta.

O društvenom i materijalnom položaju Židova govore i najljepše građevine toga doba, njih oko 25, od kojih su neke stradale i izgorjele u Drugome svjetskom ratu. Nakon rata neke su obnovljene (Wollner, Pollak, Weiss, Mogan), a neke su srušene (Bogomolja – Sinagoga, Stein, Maulwurf, Singer).

Dugim prebiranjem po sjećanjima stvorena je i ova lista židovskih obitelji i njihovih članova na dan 10. travnja 1941. godine.

1. obitelj Bernfest	Julio Marta (Grbava), supruga	4. obitelj Elek	Rikard
2. obitelj Čerkovski	Vilim Karolina, supruga Arnold, sin Bertold, sin Josip, sin Oskar, sin Ilija, sin Sofija, kćerka	5. obitelj Ferber	Albert (Albić)
3. obitelj Drechsler	Samuel Flora, supruga dr. inž. Joco, sin Hilda, kćerka	6. obitelj Fuchs	Ferdinand (Grbavi) ?, supruga
		7. obitelj Fuchs	Leo (Čiko) ?, supruga
		8. obitelj Gross	Meynhard ?, supruga Vlado, sin
		9. obitelj Grüngold	Franjo Irma, supruga Dora, kćerka – dijete
		10. obitelj Grünwald	Leo Bežika, supruga

11. obitelj Herzog	Geza
Olga, kćerka
Karlo (Karlika), sin
Elza, kćerka
Elica, unuka	23. obitelj Preiss	Marko
Flora, supruga
12. obitelj Heršković	dr. Isak
Berta
Ruth, kćerka
– učenica
Miriam, kćerka
– učenica	24. obitelj Ripp	Josip
Berta, supruga
Slavko (Pipilić), sin
Leo, sin – student
13. obitelj Kaufman	Artur
Zora, sestra	25. obitelj
Rosenberg	Josip
Gizela, supruga
Magda,
kćerka – učenica
Julius, sin – učenik
14. obitelj Kendl	Eugen
?, supruga
Slavko,
sin – učenik
Zvonko,
sin – učenik	26. obitelj
Rosendorn	Franjo
Irenka
Lea, kćerka – učenica
15. obitelj Kohn	Marko
?, supruga
Otto, sin
Ružica, kćerka	27. obitelj
Salzberger	Herman
Hermina, supruga
Vlado, sin
Mira, kćerka – učenica
16. obitelj König	Leo
Elvira, supruga
Bruno,
sin – učenik	28. obitelj
Schmeltzer	Jakob (rabin)
Josip, sin
Olga, kćerka
Slavica, kćerka
17. obitelj Maulwurf	Julio
?, supruga
Karlo, sin
Georg
(Žoržika), sin	29. obitelj Schmidt	Jakob (Kobika)
18. obitelj
Mermelstein	Vilko (Žolika), sin
Johana, majka
Blanka, sestra
Hilda, sestra	30. obitelj Schmidt	Joco
19. obitelj Mogan	dr. Dane
Blanka, supruga
Nevena, kćerka
Vlasta, kćerka	31. obitelj Schwartz	Aleksandar (Šandor)
Ružica, sestra
Juliška, nećakinja
20. obitelj Pollak	Aron
?, supruga
Ivica (Šanjika), sin
Mira, kćerka	32. obitelj Silberberg	Mavro
Rona, supruga
Jožika, kćerka
Moritz, sin
Slavko, sin
21. obitelj Pollak	Julius
Irenka, supruga
Adela, kćerka	33. obitelj Singer	Ignjo
Irma, supruga
22. obitelj Pollak	Sida	34. obitelj Singer	Hugo
?, supruga
Käti, kćerka – učenica
		35. obitelj
Sonnenschein	Hugo
Katica, supruga
Mirko, sin
Zlata, kćerka
Sofija (Soka), kćerka
		36. obitelj
Sonnenschein	Leopold
Otto, sin

37. obitelj Sonnenschein	Oskar Fina, supruga Zdenka, kćerka Nada, kćerka	39. obitelj Stern	Adolf Hilda, kćerka
38. obitelj Stein	Bartol ?, supruga Ladislav (Lacika), sin Maca, kćerka	40. obitelj Weiss 41. obitelj Wollner	Miško Vinko Terezija, supruga
		42. obitelj Wollner	dr. Milan Ella, supruga Vladimir, sin – dijete Verica, kćerka – učenica.

Istražujući 1945. godine posljedice Drugoga svjetskog rata, utvrđeno je da je vrlo mali broj članova te jake etničke zajednice preživio rat. To su:

1. Arnold	Čerkovski	logor u Italiji – NOB
2. Josip	Čerkovski	logor u Italiji – NOB
3. Ilija	Čerkovski	NOB
4. Oskar	Čerkovski	NOB
5. Sofija	Čerkovski	NOB
6. Joco	Drechsler	ratno zarobljeništvo
7. Rikard	Elek	mješoviti brak
8. Albert	Ferber	mješoviti brak
9. Karlo	Herzog	inozemstvo – Italija
10. Leo	König	ratno zarobljeništvo
11. Otto	Kohn	?
12. Blanka	Mermelstein	logor u Italiji – Izrael
13. Ivica	Pollak	?
14. Magda	Rosenberg	inozemstvo – Mađarska
15. Leo	Ripp	NOB – Beograd
16. Bežika	Grüngold	izbjeglištvo u Mađarskoj
17. Vlado	Salzberger	NOB
18. Jakob	Schmidt	mješoviti brak
19. Zlata	Sonnenschein	?
20. Fina	Sonnenschein	Zagreb
21. Zdenka	Sonnenschein	mješoviti brak – Zagreb
22. Nada	Sonnenschein	mješoviti brak – Zagreb
23. Franjo	Grüngold	izbjeglištvo u Mađarskoj
24. supruga	Grüngold	izbjeglištvo u Mađarskoj
25. kćerka	Grüngold	izbjeglištvo u Mađarskoj
26. Milan	Vinković-Wollner	koncent. logor Njemačka
27. Verica	Vinković-Wollner	koncent. logor Njemačka
28. Julius	Pollak	logor u Italiji – NOB
29. Irenka	Pollak	logor u Italiji – NOB
30. Adela	Pollak	logor u Italiji – NOB.

Tri su se našička Židova spasila bijegom u partizane i tamo poginuli kao časnici:

31. Vilko	Mermelstein
32. Vladimir	Gross
33. Bertold	Čerkovski.

Jedan manji broj preživjelih Židova se nakon rata vraćao u Našice radi sređivanja svojeg imovinskog stanja, dok se jedino Leo König ponovno nastanio i osnovao obitelj, a tu je i umro i pokopan na našičkom groblju.

Članovi židovske zajednice bili su vrlo važan čimbenik u gospodarskom životu Našica i imali su snažan utjecaj na ukupan razvoj grada. Uglavnom prevladavaju uslužne djelatnosti (veletrgovine, trgovina, ugostiteljstvo, intelektualne usluge i dr.) dok su manjim dijelom zastupljene proizvodne (obrtničke) djelatnosti. Pored toga, članovi zajednice djeluju i kao javni radnici, činovnici, namještenici, o čemu svjedoče pisani dokumenti.

Uvidom u podatke Registra obrtnika Kotara našičkog od 1891. do 1931. i od 1936. do 1941. godine, utvrđeno je da su u tom razdoblju svoju djelatnost prijavili:

1891. Bernhard Dorner, mesar
Elias Kohn, krojač
Ignjo Spitzer, mesar	1907. Regina Spitzer, pravljenje jorgana
David Wichter, krojač
Gyula Weisz, krojač
1892. Leopold Kohn, stolar
Jakob Weisz, krojač	1908. David Franck, soboslikar
Maynhardt Grosz, urar
Nanette Klein, kitničarka
Samuel Rosendorn, stolar
1894. David Glück, prodaja jela	1909. Regina Ferber, pekar
Ignatz Gehringer, prodaja jela
Marko Kohn, postolar
Johana Mermelstein, krojačica
1895. David Glück, vozarenje	1910. Moritz Binenfeld, krojač
1896. Miško Weisz, pekar	1911. Sara Binenfeld, krojačica
Johana Weisz, krojačica
1897. Samuel Drechsler, krčmar	1914. Rudolf Weisz, krojač
1898. Samuel Rosendorn, krojač	1915. David Glück, mesar
1899. Leopold Fuchs, prodaja jela
Karlo Ferber, prodaja jela	1918. Izidor Weisz, prodaja jela
1900. Hermina Kaufmann, krčmarica
Adolf Löwe, krčmar
Rudolf Löwe, krčmar	1920. Samuel Stromsz, krojač
1901. Lavoslav Rosendorn, krčmar	1921. Samuel Drechsler, izrada lula i keramike
Julio Kohn, limar
Leopold Sonnenschein, pravljenje leda
1902. Rudolf Löwe, prodaja jela	1922. Johana Eisler, kitničarka
Bartol Stein, bojadisar tkanina
1903. Izidor Mermelstein, krojač
Simon Steiner, krojač	1926. Samuel Scheiber, taksi prijevoz
1904. David Glück, <i>schlachter</i>
Helena Herzog, urar	1931. Bartol Stein, izrada bijelog rublja
1905. Maritte Rosendorn, krojačica	1939. Vilko Mermelstein, krojač.
1906. Max Fischer, ciglar
Ignatz Göringer, krojač
Katarina Weisz, krojačica	

U Povijesnom arhivu u Osijeku sačuvan je registar upisanih gospodarstvenika (trgovina i veletrgovina) kod Sudbenog stola u Osijeku, a pod čiju jurisdikciju su spadale i Našice. Pregledom registra utvrdio sam da su sljedeći Našičani – Židovi svoju djelatnost registrirali kod istoga suda:

Samuel Drechsler	512/I	Sigmund Eisler	1070/I
Sigmund Heim/Sohn	538	Desire Eisler	1096/III
Aleksandar Eisler	540/I	Miško Weisz	1166/I
Anton Fischer	682	Vilim Kohn i drug	1296/I
Anton Fischer, nasljednik	683/I	Herman Salzberger	1478/I
Adolf Fischer, nasljednik	683/I	Desire Eisler	1592/I
Josef Beran	705/I	Vinko i dr. Milan Wollner	1624/I
Lederer i Lendvai	794/I	Aleksandra Eisler, udova	1629/I
Makso Fischer i		Braća Sonnenschein	1776/I
Emil Plazeriano	834/I	Adolf i Hugo Singer	1786/I
Julio Maulwurf	968/I	Vilim Kohn	1831/I
Žiga Goldstein	999/I	Aron Pollak	1981/IV.
Geza Herzog	1031		

Tijekom godina, unatoč proširenju grada i povećanju stanovništva, smanjivao se broj proizvodnih i uslužnih djelatnosti, a povećavao broj trgovačkih usluga, da bi na dan 10. travnja 1941. godine, prema sjećanjima, bio 41 aktivan član židovske zajednice i to:

– trgovačka djelatnost.....	23 člana
– ugostiteljska djelatnost.....	4 člana
– obrtnička djelatnost.....	4 člana
– slobodna zvanja.....	4 člana
– namještenici i činovnici.....	5 članova
– radnici.....	1 član,

ili poimenično:

Julio Bernfest, trgovac (sitničar)	Hugo Sonnenschein, veletrgovac
Vilim Čerkovski, mlinar	Leopold Sonnenschein, veletrgovac vinom
Samuel Drechsler, veletrgovac	Bartol Stein, trgovac rublja
Ferdo Fuchs, trgovac mješovitom robom	Adolf Stern, trgovac staklom i porculanom
Geza Herzog, trgovac kožom	Milan Wollner, veletrgovac
Eugen Kendl, trgovac mješovitom robom	Leo Fuchs, gostioničar
Vilko Mermelstein, trgovac konfekcijom	Joco Schmidt, gostioničar
Julio Maulwurf, veletrgovac zamalj. plodinama	Aleksandar Schwartz, gostioničar
Aron Pollak, trgovac i krčmar	Miško Weiss, gostioničar
Marko Preiss, trgovac starim željezom	Marko Kohn, postolar
Josip Rosenberg, trgovac mješovitom robom	Maynhard Gross, urar
Josip Ripp, veletrgovac	Arnold Čerkovski, trgovački pomoćnik
Leo Grünwald, trgovac mješovitom robom	Ilija Čerkovski, zanatlija
Franjo Grüngold, veletrgovac zemalj. plodinama	Leo König, trgovački pomoćnik
Herman Salzberger, trgovac tekstilom	Oskar Sonnenschein, namještenik
Jakob Schmidt, trgovac (piljar)	Franjo Rosendorn, trgovački pomoćnik
Mavro Silberberg, trgovac bižuterijom	Rikard Elek, prokurista <i>Krndija</i> d.d.
Hugo Singer, veletrgovac	Moritz Silberberg, namještenik
Ignjo Singer, trgovac pamukom	dr. Izak Heršković, liječnik
	dr. Dane Mogan, odvjetnik
	Jakob Schmeltzer, rabin – svećenik
	Artur Kaufmann, radnik – nosač.

U većini slučajeva članovi obitelji (supruga i odrasla djeca) uključeni su u rad obiteljskih tvrtki ili radnja (trgovine i gostionice), ali nisu nigdje popisani kao radno aktivni žitelji. Prema sjećanjima i slobodnim ocjenama, takvih članova obitelji bilo je oko dvadeset i dvoje, no to i nije bezuvjetno točan podatak.

Iz navedenog vidljivo je koliki je bio udio Židova u gospodarskom životu Našica, i prema tome, koliki je bio utjecaj na gradski život.

Našičani, starosjedioci, još i dandanas mnoge zgrade koje su sagradili Židovi, nazivaju prema prezimenima njihovih vlasnika: Goldfingerova, Singerova, Wolnerova, Pollakova kuća ili kuća Grbavog Fuksa. Mnogo je tih zgrada stradalo u borbama i od požara u Drugome svjetskom ratu 1943. i 1944. godine, a mnoge su promijenile svoj prvobitni izgled tako da se danas ne mogu prepoznati. Najuočljivija je zgrada vlasništvo Goldfinger na Pejačevićevom trgu, koja je prije nekoliko godina obnovljena i restaurirana, dovedena u prvotno stanje s manjim izmjenama.

Jedna od najljepših zgrada, pored Goldfingerove, bila je poslovno-stambena zgrada na uglu ul. V. Lisinskog i Strossmayerove, u vlasništvu obitelji Singer i Ripp, a koja je stradala i izgorjela u borbama u Našicama 1943. godine.

Na istom mjestu nakon rata sagrađena je nova stambeno-poslovna dvokatnica.

U drugoj polovici XIX. stoljeća osnažio je društveni život u Našicama, pa su tako osnovana građanska društva: Obrtničko radničko društvo, Dobrovoljno vatrogasno društvo, Hrvatsko pjevačko društvo *Lisinski*.

Našički Židovi uključili su se u rad osnovanih društava bilo kao izvršni, bilo kao podupirući članovi. Njihovo sudjelovanje u radu društava vidljivo je iz analize članstva u pojedinim društvima.

Obrtničko radničko društvo

Iz raznih evidencija utvrđeno je da su od osnivanja Obrtničkog društva godine 1883. pa do godine 1941. članovi *Društva* bili:

1883. Osnivači *Društva*:

Markus Spitzer

Max Grünberger

Jakob Demond

Heinrich Schlesinger.

U idućim godinama pristupili su *Društvu*:

1888. Muki Müller
Simon Schmirt

1889. Dragutin Gotschalk

1890. Julio Grünberger

1891. Adam Pollak
Karl Ferber
Ignjo Göringer
Bernhard Dorner

1894. Leopold Kohn

1901. Albert Goldinger
Max Fischer
Jakob Franck
Jakob Weiss
Josef Beran
Aleksandar Eisler

1902. Žiga Eisler

1904. Adolf Pollak

1905. Viktor Schlesinger
Mavro Rosendorn

Hinko Fuchs	1913. Samuel Drechsler
Vinko Wollner	Izidor Mermelstein
Gabor Pollak	1935. Marko Kohn
Ignjo Gehringer	Karlo Weiss
1908. Leopold Fuchs	1936. Milan Wollner
Vladimir Benedek	1939. Vilko Marmelstein.
Melhyor Gross	

I svojim doprinosom kroz otkup *Zlatnih spomen čavala*, članovi židovske zajednice dokazali su svoju pripadnost gradu i građanima, a time su potpomogli izradu i posvetu društvene zastave Obrtničkog društva. Otkupu čavala priključili su se:

Albert Goldfinger	Hinko Fuchs
dr. Dane Mogan	Leopold Fuchs
Vinko Wollner	Marko Kohn
Samuel Drechsler	Geza Herzog
Dragutin Weiss	Aladar Benedek
Zlatko Eisler	Julio Maullwurf
Izidor Mermelstein	Rikard Elek
Herman Salzberger	Marko Preiss
Miško Weiss	Vilim Kohn
Albert Ferber	Adolf Singer
Hugo Singer	David Kramer
Leopold Sonnenschein	Julio Stern
Aron Pollak	Ignatz Eisler
Bartol Stein	Weiss i Spivak.
dr. Lavoslav Kraus	

Pored samostalnih obrtnika u rad *Društva* bili su uključeni i trgovci, kao podupirući članovi, jer isti nisu imali svoje posebno (cehovsko) društvo.

Dobrovoljno vatrogasno društvo

Osnivanjem DVD-a u društveni rad uključili su se i članovi židovske zajednice. Tako je iz zapisnika sa Skupštine DVD-a od 15. prosinca 1887. godine vidljivo da je prvi vatrogasni vojvoda bio Sigmund (Žiga) Heim, a u izvještaju Skupštini *Društva* od 12. svibnja 1908. godine, na kojoj je dat cjeloviti popis članova *Društva* od dana osnivanja, navedeno je da su članovi osnivači bili:

Marko Preiss	1888. godine
Simon Schmirt	1888. godine.

U istome izvještaju navedeno je da su kao izvršujući članovi pristupili i:

Jakob Weiss	1889. godine
Žiga Herzog	1906. godine
Žiga Wollner	1906. godine
Viktor Schlesinger	?
Leopold Rosendorn	?

Godine 1906. izabran je za tajnika DVD-a Marko Preiss. Iste godine izabran je Odbor za gradnju vatrogasnog doma, koji je te godine dovršen i posvećen. U ovaj odbor izabrani su Albert Goldfinger i Max Fischer.

Godine 1907. održana je velika vatrogasna vježba u kojoj su djelatno sudjelovali: Jakob Weiss, Leopold Rosendorn, Simon Schmirt, Žiga Herzog i Viktor Schlesinger.

Na godišnjoj skupštini godine 1911. dodijeljene su *Zlatne kolajne* za 20-godišnji rad Marku Weissu i Jakobu Weissu.

Na godišnjoj skupštini DVD-a, održanoj 4. svibnja 1913. godine, izabrani su za vatrogasne časnike Jakob Weiss i Simon Schmirt, a na posebnoj svečanosti 5. srpnja iste godine dodijeljene su kolajne za 25-godišnji rad Marku Preissu, Jakobu Weissu i Simonu Schmirtu.

Prema kronici DVD-a iz godine 1920. u članstvo *Društva* primljen je Franjo Rosendorn.

Na sjednici Upravnog odbora DVD-a, održanoj 6. lipnja 1925. godine, uručena su vatrogasna odlikovanja Zajednice vatrogasnih društava članovima *Društva* za rad u vatrogastvu duži od 25 godina, a među njima je i Simon Schmirt.

Iz izvještaja s proslave 50. obljetnice *Društva* održane godine 1938. vidljivo je da su aktivni članovi *Društva* u jubilarnoj godini bili sljedeći:

dr. Izak Herskowitz
Marko Kohn
Marko Preiss
Samuel Drechsler.

Te iste, jubilarne godine, posvećena je i nova zastava *Društva*, a za izradu koje su građani Našica dali svoj doprinos otkupom *Zlatnih spomen čavala*. I članovi židovske zajednice potpomogli su svojim doprinosom pa se na istim čavlima mogu naći njihova imena:

Leo Grünwald	Hugo Singer
Julio Maulwurf	Miško Weiss
Rikard Elek	Josip Ripp
Samuel Drechsler	Marko Preiss
Geza Herzog	obitelj Silberberg
dr. Dane Mogan	dr. Izak Heršković
Aron Pollak	Leopold Sonnenschein
Albert Goldfinger	Marko Kohn
Herman Salzberger	Izidor Mermelstein.
Bartol Stein	

Hrvatsko pjevačko društvo Lisinski

O sudjelovanju Židova u Hrvatskom pjevačkom društvu *Lisinski* ima vrlo malo podataka jer je arhiva u poratnim godinama uništena. Jedino što je ostalo jesu manji broj fotografija iz predratnog doba, društvena zastava i sjećanja pojedina na ta vremena. Za svoju majku, Olgu Müller, zapisala je njezina kćerka, Vera Stavel: »Bila je aktivan član glazbenog društva *Vatroslav Lisinski*, a svirala

je i bisernicu. Pjevala je solo partije u koru crkve franjevačkog samostana...«. Na zajedničkoj fotografiji pjevačkog zbora iz 1932. godine prepoznati su Vilko Mermelstein i Moritz Silberberg.

U vrijeme proslave 50. obljetnice *Društva* i posvete društvene zastave godine 1939. među izvršnim članovima HPD-a su bili: Zlata Sonnenschein, Vilko Mermelstein, Moritz Silberberg i Ivica Pollak. Vilko Mermelstein i Moritz Silberberg bili su povremeno i članovi uprave *Društva*, a godine 1940. Vilko Mermelstein izabran je za potpredsjednika *Društva*.

I ovom prilikom članovi židovske zajednice potpomogli su u izradi društvene zastave svojim doprinosom i otkupom *Zlatnih spomen čavala*. Tako se na spomen čavlima mogu naći imena mnogih uglednih Židova, kao donatora:

Vilko Mermelstein	Herman Salzberger
Samuel Drechsler	Geza Herzog
Ivica Pollak	dr. inž. Joco Drechsler
Leo Grünwald	Aron Pollak
Vinko Wollner	Miško Weiss
Mavro Silberberg	dr. Izak Heršković
obitelj Schmeltzer	Bartol Stein
Josip Ripp	Leopold Sonnenschein
Rikard Elek	Izidor Mermelstein
dr. Dane Mogan	Hinko Fuchs
Vlatko Stern	Karla Weiss.
Hugo Singer	

Sve navedeno govori da su se našički Židovi, kao starosjedioci, saživjeli u potpunosti s ovim gradom i njegovim građanima, te dali svoj značajan doprinos kao izvršujući ili podupirući članovi pojedinih društava u kulturnom i društvenom životu Našica.

Dosta brojna židovska zajednica svojim povećanjem i gospodarskim jačanjem osjetila je potrebu za duhovnim, vjerskim i kulturnim povezivanjem svojih članova. Gospodarska snaga omogućila je izgradnju bogomolje – sinagoge s prostorima za odvijanje duhovnog i ostalog društvenog života Židova. O ovoj sinagogi nema gotovo nikakvih podataka. Jedini trag nađen je u knjigama Zemljišno-knjižnog ureda Općinskog suda u Našicama i u katastarskim nacrtima. Iz gruntovnog izvoda se vidi da je zemljište na kojemu je sagrađena sinagoga kupljeno od Ludviga Pintarića i pravo vlasništva uknjiženo je na Izraelističku bogoštovnu općinu u Našicama godine 1893. u površini od 309 čhv. Nakon kupovine zemljišta prišlo se i izgradnji bogomolje, koja je, prema pretpostavkama, dovršena koncem XIX. stoljeća, što svjedoči i slika bogomolje iz godine 1900. Nisu pronađeni nikakvi podaci o projektantu, a izvodači su vjerojatno bili domaći, našički obrtnici. Sama bogomolja bila je veličine oko 10x15 m u dvije etaže, s dva tornja, a ukupna visina mogla je biti oko 20 m. Izgrađena je na vrlo lijepom i uočljivom mjestu u neposrednoj blizini središta grada, na raskrižju ulica J. J. Strossmayera i V. Lisinskoga. Srušena je u proljeće 1942. godine.

Uz bogomolju sagrađena je stambena zgrada sa stanom za rabina i zbornicom s učionicama što se sve uklopalo u jednu cjelinu. Zgrada postoji i danas, u

privatnom je vlasništvu, sasvim promijenjenog prvotnog izgleda, potpuno neprepoznatljiva, njena ljepota je devastirana.

Nema mnogo podataka o svećenicima, ali su ipak zabilježena imena nadržbinera dr. Miroslava Freibergera u obavljanju dužnosti (zamjena) godine 1929. i 1931. i nadržbinera dr. Simona Ungara (zamjena) 1929. i 1932. godine.

Prije toga, niz godina dužnost našičkog rabina obavljao je Samojlo Winter, koji je umro i pokopan 12. ožujka 1916. godine u Našicama. Negdje oko 1930. godine dolazi za rabina Jakob Schmeltzer i ostaje tu sve do odvođenja u logor 1942. godine.

Pogled na bogomolju iz ulice V. Lisinskoga

Oblikovanje i uređenje židovskoga groblja u Našicama također svjedoči o brojnosti i imovinskom stanju članova židovske zajednice u našičkom rabinatu, a koji se protezao na područna mjesta: Podgorač, Koška, Feričanci, Orahovica i Đurđenovac.

Groblje je smješteno u Ulici žrtava fašizma, a što ima i svoju snažnu simboliku (ulica imenovana po završetku Drugoga svjetskog rata).

U knjigama Zemljišno-knjižnog ureda u Našicama ima vrlo malo podataka o židovskom groblju. Katastarski planovi kao i Zemljišne knjige osnovani su tek godine 1885. na temelju Urbarskih prava i tapija a u koje je uvedeno vlasništvo na zemljište na kojemu je smješteno groblje. U knjigama nema podataka kada je zemljište kupljeno, od koga, i kada je izvršena njegova prenamjena. O početku namjenskog korištenja groblja jedini je podatak, a ujedno i najstariji, natpis

na nadgrobnom spomeniku Koschmannu Ferberu, umrlom i sahranjenom na našičkom groblju 1835. godine.

Pored ograđene i uredene grobljanske površine izgrađena je i kuća za čuvara groblja (stambeni prostor) i prostorija (spremište) za čuvanje kola za prijevoz pokojnika i pogrebne opreme, a koja postoji i danas (u privatnom je vlasništvu).

Nebriga uopće, a djelomično i čovjek sam učinište svoje, pa je samo groblje danas u jako lošem i zapuštenom stanju.

Spomenik na groblju godine 1993.

Pored religijske i humane vrijednosti spomenici i samo groblje imaju i svoju kulturno-povijesnu vrijednost. Osobita su vrijednost natpisi na hebrejskom jeziku. Postupnim prelaskom natpisa s hebrejskoga na njemački i, na koncu, na hrvatski jezik očituje se i suživljavanje Židova s domaćim stanovništvom.

Da bi spasio kulturnu baštinu od zaborava, Branko Polić iz Zagreba (porijeklom Našičanin iz porodice Pollak) popisao je 1963. godine postojeće grobove i spomenike i identificirao znatan broj sahranjenih Židova. Iz natpisa na spomenicima, koji su ujedno i prvi i jedini pisani dokumenti o dolasku Židova u naše krajeve, kao i njihovom radanju, životu i umiranju, evidentno je da ima pokoj-

nika rođenih još u XVIII. stoljeću (Salamon Kraus 1774., Michael Sellinger 1791., Rosalie Sellinger 1794., Salamon Müller 1796. i Barbara Müller 1796. godine) no, na žalost, nema podataka jesu li isti i rođeni u Našicama. Ima i znatan broj sahranjenih u prvoj polovici XIX. stoljeća. Prema istim natpisima utvrđeno je da je posljednji sahranjeni Židov bio Izidor Mermelstein – umro 1940. godine. Međutim, prema tvrđenju Branka Polića, njegova baka Sida Pollak pokopana je na Novu, 1942., godinu. To je i posljednji podatak o pokopima na našičkom židovskom groblju.

Samo groblje podijeljeno je u dva dijela, i to prednji dio sa deset redova grobnih mjesta (od I. do X. reda) i stražnji dio groblja s četiri reda (od X. do XIII.). Prema sadašnjem stanju, utvrđeno je postojanje 160 grobova koji su vidno označeni kao grobna mjesta, bilo spomenikom ili njegovim ostatkom ili ogradom oko groba. No to ne možemo uzeti kao točan podatak jer se znatnom broju grobova izgubio svaki trag. Pored toga, jedan dio spomenika odbačen je van groblja, i za te spomenike nisu utvrđena grobna mjesta te nisu popisani.

Grobna mjesta prema identifikaciji mogu se ovako razvrstati:

- grobovi sa spomenicima i podacima o mrtvima (čitljivi) 113
- grobovi sa spomenicima i natpisima na hebrejskom jeziku 13
- grobovi sa oborenim spomenicima i nečitljivim natpisima 20
- grobovi potpuno devastirani i samo označeni ostacima spomenika 14.

Pregledom osmrtnica pronađeni su podaci o još 18 umrlih osoba, čija grobna mjesta nisu utvrđena i zabilježena prilikom popisa spomenika, a pokopani su na našičkom židovskom groblju.

Lista osmrtnica osoba čiji grobovi nisu identificirani.

1. Izidor Weiss	umro-la	9.X.1939.	78
2. Bernhard Sonnenschein		14.XI.1929.	65
3. Samuel Strauss		11.VI.1926.	44
4. Johana Eisler (rod. Dietrichstein)		12.X.1924.	54
5. Rezi Sonnenschein (rod. Steiner)		20.X.1919.	64
6. Kata Weiss (rođ Deutsch)		14.V.1919.	62
7. Ignatz Preiss		25.X.1917.	89
8. Samojlo Winter, rabin		12.III.1916.	71
9. Filip Fuchs		3.I.1914.	74
10. Cecilie Dosler (rod. Wolck)		3.VI.1906.	77
11. Anton Fischer		20.II.1900.	59
12. Anton Blau		10.III.1899.	85
13. Josefina Blau		1939.	
14. Sigmund Heim		19.V.1896.	46
15. Josip Grünwald		15.II.1939.	52
16. Regina Bauer		18.XII.1928.	
17. Marie Singer (rod. Katz)		12.III.1916.	46
18. Mavro Juhn		19.X.1915.	66
19. Sida Pollak		31.XII.1941.	75.

Slijedi pregled grobnih mjesta i spomenika na groblju koji je utvrdio Branko Polić 1993. godine.

IME I PREZIME	DATUM ROĐENJA	DATUM SMRTI	DOB	
<i>I. red</i>				
1. Rosalie Slesinger		umrla u ranom djetinjstvu		srušen zajednički
Vili Slesinger		umro u ranom djetinjstvu		srušen grob
2. nepoznati grob				postolje bez spomenika
3. Rosalie Kohn	(1805.)	7.IX.1880.	75	
4. Markus Pollak		1841.		srušen, podnožje oštećeno
5. Adolf Pollak	(1883.)	23.VI.1916.	83	
6. Anne Pollak	(1835.)	8.V.1920.	85	
<i>II. red</i>				
7. Jozefine Singer	(1870.)	16.IV.1905.	35	oborena ploča
8. Adelle Pollak	1876.	1928.	52	oborena ploča
9. Gabor Pollak	20.X.1864.	29.XII.1932.	68	oboren, kip razbijen
10. Josef Angelus	(1820.)	4.V.1888.	68	
11. Nina Kraus	23.VI.1852.	1859.	7	natpis nečitak, gotica
12. Salamon Kraus	1774.	28.XI.1860.	86	njemački natpis, na poledini hebrejski
13. Jakov Eichenbaum	1845.	1849.	4	hebrejski naziv
14. Charlotte Eichenbaum	1828.	1864.	36	hebrejski i njemački natpis
<i>III. red</i>				
15.				natpis nečitljiv
16. Marie Singer	(1870.)	12.III.1916.	46	oboren
17. Josefina Singer	(1840.)	14.II.1915.	76	oboren
18. Markus Pollak	(1841.)	8.VIII.1915.	74	oboren
19. Ignatz Grünwald	(1860.)	9.V.1915.	55	oboren
20.				oboren, natpis nečitljiv
21. Heinrich Schlesinger	(1836.)	28.IX.1889.	53	
22. Rosalie Schlesinger	(1832.)	9.I.1897.	65	
23. Johanne Weiss	(1834.)	18.VIII.1898.	64	
24. Johanne Eesch				ostali natpisi nečitljivi
25.				postoji samo postolje
26. Lazar Grünwald	(1821.)	16.I.1899.	78	oboren
27. Anna Grünwald	(1825.)	25.IX.1900.	75	oboren
28. Rosa Lederer	(1851.)	30.XI.1911.	60	
29. Hermann Neumann	(1860.)	20.IV.1911.	51	
30. Adolf Schwartz	(1840.)	1909.	69	oboren
31. Cecilie Rössler	(1829.)	13.VI.1906.	77	oboren
32. Ignatz Glied	(1852.)	28.IV.1906.	54	oboren
33. Moritz Weiss	(1860.)	9.VII.1901.	41	oboren
34. Josef Drechsler	(1831.)	15.I.1901.	70	
35. Ferdinand Obersohn	13.II.1837.	24.XI.1899.	62	oboren
36. Karl Pollak	(1839.)	2.V.1899.	60	oboren

ZVONIMIR BRDARIĆ

37.					oboren, natpis nečitljiv
38. Carl Pick	3.I.1874.	4.III.1907.	33		oboren
39. Dr. Aleksander Elek	26.II.1869.	13.VI.1924.	55		oboren
40. Elek	21.VIII.1885.				oboren, ostali podaci nečitljivi
41. Elek					podaci nečitljivi
42. Katarina Gross					oboren, podaci nečitljivi
43. Regi Müller					nagnut, podaci nečitljivi
44. Fany Müller	(1831.)	1.XII.1901.	70		
45.					samo postolje
46. Zdenko Frank	26.VIII.1904.	4.XII.1904.	1		zajednički grob
Selene Frank	1901.	1903.	2		
47.					samo postolje
48. Ludvig Schwartz	26.XI.1912.	28.IV.1913.	1		

IV. red

49. Josip Beran	1858.	1928.	70		
50. Vilma Kremer	(1900.)	2.XII.1926.	26		
51. Julia Herzog	(1851.)	6.VI.1923.	72		oboren
52. Dragica Spivak					
53. Sofija Pollak	(1854.)	13.X.1922.	77		oboren
54. Ignjo Sonnenschein	1834.	22.II.1920.	86		zajednički grob
Terezija Sonnenschein	1855.	20.X.1919.	64		
55. Bernhard Sitzer	(1812.)	20.XII.1874.	62		

V. red

56. Ella Herzog	2.II.1885.	10.X.1927.	42		
57. Katica Sonnenschein	30.III.1891.	11.XI.1936.	45		
58. Aladar Benedek	19.III.1881.	13.XII.1931.	50		
59.					podaci nečitljivi
60. Marie Büchler	(1835.)	21.I.1905.	70		
61. Kati Singer	(1861.)	7.IV.1908.	47		
62. Adolf Singer	(1860.)	25.V.1926.	66		

VI. red

63. Sida Preiss	10.XII.1864.	15.II.1869	5		
64. Michael Selinger	(1891.)	12.II.1856.	65		
65. Rosalie Selinger	(1794.)	9.IX.1859.	65		
66. Katarina Sitzer	(1815.)	12.III.1872.	57		oboren, gornji dio razbijen njemački, poledina hebrejski
67. Koschmann Ferber	1835.				
68. Rosa Ferber	(1834.)	23.III.1923.	89		
69.					natpis hebrejski
70.					natpis hebrejski
71. David Somberg	(1800.)	7.XI.1889.	89		zajednički grob
Helene Somberg	(1817.)	15.X.1883.	66		

72. Regina Ferber	(1860.)	23.VII.1921.	61
73. Albert Ferber	(1834.)	18.II.1897.	63
74. Dragutin Ferber	(1853.)	28.IX.1909.	56

VII. red

75.				oboren i preokrenut
76.				hebrejski natpis
77. Izidor Mermelstein	1875.		68	
78.				oboren i preokrenut
79. Karolina Winters	(1848.)	26.III.1890.	42	oboren
80. Anton Fischer	(1841.)	20.II.1900.	59	stihovi na njemačkom
81. Regine Fischer	(1845.)	7.II.1886.	41	
82. Aleksandar Eisler	(1859.)	9.III.1922.	63	
83. Anna Drechsler	(1836.)	16.VII.1922.	86	

VIII. red

84.				hebrejski natpis
85.				oboren i preokrenut
86. Sali Ehrlich	(1834.)	1874.	31	oboren
87.				posve obrastao natpis
88.				samo postolje
89. Gabriel Müller	(1823.)	1.VI.1879.	56	
90.				oboren i obrastao
91. Jakob Eisler	(1824.)	1891.	57	
92. Fanny Büchler	(1836.)	25.II.1970.	34	
93. Rosalie Sonnenschein	(1874.)	6.IX.1889.	42	oboren
94. Betti Katz	(1821.)	7.VIII.1887.	66	
95. Ignac Kessler				ostalo nečitljivo
96. Moritz Ripper	27.IX.1842.	9.I.1885.	43	
97. Therese Müller	(1835.)	1886.	51	

IX. red

98.				oboren, hebrejski natpis
99. Anna Kerpner	(1827.)	IV.1862.	35	
100. Rosa Goldstein	1869.	1936.	67	oboren
101.				hebrejski natpis
102. Sidonija Weiss	(1864.)	1.IX.1934.	70	oboren
103. Fanni Dorner	(1775.)	1863.	88	oboren
104. Therese Gutmann		31.XII.1868.		
105. Bernhard Sonnenschein		13.III.1868.		
106. Emma Heim	1878.	28.XII.1882.	4	oboren
107. Netti Schillinger	(1824.)	12.IX.1870.	46	
108.				hebrejski natpis
109. Salamon Sladke	1872.			oboren
110. Jakob Büchler	(1830.)	24.XII.1872.	42	
111. Herman Katz	(1823.)	19.XII.1898.	75	

ZVONIMIR BRDARIČ

112.				nečitljiv
113.				nečitljiv
114. Josefina Pollak			79	ostalo nečitljivo
115.				nečitljiv
116. Fritz Kohn				oboren i preokrenut
117. Egon Tolnauer	(1863.)	1899.	36	

X. red

118. Edo Bauer	1892.	1938.	46	
119. Paulina Weiss	1852.	1934.	82	oboren
120. Regina Löwy	1846.	1935.	89	
121.				samo postolje
122. Helena Schlesinger		10.V.1868.		
Felix Schlesinger		24.V.1883.		
123.				nečitljivo
124. Salamon Kohn	(1800.)	6.XII.1876.	76	
125. Barbara Müller	(1797.)	14.VIII.1861.	64	
126. Salamon Müller	(1796.)	24.IX.1858.	62	

XI. red

127. Max Grünberger	(1839.)	29.VI.1888.	49	
128. Leopold Grünberg		15.VI.1894.		
129. Filip Kohn	(1835.)	17.II.1899.	64	
130. Helene Kohn	(1835.)	25.VII.1893.	58	oboren
131. Johana Juhn		19.I.	70	
132. Leopold Juhn		24.V.1854.		

XII. red

133. Hinko Rosenberger	1853.	1911.	58	
134.				samo postolje
135.				samo postolje
136.				samo postolje
137.				nečitljivo
138.				samo postolje
139.				oboren i preokrenut
140.				oboren
141. Aron Roth	(1849.)	30.IX.1907.	58	oboren, spomenik naslonjen
142. Silvio Roth	(1824.)	30.XI.1906.	82	
143.				oboren
144.		oboren		
145.				postolje, natpis gotica
146.				oboren
147. Theresia Hernheisser	1820.	1898.	78	
148. Helene Kohn				oboren

XIII. red

149.					nečitljivo
150. Nanette Ehrlich		15.IV.1925.			
151. Franjo Weiss	(1821.)	19.II.1924.	103		
152.					samo postolje
153. Marko Benedek	1923.				
154.					nečitljivo
155.					nečitljivo
156. Karl Hecht	1870.	1912.	42		nečitljivo
157. Johana Singer	(1860.)	5.I.1917.	57		
158.					izvadena ploča
159.					velika grobnica sa hebrejskim natpisom
160.	1850.	1917.	67		natpis nečitljiv

Ratne strahote Drugoga svjetskog rata, čiji je učinak i holokaust kao najveća tragedija čovječanstva, izbrisale s našega područja, iz našega grada, na najsuroviji način jedan narod – Židove. Njihov život, način ponašanja, sudjelovanje u gospodarskom i kulturnom životu, dokazuju da su bili neraskidivi dio našega grada. Osim sjećanja, nekoliko fotografija i nekoliko zgrada izmijenjenog izgleda, nema spomenika njihovog boravka među nama. Međutim, ostao je jedan značajan spomenik, a to je neuređeno i devastirano židovsko groblje. To je oseljivo, ali zanemaren lapiradij – muzej kamenih spomenika židovske kulture u Našicama.

Da bismo sačuvali sjećanje na te naše sugrađane i odužili se na dostojan način njihovom doprinosu u stvaranju i razvijanju našega grada, trebali bismo spasiti što se još spasiti dade, a to je groblje. Tako bi ovu povijesnu rijetkost, s vrijednim spomenicima i natpisima na hebrejskom jeziku, uvrstili u galeriju povijesnih spomenika kulture i obogatili zavičajnu zbirku a izrazili skrb za sve što je dio našega povijesnog identiteta.

Izvori

Zavičajni muzej u Našicama:

1. Glavna društvena blagajnička knjiga Obrtničkog društva u Našicama od 1883. do 1946.
2. Pristojbak – Uplatni zapisnik I. Obrtničkog društva u Našicama od 1. siječnja 1901. do 30. lipnja 1905.
3. Blagajnička knjiga I. Obrtničkog društva u Našicama od 1. srpnja 1905. do 31. prosinca 1912.
4. I. Obrtničko društvo u Našicama – Blagajnička knjiga od 1. siječnja 1934. do 31. prosinca 1946.
5. Pravila I. Obrtničkog radničkog društva u Našicama.

6. Registar obrtnika kotara Našičkog od 1891. do 1931.
7. Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih Rabinata našičkog od 1929. do 1934.
8. Jubilarni izvještaj 1908.-1938. Državne mješovite građanske škole sa izvještajem za školsku godinu 1937./38.
9. Izvještaj dvorazredne trgovačke i više pučke škole u Našicama krajem školske godine 1923./24.
10. Osmrtnice – objave smrti (tiskara: Novaković, Kovačić, Rehak i Stenger) od 1899. do 1939.
11. Društvena zastava Dobrovoljnog vatrogasnog društva u Našicama – *Spomen čavli*.
12. Pismo Vere Staval, Sjećanje na majku.
13. Foto arhiv: Matija i Slavko Ollrom, Nino Pavlović, Drago Majer.
Županijski ured u Našicama:
14. Registar obrtnika kotara našičkog od 1936. do 1941.
Franjevački samostan u Našicama:
15. Društvena zastava Obrtničkoga društva u Našicama – *Spomen čavli*.
Povijesni arhiv Osijek:
16. Jevrejska Matica rođenih za okrug Našice.
17. Rabinat orahovečki za godinu 1779.-1913.
18. Registar gospodarstvenika Sudbenog stola u Osijeku.

Literatura

1. Đurić Tomislav, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*, Varaždin 1974.
2. Polić Branko, »Židovsko groblje u Našicama«, *Bilten Židovske općine Zagreb*, prosinac 1994.
3. »Put u slobodu«, *Katekizam* br. 6, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1994.
4. *Religije svijeta*, isto, Zagreb 1987.
5. Waller Josip, *Hrvatsko kulturno umjetničko društvo »Lisinski« Našice 1889.-1974.*, Našice 1974.
6. Isti, *Sto godina dobrovoljnog vatrogasnog društva u Našicama*, Našice 1988.

Memoarska građa

Sjećanja Leona Majera, Josipa Majsterića, Vladimira Schupicha, Bratislava Novaka, Branka Polića, Drage Ferbera, Marcela Kolomba i Miriam Bing-Drempetić.

Židovi u Osijeku

Na području današnjeg Osijeka prvi tragovi o boravku Židova zabilježeni su još u antičkoj Mursi. Na temelju pronađenih spomenika prilično je izvjesno¹ da je u Mursi postojala židovska bogomolja krajem II. i početkom III. stoljeća. Iz toga se da zaključiti, da su Židovi nastanjivali Mursu, što se potkrepljuje i činjenicom da je rimski car Septimije Sever, koji je u to vrijeme vladao i o čijem obilasku Panonije postoje tragovi, bio blagonaklon prema Židovima. Židovi su već tada, 150 godina nakon što je Vespazijan razorio hram u Jeruzalemu, živjeli raspršeni po rimskom carstvu, imali značajne centre svoje dijaspore u kojima su ostali vjerni svojoj monoteističkoj religiji.

Nepoznato je je li u predtursko doba, prije 1526. godine u Osijeku bilo Židova ili ne, kao što nema ni zapisa o njihovom prisustvu u doba turske vladavine Osijekom koja je trajala nešto više od 150 godina. No kako je tursko osvajanje Osijeka, Budima i prodor prema Beču pao u vrijeme neposredno nakon progona Židova iz Španjolske 1492. godine, a mnogi su prognani španjolski Židovi – Sefardi našli utočište u Turskoj, vrlo je vjerojatno, da je i u turskom Osijeku egzistirala židovska kolonija. Postoje zapisi o takvim kolonijama u nekim drugim gradovima koji su potpali pod tursku vlast, kao što su Budim i Beograd, pa je vrlo vjerojatno da su Židovi živjeli i u turskom Osijeku. Židovi i Osijek spominju se koncem XVII. stoljeća kada su beogradski Židovi, koje su zarobili Austrijanci čekali u logoru pred osječkom Tvrđom da budu otkupljeni i oslobođeni.²

Isto tako ne postoje ni pouzdani podaci o dolasku Židova u Osijek i okolice u vrijeme kada zajedno s austrijskom vojskom dolazi do znatne migracije stanovnika sa sjeverozapada Austro-Ugarske prema njezinim južnim granicama. No, vrlo je vjerojatno, da je među doseljenicima koji su barem povremeno boravili i zbog trgovine putovali po mjestima gdje je boravila austrijska vojska, bilo i Židova. Prvi pisani dokumenti³ o boravku Židova u Osijeku i to u Donjem gradu, potiču iz sredine XVIII. stoljeća. Dokument spominje dozvolu koju je izdala carica Marija Terezija za kratki i privremeni boravak Židova unutar zidina osječke Tvrde. Iz istog vremena je i popis 11 osoba, Židova, koji su živjeli u Donjem gradu. Nešto kasnije, s kraja XVIII. stoljeća, postoji zabilješka da se u pratnji austrijskoga generala nalazi i u Osijek se doselio Židov, prezimenom Singer, koji je vjerojatno za generala obavljao financijske poslove. Singer i nje-

¹ Pinterović, D., »Da li je u Mursi postojala Sinagoga?«, *Osječki zbornik*, 9-10, 1965., str. 61.-75.

² Lebl, Ž., »Povijesna traganja«, *Bilten* br. 12, Jevrejska općina, Zagreb, rujan 1989.

³ Schwarz, N., »Nešto iz povijesti Židovske Bogoštovne Općine u Osijeku gradu«, *Jevrejski almanah za godinu 5688*, Vršac 1927., str. 193.-196.

govi potomci ostali su u Osijeku kao stalni stanovnici grada. No da u to vrijeme oni nisu bili jedini židovski stanovnici u Donjem gradu govori činjenica o postojanju židovskoga groblja na istočnom prilazu gradu, »kraj živodernice«, a i danas postoji to groblje na mjestu koje se naziva Bikara.

Prvi zapisi o aktivnosti Židova u Osijeku i to u Gornjem gradu potiču iz 40-ih godina XIX. stoljeća kada se priprema i službeno osnivanje općine. Njezin prvi predstojnik bio je izvjesni Mendel Spiller, dok je dr. Mavro Reiner sastavio prvi statut općine. Prvi službeni zapisnik s općinskog sastanka datira iz 1849. godine što smatramo godinom osnutka Židovske općine u Osijeku.

Druga polovica XIX. stoljeća razdoblje je jačanja Židovske općine. Iako je sredinom stoljeća bilo svega oko 50 članova koji su zabilježeni kao poreski obveznici, općina ima zgradu, svoje škole i bogomolje, osniva se pogrebno društvo *Hevra Kadiša* i uređuje groblje u Gornjem gradu na Čepinskoj cesti, na mjestu gdje se i danas nalazi. Koliko je Židovska općina bila jaka zajednica razabire se iz podatka o gradnji sinagoge, koja je započeta 1869. godine. Tada je to bila najveća građevina u gradu, veća i od tadašnje stare katoličke župne crkve. Tek tridesetak godina kasnije, na mjestu župne crkve sagrađena je znatno veća današnja župna crkva. Gradilište za sinagogu u Županijskoj ulici, nasuprot zgrade Županije, darovao je grad Osijek. Sinagoga je sagrađena prema nacrtima arhitekta Theodora Sterna a kao izvođač radova se spominje graditelj Alois Flambach. Do danas je sačuvana povelja o izgradnji objekta, iako sama građevina više ne postoji. Prvi rabin bio je u toj sinagogi dr. Samuel Spitzer, kasnije osječki nadrabin, čiji četrdesetgodišnji rad ostavlja vidan trag u razvoju i napretku židovske zajednice. Za njegovo doba sagrađena je nova velika zgrada židovske škole, koju su pohađale generacije židovske djece u Osijeku. U toj zgradi je i danas sjedište Židovske općine u Osijeku. Na kraju XIX. stoljeća Židovska općina je najveća u Hrvatskoj i broji gotovo 2000 članova a to je oko 8 posto cjelokupnog gradskog stanovništva. Poslije dr. Samuela Spitzera na mjesto nadržabina za narednih trideset godina dolazi dr. Simon Ungar. Zajedno s njim, kao predsjednik Općine, djeluje sin dr. Samuela Spitzera, dr. Hugo Spitzer. Na početku XX. stoljeća gradi se u Donjem gradu sinagoga. To je razdoblje najvećeg procvata osječke Židovske općine; u gradu su aktivni brojni njezini članovi: liječnici, pravnici, industrijalci i trgovci. Znatna dio privredne djelatnosti u Osijeku odvija se zahvaljujući zalaganjima uglednih članova Židovske općine.

Cionistički pokret nalazi pobornike među Židovima Osijeka; imaju predstavnike već na prvom cionističkom kongresu u Baselu 1897. godine. Između dva svjetska rata razvija se židovski omladinski pokret potaknut cionističkim idealima. Prvi sportski slet židovske omladine u tada novoosnovanoj Kraljevini SHS održava se u Osijeku.

Prosperitetna i velika židovska zajednica Osijeka doživljava tragične dane i gotovo potpuno uništenje u holokaustu Drugoga svjetskog rata. Veliku sinagogu u Županijskoj ulici zapalili su fašisti već u travnju 1941. godine. Progoni Židova koji su odmah počeli, postaju sistematični.

Židovi su prisiljeni iseliti se iz svojih kuća u središtu grada, uvedene su mnoge diskriminativne mjere protiv njih, a 1942. godine osniva se sabirni logor u Tenji, kamo bivaju odvedeni gotovo svi Židovi prije odlaska u logore smrti, Auschwitz,

Jasenovac. Žene i djecu iz okolice Osijeka i Bosne sakuplja se u logoru u Đakovu. Židovska općina stavljena je pred grozna iskušenja: pomoći deportiranima u logorima a pri tome ne pomagati fašistima na novim hapšenjima i deportacijama. U tom razdoblju nestalo je 90 posto članova Židovske općine u Osijeku.

Oko 200 preživjelih vratilo se nakon svršetka rata u Osijek. Obnovljen je rad Općine sada pod drugačijim uvjetima. Stvaranjem države Izrael i mogućnošću iseljenja, oko stotinu osječkih Židova odlazi u Izrael. Broj članova Židovske općine u Osijeku svodi se na svega oko 100 i taj broj ostaje do današnjih dana.

Karakteristično za razdoblje komunizma od 1945. do 1990. godine, su male mogućnosti religioznog djelovanja i obrazovanja. Židovska općina u Osijeku živi u oskudnim okolnostima vezujući svoju aktivnost uz aktivnost ostalih židovskih zajednica tadašnje države. Koliko je ta zajednica bila slaba govori i činjenica da je zgrada donjogradske sinagoge, koja je samo slučajem prošla bez razaranja u Drugome svjetskom ratu, dugo godina stajala nekorištena i zapuštena, te ju konačno, u nemogućnosti da je obnovi, Židovska općina prodaje. Još je tužnija sudbina velike gornjogradske sinagoge, čije spaljene ruševine preživljavaju rat. Komunističke vlasti odlučuju da uklone taj objekt, iako ga se moglo obnoviti. Na njegovom mjestu, umjesto nekadašnje sinagoge koja se uklapala u arhitekturu obližnjih zgrada među kojima je i kazalište, sada stoji sasvim neprikladna stambena zgrada socrealističkog stila. Ironija sudbine sinagoge nadopunjava se i time, što su tadašnje gradske vlasti obeštetile Židovsku općinu u Osijeku za srušenu sinagogu tako da su joj dali jednu stambenu zgradu u centru. Tu zgradu su onda te iste vlasti po zakonu o nacionalizaciji, koju godinu kasnije, oduzele Židovskoj općini.

Bitna aktivnost Židovske općine svodi se na čuvanje vrednota i naslijeđa koja su ostala od nekada velike zajednice. Posebna se briga vodi o uspomeni nevino stradalih Židova u holokaustu. U razdoblju iza Drugoga svjetskog rata, a tako je i danas, u vodstvu općine nema rabina kao duhovnog savjetnika zajednice, već tekuće poslove obavljaju predsjednik, tajnik i izvršni odbor. U poslijeratnom razdoblju na tim funkcijama zapaženo je djelovanje dr. Lazara Margulijesa kao predsjednika, a nakon njega, Maksa Hermana kao tajnika. Na njegov poticaj podignut je spomenik žrtvama holokausta, rad kipara Oskara Nemona, rođenog u Osijeku.

Nastojanja židovskih zajednica da svoje aktivnosti povežu s Izraelom bile su u razdoblju bivše Jugoslavije otežane zbog nepovoljnih političkih odnosa tadašnje države i države Izrael. Političkim promjenama 90-ih godina mijenja se odnos prema Izraelu u pozitivnom smjeru, pa se intenziviraju veze Židovske općine s Izraelom. Mladi članovi Općine imaju sve više mogućnosti da stiču judaističko obrazovanje na seminarima u Izraelu i da se upoznaju sa svojim vršnjacima iz dijaspore i Izraela.

Iako brojčano mala, Židovska općina u Osijeku uživa ugled kao stara i dobro organizirana etnička i vjerska zajednica. Naš osnovni cilj i zadatak je uspostavljanje dobrih odnosa sredine u kojoj živimo, tj. Republike Hrvatske kao naše fizičke domovine s državom Izrael kao naše duhovne domovine. U općem nastojanju ostvarenja dobrih odnosa između svih dobronamjernih ljudi, želimo da veliki duhovni, kulturni i znanstveni doprinos što su ga Židovi dali i još uvijek daju cijeloj svjetskoj civilizaciji, bude što bolje dostupan i građanima Hrvatske.

Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.)

Kretanja stanovnika grada Osijeka

Stanovnici Osijeka bili su građani, jer su se građanima smatrali stanovnici naselja koje je imalo pravni status grada. Osijek, kao značajno plovno i suhozemno središte, pružao je mogućnost razvoja obrta i trgovine. Iz tih se razloga u grad godišnje useljavalo i relativno malo iseljavalo. Od druge polovice XIX. stoljeća, počinju prve moderne migracije prema istočnoj Slavoniji. Osijek je od tog vremena imao pozitivni migracijski saldo, tj. višak doseljenika nad odseljenicima. Migracije su etnički složene. U njima su znatan udio imali Nijemci i Židovi koji razvijaju trgovačko-obrtničku djelatnost te Mađari koji su privučeni mogućnošću kupovine jeftine zemlje.

Naredbom Namjesničkog vijeća Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 13. listopada 1866. godine, Gradsko poglavarstvo imalo je obvezu sastavljanja statističkih iskaza o useljenju i iseljenju iz grada Osijeka za svaku proteklu godinu. Iskaz je sastavljan do 10. siječnja da bi do kraja mjeseca stigao u Zagreb Namjesničkom vijeću, odnosno Zemaljskoj vladi. Sve useljene osobe u drugoj polovici XIX. stoljeća dolazile su iz zemalja Austro-Ugarske Monarhije.¹

Osijek, kao gospodarsko najrazvijeniji grad u Slavoniji, približavao se sredinom XIX. stoljeća po broju stanovništva Zagrebu, da bi na početku XX. stoljeća zaostao na upola manjem broju. Razvitak Zagreba uvjetovan je velikim dijelom njegovom ulogom upravnog i političkog te kulturnoga središta sjeverne Hrvatske i sve povoljnijim željezničkim prometnicama. U oba grada, znatan utjecaj na porast stanovnika imalo je jačanje tvorničke industrije, posebice na početku XX. stoljeća. Međutim, porast građanstva u razdoblju od sklapanja Nagodbe pa do pred Prvi svjetski rat te njegov ukupni udio povećavao se u biti relativno sporo, izuzev posljednjega desetljeća XIX. i prvoga desetljeća XX. stoljeća.²

¹ Povijesni arhiv u Osijeku, dalje PAO, Arhivski fond Gradskoga poglavarstva u Osijeku, dalje GPO, kutija 1046., predmet br. 1543/1869.; 1725./1869.

² Karaman, I., »Privredni položaj Slavonije u Habzburškoj Monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868-1918)«, *Historijski institut Slavonije, Zbornik 4.*, Slavonski Brod 1966., str. 287; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II. 1906.-1910.*, Zagreb 1917., str. 4.

Tablica 1. Kretanje broja građana u Osijeku i Zagrebu

Grad	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Osijek	17.247	18.201	19.778	23.018	28.505
Zagreb	19.857	29.218	38.742	57.690	74.703

(Šidak, Jaroslav – Gross, Mirjana – Karaman, Igor – Šepić, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb 1968., 320).

U navedenom razdoblju naravni prirast u gradu Osijeku gotovo je nikakav. To je u biti, s jedne strane, dokaz slabog rađanja po gradovima, a s druge, pak, znak velike smrtnosti. Zato se porast stanovništva u hrvatskim gradovima može jedino objašnjavati useljavanjem. Iz tih razloga se autohtono stanovništvo Osijeka, s obzirom na njegov rast, sve više smanjivalo, pa je useljeno tvorilo osnovu gospodarskoga potencijala i radne snage u gradu.³

Broj Židova se u gradu Osijeku povećavao od druge polovice XIX. stojeća, što se može zaključiti i po prošnji donjogradske Židovske bogoštovne općine koja je zamolila Gradsko poglavarstvo 3. studenoga 1868. godine da se postojećemu malom židovskom groblju u Donjem gradu ustupi još 481 m² gradskog zemljišta. Kako je tada u Donjem gradu živjelo 26 židovskih obitelji, glede zamolbe je krajem svibnja 1869. godine na donjogradsko groblje izašlo povjerenstvo koje su činili ispred grada Nikola Živanović, gradonačelnik, Aleksandar Lužinsky, gradski mjernik te gradski zastupnici Gjoko Mavrodić i Alojz Janković. Od strane donjogradske Židovske bogoštovne općine povjerenstvenom izvidanju bili su nazočni općinski predstojnik David Hermann i zamjenik predstojnika Maksimilijan Schwartz. Zamolba je pozitivno razriješena, ali uz napomenu da se određeno zemljište može ustupiti donjogradske Židovskoj općini tek po isteku ugovora Stjepana i Gjure Vlaškovca, koji su na dobivenom prostoru uzgajali pšenicu.⁴

Tablica 2. Tablica vjerskog sastava stanovništva u Zagrebu i Osijeku u 1880. godini

Grad	Katolici	Prevoslavci	Evangelici	Židovi	Ostali	Ukupno
Zagreb	26.653	953	233	1.286	87	29.218
Osijek	14.769	1.655	273	1.493	11	18.201

(Pavličević, D., *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1990., 140).

Židova je 1880. godine na području civilne Hrvatske i Slavonije najviše u gradu Osijeku (1.493). Židovima je grad na rijeci Dravi, koji se nalazio na prirod-

³ Wertheimer-Baletić, A., »Kretanje stanovništva do Prvoga svjetskog rata«, *Vukovar vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb 1994., str. 203, 204.

⁴ PAO, GPO, kutija 1047., predmet br. 1830/1869.

nom raskrižju suhozemnih putova, na uhodanim vodenim i suhozemnim prometnicama, osiguravao životni opstanak, odnosno davao mogućnost bavljenja najrazličitijim sitnim i posredničkim poslovima. I u narednih deset godina zajedno s prirodnom regeneracijom, broj Židova se u gradu Osijeku povećavao, ali još više je rastao njihov gospodarski utjecaj, jer su to uglavnom bili trgovci, gostioničari, novčari i prekupci koji su svoje gospodarske akcije povećali nakon 21. listopada 1873. godine kada su potvrđenim Zakonom izjednačeni u pravima s ostalim građanima Austro-Ugarske Monarhije. Od toga doba Židovi nabavljaju i nekretnine, školuju djecu za liječnike, veterinare, pravnike i profesore na najboljim školama Monarhije te malo po malo postaju elitni sloj.⁵

Izgradnja velebne židovske bogomolje

Bez obzira na broj, Židovi su u svakom gradu imali samo jednu bogomolju. Povećanjem broja Židova u Osijeku postojeća gornjogradska židovska bogomolja u Nemeckoj, današnjoj Pejačevićевой ulici postala je premala,⁶ pa je gornjogradska Židovska bogoštovna općina pokrenula 1866. godine predradnje za izgradnju velebne židovske bogomolje. Obratila se Gradskom poglavarstvu koje je na sjednici Glavne skupštine 31. siječnja 1867. godine odobrilo gornjogradske Židovske bogoštovne općine korištenje dva kućišta na glavnom gornjogradskom trgu (prostor današnje NA-ME) za gradnju židovske bogomolje uz desetogodišnje otplaćivanje kupovne svote.⁷

Kako je istodobno započela izgradnja Županijske ulice, došlo je do izmjene, prvotno odobrene lokacije na Glavnom gornjogradskom trgu. Stoga je 10. veljače, 29. ožujka i 3. travnja 1869. godine predstojništvo osječke Židovske bogoštovne općine zamolilo od Gradskoga poglavarstva dozvolu za izgradnju velike i lijepe bogomolje u Gornjem gradu na gradskom slobodnom kućištu na uglu Županijske i Ulice divljeg čovjeka (današnja Ulica Hrvatske Republike). Na temelju priložene građevne dozvole senator Ivan Stahuljak je 18. svibnja izvršio povjerenstveno izviđanje u kojem su uz Stahuljaka bili nazočni i gradski mjer-nik Aleksandar Lužinsky te predstavnici gornjogradske Židovske bogoštovne općine Josip Obersohn, općinski predstojnik, Salomon Schwartz i G. Lansinger. Prema priloženom narisu bogomolja je građena *vis-a-vis* Županijske palače. Ukupna joj je površina iznosila 322 m². Dozvola za gradnju odobrena je 22. svibnja 1869. godine. Međutim, morali su se izvršiti mali ispravci. Iako je zatraženo da se tornjevi bogomolje uvuku za 21 palac (1 palac = 2,6 cm) i izbjegne njihova izbočenost glede zgrade kasina i kazališta, to u konačnici izgradnje ipak

⁵ Szabo, A., »Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji«, *Naše teme*, br. 7-8, Zagreb 1989.; Gross, M., *Počeci moderne Hrvatske*, »Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji«, Zagreb 1985., str. 41-41.; Kolar Dimitrijević, M., »Nijemci u Podravini«, *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*, Zbornik, Zagreb 1994., str. 45; Živaković-Kerže, Z., *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek 1996., str. 81, 82.

⁶ Sršan, S., *Osječki ljetopisi 1686.-1945.*, Osijek 1993., str. 389.

⁷ PAO, Zapisnik glavnih skupština od godine 1867. do 1870., br. 4123-866.; 1252-867.; Živaković-Kerže, Z., *Urbanizacija...*, nav. dj., 24.

nije izvršeno. Prepravljena je jedino visina bogomolje, koja je nakon izgradnje bila jednaka s ostalim novosazidanim zgradama u Županijskoj ulici. Kako Židovska općina za gradnju nije imala potrebna početna sredstva u iznosu od 12.000 forinti, zamolila je 29. travnja Namjesničko vijeće u Zagrebu da joj odobri izdavanje beskamatnog zajma u navedenom iznosu. Općina je posudeni novac vraćala u godišnjem iznosu od 600 forinti. Na temelju pozitivnog odgovora iz Zagreba traženi zajam je 12. lipnja 1869. godine odobrilo i Gradsko poglavarstvo. Kamen temeljac za gradnju sinagoge postavljen je 26. svibnja 1869. godine. Arhitekt je Teodor Stern, a graditelj Alois Flanbach. Svojim lijepim vanjskim izgledom i unutrašnjom ljepotom novoizgrađena židovska bogomolja nadilazila je sve sinagoge po Hrvatskoj i Slavoniji. Spaljena je krajem 1941. godine, a potpuno porušena 1950. godine.⁸

Sinagoga u Osijeku

⁸ PAO, GPO, kutija 1046., predmet 1703./1869.; kutija 1047., predmet 1853./1869.; kutija 1104., spis 1705./1874.; Vukelić, V., *Tragovi prošlosti, Osijek 1994.*, str. 120.

Utjecaj osječkih Židova na gospodarski i javni život grada

U razdoblju od 1890. do 1910. godine, prema broju Židova Osijek je na drugom mjestu, iza Zagreba. Naime, Židovima sve više odgovara Zagreb koji je sve manje pogođen financijskom krizom, a i raspolagao je u odnosu na ostale hrvatske gradove povoljnijim željezničkim prometnicama. Osim toga, u navedenom razdoblju zbog slabijeg privrednog razvoja Hrvatske i sve veće mogućnosti zarade u europskim, a posebice prekomorskim zemljama sve je manja imigracija Židova u Zagreb i Osijek. Broj Židova u navedenim gradovima održavao se samo prirodnom regeneracijom.⁹

Tablica 3. Mijena Osječana u 1898. godini prema vjeri

	Rimokatolici	Pravoslavci	Židovi	Evangelici
Rođeni	718	60	46	13
Umrli	724	79	18	9

(Vjesnik Županije virovičke, 1899., br. 7., 57).

Analiza tablice pokazuje: u 1898. godini rođeno je u gradu 7 žitelja više nego što ih je umrlo. Prema vjeri veći pomor od poroda bio je kod rimokatolika za 6 i pravoslavaca za 19 osoba, dok je veći porod od pomora kod Židova i evangelika. Natalitet je kod Židova bio veći za 28 osoba, a kod evangelika za 4 osobe.

Tablica 4. Broj stanovnika Osijeka u 1909. godini prema vjeri

Rimokatolici	Pravoslavci	Židovi	Evangelici	Muslimani
20.684	2.668	2.168	937	44

(Vjesnik Županije virovičke, 1909., br. 23., 218).

Međutim, statistike nam ne daju podatke o odnosu Židova prema narodnostima, jer očito kriteriji popisa nisu isti. U razdoblju od 1900. do 1910. godine prema relevantnim popisima stanovništva zabilježeno je da se sve veći broj Židova u Osijeku i ostalim hrvatskim gradovima postupno asimilira. Na to ukazuje podatak da je u Osijeku veliki broj Židova iskazao njemački jezik kao materinski. Postotak Židova koji su se smatrali Nijemcima je zbog političkog odnosa posve drugačiji. Prema navedenom broju Židova, ne možemo utvrditi koliko je onih koji su govorili njemačkim, mađarskim ili hrvatskim jezikom. U samom gradu se jako malo Židova izjasnilo za »hrvatski ili srpski jezik« kao materinji iako se neki pojedinci otvoreno određuju prema »hrvatskoj smjernici«.

⁹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I., Zagreb 1913., 202; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II., Zagreb 1917., str. 145.

Tako je glasoviti osječki odvjetnik dr. Hugo Spitzer, dugogodišnji predsjednik Židovske bogoštovne općine, preobrazio na početku XX. stoljeća osječku Židovsku pučku školu s njemačkim nastavnim jezikom u hrvatsku. Djelovanjem dr. Huga Spitzera i u službu Božju uveden je hrvatski jezik. Osnovao je u gradu Osijeku Klub odvjetnika koji je pokrivao područje osječkoga odvjetničkoga odbora, a do 1914. godine uređivao je glasilo *Pravnik*. Godine 1906. osnovao je i uređivao *Osječki tjednik* tiskan u tiskari Juliusa Pfeiffera, također Židova po rođenju. Posljednji broj *Osječkog tjednika* izašao je 14. lipnja 1908. godine.¹⁰

Na prijelazu stoljeća u gradu Osijeku otvaraju se brojne tvornice, trgovine, grade se ceste, željeznice i novčarski zavodi. U tome su procesu uveliko sudjelovali Židovi čiji je utjecaj na gospodarski život grada Osijeka bio velik. U glavnim ulicama Gornjega i Donjega grada brojni židovski trgovci smjestili su i otvorili svoje raznovrsne dućane. Kuće su bile jednokatne sa stanovima na prvom katu i trgovinama u prizemlju. U dvorištu su se nalazila obilno opskrbljena skladišta, a kroz široka kolna vrata svakodnevno su kola izvozila i dovozila robu.

Kao trgovačko i industrijsko središte, dobiva Osijek do 1873. godine više kreditnih zavoda, pretežno smještenih u Gornjem gradu. U kasnijim godinama i u ostalim dijelovima grada otvorene su kreditne ustanove. Međutim, opća privredna kriza u Austro-Ugarskoj Monarhiji zaustavila je napredak osječkog novčarstva za čitava dva desetljeća. Ali, prirodni tokovi privrednog života nisu se mogli zaustaviti, pa je od početka 90-ih godina XIX. stoljeća sve do početka Prvoga svjetskog rata nastupio u gradu pravi polet u razvoju novčarstva kojemu je privreda Osijeka dugovala gotovo sve što je postigla prvih decenija XX. stoljeća. Konstantan porast broja bankovnih i štedioničkih zavoda, prekidan tek kraćim intervalima predaha (napose oko 1900. godine) paralelno je tekao s povećanjem njihovog kapitala te novčarskoga poslovanja.

Jedna od glavnih novčanih privatnih kuća u Osijeku bila je tada firma *Sorger, Weismayer & Comp.* Preko nje je dolazio novac iz Budimpešte. U poslovnim krugovima Slavonije najvažniji događaj zbio se 8. lipnja 1909. godine kada je u gradu Osijeku utemeljena podružnica Hrvatske zemaljske banke d.d. Osnovala ju je s dioničkom glavnicom od 2,500.000 kruna firma *Sorger, Weismayer & Comp.* uz pomoć *Živnostenske banke* iz Praga. Naime, temeljnom odlukom Sudbenog stola u Osijeku br. 10794. od 19. lipnja 1909. R. 1906./37. brisano je Trgovačko društvo *Sorger, Weismayer & Comp.* da bi od lokalnog malog osječkog bankovnog poduzeća nekolicine osječkih židovskih kapitalista pod okriljem jedne od najjačih čeških banaka nastao veliki novčani zavod za podizanje gospodarske industrije u Slavoniji s proširenim djelokrugom na čitavu Hrvatsku. Na taj način se na ovim prostorima javlja utjecaj češkoga kapitala. Zahvaljujući upravo više nego brzom rastu svojih klijenata, banka je već 1910. godine udvostručila glavnicu, odnosno povicila je na ukupno 5,000.000 kruna. S obzirom na poslovne veze i izvore kapitala postala je ubrzo jedna od najvećih i najutjecajnijih banaka čitave Hrvatske. Pod njezinim neposrednim uplivom našli su se

¹⁰ Gross, M., – Szabo, A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992., str. 55; Malbaša, M., *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Zagreb 1978., str. 39.

gotovo svi novčani zavodi u Osijeku, kao i većina industrijskih poduzeća. Uz pomoć njezinog kapitala štedionica je 1913. godine povećala svoju glavnicu na 2,500.000 kruna.¹¹

Najugledniji i najimućniji Židovi bili su iz obitelji Hermann, Miskolczy, Ullmann, Mayer, Weiss, Schwartz, Spitzer, Rosenbaum, Romberg... Sudjelovali su u gradu Osijeku pri osnutku parnih mlinova, tiskarskih poduzeća, tvornica, novčarskih zavoda i bezbroj društvenih, sportskih i dobrotvornih ustanova u kojima su bili članovi i koje su ispomagali obilatim donacijama. Iako sažeto, sve to pokazuje velik i snažan utjecaj Židova na gospodarski i javni život grada Osijeka na prijelazu XIX. u XX. stoljeće.

¹¹ Karaman, I., »Privredni položaj Slavonije...«, nav. rad. str. 309, 310; PAO, Upisnik sudbeno protokoliranih tvrtki B/II, br. 10070., R. 1909./205.; Isto, Firingner, K., *Vodič kroz arhivsku gradu*, 209 PO; Vukelić, V., *Tragovi...*, nav. dj., 14-55.

Osječki umjetnici Ivan Rein i Oskar Nemon

Dvojica umjetnika Židova, koji pripadaju drugoj generaciji hrvatskih slikara XX. stoljeća, slikar Ivan Rein (Osijek 1905. – Sisak 1943.) i kipar Oskar Nemon (Osijek 1906. – Oxford 1985.), školovani između dva rata, ostavili su vrijedan udio u hrvatskoj ali i europskoj likovnoj umjetnosti. Prve likovne poticaje dobili su za vrijeme školovanja u osječkoj realnoj gimnaziji kada su zabilježeni njihovi prvi javni nastupi na izložbama. Mladenačko umjetničko rivalstvo započeto u istoj školskoj klupi prekinuto je odlaskom na studij u Beč. Rein se nakon jednogodišnjeg studija arhitekture u Beču vraća u Zagreb gdje završava Umjetničku akademiju a potom deset godina živi i djeluje u Parizu. Nemon je završio Likovnu akademiju u Bruxellesu a potom, do kraja života, živi i djeluje u Londonu i Oxfordu. Obojica izraziti intelektualci razvijali su svoje osobne likovne izraze na direktnim umjetničkim izvorima već provjerenih likovnih vrijednosti. Nastojali su se snaći u kozmopolitskim europskim okvirima svoga vremena ali i istovremeno biti prisutni i u Hrvatskoj. Reinu, sudbina dugog umjetničkog života za razliku od Nemona, nije bila sklona.

Rein je gotovo cijeli slikarski opus realizirao u Parizu. Od nedavno je valoriziran monografskom izložbom i monografijom te tako uvršten u umjetničke tokove XX. stoljeća. Njegovi humanistički, kozmopolitski osjećaji koje je gajio kao i veći broj europskih intelektualaca rezultirao je likovnim antifašističkim angažmanom koji traje od Španjolskoga građanskog rata, intelektualnog pokreta otpora fašizmu izbijanjem Drugoga svjetskog rata, Reinovom internacijom u logore u Francuskoj i Hrvatskoj i, konačno, aktivnim uključivanjem u Narodno-oslobodilačku borbu Hrvatske u kojoj je izgubio život.

Nemon se razvio u poznatog i priznatog kipara posebice kao portretista znamenitih osoba svoga vremena: engleske kraljevske obitelji, Freuda, Churchilla, Montgomerya, Eisenhowera. Autor je brojnih spomeničkih skulptura diljem svijeta, no, na žalost, još uvijek nedovoljno poznat u okvirima svoje domovine Hrvatske. Rado je, do kraja života, svraćao u Osijek koji mu je ostao trajna i draga uspomena na provedenu mladost.

Ivan Rein (Osijek 1905. – Sisak 1943.)

Ivan Rein pripada generaciji hrvatskih slikara rođenoj početkom XX. stoljeća, školovanoj ponajprije na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu, a potom u Parizu, generaciji čije je umjetničko stvaranje ispunilo četvrto desetljeće XX. stoljeća.

*Oskar Nemon**Ivan Rein*

Sudbina mu nije bila naklonjena. Reinova prerana tragična smrt 1943. godine u antifašističkoj borbi Hrvatske, te smrt njegovih roditelja koji su, postavši žrtvama fašizma, stradali u holokaustu zajedno s tisućama Židova za vrijeme Drugoga svjetskog rata – nesretne su okolnosti koje utječu na sudbinu koja je pratila njegovo likovno djelo. Predugo je »čuvano« od 1952. godine u pohrani zagrebačkih galerija, očekujući stručnu obradu i prezentaciju. Velika vremenska distanca, gotovo pola stoljeća od nastanka do cjelovitije obrade slikareva djela, te njegove prezentacije, još je jedna nesretna okolnost. Tek nakon održane monografske izložbe 1982. godine u Osijeku, Zagrebu i Beogradu, Reinovo je djelo u okvirima hrvatskoga slikarstva četvrtoga desetljeća pravo otkriće. Publicistika i enciklopedistika do tada, skromno su obilježile Reinovu pojavu. Premda je njegovo stvaralačko razdoblje kratko – obuhvaća tek malo više od jednog desetljeća – ipak je u tome kratkom razdoblju nastalo bogato djelo. Prerana tragična smrt slikareva prekinula ga je u trenucima sazrijevanja, kada se od njega najviše očekivalo. Iako sudionik u genezi hrvatskoga međuratnog i ratnog slikarstva, tek nakon monografske izložbe, koja je cjelovitije otkrila njegovo djelo, uvršten je u integralni likovno-povijesni korpus hrvatskoga slikarstva. No, ostaje i pitanje pripada li to djelo samo hrvatskom slikarstvu. Nije li ono po osebnosti i mjestu nastanka i integralni dio pariškoga pa i europskoga slikarskog korpusa. Uz djela velikih hrvatskih slikara i Reinovo je djelo uvelo hrvatsko slikarstvo u europski slikarski korpus XX. stoljeća. Rein je uz Miroslava Kraljevića, utemeljitelja hrvatskoga modernog slikarstva, dosegao u Parizu visoku umjetničku razinu.

Ivan Rein rođen je u Osijeku 1905. godine u intelektualnoj obitelji dr. Mavre Reina, uglednog pravnika i odvjetnika, i Olge, rođene Hönigsberg. Drugo je dijete u obitelji. Sestra Renata rođena je 1902. godine u Sisku. Najranije djetinjstvo i mladost proveo je u Osijeku. Roditeljski odgoj i kućna atmosfera bili su

prvi dragocjeni impulsi za Reinovo formiranje. Veliki interes pokazao je za književnost, filozofiju, glazbu i slikarstvo. Na njegovo formiranje bitno su utjecali život i atmosfera Osijeka onoga doba. Osijek je tada bio jedan od najvećih gradova u Hrvatskoj, s nacionalno heterogenom sredinom, razvijenom industrijom, trgovinom, poljoprivredom, grad je to s bogatom kulturnom tradicijom. Na Reinovo intelektualno formiranje utjecalo je školovanje na osječkoj Kraljevskoj realnoj gimnaziji koja se proćula visokom razinom obrazovanja i razumijevanjem za mlade talente. Već kao srednjoškolac, Rein je zajedno sa svojim profesorom Josipom Leovićem, koji ga je privatno podučavao slikanju, priredio izložbu slika 1923. godine u Osijeku. Povoljna likovna kritika objavljena u osječkim novinama u povodu izložbe ohrabrila je mladog Reina za daljnje bavljenje slikarstvom. K tome, podršku su mu pružili i gimnazijski profesori, također slikari, Petar Orlić, Rudolf Turković i Guido Jeny. Nedugo po završetku gimnazije, uoči Reinova odlaska na studij, Reinova obitelj preselila je iz Osijeka u Zagreb. Premda je bio izrazito slikarski nadaren, Rein je 1924. godine započeo studij arhitekture na Tehničkom fakultetu u Beču, koji prekida nakon godinu dana. U bečkom se mlijeu opredijelio i učvrstio odluku za studij slikarstva, koji je 1925. godine upisao na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu i proveo u klasi profesora Vladimira Becića. Dakako, neizbježan je bio i snažan Becićev utjecaj na slikarska formiranja mladog Reina. U okvirima studija na zagrebačkoj Umjetničkoj akademiji Reinova je generacija bila usmjerena ka slikarstvu Hrvatske slikarske škole nalazeći u njoj temelja u slikarsku naobrazbu. Težilo se, naspram suvremenih potvrđenih vrijednosti, postaviti osebujne naše nacionalne vrijednosti kao što je upućivao onovremeni teoretičar, slikar i profesor Ljubo Babić. I u Reina je zamjetna pripadnost etici i estetici njegove generacije. Rein je bio poliglota. I tijekom studija u Zagrebu puno je ulagao u osobnu naobrazbu putem dostupne mu literature s područja slikarstva, književnosti i filozofije. Nakon prve generacije slikara hrvatske moderne – kojoj su pripadali Josip Račić, Miroslav Kraljević, Vladimir Becić i Oskar Herman – i druga je generacija, kojoj je pripadao i Rein, bila okrenuta prema Parizu. Zato je logičnim bio Reinov odlazak u Pariz na slikarsko usavršavanje nakon završenih studija slikarstva na zagrebačkoj Umjetničkoj akademiji, 1929. godine. Kao već diplomirani slikar, usavršavao je u Parizu i formirao svoj stil asimilacijom i pod utjecajima već provjerenih slikarskih vrijednosti. U Pariz su ga odveli intelektualna potreba i želja za novim spoznajama i izravnim doticajima s najvišim slikarskim vrijednostima koje je do tada upoznao putem literature ili posredstvom slika prve generacije slikara hrvatske moderne. Kao i njegovi prethodnici, pripadnici prve generacije, po dolasku u Pariz okreće se prema istim izvorima – El Grecu, Velasquezu, Goyi i Manetu. Bile su to za Reina godine najvećeg stvaralačkog napona i životne snage. Strpljivo je kopirao u Louvreu, velikome likovnom učilištu u kojemu su koncentrirane najviše umjetničke vrijednosti. Informiran je ali nije pokazivao veću naklonost, ili, možda, odlučnost prema avangardnoj umjetnosti. Kratko je boravio u školi Andre Lhotea. U ranom pariškom razdoblju bio je naklonjen i francuskim slikarima Cézanneu, Pissarou i Bonnardu. Kao i u Miroslava Kraljevića i u Reina je uočljivo cezaniiranje Manetovom paletom. K tome blisko mu je recentno slikarstvo

oko 1930. godine. Bernard Dorival u knjizi *Slikarstvo XX. stoljeća* o njima piše da su to slikari koji poštuju tradiciju a s nepovjerenjem gledaju na avangardu. Oni pokazuju ljubav prema prirodi, staloženom miru, dopadljivosti, figuraciji, njegujući zanat i kult prošlosti. Pažnju poklanjaju kompoziciji, problemima svjetlosti, valera i slikarske materije. Pokazuju nesklonost prema irealizmu, fovizmu i kubizmu, zagovaraju stvarnost i njeguju zanat. Platna su im ispunjena humanošću. Po njima slika treba biti užitak oku i duhu. Ne padaju pod ukus publike dopadljivog realizma. Dopuštaju slobodu nedovršene izrade. Smatraju da dovršena slika gubi na emotivnoj snazi, unose privid skice. Nastoje sačuvati naglasak na istinitosti i spontanosti. Osvjetljenje je nježno, biserno sivo. Glavni predstavnici su Aújame, Bezombes, Brianchon, Chapélain Midy, Léger, Poncelet. Njihovim poimanjima pridružili su se mnogi umjetnici onoga vremena pa i sam Rein.

Najranije Reinovo pariško razdoblje s početka četvrtoga desetljeća vrijeme je slikareva formiranja, kada se svjesno opredijelio za figurativno, tonsko slikarstvo, posebno žensku figuru. Nadahnute uljane slike iz toga razdoblja, tradicionalnoga su izraza. Nastale u intimi slikareva atelijera, navještanje su velike kreativne snage osebuje stvaralačke ličnosti koja će se snažnije iskazati oko 1936. godine. Primjenjivao je tada načelo muzejske umjetnosti – red i klasičnu harmoniju – a u načinu komponiranja ostao je privržen tradiciji francuskoga slikarstva XIX. stoljeća. Nema slučajnosti u njegovu slikarstvu. Izgradio je prepoznatljiv sistem i kompozicione sheme zasnovane na provjerenim klasičnim načelima. U početku primjenjuje Cézanneovu modulaciju formi, koje svojom čvrstinom podsjećaju na konstruktivizam, već otprije mu blizak iz vremena školovanja na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu. Na pojedinim ranim pariškim slikama uočljiva je sklonost »manetizmu« i »hispanizmu«. U monokromnoj paleti dominira Manetova crnina koja izvanredno korespondira s rafiniranim odnosima metalnomodre, crnosive i srebrne, okera i smeđih tonova. Njegujući valerske vrijednosti svakog tona, te su slike zadobile intenzivan poetski naboj. Jednostavne, čvrste voluminozne forme obilježile su tonsko slikarstvo ranog razdoblja razvijajući se od tamne game i prigušene svjetlosti do slikarstva kojim će zagospodariti lakši i svjetliji akordi. Otvaranjem problema svjetlosti zbile su se promjene u njegovom slikarstvu. U Parizu, tom gradu svjetlosti, otkrio je svjetlost i opčinjen njome unio je u svoje slike. Rein je slikar intimizma. Intenzivniju boju upotrebljavao je samo kao akcent u valerskoj organizaciji slike. Postupno je unosio promjene i u strukturu slikarske materije. Namaz paste bio je suh, gotovo postan, nanesen na platno u vrlo tankom namazu. Upotrebljavao je mekane kistove. I arhitektonika poteza postupno se mijenjala, postajući uočljivom i ekspresivnijom. Crtežu je Rein pridavao veliko značenje zasnivajući ga na točnoj zanatskoj izvedbi. I crtež je, kao i ini elementi slike, otkrivao i očitavao snažan utjecaj francuske slikarske tradicije. Crtež je jedan od prepoznatljivih elemenata Reinova slikarskog identiteta.

Studioznim slikarskim pristupom realizirao je seriju izuzetnih slika, datiranih oko 1932. godine, s kojima je istupio tijekom četvrtoga desetljeća na izložbama u Parizu i Zagrebu. Nastojao je biti prisutan u likovnom životu Pariza i Zagreba istodobno, ali takva nastojanja – pokazalo se to tijekom vremena – bila su teško održiva. U Parizu mu nije bilo jednostavno provoditi Babićevu i Hegedušićevu

tezu da je nacionalno pretpostavka internacionalnoga. Reinovo slikarstvo sve više se europeizira. U prvom pariškom razdoblju, oko 1930. godine, radi u duhu hrvatske škole, a kasnije je bliži sljedbenicima slikarstva pariške škole, koji nisu pripadali nijednoj modernoj struji. Pariškoj školi pripadali su uz Francuze i brojni stranci, a među njima je bilo i Židova – Modigliani, Pascin, Chagall, Soutine. Doživjeli su sličnu sudbinu jer većinu njih domovina nakon dužeg izbjivanja ne priznaje ili ih se odriče pošto se ne prepoznaje u njihovim djelima. Slična je bila i Reinova sudbina. Slikarski razvoj nastavlja u likovnoj metropoli u Parizu, kojemu su težili toliki umjetnici. Većinom su se nakon kraćih studijskih boravaka vraćali u domovinu. Uspoređivali su tako svoja djela s djelima majstora slikarstva najviših vrijednosti. Pariz im je pa i Reinu širio poglede. U njemu je formirao osobni izraz i ostvario osebujno i originalno umjetničko djelo. Njegov pariški opus značajan je, premda je, na žalost, ostao fragmentarno sačuvan. Danas o pariškoj produkciji sudimo na osnovu opusa koji broji oko osam stotina slika – oko stotinu uljanih slika, dvije stotine akvarela, kombiniranih tehnika i pastela, te ponajviše crteža. Sva ta djela nastala su u relativno kratkom rasponu koje obuhvaća malo više od jednoga desetljeća. Kronološki gledano, najstarije datirane slike su ulja *Djevojka s bijelom maramom*, *Muškarac sa šeširom*, *Mrtvi mačevalac*, *Na stolici*, koja nose sva obilježja stila Reinovog pariškoga razdoblja i likovnog formiranja. Karakterizira ga figurativnost i tonalnost. Pod utjecajem je velikih umjetnika Velasqueza, Goye i Maneta. Osobito su nadahnute i uspjele kompozicije sa ženskim figurama: *Djevojka s lepezom*, *Dama u žutom*, *Ženski akt*, *Djevojka s podbočenom rukom*, *Studija djevojke sa cvijetom u kosi*, *Ženski poluakt s podignutom rukom* i *Poluakt djevojke sa šeširom*. Obremenjene naglašenim poetskim i napose erotskim nabojem, te slike ostavljaju snažan dojam po načinu modeliranja, prisustvu svjetlosti i spontanosti. Pune senzualnosti i sjete, Reinove slike žena nose ponajviše prepoznatljiva obilježja intimizma postupnim unošenjem ekspresivnog poteza kistom. Dvije slike izvedene 1933. godine u tehnici ulja na platnu *Le Clochard* i *Djevojka u vrtu* zaslužuju pozornost prema formatu. Za slike iz Reinova ranog pariškog razdoblja i formiranja stila može se reći da ulijevaju poštovanje prema autoru i odmah nas osvajaju svojom iskrenošću. Uslijedio je novi zamah kistom oko 1936. i 1938. godine, kada su bljesnule uljane slike *Eliane* i *Most*, a i zrelost razdoblja i napose uspjele ekspresivne slike maloga formata izvedene u kombiniranoj tehnici, akvarelu i crtežu, da bi svoj slikarski vrhunac dosegao slikama nastalim oko 1938. godine – *Bal* i *Na stolu* kojima je smjelije iskoračio prema avangardi.

Sve je više postajao pariškim slikarom, i to ne samo izborom tema već i stilom koji je poprimao oznake europske avangarde. Nastojao je proniknuti što dublje u samu bit čistoga slikarstva, uspješno je zacrtao razvojni put zasnovan na sretnome odabiru provjerenih likovnih vrijednosti, povijesno usvojenih i potvrđenih, unoseći pritom stilske osobnosti i profinjenost snažnoga intelektualnog znakovlja težeći za ostvarivanjem što viših estetskih i slikarskih vrijednosti. Dolazi do stanovitog potiskivanja problema forme nauštrb problema svjetlosti i boje. Osobito je težio da svjetlost prodre iz slike. Forme su pod utjecajem Bonnardova slikarstva počele gubiti čvrstoću. Crtež je spontaniji i ekspresivniji. Rein je

eruopski intelektualac, antitrendovski umjetnik koji u okvirima hrvatskoga slikarstva četvrtoga desetljeća zauzima značajno mjesto uz Vjekoslava Paraća, Slavka Šohaja i Milana Steinera. Reinova stilsko i tematska orijentacija u vremenu sazrijevanja stila, oko 1935. godine, oslanja se kao i u razdoblju formiranja stila, oko 1930. godine, na vladajuću likovnu klimu u Parizu. Oko 1935. godine proširio je tematski izbor uvodeći urbane vedute, pejzaže, marine i mrtve prirode. Slika bulevare, trgove, parkove, male ulice, kavane i bistroe, omiljena sastajališta Parižana, kejkove, Seinu, remorkere i parišku periferiju. Vješto je odabirao motive i uočava pitoreskne detalje. Razvijao se i napredovao krupnim pomacima. Bio je vrlo produktivan. Ne slika samo uljane slike koje su iziskivale sporiji i studiozniji likovni postupak, kao u ranom pariškom razdoblju, već radi brze skice, slobodne kombinatorike i prepoznatljivog rukopisa u tehnikama akvarela, crteža olovkom, tušem, perom ili kistom često laviranoga koje su mu omogućavale brzi slikarski postupak. Formati su prilagođeni radu na motivu, mjestu i uvjetima. Većinom su to formati malih dimenzija, ponajčešće blokovi za skiciranje. Upravo ti mali formati ponajbolje razotkrivaju slikarevu suptilnu umjetničku ličnost. Napose se izdvajaju crteži osobite mekoće i poetike: *Motiv s drvećem i tvornicom*, *Veduta Pariza I.*, *Ulica s drvećem*, *Skica djevojčice*, *Djevojka za stolom*, *Žena čita*, *Glava djevojčice*. Ključne su slike iz zrelog razdoblja datirane oko 1936. godine, ulja, kombinirane tehnike i akvareli: *Eliane*, *Most*, *Crveni zid*, *Ljubavnica*, *Drvo red*, *Drveće u jesen*, *Ulica u Parizu*, *Mari Madeleine Calien* te brojni crteži tušem i kistom: *Brod na Scini*, *Žena pred ogledalom*, *Žena s psićem*, erotski ciklus *Žene pri toaleti*. Slike su rađene laganom i majstorski sigurnom rukom s puno suptilnosti i delikatnosti, jednim neponovljivim potezom *alla prima*. Pune su lirске osjećajnosti, senzulanog žara i napose zrelog slikarevog iskustva. Atraktivne su posebice poradi neposredne i spontane fakture i vještine brzog tehničkog postupka. Prava su mala remek-djela.

Izdvajaju se uljane slike *Eliane* i *Most* kao najbolji primjeri Reinova zrelog slikarstva. Ujedno su i temeljna djela cjelokupnog slikarevog opusa, u kojima dolazi do sinteze umjetničkog talenta, visoke razine tehničke izradbe, osebujnog nadahnuća i kulture erudite. Iako uljane, ove slike sadrže spontanost, profinjenost i dozirani ekspresionizam. Njegovim temeljnim djelima pripadaju i dvije kombinirane tehnike *Zid* i *Crveni zid* iz 1936. godine, specifične po likovnom i estetskom rafinmanu. *Zid* je zanimljive i neobične asimetrične kompozicijske sheme originalne u hrvatskom slikarstvu. Slika *Crveni zid* ostavlja već na prvi pogled snažan dojam. Ekspresivnog je i reduciranog znakovlja po kompoziciji, crtežu i koloritu s efektnim suodnosima simbolističke crvene, crne i bijele boje na neoslikanoj u potpunosti podlozi papira. Običan urbani motiv uzdigao je na ovoj slici do najviših likovnih i estetskih vrijednosti. Svježini slike pridonosi i nedovršenost izradbe.

Bile su to godine Reinova snažnog uzleta. Slikarstvo je bilo medijem njegova osobnog pročišćavanja, tako je mogao slikati samo majstor velikog formata. Slika seriju lirskih pejzaža u bloku za skiciranje akvarelom: *Dva drveta uz obalu*, *Na paši*, *Žuti pejzaž*, *Drvo u polju*, *Drveće u jesen* kao i nekoliko pejzaža nastalih za vrijeme boravka u Škotskoj: *Pejzaž iz Škotske I.*, *Pejzaž iz Škotske II.* i *Brdoviti krajolik*. Istome stilskom razdoblju oko 1936. godine pripadaju i uljane slike: *Cirkus*,

Veduta Pariza, Pejzaž s tvornicom, Studija djevojke s plavom kosom, Ribič, Portret žene s crnom kosom, 14. juli I., 14. juli II. i Marianne.

Društvene krize koje su navješćivale skori Drugi svjetski rat, prouzročile su burne promjene u Europi i stubokom su promijenile način života. Izazvale su duboke promjene i u umjetnosti. Španjolski građanski rat potresao je Europu i svijet. Fašizam je uznemirio i umjetnike i druge intelektualce. Njihovom antiratnom pokretu usuprot nadolazećem fašizmu pridružio se i Rein. Suprotstavljaju se umjetničkim angažmanom nadolazećem kaosu koji je prijetio uništenju civilizacije. U znak podrške španjolskom narodu i Rein se uključio u intelektualni pokret protiv fašizma. Odlazio je na humanitarne mitinge u Veldiv, u logore španjolskih izbjeglica, gdje je pronalazio nove slikarske teme: zbjegove, ljudska stradanja, patnju nedužnih ljudi. Nastaju njegovi crteži: *Strijeljanje u Španjolskoj* po uzoru na Goyu, *Obješena žena, Obješeni muškarac, Na barikadama I., Izbjeglice, Žena probodena bajunetom, i Portretna studija La Passionarije.*

Razdoblje između 1938. i 1940. godine bilo je moguće detaljnije rekonstruirati zahvaljujući poznatim i datiranim slikama kao i s pomoću dragocjene prepiske koju je Rein vodio sa slikaricom Ljubicom-Cucom Sokić iz Beograda. Ta su pisma svjedočanstvo iskrenog i dragog prijateljstva.

Oko 1938. godine i nadalje, često je kopirao u Louvreu stare majstore. Slikao je – danas na žalost izgubljene – uljane slike, kompozicije velikog formata: *Pariška veduta* i *Bik*. Stilski je raspon toga razdoblja raznolik: od intimizma, ekspresionizma do kubizma. Ni Rein, kao i većina njegovih suvremenika, nije mogao odoljeti istraživanju i provjeravanju samoga sebe u novim pravcima koji su smjerali avangardi. Zdvajao je, kolebajući se između radosti života i askeze hotеći izmiriti taj sukob u sebi samome. Šteta, što je već u početku, od prvih dodira s avangardom pokoleban i razočaran jednom negativnom kritikom u novinama. Prekida tek započeta istraživanja a još više učvršćuje dotadašnje slikarsko opredjeljenje za figuraciju i potvrđuje tako odanost i vjernost njezinoj poetici. Ulje na platnu *Starica*, nastalo 1938. godine, očituje prepoznatljive tragove poetike velikih slikara kubizma, ponajviše Picassa. Slične utjecaje zrcali i temeljna slika iz toga razdoblja *Bal*, ulje na platnu, znakovito bliska izrazu Braquea i Grisaa. *Bal* je najsnažniji i najuspjeliji iskorak Reina prema avangardi. Upravo tom slikom dosljedno je proveden početak razlaganja forme i naznačen put k apstrakciji. Majstorski konstruirana geometrijska shema izvanredno korespondira s inim likovnim elementima slike. Estetizira s prigušenom kubističkom kromatikom. Svaka površina ima svoje odgovarajuće i promišljeno mjesto na slici a pojedinačne zakonitosti pomirene su jedinstvenom harmonijom. Slika je ostvarena objedinjavanjem slikarske tradicije i avangarde. Ona je plod elaboracije najviših slikarskih vrijednosti. Za simulacije Braqueove prve faze konstruktivnog slikarstva. Pojava slova na donjem dijelu slike karakterizira intelektualizam i slikarska profinjenost i zanatska vještina, nasuprot gornjem dijelu slike kojim dominira Reinova infantilna crtačka spontanost. Rein je upravo tom slikom pokazao da može postići najviše umjetničke dosege. Spomenuta se slika ubraja među »kamenе međaše« hrvatskoga slikarstva nastale u izvornim dodirima s europskom avangardnom umjetnošću. Šteta je, što kasnije nesretne ratne okolnosti nisu dozvolile Reinov nastavak slikarskog razvoja u tom smjeru. Ta slika zasigurno je

jedna od ključnih djela hrvatskoga slikarstva između dva rata. Na žalost, kasno je otkrivena nakon velike vremenske distance od njezinog nastanka, te tako nije mogla izravno u svome vremenu izvršiti očekivanu ulogu, niti je mogla utjecati na poznate tijekove razvoja hrvatskoga slikarstva.

Reinova nesretna sudbina izbijanjem Drugoga svjetskog rata i njegov iznenadni i prisilni odlazak iz Francuske naglo su prekinuli njegovo avangardno slikarsko opredjeljenje. Možemo samo pretpostaviti da bi se u ozračju avangarde Rein razvijao i dalje da je ostao u Parizu. Reinova uspješno započeta karijera naglo je i tragično, na žalost, pet godina kasnije, prekinuta Reinovom smrću. Hrvatska umjetnost izgubila je tako prerano još jednoga velikog slikara u napunu pune stvaralačke i životne snage.

U Parizu nastaje još jedna zanimljiva uljana slika *Na stolu* u kojoj je okušavao likovnost apstrakcije. Stilski ona je u dosluhu sa slikarstvom Roberta Delannayja, posebice s optičkom dekompozicijom boje u njegovom konstruktivističkom razdoblju. Ranijim stilom slikana su ulja na platnu *Pejzaž s tvornicom*, *Pejzaž s drvećem*, *Pejzaž s periferije I.* i *Pejzaž s periferije II.* Godine 1939., za vrijeme kraćeg boravka na francuskoj obali u Arcachonu, slika seriju uspješnih marina akvareloom oprimjerujući težnju svježini i efektima nedovršene izvedbe.

Kao primjer strukturalizma su uljane slike *U kavani*, *Za stolom*, *Djevojka s bijelim šeširom*, *Dvije žene* i *Žena na travi*.

Duboko potresen ratnim olovnim vremenima, obuzet strepnjama nad sudbinom čovječanstva, priklonio se europskom antifašističkom intelektualnom pokretu. Njegov tadašnji angažman u Francuskoj nemoguće je detaljno rekonstruirati. Poznat je podatak da je nakon prisustva jednom ilegalnom sastanku ljevičara uhapšen i upisan na listu nepoželjnih. Svjestan svoje neizvjesne budućnosti donio je sudbonosnu odluku: hitno spremi svoje slike. Spakovao ih je i pohranio u Montparnaseu kod prijatelja Luciera Lefebvrea Foineta, trgovca slikarskim materijalom, koji će ih sačuvati sve do 1952. godine kada su ih Reinovi prijatelji, slikari Ljubica Sokić i Predrag Miroslavljević, prenijeli u Hrvatsku i pohranili u zagrebačkim galerijama. Nakon što je pohranio slike kod Lefebvrea, interniran je na jug Francuske u logor Vernet i *Camp des indésirables*. Uslijedili su teški dani za Reina. Njegova sudbina od tada je neizvjesna. U posvemašnjem očajanju roditelji su ga uspjeli, intervencijom preko prijatelja, oca Ljubice Sokić i jugoslavenske vlade, izvući iz logora.

U proljeće 1940. godine, protjeran je iz Francuske i vraća se u Hrvatsku u Zagreb k roditeljima. Trebalo mu je vremena za oporavak. Prilagođavao se i nastojao uključiti u onovremeni hrvatski likovni život. Bio je očajan jer su sve njegove slike ostale u Parizu. Našavši snagu, ponovo počinje slikati. Portrete, mrtve prirode i seriju litografija. Dvojnosti više nema. Odlučnost koja je Reinu nedostajala u Parizu da nastavi vlastiti razvojni put u duhu avangarde sazrela je, kojega li apsurdna u Zagrebu, daleko od Pariza i izvorišta avangardne umjetnosti. Na žalost, Reinovo prilagođavanje Zagrebu i provincijskom likovnom miljeu prekinuto je izbijanjem rata u Jugoslaviji 1941. godine. Strahotni val antisemitizma zaprijetio je genocidom židovskom narodu. Rein je s roditeljima i sestrom bio primoran spašavati goli život. Zagreb mu više nije mogao jamčiti sigurnost, pa utočište nalazi daleko od grada, na selu, u Gorskom kotaru i Kra-

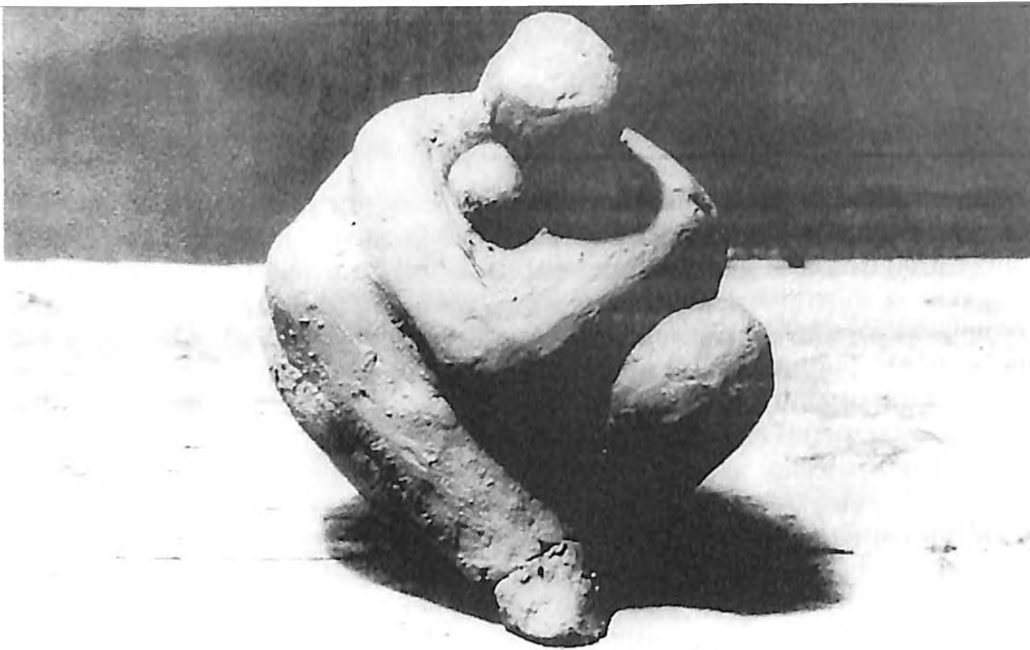
ljevici u obitelji Vladimira Polića. Godine 1942., Rein je drugi put interniran i to u židovske logore u Kraljevici i kasnije na Rabu koji su pod talijanskom kontrolom. I u logoru Rein slika prilagodavajući se teškim uvjetima. Sačuvan je mali broj slika iz toga vremena: *Iz logora u Kraljevici, Studija za portret Vlade Gottliba, Na prozoru, Groblje i Paranoidno kralje vime žali za prošlošću*. Kad je kapitulacijom Italije ukinut logor, i Rein je među prvim logorašima u rujnu 1943. godine napustio logor i uključio se kao aktivan sudionik u narodnooslobodilačku borbu. Reinov angažman u antifašističkoj borbi bio je likovno dokumentarni i socijalno mobilizatorski. Svojom humanošću i slikarskim djelima obilježio je ovo stvaralačko razdoblje. Oslikao je ratna stradanja. Na žalost, iz toga vremena nije sačuvano niti jedno Reinovo djelo. Njegovo aktivno sudjelovanje u narodnooslobodilačkoj borbi tragično je prekinuto. Nakon teškog ranjavanja u borbama oko Siska, Rein umire. Iste godine, s milijunima Židova u holokaustu stradali su Reinovi roditelji, Olga i Mavro Rein. Rat je preživjela slikareva sestra Renata sa sinom, koja od 1952. godine živi u Kanadi; posebno smo joj zahvalni na donaciji Reinova gotovo cjelokupnog opusa Modernoj galeriji i Kabinetu grafike u Hrvatskoj, i Galeriji likovne umjetnosti u Osijeku i Zagrebu te priređivanju monografske izložbe Ivanu Reinu 1982. godine.

Temeljna Reinova djela: *Djevojka s podignutom rukom, Djevojka s cvijetom u kosi, Ženski akt, Eliane, Most, Zid, Crveni zid i Bal* kao visoke vrijednosti ulančana su tek nakon izložbe u tokove hrvatskoga slikarstva četvrtoga desetljeća XX. stoljeća, ona su reper prema kojemu se moramo odmjeravati unutar slikarstva njegove generacije. Nesvodiva na bilo koji od izama, podjednako moderna koliko god se upirala na tradiciju, uspješan su spoj prošlosti i suvremenosti. Reinova djela pripadaju modernoj hrvatskoj ali i europskoj umjetnosti četvrtoga desetljeća XX. stoljeća. Uz nacionalnu hrvatsku i europsku pripadnost ona su prevashodno kozmopolitska.

Oskar Nemon (Osijek 1906. – Oxford 1985.)

Jedan je od najvećih i najznačajnijih kipara XX. stoljeća židovskoga podrijetla. Od 1939. do 1985. godine živio je i djelovao u Londonu i Oxfordu. Poznat je kao portretist kraljevske obitelji i imao je svoj atelje u krilu palače St. James. Bio je osobni prijatelj engleskoga državnika Sir Winstona Churchilla koji ga je posebno cijenio kao umjetnika. Nemon je izradio više njegovih poprsja, statua i plaketa. Poznate su njegove skulpture u engleskom Parlamentu u Guild Hallu u Londonu zatim u Bruselu, Luksemburgu i Meksiku.

Oskar Nemon, rođen je u Osijeku 1906. godine, od oca Mavre, tvorničara kemijskih proizvoda i Eugenije Neußmann rođene Adler. Oskar je kasnije svoje prezime promijenio u Nemon. Otac mu je rano umro te je Oskar odrastao s bakom i djedom Adler. Već kao daroviti gimnazijalac osječke Kraljevske realne gimnazije, počeo se baviti kiparstvom. Tome je uz njegov kiparski dar pridonijela i ondašnja povoljna likovna klima u gradu. Kao građansko dijete, primao je poduke iz slikarstva od slikara Slavka Tomerlina. Najstarija njegova skulptura *Bol* koju je izradio kao gimnazijalac bila je izložena u knjižari Radoslava Bačića. Iz toga vremena poznata je i bista njegovog profesora Milana Stijića, reljef

Oskar Nemon: *Loving Care*

Autoportret, te biste Nade Korsky, gradonačelnika Hengla, Đuričić-Biorca, J. Rosenberga. Godine 1923. priredio je sa slikarom D. Slavičekom izložbu. Izložio je skulpture *Pastir*, *Sfinga* i *Skeptik*. Nakon potpore likovnih kritičara u dnevnoj štampi, prof. Guida Jennyja i prof. Žilića, koje su na njega djelovale poticajno i dalje radi skulpture. Godine 1924., pred samu maturu priredio je novu izložbu sa slikarom D. Petrovićem. Kritičar V. Popović kaže da se mladi Nemon opredijelio za avangardu nasuprot vladajućoj umjetnosti *Proljetnog salona* u Hrvatskoj. Meštrović je tada bio Nemonov veliki uzor. Sam Meštrović poznavao je Nemonov kiparski rad i u njega je polagao velike nade. Poslije mature, Nemon je, u jesen 1924. godine, otišao u Beč na studij u bečku Školu za umjetni obrt kod prof. A. Hanaka, koji ga upućuje na Rodina, Maillola i Metznera. Redovito pohađanje škole ga je sputavalo i on odlučuje samostalno studirati kiparstvo u bečkim muzejima, te se upisuje na privatnu akademiju. U Beču je već tada imao svoj atelje i primao brojne narudžbe. U to vrijeme nastaju brojne skulpture i portreti. Spomenut ću portrete kompozitora Rikarda Straussa, publiciste Hansa Liebstöckloma, Lea Slezaka, Rikarda Taubera, basiste Borghesea.

Prijateljevao je s Osječanima Stjepanom Stepanovim, profesorom i kompozitorom Lujom Pleinom. U to vrijeme dr. Paul Federer, učenik slavnog psihoanalitičara dr. Sigmunda Freuda, upoznao je Nemona i Freuda. Poznanstvo se pretvorilo u prijateljstvo i Nemonu je uspjelo što nikome do tada – portretirati Freuda. Nastaju više poprsja i sjedeća figura prirodne veličine, danas u Njujorškom institutu za psihoanalizu. Za Nemona su bili dragocjeni razgovori s Freudom kojega su uvažavali i ekspresionisti i nadrealisti pa i sam Andre Breton. Nemon je u Beču prijateljevao i s velikim kompozitorom Arnoldom Schönbergom.

Zasićen Bečom, godine 1927., Nemon odlazi u Bruxelles gdje je prijateljevao s Rene Magrittom i belgijskim nadrealistima s kojima će zajednički izlagati. U to vrijeme Nemon prihvaća konstruktivizam. Na kiparev umjetnički razvoj značajno je utjecao Bruxelles gdje se zadržao gotovo deset godina. Započeo je tu

studij skulpture na *Academie des Beaux Arts*. Jedno vrijeme dobivao je stipendiju grada Osijeka. Povremeno je odlazio u Njemačku, Englesku i Francusku. Za vrijeme boravka u Belgiji izradio je nekoliko portreta koji su ga proslavili. Uz portret Freuda iz 1931. godine, Nemon je izradio plaketu Amerikanca Charlesa Lindberga. Između 1931. i 1935. godine priredio je izložbu u Bruxellesu u *Palais des beaux arts*. Predgovor katalogu napisao je poznati likovni kritičar Andrien de Meeÿsa. Izložio je portrete slavnih: Freuda, prof. Alexandra iz Beča, dr. S. Ferenczija iz Budimpešte, diplomate, M. Pavlovića iz Beograda, francuskoga maršala Focha, bečkoga profesora Novaka, dakovačkoga biskupa Akšamonića, osječkoga industrijalca Maksa Šalga. Često je odlazio u Pariz gdje također izlaže. Portretirao je uz maršala Focha i generala Gustava Augusta Ferriéa. Radovi su mu izloženi u Bruxellesu u *Musée Royal*. Za vrijeme njemačke okupacije u požaru veliki broj djela je uništen.

Oskar Nemon: S. Freud

Pred sam početak Drugoga svjetskog rata, 1939. godine, odlazi iznenada kako sam kaže iz radoznalosti u London kako bi upoznao bogatstvo i raskoš britanskih muzeja. Još u Bruxellesu upoznao je Engleza Wilkama Steeda koji je dobro poznao Nemonovu domovinu, gdje je prijateljevao sa Supilom a kasnije mu je, po dolasku u Englesku, pomogao. Nemon je izradio i njegov portret. Oženio se Engleskinjom Patricijom Styart s kojom ima kćer Elektru i sina Falcona. Nakon Drugoga svjetskog rata upoznao je sir Winstona Churchilla. Nakon toga uslijedilo je prijateljstvo s Churchillom i brojni njegovi portreti koje je izradio Nemon. Jednom prilikom i Churchill je izradio Nemonov portret koji je izložen u New Yorku 1965. godine na svjetskoj izložbi. Najpoznatiji Nemonov portret Churchilla je bista u Windsoru koju je izradio po narudžbi kraljice Elizabete. Zatim sjedeću figuru u londonskom *Guild Hallu*, gradskoj kući u Cityju

kao i memorijalni spomenik podignut slavnom premijeru u Donjem domu Parlamenta. Poslije Churchillove smrti, Nemonu je povjerena izrada njegova lika na britanskom novcu. U Londonu je izradio i spomenik lorda Portala, maršala RAF-a i legendarnog heroja zračne bitke za Britaniju, te spomenik još jednom Nemonovom prijatelju – feldmaršalu Montgomeryju. Spomenik Montgomeryju postavljen je 1979. godine između rezidencije britanskoga premijera u Downing Streetu i zgrade Ministarstva obrane u Londonu. Skica za spomenik je u Vojnom muzeju u Beogradu.

U Oxfordu je bista kraljice Elizabete II. u svečanoj dvorani *Christchurch Colega* te bista bivšeg premijera Mac Millana u *Union Society*. Izradio je i bistu engleske premijerke Margareth Thatcher. Od brojnih realizacija značajni su spomenik predsjedniku Trumanu u SAD-u, spomenik avijatičarima u Torontu u Kanadi. Brojni su i likovno vrijedni portreti članova kraljevske obitelji koje je Nemon desetljećima realizirao, od portreta Kraljice majke, kraljice Elizabete, prinčeva do najmlađih članova obitelji. Nedovršen je ostao portret princeze od Walesa. Godine 1982. priredio je u Oxfordu svoju posljednju izložbu.

U Hrvatskoj se nalazi mali broj Nemonovih djela. Osim već spomenutih djela iz ranog osječkog razdoblja, u Osijeku je 1965. postavljen spomenik *Majka i dijete* na Gajevom trgu u sjećanje na žrtve fašizma, ali i optimistička je poruka budućim generacijama, da se unatoč ratnim strahotama uzvišeni i humani ideali čovječanstva ne smiju prekinuti već moraju prenositi s koljena na koljeno. Na Židovskom groblju u Osijeku izradio je nadgrobni spomenik najbližim članovima svoje obitelji od kojih je 19 stradalo kao žrtve holokausta u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Portret Nemonove bake Adler u vlasništvu je obitelji Adler u Zagrebu. Tri skulpture *Zagrljaj, W. Churchill sa suprugom* i *Freud* uz rana Nemonova djela u vlasništvu su Galerije likovnih umjetnosti u Osijeku. Reljef s likom biskupa Akšamanovića u vlasništvu je Dijecezonskog muzeja u Đakovu.

Portreti zauzimaju dominantan broj u njegovu umjetničkom opusu. Uz njih realizirao je i bezbroj skulptura figuralnog karaktera od najstarijih *Bol, Pastir, Sfinga* do brojnih kasnijih: *Pas, Zagrljaj, Majka i dijete, Ljubavnici, Hram, Humanost*.

Nemon je povremeno dolazio u Hrvatsku k rodbini u Zagreb i prijateljima Osječankama – Nadi Korsky u Opatiju koju je znao iz djetinjstva i doktorici Danici Pinterović u Osijeku. Dobitnik je počasnog priznanja izložbe *Biennala Slavonaca* i plakete grada Osijeka 1980. godine. Tada sam ga i ja imala čast upoznati. Bio je vrlo drag, prislan i jednostavan čovjek. Pričao mi je o svom školskom prijatelju i tada likovnom rivalu Ivanu Reinu kojemu sam tada pripremila monografsku izložbu. Zahvaljujući njemu, stupila sam u kontakt s Reinovom sestrom Renatom Steffeneli koja živi u Kanadi i koja će kasnije Hrvatskoj ostaviti veliku donaciju Reinovih djela. Od tada pa do smrti, 1985. godine, češće je navraćao u Osijek. Pisao je autobiografiju u kojoj je Osijeku pridavao značajno mjesto. Raspitivao se za kulturnu klimu Osijeka u vrijeme svog djetinjstva i mladosti kad je Osijek bio na razini manjeg europskog grada. Uz šetnje Osijekom, uspomene su navirale. Nostalgичno je govorio o svojoj mladosti i gimnazijskim danima provedenim u Tvrdi. Na Židovskom groblju sjećao se članova svojih obitelji majke, tete, brata, te jedne obiteljske proslave kada zbog kazne nije dobio tortu s ostalom djecom i u gnjevu im rekao da će on jednoga dana

jesti tortu s kraljevima, što se kasnije i obistinilo. Pričao je kako se rodio u Kolodvorskoj (danas Radićevoj) ulici i kazivao, šaleći se, da je dobio ime po konju Oskaru koji je toga trenutka prošao pored njihove kuće upregnut u konjski tramvaj. Javljao mi se telefonom, pisao i raspitivao se miriše li lipa na osječkom bulevaru. Silno je želio osjetiti njihov miris i vratiti se tako na trenutak u osječku mladost. Na žalost, te 1985., godine, nije dočekaao miris osječkih lipa. Umro je u Oxfordu u mjesecu travnju. U jesen 1985. godine, Nemonova su djeca prvi put posjetila očev rodni grad i tom prilikom zasadili lipu njemu u spomen. Želio je svom rodnom gradu ostaviti donaciju skulptura; na žalost, smrt ga je u toj zamisli zaustavila. Njegova skulptura *Pas* reproducirana na razglednici koju mi je poslao i na njoj dopisao, u signaturi, *Poruka vjernog prijateljstva*, obvezuje me realizirati Nemonovu *Malu monografiju* koja će obuhvatiti njegovo osječko razdoblje.

Oskar Nemon zauzeo je već zarana svojim osebujnim kiparskim djelom visoko mjesto u europskoj a kasnije u svjetskoj umjetnosti. Velika je šteta da Nemonova veza s domovinom nije bila kontinuirana i obostrana. Iako je postigao svjetsku umjetničku slavu, u Hrvatskoj je ostao gotovo nepoznat.

Židovi Vukovara

Prilog povijesti iščezlih židovskih zajednica u Hrvatskoj*

U Vukovaru je između dva rata, živjelo oko 500 Židova. Taj svijet više ne postoji osim u sjećanjima rijetkih pojedinaca. Dvojica koji se još sjećaju i umiju pripovijedati o tom prošlom vremenu su nekadašnji Vukovarci, liječnik dr. Đuro Oberson i slikar Alfred Pal.

Postoji dokumentacija iz koje se vidi da se dio vukovarskih Židova 1941. godine pokrstio naivno vjerujući da će se tako spasiti. Tu su naivnost skupo platili, jer većinu su ih već dva ili tri mjeseca kasnije otpremili u logore i pobili. Živi su ostali uglavnom samo oni koji su uspjeli pobjeći u talijansku zonu, pa su odande na razne načine na kraju dospjeli u partizane. Preživjeli su i pojedini liječnici koje su vlasti poslale u Bosnu u akciju suzbijanja sifilisa ili, kao primjerice, dr. Oberson, kojega su kao liječnika trebali u rudniku Breza kod Vareša. Alfred Pal je najprije dospio u logore u Kraljevici i na Rabu, te se zatim kao pripadnik čuvenog rapskog Židovskog bataljona priključio Sedmoj banijskoj partizanskoj diviziji. Desetak odvedenih vratilo se iz njemačkih logora. Iz Jasenovca se nije vratio nitko.

Vukovarska Židovska općina postojala je preko 150 godina.

Đuro Oberson (rođen 1905. i danas najstariji živi Vukovarac) i Alfred Pal (rođen 1920.) pričali su tijekom ljeta 1996. godine uz moj novinarski kasetofon. Dr. Oberson je prije toga oko godinu dana bilježio podatke o ljudima koje je nekad poznao. Nevezani razgovor pokazao se kao najpogodniji oblik da se na papir stavi vrijedna građa, a novinarska intervencija u sadržaj tih razgovora nastojala je biti što neprimjetnija. Osobne uspomene, djelići sjećanja, kamenčići u nepotpunu mozaiku, zabilježeni su kao pokušaj da se iz zaborava istrgne svijet koji je u nepovrat nestao, istrijebljen u holokaustu.

Zahvaljujemo unuci vukovarskog nadrabina dr. Juliusa Diamanta, gospođi Greti Koppel, koja je na molbu dr. Obersona poslala iz SAD fotografije, pa tako nakon više od pola stoljeća možemo predstaviti nekadašnje članove obitelji Diamant.

Prikupljajući građu za ovaj tekst, upoznala sam tadašnju djevojčicu čije su roditelje odveli a ona je u Vukovaru ostala s tetkom i preživjela rat pod tuđim imenom. Iz njezina obiteljskog albuma potječe fotografija vukovarske obitelji Stern.

* Za »Židove Vukovara«, kao najbolje uređeni podlistak u 1996. godini, Vlasta Kovač dobila je nagradu Hrvatskog novinarskog društva »Marija Jurić Zagorka«.

PAL: Vi ste još bili u Vukovaru kada su odveli prvu grupu Židova. Tko je sve bio u toj grupi?

OBERSON: To je bilo odmah u proljeće 1941. na samom početku. U prvoj grupi koju su odveli bili su rabin Scheer, pa Hinko Steiner koji je bio rašekol, predsjednik Židovske općine, Eškenazi koji je bio tajnik, Hinko Baum koji je isto bio tajnik, i mislim još dvojica.

PAL: Advokat Daniel Klein?

OBERSON: Danijel Klein je najzadnji išao, u transportu sa ženama.

PAL: Koga su još odveli u toj prvoj grupi. Jesu li kantora Mandla odveli? A Lazara, šamesa u vukovarskoj sinagogi koji je stanovao gore kod hrama?

OBERSON: Znam, znam. Ne, oni nije bio u prvoj grupi. Prve su odveli funkcionere Židovske općine. Izmislili su najprije povod da ih zatvore. Tražili su kontribuciju, pa su zbog toga u Židovskoj općini održali sjednicu, a šef policije je rekao, što, održali ste sjednicu bez odobrenja! Pa su ih zbog toga uhapsili. Ja sam tada još bio u Vukovaru i još sam radio. Imao sam dozvolu da se krećem i noću s doktorskom taškom. Tako sam, vraćajući se s jedne vizite, otišao kod Margit Steiner, žene rašekola, koja je bila jako uplašena, pa sam je pokušavao umiriti. Na povratku kući oko pola deset navečer vidio sam kako Heinricha Steinera i ostale izvode iz zatvora. U Vukovaru su tada još vozili fijakeri pa su i njih ukrkali u fijaker i odvezli na željezničku stanicu.

PAL: U Vukovaru su odmah drugoga dana po uspostavi NDH uhapsili liječnika doktora Hercla kojemu se odonda izgubio svaki trag. Razglasili su da je on otišao u četnike, što nije bilo točno. Njegova žena je bila katolkinja, također liječnica, Čehinja, koju je upoznao dok je studirao u Pragu, prema tome on je bio u miješanom braku, ali u njegovu slučaju to nije važno. Bio je ustašama na zubu jer je uoči rata održao nekoliko predavanja o nacističkim ispadima u Europi – sjećam se jednoga od tih predavanja koje je nakon *Anschlussa* održao u staroj vukovarskoj židovskoj općini. Zbog toga je bio prononsiran u gradu kao tobože ljevičar, iako to u općini nije bio. On je pisao novele i izdao jednu ili dvije knjige. Njegove dvije kćerke su žive, jedna je u Samoboru a druga u Varaždinu, i vjerojatno imaju još koji primjerak.

OBERSON: Ja sam u Vukovaru ostao do pred Božić 1941. U to su vrijeme davali u kinu film *Jud Suss* i huškali su rulju na Židove. Još sam uvijek smio ići u vizite, pa sam tako jedne noći vidio kako razbijaju prozor kod Alekse Steinera u novom Vukovaru. Rekoh sam sebi, nećeš ti sada ići kući. Otišao sam kod profesora Đuke Subotića i ispričao mu što sam vidio, te da ne idem kući. On je bio moj školski kolega iz istoga razreda.

PAL: Subotić je bio dugogodišnji profesor zemljopisa i matematike na vukovarskoj gimnaziji, porijeklom iz Nijemaca, sela u istočnoj Slavoniji koje su 1991. okupirali Srbi. Bio je hrvatski nacionalist, ali nije bio ustaša. Doznao sam da je 60-ih godina umro u Argentini.

OBERSON: Međutim su po mene došli 18. prosinca 1941. Spasio me je moj prijatelj doktor Marijan plemeniti Pušić. Jedno visoko duhovno lice iz franjevačkog samostana me nazvalo prije toga i reklo: »Doktore, čuvajte se, nešto vam se sprema.« I zatvori telefon. To je bila viša sila, ljudi kažu da je nema, ali ima je. Dobio sam na vremenu i dospio sam pobacati sve što je moglo biti sumnjivo. Na zidu je visjela jedna slika s motivom iz južne Srbije, pa sam je skinuo i na

to mjesto stavio drugu. Imao sam komplet Krležinih djela – jako lijepo Nolitovo izdanje – koje sam bacio u vatru. Kad su došli našli su samo *Lehrbuch der englischen Sprache*. Stanovao sam tada u ulici grofa Eltza, poslije se zvala Masarykova, a sada je opet grofa Eltza, a moja mama je bila u svojoj kući. Smjesta sam nazvao mamu i rekao: »Javi Pušiću, neka smjesta dode.« Pušić je tada imao čin majora, ali došao je u civilu u moj stan. Nekako sam uspio zadržati ove koji su me došli

Vukovarci pričaju: liječnik dr. Đuro Oberson (rođen 1905.) i Alfred Pal (rođen 1920.), slikar

hapsiti. Rekao sam Pušiću: »Vode me.« On je rekao: »Gospod doktor, onda idite.« I odveli su me u zatvor. Pola sata poslije mene, doveden je bio dr. Schön. I on je bio liječnik. Sjedili smo i čekali. Onda je u sedam sati navečer došao čuvar zatvora i donio mi odobrenje da mogu otići kući na jedan sat večerati, pa da se vratim natrag u osam. Sačuvao sam to odobrenje, eva ga, do danas ga čuvam. I tako sam ja otišao, a doktor Schön je ostao. Dodem kući a Pušić me već tamo čeka. Nećeš ti poslije večere u zatvor. Ali ne idi natrag u svoj stan. Ostani kod mame. Tako je i bilo. Dva dana nakon toga dobio sam iz Zagreba poziv u domobranstvo, da se moram javiti u kasarnu u Sarajevu, odakle su me kao domobranskog liječnika poslali u Brezu.

PAL: U popisu pokrštenih vukovarskih Židova 1941. i 1942. piše da je doktor Leo Schön rođen u Osijeku 1900., a pokrstio se 24. prosinca 1941. Prema vašoj priči on je uhapšen 18. prosinca 1941., a 24. prosinca je vjerojatno već bio mrtav. To znači da ga je netko, valjda žena, dao naknadno pokrstiti, za svaki slučaj. Kako to da i on nije s drugim liječnicima bio poslan u Bosnu? Iz Vukovara je otišao, na primjer, doktor Bienenfeld, koji je na taj način spasio sebe, svoju ženu i dvije kćerke. No, kako to da nije otišao i doktor Schön? Možda nije htio?

OBERSON: Ne da nije htio, nego nije mogao. Ipak su ljudi koji su bili u Zagrebu i imali veze prije došli na red. I moja pokojna supruga Jola je tako otišla. Ja nisam bio u toj grupi liječnika. Ja sam dobio poziv za domobranstvo. O doktoru Schönu sam kasnije čuo da su ga odveli u Jasenovac. Da nije bilo Pušića i ja bih tamo završio.

PAL: Ima jedan svjedok koji se sjeća jednog transporta za Jasenovac. Sjećate li se, u hramu u Vukovaru bila je jedna žena koja je sve čistila i prala i ujedno, kada je trebalo svirati na orgulje, ona je nogom pritiskivala mijeh. Imala je dva sina, prezivali su se Pavlek. Stariji sin bio je ljevičar, a mlađi je bio moj školski kolega. On je često zamjenjivao majku kad je trebalo gaziti mijeh od orgulja. Bio je u vlaku u kojem su se vozili stari Šandor Steiner i još neki Židovi i ispričao mi je kako su ih na pojedinim željezničkim stanicama izvodili napolje i tukli, a Danijel Klein se na nekoj stanici nije vratio kada je vlak krenuo. Znači da su ga dotukli, jer se više nije mogao popeti na vlak. Postoji, dakle, živi svjedok koji je to vidio, štoviše rekao mi je da je spreman o tome dati iskaz.

OBERSON: Da, ali to nije bila prva grupa koju su odveli. To je bilo kasnije, kada su odveli i Viktora Dijamanta.

Rabin Dijamant i njegova djeca

PAL: Imam ovdje spisak židovskih obitelji iz Vukovara koje su tamo živjele prije rata. Pročitat ću ih da Vam budu kao podsjetnik. Počnimo s rabinom Dijamantom.

OBERSON: Dr. Julije Dijamant bio je vukovarski nadržabin. Imao je šestoro djece, najstariju Adu, pa Ernesta, Otta, Ketu, Gretu i Viktora. Posljednji put vidio je kćerke 1932. u Karlovim Varima gdje je bio na liječenju. Tamo se sastao s obje svoje kćerke koje su došle iz Sovjetskog Saveza, da ga vide. Kad se vratio u Vukovar, rekao je: »Das Moor hat seine Schuldigkeit getan und ich kann gehen.« što je prekrojeno citat prema Schillerovim *Razbojnicima*. Kratko vrijeme zatim je umro. U pasosu koji mu je izdala prva Jugoslavija (1918.-1919.) pisala je njegova titula *eveque*, što znači biskup. On je kao nadržabin srijemski na tu titulu imao pravo i bio je na nju veoma ponosan. Kad je rabin Dijamant govorio o kršćanstvu, nikad nije drukčije rekao nego uvijek *die Tochterreligion*. To je bilo četrdeset godina prije Drugoga vatikanskog koncila, u godinama između 1915. i 1923., kad sam ja polazio u Vukovaru srednju školu, a Dijamant mi je predavao vjeronauk. Bio je neobično mudar. Prepričavalo se kako je negdje godine 1914., kad je počeo Prvi svjetski rat, šetao vukovarskim ulicama s doktorom Muačevićem koji se uspaničario. Razgovarali su o politici i o tome tko će dobiti rat. Doktor Muačević je isticao snagu njemačke vojske, a dr. Dijamant je samo slušao i na kraju primijetio: »Und Amerika?«

PAL: Ja se osobno Dijamanta sjećam tek kao starca. On je bio sjajan govornik. Poznata je stvar bila da je biskup Akšamović, Strossmayerov nasljednik, kada bi iz Đakova dolazio u Vukovar da posjeti samostan i župni dvor, a dolazio bi kočijom, prolazeći pored židovskoga hrama i stana doktora Dijamanta, uvijek bi se najprije zaustavio kod Dijamanta. On je bio visoki intelektualac i kao takvoga priznavali su ga i visoki katolički dostojanstvenici. Govorio je nekoliko jezika, hrvatski, mađarski, njemački, hebrejski. Zna li gdje je studirao?

OBERSON: U Budimpešti.

PAL: Akšamović bi se uvijek zaustavio, najprije kod Sigmunda Franka koji je tad bio rešekol, predsjednik vukovarske Židovske općine, a onda bi se išlo kod Dijamanta. To je bilo pravilo. Ja sam u Vukovar došao 1931., a Dijamant je umro 1932. godine. Nisam više dospio ići kod njega na vjeronauk jer sam naj-

prije morao učiti hrvatski jezik (govorio sam dotad samo njemački), tako da ja njega osobno nisam upoznao. No o njemu je kružio velik broj anegdota. Bio je vrlo tolerantan, ali stalno je kukao da nema dosta novaca. Čak bi za vrijeme propovijedi znao reći: Da, da, židovska zajednica bi mogla malo nešto i više dati... Bio je izvanredno obrazovan. Židovi njegove generacije još nisu bili jako školovani. Bili su trgovci, koji su privređivali, a tek svojim sinovima ili unucima mogli su priuštiti da ih pošalju na škole. Dijamant je predstavljao veliki autoritet i to ne samo za Židove nego i za sve ostale. Kada je umro, bila je velika sahrana. Bio sam na toj sahrani. Bila je čiča zima, ali došli su visoki predstavnici svih vjerskih zajednica u Vukovaru.

OBERSON: Dobio sam baš ovih dana pismo iz Jeruzalema od mojeg prijatelja Đuke Marbergera, rodnom iz Nijemaca, s kojim sam u Vukovaru išao u školu od prvog razreda osnovne pa do mature. Marberger opisuje incident s jednim vrlo netrpeljivim franjevačkim fratrom, vjeroučiteljem, u kojemu je intervenirao rabin Dijamant. Taj slučaj izvrsno pokazuje koliki je on imao ugled i utjecaj.

PAL: No, sjećam se i kako se u mojoj obitelji s negodovanjem pričalo o ponašanju njegovih dviju kćeri koje je za tadašnje vukovarske građanske pojmove bilo možda malo previše liberalno.

OBERSON: Da, Greta i Keta. Obadvije su bile jako lijevo orijentirane. Greta je bila novinar i pisala je pod imenom Maria Werner. Bila je dugogodišnji moskovski suradnik časopisa *Neues Leben*, njemačkog izdanka *Pravde* koji je izlazio u Pragu. Umrla je prije tri godine u Moskvi, a ja sam joj u *Biltenu* napisao *In memoriam*.

PAL: Greta je bila više godina u staljinskom logoru i puštena je na slobodu tek poslije Staljinove smrti. Čuo sam da je poslije nekoliko puta dolazila ovamo.

OBERSON: Kako da ne, bila je kod moje mame, a imam i fotografiju na kojoj su ona i moja pokojna žena Jola.

PAL: U mojoj familiji koja je bila strogo košer, naravna stvar, kada se govorilo o Dijamantu i o tim kćerkama, mi djeca smo morali ići u drugu sobu da to ne čujemo. Otišle su svaka na svoju stranu, nije se znalo da li se Keta udala ili se nije udala, svašta se pričalo. Ja sam u Vukovar došao kao dečko od deset godina nikoga ne poznavajući osim tih mojih šest tetaka, Herminu Ofner, Juditu Grün, Gizelu Fürst, Leoni Frank, Bertu Kohn i Sidu Leon, kako su se već sve one zvale. One su pričale, a ja sam kao dijete slušao. Kako sam to zapamtio, neka bog sveti zna. Pa sam naravno čuo kako se šaputalo o te dvije kćerke doktora Dijamanta koje su živjele slobodnim životom i na kraju su otišle kao komunistice iz Vukovara.

OBERSON: Greta je iz Vukovara otišla 1928., udala se bila za doktora Fodora, koji je isto bio ljevičar, Mađar, no od njega se rastala. Greta je od rođenja šepala, preboljela je dječju paralizu i noga joj je atrofirala. Godinu dana pred smrt je pala i slomila nogu i nije se više digla iz kreveta, no duhovno je do smrti ostala potpuno svježa. Bila je duboko potresena sadašnjom tragedijom Vukovara i o tome mi je pisala u pismu iz Moskve 5. listopada 1991. Umrla je u oktobru 1993.

PAL: Znete li možda kako su te dvije rabinove kćerke došle do ljevičarenja?

OBERSON: Možda je ključ Božo Hermann, bivši muž moje sestrične Lilike. On je bio ljevičar, a djevojke su se s njime družile. Nije bio Židov. No, prije nego što je otišla među ljevičare, Keta se s djecom u dvorištu igrala i pjevala na hebrejskom cionističke pjesme. Najprije je dakle bila cionist, a tek onda je prešla

u lijeve vode. Udala se za jednoga Nizozemca, preživjela je Drugi svjetski rat i poslije živjela u Nizozemskoj.

Dr. Julije Dijamat je imao šestoro djece. Njegova najstarija kćerka Ada bila je supruga Edmunda Biera s kojim je otišla u Ameriku. Taj je Bier kasnije postao poznati kipar i slikar. U Miamiu na jednom trgu stoji veliki spomenik holokautu kojega je on napravio. U Americi je on jako cijenjen. Prije rata u Vukovaru osnovao je bio tvornicu špirita zajedno sa Slavkom Bierom koji je moj prijatelj i živi u Kanadi. Slavko mi je pisao da je Edmund za sobom ostavio sjajno napisane obiteljske memoare, na engleskom, s obiljem informacija o Vukovaru između dva svjetska rata. On tamo piše o familijama Bier, Gotlieb, Obersohn, Baum, Pfefferman... U Miamiu živi kćerka Edmunda i Ade Bier, unuka rabina Dijamanta, koja se zove Greta Koppel i s kojom sam također u vezi.

Dijamantov sin Ernesto bio je advokat u Subotici. Preživio je Auschwitz zahvaljujući tome što je znao jako lijepo svirati na violini. Poslije rata često je dolazio u Vukovar i uvijek stanovao kod moje mame Rose Oberson. Keta je umrla poslije rata u Nizozemskoj, a Greta, već sam rekao, u Moskvi. Oton, koji je bio profesor i najmlađi sin Viktor ubijeni su u Jasenovcu. To je tužna priča. Edmund Bier, suprug Dijamantove kćerke Ade, koji je sa ženom bio preselio još prije rata na Rijeku, poslao je 1941. godine u Vukovar propusnice za svog šogora Viktora Dijamanta i za Aleksu Steinerja. Aleksa Steiner je bio predsjednik cionističke organizacije u Vukovaru, bogati trgovac drvom, vlasnik pilana i šuma, kod kojega je Viktor Dijamant bio namješten a ujedno je u njihovoj kući i stanovao. Međutim, u Vukovaru je žario i palio zločinac Otmar Schildt, koji je prije rata bio vicanotar u Bačkoj Palanci, i koji je u Vukovaru postao zamjenik šefa ustaške policije. Steinerovi, braća Hinko i Aleksa, bili su najbogatiji ljudi u Vukovaru, pa se Otmar Schildt, naravno, odmah u proljeće 1941., uselio u Aleksinu kuću, a Aleksu i Viktora Dijamanta je preselio u Hinkov stan i tamo ih držao na oku. Tako se dogodilo da je kurir kojega je iz Rijeke poslao Edmund Bier s propusnicama pokucao na vrata stana Alekse Steinerja, a otvorio mu je Otmar Schildt. Smjesta je dao uhapsiti i Aleksu i Viktora i poslao ih je u Jasenovac gdje im se izgubio svaki trag. Aleksa Steiner je imao visoka odlikovanja iz Prvoga svjetskog rata, ali to ga ipak nije spasilo.

PAL: Navodno je imao čak Željezni križ!

U kući rašekola Sigmunda Franka

PAL: Svi su zapravo bili u tom Vukovaru, kolikogod su se pravili pobožni, ovo, ono, svi su oni pomalo naginjali, nazovimo to »nepriličnim« stvarima. Evo, na primjer, gospodin Sigmund Frank, koji je meni bio tetak, predsjednik Židovske općine Vukovar, nikad neću zaboraviti, dolje na vukovarskom korzu, bila je nedjelja, idem i vidim kako preda mnom ide taj Sigmund Frank, uvijek ozbiljan, u tamnom odijelu, kravata, onaj tvrđi krag, (*Vatermörder* se zvao taj krag), sa štapom. I njemu ususret dolaze dvije prekrasne djevojčice. I on ide, ide, ovako – sad ću Vam ja to pokazati – i one prođu i on se, evo, ovako okreće. (Pal ustaje i pokazuje kako je to bilo).

OBERSON: Ajoj, što bi Leoni rekla da je to vidjela!

PAL: Frank je već bio drugi put oženjen, Ilonom. Leoni je bila njegova prva žena koja je rano umrla.

OBERSON: Leoni je bila predsjednica WIZO-a.

PAL: Ta Leoni je bila legenda u porodici. Ona je bila moja tetka, umrla je 1929. ili 1930., a Sigmund Frank je onda oženio njezinu sestričnu Ilonku koja je u Vukovar došla iz Bečkereka. A kad je Frank umro, nastao je veliki škandal jer se ustanovilo da je taj čovjek, za kojeg se mislilo da je bogat, zapravo bio u stečaju.

OBERSON: Lijepu kuću je imao.

PAL: Bio je trgovac tkaninama. Imao je veliku radnju, dugačku barem 35 metara u prizemlju i još povrh toga na katu. Kuća je imala veliku terasu i svake subote navečer porodica je morala doći u posjete. I ja sam morao kao dijete dolaziti tamo. On je održavao pesah, a ja sam tamo morao govoriti: »Ma ništana halajla haze.« Kad je bio Purim, onda sam se ja, kao najmlađi u cijeloj porodici, morao maskirati i svaki put su me oblačili u žensko. Morao sam obući cipele sa visokim štiklicama i žensku haljinu. Ja sam bio bez oca i majke, na brizi tetaka, a kako će te tetke maskirati kad one imaju samo ženske haljine. I svaki put su me oblačile u žensko kad smo išli na Purim kod Franka.

On je imao dva sina, Rudija i Maksa. Maks je bio advokat u Zagrebu. Zaglavio je u Kerestincu. Obadva sina su se oženila bogatim ženama. Jedna se zvala Lola i bila je iz Dresdena. Ona se udala za Maksa ali taj brak nije dugo potrajao. Maks je bio vrlo nervozan, teško je završio studij, stalno je nokte grizao. Bio je, što bi rekli, *ein schweres Kind*. Rudi je bio predstavnik *Wiener Kreditvereina*. Oženio je bogatu Holandanku ali se i taj brak raspao. Imao je prijateljicu, Anitu Novak, Slovenku, koju je oženio nakon rastave s Holandankom. Rudi se, naime, nije usudio oženiti neženovku dok je bio živ stari Frank. *Eine gojte heiraten*, tako nešto u toj porodici nije dolazilo u obzir. No kad je stari umro, to je ipak učinio. Preuzeo je dućan u Vukovaru. I on je ovdje naveden, u ovom popisu pokrštenih Židova. Njegova žena, praktična Slovenka, bila je jako sposobna, stalno je hodočastila gore u crkvu, pa Rudija Franka, iako je bio konjički poručnik staro-jugoslavenske vojske nisu dirali. Ali, kad su ljeta u 1942. vodili sve preostale Židove, on je gledao iz svoje kuće kako ih vode niz Donju Malu. Tog trenutka njegova žena nije bila u kući, bila je gore u samostanu kod gvardijana. U njemu je nešto prepuklo, obukao se, uzeo fijaker i otišao na željezničku stanicu i tamo se javio ustašama. Rekao im je: »Kud idu svi Židovi, tamo idem i ja.« Njegova žena je našla praznu kuću. Taj slučaj mi je ona sama ispričala. Odjurila je natrag kod gvardijana. Već drugoga dana ujutro su njih dvoje, gvardijan i ona, krenuli u Jasenovac. Došli su tamo samo 24 sata kasnije, ali nikoga više od Vukovaraca nisu našli. Ili su ih odmah odveli na Gradinu i zaklali, ili su ih predali Nijemcima.

Žitni trgovci, obrtnici, tandleri, tvorničari, liječnici

PAL: Imam dalje zapisana imena: Steinerovi, Baumovi, Frankovi, Ofneri, Landesmanni...

OBERSON: Hinko Baum je bio trgovac žitaricama. Imao je kćerku Helenu i četiri sina, Hugu, Simona, Robiku i Viliku. Helena je bila udata u Budimpešti i koliko znam preživjela je rat, a sinovi su ubijeni, svi osim Vilike. Imam jednu

Huginu sliku na kojoj je on kao domobran u Prvom svjetskom ratu, što mu, međutim, 1941. nije pomoglo. Imao je sina Karla koji je bio oženjen kćerkom Lava Mirskog, direktora osječke opere. Oni su sa salaša u Sotinu gdje su se bili sklonili odvedeni u Jasenovac. Simon je imao dva sina, Heiniku i Franju Josipa, zvanog Moša, koji su, također, oba ubijeni u Jasenovcu. Heini je bio jedan od tajnika Židovske općine u Vukovaru i odveden je odmah na početku, u proljeće 1941. Robert je živio u Negoslavcima gdje je imao lijepu kuću i radio u tvrtki *Baum i sinovi*, sa žitaricama. Odveden je i ubijen u Jasenovcu. Njegova žena Vera, koja je bila Novosađanka, uspjela se dočepati Mađarske, gdje se jedno vrijeme skrivala ali je na kraju počinila samoubojstvo. Oni nisu imali djece. Vilika je bio doktor medicine i partizanski potpukovnik, a poslije rata primarijus i šef kirurškog odjeljenja u jednoj bolnici sjeverne Bosne. Kao teški bolesnik došao je na liječenje u Zagreb gdje je umro i sahranjen je na židovskom groblju na Mirogoju u istoj grobnici u kojoj je kasnije bila sahranjena moja majka. Njegovu suprugu, koja je s dvije male kćerke bila u Bosni u partizanskoj pozadinskoj jedinici, zarobili su Nijemci. Ja sam tada bio u Brezi i pokušavao preko veza nešto za nju učiniti, poslao sam joj u Zenicu i novac, a židovski liječnik koji je tamo radio, dr. Goldberger, pokušao ju je zadržati u zeničkoj kaznionici. Međutim, ipak je nakon nekoliko mjeseci zajedno sa starijom kćerkom Evom odvedena u Auschwitz. Eva se vratila i živjela poslije rata u Novom Sadu. Mlađa kćerka Mirjana pala je s konja na kojemu je njezina majka u partizanima jašila, pa su je neki seljaci našli u snijegu i odveli u Zenicu gdje ju je prihvatila hrvatska obitelj Kločnik. Kad mi je doktor Goldberger za to javio, ja sam poslao po nju, pa je sve do kraja rata ostala u Brezi s mojom majkom i bakom i zatim s njima otišla u Vukovar, sve dok nije njezin otac Vilika došao iz partizana. Mirjana je živa i udata za dr. Duška Veličkovića, šefa psihijatrijske klinike u Vršcu. Inače je od te familije još preživjela Simonova žena, Davida Baum, koja je bila unuka vukovarskog rabina Löwyja. Ona je poslije rata umrla u Izraelu. Rabin Löwy imao je dvije kćerke, Ernestinu, udatu Baum, koju smo svi zvali Nesti Tante i Šulu, koja se udala za Löwyjevog nasljednika dr. Juliusa Diamanta. Obje su 1943. godine odvedene u Auschwitz s ostalim vukovarskim ženama koje su inače gotovo sve bile pokrštene, a jedino Šula i Nesti Tante, kao najbliža rabinova obitelj nisu to učinile. Ja to znam prema pričanju moje majke Roze i omame Berte koje su tada bile u Vukovaru i bile su jedine Židovke koje su ostale kad su sve druge već odveli.

PAL: A Sternovi? Oni su bili pekari?

OBERSON: Stern je bio doktor medicine.

PAL: Ali bila su dva brata, a stari Sternovi su imali pekaru kod Bečarskog križa.

OBERSON: Ne, to je bio Herzog, a ne Stern.

PAL: U Priljevu, predgrađu Vukovara, živjela je familija Schnitzler, vrlo zanimljiva. Stari Schnitzler bio je bravar.

Pa Flešovi, pa dva brata Fischof...

OBERSON: To nije bilo u Priljevu nego u Vukovaru. Adi Fischof živio je sa sestrom u početku Donje Male, tamo gdje završavaju arkade, imao je špecerajski

dućan. Nemam za njih sigurne podatke, ali vjerujem da su ih također odveli, jer nisu dočekali završetak rata. Rudolf Fischhof imao je dvije kćerke, Ilu i Almu. Ila je bila udata za draguljara u Osijeku koji je imao veliku radnju u Županijskoj ulici. Oboje su rano odvedeni u logor i ubijeni. Alma je bila udata za Beciku Paunovića i zahvaljujući tome se spasila jer je Becikina majka, rođena barunica Rajačić, bila u rodbinskim vezama s njemačkim grofom, mislim da se zvao Meissner. Taj je grof čak uspio iz Jasenovca izvući leš Almina oca Fischhofa koji je iz Vukovara odveden i u Jasenovcu je »umro«. Tada sam prvi put doznao što se u Jasenovcu događa. Mrtvac je dopremljen u Vukovar u hermetiski zatvorenom i zaletovanom sanduku i pokopan na židovskom groblju što je bio, vjerojatno, posljednji sprovod za NDH. Bilo je to krasno groblje s vrlo skupocjenim spomenicima gdje su i svi moji preci sahranjeni.

PAL: Obersonovi su bili žitni trgovci.

OBERSON: Da, da. Djed Bernhard je bio prvi koji se time bavio. Još u prošlom stoljeću osnovao je tvrtku *Bernhard Oberson i sin*, koju je kasnije naslijedio i vodio moj otac Samuel. On je već bio školovan, završio je u Beču trgovačku akademiju. Žitom su još trgovali Baum, Pfeffermann, Landesman. I Lotika Dajč se time bavila.

PAL: Ja se kao mali sjećam kako su šlepovi išli Dunavom za Beč i za Beograd. Pšenica se kupovala unaprijed, pa kad si imao sto vagona ili sto pedeset vagona, onda bi došao šlep u Opatovce ili u Vukovar i onda se javilo svima onima koji su imali pšenicu, izvolite je dovesti. Ali, mnogi žitni trgovci su tridesetih godina bankrotirali kada je bila velika agrarna kriza?

OBERSON: Pa nisu baš svi bankrotirali. Kriza je nastala kada je kralj Aleksandar uspostavio diktaturu i uveo monopol na trgovinu žitom i kada je u Beogradu bio osnovan tzv. *Prizad*. Židovi su na žitu lijepo zarađivali pa je Aleksandar htio prigrabiti tu zaradu. Međutim, vukovarski trgovci u to doba već su svi bili stari ljudi, uglavnom prilično bogati, jer su svojoj djeci ostavili lijepe kuće u Budimpešti i u Zagrebu. Stari Pfeffermann je umro još prije nego je kriza nastupila. Njegova kćerka Claire bila je prijateljica moje sestre Renee. Claire se udala u Osijeku za knjižara Langa i imala s njim dvoje ili troje djece. Oni su svi odvedeni. Kad je moj otac 1933. umro, mojoj je mami ostalo u Bačkom Novom Selu 220 jutara zemlje i vinograd u Vukovaru i vodila je o tome brigu do početka Drugoga svjetskog rata. No, zanimljivo je da je generalni direktor *Prizada* u Beogradu bio moj ujak Leon Gottlieb, koji je bio poznati stručnjak za trgovinu žitom. Za Austro-Ugarske je radio u velikoj žitarskoj tvrtki *Straser und König* u Budimpešti, pa je i u Rusiju putovao, a zatim je s bratom Reginaldom u Beču osnovao DEKOS, akcionarsko društvo za trgovinu žitaricama. Iz Beča su ga pozvali u Beograd, i postavili na čelo centralne uprave za žitarice. Kad je 1941. bio bombardiran Beograd, otišao je sa svojom trećom ženom u Ameriku i odande je cijelo vrijeme rata slao pomoć Jugoslaviji. Odmah po završetku rata, krenuo je brodom iz Amerike natrag u Jugoslaviju, ali mu je pozlilo pa su ga iskricali u Gibraltar, gdje je umro, a tamo je i pokopan. Mnogo godina kasnije, bio sam na krstarenju Mediteranom i kada smo prolazili kroz Gibraltar, upalio sam na brodu svijeću za svog ujaka.

PAL: Ja se još sjećam Vašega djeda, starog doktora Gottlieba, koji je bio liječnik u Vukovaru. Jedan od njegovih sinova bio je čuveni kirurg dr. Antun Gottlieb,

koji se smatra osnivačem moderne kirurgije u Zagrebu. Zna li se kada su Gottliebovi došli u Vukovar?

OBERSON: Moj pradjed je bio mesar u Kaloczi u Mađarskoj. Moj djed dr. Albert Gottlieb, koji se rodio 1840., završio je studij medicine u Beču a magisterij opstetricije u Pragu. Doživio je 92 godine. Dugo godina bio je upravitelj stare vukovarske bolnice u Magotajevoj ulici, a kao općinski liječnik u Vukovaru, 1895. godine primljen je u Zbor liječnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Kad je 1916. otišao u penziju, dobio je orden Viteza reda Franje Josipa, koji je moja mama čuvala i nakon završetka Drugoga svjetskog rata poklonila vukovarskom muzeju. Mi smo se u porodici uvijek pitali zašto je on došao živjeti baš u Vukovar a ne, na primjer, u Vinkovce gdje ima željeznička pruga, a onda sam u jednoj knjizi o povijesti medicine u Vukovaru našao podatak da se izvjesni Johann Gottlieb, kirurg, rodom iz Gula kod Tolne u Mađarskoj, negdje oko 1790. oženio u Novom Vukovaru. To je možda bio neki naš rođak. Moj djed se 1876. oženio Franciskom rođenom Borovic, koja je bila kćerka Regine Borovic, prve predsjednice *Gospojinskog društva* u Vukovaru. Imali su četiri sina, Antona, Juliusa, Leona i Reginalda i kćeri Nataliju i Rozu, koja je moja majka. Od svih njih ostalo je i danas živi samo troje potomaka: kćerka dr. Antuna Gottlieba koja je u Americi, sin mojega brata i ja, koji sam najstariji.

PAL: Sve do sredine tridesetih godina, gotovo u svakom selu u okolici Vukovara živjela je barem jedna židovska porodica, ponegdje i dvije i tri. Zvali su ih *Dorfjuden*. U Mikloševcima su bili Krausovi, u Berku Adlerovi, u Čakovcima Pollakovi i Kleinovi, u Ivankovu Weinerovi i Weinbergeri. Već u drugoj ili trećoj generaciji *Dorfjuden* su prelazili u Vukovar, a iz Vukovara odlazili na studij. U Tovarniku su bili Frankovi, koji su kasnije postali advokati, na primjer Geza Frank u Zagrebu. Kod Geze Franka je Pavelić bio koncipijent, pa je moguće da je baš tamo upoznao svoju ženu koja je po djedu također bila iz obitelji Frank. Geza Frank je ubijen u logoru na Pagu, a poznanstvo s Pavelićem mu nije ništa pomoglo.

U Vukovaru je, pak, bilo dosta obrtničkih židovskih porodica. Na primjer, Breslauer, koji je bio krojač, pa fotograf Drechsler, trgovci Bier i Freund. Bile su dvije porodice Freunda, Lavoslav koji je imao knjižaru i papirnicu i drugi Freund koji je prodavao tekstil. Onda je bio pekar Hercog...

OBERSON: Adi Hercog. On je imao veliku pekaru. Čuo sam da je odveden u Jasenovac, a njegova majka, Tinka Hercog, kao već vrlo stara žena (imala je oko 90 godina) s ostalim je ženama 1943. odvedena u Auschwitz. Ne znam je li jadna tamo uopće stigla ili je umrla u vagonu još prije Vinkovaca. Ja tada više nisam bio u Vukovaru, ali sam za Tinku doznao kad sam iz Bosne dolazio po svoju mamu i omamu da ih odvedem u Brezu.

PAL: Bilo je i siromašnih Židova. Jedna siromašna žena, zvala se Koha, to je poljsko prezime, posluživala je u židovskim kućama. Dobro je se sjećam jer je dolazila pomagati mojim tetama. Onda Lazar, koji je bio šames. U Vukovaru je bilo malo Sefarda, ali dvojice se dobro sjećam: Pardo i Albahari. Iznenadio sam se kad sam vidio da se i Albahari pokrstio.

OBERSON: Albahari je imao mali svaštarski dućan. To se u lokalnom žargonu zvalo *tandleraj*. Kao da ga vidim živog kako stoji vani i poziva: »Stare nove razne stvari kod Salamona Albahari.«

PAL: Pa, Kellerovi. I to je bila jedna siromašna židovska obitelj. Bili su brat i sestra Keller. Kleina je bilo nekoliko familija. Klein i Stein kod *Goluba*, pa Danijel Klein i još ih je nekoliko bilo... Pa obitelj Gross...

OBERSON: Gross je bio bogat čovjek. Imao je pivovaru. Njegova žena se zvala Olga, bila je Mađarica, a imali su sina Andriju kojega je ona zvala »Moja sin Bandika.« U Vukovaru je to postalo uzrečica. Bandika je bio zubar. Kao oficir Kraljevine Jugoslavije dospio je u njemačko ratno zarobljeništvo, a kada je rat završio otišao je u Švicarsku i nikad više nije došao u Vukovar. Roditelji su mu vjerojatno stradali u logoru.

Novi vukovarski Templ, podignut početkom XX. stoljeća, srušen i prodan kao građevinski materijal (!) poslije Drugoga svjetskog rata

PAL: Onda je bio fotograf Hecht, pa drugi fotograf Weiss, pa trgovac Hirt, pa Angelus, pa Adam, Kadelburg... Vođa vatrogasaca penjalačkog odjeljenja se zvao Roth. Imao je 130 kilograma i penjao se na vatrogasne lojtre. Dva njegova sina Viktor i Žiga poginuli su kao partizani.

OBERSON: Najstariji Rothov sin bio je Jožika, koji je sa mnom išao u isti razred.

PAL: Jedino je Jožika preživio. Viktor i Žiga su bili u cionističkom pokretu koji je između ostalog imao poseban odjel *Tehelet lavan*. Tu su se mladi ljudi spremali za ribolov u Izraelu i svake su godine u Veloj Luci na Korčuli pomagali domaćim ribarima. Ova dvojica su radila godinama kod oca moje žene i kad je došla NDH oni su pobjegli na Korčulu i iz Vela Luke su otišli u partizane.

OBERSON: Fotograf Weiss je imao stan i atelje u blizini vukovarskog hrama, preko puta stana rabina Dijamanta. Fotograf David Hecht je imao braću Marka

i Adolfa. Marko je bio za jedan razred mlađi od mene u školi, dok je najstariji Adolf imao ljekarnu u Osijeku. Ne znam za sudbinu te porodice, no kada sam poslije rata bio u Vukovaru, tamo ih nisam više našao.

PAL: Bilo je u Vukovaru i mađarskih Židova. Doktor Miškolci, na primjer. On je pobjegao u Crikvenicu, bio je u logoru na Rabu, a zajedno sa mnom kasnije je dospio u Sedmu banijsku diviziju gdje je bio divizijski liječnik. Umro je ubrzo poslije rata. Bio je lijep, visok čovjek, veliki ženskar. Onda, Nadaši. On je preživio. Bio je kemičar i radio u Borovu gdje su ga, izgleda jako trebali. On i da je htio, nije mogao sakriti da je Židov: na sto metara ga se moglo prepoznati, malen, kudrava kosa, savijen nos. Preživio je zato jer su ga trebali. Zatim je bila familija Strauss, pa Stein i Klein, pa stari Mazales koji je teško hodao. Švarca je bilo nekoliko, pa Winkler koji je držao hotel.

OBERSON: Marko Winkler je također išao sa mnom u školu.

PAL: Bio je Wachslar, trgovac vinom koji je imao onu prekrasnu ženu. I ona je u popisu pokrštenih. Wachslar Magdalena, rođena Scheer, u Somboru 2. srpnja 1902., od Scheer Armina i Hermine Kapp, pokrštena 21. prosinca 1941., suprug Wachslar Manfred.

OBERSON: Joj, ta divna žena. I nju su odveli. Imam ja njezinih slika, kako da ne. Njezin brat Miki Scheer se spasio, otišao je ocu koji je živio u Mađarskoj, a kasnije u Australiju.

PAL: Zbog Wachslarice je navodno u Vukovar inkognito dolazio čak Stojadinović. To je bila takva ljepotica, visoka, blond. Netko joj je bio obećao da će je spasiti i ona je cijeli svoj šmuk dala, imala je svega i svašta. Wachslar je bio bogat čovjek. A onda su je ipak odveli.

OBERSON: Ali su je najprije opljačkali.

PAL: Onda je bio Leo Singer, apotekar. Bile su i dvije obitelji Fišer, pa Standl, pa jedna rođakinja od Fiscofovih, zvala se Haberfeld. Pa, Velić, koji je ostao živ.

OBERSON: Jedino je Velička stradala. Ona je bila vlasnica ciglane na Vašarištu i sa ženama je odvedena u Auschwitz. Njezina kćerka Edith bila je liječnica, živjela je u Zagrebu i još od mladih dana je bila dobra prijateljica sa Krležom. Udala se za doktora Rainera i poslije rata živjela do duboke starosti u Beču, stanovala je u blizini Stephansdoma. Kad bi dolazila u Zagreb, redovito je posjećivala Krležu i Belu na Gvozdu. Njezin sin Antun se spasio jer je za ženu imao arijevku.

PAL: Hedu Čagljević. Kasnije je s njom otišao u Izrael. Njihov stariji sin tamo je poginuo u Sedmodnevnom ratu. A sjećate li se Rosenfeldovih. One lijepe Renke i njezine lijepe majke?

OBERSON: Joj Renčika, Renčika. Kad sam odlazio u Brezu, rekao sam joj: »Renčika, ne daj se odvesti.« S njom je u isti razred išao momak koji je bio pomoćnik na policiji. Rekao sam joj, pođi k njemu, on će Ti dati propusnicu pa dođi k meni u Brezu. Ali ona nije htjela ostaviti svoju mamu. A njezina tetka Etelka se spasila. Etelka Friš, modistica, udata za doktora Bauera iz Beča. U Zagrebu na Jelačić placu imala je modistički salon i čak je za kraljicu Mariju pravila šešire.

PAL: Bile su i dvije familije Fišer. Jedna od njih je ostala netaknuta. Otac, majka i kćerka, nitko ih nije dirao, preživjeli su ali ne znam kako. On je bio običan činovnik. Poslije su otišli u Izrael. Bio je i neki Urmann, radio je u knjižari Freund kao trgovački pomoćnik. Oženio je jako lijepu djevojku i 1941. im se rodilo dijete. Pokrstili su se, a kum im je bio Delač, koji je kao komesar preuzeo Freundovu radnju i koji mi je kasnije ispričao njihovu sudbinu. Pokrštaivanje im nije pomoglo, odveli su ih. Preživjela je i vratila se jedino žena. Ona živi u Izraelu.

OBERSON: Leopold Freund, vlasnik knjižare i tiskare iz prvog je braka imao tri sina. Najstariji Berthold otišao je iz Vukovara mnogo godina prije rata; srednji, Heini, bio je liječnik-psihijatar koji je sa ženom također još prije rata otišao u SAD. Najmlađi Fritz bio je oženjen sestrom primarijusa Hirscha iz Osijeka, s kojim je imao dvoje ili troje djece. Svi su odvedeni, najprije Fritz u Jasenovac, a kasnije i njegova žena i djeca. Druga supruga Leopolda Freunda živjela u Vukovaru pa je vjerojatno 1943. odvedena s vukovarskim ženama.

PAL: Jedan Vukovarac, kojega i vi poznajete, pričao mi je da su lijepe djevojke i žene otjerali u vojne kupleraje. Jednu znanicu, za koju sam čuo da je na ovaj način preživjela, nazvao sam kad sam prije petnaest godina bio u Izraelu, ali rekla mi je na telefon da me ne poznaje.

OBERSON: U Vukovaru je preživjela G. (*inicijal je izmišljen*) tako što se upuštala s Nijemcima, a oni su je podučili da kaže kako je zapravo vanbračno dijete, da je njezin otac arijevac i da stari židovski trgovac G. nije njezin pravi otac. Ona je to sam ispričala poslije rata mojoj majci.

Bogati i siromašni

PAL: Na popisu pokrštenih vukovarskih Židova ima 105 imena. Neke uopće nisam poznavao. Na primjer, tko su bili Goldsteini? Armin, Greta, Antun, Hinke i Eduard?

OBERSON: Armin Goldstein je bio bogati trgovac. Odveli su ga zajedno sa ženom i troje djece u logor.

PAL: Pokrstio se i stari Schnitzler. Vilim Schnitzler, rođen 1890. Schnitzler je bio bravar i vrlo interesantna pojava. U hram je, poput ostalih uglednih i bogatih Židova dolazio u halbcilindru, iako je bio puki siromah. Nikad neću zaboraviti sljedeću scenu. Za Jom Kipur i za Roš Hodeš se čita *Tora*. Velika je čast biti pozvan, ali se onda *šnodrovalo* i onaj Lazar, šames, je izvikivao: 500 dinara za uboški dom, 300 dinara za ovo, 200 dinara za ono. Taj je Schnitzler bio siromah, a pozvali su ga da šnodruje (*Šnodrati, jidiš, običaj vezan uz čitanje Tore na blagdane kada su oni koji su čitali davali novčane priloge za mjesne židovske ustanove*). Lazar, šames, je izvikivao: 500 dinara za uboški dom, 300 dinara za ovo, 200 dinara za ono. Onda je došao red na Schnitzlera. Kad je on počeo! *Tausend dinar für das, fünf hundert dinar für jenes*. A njegova žena sjedi gore na balkonu u sinagogi i pada u nesvijest od užasa. Ta otkud mu novci! Nije znala da je Schnitzler zamjenjivao bogatog Ofnera, koji je bio djelomično oduzet, vukao je nogu, pa nije htio sam istupiti. Doduše i drugi su padali u nesvijest na Jom Kipur jer se cijeli dan moli, pa su donosili dunje u koje bi se utaknuli klinčići (*Quitten mit Gewurzelchen*),

pa kad bi nekom postalo slabo, donosili su mu tu dunju pod nos. To su sve sličice iz svijeta koji više ne postoji, koji je propao, potonuo.

OBERSON: E, da. To nitko više ne pamti. Eto, kad ja umrem, onda ćeš Ti još dosta toga znati.

PAL: U mojoj porodici bili su jako bogati i užasno siromašni. Bogat je bio već spomenuti Ofner. Ofneru je pomoglo kada se poslije Prvoga svjetskog rata počeo izgrađivati Beograd pa su iz njegove ciglane odlazili vagoni i vagoni cigle i crijeva. Frank je imao svoj veliki dućan i mislilo se da je bogat. Moje tetke su imale 100 jutara zemlje ali bila je agrarna kriza. Ofnerovih je bilo šestoro braće i sestara. Berta Ofner je bila siromašna jer je imala bolesnog muža. No, pravi bijednici su bili Rosendornovi i Jakubovići. Za njih su se udale djevojke iz moje porodice koje nisu bile ni lijepe ni bogate, ali *judisches Mädchen muss man unter die Haube bringen, damit sie Kinder hat*. I onda je došao Jakubovič koji je stigao kao ruski vojni zarobljenik u vrijeme Prvoga svjetskog rata. On je radio kod moje tetke kojoj je bilo dodijeljeno šest ruskih zarobljenika koji su tu radili dok nije rat završio. Bila su dva brata Rosendorn. Arnold je bio prijevoznik i stajao je s kolima i jednim konjem u novoj vukovarskoj stanici i čekao hoće li doći neka vagonaska pošiljka, pa da vozi. Drugi brat je bio staklar, ali nije imao dućan nego je na leđima nosio kištru i išao je kroz grad, imao je u kištri tri stakla i vikao je: »Prozore popravljam, staklo popravljam«. A volio je cugati. Kad bi negdje popravio prozor, onda bi si priuštio koju rakijicu, a kako je bio gladan to bi ga svladalo i teturao je. Moje tetke Judita Grün, a pogotovo Gizela Fürst, koje su se strogo držale židovskih propisa, svake godine prije Rošhašone natovarile bi dvoja kola i u svaka kola je išlo po 150 kg krumpira, 200 kila brašna, toliko jaja, toliko kokoši, toliko ovog i onog i to se dovezlo do Rosendornovih i do Jakubovičevih.

OBERSON: Kod moje majke u kući radio je jedan ruski emigrant. Zaposlio se kod nas kada su nam zabranili da držimo katoličku dvorkinju. Njega su odveli drugoga dana nakon što je Njemačka objavila rat SSSR-u. Mislim da su tada odveli sve ruske Židove.

Lica iz štetla

PAL: Vukovar je imao mnoge tipične karakteristike originalnog židovskog štetla. Bilo je nekoliko židovskih figura koje su bile izrazito upadljive. Sjećam se, na primjer, jednog starog gospodina sa sijedom bradom, doktora Loewyja.

OBERSON: Onkel Max. Kad god bi me sreo, a ja sam tada bio još mali dečko, dao mi je cukerl u usta. Max Loewy je bio brat od rabinerice, od Dijamantice i od Ernestine Baum. Neženja. Bio je glavni urednik *Srijemskih novina* koje su se tiskale i izlazile su u Vukovaru od sredine devedesetih godina prošlog stoljeća. On je bio sin rabina Loewyja, prethodnika dr. Julija Dijamanta. Umro je prije Drugoga svjetskog rata.

PAL: Sjećam ga se još kako je hodao okolo, a to je bilo prije 60 i više godina. Bio je uvijek jako lijepo uređen, dotjeran i svaki dan je išao kroz Donju Malu, valjda u posjet sestri. A bio je i neki stari Hoffman koji je vječno išao u hram, pa ako je netko umro a kantor nije došao, onda bi on obavio čak i sahranu.

OBERSON: A tek onaj nebih Frajndlih. »Sapuna, puceta, pantlike.« Kad su doktor Maks Grossman, kasnije direktor sanatorija *Merkur* u Zagrebu, i drugi doktori i oficiri dolazili iz Drvenog Beča u Vukovar da lumpaju, a dovozili bi se fijakerom, Frajndlih im je dovikivao: *Das farrah, das lebcah, warum nix im Schut-zengraben*. To se vozika, to uživa, ali u rovu nisu. Hodao je okolo sa velikom pletenom košarom i vikao: »Sapuna, puceta, pantlike«, kad bi nešto zaradio sjeo bi pred *Grand hotel* i pio rakijicu.

PAL: Za vrijeme Austro-Ugarske Bršadin su zvali Drveni Beč. Tamo je za cijelu austrougarsku vojsku bila bolnica za triper i sifilis. Bio je to čitavi jedan grad od drvenih baraka s ulicama, apotekom, crkvom... Bršadin je u Prvome svjetskom ratu bio pojam, značio je spas. Svi koji su imali spolne bolesti tu su se liječili. Bilo je mjesta za preko 20.000 vojnika. To je bio golemi pogon. Ako si dobio triper, išao si na liječenje, nisi išao na front. A u Bršadinu je za tu cijelu vojsku bila izgrađena bolnica. Kada je Austro-Ugarska propala, u roku od 48 sati bolnica je nestala. Sve su raznijeli, opljačkali do temelja.

OBERSON: Vreće kinina su bacili jer su mislili da je to brašno, a onda kad su vidjeli da je to gorko, sve su bacili.

PAL: Seljaci su kolima čak od Zemuna dolazili. Odnijeli su sve. Samo su ostali kameni temelji od baraka koji su opstali do tridesetih godina i ja sam ih još vidio.

OBERSON: Sjećam se kako je nebo bilo crveno kad je to gorilo. Sve su zapaliti. A i on je izgorio, onaj Frajndlih, imao je siromah sreću pa je otišao prije nego što su ga stigli odvesti. Pušio je u krevetu cigaretu i zaspao.

PAL: Kažite, što je radio Adut, čime se on bavio?

OBERSON: Julije Adut je imao mali dućan prekoputa nas, špeceraj, a kasnije je imao kino u starom Vukovaru. Na jednoj zabavi od *Frauenvereina*, Rudika Frank, sin predsjednika *Hevre Kadiše*, koji je sastavljao *štancl* (*duhovite rimovane sastavke*), ovako ga je opjevao: »Gospodin Adut u Vukovaru posjeduje kino, svaki film to je nešto osobito fino, neprodane kinokarte baca on u smeće, to je uzrok zašto on ni Purim kartu neće.« Adut, naime, nije kupio kartu za Purimsku zabavu. Sudbinu g. Aduta ne znam, možda je umro još prije 1941., jer bio je već u godinama. Adutova kćerka se bila udala za Mihajlovića koji je bio direktor u *Jugokinu*, a unuka Mira, koja se bila udala za g. Švagela preživjela je Drugi svjetski rat i poslije 1945. ostala gotovo jedina Židovka u Vukovaru. Vrlo se aktivno brinula za groblje i uopće vodila sve što je u Vukovaru od židovske baštine ostalo. Kada je moja mama zbog bolesti napustila Vukovar, Mira je preuzela sve poslove oko bivše Židovske općine i to je trajalo doklegod smo imali ikakve veze s Vukovarom.

PAL: Ona mi se javila mjesec dana prije nego što je 1991. počela pucnjava u Vukovaru. Bila je već jako bolesna. A evo kako se ona za NDH spasila. Bila je već u koloni, vodili su ih pješice do željezničke stanice. Išla je sa svima njima kao Židovka, a još se zvala povrh toga Mihajlović. Otac joj je bio Srbin. Švagel je ušao u kolonu, uhvatio je za ruku, izvukao je van i rekao: »Ja ću te oženiti.« Mira danas ima blizu 80 godina i jedva hoda. Početkom ovog rata uspjela se ipak pravovremeno prebaciti rodbini u Novi Sad.

Na Schwabenbergu su šutjeli

PAL: Sad ću pričati o Scheeru. Kad je dr. Izrael Scheer došao u Vukovar kao rabin, nasljednik dr. Julija Dijamanta, za njega nije bilo stana. Došao je negdje 1933. ili 1934. Bio je vrlo interesantna ličnost, relativno malen rastom, a imao je ženu koja je od njega bila znatno starija. Moja tetka Judita Grün, koja je tada loše živjela jer je bila ekonomska kriza, a ona je bila udovica, iznajmila je Židovskoj općini stan za doktora Scheera. To je bilo u Donjoj Maloj broj 45. Dvije sobe na ulicu, posebno kuhinja, kupaonica i dnevna soba. On se tu uselio.

Scheer je bio porijeklom iz Poljske, odakle je najprije otišao u Izrael. Tamo je bio u jednom kibucu i u nekom sukobu u samoobrani, kako se pričalo, ubio je jednog Arapina. Iz Izraela je morao bježati jer su ga progonile engleske vlasti. U to doba još je bio polupismen. Vratio se u Poljsku i onda, *was macht man mit einem armen judischen Jungen, man findet ihm eine reiche Frau*, pa su mu natovarili ženu koja je možda bila od njega deset godina starija. No poslali su ga da uči za rabina, jer otac bogate udavače ipak nije htio svoju kćerku udati za bilo koga. I tako je on u Beču u roku od dvije tri godine završio rabinsku školu, imao je ženu, znao je govoriti hebrejski, poljski i njemački i došao je u Vukovar gdje je za Roš Hašone držao propovijed na njemačkom. Bit će da su ga jeftino dobili i bio je prihvaćen.

Tako je on došao u kuću u kojoj smo kod tetke Judite živjeli moj brat i ja. Scheer je bio ambiciozan. Htio je u utorak i u petak obavezno imati jutarnju službu i da se polažu tefilin, ali nije mogao sastaviti *minje*. Došao bi stari Breslauer, dolazili su Hoffman i Schnitzler, bio je tu šames Lazar i naravno on sam, ali trebala su mu još dvojica, trojica. A tko će to biti? Naravno moj brat i ja jer smo bili u kući. I tako je on meni u šest sati lupao na prozor: »Fred, Fred, templ, šahris.« Ja sam zbog toga postao ateist. Zima, snijeg, led, mrkli mrak, a treba ustati i otići do hrama. Tamo je neloženo a treba se svući i pod njegovim nadzorom vezati tefilin. Zamrzio sam sve što je moglo s tim biti u bilo kakvoj vezi.

Scheerovima se rodilo dijete a nakon dvije, dvije i pol godine preko puta hrma je Židovska općina za svog rabina sagradila kuću, pa se on tamo preselio. Njega su 1941. odveli među prvima.

OBERSON: U prvoj grupi.

PAL: Da, a u tu Scheerovu kuću se potom uselio ustaški tabor, to jest tabornik Luka Puljiz. Scheerovu ženu s malom Zlaticom, koja je tada mogla imati četiri godine, izbacili su iz kuće pa ih je u svoju kuću uzela stara Dijamantica. U to vrijeme još su imali kućnu pomoćnicu, jednu djevojku sa Schwabenberga, naselja vukovarskih folksdojčera, koja im je spremala i svaki dan je malu Scheerovu vodila u šetnju. A onda, jednog dana, kada se vratila sa šetnje, nije u kući više bilo Dijamantice ni Scheerice. Odvedene. A ona stoji sa djetetom pred kućom. I onda je malu odvela svojim na Schwabenberg.

OBERSON: Najprije je malu odvela mojoj mami. Kod nje je bila do 1943. dok ja nisam došao po mamu i baku da ih odvedem u Brezu. U Vukovar sam dolazio dvaput, prvi put 1942. po moj rendgen kojega je čuvao moj prijatelj Đuka Subotić i koji mi je javio da mora prijaviti sve što ima od židovskih stvari, te

drugi put, 1943., kada su već bili odveli sve vukovarske žene, a samo su moja mama i omama Berta ostale. One su kao bile zaštićene, jer sam ja bio u domobranskoj vojsci. No, od Ljube Pojić sam iz Vukovara dobio dugačko pismo u kojemu je bila samo jedna važna rečenica a glasila je: »Mislim da bi bilo dobro da dođete po Vašu mamu.« Poslije mi je rekla da je bila kod šnajderice i da su tamo bile i neke ondašnje visoke ustaške dužnosnice, koje su rekle: »Pa i one su Židovke, treba i njih odvesti.« Pokazao sam to pismo komandantu i rekao mu da moram po mamu i baku u Vukovar. Dao mi je pratnju i ja sam došao po njih, a mama je tada malu Scheerovu htjela povesti sa sobom. No, to nije bilo moguće jer za nju nismo imali propusnicu. Pitali bi a tko je ona vama i ne bi je pustili. Uostalom, kad smo došli na željezničku stanicu tamo je u 6 ujutro bio pomoćnik šefa ustaške policije Otmar Schildt i kontrolirao tko ide. Tako je moja mama teškog srca dala tu curicu Scheerovoj bivšoj služavci Švabici, da je čuva, i obavezala je Pavicu, ženu mog brata koja je bila arijevka, da se brine da imaju što za jesti.

PAL: A Švabica je malu Scheerovu odvela na Schwabenberg. Na Schwabenbergu se nije moglo sakriti da je tamo židovsko dijete, što znači da su svi šutjeli. Švabe su sačuvali to dijete i mala je ostala živa. Kad je rat završio, po nju je došla rodbina iz Izraela, a njezina spasiteljica je nije htjela dati pa je to bila drama. No, uzeli su je i odveli.

Zanimljivo je da je u popisu pokrštenih Židova iz Vukovara, posljednja pod rednim brojem 105. Scheer Zlatica, rođena 25. prosinca 1936. Ona je, međutim, krštena 16. veljače 1943. kad više nikoga od vukovarskih Židova u Vukovaru nije bilo. To znači da je netko to dijete pokušavao zaštititi. Osim toga ona se nije zvala Zlatica nego je imala židovsko ime, mislim da je bilo Aviva, ako me sjećanje nije izdalo.

ISBN 953-96-836-2-9

9 789539 683625